पुस्तक
६१ थी ६३

विविध ग्रन्थमाला

वर्ष १६ मुं
सं. १९७२

स्वामी रामतीर्थ

एमना सदुपदेश-भाग ८-९.

अनुवादक:
रतिलाल छोटालाल पाठक.

प्रकाशक: सस्तुं साहित्य वर्धक कार्यालय.

स्थळ -
मुंबई, २.

अने
अमदावाद.

विविध ग्रंथमाळा पुस्तक ६१ थी ६३-वर्ष ६ ठ्ठुं.

स्वामी रामतीर्थ

એમના સદુપદેશ

ભાગ ૮-૯.

सस्तुं साहित्य वर्धक कार्यालय माटे

અનુવાદક:
રતિલાલ છોટાલાલ પાઠક, (સ્વામી સ્નેહજ્યોતિ)
શાહપોર-સુરત.
સંપાદક અને પ્રકાશક: ભિક્ષુ-અખંડાનંદ
કાલબાદેવીરોડ—મુંબઇ.

પ્રથમવાર પ્રત ૪૩૦૦. વિ. સં. ૧૯૭૨-ઈ. સ. ૧૯૧૫.

મૂલ્ય-વાર્ષિક ફાળે રૂ. ૦ા; પાકું પૂઠું ૦ાા પો. માફ.
છૂટક-રૂ. ૦ાા અને ૧)ʼn પો. જૂદું.

અમદાવાદ ધી "ડાયમંડ જ્યુબિલિ" પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં
પરીખ દેવીદાસ છગનલાલે છાપ્યું.

અનુક્રમણિકા

ભાગ ૮ મો.

વિષય		પૃષ્ઠ
ગ્રંથસ્વીકાર	... ... પ્રારંભમાં	૯
નિવેદન	... ...	૧૧
રામને પ્રણામ.	... ...	૧૩
પ્રસ્તાવના	... ...	૧૫
ભગત ધન્નારામનું ટુંક વૃત્તાંત.	... ...	૧૭
૧. દુઃખમાંથી ઇશ્વરમાં	... ...	૧
૨. વૈવાહિક જીવન અને મોક્ષ.	... ...	૨૮
૩. આરણ્યક ૧ લું–ગ્રીસેલ્ડાની વાર્તા	... ...	૫૭
૪. ,, ૨ જું–રામ આનંદમગ્ન.	... ...	૬૭
૫. મૂર્છાનાશાસ્ત્ર અને વેદાન્ત.	... ...	૭૪
૬. પ્રત્યક્ષવાદ અને કલ્પનાવાદ.	... ...	૮૨
૭. વર્ગમાં પ્રશ્નોત્તર	... ...	૯૦
૮. રામનો સંદેશ	... ...	૧૩૬
૯. આર્યાવર્ત્તની પ્રાચીન દિવ્ય દૃષ્ટિ ...	... ...	૧૫૬
૧૦. સુધરેલા જગતપર હિન્દુસ્તાનનું આધ્યાત્મિક ઋણ ...		૧૭૦
૧૧ હિન્દુસ્તાન માટે અમેરિકનોને અપીલ	... ...	૧૯૩

ભાગ ૯ મો.

વિષય **પૃષ્ઠ**

૧. સંન્યાસ લીધા પહેલાનાં (ભગત ધન્નારામ ઉપરનાં)
પત્રો નં. ૧ થી ૨૬૪ સુધી ૨૪૧
૨. સંન્યાસ લીધા પછીનાં પત્રો નં. ૧ થી ૪૧ સુધી... ૩૯૬
૩. હિમાલયનાં દૃશ્યો—
૧. ગંગોત્રી ૪૫૧
૨. સુમેરુ ૪૫૫
૩. વસિષ્ઠાશ્રમ ૪૬૩
૪. સહસ્રતરુતાલ ૪૬૮
૫. માયા ૪૬૯

શુદ્ધિપત્ર

પૃષ્ઠ	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૩	૨૧	સ્થિતિપ્રજ્ઞ	સ્થિતપ્રજ્ઞ
૧૪	૨૨	સર્વનામ રૂપ	સર્વ નામરૂપ
૧૯	૨	વ્યક્તિ	વ્યક્તિત્વ
૧૯	૩	આત્માજ ઇશ્વિર	આત્મા–ઇશ્વિર–જ
૨૩	૧૨	ધર્મ ભાવનાની	ધર્મભાવનાની
૨૩	૧૯	એ તો	એનો
૨૬	૧૦	કશાં	કશા
૩૧	૧૮	માંડી	મંડી
૩૨	૨૩	દેવી	દૈવી
૩૩	૨૨	આત્માનો	આત્માની
૩૮	૯	ઉદ્ધારક	ઉદ્ધાર
૪૦	૭	જે	ને
૫૨	૩	અંતર	અંદર
૫૪	૧૩	એની	એમના
૬૧	૨૩	્યની	સૂર્યની
૬૫	૬	કેવી ધૈર્યતાથા	કેવા ધૈર્યથી
૬૮	૩	જઠરરસ તો	જઠરરસનો
૬૯	૨	તેઓ–બહુ	તેઓ બહુ
૭૯	૨૫	ર્છનાનો	મૂર્છનાનો
૮૦	૪	છતાં એ	છતાંએ
૯૩	૧૨	ધ્વન	ધન

પૃષ્ઠ	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૯૪	૨૨	લોકોએ	લોકોએ
૯૫	૧૩	સ્થિતિ સાતત્ય	સ્થિતિસાતત્ય
૧૧૦	૫	નિઃશંસય	નિઃસંશય
૧૧૪	૯	કાર્ય કારણ ભાવ	કાર્યકારણભાવ
૧૧૪	૧૦	સમજાઇ	સમજી
૧૧૬	૧૧	અંગ્રેજી	અંગ્રેજ
૧૧૬	૨૨	કીમત	કિંમત
૧૧૯	૨૩	વેદાન્તદ્રષ્ટિએ	વેદાન્તદષ્ટિએ
૧૨૩	૫	બોદ્ધિક	બૌદ્ધિક
૧૨૩	૧૩	અભિસરણ વહેવા	અભિસરણ થવા
૧૨૭	૧૧	માંડશે	માંડશો
૧૩૪	૧૩	મૃત્યુસુખ	મૃત્યુમુખે
૧૩૭	૧૮	તેમાં	તેમાંએ
૧૩૯	૨	તમનેને	તમને
૧૪૨	૧૭	ઉદી	ઉડી
૧૪૭	૧૪	પરિણામભર્યું	પરિણામ ભર્યું
૧૫૦	૨૪	ઉન્નતિમાં	ઉન્નતિ માટે
૧૫૦	૨૫	વૃથા વયે અત્યંત બાળક હોવાથી તેને	વૃથા વ્યયને
૧૫૩	૨૧	મળ કારણ	મૂળ કારણ
૧૫૯	૧	મેળવતા	મેળવાતાં
૧૬૦	૧૫	જ્યોતિષશાસ્ત્ર	જ્યોતિઃશાસ્ત્ર
૧૬૦	૨૦	માર્ગમાં	માર્ગ

પૃષ્ઠ	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૬૦	૨૧	ઠસાવવાની–ભરી રાખવાની	ઠસાવવાનો–ભરી રાખવાનો
૧૬૧	૨૨	નાખવાની	નાખવાનો
૧૭૨	૧૯	કોઇને	કોઇએ
૧૭૭	૯	ધર્મોપદેશે	ધર્મોપદેશકે
૧૭૮	૧૭	કાન્ફ્યુસીઆ નિઝર	કાન્ફ્યુસીઆનિઝમ
૧૮૯	૨	રસ્કિનને	રસ્કિને
૧૯૫	૧	જે	તે
૧૯૫	૧	તેટલાંજ	તેટલાજ
૨૦૧	૧૩	સહાયભૂપ	સહાયભૂત
૨૦૧	૨૦	કાર્ય વિભાગ પદ્ધતિનેજ	કાર્યવિભાગપદ્ધતિનેજ
૨૦૧	૨૧	બેસાર્યું	બેસાડયું
૨૦૪	૧૬	એઠાં	એંઠા
૨૦૮	૨૩	કરવાના	કરવાનો
૨૧૪	૪	ગઇ	ગયા
૨૨૮	૧૭	શક્તિઓનો	શક્તિઓ
૨૬૫	૧૯	શકી	શકું
૨૬૬	૧૦	ઉ શ	ઉદ્દેશ
૨૬૯	૯	લના	તુલના
૨૭૩	૧૫	સ્વાથજ	સ્વાર્થજ
૩૦૪	૧૦	હું કૉંગ્રેસનો	કૉંગ્રેસનો
૩૧૨	૧૫	કૃપાપાત્ર	કૃપાપત્ર
૩૨૭	૨૨	મધ્યાન્હે	મધ્યાહ્ને
૩૪૭	૭	લખવામાં	લખવાનું

પૃષ્ઠ	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૩૫૦	૧૭	વિવેચન કહીશ	વિવેચન કરીશ
૩૫૧	૨૧	વિદ્વજ્	વિદ્વદ્
૩૮૭	૮	પરમાનંદ ધન	પરમાનંદઘન
૩૯૦	૧૩	श्रोत्रजिव्हे	श्रोत्रजिह्वे
૪૦૨	૪	) તો	) તો
૪૪૩	૨૫	બસ	બૂરા
૪૪૯	૯–૧૦	મૂતિમાન	મૂર્તિમાન

ગ્રંથસ્વીકાર

નીચેનાં પુસ્તકોની પહોંચ આભાર સહિત સ્વીકારી વાચકવર્ગની જાણ માટે તેનાં નામ, મૂલ્ય, કદ ઇ. નીચે આપવામાં આવે છે. એમાંનાં પુસ્તક લેવા ઇચ્છનારે આ ખાતાપર ન લખતાં તેના માલીકનેજ લખવું.

ૐકાર બ્રહ્મ-ઉપાસના અને મૂર્ત્તિપૂજા.—લેખકઃ મહાત્માશ્રી પૂર્ણાનન્દ સ્વરૂપ મહારાજ. પ્રકાશકઃ ભૂલેશ્વર જેઠારામ મહેતા અને રવિશંકર ભોળાનાથ પંડ્યા. ઠે. ગણપતિ મંદિર–લુણાવાડા. રૉયલ આઠપેજી, પૃષ્ઠ ૨૭૬, કાગળ ગ્લેઝ, પૂઠું પાકું સોનેરી નામવાળું મૂલ્ય ૨) પાછળથી ૨ાા.

શાન્તિ નિકેતન.–(સસ્તી વાર્તામાળા–વર્ષ ૩ જું. પુસ્તક ૧–૨–૩) લેખક તથા પ્રકાશકઃ ડાહ્યાભાઈ રામચંદ્ર મહેતા, ઠે. નવોવાસ અમદાવાદ. સુપરરૉયલ સોળપેજી, પૃષ્ઠ ૩૪૮, કાગળ ગ્લેઝ, પૂઠું પાકું રૂપેરી નામોવાળું મૂલ્ય ૧ા.

ભાવ આવશ્યક.—પ્રકાશકઃ શા. ભવાનજી ડુંગરશી (મુળી). અને મોહનલાલ અમૃતલાલ પારેખ. રાજકોટ (કાઠીઆવાડ). રૉયલ સોળપેજી, પૃષ્ઠ ૯૬, કાગળ એન્ટીક, પૂઠું પાકું સોનેરી, આત્મજ્ઞાનના જિજ્ઞાસુઓને મફત આપવામાં આવે છે.

કવિ નર્મદાશંકરની સાહિત્ય-સેવા.—લેખક અને પ્રકાશકઃ છોટાલાલ કહાનદાસ પટેલ, હેડમાસ્તર મ્યુ. સ્કૂલ નં. ૨ નાનપુરા–સુરત. રૉયલ સોળપેજી, પૃષ્ઠ ૮૮, કાગળ ગ્લેઝ, પૂઠું સાદું. કિં. ૦ા.

પ્રકૃતિ સૌન્દર્ય.—લેખકઃ નંદનાથ કેદારનાથ દીક્ષિત. પ્રકાશકઃ મોહનલાલ મનઃસુખરામ શાહ, બૂકસેલર. લ્હેરીપુરા, વડોદરા. રૉયલ સોળપેજી, પૃષ્ઠ ૩૨, કાગળ ગ્લેઝ, પૂઠું સાદું, મૂલ્ય ૦)॥

मराठी पुस्तकों

आमचा जगाचा प्रवास—લેખક તથા પ્રકાશકઃ સૌ. પાર્વતીબાઈ ચિટનવીસ મુ. છિંદવાડા, (સી. પી.) સુપરરૉયલ સોળ પેજી, પૃષ્ઠ ૩૧૬, કાગળ ગ્લેઝ, પૂઠું સાદું, કિં. રૂા. ૧I

स्वामी पुंडंभट अथवा एका वृद्ध संन्याशाचें आत्मवृत्त—લેખકઃ શ્રીયુત કૃષ્ણાજી વાસુદેવ ફડકે, માજીસ્ટ્રેટ કારભારી મિરજ. પ્રકાશકઃ મનોરંજક ગ્રંથ પ્રસારક મંડળી, ગીરગામ, મુંબઇ. સુપર કે ક્રાઉન રૉયલ સોળ પેજી, પૃષ્ઠ ૩૩૫, કાગળ ગ્લેઝ, પૂઠું સાદું, કિં. રૂ. ૧I

स्वामी रामतीर्थ भाग आठवा—સુપરરૉયલ ૧૬ પેજી પૃષ્ઠ ૧૮૨

स्वामी रामतीर्थ भाग नववा— ,, ,, ,, ૧૫૨

બંને ભાગના સંપાદક અને પ્રકાશકઃ ભાસ્કર વિષ્ણુ ફડકે, ઠે. હીરજી આસુની વાડી, માહિમ; મુંબઇ. કાગળ ગ્લેજ, કાગળનું પૂઠું રૂા. ૦ાાા, કપડાનું પૂઠું રૂા. ૧)

हिंदी पुस्तकों

स्वर्गकी सुन्दरियां (૪) સ્વર્ગમાળા–પુષ્પ ૧૨. **અનુવાદક અને પ્રકાશકઃ** મહાવીરપ્રસાદ ગહમરી, સ્વર્ગમાળા કાર્યાલય, મુરાદપુર (બાંકીપુર) સુપરરૉયલ સોળપેજી, પૃષ્ઠ ૧૩૪, કાગળ ગ્લેજ, પૂઠું સાદું.

सार्वजनिक हित ભાગ ૧ થી ૪ નાં ચાર નાનાં પુસ્તકો. દરેકમાં પૃષ્ઠ ૪૦ થી ૫૦ છે. **લેખકઃ**—શ્રી મુનિ માણિક. દરેક ભાગનું મૂલ્ય બબ્બે આના, મળવાનું ઠે. શ્રી સુધર્મા જૈન જ્ઞાનભંડાર શ્રી આત્માનંદ પબ્લિક લાઇબ્રેરી મુ. દિલ્હી.

शरीररचना (अस्थियां) લેખકઃ કવિરાજ હેમરાજ વૈદ્યવિશારદ લાહોર. પ્રકાશક રાધાવલ્લભ વૈદ્યરાજ. સમ્પાદક 'આરોગ્ય સિન્ધુ' (વિજયગઢ. ડેમી આઠપેજી, પૃષ્ઠ ૨૬, કાગળ ગ્લેજ, પૂઠું કાગળનું, કિં. ૦)=

નિવેદન

૬૧ થી ૬૩ મા પુસ્તકરૂપે સાદર થતા સ્વામી રામતીર્થના ઉપદેશોના આ આઠમા તથા નવમા ભાગ સાથે 'વિવિધ ગ્રંથમાળા'નું છઠ્ઠું વર્ષ શરૂ થાય છે.

આઠમા ભાગમાં રામસ્વામીનાં ભાષણોનો અને નવમા ભાગમાં તેમણે જૂદી જૂદી અવસ્થામાં લખેલા પત્રોનો સમાવેશ છે. પ્રથમ તો વાચકને આ પત્રો સામાન્ય જેવા ભાસે તેમ છે; પરંતુ તે આગળ વંચાતા જશે તેમ તેમ રામના ઉન્નત બનતા જતા જીવનનો પ્રકાશ તેમાં વધુ અને વધુ ખીલતો જણાયા વિના રહેશે નહિ. છેવટે અત્યુચ્ચ હિમગિરિનાં અનુપમ દશ્યોનાં વર્ણનોમાં ઓતપ્રોત બની ગયેલી રામની જ્ઞાનોન્નત દશાનું દર્શન થતાં પુનીત વાચક–હૃદય પોતે પણ ક્ષણભર આત્મપ્રસાદને અનુભવશે.

આ બંને ભાગો અનુવાદિત કરનાર સ્વામી સ્નેહજ્યોતિનો તેમજ જે અંગ્રેજી તથા ઉર્દુ પુસ્તકોમાંથી તે લેવાયા છે તેના સંપાદક તેમજ પ્રકાશક મહાશયોનો સપ્રેમ આભાર માનવામાં આવે છે.

આ પુસ્તક સાથે અપાયલાં ચારે ચિત્રોના બ્લોક, મરાઠીમાં રામસ્વામીના ઉપદેશો પ્રસિદ્ધ કરનાર મુંબઇનિવાસી શ્રીયુત ભાસ્કર વિષ્ણુ ફડકેએ છાપવા આપ્યા હતા તે બદલ તેમનો પણ આ સ્થળે આભાર માનવો જોઇએ.

આ પુસ્તકથી ત્રણ અંકો ગ્રાહકોને મળી જાય છે. જેથી તે પછીનું પુસ્તક માઘ વદમાં યા ફાગણમાં રવાના થશે.

કાર્તિક, શુકલ એકાદશી. સં. ૧૯૭૨.
નવેમ્બર ઇ. સ. ૧૯૧૫. } મંત્રી

રામને પ્રણામ*

નિજ આત્મના પરાગ ઋષિ રામ, ગુરુ જ્ઞાની !
એ......સ્વીકારો સ્નેહના પ્રણામ;
અમ અન્તરના એક અભિરામ, બ્રહ્મજ્ઞાની !
એ......સ્વીકારો સ્નેહના પ્રણામ !

સત્ત્વદેહ કલા બ્રહ્મભાવ શુદ્ધિની ભરી;
સ્વલ્પ દેશકાલની કલા સમષ્ટિ વિસ્તરી;
ઉડયો આવીને કલા પ્રકાશ રામ ! ગુરુજ્ઞાની !—એ—

પરમ અર્થનો પ્રસાદ શુદ્ધ પ્હોંચાડવા;
સરલ સત્ય પંથ સાધકને દેખાડવા;
કરી યજ્ઞલીલા 'ભેખ' અહા, રામ ! ગુરુજ્ઞાની !—એ—

જગત નિત્ય ઝીણી આંખનું અનિત્ય છે ઠર્યું;
સત્ય અંશાવતારના પ્રકાશમાં ભર્યું;
પડયો એ પ્રકાશ એમ મહા, રામ ! ગુરુજ્ઞાની—એ—

સ્વામી સત્ય ઝાંખી નેત્રમાં અમી ભરી ભરે;
જ્ઞાન બાલકો સમીપ એ પ્રસાદ જઈ ધરે:
પડે અન્તરે અંબાર સુધા, રામ ! ગુરુજ્ઞાની—એ—

જ્ઞાન દુંદુભિએ ઉંઘ—મોહ માયા હણી;
સત્ય તેજ પડયાં, જાગ્રતિ સ્ફુરી; દીપ્યો મણિ;

* "આવી મારી ઝુંપડીમાં આજ મારા સ્વામી, આ પાવન કીધો દીનદાસ" નામના એક ભજનની ધૂનમાં ગવાય છે.

રહ્યું નિત્યનું અભેદ સત્ય, રામ! ગુરુજ્ઞાની–એ–
વર્ણવે શું બુદ્ધિ? પાર પ્રભો! વિસ્તરી પ્રભા;
શમે અન્તરના ભાવ ગુરો! અન્તરે બધા;
હૃદય તત્ત્વ તત્ત્વમાં ભર્યો એ, રામ! ગુરુજ્ઞાની–એ–
નમે દેહ; જપે જાપ હૃદય દ્વૈત ભક્તિમાં;
શમે ભેદ, રમે રામ એક પરમ શક્તિમાં;
'હું' 'તું' જાય રહે એ સદૈવ, રામ! ગુરુજ્ઞાની–એ–

સ્નેહજ્યોતિ

પ્રસ્તાવના

સ્વામી રામતીર્થના ઉપદેશો તથા પત્રો; એમ બે ભાગમાં આ પુસ્તક વ્હેંચાયલું જણાશે. પત્રભાગમાં પણ બે પેટાવિભાગ કરવામાં આવ્યા છે. ગોસ્વામી તીર્થરામે પોતાની બાલ્યાવસ્થામાં ભગત ધન્નારામજીને પોતાના સદ્‌ગુરુ તરીકે સ્વીકારી લીધા હતા અને તીર્થરામજીના પિતા ગોસ્વામી હીરાનંદજીએ એમને ભગતજીની દેખરેખ નીચે રાખેલા હતા; તેથી ભગતજી એમના રક્ષક (વાલી) હતા. એ કારણથી ભગતજીનું ચરિત તીર્થરામજીના ચરિત સાથે એટલું તો નિકટવર્તી છે કે એમનું ટુંકું જીવન–વૃત્તાંત લખીને આ સાથે જોડવું ઉચિત માન્યું છે. શ્રીમાન્ નારાયણ સ્વામીના ઉર્દુ પત્રોના પુસ્તકમાં દિબાચારૂપે લખાયેલ ભાગ ઉપરથી આ હકીકત લીધી છે.

ઇ. સ. ૧૮૮૬ થી એટલે કે પોતાની લગભગ બારેક વર્ષની ઉમ્મરથી તે ઇ. સ. ૧૯૦૦ સુધી–એટલે સંન્યાસ લીધો તે પહેલાંનાં પત્રો પ્રથમ વિભાગમાં છે. વળી એ સર્વ પત્રો એકજ વ્યક્તિ પરત્વેનાં હોઇ એનો પરસ્પર સંબંધ તપાસતાં એ એક પ્રકારનું સ્વામી રામનું આત્મવૃત્તાંત છે. આમ એક રીતે તો એ પત્રો સ્વામી રામનાં નહિ પણ ગોસ્વામી તીર્થરામનાં છે.

દ્વિતીય વિભાગનાં પત્રો બહુજ થોડાં છે; એમાંનાં ઘણાંખરાં તો અમેરિકાના ગૌરવર્ણ શિષ્યોપ્રતિ લખાયેલાં છે. ત્યાંના સહૃદય ભક્તોને સ્વામીજીએ સૂર્યાનન્દ, ચંપા, કમલા, ગિરિજા, આદિ આર્યનામો આપ્યાં હતાં, અને પત્રવ્યવહારમાં પણ એજ નામોનો ઉપયોગ કરતા હતા એ આ પત્રોમાં જણાઇ આવે છે. આ પત્રો ઘણાંખરાં વ્યક્તિગત નહિ, પણ સામાજિક છે; તેમજ તેની સાથે એજ વિભા-

ગમાં કેટલાંએક હિમાલયનાં દૃશ્યોનાં વર્ણનો છે; એ વર્ણનો સામાયિક વર્તમાનપત્રોમાં પ્રસિદ્ધિ માટે મોકલી અપાતાં હતાં, યા તો કોઇ પરમ ભક્તને તેનો આસ્વાદ ચખાડવા રવાના થતાં હતાં. એ બધાંને પણ તેથી પત્રરૂપ ગણી આ સાથેજ સામિલ કર્યાં છે.

પ્રથમ વિભાગનાં પત્રોનાં રહસ્ય, ભાષા, શૈલી, તેમજ અનુસંધાનરૂપે વિશેષ વિવેચન કરવા જતાં તો **સ્વામી રામ**ની જીવનકલાપર ઉતરી પડાય તેવું છે. પરન્તુ એ વિષય નિરાળો હોવાથી, અત્યારે એ પરત્વે એટલુંજ કહેવાનું કે—એ પત્રોની ભાષા બહુજ સરલ છે: એ ભાષાંતર ઉર્દુપરથી છે અને મૂળ ઉર્દુની સરલતા સાચવવા બન્યો તેટલો પ્રયત્ન કર્યો છે. ભાષાના રસિક વાચકોને કદાચિત્ એ શુષ્ક લાગે પણ એનાં બે મુખ્ય કારણો છે.

(૧). એ પત્રો ભગત ધન્નારામપર લખેલાં છે કે જેઓને ઉચ્ચ સંસ્કારી ભાષાનું જ્ઞાન નહોતું. તેથી સ્વામી રામને સર્વ હકીકત બહુ સરલ અને સમયે ગ્રામ્ય ભાષામાં પણ લખવી પડતી હતી.

(૨). એમાં કેટલાંએક નિર્જીવ વર્ણનો છે એમ પણ ઘણા વાચકોને લાગશે; પણ સમાધાન એટલુંજ છે કે ભગત ધન્નારામ એમના ગુરુ અને વાલી હતા. લાહોરમાં રહેતાં ગૃહજીવનના બધા પ્રશ્નોનું એમની પાસે નિવેદન કરી એમને નિરાકરણ કરવાની ટેવ હતી. તેથી એવા કૌટુમ્બિક પ્રશ્નો સંબંધે લખતાં ભાષા કેવલ સરલ હોય એ સ્વાભાવિકજ છે.

સુયોગ્ય વાચક બંધુઓ **મહર્ષિ રામ**ના અપ્રતિમ શિક્ષણનો યથાર્થ લાભ લે, એવી શુભેચ્છાઓ પૂર્વક ૐ **तत्सत्**

स्नेहज्योति

ભગત ધન્નારામનું ટુંક વૃત્તાંત

ભગત ધન્નારામજી કે જેમને **ગોસ્વામી રામતીર્થજી**ની બાલ્યાવસ્થામાંજ ગુરુ બનવાનું સદ્‌ભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું છે, તેઓ ભંગારાનો ધંધો કરે છે, અને હાલ **પંજાબ**માં ગુજરાંવાલાં શહેરની પુરાણીમંડી નામની ગલીમાં રહે છે. એમનું વય સિત્તેરેક વર્ષનું છે. એમના પિતાનું નામ લાલા જવાહીરમલ હતું; **સ્વામી રામ**ની પેઠે બાલ્ય અવસ્થામાંથીજ માતાનો વિયોગ એમને પણ થયો હતો.

નાનપણમાં ગામઠી નિશાળે ભગતજી થોડું ઘણું નામું ઠામું લખતાં શીખ્યા હતા. **સ્વામી રામ**ની ભગતજી પ્રતિની અપ્રતિમ ભક્તિને લીધે એમણે ભગતજીના જીવન વિષે એમને પૂછીને કેટલુંએક ટાંચણ પોતાની નોટબૂકમાં કરેલું છે, એ ઉપરથી તેમજ **શ્રીમાન નારાયણ સ્વામી**એ ભગતજીના શ્રીમુખેથી સાંભળેલી હકીકત પરથી માલૂમ પડે છે કે, ભગતજી નાનપણથીજ અત્યંત ચાલાક અને બુદ્ધિશાળી હતા.

બુદ્ધિની તીવ્રતા સાથે ભગતજીનો સ્વભાવ પણ બહુ ઉગ્ર હતો. તેઓ કોઇનું જરાપણ સાંખે તેવા નહોતા. આવાં કારણોથી ગામઠી નિશાળો પણ એમણે બેથી વધારે બદલી હતી. અભ્યાસ પણ એ કારણને લીધેજ આગળ ન વધારી શક્યા. એનું કારણ એવું માલૂમ પડયું છે કે એકવાર પંડયાજીએ ભગતજીને કાંઇ કારણસર માર્યા હશે; તે દિવસે ઘેર આવીને ભગતજીએ એવો હઠ કર્યો કે હવે જો મને ભણવા મોકલશો તો હું ભાગી જઇશ. નમાયા બાળકનો પિતાએ પક્ષ કર્યો, અને ત્યારથી ગામઠી નિશાળનું પણ બાકી રહેલું ભણતર ભગતજીને માટે સદાને માટે બાકીજ રહ્યું. તેમ છતાં **સ્વામી રામ**નાં

પત્રોપરથી જણાય છે કે એમણે પોતાની ઉત્તરાવસ્થામાં હિન્દી લખવા વાંચવાનો થોડો ઘણો પ્રયત્ન કર્યો હતો; આપણે એ વિષયનાં ટાંચણ તપાસીએ:—

"આપ પોતેજ કાગળ લખવાની ટેવ પાડશો: ધીરજ અને પ્રેમથી એ કામ કરશો; પણ જલ્દી."

તા. ૨૦–૨–૧૮૯૪.

"આપ આપની હકીકત પોતાને હાથેજ લખશો."

તા. ૨૫–૨–૧૮૯૪.

"આપના અક્ષર હવે પહેલાંના કરતાં સારા છે; નાના લખવાનો યત્ન કરશો."

તા. ૯–૧૨–૧૮૯૪.

કેળવણી લેવાનું તો એટલેથીજ પૂરૂં થવાથી, પિતાએ એમને ભંગારાનું કામ શીખવાને કોઈની દુકાને રાખ્યા હતા. ત્યાં તેમણે એ કામ શીખવાનું શરૂ કર્યું, અને થોડાજ સમયમાં ગુજરાન જેટલું કમાવાની શક્તિ પ્રાપ્ત કરી. એજ અરસામાં તેમને કસરત કરવાનો અને કુસ્તી ખેલવાનો શોખ ઉત્પન્ન થયો. સાંજરે પોતાના ધંધામાંથી પરવારતા એટલે અખાડામાં જઈ કુસ્તી શીખતા હતા, અને અનેક પ્રકારની કસરત શીખી પહેલવાન બનવાનો પ્રયાસ કરતા હતા. દુકાનનું કામકાજ શીખતાં જે કાંઇ થોડું કમાતા હતા, તે ખાવા પીવામાંજ ખરચી નાંખતા હતા.

ઓગણીસ વર્ષની ઉમ્મરે તેઓ કટાસરાજના મેળામાં યાત્રાએ ગયા. પંજાબમાં આ મેળો બહુ મોટો ભરાય છે. સુમારે વીશ વીશ અને પચીશ ત્રીશ ગાઉથી સાધુસંતો અને સજ્જનો એકઠા થાય છે. એમાં ખાસ કરીને સાધુસંતો બહુ ભરાય છે. એ મેળામાં મહાત્માઓનાં દર્શનથી એમને સત્સંગ સેવવાની ઇચ્છા ઉત્પન્ન થઈ,

અને દાન-પુણ્યમાં શ્રદ્ધા બેઠી.

એ મેળામાંથી પાછા ફરતાં રસ્તામાં પિંડદાદલખાન કરીને એક શહેર આવે છે ત્યાં ભંગારાની દુકાન કરીને રહ્યા. અહીં એક કસરતનો અખાડો પણ જમાવ્યો. એ અખાડામાં અનેક યુવાનો એમની પાસે પહેલવાની અને કુસ્તી કસરત શીખવા આવતા હતા. આમ અહીં એમના ઉગતા નવયૌવન ભર્યા શરીરનો બહુ સુંદર રીતે વિકાસ થવા લાગ્યો. અખાડાની તથા દુકાનની આવકનો ઉપયોગ ખાવા અને ખવરાવવામાં, તેમજ સાધુસંતોની સેવા કરવામાં કરતા હતા.

એ શહેરમાં કથા થતી ત્યાં તેઓ નિત્ય જતા એટલુંજ નહિ પણ પોતાના અખાડાના આદમીઓને પણ સાથે લઇ જતા; કેટલીક વાર કથા સાંભળીને સાથે સાથે પોતાના સાથીઓને સમજાવતા જતા હતા. આવી રીતે ધાર્મિક વૃત્તિ વધતી ગઇ. પ્રેમભક્તિનાં વર્ણનની તો એમના હૃદયપર બહુ સચોટ અસર થતી. એકવાર ભક્ત સુદામાની અપ્રતિમ નિઃસ્પૃહતા અને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની એની નિષ્કામ ભક્તિ પ્રત્યેની અધીનતા જોઇને એઓ અત્યંત રડયા હતા.

કિન્તુ ધર્મનાં ગૂઢ રહસ્યોની કુંચી હજુ તેમને નહોતી મળી. તેવામાં સદ્‌ભાગ્યે એક સમયે યોગવાસિષ્ઠની કથા સાંભળવાનો સુયોગ તેમને પ્રાપ્ત થયો.

વેદાન્તના આ ધુરંધર ગ્રંથશ્રવણથી **सर्वं खल्विदं ब्रह्म**-એ સૂત્રને અનુસરીને હવે તે પોતાને ખુદા કહેતા. અન્યને પણ ખુદા કહીનેજ બોલાવતા.

આટલું વાચિકજ્ઞાન પ્રાપ્ત થવાથી તેમને એક જાતની અશાંતિ વધીઃ જ્ઞાનની જિજ્ઞાસા તીવ્ર અને ઉત્કટ થઇ. અને સત્યની શોધમાં નીકળવાની આતુરતાએ દૃઢ અને પ્રબળ રૂપ ધારણ કર્યું. મનમાનતું

કમાઇ શકતા એટલે એ સંબંધે તો કાંઇ ચિન્તાજ નહોતી. તેમ અવિવાહિત હોવાથી કુટુંબપાલનની પણ ફિકર માથે નહોતી. અવિવાહિત રહેવામાં આનંદ છે એવો દૃઢ નિશ્ચય થઇ જવાથી જીવન પર્યંત ભગતજી અવિવાહિતજ રહ્યા છે.

જ્ઞાનની ઉત્કટ જિજ્ઞાસાને લીધે ભગતજીને ઘણી બેચેની રહેતી હતી. પિંડદાદલખાનમાં મનમાનતી શાન્તિ પ્રાપ્ત ન થવાથી ત્યાંથી પાછા ગુજરાંવાલા જવા નીકળ્યા; અહીં એમને બીજા ઘણા સંત–સાધુઓનાં દર્શન થયાં. એક મહાત્માને એક દહાડો દુકાને નિમંત્રણ કરી તેમને પોતાના મનની અસ્વસ્થતાની હકીકત કહેતાં તે મહાત્માએ તેમનું સમાધાન કરીને મનને પોતાના સાક્ષી આત્મામાં સ્થિત કરવાની રીત સમજાવી હતી.

શારીરિક શુદ્ધિ અને અન્તરની તીવ્ર જિજ્ઞાસાને પરિણામે મહાત્માના ઉપદેશ અનુસાર પ્રયત્ન કરવાથી એમ કહેવાય છે કે તેઓ એવા તો સ્વરૂપસ્થિત થયા હતા, કે લગભગ ત્રણ ચાર કલાક સુધી એ દેહવિસ્મૃતિ રહી હતી.

સદ્‌ભાગ્યે થોડાજ સમય પછી ભગતજીને એજ મહાત્માનાં પુનઃ દર્શન થવાથી કેટલોક કાળ તેઓ તેમની સાથે રહ્યા. તેઓ હવે "ભગતજી" નામથી ઓળખાવા લાગ્યા.

આજ અરસામાં સ્વામી રામનું જીવન પણ એમના જીવન સાથે સંકલિત થાય છે. ભગત ધન્નારામ અને ગોસ્વામી હીરાનંદજી (ગોસ્વામી તીર્થરામના પિતા) બન્ને પહેલેથીજ પરમ મિત્ર હતા. મુરાલીવાલામાં ઉર્દુ અભ્યાસ પૂરો કરી ગુજરાંવાલા જીલ્લો હોવાથી ત્યાંની સ્કૂલમાં અભ્યાસ કરવા માટે, ગોસ્વામી હીરાનંદજીએ પોતાના બારેક વર્ષના પુત્રને ભગત ધન્નારામજીની દેખરેખ નીચે મોકલી આપ્યા હતા. એઓ ત્યાં રહેતા હતા અને હાઇસ્કૂલમાં

અભ્યાસ કરતા હતાઃ પત્રોપરથી જણાઇ આવે છે કે તેમના ભોળા, નિર્દોષ અને વિશુદ્ધ હૃદયે ભગતજીને ઇશ્વરનો અવતાર સમજી લીધા. જેમ એક આસ્તિક પુરુષ ઇશ્વરથી ડરે એમ તેઓ ભગતજીથી ડરતા હતા; અને એમની ઇચ્છા મુજબ હું કાંઇ નહિ કરૂં તો મારૂં અકલ્યાણજ થશે એમ એમના ભોળા દિલમાં સજ્જડ ઠસી ગયું હતું; તેથી એમની આજ્ઞાનું સંપૂર્ણ પરિપાલન કરવાનું બહુ લક્ષમાં રાખતા હતા.

તીર્થરામજી ગુજરાંવાલા રહ્યા એટલા સમયમાં તો કાંઇ ખાસ જાણવા જેવું બન્યું નથી. પરંતુ જ્યારથી ગુજરાંવાલા છોડી આગળ અભ્યાસ કરવાને તેઓ લાહોરમાં આવ્યા ત્યાર પછીના તેમના ભગતજી સાથેના સંબંધનું, ભગતજીના સ્વભાવના ચિત્રનું અને તીર્થરામની અધીનતા, નમ્રતા અને વિવેકનું, એમના એ વયના લખેલા પત્રોમાં સ્પષ્ટ દર્શન સ્થળે સ્થળે દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

ભગતજી અવિવાહિત જીવન રાખી, ગુજરાંવાલામાં તેજ સમયથી રહે છે, અને ભંગારાનો ધંધો મૂકી દઇને હવે એકાંત જીવન ગાળે છે. શરીરે જો કે તેઓ હવે બહુ બળવાન નથી છતાં આજકાલના કહેવાતા જુવાનો કરતાં ઉતરે તેવાએ નથી.

ભગતજીને પોતાનો તો પરિવાર નથી. પણ ભાઇ ભત્રીજાનાં સંતાનોને એમણે પોતાનાં માની લઇ તેમની સંભાળ એમણે ઉપાડી લીધી હતીઃ આ કારણને યોગે આર્થિક સેવા પણ શિષ્યો પાસેથી તેમને લેવી પડે એ સ્વાભાવિક હતું. રામના પત્રોમાં "ભેટ" શબ્દ જ્યાં જ્યાં આવે છે ત્યાં ભેટ એટલે દ્રવ્યસેવાજ સમજી લેવાની છે, ભગતજીની આવશ્યકતા કે ઇચ્છાનુસાર આર્થિકસેવા તીર્થરામથી ન બનતાં તેમનાપર ભગતજી વખતો વખત ગુસ્સે ભરાતા હોય, એમ તીર્થરામજીના તેમનાપરના પત્રોમાં કરેલી ક્ષમાપ્રાર્થનાઓપરથી તેમજ ગુસ્સે ન થવાની વિનતિઓ ઉપરથી સમજાય છે.

રામને ભગતજીની ઉપર્યુક્ત સ્થિતિનું પાછળની અવસ્થામાં ભાન થયું હતું એ વાત પણ એમના કેટલાક પત્રોથી જણાય છે.

તીર્થરામજી ઘણીવાર તો ભગતજીને બહુજ સ્પષ્ટ શબ્દમાં ઉપદેશાત્મક સૂચનાઓ કરતા હતા. દૃષ્ટાંત રૂપેઃ—

"આપ ગમે તેટલો વ્યાયામનો પ્રયાસ કરશો; અને એક બે દિવસ ઉપવાસ કરશો તો હું નિશ્ચય રાખું છું કે આપને નિઃસંદેહ આરોગ્ય પ્રાપ્ત થશે." તા. ૨૫: ૨: ૧૮૯૪.

"કુસંગ" કે જેને "કોહેસંગ" અર્થાત્ પાષાણનો પર્વત કહેવો યોગ્ય છે, તે અમારી* ઉન્નતિ પ્રતિ ઉડનારી પાંખો ઉપર પડીને અમને હંમેશાં શબવત્ બનાવી દે છેઃ અને જાણે કે અમને આકાશમાંથી અમારા ભારને લીધે પોતાની સાથે નીચેને નીચે લઈ જાય છે. આપ જો ભગવદ્‌ગીતાના અર્થનો એક ભાગ ધીમે ધીમે વિચાર પૂર્વક આજના દહાડાઓમાં વાંચો તો મને બહુ આનંદ થશે. ૨૯: ૫: ૧૮૯૪.

વળી ઘણીવાર આડકતરી રીતે પણ બહુ સખ્ત શબ્દોમાં ઉપદેશ કરેલો છેઃ

"પરમાત્માપર વિશ્વાસ ન રાખીનેજ આપણે દુઃખી થઇએ છીએ. એ આપણા ચિત્તની દુષ્ટતા છેઃ આ ચિત્ત તો અભ્યાસ કરવાથી વશ થાય છે......આપ ત્યાં યોગવાસિષ્ઠ વાંચશો તો હું બહુ રાજી થઇશ." તુલસીદાસજી લખે છે કે "જબ દાંત નથે તબ દૂધ દિયો, અબ દાંત ભયે કયા અન્ન ના દે હૈ." તા. ૨૭: ૯: ૧૮૯૪.

ઉપરાંત જ્યારે રામનો ઉન્માદ વધી ગૃહસ્થાશ્રમનો ત્યાગ કરવાનો સમય આવે છે, ત્યારે ભગતજી તેમાં વિરોધ કરતા હોય તેમ જણાય છેઃ એ વખતે એઓ લખે છે કેઃ—

---

* ઉર્દુ તથા હિંદી બોલીમાં 'અમારી' 'અમને' એ શબ્દો 'આપણી' 'આપણને' ને બદલે વપરાય છે.

"વૈરાગ્યના જે તરંગો અહીં આવે છે, તે આપનાજ મોકલેલા છે, અને આપજ એને અટકાવો છોઃ અદ્‌ભુત લીલા છે."

તા. ૧૩–૧૨–૯૭.

"સાધુઓ માટે ભ્રમરની પેઠે અનેક પુષ્પોની (ઘરઘરની) મધુકરી (ભિક્ષા) માગવી ભૂષણરૂપ છે...જે થયાં કરે છે તે તદ્દન ઠીક અને વાજબી થયાં કરે છે." તા. ૬: ૩: ૧૮૯૯.

રામ અને ભગતજીના સંબંધને વાચકો યથાયોગ્ય જોઈ શકે એટલા માટેજ આટલું વિવેચન કર્યું છે.

ગોસ્વામી **તીર્થ**રામના પિતાની એવી સ્થિતિ નહોતી કે તેઓ એમને કૉલેજના શિક્ષણનો ખર્ચ આપી શકે. મેટ્રિકની પરીક્ષા આપ્યા સુધી તો ભગતજીની પાસેજ તેઓ રહ્યા હતા. તેથી ખર્ચ સંબંધી એમના પિતાને વિશેષ વિચાર કરવા જેવું નહોતું. પણ ત્યાર પછી **લા**હોરમાં રાખીને **તીર્થ**રામને અભ્યાસ કરાવવાની સગવડ કરી આપવા **હી**રાનંદજી અસમર્થ હતા. આવી સ્થિતિમાં તેઓ એમ ઇચ્છતા હતા કે **તીર્થ**રામ અભ્યાસ છોડી નોકરી કરે અને કુટુંબનું ગુજરાન ચલાવે; પરંતુ **તીર્થ**રામની ઇચ્છા તો અભ્યાસ કરવાનીજ હતી અને પિતાની ઇચ્છા વિરુદ્ધ પણ એઓ **લા**હોર જવા તૈયાર થયા હતા. પિતાએ ગુસ્સે થઈ એમનાં પત્નીને પણ ત્યાં મોકલી દીધાં હતાં. બાલ્યાવસ્થામાંથી લગ્ન થયેલાં હોવાથી પુત્રકલત્રનો ભાર પણ આવી રીતે તીર્થરામને શિર આવી પડ્યો હતો. એ સ્થિતિમાં ભગતજી એમના રક્ષક બન્યા હતા. કૉલેજમાં હરેક પ્રકારની દેખરેખ રાખતા; વારંવાર **લા**હોર જઈ એમને સર્વ સગવડ કરાવી આપતા; અને દ્રવ્યની સર્વ વ્યવસ્થા એઓ પોતેજ કરી આપતા હતા એમ કહીએ તો ખોટું નથી.

દ્રવ્યથી, જાતિ દેખરેખથી, તેમજ અન્ય રીતે પણ ધાર્મિક વૃત્તિ ઉત્તેજિત કરીને **તીર્થ**રામની વિદ્યાર્થીઅવસ્થામાં તેમણે અનન્ય,

અમૂલ્ય સાહાય્ય કરી છે. ગોસ્વામી **તીર્થરામ રામતીર્થ સ્વામી** થયા તેમને પ્રથમથીજ પોતે ઓળખી ગયા હોય, તેમ પાળ્યા, પોષ્યા અને ઉત્તેજિત કર્યા એમ કહીએ એમાં જરાએ ખોટું નથી. એક વાલી કરતાં તો તેમણે અતિ ઉચ્ચ કાર્ય કર્યું છેજ. જે સમયમાં **રામ** એમને સુપ્રત કરવામાં આવ્યા, તે સમયે **ભગતજી** નિત્ય **યોગવાસિષ્ઠ** સાંભળતા; વેદાન્તના સિદ્ધાન્તને જીવનમાં ઉતારવા ઉગ્ર તપશ્ચર્યા અને ઉત્કટ સાધના કરતા હતા. નિર્દોષ **રામના** હૃદયપર એમણે ત્યારથીજ ધર્મની એવી તો અદ્દભુત છાપ પાડી કે એ દિન પ્રતિદિન પ્રબળ થતી ગઇ અને અન્તે સમસ્ત જગતને કલ્યાણકારક નીવડી.

વળી એમના પ્રતાપથીજ આ પત્રો સચવાઇ રહ્યા અને વાચકોને પ્રાપ્ત થયા છે. જે મહાપુરુષે જગતના ધાર્મિક ક્ષેત્રમાં અપ્રતિમ જ્ઞાન શૌર્ય દાખવ્યાં છે તે અદ્દભુત પ્રતાપશાળી સ્વામી **રામના** નાની ઉમ્મરમાં ગુરુ બનવાથી એમને અનેકશઃ ધન્યવાદ ઘટે છે. બાલ્યાવસ્થામાં **રામના** નિર્દોષ, શરમાળ અને ભોળા હૃદયમાં ધાર્મિક સંસ્કારો જાગ્રત કરનાર તો **ભગતજીજ** છે અને **રામના** હૃદયમાં એનો ઉત્તરોત્તર કેવી રીતે વિકાસ થયો એનું અવલોકન કરવું એ વિષય તો **સ્વામી રામના** જીવન પરત્વેનો છેઃ ૐ! ૐ!! ૐ!!!

સ્નેહજ્યોતિ

સ્વામી રામતીર્થ. (નારાયણ સ્વામી સહીત.)

સ્વામી રામતીર્થના નાગરી હસ્તાક્ષર.

No rival, no foe!
No injury, no woe!
No, nothing could harm me.
No, nothing alarm me.
The Soul of all,
The nectar-fall,
The Sweetest Self,
Yea! health itself,
The prattling streams,
The ~~laughing~~ happiest smiling dreams,
All myrrh & balm,
Rāwan ~~[illegible]~~ and Rāma
So pure, so calm
Am I, am I.

Rāma.

સ્વામી રામતીર્થના અંગ્રેજી હસ્તાક્ષર.

સ્વામી રામતીર્થ. ([illegible])

स्वामी रामतीर्थ

એમના સદુપદેશ.

ભાગ ૮ મો.

૧—दुःखमांथी ईश्वरमां

(તા. ૮-૨-૧૯૦૩ ના રવિવારે મધ્યાહ્ન પછી અપાયેલું વ્યાખ્યાન.)

લોકો દુઃખી શા માટે થાય છે—જગતમાં દુઃખ શા માટે છે, એ પ્રશ્નનું આજે નિરાકરણ કરીશું.

ઇતિહાસની દૃષ્ટિથી, અથવા તો ઇતિહાસ અને પુરાણના ગ્રંથોમાં જે વાંચેલું છે તે ઉપરથી મહાત્માઓના અનુભવનાં પ્રમાણો અને બુદ્ધિમાનોના અભિપ્રાય આપીને આપણે એનું વિવેચન નહિ કરીએ. એ તો સાચુંજ છે કે એ બધા વિદ્વાન્ લેખકો, મહાન વિચારકો અને ગ્રંથકર્ત્તાઓએ સત્યજ જાહેર કર્યું છે. પરમ સત્યરૂપે જે તેઓના અનુભવમાં આવેલું તેજ તેઓ બોલ્યા છે. પણ જ્યાં સુધી એ બધાં

પ્રમાણો કે ઉપદેશોની તમે પોતે પરીક્ષા કરીને તમારા પોતાના અનુભવથી ન તપાસી જુઓ ત્યાં સુધી જગતના એ બધા લેખકોના લેખ તો જરાએ કામના નથી. રામને જે પોતાને અનુભવથી સમજાયું છે, અને બધા સજ્જનો જેને પોતાના અનુભવથી સમજી શકે એવું છે, એજ **રામ** તમને કહી સંભળાવશે.

પ્રમાણો આપવાની, એટલે કે કોઈ મહાન પુરુષો, ઇતિહાસકાર, વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી અને અદ્દભુત પ્રતિભાશાલી પુરુષોનાં નામ ગણાવી જઈ તેઓનાં વચનો વાપરવાની આજકાલના લોકોને બહુ ટેવ પડી ગઈ છે, અને એવા પુરુષનીજ પ્રશંસા થાય છે. પણ એ તો આત્મહત્યા કરવા જેવી ટેવ છે. રામ તમને પોતાના અનુભવની વાતોજ કહેશે, અને તે પણ એવી કે જેને તમે તમારા અનુભવમાં ઉતારી શકો.

જગત્માં પ્રતીત થતા દુઃખનું એક મહાન્ કારણ તો એ છે કે આપણે આંતરવલોકન નથી કરતા, આપણે આપણો પોતાનો અભિપ્રાય નથી બાંધતા, પારકાપર આધાર રાખીએ છીએ; આપણું પોતાનું બુદ્ધિ કાર્ય કરવામાં, આપણે પોતાને માટે વિચાર કરવામાં આપણે બહારનાં પ્રમાણોનો—બાહ્ય શક્તિઓનો આધાર લઇએ છીએ.

આપણે આપણી પોતાની દૃષ્ટિથી ન જોતાં અન્યની દૃષ્ટિથી જોઇએ છીએ. **મહમ્મદ, બુદ્ધ,** અને કૃષ્ણ જેવામાં શ્રદ્ધા રાખવા ઉપરાંત આપણે બીજા પણ અનેક નવીન—ન માનવા યોગ્ય દેવતાઓ ઉત્પન્ન કર્યા હોય છે. **કોઇ બાળક આપણી વર્તણુકની સહજ ટીકા કરે છે એટલે આપણા મનનું સમતોલપણું જતું રહે છે** અને દુઃખ થાય છે. આ પ્રમાણે આપણે બીજાના અભિપ્રાય અને ટીકાને બહુ વજન આપીએ છીએ; અને તેમની કૃપા સંપાદન કરવામાં વ્યર્થ સમય ગુમાવીએ છીએ. **પોતાના પોતેજ નિરીક્ષક ન બનતાં બીજાના અભિપ્રાય પ્રમાણે પોતાની જાતનું કે પોતાના**

કામનું અવલોકન કરવાની ટેવજ સર્વ દુઃખનું કારણ છે.

આવી પારકા અભિપ્રાયની ચર્ચા કરવાની ટેવ એ એક જાતની નબળાઈ અને આત્મઘાતજ છે. આપણે જે બીજાની દૃષ્ટિમાં બહુ સારા દેખાવાની ઇચ્છા રાખીએ છીએ તેજ મોટું સામાજિક દૂષણ અને ધર્મના નાશનું કારણ છે.

હિંદુસ્તાનના એક ગામડામાં એક બહુજ ભોળો માણસ રહેતો હતો. અમેરિકા વગેરે દેશોમાં જેમ એપ્રિલ મહિનામાં બીજાઓને મૂર્ખ બનાવવાનો રિવાજ છે, તેવા હિંદુસ્તાનમાં હુતાશનીના દિવસો કહેવાય છે, ત્યારે લોકો એક બીજાની મશ્કરી કરે છે. ગામડાના આનંદી યુવાન માણસોને આ ભલા માણસની મજાક કરવાનું ઠીક લાગ્યું. પહેલાં તો તેઓએ એને દારુ પાઇને ગાંડો બનાવી દીધો, અને પછી તેને તેના એક અત્યંત વિશ્વાસુ મિત્ર પાસે મોકલી દીધો. જ્યારે એ માણસ પેલા સહૃદય મિત્ર પાસે પહોંચ્યો, ત્યારે પેલા મિત્રે પોકેપોક રડવા માંડ્યું. આંખમાંથી આંસુઓની ધાર ચાલી ને અત્યંત રડારોળ કરીને પેલા મૂર્ખને કહ્યું કે "ભાઈ, હું હમણાંજ તારે ઘેરથી ચાલ્યો આવું છું; ત્યાં તારી સ્ત્રી તો વિધવા થઇ બેઠી છે." એ સાંભળી પેલો મૂર્ખ માણસ પણ રડવા લાગ્યો. ને પોતાનીજ પત્નીના વિધવાપણાને લીધે બહુજ વિલાપ કરવા માંડ્યો.

એ કોલાહલ સાંભળીને થોડી વારે બહારના લોકો આવ્યા ને પૂછવા લાગ્યા: "તમે શા માટે રડો છો?" મૂર્ખ માણસે જવાબ આપ્યો: "મારી સ્ત્રી વિધવા થઇ ગઇ છે; માટે હું રડું છું." લોકો કહેવા લાગ્યા: "અરે, એવું તે કેમ બને? તમે કહો છો કે તમારી સ્ત્રી વિધવા થઇ ગઈ છે, પણ તમે તેના પતિ જીવતા બેઠા છો ત્યાં સુધી એ વિધવા કેવી રીતે બને?"

પેલા મૂર્ખદાસ તો સમજેજ શેના? તેમણે કહ્યું: "જતા

રહો અહીંથી, તમે કાંઈ સમજતા નથી; આ મારો અત્યંત સહૃદય વિશ્વાસપાત્ર મિત્ર છે; એ હમણાંજ મારે ઘેરથી મારી સ્ત્રીને વિધવા જોઈનેજ આવ્યો છે. એ કહે તે ખોટું હોયજ નહિ."

લોકોએ હસીને કહ્યું: "જુવો તો, કેવી અત્યંત અસંભવિત વાત છે?"

આપણે પણ આ મૂર્ખની વાર્તા સાંભળીને હસી પડીશું; તેને ગમે તેટલું સમજાવતાં પણ સમજતોજ નહોતો. તે જ્યાં સુધી જીવતો હોય ત્યાં સુધી તેની પત્ની વિધવા ન થાય એવી માથાફોડ તેની સાથે કરવી વ્યર્થ હતી.

જગતના તમામ બાહ્યધર્મો, નાતજાતો, અને દંભી, અભિમાની તેમજ વ્યાવહારિક લોકો તરફથી પણ આવી અસંભવિત મૂર્ખતાજ કરવામાં આવે છે, તે તો પોતાની આંખે તો કશુંએ જોતાજ નથી. વિચાર કરવામાં પોતાની બુદ્ધિનો જરાએ ઉપયોગ કરતા નથી.

તમારામાં તમારો સ્વાત્મા, તમારૂં સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ–સર્વ જ્યોતિઓની જ્યોતિ નિર્મળ, અવર્ણનીય સ્વર્ગોનું સ્વર્ગ વિરાજમાન છે. તમારો આત્મા સર્વદા સજીવન્ત, અસ્તિત્વવાળો, અજર, અમર છે, અને તે છતાં તમે રડાકૂટ કરી મૂકીને પોકારો છો કે "અહા! અમને ક્યારે સુખ મળશે?" આવા વિલાપ કરીને તમારાં દુઃખ નિવારણ કરવા માટે બહારનાં દેવી–દેવતાને જે પ્રાર્થના કરો છો, તેથી તમે કેટલીએક હલકી ટેવોને અધીન થઈ જાઓ છો; અને પોતાની જાતને જાણી જોઇને ઉતારી પાડવા જેવું કરો છો. પેલો દારૂ પીધેલો માણસ પોતાનાજ અસ્તિત્વને ભોગે બીજાનું–પોતાની તાબાની વસ્તુરૂપ સ્ત્રીનું અસ્તિત્વ સ્વીકારતો હતો તેવુંજ તમે પણ કરો છો.

કોઈ અજ્ઞાન લેખકે કે ઉપદેશકે પોતે પોતાને પાપી કહ્યો છે,

અને એણે તમને સર્વને નાના ક્ષુદ્ર જીવો કહ્યા છે તે માટેજ તમો પણ એમજ કરો છો, અને પોતાની જાતને અધમ, નિર્જીવ સમજવામાંજ તમારી મુક્તિ માની બેસો છો. લોકો આમજ કર્યાં કરે છે, પણ તેથી કામ પાર પડવાનું નથી.

તમારા આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરવાનું શરૂ કરો; તમે પોતેજ એ વિશુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ છે, એમ અનુભવ કરવા માંડો, અને તમને નિર્જીવ, બાયલા બનાવનારી આ અવળી પદ્ધતિનો સત્વર ત્યાગ કરો. તમારા પોતાના આશ્રયપરજ અવલંબન કરતાં શીખો; તમે બહારથી બહુ ઉચ્ચ સ્થિતિમાં હો, કે અધમ સ્થિતિમાં હો તેની તિલમાત્ર પણ પરવા ન કરો, તમારાજ અંતરમાં રહેલી તમારી પોતાનીજ માલિકીની અનુપમ પ્રભુતાનો—પ્રભુનો સાક્ષાત્કાર કરો. સર્વ વસ્તુમાં આત્મદર્શન પામો; ગભરાઓ નહિ. તમારી જાતનું અન્યની દૃષ્ટિથી અવલોકન ન કરતાં, તમે પોતેજ તમારૂં નિરીક્ષણ કરો. તમારો પોતાનો આત્મા તમને હંમેશાં એજ ઉપદેશ કરશે કે **"સમસ્ત જગત્‌માં તમે સર્વથી મહાન્ આત્મા છે."** તમે પાપી છો એમ ઉપદેશક લોકો સમજાવે છે, પણ **રામ** કહે છે કે તમારૂં અંતર્યામી સ્વર્ગ તમને અશક્ત, અધમ, કે બાયલા બનવાનું કદી પણ કહેતુંજ નથી, એ **અંતરમાં રહેલા સ્વર્ગનો—આત્માનો—પ્રભુતાનો સાક્ષાત્કાર કરો.**

એક વાર પર્વત અને ખિસ્કોલી વચ્ચે વાદવિવાદ થયો; પર્વતે ખિસ્કોલીને કહ્યું: " તું કેવું તુચ્છ પ્રાણી છે ? "

ખિસ્કોલીએ ઉત્તર આપ્યો: " પર્વતરાજ ! અલબત્ત બહારથી તમે બહુ મોટા દેખાઓ છો, પણ બધી બાબતનો પૂર્ણ વિચાર કરવો જોઇએ અને તેમ કરી જોતાં મારા શરીરના નાનાપણા માટે મને જરાએ હલકું લાગતું નથી. જેમ હું તમારા જેવડી બહારથી મોટી તો નથી, પણ તેવીજ રીતે તમે મારા જેટલા ચૈતન્યવાળા પણ નથી.

હું તમારા માથાપર ચઢીને નાચી શકું છું. તમે મારાપર ચઢવાની તાકાત ધરાવતા નથી. મારી પીઠપર એકાદ નાના જંતુને પણ હું ચઢવા દેતી નથી ત્યારે તમારી પીઠપર તો હજારો નાના મોટા જંતુ દોડતા ફરે છે! અલબત્ત હું મારી પીઠપર મોટાં અરણ્યો ધારણ કરી શકતી નથી, તેમ તમે એક ફળ પણ તોડી શકતા નથી!"

આવીજ રીતે કદાચિત તમે પેલી નાની ખિસકોલી જેટલા નાના હો, તમારી પાસે કોઇ અન્ય પર્વત જેવડો મોટો બાહ્ય પદાર્થોનો ઢગલો ન હોય, તોપણ તેથી જરાએ એમ ન સમજશો કે તમે કનિષ્ઠ છો. પેલી નાની ખિસકોલી જેટલા પણ ડાહ્યા થઇને એટલું યાદ રાખજો કે તમારૂં શરીર ગમે તેટલું નાનું હશે તોપણ એમાં ચૈતન્યરૂપે રહેલા એવા તમે પોતે એ નાના શરીરદ્વારા પણ એવું મહાન્ કાર્ય કરી શકો તેમ છો, કે જેની સાથે કોઇ પણ મોટું શરીર કે જડ વસ્તુનો ઢગલો તમારી જગતના યંત્રમાં સ્પર્ધા કરી શકનાર નથી. અને આમ છે, તો પછી **તમે પોતે તમને શા માટે નાના-નજીવા-તુચ્છ સમજો છો? આનંદી, ઉત્સાહી અને સુખી બનો.**

એક સજ્જને **રામ** પાસે આવીને કહ્યું કે તેના ઉપરીએ તેની સાથે તોછડાઇ ભરી વર્તણુક કરી. એને એવો ઉત્તર આપવામાં આવ્યો હતો કે **તમે પોતેજ તમારી જાતને ઉતરતી કરી નાખી છે. તેથીજ તમારો ઉપરી તમને ઉતારી પાડે છે.** જો આપણે આપણું સ્વમાન સાચવીએ, તો પ્રત્યેક માણસ આપણો સત્કારજ કરે છે. આ પુસ્તકપર જો એક આનાની કીમત લખી હશે તો કોઇ એના બે આના આપશે નહિ. પણ જો એક રૂપીઓ છાપ્યો હશે તો એક રૂપીઓ આપશે. અથવા તો તેને પોતાની બનાવવાનો વિચાર મૂકી દેશે.

એવીજ રીતે તમારી જાતની તમે જેટલી કિંમત આંકશો, એટલીજ કિંમત બીજા પણ તેની ગણશે; તમે પોતે તમારી ઉત્તમતા સિદ્ધ કરો, સ્વમાન સાચવો, પ્રભુતાનો અનુભવ કરો—ઈશ્વરતાનો સાક્ષાત્કાર કરો—એટલે દરેક જણ તમને એટલુંજ સંમાન આપશે.

લોકો કહે છે કે શ્રદ્ધાથી મનુષ્ય તરી જાય છે; પણ **બાહ્ય વસ્તુઓમાં શ્રદ્ધા રાખવાથી તમે નહિજ તરો. તમારા પોતાના આત્મતત્ત્વમાં શ્રદ્ધા રાખવાથીજ તમારો ઉદ્ધાર થશે.**

જે સદ્‌ગૃહસ્થે પોતાના ઉપરી વિષે ફરિયાદ કરી હતી, તે **રામના** ઉપદેશ પ્રમાણે પોતાનો સમય ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર કરવામાં ગાળવા લાગ્યો. તેણે નિયમિત પ્રાર્થના કરવી શરૂ કરી. પ્રાર્થના એટલે કંઇ એકના એક શબ્દોનું વારંવાર બોલી જવું એમ નથી. પ્રાર્થના એટલે તો સહૃદય ભાવથી ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર કરવો. એણે એ પ્રકારની પ્રાર્થના શરૂ કરી હતી. પરિણામે તેને અનુભવ થયો કે તેના ઉપરીને તેને સંમાન આપવું પડતું હતું અને તેના પ્રતિ તેની વર્ત્તણુક પણ સભ્યતાભરીજ થતી હતી. એક દિવસે એનો ઉપરી તેની પાસે બહુ ચિડાઇ જઇને આવ્યો, પણ એ માણસે એને બહુજ આનંદિત ચ્હેરે ઉત્તર આપ્યો, અને એવાજ ઉત્સાહભર્યા શબ્દોમાં કહ્યું:—

"સાહેબ, અલબત્ત આપ મારા કરતાં બહુ મોટો પગાર મેળવો છો, હું જાણું છું કે આપ મારાથી ન બને એવા જૂદા પ્રકારનું કામ કરો છો અને મારે આપની આવશ્યકતા છે, પણ તેની સાથે આ પણ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે, કે આપને પણ મારી જરૂર છે. આપને પણ મારી ગેરહાજરીમાં બીજા માણસ વિના ચાલવાનું નથી. તેથી ખરી રીતે તો હું આપની નોકરી નથી કરતો; પણ મારી આવશ્યકતાઓનો નોકર છું. હું આપનો નહિ પણ મારો પોતાનોજ નોકર છું."

વસ્તુત: હકીકત આવી હોવાથી ખરૂં જોતાં તમે જગતમાં કોઇને પણ અધીન નથી. **જો મનુષ્ય પોતાની વાસનાઓને અધીન ન હોય તો તે કોઇનો અધીન નથી. બાહ્ય સ્વતંત્રતા તો માત્ર માયિક–ભ્રમણાજ છે.** સાચી સ્વતંત્રતા તો તમારૂં પોતાનું સ્વરૂપજ છે. માટે એ **તમારી સ્વતંત્રતાનો અનુભવ કરો–સાક્ષાત્કાર કરો.**

તમે પોતાને ઈશ્વરને આધીન પણ શા માટે સમજો છો? ઈસુ, મહમ્મદ, બુદ્ધ, કૃષ્ણ કે જગતના એવા કોઇ મતભેદી ધર્મના ગુલામ શા માટે સમજો છો?* **ઓ માનવીઓ! સૌ સ્વતંત્ર થાઓ!**

---

* દૈવીગુણસંપન્ન, મળવિક્ષેપરહિત ઉચ્ચ અધિકારી માટે આ બોધ યોગ્યજ છે. ગુરુ, શાસ્ત્ર અને ઈશ્વરને જાણ્યા પછી–એટલે કે શેરડીના સાંઠામાંથી રસ ચૂસી લેવા પછી તે નકામો થઈ પડે છે, તેમ તે સર્વજ્ઞ તત્ત્વ અંતઃકરણમાં ઉતાર્યા પછી વાસ્તવિક રીતે તેવા પુરુષ માટે તે અનાવશ્યક અને કલ્પિતજ થઇ પડે છે, પરંતુ તેથી ઉચ્ચતા મેળવ્યા વિનાના એટલે મળવિક્ષેપયુક્ત–હૃદયવાળા માણસો માટે તો કાંટો કહાડવા માટે સોયનો ઉપયોગ ઉપકારક છે, તેવીરીતે મહાન ઉપદેશકો, સત્‌શાસ્ત્રરૂપ તેમના રચેલા ગ્રંથો અને ઈશ્વરની ભક્તિ તથા ભય પૂરેપૂરાં ઉપકારક છે. અંતરની શુદ્ધિ વિનાના માણસો ઉપર જણાવ્યા જેવા શબ્દો પકડી લઈ તેમને માટે અતિ ઉપકારક ઉક્ત બાબતોથી દૂર થવાથી ઉલટા વધુ ને વધુ વિકારી, અનીતિમાન, વિષયેચ્છુ બની જાય છે એ વાત પણ સ્પષ્ટજ છે. રામ સ્વામીના ઉપલા ઉપદેશની પૂર્વની લીટીઓ આવા સ્થૂલ વાસનાઓવાળા અથવા માત્ર સ્થૂલ પદાર્થોની અધિકતાવાળા જીવને મોટા છતાં જડ પર્વત જેવો જણાવે છે અને તેવી જડ મોટાઇ અને વાસના રહિત છતાં અંતઃકરણની વિશુદ્ધિ રૂપ ચૈતન્યની અધિકતાવાળા ભક્ત–જિજ્ઞાસુને, નાની છતાં મોટા પર્વતોના માથાપર ચઢી બેસનારી ખિસકોલી જેવો સૂચવે છે. **મંત્રી સ. સા.**

મુક્ત બનો ! કે જે મુક્તિનો **વિચાર** કરવાથી **પણ સુખી** થવાય **છે.**

એશીયામાં એક **રાજા** એવો હતો કે એને જો કોઈ સલામ ન કરે તો બહુ ગુસ્સે થઈ જતો. એકવાર એક નિસ્પૃહ સાધુએ તેને સલામ ન કરી તેથી તેને કેદ કરીને કહ્યું: "તને ખબર નથી કે હું કેટલો મહાન્ સત્તાધીશ રાજા છું ? તું આવો અભિમાની છે તેથી હું તને મારી નાખીશ એ તું નથી જાણતો ?"

સાધુએ તેની પરવા કર્યા વિના એવી તો વિકરાળ દૃષ્ટિ કરીને ઉત્તર આપ્યો કે રાજા વિશેષ ગુસ્સે થયો. સાધુએ કહ્યું: "અરે ઓ મૂર્ખ પૂતળા ! મને મારી નાખવાની તારામાં શી સત્તા છે ? હું મારો પોતાનો અધિષ્ઠાતા છું. તારા મુખપર થુંકવાની અને તારૂં અપમાન કરવાની મારામાં પણ શક્તિ છે. પણ તારા કે મારા આ સ્થૂળ શરીરને અને તે શરીરવડે એક બીજા પ્રત્યે કરાતા માનાપમાનરૂપ વ્યવહારને એટલી બધી અગત્ય આપવાની જરૂર હું જોતો નથી. તું ખરેખરા તારાપણાને ને મારાપણાને ઓળખતો નહિ હોવાથીજ તારા એ મિથ્યા તારાપણારૂપી શરીરવડે આ શરીરને નિર્જીવ કરવાનો વિચાર અને અભિમાન કરે છે, પણ એ શરીરમાં અહંતા મમતા મને નથી, તો પછી એ જડ વસ્તુ સજીવ રહે તેનું મને જેમ અભિમાન નથી, તેમ તેનો નાશ થવાની વાતથી મને ભય પણ નથી. કોઇ એક માટીના ટીંબાને તું ખોદી નાખે તેમાં મને ભય કે લેવાદેવા હોય તો આ શરીરના નાશ માટે પણ હોય."

બંધુઓ ! તમે પણ એવીજ રીતે તમારા પોતાના અધિષ્ઠાતા છો એમ અનુભવો; એ સત્તાનો સાક્ષાત્કાર કરો. તમારૂં અને બીજી વસ્તુઓનું અવલોકન બીજાઓની દૃષ્ટિથી નહિ પણ પોતાનીજ દૃષ્ટિથી કરતાં શીખો. **તમારી પોતાની સ્વતંત્રતા અને મહત્તાને સમજો-અનુભવો. તમે પોતેજ દેવોના દેવ, ઈશ્વરોના પણ**

ઈશ્વર પરમાત્મા છો એમ સાક્ષાત્કાર કરો.

લોકો દુઃખી શા માટે થાય છે? પોતાના આત્માને ન ખોળવાથી—ન જાણવાથીજ દુઃખી થાય છે; એ અજ્ઞાનને લીધેજ તેઓ પોતાના સત્ય સ્વરૂપને ભૂલી જાય છે, અને એને લીધેજ પોતાને માટે બીજાઓ જે અભિપ્રાય બાંધે છે તેને સાચા સમજી લે છે.* જ્યાં સુધી મનુષ્યમાં આ અજ્ઞાન ભરેલું છે, જ્યાં સુધી એ આત્માનો—પ્રભુનો સાક્ષાત્કાર નથી કરી લેતો. ત્યાં સુધી એને દુઃખ તો હંમેશાં રહેવાનુંજ.

અજ્ઞાન એ અંધકાર છે. કોઈ અંધારા ઓરડામાં તમે જશો તો ત્યાં તમે ખચીત ભીંત સાથે અફળાશોજ; કોઈ પણ પદાર્થ સાથે તમારૂં માથું ભટકાશેજ અથવા તો બીજી કોઈ રીતે તમને કાંઇ બીજું વાગશે. જ્યાં સુધી એમાં અંધારૂં છે ત્યાં સુધી તમે એ દુઃખથી બચી શકશો નહિ.

સંસારમાં પણ એમજ છે. તમારાં દુઃખોનો ઉપાય થઇ શકે એટલા માટે તમારે તમારાં સહવાસીઓ, મતમતાંતરો, અથવા તમારા જીવનની સામાજિક સ્થિતિપર ભરોંસો ન રાખતાં તમારા જ્ઞાન પ્રકાશસ્વરૂપ અંતર્યામીનોજ તમારે આશ્રય લેવાનો છે. **અંધારા ઓરડામાંનું ફરનીચર આમથી તેમ મૂકવાથી જેમ તે અંધારૂં મટી જતું નથી, તેવીજ રીતે સંસારના પદાર્થોને આમથી તેમ ફેરવવાથી, એટલે કે દ્રવ્ય એકઠું કરવાથી, મોટા મોટા મહેલો**

---

* મળવિક્ષેપ દોષરહિત સદ્ગુણી મનુષ્યો કે જે સામાન્ય જનસમાજ કરતાં ઉન્નતિમાં આગળ વધી ગયેલા હોય છે અને માત્ર ભેદ જ્ઞાનરૂપ આવરણજ છેદાવું જેમને બાકી હોય છે તેમને માટેજ રામ સ્વામીનો—શુદ્ધ વેદાન્તનો આ ઉપદેશ છે. વિકાર અને વાસનાવાળા જીવ તો બહારના અભિપ્રાયના ભયથી કંઈક અંકુશમાં રહે છે. આવા માણસો આ રહસ્ય સમજ્યા વિનાજ ઉપલા બોધને પકડી લે તો બાહ્યભયને બદલે ઉલટા વિકારોની અધિક અધમ અધીનતામાં ફસાઈ પડે એ સ્પષ્ટજ છે. મંત્રી—સ. સા.

બાંધવાથી, અને બીજાની માલમિલ્કત પચાવી પાડવાથી અજ્ઞાનનો નાશ થતો નથી અને તેમ છતાં પણ લોકો સામાન્યતઃ દુઃખ દૂર કરવાને માટે તેવા નકામા ઉપાયજ શોધે છે ને કરે છે. બાહ્ય સ્થિતિમાં એવા ફેરફાર કર્યા કરવાથી, અહીંથી તહીં સ્થળ બદલવાથી, દ્રવ્ય આદિ મિલ્કતરૂપી ફરનીચરને આ અંધકારમય સંસારમાં આમતેમ ફેરવવાથી દુઃખનો જરા પણ વિનાશ થતો નથી; પણ એથી તો ઉલટો શ્રમ વધવાનો અને અજ્ઞાનરૂપી અંધકારમાં ઉલટું વધુજ અફળાવાનું અને વધુ દુઃખી થવાનું છે. તેલથી ચીકટાયલી આંગળીને સાફ કરવા સારૂ ઉકળતા તેલમાં બોળવાથી ઉલટું દુઃખ વધવાનું છે. ખરો ઉપાય કરીનેજ એ દુઃખ દૂર કરવું જોઇએ. જેમ અંધારી ઓરડીમાંથી અંધકાર દૂર કરવાને દીપકનીજ જરૂર પડે છે તેમ દુઃખદાયક અંતઃકરણરૂપી ઘરમાંથી અજ્ઞાનતિમિર દૂર કરવાને જ્ઞાનરૂપી પ્રકાશનેજ લાવવો જોઇએ. એ અજ્ઞાનતિમિર જશે એટલે કોઈ પણ પ્રકારનું દુઃખ નહિ રહે.

હિમાલયના એક પ્રદેશમાં એક એવા જંગલી લોકો રહેતા હતા, કે જેઓએ કદી દીવોજ નહોતો દીઠો. એ અર્વાચીન સમયના અરણ્યવાસીઓને અગ્નિનું ભાનજ નહોતું. સૂકી માછલી અને રાંધ્યા વગરનો સૂર્યના તાપે પાકેલાં સૂકાં અનાજનોજ ખોરાક ખાઇને તેઓ પોતાનો નિર્વાહ કરતા હતા. સાંજ પડ્યા પહેલાં તેઓ સૂઇ જતા અને સૂર્ય ઉગ્યા પછી ઉઠતા, તેથી તેઓને અંધારા સંબંધી વિશેષ વિચાર કરવાનો પ્રસંગજ નહોતો પ્રાપ્ત થતો. તેમના નિવાસ સ્થાનની સમીપમાં એક મોટી ગુફા હતી. એ જંગલી લોકો એવું સમજતા હતા કે તેઓના મહાન્ પૂજ્ય પૂર્વજ એમાં રહેતા હશે. વસ્તુતઃ વાત એવી હતી કે તેમના કોઇ બાપદાદા એ ગુફામાં ગયેલા અને ત્યાં કાદવ કીચડમાં ખૂંચી જવાથી અથવા ગુફાની ભીંતોમાં અથડાઇને મરી ગયેલા; એટલા માટે એ જંગલીઓ તે ગુફાને બહુ પવિત્ર અને પૂજ્ય

જાનતા હતા. પણ એ બિચારાઓને અંધારું શું છે એની ખબર નહિ હોવાથી, એ અંધારું તો એમને મન કોઇ મોટો રાક્ષસ હતો. એ રાક્ષસને હાંકી કાઢવાની તેમની બહુ ઇચ્છા હતી. હવે એ અંધારું કેમ દૂર થાય તે સંબંધે સૌ જૂદી જૂદી કલ્પનાઓ કરતા હતા. એકે જ્યારે એમ કહ્યું કે જો આપણે તે અંધારાની પૂજા કરીએ તો અંધારું ગુફાનો ત્યાગ કરી જાય. તેથી તેઓ ત્યાં ગયા, ને દંડવત્ પ્રણામ કરી કરીને ગુફામાંના અંધકારને નમસ્કાર કર્યા, પણ અંધારું તો એ પૂજા કરવાથી નીકળ્યુંજ નહિ. પછી બીજાએ જ્યારે એવી સલાહ આપી કે આપણે એની સાથે યુદ્ધ કરીને તેને હાંકી કાઢીએ, ત્યારે તેઓ પોતાનાં તીરકામઠાં, ને લાકડી, ભાલાં વગેરે લઇને આવ્યા અને તીર અને ભાલાં ફેંકવા માંડ્યાં, પણ અંધારું એમ દૂરજ શાનું થાય ? ત્રીજાએ વળી ઉપવાસ કરવાની સૂચના આપી; એવીજ રીતે કોઇએ દાન આપવાનો વિચાર દર્શાવ્યો; આમ તેઓએ અનેક ઉપાયો કર્યા પણ ગરીબ બિચારા જંગલીઓના અગ્નિના અજ્ઞાનને લીધે એ અંધારું દૂરજ થયું નહિ.

છેવટે એક બુદ્ધિશાળી મનુષ્ય નીકળી આવ્યો. તેણે તેમની પાસે એક લાંબી લાકડી, થોડું ઘાસ અને તેલ મંગાવી તેને સળગાવ્યાં એટલે તો પછી જોઈ લ્યો મઝા ! ગરીબ ગામડીઆ કે જેઓએ કદી અગ્નિજ દીઠો નહોતો. એઓને આ નવીન પદાર્થ જોઇ બહુજ આશ્ચર્ય થયું. પેલા માણસે હવે તેમને આ લાકડી લઇને ગુફામાં જઇ, રાક્ષસને કાન પકડીને બહાર ખેંચી લાવવાનું કહ્યું, પણ જેને અગ્નિનું ભાનજ નથી એવા લોકો માનેજ શાના? તેઓ કહેવા લાગ્યા: " વાહ ! એતે કાંઈ સાચું હોય ! અમારા વડીલો કહી ગયા છે, કે એ રાક્ષસનું પૂજન કરો, તો રાક્ષસ નીકળી જશે; અને આવું કરવાનું તો અમારા પૂર્વજોએ કહ્યુંજ નથી તે કેમ થાય ? અમે એમ

નહિ કરીએ; એ મનાય તેવુંજ નથી. ”

પેલા માણસે જરા વિશેષ સમજાવીને કહ્યું: “ ભાઇઓ, તમે આ સળગતી લાકડીને લઇને અંદર જઇને જુવો તો ખરા; પહેલેથીજ શા માટે આમ હઠ કરો છો, બહુ સમજાવ્યા પછી તેઓએ એમ કરવાનું ધ્યાનમાં લીધું ને એ લાકડી હાથમાં લઇ ધીમે ધીમે ગુફામાં દાખલ થયા. દીવો લઇને તેઓ બધે ફરવા માંડયા, ખૂણાખોચરામાં જોયું પણ રાક્ષસ મળેજ ક્યાંથી ? તપાસી તપાસીને જોઈ વળ્યા પણ અંધારાનો નાશ થતાં વ્હેમરૂપી રાક્ષસ રહ્યોજ નહિ. ”

આવીજ રીતે તમારી અંતઃકરણ ગુફામાં અજ્ઞાન એ અંધકારરૂપી રાક્ષસ છે, અને એજ દુઃખ અને ભીતિ ઉત્પન્ન કરે છે; તમારો સંસાર તેથીજ નરકનિવાસ બને છે. આવીજ રીતે સર્વ પ્રકારની ચિન્તા, દુઃખ, આધિ, ઉપાધિ, એ બધું તમારા અંતઃકરણમાં ભરેલા અજ્ઞાનમાંજ છે. તમને કોઇ ગાળ ભાંડે કે તમારૂં અપમાન કરે, એને જો તમારા **અંતઃકરણમાં સ્થાન આપો તોજ તમને તેથી દુઃખ ઉત્પન્ન થશે.** તે બાહ્યશબ્દોને, અપમાનોને હૃદયમાં નહિ ધારણ કરો, તો એનો તમારા હૃદયપર જરાએ અસર નહિ થાય. રામ કદી પણ બાહ્ય પ્રસંગોની પરવાજ કરતો નથી. માર્ગમાં ચાલતાં પણ તેનાપર ઘણા લોકો પ્રતિકૂળ ટીકાઓ કરે છે, પણ જ્યાં સુધી એ શબ્દોને-**ટીકાને સાચી માનીને તેને હૃદયમાં સ્થાન આપીએ નહિ, ત્યાં સુધી એથી કશુંએ થવાનું નથી.**

વેદાન્તદષ્ટિએ તો સાક્ષાત્કાર પામેલા સ્થિતિપ્રજ્ઞ મનુષ્યની સ્થિતિ એવી હોય છે કે તેની બુદ્ધિમાં કશા બહારના વ્યાપારથી ભંગ પડતો નથી. આવા પ્રજ્ઞ પુરુષની વૃત્તિઓનો કદી પણ વિક્ષેપ થતો નથી.

આત્માનું-ઇશ્વરનું નિરંતર ધ્યાન ધરો. **તમારા નિન્દકો અને ટીકાકારો પ્રત્યે દયા લાવો.** નિન્દાથી તમારૂં અપમાન કે

અધોગતિ થાય છે. એમ કદી પણ ન માનો. કેવળ આત્મામાં—ઇશ્વરમાંજ લીન રહો. અન્ય સર્વ અજ્ઞાન—અંધકાર છે. એ તમારા અંતઃકરણના અજ્ઞાનતિમિરને લીધેજ બહારનું નરક ઉત્પન્ન થાય છે. આ અજ્ઞાન તિમિરને દૂર કરવા માટે તમે અન્ય ગમે તેટલા ઉપાયો કરશો તે સર્વ વ્યર્થજ જવાના છે.

જ્યાં સુધી તમે પોતેજ તમારા અંતઃકરણનું અજ્ઞાન દૂર કરવાનો પ્રયત્ન નહિ કરો, ત્યાં સુધી તેત્રીશકોટિ ક્રાઇસ્ટ આ જગતમાં અવતાર લેશે તો પણ તે વ્યર્થજ છે. બીજાંપર અવલંબન રાખીને ન બેસી રહો. માત્ર કોઈ દેવળ કે મંદિરમાં જઇ ક્રાઇસ્ટ, કૃષ્ણ અથવા બીજા આરાધ્ય દેવતાની ઉપર ઉપરથી સ્તુતિ કે નમસ્કાર કરવાથીજ કાંઇ સારૂં પરિણામ આવવાનું નથી. આવું તમારી મરજીમાં આવે તેટલું અજમાવી જુવો, પણ જરાએ ફાયદો નહિ થાય. અંધારાનો તો પ્રકાશજ માત્ર ઉપાય છે; તે મહા અજ્ઞાન અને દુઃખ માત્રનો ઉપાય તમારા આત્મા—ઇશ્વર—નું યથાર્થ જ્ઞાન અને તેમાં સાચી શ્રદ્ધા એજ છે. બસ એજ એક ઉપાય છે; **नान्यः पंथा विद्यतेऽयनाय।**

સજ્જનો અને સન્નારીના સ્વરૂપમાં બિરાજમાન પરમાત્મા—નિજાત્મન્ ! આ વિદ્યમાન શરીરમાં અસ્તિત્વરૂપે સ્થિત રહેલ સચ્ચિદાનંદ આત્મન્ ! પ્રકાશ અથવા જ્ઞાન એટલે સત્યનો એટલો બધો અનુભવ કરવો કે જેથી સર્વ મિથ્યા બાહ્ય પદાર્થોનાં મિથ્યા નામ રૂપનો ભાવજ શમી જાય; એટલે કે અંતર બાહ્ય અંતરસ્થ ઇશ્વરત્વનુંજ દર્શન થાય.

સત્યના—પ્રકાશના પ્રત્યક્ષ અનુભવથી આ વસ્તુમાત્ર પારદર્શક બની જાય છે; સર્વનામ રૂપ શમી જાય છે. જ્ઞાની કે અનુભવી પુરુષની સામે ગમે તે વસ્તુ પ્રતીત થાય, તો પણ એ તો તેમાં આત્મદર્શનજ પામે છે. એની દૃષ્ટિમાં નામ રૂપાકાર વ્યક્તિ કે આકૃતિ તો માયા છે, ભ્રમણા છે; એજ અંધકાર છે; એજ અજ્ઞાન છે. એજ

દુઃખનું મૂળ છે.સત્ય—આત્મા અથવા ઈશ્વરનુંજ કેવલ સર્વત્ર દર્શન પામવું એનું નામજ અજ્ઞાનનું નિર્મૂળ થવું;—સર્વ પ્રકારની ચિન્તા અને ભીતિમાંથી મુક્ત થવું.

અહા ! પ્રિય ઈશ્વર મૂર્ત્તિ ! નિજાત્મ રૂપો ! ઓ મારાં વ્હાલાં પ્રિયતમ ! અન્યની દૃષ્ટિમાં દેખાતા શત્રુઓ, તે પણ બધાં મારા આત્માનાંજ સ્વરૂપો છે; તેમજ મિત્ર કે સ્નેહી સંબંધીરૂપે ભાસતી વ્યક્તિઓ પણ મારાં આત્મરૂપોજ છે. ક્ષુદ્ર જીવ કે અહંભાવની ઉપાધિવાળા શરીરને ન જોતાં, જે પ્રકાશ તમારા પોતામાં રહેલો છે તેની જ સહાયતાથી અન્ય શરીરોમાં પણ પ્રકાશ—જ્ઞાન—આત્મદર્શન કરતાં શીખો. મારા સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ આત્માનું બીજું નામ પરમેશ્વર—પ્રભુ છે. એ "હું" **शिवोऽहम्** સર્વત્ર સર્વકાલ છું. એ **शिवोऽहम्**નો સાક્ષાત્કાર કરો એટલે સઘળા ભેદભાવ, મતમતાંતર, નાનાત્વ, દુઃખ તથા વિઘ્નોના સમૂહ નાશ પામશે. અહા, કેવું અદ્‌ભુત દર્શન થાય છે ! કેવું સુંદર સત્ય ! એ અવર્ણનીય છે ! અનિર્વચનીય છે ! એ તો અનુભવનીજ વાર્તા છે ! જો તમને કેવળ એજ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા થાય—ઉત્કટ જિજ્ઞાસા ઉદ્‌ભવે તો તમે પણ જરૂર જરૂર તેને પ્રાપ્ત કરી શકશો. અહા, કેવું સૌભાગ્ય !

ખગોળવિદ્યાનો અભ્યાસ કરતાં જ્યારે પરસ્પર ગ્રહ કે તારામંડળનું અંતર માપીએ છીએ ત્યારે આપણને માલૂમ પડે છે કે આ પૃથ્વી તો માત્ર અતિ સ્વલ્પબિન્દુજ છે. એવીજ રીતે જ્યારે સત્યનો સાક્ષાત્કાર થાય છે, જ્ઞાનના જ્ઞાનનું સ્વરૂપ સમજાય છે, સૂર્યોના સૂર્ય, દેવોના દેવ નિજાનંદ આત્માનો, અનુભવ થાય છે, ત્યારે આ જ્યોતિષીઓનાં તારામંડળ ને ગ્રહો, આ ભવ્ય ભાસતી આકાશગંગા એ બધું શૂન્યવત્ ભાસે છે; જ્યારે એ સત્યનો અનુભવ કરતા હો, ત્યારે તો આ ઘોઘટ જેવા જગત્‌ની જંજાળનાં

દુઃખોનો ભાસ માત્ર પણ શાનો થાય?

જેમ મહાન્ તારામંડળની પાસે આ પૃથ્વી બિચારી કાંઇ વિસા- તમાં નથી; તેમજ આ **સૂર્યોના સૂર્ય**, પ્રકાશોના **પ્રકાશ—મારા સત્ય** સ્વરૂપ આત્માની પાસે આ બિચારી સાંસારિક ઉપાધિઓ, દુઃખો અને ચિન્તાઓ કશીજ વિસાતમાં નથી. **સૂર્ય સમીપ અંધકારને અવકાશજ** નથી તેમ તેના આગળ તેનું અસ્તિત્વજ નથી.

સત્યનો સાક્ષાત્કાર કરો; અનુભવ કરો; એ પ્રમાણે સર્વાંગ સુખ-મય જીવન જીવો; અને જ્યારે એ પરિપૂર્ણ આનંદ પ્રાપ્ત થાય, ત્યારે તમને કોઈ ચલાયમાન કરી શકશે નહિ. ભલે લાખો સૂર્યોનો પ્રલય થઈ જાય! ભલે કરોડો ચંદ્રમા ઓગળી જાય, પણ અનુભવીની સ્થિતપ્રજ્ઞની વૃત્તિમાં—અચલ શાંતિમાં કોઇ પણ ભંગ પાડી શકશે નહિ; એને કોણ હાનિ પહોંચાડી શકે? એને કયો પદાર્થ દુઃખ ઉત્પન્ન કરાવે?

અહા! પણ અદ્ભુત આશ્ચર્ય છે કે આવા દેદીપ્યમાન—મહાન, અનન્ત, નિશ્ચયથી પૂર્ણ—આત્માનું લોક અજ્ઞાનને લીધેજ દુર્લક્ષ્ય કરે છે!

અનન્ત સૂર્ય તમારાં નેત્રોના અજ્ઞાનમય આવરણને લીધેજ ઢંકાઈ ગયેલો છે. આવો અદ્ભુત સત્ય સ્વરૂપ આત્મા માત્ર આટલા થોડા અજ્ઞાનને લીધેજ આવૃત રહેલો છે. એ દુર્બળતા ભર્યું અને અશક્તિ-વર્ધક અજ્ઞાન દૂર કરો; "હું પરમાત્મા—જ્યોતિર્જ્યોતિ! અવર્ણનીય, અવાચ્ય સર્વસ્વ છું" એમ અનુભવો. "**अहं ब्रह्मास्मि; अहं ब्रह्मास्मि**" અહા, જ્યારે તમે એ સત્યનો અનુભવ કરો છો ત્યારે સર્વ કેવું સરલ અને સુઘટ બની જાય છે!

અહીં ઇતિહાસનાં કે મહાત્માનાં દૃષ્ટાંત આપીને **રામ** સિદ્ધ કરતો નથી પણ અનુભવનીજ વાતો કરે છે અને કહે છે કે **તમે પણ તેજ છો. तत्त्वमसि; तत्त्वमसि.**

રામ કહે છે કે જ્યારે આપણે સત્યનો—ઇશ્વરનો અનુભવ કરીએ

છીએ ત્યારે આ જગત્ તો સ્વર્ગસમું બની જાય છે. ત્યાં શત્રુ, મિત્ર, સ્નેહી, સંબંધી, ચિન્તા, ભય, ઉપાધિ, દુઃખ કશુંએ રહેતુંજ નથી.

પૃથ્વીની સપાટીપર ઉભા રહીને દૃષ્ટિ ફેંકીએ તો એક ઘર બીજા ઘર કરતાં ઉંચું માલૂમ પડે છે, કોઇ વૃક્ષ બીજા વૃક્ષ કરતાં દૂર દેખાય છે, પણ જ્યારે ઉંચી ટેકરીપર ચઢીને જોઇએ છીએ તો એ મકાન, વૃક્ષ, માર્ગ વગેરે બધું જેમ હોય તેમજ જણાઇ આવે છે. એવીજ રીતે આધ્યાત્મિક વૈભવના શિખરપર ચઢીને બધી વસ્તુઓ તપાસો, આત્માનો અનુભવ કરો અને અંતરસ્થ સત્યનો સાક્ષાત્કાર કરો એટલે શત્રુ, મિત્ર, શુભેચ્છક કે નિંદકનો ભેદભાવ રહેતોજ નથી. આ ભેદભાવદષ્ટિજ સર્વ પ્રકારની ચિંતા અશાંતિનું મૂળ છે; એથી પર પહોંચો એટલે સત્ય તે સત્યસ્વરૂપમાં અનુભવાશે, અને સર્વ ભેદભાવ નાશ પામશે. વેદાન્ત આને એકત્વ કહે છે. ઇશ્વરજ પરમ સત્ય છે: જગત્ કે સંસાર તો માત્ર માયા—ભ્રમણા છે. એટલા માટે આત્માનો—સત્યનો એવા પ્રકારે અનુભવ કરો કે આ જગત્ અસત્ય લાગે અને ઈશ્વર—અંતર્યામીજ સત્ય ભાસમાન થાય. અહા ! તમે તમારા કોઇ સંબંધી કે મિત્ર—બંધુમાં સર્વની પેઠે ઈશ્વરજ ખરી રીતે રહેલો છે, એમ સમજી શકતા હો તો પછી, તેને ભાઈ, મિત્ર ઈ૰ સંજ્ઞા આપીને સંબોધો છો તે કેવો મહાન્ અપરાધ કરો છો ! એમ કરવાથી તમે અંદરની પ્રભુતાની હત્યા કરો છો ?

માતૃહત્યા, સ્ત્રીહત્યા, મનુષ્યહત્યા, આવી અનેક પ્રકારની હત્યાઓ ધર્મશાસ્ત્રોમાં પ્રચલિત છે; પણ મનુષ્યમાં—અરે પ્રત્યેક પ્રાણી પદાર્થમાં ઈશ્વરદર્શન ન કરવાથી તો તમે દેવહત્યા—ઇશ્વરહત્યા કરો છો. માતા, પિતા, કે ભાઈ ભાંડુમાં ખરી રીતે જે પોતેજ રહેલો છે. બીજું કશું છેજ નહિ તો પછી તે પ્રભુનુંજ દર્શન ન પામતાં, તમે તેને તેનું નામ આપીને સંબોધન કરો છો, ત્યારે તે અંતરસ્થ સત્ય પ્રભુતાની

હણાજ થાય છે. આમ કરવામાં શરીર અને બાહ્ય નામરૂપને તમે એટલું બધું સત્ય માની લ્યો છો કે ઈશ્વરભાવનું છેક વિસ્મરણ થાય છે, એટલે તમે સ્વાભાવિકજ અધોગત થાઓ છો. જ્યારે જ્યારે તમે આવી રીતે અંતર્યામીનો નાશ કરો છો ત્યારે તમે તમારો પોતાનો ઉચ્છેદ કરી નાખો છો.

આવી રીતે ઈશ્વરની હત્યા કરવી એ અજ્ઞાન છે, અને એ અજ્ઞાનજ દુઃખનું મૂળ છે. લોકો જો એ સત્યને વ્યવહારમાં નહિ મૂકે તો એ સત્ય માત્ર સ્વપ્નજ રહેશે. પણ તમે એનો અનુભવ કરશો તો આ જગત્ ચમત્કૃત થઇ જશે. સર્વ સત્તાઓ અને સિદ્ધિઓ તમારી દાસીઓ બની જશે; સર્વ ગ્રહમંડળ, સૂર્ય તથા ચંદ્રમા તમારા આજ્ઞાધીન—દાસ થઇ રહેશે. આ અનુભવ તમને અવિરત પ્રયત્ન અને પ્રયોગ પછી સ્વતઃ પ્રાપ્ત થશેજ થશે.

જે મનુષ્ય સતત ઈશ્વર સાક્ષાત્કારમાં નિમગ્ન રહે છે અને જે સર્વની સાથે એકતા અનુભવે છે તેજ સુખી છે.

એક સંસ્કૃત શ્લોકનો ભાવાર્થ એવો છે કેઃ—ગુહામાં સેંકડો વર્ષોથી રહેલા અંધારાને જેમ ગુહામાં પ્રકાશ લાવતાં નીકળી જતાં વાર લાગતી નથી, તેવીજ રીતે મનુષ્યને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતાં એનું જન્માંતર્ગત અજ્ઞાન રહેતું નથી. એના હૃદયમંદિરમાં જ્ઞાનનો પ્રકાશ પડતાં એ સર્વ અજ્ઞાન નિર્મૂળ થાય છે.

આ વિષયમાં રામનો સ્વતઃ અનુભવ છે કે જ્યારે તેને મળનારા મનુષ્યમાં રામ પ્રભુતાનું દર્શન કરે છે—એટલે કે જ્યારે તે મનુષ્યના શરીરને પ્રભુનું શરીર માની લે છે ત્યારે એ જરાએ દુઃખ પામતો નથી. પણ જ્યારે માત્ર તેઓને શરીરરૂપેજ જુએ છે, અને જ્યારે એના વ્યક્તિત્વ પ્રતિજ દૃષ્ટિ રાખે છે, ત્યારે રામ પણ સંકટથી ઘેરાઈ જાય છે. આવી રીતે અનેક ઠોકર ખાઇને, અને અનુ-

ભવ મેળવીને રામ હજી એટલે તો પ્રસન્ન થયો છે કે સ્વપ્નમાં પણ તે કોઈ વ્યક્તિમાં વ્યક્તિ ન દેખતાં-માત્ર ઈશ્વરનુંજ દર્શન પામે છે. આ સર્વ દેહ મારાજ છે; તમારામાં મારો આત્માજ ઈશ્વર વિરાજમાન છે, એવું રામ સમજે છે અને તમારે પણ તેમજ સમજવું જોઇએ.

મજનૂ કરીને એક પ્રેમઘેલો મનુષ્ય હતો. ફારસીકવિઓ તેને આશકજાદાની ઉપમા આપે છે. જો કે એના જેટલો કોઇનામાં પ્રેમ નહોતો, છતાં એ પ્રેમ વ્યક્તિ પરત્વેનો-એની માશૂક માટે હતો અને તેથીજ એ એનું દર્શન ન કરી શક્યો.

રામ કહે છે, કે જો તમે તમારી ઇચ્છાઓને તૃપ્ત કરવા ધારતા હો તો તમારે એથી પર થવું જોઇએ. આ ભલા આશકને આ ગુહ્ય ભેદ માલૂમ નહોતો છતાં પણ જગતના પ્રેમીઓને તો એ આદર્શરૂપ પ્રેમી હતો એમ કહેવાય છે. એ ગાંડો બની ગયો હતો, અને નિરાશામાં ને નિરાશામાં એ ગરીબ આશકજાદો પોતાના માબાપનું મકાન છોડી દઇને અરણ્યમાં ભટક્યા કરતો હતો. ખીલતા ફૂલને, વહેતી વાયુની લહરીને, દોડતા, કૂદતા હરિણને, કે અરણ્યના વૃક્ષને-એમ એને જે જે દૃષ્ટિગોચર થતું તે સર્વેને એ માશૂક કહીનેજ સંબોધતો; એ બધામાં એને માશૂકનુંજ દર્શન થતું. એની વૃત્તિ એવી આર્દ્ર પ્રેમમય થઈ ગઈ હતી કે સર્વત્ર પોતાની માશૂકનું દર્શન પામીને એણે પદાર્થમાત્રને પોતાની માશૂકજ બનાવી દીધા હતા. છતાં પણ એનું પ્રેમપાત્ર પાર્થિવ હતું તેથી તેને ઘણું સહન કરવું પડયું હતું.

રામ એમ કહે છે, કે તેના પ્રેમનું સામર્થ્યજ તમારે લેવાનું છે; તમે પ્રેમપાત્ર કોઈ પાર્થિવ-ઐહિક ન રાખતાં, ઈશ્વર, આત્માનેજ તમારી માશૂક બનાવજો. શું સમસ્ત જગત સુખની પાછળ ગાંડું બનીને તડફડીઆં નથી મારતું ? અને સુખ એ ઈશ્વરનોજ રૂપાન્તર

શબ્દ નથી? એ બિચારાને ઈશ્વરને—એટલે સુખને ક્યાં શોધવું એની ખબર નહોતી. પણ એ મજનૂની પેઠે **જે મનુષ્ય વૃક્ષ, લતા, પુષ્પ, પ્રાણી, પદાર્થમાં પોતાની માશૂકનાં–ઈશ્વરનાં દર્શન પામે છે એને ધન્ય છે!** આખરે એક દહાડો તો તે અરણ્યમાં મૂર્છિત થઇને પડયો હતો, તેવામાં તેની શોધમાં નીકળેલો તેનો પિતા ત્યાં આવી પહોંચ્યો. ધૂળમાં બેભાન પડેલા મજનૂના શરીરપરથી એણે ધૂળ ખંખેરી નાખી; અને વિખરાઇ ગયેલા વાળને જરા ઠીક કરીને તેને બેઠો કર્યો. દુઃખી પિતાએ ધીમે સ્વરે તેને પૂછયું: "વ્હાલા બેટા, તું મને ઓળખે છે? હું તારો પિતા છું."

બેભાન મજનૂ તાકી રહ્યો; આશકના દિદાર વિના એની દૃષ્ટિમાં સમસ્ત જગત્ શૂન્યવત્ થયું હતું. એની તો નસેનસમાંથી એજ ધ્વનિ ઉઠતો હતો કે "કોણ પિતા ને કોણ માતા?"

પિતાએ ફરી પૂછયું: "મ્હારા વ્હાલા! હું તારો પિતા છું; શું તું મને ભૂલીજ ગયો?"

થોડું ભાન આવ્યું હોય તેમ તેણે ઉત્તર આપ્યો: "શું? પિતા! દુનિયામાં મારી માશૂકવિના બીજું કોઇ છે ખરૂં કે?"

વ્હાલાંઓ, સાક્ષાત્કારની પ્રીતિ અને જિજ્ઞાસા આવા મજનૂના ઐહિક પ્રેમપાત્ર તરફના ઇશ્કના જેટલી ઉત્કટ અને પ્રબળ હોવી જોઇએ. પ્રેમની એ ઉચ્ચ ભૂમિકાએ જ્યારે તમે પહોંચશો ત્યારે એટલા બધા ઉન્નત થઇ જશો કે તમારાં પિતા, માતા, પત્ની અને સર્વ સંબંધી સહવાસી જનોમાં ઈશ્વર દર્શન થશે; જ્યારે એમ સં-બંધીઓમાં સંબંધીનો અને મનુષ્ય પ્રત્યે મનુષ્યનો ભાવ ન રહેતાં ઇશ્વરભાવજ દૃઢીભૂત થશે, ત્યારેજ તમે સાક્ષાત્ ઈશ્વર બનશો; ત્યારેજ તમે પરમાત્માનાં દર્શનવડે પરમાત્માનું સ્વરૂપ ધારણ કરી શકશો.

જ્યાંસુધી મજનૂ જીવતો હતો ત્યાંસુધી એ એની માશૂકના દિદાર

નહોતો દેખી શકયો. એક કવિ એવું બ્યાન કરે છે કે મૃત્યુ પછી **મજનૂને ખુદાની** પાસે લઇ જવામાં આવ્યો હતો, ત્યાં **ખુદાએ એને** ઠપકો આપ્યો અને કહેવા માંડયું કે " અરે, મૂર્ખા, તું એ દુનીઆના ચિત્રપર શા માટે એટલો બધો ઇશ્ક રાખતો હતો ? તારી માશૂક-પરના હજારમા ભાગ જેટલો ઇશ્ક પણ જો તેં મારાપર રાખ્યો હોત, તો હું તને બેહિસ્તનો ફિરિસ્તો બનાવત: " **મજનૂએ** જવાબ વાળ્યો કે "અહા ! **ખુદા** ! મને માફ કરજો; જો તમને મારા ઇશ્કનો ચાહ હતો તો તમેજ મારી માશૂક કાં ન બન્યા ? જો તમે એ મહ-બ્બતના ભૂખ્યા હતા, તો તમારે મારી **લયલીજ** બનવું હતું." ખરે-ખર પ્રેમની આ અવધિ છે. **રામ** કહે છે કે તમારે પ્રેમની એટલીજ તીવ્રતા રાખવી જોઇએ. **આત્માને-ઈશ્વરને તમારી માશૂક બનાવી તેના પ્રત્યે એવોજ અત્યુત્કટ પ્રેમ કરવો જોઇએ.** મજનુના જેટલો પ્રેમ રાખી, માશૂક આત્માના સિવાય બીજી બધી ચીજોને ભૂલી જવી જોઇએ.

ઘણાને આવા આળસુ વિચારો પણ આવતા હશે કે " અમે અમારી વર્ત્તમાન સ્થિતિમાં સુખી છીએ." પણ રામ કહે છે કે તમે તમારી જાતને સુખી માનતા હશો છતાં, એ દુઃખમાંજ સુખબુદ્ધિ તમે કરી બેઠેલા છો. તમારૂં લક્ષ્ય તો એ પ્રેમજ છે અને તેથી પછી માર્ગમાં શા માટે વ્યર્થ સમય ગુમાવવો ? વ્હેલું મોડું તમારે એક દિવસ તો આવા પ્રેમઘેલા બનવુંજ જોઇશે, ઈશ્વરનાં દર્શનની ઉત્કટ જિજ્ઞાસા તો ઉત્પન્ન થવાનીજ તો પછી રસ્તામાં દુઃખરૂપી કીચડમાં શા માટે હેરાન થાઓ છો ? ખડખડ થતી બળદગાડીમાં હેરાન ન થતાં, આવી આરામવાળી રેલ્વે-મોટરગાડીમાં શા માટે નથી ચડી બેસતા ? અરે તેથી પણ વિશેષ બની શકે તેવું છેઃ વિમાનમાં પણ ઉડી શકાય છે, અને પાંખો પણ ધારણ કરી શકાય છે; માટે માર્ગમાં ન અથડાશો.

તમારાં નિત્યનાં કર્મ અને વસ્તુસ્થિતિનું નિરીક્ષણ કરતા રહેશો તો માલૂમ પડશે કે પ્રકૃતિનો નિયમજ એવો છે કે તમારે એજ લક્ષ્ય લેવું પડશે. જ્યારે એકાદ મનુષ્ય ગંભીર, શાંત અને સ્વસ્થ હોય છે, અને એ ઉત્તમ સ્થિતિ જેટલો સમય સચવાઈ રહે છે, ત્યારે એને સહજજ કાંઇ ઉત્તમ વાર્તાજ સંભળાય છે. એને ઉત્તમ પ્રસંગોજ પ્રાપ્ત થાય છે. એમાં જરાએ શક કે અપવાદ રહેતોજ નથી.

એવા એકતાલમાં રહેતાં એ શાંત ગંભીર સ્થિતિનો અનુભવ કરતાં તમને અનુભવ થશે કે તમને આનંદિત કરવા તમારો કોઈ સ્નેહી કે પ્રેમી ઉપસ્થિત થવાનોજ. આવી સ્થિતિમાં કોઇ સામાન્ય પુરુષ અભિમાનમાં આવી જઇને કાંઈ સાધારણ વસ્તુની ઇચ્છા કરે તો તે પણ તેને આવી મળે છે, પણ જો તે એ ઐહિક પદાર્થની વાસના હૃદયમાં દૃઢીભૂત કરે છે, અને એમાં આસક્ત થઈ જાય છે તો નિઃસંદેહ એ વસ્તુમાં કાંઇ પરિવર્તન થઇ જશે; અથવા તો કાંઇ અદ્‌ભુત અન્ય બીનાજ બની જશે. પ્રકૃતિના આવા શિક્ષાસ્પદ નિયમનું કોઈ પણ ઉલ્લંઘન કરી શકતું નથી.

ગ્રંથોમાં કે શાસ્ત્રોમાં કદાપિ એનું વર્ણન ન હોય તેથી શું થયું ! એ નિયમ તો નિયમરૂપે સર્વદા વર્તમાન છે. આવી રીતે જ્યારે તમે કોઇ વસ્તુમાં આસક્તિ રાખો છો, એ પદાર્થમાં મોહ રાખી બેસો છો ત્યારે કોઈ અદ્‌ભુત પ્રસંગદ્વારા, તમારી મોહની વસ્તુનો લોપ થઇ જાય છે: અને તેને બદલે તમારા ભાગ્યમાં તો શોક, ખેદ, અને અધોગતિજ રહી જાય છે: આમ આ નિયમમાં બન્ને અનુભવ થાય છે. આવી અધોગત, દુઃખી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે એટલે કેટલાક લોક પોતાની પરિસ્થિતિનો દોષ કાઢવા મંડી પડે છે: એવા લોકોને દુઃખમાં ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિજ થતી જાય છે; અને આખરે રડીને એવુંજ બોલવું પડે છે કે " અરે દુઃખનો તો વરસાદજ વરસે છે."

એકવારના દુઃખના અનુભવથી જે લોકો પોતાના ચિત્તની સમાનતા પાછી નથી મેળવી લેતા, અને અન્યના કે વસ્તુસ્થિતિના દોષ કાઢી નિન્દા અને ટીકા કર્યા કરે છે, તેમજ તણખલાં તોડ્યા કરે છે તેમને માટે તો અલબત્ત આવી રીતે દોષના ફળમાં દુઃખોનો વરસાદજ વરસે છે. પણ જેઓ એકાદ દુઃખના અનુભવથી થોડા સમયમાંજ પોતાનો દોષ સુધારી લે છે, તેઓના મનની સ્થિતિ એવી ઉચ્ચ થાય છે કે તેઓ બહુ અલ્પ સમયમાં વિશેષ બળ પ્રાપ્ત કરી લે છે.

ત્યાર પછી શાન્તિની સ્થિતિ, ઇશ્વિર શરણાગતિ, નિષ્કામભાવના, અને ચિત્તની સમતા પ્રાપ્ત થાય છે; દુઃખનાં વાદળ દૂર થઈ શાંતિનો સમીર વાય છે. પણ વળી તેઓ વિપથ જાય છે; અને દુઃખનો વરસાદ વરસતાં, અને આમ દુઃખનો અનુભવ લેતાં લેતાં તેમનામાં ધર્મની ભાવના જાગૃત થતી જાય છે: **ધર્મ ભાવનાની જાગૃતિ આપત્તિમાંથીજ ઉત્પન્ન થાય છે તે વાસ્તવિક સત્ય છે.**

આમ તમારા આયુષ્યમાં દિવસ પછી રાત્રિ અને રાત્રિ પછી દિવસ આવ્યાજ કરે છે. દુઃખની રાત્રિ વીત્યા પછી સુખનું પ્રભાત, અને સુખના પ્રભાત પછી દુઃખની રાત્રિ એમ અનુભવની માળા ચાલુજ છે. **જ્યાં સુધી તમે બાહ્ય આકૃતિમાં આસક્તિ રાખતા હશો ત્યાં સુધી આવી સુખ–દુઃખની ઘટમાળ ચાલ્યાંજ કરવાની.** આવી આન્તર ઘટમાળની યોજનાનું રહસ્ય તમે સમજો છો? એતો મુખ્ય ઉદ્દેશ તમને તમારા અંતર્યામી સૂર્યનારાયણ–આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરાવવાનો છે.

પૃથ્વીપર દિવસ અને રાત્રિ છે પણ સૂર્યમાં તો તેનો અભાવજ છે. સૂર્યની આસપાસ પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણાનેલીધેજ દિવસ અને રાત્રિ બને છે, પણ સૂર્યમાં પોતામાં આવાં રાત્રિ કે દિવસ કશુંએ નથી; ત્યાં તો સર્વદા પ્રભુપ્રકાશ આત્મરવિ પ્રકાશિતજ છે.

આપણા અંતર્યામી આત્મરવિનો સાક્ષાત્કાર કરાવવો એજ આપત્તિ, ચિન્તા અને દુઃખનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હોય છે. તમારે સૂર્યોનો સૂર્ય, જ્યોતિષાંજ્યોતિઃ ને તમારા અંતઃકરણમાં જવલંત કરવાનો છે, એમ એ બધાં સૂચના કરે છે. જ્યારે તમે એનો અનુભવ કરો છો; ત્યારે તમે આ સાંસારિક સુખ–દુઃખ અને ચડતી–પડતીની પર છો, એ સર્વથી તમે પર પહોંચી જાઓ છો.

હવે આ સુખ–દુઃખ આત્મરવિનો સાક્ષાત્કાર કેવી રીતે કરાવે છે એ આપણે તપાસીએ. પહેલાં તો જ્યારે આપણને સુખ પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે આપણે હંમેશાં પ્રભુતામાં એકતાલ થઈ ગયા હોઇએ છીએ. ઈશ્વરમાં લીનતા પામી ચૂક્યા હોઇએ છીએ. તેવીજ રીતે માયાવી જડ પદાર્થોમાં આસક્તિ થવાથી દુઃખ અને આપત્તિ આવી પડે છે. આ બોધ તમને દુઃખમાંથી મળે છે. જડવસ્તુ નામરૂપે ક્ષણભંગુર છે, અને એમાંથી દુઃખનીજ ઉત્પત્તિ થાય છે; એ ક્ષણિક સુખનો અનુભવ પરિણામે દુઃખજ પેદા કરે છે; જગતના ઇતિહાસમાંથી પણ એ આધ્યાત્મિક નિયમનાં અનેક ઉદાહરણ મળી શકે એમ છે. શેક્સપિયરના "વેનીસનો વેપારી" (Merchant of Venice) એ નામના નાટકમાં જ્યાંસુધી પોર્શિયાના દેહમાં બેસેનિયોની આસક્તિ હતી, ત્યાંસુધી તે સુખી નહોતો. પણ ટોપલીઓનો નીવેડો કર્યા પછી એને અવર્ણનીય શાંત સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ હતી; અને ત્યારેજ તેને સુખ પ્રાપ્ત થયું. નાટકમાં આવું દિવ્ય રહસ્ય નથી જણાતું, છતાં જો તમે દીર્ઘદષ્ટિથી વિચાર કરી જોશો તો જણાશે કે જ્યારે તેણે પ્રભુનો આશ્રય લીધો હતો ત્યારે તે વિજયી નીવડ્યો હતો. શેક્સપિયરના લક્ષમાં પણ આ વાત નથી આવી. કવિઓ જો કે આ વાતને ઘણીવાર નથી સમજતા, પણ આ એક અદ્‌ભુત સત્ય છે. સર્વ સુખોનું એ રહસ્ય છે કે તમારે ઈશ્વરનો—આત્માનો અનુભવ

કરવો જોઇએ. સમસ્ત પ્રકૃતિ અને વિશ્વ સાથે તમારે એકતા માનવી જોઇએ. દુઃખોમાંથી એ સદ્બોધ લેવાનો છે કે જગત્‌ના પદાર્થોમાં જરાએ આસક્તિ ન રાખવી જોઇએ, અને તેને અસત્ય માનવા જોઇએ. વસ્તુની અંતર્ગત નિવાસ કરતા અંતર્યામી આત્માનો–ઈશ્વરનો તમારે ઉચ્છેદ ન કરવો જોઇએ. નામ–રૂપને સત્ય માનીને ઇશ્વરનું વિસ્મરણ નજ કરવું જોઇએ. **સર્વ પ્રકારનાં સુખ–દુઃખો તમને વેદાન્તનુંજ શિક્ષણ આપે છે.** બધા લોકો આ રહસ્ય સમજતા નથી તેથી કાંઇ નિયમ ખોટો છે એમ નહિ કહેવાશે. **જગત્ એટલા માટેજ દુઃખી છે કે તે સત્યને સમજતું નથી.** એ સત્યનો અનુભવ કરવાથીજ સુખી થવાય તેમ છે.

અમેરિકાની પેઠે હિંદુસ્તાનમાં માટીનાં વાસણ બનાવવાનાં યંત્ર નથી. ત્યાં કુંભાર માટીનાં વાસણો બનાવવા માટે માટીને પગથી ખૂંદે છે. વાસણ તૈયાર થયા પછી અંદર કાંઈ આધાર રાખી બહારથી તેને ટપલાવડે ટીપી ટીપીને સુંદર આકાર બનાવે છે.

એવીજ રીતે તે બહારનો ટપલો ટીપવાની દુઃખરૂપ ક્રિયા તે તમારી ઉન્નતિ માટે છે અને ઈશ્વરના અંતરમાં સાક્ષાત્કાર કરવો તે અંદરનો આધાર છે. **દુઃખ એ બહારના ટકોરા છે ને સુખ એ અંતરનો આશ્રય છે. સુખ–દુઃખના સંમેલનથીજ ચારિત્ર ઘડાય છે.** પ્રકૃતિનો નિયમ છે કે **તમારે હરકોઈ રીતે ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર કરવોજ પડશે** અને એ અનુભવ **નહિ કરો ત્યાં સુધી ફટકાપર ફટકા ને લાતપર લાત પડયાજ કરવાની.** જો એ દુઃખમાંથી બચવું હોય તો કૃપા કરીને આત્માનો–**પ્રભુનોજ** સાક્ષાત્કાર કરો.

હું રામ છું કેવો સુખી કહી કોણ એ શકશે અહા !
અતિ શાંત, સ્વસ્થ, વિશુદ્ધ ને નિર્લેપ ગંભીર સર્વદા;

મુજ નિત્ય આત્માનંદમાં કદી કાંઈ ના ક્ષતિ પહોંચતી,
એ સ્વાનુભવનાં વર્ણનો વાણી કદી ન વદી શકી.
અહિં, ત્યાં, બધે, પણ ક્યાં? અરે જ્યાં "ક્યાં" છે ઉડી ગયું?
હમણાં, સદા, કદી, કોઇદી, ક્યારે અહા "ક્યારે" શમ્યું.
આ, તે, અને શું, કોણ, એવા ભેદ "કોણ" શમ્યે ગયા;
પહેલું, પછી, વચમાં, ઉંચે, "ક્યમ" ભેદ પાર ગયે ટળ્યા.
કદી એક, પાંચ, પચ્ચીસ, સો, સૌ એમ સંખ્યા શી ભણું?
જે કર્મ, કર્ત્તા, જ્ઞાન, જ્ઞાતા, જ્ઞેય, એ શું વર્ણવું?
છે ને હતું, ને કૈં થશે, એ રૂપ એકજ શબ્દનાં;
આનંદઘન આત્મા "હું" "તું" "તે" ભેદ હાવાં ના કશાં.

એજ સચ્ચિદાનન્દ આત્મા—અને એમ છતાં એ અવર્ણનીય! એજ તમે છો; **तत्त्वमसि!**

એ સત્યનો અનુભવ કરો; લોકો આવીને **રામ**ના શરીરની પૂજા કરે છે, ત્યારે **રામ**ને બહુ લાગી આવે છે. દ્રવ્ય કે ખુશામતથી પ્રાપ્ત થતા આનંદ કરતાં અંતર્યામીથી ઉત્પન્ન થતા નિર્વિષયી આનંદનો **રામ**માં ભંડાર ભર્યો છે.

મારૂં સુખ અવર્ણનીય અને અનવધિ છે. અંતરના દિવ્ય નિર્ઝરના આનંદનો પ્રવાહ એટલો અખૂટ છે કે, **રામ**ને તમારાં નામરૂપ, કીર્તિ કે દ્રવ્યના આનંદમાંથી સુખ મેળવવાની પરવાજ નથી. મારો આન્તર આનન્દ પરિપૂર્ણ અપરિમિત છે.

હિંદુસ્તાનમાં એક બાઇને નવ પુત્રો હતા. એક વાર એક ભિક્ષુક—એને ત્યાં ભિક્ષા માગવા આવ્યો, અને ભિક્ષા મળ્યા પછી એણે એ બાઇને આશીર્વાદ આપ્યો કે "માતા, આઠ છોકરાની મા થજે." સાધુએ એ માતાને આઠ છોકરાની મા થવાનો આશીર્વાદ આપ્યો એટલે એ બાઇને તો બહુજ માઠું લાગ્યું. એ બિચારી એ

સાધુને પગે પડી અને કહ્યું કે મારે નવ છોકરાં તો છે; માટે આપનો આવો આશીર્વાદ નથી જોઇતો. પણ મહાત્માએ વળી આશીર્વાદ આપ્યો કે આઠ છોકરાંની માતા થજે. આસપાસના લોકો પેલી બાઇને ગભરાઈ ગયેલી જોઇને દોડી આવ્યા ને કારણ પૂછ્યું તો જણાયું કે બાઇને વિશેષ પ્રજા માટે આશીર્વાદ મળતો હતો તે તેને નહોતું ગમતું; લોકોને પણ સાચું લાગ્યું કે એ આશીર્વાદ નહિ પણ એક જાતનો શાપજ હતો. આવીજ રીતે રામની અન્દર અવર્ણનીય આનન્દ ભર્યો છે. તમે પણ બધા એ આનન્દનો અનુભવ કરો. એથીજ મોક્ષ મળે છે અને એથી જગતની પાર્થિવ વસ્તુપરની આસક્તિમાંથી મુક્ત થવાય છે.

હિમાલયના કમલની પેઠે દેહને અકલિત, અદષ્ટ એકાંતમાં રહેવા દો. એ દેહનો ભલે વધ થઈ જાય; ભલે એને કોઈ કેદમાં નાખે, શૂળીપર ચઢાવે કે આફ્રિકાના મેદાનમાં ફેંકી દે, છતાં એ આનંદનો તો જરાએ ભંગ થતોજ નથી. એ સુખનો—એ પરાત્પર અંતરસુખનો અનુભવ કરીને, આ જગતના દંભ, મૂર્ખતા, મોહ અને ઔદાસ્યથી પર પહોંચો. ઈશ્વરોના ઈશ્વર, દેવોના દેવ બનો; **तत्त्वमसि !**

ॐ ॐ ॐ

૨—વૈવાહિક જીવન અને મોક્ષ.

(તા. ૧–૨–૧૯૦૩ રવિવારના મધ્યાહ્ન પછી આપેલું વ્યાખ્યાન.)

શું એક વૈવાહિક પુરુષ આત્મસાક્ષાત્કાર કરી શકે ખરો કે ? એવો એક પ્રશ્ન થોડા સમય પહેલાં **રામને** પૂછવામાં આવ્યો હતો, અને એનો ઉત્તર પણ તેજ સમયે બહુ ખુલાસાથી અપાયો હતો.

એ ઉત્તરમાં વાસનાઓના પ્રકાર સંબંધે વિવેચન થયું હતું. વાસના એ શું છે, મનુષ્યની પ્રકૃતિમાં વિચારોની શું અસર થાય છે અને વાસનાઓ તૃપ્ત થવાથી કેવી રીતે સુખનો આભાસ થાય છે, એવા વિચારોની તે સમયે ચર્ચા થઇ હતી. આ બહુ મહાન અને ગહન પ્રશ્ન છે, અને વળી એવો પ્રશ્ન છે કે જેના ઉપર **રામે** બહુ સૂક્ષ્મ વિચાર કર્યો છેઃ **રામનાં** એ શોધનોને "synamis of mind" "માનસિક વિકાસજ્ઞાન" નામના પુસ્તકના આકારમાં બહાર પાડવામાં આવશે.

અત્યારે તો નીચે પ્રમાણે પ્રશ્ન આપણી સન્મુખ છે.

પ્રશ્નઃ—પોતાનાં પુત્ર કલત્ર અને સ્નેહી સંબંધીઓની વચમાં રહીને, એટલે કે સંસારનો એક સાધારણ મનુષ્ય સત્યનો—સચ્ચિદાનન્દ આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરી શકે ?

આપણે પહેલાં આ પ્રશ્નની એકજ બાજુ તપાસીએ. વેદાન્ત તો માત્ર આટલુંજ પૂછે છે કે " શું તલવાર તમારા શત્રુઓને મારી શકશે ?" આ પ્રશ્નનો આપણે હકારમાં ઉત્તર આપી શકીએ તો પછી એક સંસારી મનુષ્ય સત્યનો સંપૂર્ણ સાક્ષાત્કાર કરી શકશે કે નહિ; એનો પણ હકારમાંજ ઉત્તર આપી શકાય એમ છે. મારવાની તલવારનો અને **કુટુમ્બનાં બંધનોનો આપણે કેવી રીતે ઉપયોગ કરીએ છીએ એના ઉપરજ એનો બધો આધાર રહેલો છે.**

એકજ તલવારથી આપણે આપણો પોતાનોજ વધ કરી શકીએ છીએ અને એજ તલવારથી આપણે શત્રુઓના હુમલાઓમાંથી પોતાનું રક્ષણ કરી શકીએ છીએ. એવીજ રીતે કુટુમ્બનાં બંધનો અને સંબંધોનો દુરુપયોગ કરવાથી મનુષ્ય પોતાનો વિનાશ કરે છે, અથવા પોતાના ઉન્નતિના વિકાસક્રમમાં અવરોધ નાખે છે; અને જો એજ **બંધનોનો સદુપયોગ કરે તો તેવડે તે પોતાની ઉન્નતિ સાધે** છે, અને અન્તરમાં આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરી શકે છે. આવી રીતે સાક્ષાત્કારનો પ્રશ્ન પણ તલવારના પ્રશ્નના જેવોજ છે, અને ઉત્તર પણ સમાનજ છે.

એવીજ રીતે આપણો નિત્યનો આહાર—વિહાર અને કાર્યક્રમનો પણ જો આપણે યોગ્ય ઉપયોગ કરીએ તો તે સર્વ આપણે માટે આરોગ્ય અને સુખના સાધનરૂપ થઇ પડે છે તથા જો તેનો દુરુપ-યોગ કરીએ તો એજ આહાર—વિહારથી પરિશ્રમ, ઉપાધિ, અને વ્યાધિ ઉત્પન્ન થાય છે.

આવીજ રીતે કુટુમ્બના સંબંધો પણ આપણને ઉન્નતિના તેમજ અધોગતિના પણ સાધનરૂપ થઇ પડે છે.

એક ભલા માણસની એવી વાર્તા છે કે એને ત્યાં એક બહુ લુચ્ચો અને દુષ્ટ નોકર હતો. એ નોકર બધાં કામ અવળી રીતેજ કરતો હતો. પોતાના શેઠની આજ્ઞાનો તે બહુ અજાયબ રીતે અમલ કરતો હતો. વસ્તુતઃ એની કામકાજ કરવાની રીતભાત એવી હતી કે ગંભીરમાં ગંભીર માણસને પણ ક્રોધ આવ્યા વિના રહેજ નહિ. આ ભલા શેઠને તો એના કામથી કદી પણ ગુસ્સો નહોતો ચઢતો; ઉલટું એ તો એ નોકરની સાથે બહુ સભ્યતાભરી વર્ત્તણુક રાખતો હતો.

એ શેઠને ત્યાં એક વાર એક મહેમાન આવ્યો. એક દિવસે એ અતિથિએ શેઠને એ નોકરના વિરૂદ્ધ કેટલીએક સલાહ આપી. એના

કામકાજથી એને બહુ કંટાળો આવ્યો અને તેથી નારાજ થઇને એણે શેઠને તેને બરતરફ કરવાની સલાહ આપી. પણ પેલા શેઠે ઉત્તર આપ્યો:—" આપની સલાહ બહુ કીમતી છે, અને આપે બહુ શુભેચ્છાપૂર્વક તે આપેલી છે. હું સમજું છું કે આપ મારૂં હિત ચાહો છો; તેમજ આપ મારા કામકાજ અને ધંધા–રોજગારમાં પણ ફત્તેહ ઇચ્છો છો અને તેથીજ આવી સલાહ આપો છો. છતાં પણ મારે કહેવું જોઇએ કે હું એ વિષયમાં વધારે સમજું છું. મારૂં કામકાજ ખરાબ થાય છે, અને મારા વેપારમાં નુકસાન પહોંચે છે એ બધું સારી પેઠે મારા ધ્યાનમાં છે. પણ હું નોકરને એ કારણને લીધેજ રાખું છું. આવા નિમકહરામપણાને લીધેજ હું એને કાઢી નથી મૂકતો. એની ખરાબ વર્ત્તણુક, એની દુષ્ટ ટેવોને લીધેજ એ મને બહુ વ્હાલો લાગે છે. એ પાપી, દુષ્ટ અને નિમકહરામ છે એટલા માટેજ એનાપર મને વિશેષ પ્રીતિ ઉત્પન્ન થાય છે." આવા આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરે એવા શબ્દોમાં એ શેઠે ઉત્તર આપ્યો.

શેઠે વળી એમ પણ કહ્યું, કે " મારા સહવાસમાં આવેલા મનુષ્યોમાંથી આ એકજ મનુષ્ય એવો છે કે જે મારી આજ્ઞાનું પાલન નથી કરતો. આ એકજ મનુષ્ય એવો છે કે જે બધાં કામકાજ અધૂરાં મૂકે છે, અને બહુજ હલકી અને નુકસાનકારક રીતે બજાવે છે. બાકી જે બીજાં બધાંની સાથે હું પરિચયમાં આવું છું તેઓ બધાં એટલાં તો ભલાં, માયાળુ અને પ્રેમી છે કે મને કદી પણ ગુસ્સે કરી શકતાં નથી. એટલા માટે આ માણસ એક અસાધારણ વ્યક્તિ છે. એ એક જાતના મુગદળ જેવો છે, અને તેથી મારા આધ્યાત્મિક વિકાસનું એક ઉત્તમ સાધન છે. જેવી રીતે ઘણા લોકો પોતાનું શારીરિક બળ વધારવાને માટે મુગદળ, પાવડી એવાં સાધનોનો ઉપયોગ કરે છે, તેવીજ રીતે આ મનુષ્ય મારે માટે મુગદળનું કામ કરે

છે, અને એનાથી મારૂં આધ્યાત્મિક શરીર પ્રબળ થાય છે. એ નોકરદ્વારા હું આધ્યાત્મિક બળ પ્રાપ્ત કરૂં છું. આ નોકર સાથે એક પ્રકારની મારે કુસ્તી ખેલવી પડે છે અને એનાથી મને શક્તિ મળે છે. અધ્યાત્મવિદ્યાના ઉચ્ચ ગુણો મારામાં કેટલા ખીલ્યા ને કેટલા અધૂરા છે, તેનું ભાન એનાવડે કરવાનું બની શકે છે, અને એ ભાનને લીધે એ ન્યૂનતા પૂરવાની મને ચાનક રહ્યા કરે છે."

રામ તમારૂં એ વિષયપર ધ્યાન ખેંચે છે કે તમને તમારાં કુટુંબનાં બંધનો અવરોધરૂપ લાગે તો પણ જો એ રસ્તે તમારે મોક્ષ મેળવવોજ હોય તો એનાથી કંટાળી જઇ ગુસ્સે ન થશો; પણ પેલા ભલા શેઠના દૃષ્ટાંતનું અનુકરણ કરજો. **વિઘ્નો અને ઉપાધિઓનો માનસિક શક્તિ અને સત્તા ખીલવવાનાં સાધનોમાં ઉમેરો કરી લેજો.**

ગ્રીસ દેશમાં **સોક્રેટીસ** નામનો એક મહાન તત્ત્વવેત્તા થઈ ગયો છે. એને એની સ્ત્રી અત્યંત ત્રાસરૂપ હતી. એક દિવસે એ કાંઇ તત્ત્વચિન્તન કરતો હતો, ત્યારે તેની હંમેશની ટેવ પ્રમાણે એ આવી અને બહુજ અઘટિત શબ્દોમાં મરજીમાં આવે તેમ બોલવા લાગી. ગુસ્સે થઈ ગાળો ભાંડવા માંડી, અને આમ કરો ને તેમ કરો કહીને બહુજ પજવવા માંડી. મારૂં કહેવું તો સાંભળતા નથી કહીને બિચારા એ તત્ત્વજ્ઞાનીને તેણે ખૂબ પજવ્યો પણ **સોક્રેટીસ** તો પોતાના ચિન્તવનમાંજ મસ્ત બેસી રહ્યો. કોઈ પણ પ્રશ્નનું જ્યાંસુધી નિરાકરણ ન થયું હોય ત્યાંસુધી તેને છોડી દેવોજ નહિ એ એનો સિદ્ધાંત હતો. તેની સ્ત્રીએ તો બરાડા પાડવા માંડયા ને તોફાન મચાવ્યું; પણ પેલા ભાઈ સાંભળેજ શા માટે ? છેવટે એ શંખણીએ એક મેલા પાણીનું વાસણ લાવીને એના માથા ઉપર ઉંધું વાળ્યું, **સોક્રેટિસને** શું આથી ક્રોધ આવ્યો હશે કે ? નહિ; જરાએ નહિ. એણે તો ખડ-

ખડાટ હસીને ઉત્તર આપ્યો: "વાહ! વાહ! આટલો બધો ગડગડાટ થયો ત્યારે વરસાદ તો જરૂર થવોજ જોઇએ."

એ સ્ત્રીનો વાણીરૂપી ગડગડાટ તો નિત્ય થતો હતો પણ આજે તો એમાંથી વરસાદ પણ વરસ્યો; આવા મેણાના શબ્દો સંભળાવી સોક્રેટિસે તો પાછું પોતાનું તત્ત્વચિન્તવન ચાલુ કર્યું.

આ ઉદાહરણમાંથી એ ઉપદેશ લેવાનો છે કે લોકોએ પોતાના સ્વભાવપર કાબૂ મેળવવાની શક્તિ વિષે નિરાશ ન થવું જોઇએ. સોક્રેટિસ જેવા એક મનુષ્યે એ શક્તિ પ્રાપ્ત કરી, તો પછી બધા મનુષ્યો પણ એ શક્તિ પ્રાપ્ત કરી શકે, શું આજકાલ પણ એવા મનુષ્યો નથી કે જેઓનો પોતાના સ્વભાવ અને ટેવોપર સંપૂર્ણ સંયમ હોય? અલબત્ત, એવા ઘણા મનુષ્યો છે, અને તમે પણ અભ્યાસ અને પ્રયત્નથી એવા થઇ શકશો. છેટે ક્યાં જવાનું છે? વ્યાવહારિક બાબતોમાં અત્યંત સહનશીલ એવા કંઇએક માણસો જગત્‌માં પડેલા છે. પણ ત્યાં આગળ ખામી એટલીજ છે કે સમજણની ન્યૂનતાને લીધે તેમની આસક્તિ બાહ્યપદાર્થોમાંજ દૃઢ થઈ ગયેલી હોય છે અને તેથી સત્ય ઉન્નતિ તેઓ મેળવી શકતા નથી. સદ્‌ગુણરૂપી રૂપીઓ આપીને આધ્યાત્મિક સત્ય ઉન્નતિરૂપી હીરો મળે છે, તે લેવાને બદલે અજ્ઞાનને લીધે બિચારાઓ કાચના ટુકડા મેળવવામાંજ મચી રહ્યા છે!

જો તમે ધારો તો તમારા કુટુંબનાં બંધનોની સાહાય્યથી પણ સત્યનો સાક્ષાત્કાર કરવાનોજ, પરમાત્માની સાથે એકતા અનુભવવાનોજ, સર્વની સાથે ઐક્ય માણવાનો, સમસ્ત જગત્ સાથે અભેદાનંદ ભોગવવાનો—અને આત્માનો એ દેવી સાક્ષાત્કાર કરવાનો માર્ગ વિશેષ સરલ કરી શકો તેમ છો.

જગત્‌નાં પ્રત્યેક પુરુષનો મુખ્ય ઉદ્દેશ,—વિકાસક્રમનો અંતિમ હેતુ

એજ છે કે પ્રત્યેકે અંતર્યામીનો સાક્ષાત્કાર અનુભવવો. આ વસ્તુ-સ્થિતિ અને કાલબાધિત આ જીવને ધીમે ધીમે અનુભવ પ્રાપ્ત કરવો જોઇએ અને આખરે ઈશ્વર સાથે અભેદ અનુભવવો જોઈએ. પ્રભુમાં પૂર્ણ તન્મય થવું જોઇએ. દેહ જાય કે રહે, પણ **देहं पातयामि वा कार्यं साधयामि** એ નિયમ પ્રમાણે આત્મ–સાક્ષાત્કાર કરવોજ જોઇએ.

આજ ધ્યેય છે. એક સામાન્ય મનુષ્યને પોતાનાં પુત્ર–કલત્ર વિઘ્નરૂપ થઈ પડતાં હશે પણ રામ કહે છે કે એ પુત્ર–કલત્ર તમને સાહાય્યરૂપ થવાં જોઇએ.

પૃથ્વી સૂર્યની આસપાસ ફરે છે. એ પૃથ્વીએ એમ ફરવુંજ જોઇએ. ચંદ્ર એ આ પૃથ્વીનો ઉપગ્રહ છે તેથી એણે એને વળગી રહેવું જોઇએ. તે વખતે પૃથ્વી શું કરે છે? પૃથ્વી તો ચંદ્રને અને ઉપગ્રહોને સાથે લઇનેજ સૂર્યની આસપાસ પ્રદક્ષિણા કર્યા કરે છે.

તેવીજ રીતે ઓ સજ્જનો અને સન્નારીઓ! જો તમે સૂર્યોના સૂર્ય–જ્યોતિના જ્યોતિ–પ્રતિ જવાનો માર્ગ ગ્રહણ કર્યો હોય, તો જેવી રીતે પૃથ્વી પોતાના ઉપગ્રહને સાથે રાખે છે તેવી રીતે તમે પણ તમારાં સહવાસીને સાથે રાખો, અને ચંદ્રસમા એ સહવાસીને સહગામી બનાવી સૂર્યોના સૂર્ય–પ્રકાશોના પ્રકાશ આત્મરવિ–એ પ્રતિ જો જવાનો મનમાં નિશ્ચય કર્યો હોય તો એકલા ન જાઓ. આથી કરીને આ તમારા એકજ નાના શરીરને સૂર્યના પ્રકાશ, પ્રભાવ અને જ્ઞાનનો લાભ આપવા કરતાં, એજ સૂર્યના જ્યોતિનો તમારા સહચારીને પણ લાભ લેવા દેજો. એમ કરવાથી એક આત્માનો નહિ, પણ બન્ને આત્માની ઉન્નતિના તમે સાધનરૂપ થઇ પડો છો. એક શરીરદ્વારા કામ કરવા કરતાં અનેક શરીરદ્વારા કામ કરવામાં તમને

સરલતા મળશે. એ બધાં તમારાંજ છે. જેમ તમારૂં શરીર ઈશ્વરનુ છે તેમ એ બધાં શરીર પણ ઈશ્વરનાંજ છે. ઈશ્વરનો મહિમાએ પ્રતિપાદન કરે છે. ત્યારે કોઈ મનુષ્ય કોઇ ઠેકાણે જાય છે ત્યાં પોતાના હાથ, પગ, માથું, આંખ, કાન કે નાકને પાછળ નથી મૂકી જતો. એવીજ રીતે વેદાન્તનો એ ઉપદેશ છે કે જ્યારે તમે સ્વર્ગીય જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા જાઓ હો—એટલે કે સત્યનો સાક્ષાત્કાર કરો છો ત્યારે તમારા અર્ધા શરીરને એ સ્વર્ગીય જ્ઞાન સંપાદનનો લાભ આપવા કરતાં બીજાં બધાં શરીરને સાથે લેતા જશો. તમારાં પુત્રકલત્રનેજ તમારાં શિર, હાથ, પગ ને આંખ કાનની પેઠે સાથે લઈને જવાં જોઇએ. તે પરમાત્મા સાથે એકતા અને અભેદનો સાક્ષાત્કાર કરતા પહેલાં, તમારાં પત્ની અને ગૃહસંસારનાં મનુષ્યો સાથે એકતા અનુભવતાં શીખો. જે મનુષ્યે પોતાનાં પુત્રકલત્ર સાથે અભેદાનંદ નથી માણ્યો એ, સર્વની સાથે–"**वसुधैव कुटुम्बकम्**" નો આનંદ કેવી રીતે અનુભવી શકે?*

---

* વિશેષ કરીને જે માણસ જ્યાં ઉભો હોય છે ત્યાંથીજ ઉંચે ચઢવાનું તેને ગમતું હોઇને તે પ્રકારનાજ ઈલાજ તે ઈચ્છતો હોય છે, જે ગૃહસ્થાશ્રમીઓ પ્રત્યે તેમને અનુકૂળ પડે તેવો માર્ગ બતાવવાનું, અને તે માર્ગે તેઓ વધુ આગ્રહથી આગળ વધે, તે માટે રામસ્વામીના પોતાનો સ્ત્રી, પુત્ર, ધનાદિનો ત્યાગ અને એકાંતપ્રિયજીવન સાથે સરખાવતાં તેમનું આ કથન ઉલટા પ્રકારનું લાગે તેમ છે. પરંતુ સાધારણ રીતે દરેક માણસ પોતે જ્યાં ઉભો હોય ત્યાંથીજ સીધો ઉંચે ચઢવા વધારે પસંદ કરતો હોવાથી તેને તેવોજ સીધેસીધો માર્ગ દર્શાવવો, વધુ યોગ્ય હોવાથી અને આ વ્યાખ્યાનના શ્રોતાઓ ગૃહસ્થાશ્રમીઓ હોવાથી તેમને માટે આ ઉપદેશ યોગ્યજ છે. બુદ્ધ અને રામતીર્થ ઈત્યાદિ જેવા દિવ્ય કોટીવાળાઓ તો જગતમાં અપવાદરૂપજ હોઇને તેવાઓનો ત્યાગ કેવી અસામાન્ય યોગ્યતા અને હેતુ તથા સિદ્ધાંતો ઉપર યોજાય

વેદાન્તના દષ્ટિબિન્દુથી સ્વાભાવિક અને સરલ માર્ગ તો એજ છે કે જેઓની સાથે તમારો સંબંધ જોડાયો છે એની સાથેજ એકતા અનુભવવાનો તમારે પ્રારંભ કરવો જોઇએ. તમારાં જે નજદીકનાં સંબંધી અને હૃદયનાં પ્રિયતમ હોય એમાંજ તમારા આત્માનો એકાકાર કરો. તમારા સ્વાર્થોનો એમના સ્વાર્થમાં સમાવેશ કરો. સર્વ શરીરોને એકજ શરીર સાથે જોડાઇ જવા દો. સર્વનો એકજ પ્રવાહ થાય અને એકજ પ્રકારનો આનંદ અનુભવાય એમ કરો અને એવી રીતે ક્રમશઃ ઉન્નતિ પામતાં સર્વ કુટુંબોને તમારાં શરીર અને કુટુંબની પેઠેજ સમજી લ્યો; અને જ્યારે તમે સર્વ શરીરોને તમારા પોતાનાંજ

હોય છે, તે વાત તેમના જેટલી યોગ્યતાએ પહોંચ્યા વિનાના અન્ય માણસોથી સમજી શકાવી અશક્ય છે. એટલુંજ નહિ પણ તેવો ત્યાગ કરનારાઓ પોતે પણ તે સમયે તો તે બાબત ભાગ્યેજ સમજી શકે છે, અને એમ ન સમજાયા છતાં પણ તે મહાન સત્તામાં તેઓની અડગ શ્રદ્ધા રહેલી હોવાને લીધે તે સત્તાની દિવ્ય પ્રેરણાને તેઓ આંખો મીંચીને આનંદપૂર્વક અધીન થઈ જાય છે. જે ગૃહસ્થ કોટિવાળાને રામે ઉપલો ઉપદેશ આપ્યો છે, તે કોટિવાળાઓ તો તેમના એ ત્યાગકાર્યને તત્કાળમાં 'મૂર્ખતા' કે 'કાયરતા' ગણવા જેટલીજ યોગ્યતા ધરાવતા હોય છે. પછી પાછળથી તેમના ત્યાગનાં અસામાન્ય પરિણામો જ્યારે ત્યારે જણાતાં એજ વર્ગ પાછો તેના પગની ધૂળ માથે ચડાવી તેના નામપર આફરીન પણ થઇ જાય છે અને તેટલા માટેજ સામાન્ય જનસમાજની એ સ્તુતિ અને નિંદાને स्तुति निंदा जगतकी दोनोंके शिर धूल એવી ઉપમા તેવાઓએ આપેલી છે. એવી દિવ્ય કોટિવાળો માણસ પોતાના ઉચ્ચ સિદ્ધાંતો અને આચરણપૂર્વક પોતાના ગૃહકુટુંબીઓ વચ્ચે રહે, તો તે તેની પોતાની જાત ઉપરાંત વ્યવહારપ્રિય કુટુંબીજનો માટે બોજારૂપ અને દુઃખદાયક થઈ પડે એમ હોય છે અને તેથી એટલી હદ સુધીનો અનુભવ કરવા-કરાવવાની જરૂર તેમની દીર્ઘદર્શી બુદ્ધિને હોતી નથી.

અનુભવશો ત્યારે તમે **પરમાત્મા** સાથે અભેદ અનુભવી શકશો; તમે સર્વને તમારી સાથે ઉન્નત કરી શકશો.

ખ્રિસ્તી લોકોના ધર્મપુસ્તક **બાયબલમાં** આપણે એવું વાંચીએ છીએ કે ઈસુખ્રિસ્ત પોતાના **જોન** નામના શિષ્યને બહુ ચ્હાતો હતો. પણ ઈસુ તો સમસ્ત જગતને ચ્હાતો હતો અને એ વાક્યને આપણે જરા સામાન્ય અર્થસૂચક રીતિમાં ગોઠવીએ તો અર્થ એવો થશે કે શિષ્ય **જોનની** ઈસુ પ્રતિ અત્યંત ભક્તિ હતી. ઈસુદ્વારા મળતા મોક્ષના રહસ્યના ખ્રિસ્તીસિદ્ધાંતનું આથીજ ગૌરવ ઠીક સમજી શકાય છે. ક્રિયા, પ્રતિક્રિયા, આઘાત અને પ્રત્યાઘાત એ સદા સમાન અને વિરુદ્ધ છે. જો ઈસુ એના શિષ્યને ચ્હાતો હતો તો એના શિષ્યની ઈસુપ્રતિ ભક્તિ હોવીજ જોઇએ. **જોનની** જો ઈસુ તરફ ભક્તિ ન હોત તો ઈસુનો એના પ્રતિ પ્રેમ પણ ન હોત. ઈસુ સાક્ષાત્કાર પામેલ મનુષ્ય હતો, અને પિતા—એટલે સર્વ સાથે એ અભેદ પામી ચૂક્યો હતો. એ એક એવી વ્યક્તિ હતી કે જેનાં મન, બુદ્ધિ, અહંકાર અને સ્વાર્થનો **પરમાત્મામાં** લય—સંન્યાસ થઇ ગયો હતો.

જોન, પિટર, પોલ, અથવા બીજો હરકોઈ શિષ્ય કે જેનું જીવન ઈસુના જીવન સાથે ઈસુપ્રતિ ભક્તિદ્વારા સંકલિત થયું છે એને ઈસુની પ્રભુતાનો આનંદ અનુભવવાનો સ્વાભાવિકજ લાભ પ્રાપ્ત થયો છે. કારણ કે પ્રેમ કે સ્નેહ વિના સંબંધ થતોજ નથી.

ધારો કે અહીં એક એવો પદાર્થ પડયો છે કે જેમાં વિજળીની અસર છે. હવે એની પાસે કોઇ બીજો પદાર્થ રાખીશું તો તે એ વિજળીવાળા પદાર્થમાંથી વિજળીની અસર એ નવા પદાર્થમાં સહજ ઉતરી પડશે. એવીજ રીતે એ સમયના ઈસુના શિષ્યોને ઈસુ તરફના પ્રેમને લીધે, ઈસુની પ્રકૃતિનો લાભ મળેલો હોવોજ જોઇએ અને ઈસુએ પોતાનો ઉદ્ધાર કર્યો છે તો આવી રીતે બીજાઓનો

એના પ્રતિના પ્રેમને લીધે ઉદ્ધાર થવો જોઇએ.

વેદાન્તના નિયમ પ્રમાણે તો જ્યાં સુધી જીવભાવ નથી શમી જતો–જ્યાં સુધી વિશ્વવ્યાપી પ્રેમનું સ્વરૂપ નથી બની જવાતું, ત્યાં સુધી સાક્ષાત્કાર થઇજ શકતો નથી. એણે સમસ્ત વિશ્વને પોતાનોજ દેહ સમજવો જોઇએ. સત્ય અથવા આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરવાની આ પ્રથમ પાયરી છે. એનો અર્થ એ છે કે આપણે સમસ્ત વિશ્વ બનવાનું છે. એ પછી એનાથી પર થવું એ ત્યાર પછીની બીજી પાયરી છે.

તમને સર્વને યાદ હશે કે એક દિવસના વ્યાખ્યાનમાં બે પ્રકારના ભ્રમનું વર્ણન કર્યું હતું: એક અંતર્ગત અને બીજો બાહ્ય. અંતર્ગત ભ્રમને લીધે મનુષ્યમાં નાનાવિધ વ્યક્તિ ભેદની ભાવના અને પ્રત્યેક વ્યક્તિમાં ઈશ્વરનું દર્શન ન કરી શકવાની અંધતા ઉત્પન્ન થાય છે. માનસિક વ્યાધિનું એક સબળ કારણ છે કે જેને લીધે આપણે સમસ્ત વિશ્વના પદાર્થો અને વ્યક્તિઓ સાથે એકતાનો સાક્ષાત્કાર કરી શકતા નથી. બાહ્યભ્રમ એટલે બહારની ભિન્નતા: એટલે નામ રૂપનો ભેદભાવ.

આવી રીતે સંસારી મનુષ્યના આ બન્ને પ્રકારના ભ્રમ દૂર થવા જોઇએ: પ્રથમ પગથીઉં તો એ છે કે સર્વ શરીરોમાં એકના અનુભવતાં શીખવું જોઇએ. જે મનુષ્યને આ બન્ને પ્રકારના ભેદ–ભ્રમ ભાગી પાડવા છે એને પહેલાં તો પ્રત્યેકના આત્મા બની સમસ્ત વિશ્વ સાથે અભેદ અનુભવવો પડે છે. સમસ્ત જગત્‌ના પ્રાણી પદાર્થ, મનુષ્યવર્ગ, કીટક અને પર્વત કે સરિતા કે સમુદ્રના આત્મારૂપેજ એણે પોતાના આત્માનો અનુભવ કરવો જોઇએ. સાક્ષાત્કારની આ એક પ્રકારની ભૂમિકા છે. જેણે પોતાનાં પુત્ર કલત્ર સાથે એકતા અનુભવી છે અને એમાંથી જે સાહાય્ય મેળવી ચૂકયો છે એ પ્રથમ ભૂમિકામાં પહોંચી ગયો છે. અને જ્યારે સર્વ બાહ્ય નામરૂપનો નાશ થાય

છે, જ્યારે આ માયાનો નિતાન્ત અભાવ થાય છે, અને આ સમસ્ત જગત્ કે જેને પોતાના શરીરરૂપે માનતો હતો, એનો એ ભાવ નિર્મૂળ થાય છે, ત્યારે એ નિજાત્મામાં સ્થિત થાય છે અને આ બીજી ભૂમિકા છે.

પહેલાં આપણે સમસ્ત જગતનો પોતાના શરીર સાથે અભેદ અનુભવવાનો છેઃ ત્યાર પછી એ એક શરીરના રૂપનો સમસ્ત જગતનો સહજ અભાવ થાય છે; અને સત્યમાં–પરમાત્મામાં–નિજાત્મામાં વિન્યાસ થાય છે.

સાક્ષાત્કાર પામનાર મનુષ્ય પહેલાં સમસ્ત જગત્ બને છે; અને પછી એ જગતનો ઉદ્ધારક કરે છે. આવી રીતે એ સમસ્ત વિશ્વનો ઉદ્ધારક બને છે. તમે પોતેજ તમારા ઉદ્ધારક છો, એમ વેદાન્ત કહે છે.

" ઈસુદ્વારા અમે ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર કરીએ છીએ. " એ વાક્યનો અર્થ એવો થાય છે કે આવી સર્વની સાથે અભેદ અનુભવવાની, સર્વનો આત્મા અનુભવવાની ઈસુની સ્થિતિદ્વારાજ મોક્ષ મેળવવો. એ અક્ષર, અવર્ણનીય, અગોચર આત્મનિધિમાં તમે એ ઈસુની સમાધિસ્થ સ્થિતિદ્વારા મુક્તિ પામો છો. આવી રીતે સત્યનો સાક્ષાત્કાર કર્યા પહેલાં, એ અક્ષર આત્માનો અભેદ અનુભવવા પહેલાં, કે જે અનુભવથી એ અનિર્વચનીય–અવર્ણનીય વાણી અને શબ્દોથી પર સ્થિતિએ જ્યાં નામરૂપના ભેદો શમી જાય છે એ ઇશ્વર સ્થિતિએ પહોંચ્યા પહેલાં તમારે એક એવી સ્થિતિએ પહોંચવું જોઇએ કે જ્યારે તમે તમારા આત્માને સર્વ નામરૂપ પદાર્થોમાં વ્યાપ્ત અનુભવતાં શીખો. આવી રીતે ઈસુની દ્વારા તમે પરમાત્મા પાસે પહોંચો છો, અને એની સાથે સર્વને ક્રમશઃ એકતા અનુભવતાં અનુભવતાં એ પરમ અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે. સર્વની ઇંદ્રિયો સાથે તમારી ઇંદ્રિયો અને દેહનો અભેદ અનુભવવાનો છે.

આ વિચારને આચારમાં મૂકવાના જે પ્રાથમિક બોધ પાઠો છે તેની શરૂઆત આવી રીતે થાય છે; કે પહેલાં તમારે તમારાં માતા, પિતા, પત્ની, બાળકો અને સ્નેહીઓ સાથે અભેદ અનુભવવો જોઇએ; ત્યાર પછી ધીમે ધીમે, તમારે સમગ્ર દેશ સાથે ને ત્યાર પછી સમસ્ત જગત્ અને વિશ્વ સાથે ઉત્તરોત્તર એકતા અનુભવતાં શીખવી જોઇએ. આ કદાચિત્ મુશ્કેલ લાગતું હશે, પણ તે તમે ધારો છો એટલું મુશ્કેલ નથી. કદાપિ પ્રારંભ કરવો એ મુશ્કેલ લાગશે, પણ પાછળથી તો અભ્યાસ બહુ વેગભર થવા માંડશે. જ્યારે એક માણસ માત્ર એકજવાર કોઈ બીજા પુરુષ સાથે અભેદ અનુભવે છે, અને પોતાના દેહને ભૂલી જઈ અન્યમાં વિન્યાસ પામે છે, ત્યારે તે સહજ સર્વની સાથે એકતા અનુભવી શકે છે.

અનુભવી મહાત્માઓનાં કથન છે કે પ્રકૃતિના અટલ નિયમાનુસાર જગત્પરનો સર્વ પ્રકારનો પ્રેમ આપણને એક એવી સ્થિતિએ પહોંચાડે છે કે જે સમયે આપણું પ્રેમપાત્ર બાહ્ય જગત્માંથી લોપ પામે છે; જ્યારે એ પાત્રનાં રૂપ, વર્ણ, આકૃતિ કે ચિહ્ન પણ ન રહેતાં, અન્તર સર્વના આધારભૂત પરમ સત્તામાં—અન્તર આત્મામાં વિશેષ અને વિશેષ લીન થાય છે.

આ વિધાનની સત્યતાના વિષયમાં તો બધાનો અનુભવ સાક્ષી પૂરશે. જ્યારે આપણે વયોવૃદ્ધ થઇએ છીએ, ત્યારે આપણને અનુભવ થાય છે કે આપણું પ્રેમપાત્ર ઉત્તરોત્તર વિશેષ સુંદર અને વિશુદ્ધ બનતું જાય છે. આપણા પ્રેમનું કેન્દ્ર વિશેષ સરલ, સૂક્ષ્મ અને અધિક શુદ્ધ થતું જાય છે.

શું જગત્ના બધા મનુષ્યોને થોડા કે વધારે પ્રમાણમાં આ રહસ્યનો અનુભવ નહિ થયો હોય ? એક સમય એવો આવે છે કે જ્યારે આપણા પ્રેમપાત્રમાં, ચ્હેરાની કુરૂપતા, ચાઠાં, ચામઠાં વગેરે

બહારનાં ચિહ્નો પ્રતિ જરાએ આપણું લક્ષ્ય રહેતું નથી. આપણે તો માત્ર અન્તર્ગત આત્માને—પ્રેમને—હૃદયને—અંતરની પવિત્રતાનેજ ચાહીએ છીએ. શું બધાંએ આવો અનુભવ નથી કરી જોયો ? શું બધાંને એવો અનુભવ નથી થયો કે આપણે આપણાં પ્રેમપાત્રોના બાહ્ય દોષો કે શરીરની ખોડ—ખાંપણનો જરાએ વિચાર પણ નથી કરતાં ? આપણે માત્ર સૌંદર્યજ નિહાળીએ છીએ; કુરૂપતા પ્રતિ લક્ષ્યજ જતું નથી. જે એ પ્રેમમાં એટલે એ વ્યક્તિમાં—એ પ્રેમપાત્રમાં જો સહૃદય પ્રેમ હશે તો આપણું હૃદય સ્વાભાવિકજ દ્રવવા માંડશે. હૃદય હૃદયને આકર્ષવા લાગે છે. ત્યાર પછી એક સમય એવો આવે છે કે જ્યારે આપણા પ્રેમનું કેન્દ્ર વિશેષ સૂક્ષ્મ એટલે કે સ્થૂલ નામ, વર્ણ અને આકાર કરતાં અધિકતર વિશુદ્ધ બની જાય છે. વળી એના કરતાં પણ એક પાયરી જરા આગળ પહોંચવાનું છે. તે સમયે તમે બાહ્ય સ્થૂલ જગતમાંથી વિશુદ્ધવૃત્તિ પ્રદેશમાં પહોંચી જાઓ છો.

ત્યાર પછી એના કરતાં પણ ઉચ્ચતમ સ્થિતિ એવી છે કે જેમાં આપણો પ્રેમ, લાગણી, વૃત્તિ, મનની પવિત્રતા, પ્રેમપાત્રના દર્શનમાંજ ન રહેતાં, આપણે પરમાત્મામાંજ—આંતર પ્રભુત્વમાં એ પ્રેમ દર્શન પામીએ છીએ, અંતરાત્માનું દર્શન કરતાં શીખીએ છીએ.

જ્યારે એ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે; જ્યારે જગતના પદાર્થોનો માત્ર ચિત્રરૂપેજ આભાસ થાય છે, જ્યારે વસ્તુમાંથી વસ્તુની ભાવના શમી જઇ આપણે અક્ષર આત્માને એ સર્વે વસ્તુમાં જોઈ શકીએ છીએ, જ્યારે એક પદાર્થપરથી બીજા પદાર્થપર મોહિત થવાની ટેવવાળાં આપણાં નેત્રો, એ બધા પદાર્થોમાંથી વસ્તુપણાની ભાવના ભૂલી જઇને, આપણાં હૃદયોને સર્વ પદાર્થો પાછળ અદૃષ્ટ રહેલી પ્રભુતાનું દર્શન કરાવી ઉન્નત બનાવે છે, અને એ સમયે સમસ્ત વિશ્વ સાથે અભેદ અનુભવવો બહુ અઘટ અને સહજ થઈ પડે છે. એજ

ઈસુની સ્થિતિ છે. આ ઈસુની ભૂમિકામાં થોડો સમય રહ્યા પછી એક એવી ઉત્તમ સ્થિતિ આવશે કે જ્યારે તમે પ્રભુતામાં પરિપૂર્ણ લીન થઈ જશો. આ દૈવી સ્થિતિમાં આપણું પરમાત્માની સાથે પૂર્ણ ઐક્ય–તાદાત્મ્ય થઈ જાય છે: આ સ્થિતિને નિર્વાણ તથા સમાધિની સ્થિતિ કહે છે. આ નિર્વાણ તથા સમાધિસ્થ સ્થિતિમાં અંતઃકરણમાં કોઈ પણ જાતનો માનસિક વિરોધ કે વિરૂપતા રહેતાંજ નથી.

એ સ્થિતિ ઉત્તરોત્તર પ્રાપ્ત કરવામાં આપણે આપણાં કુટુંબજનો અને સાંસારિક સંબંધીઓની સાહાય્ય કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરી શકીએ એનો વિચાર હવે કરીએ.

જેવી રીતે રોમન કેથોલિક ઈશ્વરની પૂજા કરે છે તેવીજ રીતે હિંદુસ્તાનમાં પણ અનેક સંપ્રદાયના લોકો ઈશ્વરની પ્રતિમા પૂજે છે. રામ કે કૃષ્ણની પ્રતિમાનું વિશેષતઃ પૂજન કરાય છે. કારણ કે રામ અને કૃષ્ણ હિંદુસ્તાનના ઈસુખ્રિસ્ત છે.

એકવાર એક વૃદ્ધ સ્ત્રીએ એક સાધુ પાસે જઇને પૂછ્યું કે "હું મારા ગૃહસંસારનો ત્યાગ કરીને કૃષ્ણની જન્મભૂમિ વૃન્દાવનમાં જઇને નિવાસ કરૂં તો યોગ્ય ગણાય કે નહિ?" પોતાનાં સર્વ કુટુંબબંધનો તોડી નાખી, સર્વની સાથેના વ્યવહારનો અંત લાવી, હિંદુસ્તાનના જેરૂસેલમ–વૃન્દાવનમાં જઇને ભક્ત બનવું એ શું ઉચિત હતું?

એ સ્ત્રીની સાથે એ વખતે એનો એક બાળક પૌત્ર હતો. સાધુએ પ્રશ્ન પૂછ્યોઃ—"માતા, જુઓ તો, આ ન્હાના બાળકનાં નેત્રોમાં તમારા નેત્રોમાંથી શું જણાય છે? આ બાળકના દેહના પ્રત્યેક અવયવમાંથી તમારા પ્રતિ કેટલી શક્તિ, કેટલું ચૈતન્ય, કેવી પ્રભુતા ઝરે છે? એ શું હશે?"

સ્ત્રીએ ઉત્તર આપ્યોઃ—"એ પ્રભુજ હોવા જોઇએ. આ વ્હાલા નાના બાળકના ચિત્તમાં મોહ કે વિકારનો લેશ માત્ર અંશ નથી. આ

બાળક તો નિર્દોષ અને પવિત્ર છે. તે રડે છે ત્યારે પણ એના રુદન અને વિલાપમાં પ્રભુના સ્વર સિવાય અન્ય કશું સંભળાતુંજ નથી. ”

વળી પાછું સાધુએ પૂછ્યું:—“ તમે જ્યારે વૃન્દાવન જશો ત્યારે તમારે કૃષ્ણની એકજ મૂર્તિ સાથે સંબંધ રાખવો પડશે. તમારે એ મૂર્તિમાં પણ પ્રભુતાનુંજ પૂજન કરવું પડશે. શું વૃન્દાવનમાં તમે જે કૃષ્ણની પ્રતિમાની પૂજા કરશો, એ પ્રતિમાના જેવીજ બાળકના દેહની પ્રતિમા મનોહર, રમણીય અને વિશુદ્ધ નથી ? ”

સ્ત્રીને આથી બહુ આશ્ચર્ય થયું અને થોડો વિચાર તથા મનન કર્યા પછી, તે એવા નિશ્ચયપર આવી કે તે હવે આ બાળકને કૃષ્ણનો અવતાર માનીને એના શરીરને કૃષ્ણનું શરીર—પ્રતિમા સમજીને પૂજન કરશે. કારણ કે ઇશ્વરનેજ એ બાળકનાં નેત્રદ્વારા તે જુએ છે. ઈશ્વરજ એ બાળકને શક્તિ અને સામર્થ્ય આપનાર છે. ઈશ્વરજ એ બાળકના કર્ણદ્વારા કાર્ય કરે છે; એ પરમાત્માજ એ બાળકના વાળની વૃદ્ધિ કરે છે, ઈશ્વરજ એના પ્રત્યેક અવયવદ્વારા વ્યાપાર કરે છે.

એ મહાત્માના ઉપદેશ પ્રમાણે, એણે એ બાળકને પૌત્ર નહિ સમજતાં ઈશ્વરજ સમજવો જોઇએ. તેની સાથેના સર્વ પ્રકારના શારીરિક સંબંધનું વિસ્મરણ કરીને, તેમજ સંસારનો પણ સર્વ સંબંધ ભૂલી જઇને એને સાક્ષાત્ તેની સાથે જે બંધન હોય તે કેવળ ઈશ્વરત્વનુંજ હોવું જોઇએ. આજ વાસ્તવિક ત્યાગનું સ્વરૂપ અને માર્ગ છે.

ત્યાગનો અર્થ સંન્યાસજ નથી થતો. ત્યાગ એટલે વસ્તુમાત્રને પવિત્ર બનાવવી. બાળકનો ત્યાગ કરવો એટલે એમ નહિ કે એની સાથેનો સર્વ સંબંધ તોડી નાખવો; પરંતુ એ બાલને—પૌત્રને ઈશ્વરજ માનવો એ ત્યાગ છે. સર્વમાં પ્રભુતાનો સાક્ષાત્કાર કરવો એજ વેદાન્ત દૃષ્ટિએ તો ત્યાગ છે. વેદાન્ત તનને તમારાં પત્ની, પતિ અને બીજા

સંબંધોનો ત્યાગ કરવાનોજ ઉપદેશ કરે છે. વેદાન્ત એવું સમજાવે છે કે તમે તમારી પત્નીમાંથી પત્નીભાવ કાઢી નાખો: શત્રુમાં શત્રુતાનો ભેદ ન રાખો; મિત્રને મિત્રની દૃષ્ટિથી ન જુઓ, પણ એ બધાંમાં પરમાત્માનાં અલૌકિક દિવ્યદર્શન પામો.

સ્વાર્થી, અંગતબંધનોનો ત્યાગ કરો; પ્રત્યેક પ્રાણી પદાર્થમાં પ્રભુને અનુભવો. પ્રત્યેક દમ્પતીને હિંદુશાસ્ત્રોની આજ સર્વોત્તમ આજ્ઞા છે. ધર્મશાસ્ત્રોના એ અલૌકિક નિયમોને **રામે** પોતાના ગૃહસ્થાશ્રમમાં આચારમાં મૂક્યા હતા. પત્ની નિત્ય પ્રાતઃકાળ પહેલાં જાગ્રત થતીઃ જ્યારે **રામ** સમાધિસ્થ હોય,—**રામ** જ્યારે પ્રભુતામાં લીન થઈ ગયો હોય—એ જ્યારે ઈશ્વરમાં તન્મયતા પામી ચૂક્યો હોય, જ્યારે એ અમૃતનો આસ્વાદ અનુભવતો હોય, ત્યારે એ ધીમે ધીમે તેની સમીપ આવતી. પોતાના દેહની વિસ્મૃતિ કરી એ **રામ**ની સાથે એકતા અનુભવવા સ્થિર ચિત્તથી સંમુખ બેસી જતી. એ સમયે **રામ**ને તો શરીરની વિસ્મૃતિજ હતી, અને જ્યારે પોતે ઈશ્વરમાં તાદાત્મ્ય અનુભવતો હતો, એટલે પત્નીને પણ **રામ**ના શરીરમાં ઈશ્વરદર્શન થતું.

રામના કપાળ તરફ દૃષ્ટિ ટકાવી એ થોડે દૂર બેસી રહેતીઃ જો કે એ વિશેષ સંસ્કારી નહોતી તેથી અધિક ઉત્તમ પાયરીની સાધના તો ન કરી શકે, પણ તે પ્રણવનો જપ કરતી; અને એવી રીતે તેના અંતઃકરણમાં **રામ**ની પ્રતિમાને પધરાવી એટલી તો ધ્યાનસ્થ થઇ જતી કે એના અન્ય સર્વ વિચારો નિર્મૂળ થતા. ઘણી વાર તો એ પોતાના દેહનું ભાન પણ ભૂલી જતી. એના શરીરનો **રામ**ના શરીરમાં સમાવેશ થઈ જાય છે તેવો એ અનુભવ કરતી; પણ તેના આત્માનું શું થતું હશે? એ સમયે તેને એવો સાક્ષાત્કાર થતો કે **રામ**નો આત્મા એજ તેનો આત્મા છે. એ એમ અનુભવતી

કે રામ સમાધિસ્થ નથી પણ હુંજ ઈશ્વર સાક્ષાત્કારમાં નિમગ્ન બેઠી છું. રામનું ધ્યાન એજ એનું ધ્યાન હતું. આવી રીતે એ સમસ્ત વિશ્વ સાથે તાદાત્મ્ય અનુભવતી, અને સમસ્ત જગત્‌માં એકત્વ નિ-હાળવાનાં શક્તિ અને સાધન પ્રાપ્ત કરી લેતી. એ વિધિથી રામને તે સહાયક નીવડી હતી; અને રામ તેનો સહાયક હતો. પત્ની પતિને કેવી રીતે સાહાય્ય કરી શકે? જ્યારે પત્ની પોતાના પતિને ઈશ્વરજ સમજે છે, અને આવા પ્રકારના વિચારો અને આંદોલનોથી એને પોતાના પતિમાં ઇશ્વરત્વનું દર્શન થતું હોય છે તો પછી શું એની માનસિક શક્તિથી—એના સામર્થ્યથી પતિ સાક્ષાત્ પરમેશ્વર શા માટે ન થઈ જાય? શું પતિને પણ આવા પ્રકારનો ગૃહસ્થાશ્રમ સહાયક નથી નીવડતો? અલબત્ત આ પ્રકારનાં પતિપત્ની પરસ્પર સહાયકજ છે.

માનો કે એક સ્ત્રી પોતાના પતિને પરમેશ્વરજ સમજે છે; અને તે વિચારજ—એ આંદોલન એ પતિને પણ સાક્ષાત્કાર કરવામાં સાહાયક થઇ પડે છે અને જ્યારે પતિ ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર કરે છે ત્યારે પત્નીને પણ સાહાય્યજ મળે છે. અહા! આ કેવું આધ્યાત્મિક લગ્ન છે? આ કેવું મહાન્ ઐક્ય છે! બન્ને એક બીજાને સાહાય્ય કરે છે અને સાહાય્ય પામે છે.

આવા આધ્યાત્મિક અભેદ દર્શનપર આધાર રાખતું લગ્ન અને પ્રેમ જગત્‌માં સૌથી વધુ સુખી છે. મુખારવિન્દના સૌંદર્યપરના મો-હને લીધે—ચ્હેરાની રમણીયતાના દર્શનને લીધે, રૂપ, કે શારીરિક મોહનીના પ્રભાવનેલીધે થએલા સ્નેહમાંથી ઉદ્‌ભવેલાં લગ્નો અને એના સંબંધો પરિણામે વિનાશકારકજ નીવડે છે, અને અત્યંત દુઃખ-કર હોય છે. આવાં લગ્નોમાંથી હૃદયની નિરાશા, ચિન્તા અને વ્યર્થ ઉપાધિજ ઉત્પન્ન થાય છે.

જે લગ્નમાં મુખાકૃતિ કે શરીરના વર્ણનું સૌંદર્ય લક્ષમાં ન લેતાં

કેવળ અંતર્ગત પ્રભુનું-દર્શન પમાય છે, એ લગ્નજ આધ્યાત્મિક લગ્ન છે. એ લગ્નજ સત્ય એકીકરણ કરનારૂં લગ્ન છે. એ લગ્નથીજ આનંદ અને સુખ મળી શકે છે.

એક વાર એક સ્ત્રીએ એક મહાત્મા પાસે આવીને પ્રશ્ન પૂછ્યો કે:—"મારા પતિ થોડા મહીના પહેલાં વિદેહ થયા છે, માટે એના નિમિત્તે શું કરવું જોઇએ ?" એક બીજા સજ્જને આવીને કહ્યું કે "મારૂં એકનું એક બાળક મરણ પામ્યું છે અને મારાથી વિરહદુઃખ સહી શકાતું નથી તેથી હું આપઘાત કરવા જાઉં છું." વળી એક ત્રીજા પુરુષે કહ્યું કે "મારી સ્ત્રી મરણ પામી છે તેથી હવે જીવવું નકામું છે." પેલા સાધુએ એ બધાંને શો ઉત્તર આપ્યો હશે ?

સ્ત્રીને પોતાના પતિના બહુ વિચાર આવ્યા કરતા હતા; તેથી સાધુએ તેને ઉત્તર આપ્યોઃ—

"હા, તમારે તમારા પતિને માટે કાંઇક તો કરવું જોઇએ. તમારે નિરાશ ન થતાં મારા ઉપદેશ પ્રમાણે વર્તવું. જ્યારે જ્યારે તમે નિરાશ થઇ જતાં હો, અથવા જ્યારે તમારા અંતઃકરણમાં તમારા પતિસંબંધી વિચારો આવવા માંડે, ત્યારે તેજ વખતે તમારે એકાંતમાં બેસી નેત્રો બંધ કરવાં; અને અંતઃકરણ સંમુખ તમારા પતિના શરીરની આકૃતિની કલ્પના લાવવીઃ મનુષ્ય પોતાના પ્રેમપાત્રની કલ્પના બહુ જલદી કરી શકે છે. જ્યારે એ મૂર્ત્તિનો તમારા અંતઃકરણમાં બહુ સારી રીતે આભાસ થવા માંડે, ત્યારે જરાયે ચિન્તા કે શોકગ્રસ્ત ન થશો કે રડશો કકળશો નહિ. રૂદન કરીને આંસુ ખેરવવાથી તો તમે તમારા પતિને આ જગત્પર પાછો ખેંચી લાવો છો. તમે આ પૃથ્વી સાથે એનો સંબંધ જોડો છો અને એમ કરીને એને અધોગત બનાવો છો. વળી તમારી તેને મદદ કરવાની ધારણા પણ નિષ્ફળ થાય છે. નેત્રો બંધ કરીને બેસવાથી જે મૂર્તિનો

આભાસ થાય એ આ જગત્‌ની પાર્થિવ મૂર્તિ નથી એમ તો તમે સહજ સમજી શકશો. તેથી એ મૂર્તિને ચૈતન્યમય માની લઇને ઈશ્વર સમજી લેવા. તેની સાથે વાર્ત્તાલાપ કરો, તેને કંઇ ઉપદેશ આપો; અને એને એવાજ વિચારોની સદ્‌બોધમાળા અર્પો કે "તમે ઈશ્વર છો; તમેજ પ્રભુ છો; આ તમારા આ શરીરરૂપે જે તમે મારી પાસે ઉપસ્થિત થયા છો તે પરમાત્મા સ્વરૂપ તો પોતેજ છો."

"જ્યારે આપણે ટેલીફોનના યંત્ર આગળ જઇને કાન દઇએ છીએ ત્યારે કાંઇ સાંભળીએ છીએ, પરન્તુ આપણે સારી પેઠે સમજીએ છીએ કે તેમાંથી આવતો ધ્વનિ એ યંત્રનો નથી પણ આપણા કોઈ સ્નેહી સંબંધીએ મોકલેલો છે. એવીજ રીતે જ્યારે તમારા પતિનું ચિત્ર જુઓ ત્યારે તમારે સમજવું જોઇએ કે એ ચિત્રમાં અંતર્ગત પ્રભુજ ભરેલો છે, અને તેથી એજ સમયે એને પણ એ સંબોધન કરવું જોઇએ કે "તમે પ્રભુ છો; પરમેશ્વર છો." તમારા સદ્‌ગત પતિને સાહાય્ય કરવાનો આજ ઉત્તમ માર્ગ છે."

આવી રીતે જો આપણે આપણાં મરણ પામેલાં સંબંધીઓનો ઉદ્ધાર કરી શકીએ છીએ, તો પછી આ જીવતાં સંબંધીઓમાં આપણે પરસ્પર સહાયજ થઇએ એમાં જરાએ શક નથી.

જ્યારે પતિ અને પત્ની આવા પ્રકારનું ઉચ્ચ જીવન ગાળે છે ત્યારે એ લગ્ન આધ્યાત્મિક ઉન્નતિની સાધનારૂપ, અને પરસ્પર સુખરૂપજ નીવડે છે. તમે કહો છો કે સર્વ સ્થળે પતિ પોતાની પત્નીના સુખની વૃદ્ધિ કરવાની ઇચ્છા રાખતો હોય છે, અને એ હરકોઇ પ્રકારે સુખજ રહે એવા ઉપાયો યોજ્યા કરે છે. અજ્ઞાનને લીધે લોકો માની લે છે કે તેઓએ યોજેલો માર્ગ વિહિત છે. તેઓ માત્ર એવુંજ સમજે છે કે પરસ્પરની ઇચ્છાઓ પૂરી પાડીને રાજી થવું એજ ઉત્તમ માર્ગ છે, પણ આ તેમની ભૂલ છે. એમ કરવાથી તો તમે તમારી

જાતને તેમ બીજાને પણ અધોગત બનાવો છો. પ્રકૃતિનો એ નિયમ છે કે જે નિયમ એકને સુખી બનાવે છે તો તે નિયમે તમને સર્વને પણ સુખ આવવુંજ જોઇએ. જે એકને માટે ઇષ્ટ છે તે તમારે માટે પણ ઇષ્ટ હોવુંજ જોઇએ. જો હું આગળ વધતો હોઉં છું, તો તમે પણ આગળજ વધો છો. મારી પ્રગતિ સાથે તમારી પણ પ્રગતિજ થાય છે. આ જગત માંદું ન પડે ત્યાં સુધી હું પણ માંદો થઇજ શકતો નથી; અને મારૂં શરીર નિરોગ રાખવાથી હું સમસ્ત વિશ્વને નિરોગ રાખી શકું છું. આઘાત અને પ્રત્યાઘાત સમાન અને પરસ્પર વિરુદ્ધ છે.

જો હું તમને ખરેખર સુખી કરતો હોઉં તો હું પણ સુખીજ છું. એક બીજાની ઇચ્છાઓ અને વાસનાઓ તૃપ્ત કરવાથી પરસ્પર વ્યક્તિને સુખ પ્રાપ્ત થાય છે એવી જે લોકોની માન્યતા છે એ તદ્દન અવાસ્તવિક છે. એથી તો તિરસ્કાર અને હૃદયભંગજ નીવડે છે.

આવાં કાર્યોથી પતિ અને પત્ની બન્ને દુઃખી થાય છે. બન્નેને એમ લાગે છે કે અમે દુઃખી છીએ અને અમારા હૃદયમાં નિરાશા ભરી છે. એમનાં હૃદય ચિન્તા અને ભયથીજ ભરેલાં રહે છે.

પરસ્પરને સુખી કરવાના આ અજ્ઞાનભર્યા માર્ગને લીધેજ ભય, વિઘ્નો અને ચિન્તાઓ ઉત્પન્ન થાય છે. જો તમારે ખરેખર સુખી થવું હોય તો સ્વાર્થી જીવને ઉન્નત બનાવવો જોઇએ. તમારે તમારા મિત્રના સત્યસ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર કરવો જોઇએ. અપ્રતિમ શક્તિ તમારે તમારી પત્નીને અર્પવી જોઇએ. અદ્‌ભુત બળનું એમાં પ્રતિબિંબ પાડવું જોઇએ. પરસ્પર જ્ઞાનનો વિનિમય કરવો જોઇએ. જો તમે અન્યોન્યનાં શુભેચ્છક હો તો તમારે એકબીજાને સુખનાં સાધન આપવાં જોઇએ અને એ સાધનો જ્ઞાન અને આધ્યાત્મિક સ્વતંત્રતા છે. તમારાં સહચારીઓને એ ઉત્તમ સાધનોજ આપજો. પ્રત્યેકનો એ ધર્મ છે કે એણે પોતાની પત્નીને ધર્મશિક્ષણ આપવું. જે પુરુષ પોતાની

સ્ત્રીનો અધ્યાપક કે આચાર્ય નથી, અથવા જે સ્ત્રીદ્વારા એનો પતિ ઉચ્ચ શિક્ષણ પામી ઉન્નત નથી બનતો, એ દમ્પતી જીવનમાં સુખી થતાં નથી. એથી વિરુદ્ધ વર્ત્તન કરનારી સ્ત્રી પાપી છેઃ અને જે પુરુષ પોતાની સ્ત્રીને માટે પોતાના ગૃહને વિશ્વવિદ્યાલય નથી બનાવતો તે પણ પાપીજ છે. એકબીજાને સુખી કરવાનો આજ સત્યમાર્ગ છે.

ઈસુખ્રિસ્તના અપૌરુષેય જન્મવિષે રામનું વિવેચન આવું છેઃ—ઈસુની માતા મેરી બહુ શુદ્ધ, પવિત્ર અને ઈશ્વરભક્ત હતી, અને એ એક એવી સ્ત્રી હતી કે જે ઈશ્વરદર્શનની—સાક્ષાત્કારની અમુક ભૂમિકાએ પહોંચી ચૂકી હતી. પ્રભુત્વસાથે એ એકમેક હતી. ઈસુનો પિતા જોસફ પણ બહુજ પવિત્ર પુરુષ હતો; તેણે પણ થોડે અંશે ઇશ્વિર સાક્ષાત્કાર કર્યો હતો. બન્ને યુવાન છતાં પ્રૌઢ હતાં. વસ્તુતઃ એવું બન્યું છે કે એક સમયે જ્યારે બન્ને આત્મનિમગ્ન થયાં હતાં, ત્યારે એ પ્રસંગે મેરીને ગર્ભાધાન થયું અને એણે ગર્ભ ધારણ કર્યો હતો, તે વાત પાછળથી તદ્દન વિસારે પડી.

આપણે ઘણી વાર એવું જોઇએ છીએ કે બાળકને રાત્રે જગાડીને દૂધ અથવા સાકર ખાવાને માટે આપીએ છીએ તો તે ખાઇ લે છે, પણ જ્યારે બીજા દિવસે સવારે પૂછીએ છીએ ત્યારે કહે છે કે, “વાહ, દૂધ સાકર કેવાં? કોણે ખાધાંજ છે? તમે મને તો આપ્યાંજ નથીઃ બ્હેનને આપ્યાં હશે.” બાળકે દૂધ સાકર ખાધાં છે એ તો વાત સાચીજ છે, પણ તે બીજે દિવસે સવારે તદ્દન ભૂલી ગયો છે. વસ્તુતઃ વાત એવી હોય છે કે જ્યારે રાત્રિએ બાળક તે ખાય છે તે વખતે બાળકને દેહનું ભાન હોતું નથી. જેવી રીતે ઉંઘમાં ચાલનારાઓ ઉઠીઉઠીને ચાલતા ફરે છે, અનેક પ્રકારનાં કામ કરે છે, પણ જ્યારે સવારે જાગે છે ત્યારે તેમને તેમાંની કશી પણ ખબર હોતી નથી. એવીજ રીતે રામનું કહેવું એમ છે કે જ્યારે

જોસેફ અને મેરી બન્ને તુર્યાવસ્થામાં–દિવ્ય આત્મસત્તામાં નિમગ્ન હતાં, ત્યારેજ મેરીને ગર્ભ ધારણ થયો હતો. એ ઉત્તમ આત્મનિમગ્ન અવસ્થા એવી હોય છે કેં જે વખતે શરીરનું જરાએ ભાન નથી રહેતું. પરમાત્મા સાથે તે વખતે તેમનું તાદાત્મ્ય હતું. એવીજ સ્થિતિમાં મેરીને ગર્ભ રહ્યો હતો અને જ્યારે એ દેહભાનમાં આવી ત્યારે કારણ પૂછતાં કશુંએ નહોતી કહી શકી. ખ્રિસ્તીઓ એમ કહે છે કે એનામાં પવિત્ર આત્માએ ગર્ભધારણ કર્યો છે; એટલે કે ઈશ્વરજ્ઞાનથી એ એટલીતો પરિપૂર્ણ થઈ હતી કે એ જ્ઞાનેજ એના ગર્ભમાં નિવાસ કર્યો, અને આવી રીતે ઈસુ પવિત્ર આત્મા–પરમાત્માનો પુત્ર હતો. પ્રકૃતિના નિયમો તો જેવા અત્યારે છે તેવાજ તે સમયે હતા; છતાં પણ આવી રીતે આપણે કહીએ છીએ કે ઈસુ પવિત્ર આત્માનો પુત્ર હતો.

આ ઉપરથી રામ કહે છે કે સમસ્ત જગતે એવું આચરણ કરવું જોઇએ કે જેથી પ્રત્યેક વ્યક્તિ ઈસુખ્રિસ્ત બની જાય. તમારાં અંતઃકરણને શુદ્ધ કરો; જો તમે તમારી પ્રજામાં મિલ્ટન, શેક્સપિયર, ખ્રિસ્ત જેવા મહાન્ પુરુષો ઉત્પન્ન કરવા ચાહતા હો, જો તમે તમારી પ્રજાને તમારા કુટુંબની અને તમારા દેશની ઉદ્ધારક બનાવવા ઇચ્છતા હો તો, તેમને અધોગત ન બનાવો. રામ કહે છે કે તમે તમારાં પુત્રકલત્ર સાથે એ પ્રકારનું જીવન ગાળો કે જેથી તમે આ ક્ષુદ્ર સ્વાર્થી ભાવનાઓથી પર એવું જીવન ગાળી શકો. જે જીવન હંમેશાં તમને ઈશ્વરમાં મગ્ન રાખે, પ્રભુમાં તન્મય કરે, પરમાત્મામાં લીન કરે, તેજ જીવન છે. પત્ની અને પતિ બન્ને જો પવિત્ર વિચારો, ઉત્તમ શક્તિ અને ઉદાર વૃત્તિઓનું સેવન કરે તો આવાં માતા–પિતાનાં સંતાનો ખ્રિસ્તજ બને. તમે ધારો તો અત્યારના જમાનામાં પણ ખ્રિસ્ત પેદા કરી શકશો.

તમારૂં ગૃહકુટુંબ સ્નેહની પરિમિત સ્થિતિથી મર્યાદિત ન થ‹ સર્વત્ર પ્રસારક પ્રેમનું કેન્દ્ર બનવું જોઇએ, લોકો ગૃહને મર્યાદિત સ્નેહ સંબંધોમાંજ રાખે છે તેથી સ્નેહ કે પ્રેમ એ મર્યાદા ઓળંગી બહાર વિસ્તૃત થઈ શકતો નથી. ગૃહ અને પુત્રકલત્ર પ્રેમનાં કેન્દ્ર બ‹ કે જેદ્વારા પ્રેમપ્રકાશનાં કિરણો સર્વ દિશામાં વિસ્તાર પામે. તમા‹ પ્રેમ ત્યાં સંકુચિત ન થવો જોઇએ. તમારા પ્રેમ અને સ્નેહની સીમ તમારી પત્ની સુધીજ ન રહેવી જોઇએ. તમારા સ્વાર્થી વિચારોથ તમે તેને નીચે ઉતારી પાડો છો; અને તમે પણ સાથેજ અધોગ‹ થઇ, બન્નેનો વિનાશ કરો છો. પત્ની તમને પ્રેમ કરતાં શીખવે છે તમારે એ પ્રેમને વિશુદ્ધ બનાવીને સમસ્ત જગત્‌નું સ્વરૂપ આપ‹ જોઇએ. નામરૂપ અને વર્ણભેદમાંથી એ પ્રેમને ઉન્નત અને વિશુ‹ બનાવી પરાત્પર પરમાત્માના પ્રેમનું સ્વરૂપ આપવું જોઇએ. પછી જ્યારે તમે જેને જેને એ પ્રેમભર્યા હૃદયે મળશો ત્યાં પ્રેમનુંજ દર્શ‹ થશે; અને એજ મુખાકૃતિથી ઘાસ, પુષ્પ, નંદી, શંખ, પર્વતો અ‹ ગુહાઓમાં પ્રેમદર્શન થશે એટલે સમસ્ત જગત્ સાથે અભેદ પામશો.

પત્ની તમને સમસ્ત જગત્ સાથે એકતા કેમ અનુભવવી એ શીખવશે; પત્ની જગત્‌ની સાથેનો તાર તોડી પાડવા માટે નથી, પણ પ્રેમ સંબંધથી સંયુક્ત થવાનું સાધન છે.

ગાડી હાંકનારને જો રસ્તાની માહિતી ન હોય તો રસ્તામાં ખાડા-ખડિયામાં ગાડી અથડાય ને અફળાય છે. પણ જો તેને રસ્તાની ખબર હોય તો સાવધાન રહીને ગાડી ચલાવે છે. તેવીજ રીતે તમારા સાંસારિક વ્યવહારમાં વિઘ્નો આવે છે, સંકટ, દુઃખ, અપયશ, અપ-ઘાત પણ જરૂર આવે છે. પણ જો તમને તે સંબંધે સૂચના આપી હોય તો તમે સાવધ રહી શકો છો. ત્યારે હવે આ નિરાશા, પરા-જય, આપત્તિ અને નિઃશ્વાસ ક્યારે ઉત્પન્ન થાય છે? રામ તમને

તે કહેશે, અને સમજાવશે ત્યારેજ તમારો ગભરાટ દૂર થશે. ઉપાય બહુ સરલ છે અને તમે તેનો સહજ રીતેજ ઉપયોગ કરી શકશો. ગણિતશાસ્ત્રના સિદ્ધાંત જેવોજ એ નિયમ પણ શાસ્ત્રીય છે. જ્યારે કોઈ પણ સ્ત્રી કે પુરુષ બાહ્ય આકાર, પદાર્થ કે જડ વસ્તુપર પ્રેમ રાખવા માંડે છે, ત્યારે એને આધ્યાત્મિક નિયમ પહેલાં તો એમ કરવા દેવાની છૂટ આપે છે. થોડા સમય સુધી એ જડ પદાર્થનો ઉપભોગ તે સહેલાઈથી કરી શકે છે; પણ જેવી તે જડ વસ્તુ તેના અંતઃકરણમાં સ્થાન ભોગવવા માંડે છે, જ્યારે એ તન્મય થઇ જાય છે, કે તરતજ એ વસ્તુ એની પાસેથી ખેંચી લેવામાં આવે છે. આ એક અચલ નિયમ છે અને એનાથી કોઇ બચવા પામતું નથી. એ વિજયી નિયમની સત્તા આગળ બીજી કોઇ પણ શક્તિ કે સત્તા નકામાં છે; અત્યંત પ્રાચીન સમયથી આજ પર્યંત આ નિયમના બંધારણ અને આચારમાં એક પણ અપવાદ થયોજ નથી.

કોઇ પણ બાહ્ય વસ્તુપર આસક્તિ રાખો; કોઇ નામ કે વ્યક્તિને વળગી રહો, કોઈ મહાન પુરુષનોજ આશ્રય રાખીને બેસી રહો, એનાપર તમારો બધો ભાર મૂકી રાખો, એટલે ઉપર્યુક્ત નિયમાનુસાર તમારો આધાર પાડી નાખવામાં આવશે; અને તમને અત્યંત દુઃખ થશે. તમે એક ટેબલને અઢેલીને બેઠા હો ત્યારે ટેબલ ખસેડી લઇએ એટલે તમે પડી જશો. આ ઉપરથી આપણને એ બોધ મળે છે કે આપણે આ જડ પદાર્થોપર આસક્તિ રાખવાની નથી. આ જડ પદાર્થોજ આપણાં પ્રેમપાત્રો ન હોવાં જોઇએ, છતાં પણ આપણે આ જડ પદાર્થો વિના આપણા અંતઃકરણના પ્રેમને પોષણ આપી શકતા નથી. આ જડ પદાર્થદ્વારાજ આપણે પ્રેમ કરતાં શીખીએ છીએ. પણ જ્યારે આપણે એક વાર એ પ્રેમનો પાઠ ભણી લીધો ત્યાર પછી તો પ્રકૃતિ આપણને ઉપદેશ આપે છે કે એ પ્રેમને એ

જડ પદાર્થપરજ ન રાખવો જોઇએ. એ પ્રેમને વિશુદ્ધ બનાવીને, પ્રબળ બનાવીને વસ્તુ અંતર્ગત પ્રભુત્વપર પહોંચાડવો જોઇએ. **પત્નીની પાસેથી શીખેલા પ્રેમને જે પત્નીની અંતર રહેલા આત્મામાં નથી સમર્પતો તે મનુષ્યને ધિક્કાર છે!** એમ નહિ કરો તો તમે દુઃખી થશો. પતિ અને પત્ની બન્નેએ સાથેજ ઉન્નત થવું જોઇએ અને જ્યારે પત્ની આપણને પ્રેમ કરતાં શીખવે છે, ત્યારે એ પ્રેમને પદાર્થમાંજ—શરીરમાંજ ન સમજી લેતાં સમસ્ત વિશ્વ–પ્રત્યેક પ્રાણી પદાર્થમાં એનું દર્શન પામતાં શીખવું જોઇએ.

પાર્થિવ ઉપભોગમાં વાવેલા પ્રેમબીજમાંથી આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ થતી નથીઃ પતિ અથવા પત્નીના શરીરમાં આરોપિત પ્રેમનો તો જમીનમાં વાવેલા બીજની પેઠે વિનાશ થાય છે, જેવી રીતે બીજનું વૃક્ષ બનીને ફળ આપે છે, તેવી રીતે એ પ્રેમબીજના અંકુરમાંથી ફળ ઉત્પન્ન થાય ત્યારે એ પ્રેમનું સાફલ્ય થયું ગણાય છે. તમે પણ એવીજ રીતે પતિ અથવા પત્નીમાં પ્રેમનું બીજ વાવો; પણ એ પતિ, પત્ની, કે કોઈ જડ પદાર્થમાં વાવેલ પ્રેમબીજમાંથી ફળ અવશ્યમેવ મળવું જોઇએ. જ્યાંસુધી સંસારના પદાર્થોમાં મોહ હશે, ત્યાંસુધી હંમેશાં નિરાશાજ પ્રાપ્ત થવાની. જેવી રીતે વાવેલા બીજનો વિનાશ થાય છે, તેવીજ રીતે પ્રકૃતિના નિયમાનુસાર એ પાર્થિવપ્રેમમાંથી ઇશ્વરપ્રેમ ઉત્પન્ન થવાને થોડો સમય લાગે છે. પણ જે માણસનો કોઇ પણ વ્યક્તિ પ્રતિ પ્રેમ નથી તે ઈશ્વર પ્રતિ પણ કદી પ્રેમ કરી શકશેજ નહિ; એ તો સત્ય છે.

સામાન્ય રીતે કહેવામાં આવે છે કે ધર્મને પાર્થિવપ્રેમ સાથે કશું લેવા દેવા નથી; પણ રામ તો કહે છે કે એ બન્નેને બહુ સારો સંબંધ છે; પાર્થિવપ્રેમનો સદુપયોગ કરવાથી ઈશ્વર સાક્ષાત્કાર થાય છે અને એનો ઐહિક સુખમાં દુરુપયોગ કરીએ તો તેમાંથી દુઃખ

ઉત્પન્ન થાય છે. વસ્તુતઃ એ શુદ્ધ પ્રેમથીજ ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર થાય છે; અને શુદ્ધ, પવિત્ર પ્રેમ એ ઈશ્વરનુંજ નામ છે; ઈશ્વરનું સ્વરૂપજ છે.

પતિનો ઉદ્દેશ દ્રવ્ય કમાવાનો કે કુટુંબના સંબંધીઓનો દુરુપયોગ કરવાનો નહિ, પણ લગ્નસંબંધને ઉન્નત કરવાનો હોવો જોઇએ અને નહિ તો જે પદાર્થો પહેલાં ઐહિક સુખનાં સાધનરૂપ હતા, તેજ પદાર્થો અંતે દુઃખના મૂળરૂપ થઇ પડે છે. માટે એ પદાર્થોને–સાધનોનેજ સાધ્ય–અંત ન બનાવો. દ્રવ્ય તો માત્ર શીતોષ્ણુથી બચવાનું, ક્ષુધાતૃષ્ણાને તૃપ્ત કરવાનું, અને નિર્વિઘ્ન રહી શકાય એવું એકાન્ત સ્થળ પ્રાપ્ત કરવાનું સાધનજ છે. હવે તમે તપાસી જુઓ કે શરીરનું રક્ષણ કરવા માટે ખાવા પીવામાં, ને પહેરવામાં ઓઢવામાં આપણને કેટલા દ્રવ્યની આવશ્યકતા છે?

લોકો કહે છે કે અમને શરદી લાગી. પણ વસ્તુતઃ શરદી અમને નથી લાગતી પણ અમે શરદીને લાગીએ છીએ. રોગ તમને નથી વળગતો પણ તમે રોગને શોધી શોધી નિમંત્રણ કરીને પકડી પાડો છો. શરદી–ગરમીમાંથી બચવા માટે તમારે કપડાં પહેરવાં જોઇએ: પણ સ્મરણમાં રાખજો કે એ કપડાં શરદી–ગરમીમાંથી શરીરના રક્ષણ માટે છે. એ કપડાં સસ્તાં, જાડાં અને ટકાઉ હોવાં જોઇએ. બહુ કીમતી કપડાં પહેરવાં જોઇએ નહિ. આધુનિક વિલાસમય બંગલાઓને બદલે આપણે નાનાં નાનાં સુઘડ ઘરોમાં રહી શકીએ છીએ. અન્યલોકોની ઉપાધિ અને જંગલી પ્રાણીઓના હુમલામાંથી બચવા માટે અલબત્ત આપણે માટે મકાન તો જોઇએ. પણ આવાં મોહક સુંદર ભવનોની આપણને જરાએ આવશ્યકતા નથી.

મનુષ્યોએ તો પોતાનાં મકાનોની ભવ્યતા અને રમણીયતા એજ એક જીવનનો આદર્શ માની લીધો છે. પહેરવા ઓઢવાનાં કપડાંનો પણ એવોજ હેતુ માન્યો છે. આહાર અને ખાનપાનના વિષયમાં પણ

એવોજ મુખ્ય આશય સમજી બેઠાં છે. પણ વસ્તુતઃ તેમ નથી. આ બધા પદાર્થો ઇતિકર્ત્તવ્ય કે ઇષ્ટ પદાર્થો નથી; પણ સાધ્ય–ઇષ્ટ–પ્રાપ્ત કરવાનાં સાધનજ માત્ર છે. જગતના ઇતિહાસ તરફ દૃષ્ટિ નાખતાં જણાય છે કે કેટલાક લોકો નાનાં ઝુંપડાંમાં ને મકાનોમાંજ રહેતા હતા. સાદાં લૂગડાં પહેરતા, અને સાદો ખોરાક ખાતા; છતાં આવા લોકો જગતમાં મહાન પુરુષો નીવડયા છે. તમે પ્લેટોના વિષે તો કદાચિત્ જાણુતા હશો. "પ્લેટો" શબ્દનો અર્થ પીપ અથવા પેટી એવો થાય છે. પ્લેટોનું ઘર પણ પીપ અથવા પેટી જેવુંજ હતું. અદ્દ્ભુત રહસ્યોનું ચિન્તવન કરવા માટે તે એ મકાનમાંજ બેસતો. તમે વિચાર કરો, જણાશે કે જે પુરુષો મહાન થઇ ગયા છે તે બધા આવાં નાનાં મકાનોમાંજ રહેતા હતા.

એવન નદીપર સ્ટ્રેટ્ફર્ડ ગામમાં આવેલું શેક્સપિયરનું મકાન જરાએ ભવ્ય નથી. એની શરૂઆતના જીવનમાં એ બહુજ ગરીબ હતો અને પાછળના ભાગમાં દ્રવ્યવાન થયો હતો. શરૂઆતમાં તો નાટક જોવા આવતા પ્રેક્ષકોનો સત્કાર કરીને તે દ્રવ્ય કમાતો. પણ પાછળથી એ પોતેજ મહાન નાટકકાર બન્યો.

ન્યૂટન પણ બહુજ ગરીબ માણસ હતો. પુસ્તક ખરીદવા માટે કે કોઇ ગરીબને દાન આપવા માટે જ્યારે તેની પાસે દ્રવ્ય નહોતું ત્યારે એ બહુજ દિલગીર થતો ખરો, પરંતુ પોતાની નિર્ધન અવસ્થા માટે તે કદીએ શોક કે ખેદ કરતો નહિ. તમે આ ઉપરથી જોઇ શકશો કે ગરીબાઇમાં ઉછરેલા મનુષ્યો જગતમાં કેવા મહાન નીવડયા છે. હિંદુસ્તાનના આર્યઋષિઓ માત્ર ફલાહાર કરીનેજ રહેતા હતા. એ ઋષિઓએજ જગતને આવું ઉત્તમ તત્ત્વજ્ઞાન, વેદાન્ત, મોક્ષ અને પ્રેમનું જ્ઞાન આપ્યું છે.

તમે પણ ભલા અને મહાન થવાનો પ્રયત્ન કરો: ભવ્ય રમણીય પ્રાસાદો બાંધવામાં તમારી શક્તિઓનો દુરુપયોગ ન કરશો.

તમારાં ઘણાં મકાનો ભવ્ય અને સુંદર છે; પણ તેમાં વસનારાં મનુષ્યો મનુષ્યતરીકે પામર અને નાનાં છે. હિંદુસ્તાનમાં ઘણીએ મોટી કબરો છે, પણ એથી શું થયું? એમાં તો સડી ગયેલાં મુર્દાં, કીડા, અને સાપજ ભમતા હોય છે.

મોટાં મોટાં ભવ્ય મકાનો બાંધીને, અને તેમાં ઉત્તમ ઉત્તમ ફરનીચર વસાવીનેજ તમારી કે તમારાં પત્નીની મહત્તા દેખાડવાનો પ્રયત્ન ન કરશો. તમે આ સંબંધે વિચાર કરજો, એનો વાસ્તવિક અર્થ સમજજો, અને માનીજ લેજો કે જીવનનાં આદર્શ અને ઉદ્દેશ દ્રવ્ય સંચય કરવામાં શક્તિનો દુરુપયોગ કરવો એ નહિ પણ આંતરિક શક્તિઓનો વિકાસ કરવો, અને આત્મસાક્ષાત્કાર કરી મોક્ષ મેળવવો એજ છે. તમે એ સત્ય સમજીને એ દિશામાંજ તમારી શક્તિઓનો સદુપયોગ કરશો એટલે કુટુંબનાં બંધન કોઇ પણ રીતે તમને વિઘ્નરૂપ નહિ થાય.

કેટલાએક લોકો એમ બ્હાનાં કાઢે છે કે, "અમે પોતે તો સાદાઇથી રહી શકીએ, પણ અમારે ત્યાં મ્હેમાન આવે તેનું શું? અમારી સાદી રીતભાત, સાદું ભોજન, ને જાડાં કપડાં જોઇને તેઓ શું સમજશે?"

રામ આવા આક્ષેપોનો ઉત્તર આપે છે, કે અરે વ્હાલાંઓ! તમે તમારે માટે જીવો છો કે અન્યને માટે? તમારા પોતાને માટેજ જીવતાં શીખો. તમારાં જીવનની રહેણીકરણીમાં માથું મારવાનો એમને કે બીજાંઓને કશોએ હક્ક નથી. તમારા શરીરને માટે ખોરાક તમે પોતે ખાઓ છો કે તેઓ ખાય છે? અને એ ખોરાકને તમે પચાવો છો કે તેઓ પચાવવા આવે છે? તમે તે તમારાં નેત્રોથી જુઓ છો કે તેમનાં નેત્રોથી? તમે પોતેજ તમારૂં પોતાનું આધારકેન્દ્ર ગુરુત્વ મધ્યબિન્દુ બનો, સ્વાશ્રયી બનો, થોડું સ્વમાન રાખતાં શીખો. તમારા મોજશોખ ચાહનારા અતિથિઓના અભિપ્રાયની જરાએ પરવા ન કરો.

ભપકાદાર મ્હોટાં મકાન અને સ્વાદિષ્ટ મિષ્ટાન્ન તથા નરમ નરમ પલંગ બિછાનાંનેજ તમારાં સ્વાગતનાં સાધન ન

બનાવો. લોકો એમ ડરે છે કે અમે જો અમારા અતિથિઓને સ્વાદિષ્ટ પકવાન્ન અને સુંદર પલંગ નહિ આપીએ તો અમારૂં ખોટું કહેવાશે. આથી કરીને ઘરનો માલીક પણ ઘરનું એક ઉપાંગ—સાધનજ બને છે. કૃપા કરીને તમે તમારી મિલ્કતના ગુલામ ન બનો પણ મિલ્કતને તમારે અધીન સમજી રાખો. તમારી શક્તિનો સાક્ષાત્કાર કરો.

તમારો અતિથિ આવીને પાછો જાય, ત્યારે તે તમારે ઘેરથી સુશીલ, સુસંસ્કૃત, અને ઉન્નત થઇને જાય એમ કરો. એ આવ્યો હોય તેના કરતાં જાય ત્યારે વિશેષ ડાહ્યો બનીને જાય એવી યોજના કરો. તમારાં સ્વજનો પ્રતિ તમારો આજ ધર્મ છે. તમારો ગૃહસંસાર સુખી કરવાનો આજ માર્ગ છે. આવી રીતે ગૃહસંસારને સુખી બનાવવાથી કોઇ પણ ગૃહસ્થને પોતાના કુટુંબમાં વિઘ્ન આવશેજ નહિ. તમારો અતિથિ શાણો બનીને જતો હોય તો ભોજન શયન સંબંધી પરવા ન કરશો; ખાવા—પીવાના પદાર્થો કરતાં તેને કંઈ ઉચ્ચ વસ્તુઓ પ્રાપ્ત કરાવો; એને જ્ઞાન અને ડહાપણ આપો. એને તમારા પ્રેમનો આસ્વાદ લેવા દેજો. યાદ રાખજો કે હું તમને એક દમડી પણ આપતો નથી, તમારા શરીરની જરાએ સેવા કરી શકતો નથી; છતાં મારૂં એક સહૃદય, સપ્રેમ, સોત્સાહ સ્મિત તમને ઉન્નત અને ઉત્સાહી બનાવે છે; આજ ઉત્તમ પ્રકારની સેવા છે. મનુષ્યની દ્રવ્યથી સેવા કરવી એતો નજીવી સેવા છે. એ તો પત્નીને દ્રવ્ય આપીને તેની સાથે છૂટાછેડા કરવા જેવું છે. પણ પત્નીને દ્રવ્ય નહિ પણ પ્રેમની આવશ્યકતા છે. એક મનુષ્યને દ્રવ્યનીજ સાહાય્ય આપવી એ તો પાપી બનવા જેવું છે; એમ કરીને તમે તેની સાથે કપટભાવ રમો છો. પણ તેને પ્રેમ અને જ્ઞાન આપો; તેને પ્રકાશમાં લાવો; તેને ઉન્નત કરો; આજ મહાન તથા ઉત્તમ સ્વાગત છે અને એજ તમારે કરવું જોઇએ. તમારાં પુત્રકલત્રમાં તમારે આવાજ પ્રેમનું પોષણ કરવું જોઇએ.

३–आरण्यक १ लुं–ग्रीसेल्डानी वार्ता.

એક તરુણ, વિદ્વાન્ અને ઉદાર રાજપુત્ર એક દેશમાં તાજેજ ગાદીનશીન થયો હતો. ઘણાં વર્ષો ચાલ્યાં ગયાં, પણ તેણે લગ્ન ન કર્યું. ગાદીનો કોઇ પણ વારસ નહોતો તેથી તે લગ્ન કરે એવી પ્રજાની પ્રબળ ઇચ્છા હતી. પ્રજાએ જ્યારે અત્યંત આગ્રહ કર્યો, ત્યારે છેવટે તેણે લગ્ન કરવાનું કબૂલ કર્યું. પણ કન્યાની પસંદગી પોતે જાતેજ કરવાનું રાખ્યું. એ દેશમાં પ્રેમ અને લગ્નના વિષયમાં કોઇને સ્વતંત્રતા નહોતી મળતી. રુઢિને લીધે સ્વયંવરની કે ઇચ્છાલગ્નની ભાવના લોકોમાં સમજાય તેવી નહોતી. છતાં રાજાની તો સ્વતંત્ર લગ્ન કરવાની ઇચ્છા હતી. આપણે જો હઠ કરીને રાજાને ઇચ્છાલગ્ન નહિ કરવા દઇએ, તો તે પોતાનું આયુષ્ય બ્રહ્મચર્યમાં ગાળશે, એ ડરથી પ્રજાએ તેને તેની ઇચ્છા પ્રમાણે લગ્ન કરવાની રજા આપી. રાજાએ પોતાના અમલદારોને એક મહાન લગ્નપ્રસંગ માટે તૈયારી કરવાની આજ્ઞા આપી. ઠરાવેલા દિવસે સૈન્ય પણ તૈયાર થયું. મોટા મોટા જાગીરદાર અને અમીર ઉમરાવો પણ બહુ ઠાઠમાઠથી સાથે થયા. કીમતી પોશાક પહેરી પહેરીને રાજગાડી અને રથનાં વાહનમાં સ્વારી ઉપડી. રાજા હાથીપર બેઠો હતો. સૈન્ય અર્ધું એક તરફ અને અર્ધું બીજી તરફ એમ વ્હેંચાઇ ગયું હતું. જે રસ્તે રાજા લઇ જાય તે રસ્તે એના હુકમ પ્રમાણે સર્વેએ ચાલવા માંડ્યું. અતિ ગીચ અગોચર અરણ્યનો રસ્તો લીધો. “ આ રાજા સરોવર, વૃક્ષ કે પહાડ સાથે લગ્ન કરશે કે શું ? ” એમ લોકો અંદર અંદર હસતા હતા. એટલામાં તેઓ અરણ્યના એક એવા પ્રદેશમાં આવ્યા કે જ્યાં એક નાની ઝુંપડી હતી અને તેની પાસે એક સ્ફટિકમણિ જેવું નિર્મળ

જળનું સુંદર સરોવર હતું. એના કાંઠાપર નૈસર્ગિક ઉપવન હતું; અને એક વૃક્ષની શાખાપર લટકતા હીંચકા ઉપર એક વૃદ્ધ વિશ્રાંતિ લેતો હતો. "આ વૃદ્ધની સાથે રાજા લગ્ન કરશે કે શું?" એવી પણ કોઇને ઠઠ્ઠા કરવાની ઇચ્છા થઇ આવી. એ ઝુંપડી પાસે હાથી પહોંચ્યો એટલે રાજાએ ત્યાંજ ઉભા રહેવાની આજ્ઞા કરી. એટલામાંજ એક સુંદર તરુણ કુમારિકાએ આવીને વિશ્રાંતિ લેતા વૃદ્ધ મનુષ્યના હીંચકાને હીંચકવા માંડયો.

ગાદીનશીન થયા પહેલાં રાજા આ અરણ્યમાં અનેકવાર આવી ગયો હતો; અને આ કુમારિકા પોતાના કાર્યમાં અતિ કુશળ અને દક્ષ છે તેમ તે જોઈ ગયો હતો. પોતાના પિતાની તે અત્યંત કાળજીપૂર્વક સેવા કરતી હતી. પાણી લાવીને તેને સ્નાન કરાવતી ને રાંધીને પ્રીતિપૂર્વક જમાડતી. ઝુંપડીને વાળીઝુડીને અને વાસણને માંજીને સાફસુફ રાખવાનું કામ એ પોતે બહુ સફાઇથી કરતી હતી. ઉપરાંત કામ કરતી હોય તે વેળા મધુર સ્વરથી ગાતા બુલબુલની પેઠે સદાય આનંદી—ઉલ્લાસી અને તેજસ્વી જણાતી હતી. તેના આ આનંદી સ્વભાવની રાજાના મનપર એટલી પ્રબળ અસર થઇ હતી કે લગ્ન કરવાં તો આ કન્યા સાથેજ કરવાં એવો તેણે સંકલ્પ કરી રાખ્યો હતો. આ પ્રચંડ સેનાને જોઇને એ કુમારિકાને અતિ આશ્ચર્ય થયું. અનેક વાર ઝુંપડી પાસેથી ઘોડાપર બેસીને નીકળતો મનુષ્ય તેજ આ રાજા હશે, એ કલ્પના એના મનમાં નહોતી ઉતરતી. આ ધાંધલ શું છે એમ તેણે પોતાના પિતાને પૂછતાં તેણે કહ્યું:—"લગ્ન માટે રાજકુમારી શોધવા માટે એક રાજા પરદેશમાં પોતાની સવારી સહિત જાય છે." એટલામાં તો એ રાજા હાથી ઉપરથી ઉતરીને પેલા વૃદ્ધપુરુષ પાસે આવ્યો, અને શિષ્ટાચાર પ્રમાણે પ્રણામ કર્યા. વૃદ્ધ પુરુષે પૂછ્યું: "બેટા, તારે શું જોઇએ છીએ?" રાજાનો ચ્હેરો આ પ્રશ્ન સાંભ-

ળીને પ્રફુલ્લિત થયો અને તે બોલી ઉઠયો:–"આપ મને આપનો જમાઈ કરો એવી મારી ઇચ્છા છે."

વૃદ્ધના આનંદની તો સીમાજ ન રહી. તેણે કહ્યું:–"રાજા, તું ભૂલ કરે છે; મારા જેવા એક ગરીબ–ભિખારીની કન્યાને રાણી બનાવવાની તું શા માટે ઇચ્છા કરે છે? અમે તો ગરીબ–અત્યંત દરિદ્ર છઇએ."

રાજાએ ઉત્તર વાળ્યો:—"આ કુમારિકાપર મારો જેટલો પ્રેમ છે તેટલો અન્ય કોઇનાપર નથી."

"એમજ હોય તો, પછી કન્યા તમારીજ છે." વૃદ્ધે સંતોષ દર્શાવ્યો.

આ વૃદ્ધ મનુષ્ય એક ઉત્તમ વેદાન્તી હતો, અને તેણે પોતાની પુત્રીને ઉત્તમ જ્ઞાન આપ્યું હતું. તેણે રાજાને કહ્યું:–"આ કન્યાને આપવાની પહેરામણીમાં મારી પાસે કશુંએ નથી. હું તો માત્ર આશીર્વાદ આપીનેજ રાજી થઇશ."

રાજાએ પોતાની સ્ત્રીને અનેક પ્રકારનાં વસ્ત્રાભૂષણ આપ્યાં, અને એ બધાંને અંગ ઉપર ધારણ કરવા કહ્યું. પિતાએ પહેરામણી ન આપી તોપણ તે કન્યા તે રાજાની સાથે તદ્દન ખાલી હાથે ન ગઇ. તેણે પોતાની સાથે પહેરામણી લીધી. તે શું હશે તેની તમને કલ્પના થાય છે? રત્નાલંકાર રાખવાની જે પેટી રાજાએ તેને આપી હતી, તે પેટીમાં તેણે પોતાના પિતાના ઘરમાં પહેરવાનાં જૂનાં ફાટેલાં કપડાં નાખી લીધાં અને એ પેટી પોતાની સાથે લઇ લીધી. રાજા પોતાની રાણીને લઇને ચાલી નીકળ્યો; વૃદ્ધ પુરુષ અરણ્યમાં એકલોજ રહ્યો. એની સેવા કરવા માટે રાજાએ ત્યાં એક નોકર રાખી આપ્યો. એ સિવાય એને રાજાની પાસેથી અન્ય કંઇ પણ લેવાની અપેક્ષા નહોતી. રાજાએ પોતાની સ્ત્રીને રાજ્યમહેલમાં આણી. તે કન્યા ગરીબકુળની હતી તેથી અધિકારીવર્ગને આ વાત ન ગમી. રાજાએ તો રાજાઓની કન્યાઓનેજ પરણવી જોઇએ એમ તેઓ સમજતા હતા.

જ્યારે આમ ગરીબ ઘરની કન્યા રાણી બની બેઠી એટલે તેઓ તેની બહુજ ઈર્ષ્યા કરવા લાગ્યા. આવી ગરીબ કન્યાને આપણે નમન કેવી રીતે કરવું; એવા વિચારો એમને આવવા માંડયા. પણ રાણીએ પોતાના મધુર સ્વભાવ, નમ્ર રહેણીકરણી, અને પ્રેમાળ વર્તનવડે તે સર્વને એવા મોહિત કરી નાંખ્યા કે ધીમે ધીમે એ બધા દરબારીઓની એના પ્રતિ પ્રીતિ વધતી ગઇ. ગમે તેવી પરિસ્થિતિ હોય પણ રાણી નિરંતર શાંત અને ગંભીર રહેતી. કોઈ પણ પ્રસંગે પોતાના મનની સમતા તે નહોતી ગુમાવતી.

થોડા વર્ષ પછી રાણીને એક પુત્રી અવતરી. રાજા અને રાણીને આ સુંદર કોમળ બાળક જોઇને અત્યંત સુખાનંદ પ્રાપ્ત થયો. કન્યા સુમારે ત્રણ ચાર વર્ષની થઈ એટલે રાજા રાણી પાસે આવ્યો અને કહ્યું:–" રાજ્યમાં બંડ ઉભું થાય તેમ છે અને એ બંડ અત્યંત અનિષ્ટકારક છે. " રાણીએ જ્યારે એનું કારણ પૂછ્યું એટલે રાજાએ કહ્યું:–" મેં જ્યારે તમારી સાથે લગ્ન કર્યું, ત્યારે અમલદાર અને અમીર–ઉમરાવના મનમાં એમ લાગ્યું હતું કે હવે આ ગરીબકુળની કન્યાને કુખે ઉત્પન્ન થનાર પુત્રને રાજ્યગાદી મળશે; એવો વિચાર તેમને બહુ દુઃખી કરતો હતો. રાજ્યપદ તો ઉત્તમ કુળમાં જન્મ પામેલનેજ મળવું જોઇએ; અને એટલા માટે હું મુખ્ય પ્રધાનના પુત્રને દત્તક લઉં એવી તેમની ઇચ્છા હતી. આપણી કન્યા મોટી થાય અને તેની સાથે સર્વના આગ્રહ પ્રમાણે આપણે તેમના પુત્રને દત્તક લેવો પડે, તો પરસ્પર ઇર્ષ્યાનું બીજ રોપાય. એ ઇર્ષ્યાના કારણને કેવી રીતે દૂર કરવું, એનો જ્યારે બહુ બહુ વિચાર કર્યો ત્યારે અંતે એજ નિર્ણયપર આવી શક્યો છું કે, આ કન્યાને મારી નાંખ્યા વિના બીજો કોઇ ઉપાયજ નથી. " ત્યારે **શ્રીસેલ્ડા** રાણીએ જવાબ આપ્યો: "આપના સહવાસમાં રાજ્યપદનો ઉપભોગ ભોગવવો એવી મારી પહેલેથીજ જરાએ ઇચ્છા

નહોતી. મારી ઇચ્છા મેં આપનીજ બનાવી રાખી છે. મારૂં વ્યક્તિત્વ–મારાપણું એ આપનામાં પીગળી ગયું છે, અને જે થોડું ઘણું હુંપણું અવશેષ રહ્યું છે, તે પણ આપની ઇચ્છા વિરુદ્ધ વર્ત્તન કરે તેવું નથી; પણ આપની સેવા માટેજ રાખી મૂક્યું છે. કન્યાને મારી નાખવાની આપની ઇચ્છા હોય, તો તે કન્યા આપનીજ છે, આપ ચાહે તે કરો. સાચું કહેવરાવતા હો તો કન્યા મારી છે એવો વિચાર કદી મારા અંતઃકરણમાંએ દાખલજ નથી થવા દીધો."

પોતાના પતિ તરફ રાણીની કેટલી ભકિત હતી અને પોતે કેવી કર્ત્તવ્યપરાયણ હતી, તે તેનો ઉત્તરજ સાક્ષી પૂરે છે.

બીજે દિવસે મધ્યરાત્રિએ કન્યાને ઉપાડી ગયા, અને મારાને હવાલે સોંપી દીધી. રાજાએ એ સમાચાર રાણીને કહી સંભળાવ્યા; પણ રાણી હમેશાંની પેઠે, તદ્દન શાંત, આનંદી, ઉલ્લાસિત હતી; અને કશુંએ બન્યુંજ નથી એમ સુખીજ ભાસતી હતી. ગમે તેવી પરિસ્થિતિથી તે ચળવિચળ થઈ જતી ન હતી. આનું નામ વેદાન્ત.

રાજાને એમ લાગ્યું કે હવે પ્રત્યેક જણ ખુશી થશે. પછી એક બે વર્ષ પછી રાજાને ત્યાં એક પુત્રનો જન્મ થયો. એ પુત્ર પ્રતિ તો સર્વનો પ્રેમ હતો. પણ એ પાંચ છ વર્ષનો થયો એટલે વળી પાછી રાજ્યમાં ગરબડ શરૂ થઇ.

રાજાએ રાણી પાસે આવીને કહ્યું: "અત્યારે પણ પરિસ્થિતિ પહેલાંના જેવીજ છે. પુત્ર જીવતો રહેશે તો રાજ્યમાં મોટું યુદ્ધ થશે માટે સુલેહ સાચવી રાખવા માટે આ પુત્રને પણ મારી નાખવો પડશે."

રાણીએ પોતાના હંમેશના આનંદી ચ્હેરે હસીને ઉત્તર દીધો:—"મારૂં પોતાનું કશુંએ છેજ નહિ. ૂર્યની પેઠે હું તો હમેશાં દાતાજ બનવાને ઇચ્છું છું. સૂર્યની પેઠે હું કશું લેતી નથી, પણ આપ્યાજ કરૂં છું." જ્યારે આપણામાં કાંઇ પણ ઇચ્છા ન હોય, કોઇ પણ પદાર્થની

આસક્તિ ન હોય, તો પછી આપણા આનંદમાં શાની ખોટ રહે ? સૂર્યની પેઠે આપણે તો કેવળ દાતા અને પ્રકાશિત છીએ. તે પુત્રને પણ લઇ જવામાં આવ્યો. થોડાં વર્ષ પછી રાણીને ત્રીજું બાળક ઉત્પન્ન થયું; એ ત્રણ વર્ષનું થયું એટલે એની પણ એજ ગતિ થઇ.

રાણી પોતાની આનંદિત સ્થિતિ કેવી રીતે ટકાવી રાખતી હતી ? રાજદરબારમાં આવી ત્યારથી જે ઓરડામાં પોતાનાં જૂનાં ફાટેલાં કપડાંની પેટી રાખી મૂકી હતી ત્યાં નિત્ય પ્રતિ તે જતી અને એ કપડાં પહેરી, એકાન્તમાં બેસી હું પોતે કોણ છું એનો વિચાર કર્યા કરતી હતી. આધ્યાત્મિક દષ્ટિએ એ આત્મનિરીક્ષણ કરતી ! અને મૂળ સ્થિતિનો સાક્ષાત્કાર અનુભવતી. શેક્સપિયર કહે છે કે "uneasy lies the head that wears a crown" "મુકુટધારી મસ્તક ચિન્તાગ્રસ્તજ રહે છે." સરોવર તટપર ગાન-વિહાર કરનાર પક્ષીના જેવી પોતે તો અરણ્યકન્યા છે એનું વિસ્મ-રણ ન થવા દેતી. રાજદરબારના ભવ્ય મહેલમાં તેને ગોંધાઇ રહેવું પડયું હતું, અને તેની સ્વતંત્રતા હણાઈ ગઈ હતી. છતાં એ પરિ-સ્થિતિની એના મનપર જરાએ માઠી અસર નહોતી થઇ; આ વ્યવ-હારો તેના હૃદયને જરા પણ બંધનકર્ત્તા નહોતા થઇ પડયા. કોઈ પણ વસ્તુમાં તેણે આસક્તિ નહોતી રાખી. પોતાના સ્વતઃસિદ્ધ આ-ત્માને આસપાસના સંયોગોમાં તેણે અલિપ્ત રાખ્યો હતો. ઈશ્વર ચિંત-નમાં તે સદૈવ નિમગ્ન રહેતી હતી. એવી રીતે સર્વ વાસના—આસક્તિને દૂર રાખીને તેણે પોતાની આત્મોન્નતિ સાધી હતી. કર્તવ્ય એવું એને કશુંએ હતું નહિ. એવાં ઋણના બંધનોમાંથી તે સર્વથા મુક્ત થઈ હતી.

ઉદાસીન કે ખિન્ન થવાનો જ્યારે તમારાપર પ્રસંગ આવી પડે ત્યારે સર્વ આસક્તિ, સબંધ, ઇચ્છા, ગરજને દૂર ફેંકી દેજો. એથીજ તમે મુક્ત થઇ શકશો. આવીજ રીતે એ રાણી રાજાના ભવ્ય

પ્રાસાદમાં રહ્યા છતાં પણ નિત્ય ઉલ્લાસિત વૃત્તિ રાખી શકી હતી.

એક રાત્રિએ રાજાએ તેની પાસે આવીને કહ્યું, કે "આપણે આમ સંતતિને મારી નાખ્યાજ કરવું તે કેમ ચાલશે ? અને દત્તક લેવાનો વિચાર પણ મને પસંદ નથી. મેં બહુ બહુ વિચાર કરી જોયા અને છેવટે મારે બીજું લગ્ન કર્યા વિના છૂટકોજ નથી, અને તે વિના શાંતિ નહિ થાય એમ નિર્ણય કરવો પડયો છે."

રાણીએ એ વાતમાં બહુ ખુશીથી સંમતિ આપી; કારણ કે તેનું સુખ રાજાપર અવલંબિત નહોતું પણ તે હંમેશાં આત્મામાંથી સુખ પ્રાપ્ત કરતી હતી. પતિ, પિતા, માતા એવાં બહારનાં સંબંધીઓમાંથી સુખ નથી મળતું એમ તે સમજતી હતી અને તેથી પોતાના અંતર્યામી–આત્માને–જ સુખનું મૂળ સમજતી હતી. એની આવી સમાધાનવૃત્તિ જોઇને રાજાને બહુ આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થયું, અને તેણે રાણીને પૂછ્યું: "પછી તું શું કરીશ ?"

રાણીએ ઉત્તર આપ્યો: "આપની ઇચ્છા તેજ મારી ઇચ્છા."

રાજાએ કહ્યું: "તું અહીં રહીશ તો વળી કુટુંબમાં કલહ થશે, એના કરતાં તો તું અરણ્યમાંજ પાછી ચાલી જાય તો ઠીક થઈ પડશે."

તરતજ તેણે પોતાના કીમતી વસ્ત્રાલંકારો કાઢી નાખ્યા, અને પોતાનાં ગરીબીનાં જૂનાં ફાટેલાં વસ્ત્ર પહેરી લઇને અરણ્યનો રસ્તો લીધો. અત્યંત આનંદથી અને ઉત્સાહ સાથે પોતાના પિતાને ઘેર ગઈ. પિતા પણ તેના જેટલોજ પહેલાંના પ્રમાણે આનંદમાં હતો. તે ત્યાં ગઈ એટલે રાજાએ તેને માટે જે નોકર રાખ્યો હતો, તે હવે પાછો ગયો.

ફરતાં ફરતાં રાજા એક દિવસે તે ઝુંપડી પાસેથી નીકળ્યો; ત્યારે તેના મનમાં એવી ઇચ્છા ઉત્પન્ન થઈ કે એ ગરીબ સ્ત્રીને જઇને થોડું સાંત્વન આપું. એમ વિચાર કરી તે ત્યાં ગયો, અને જુએ છે તો સ્ત્રી તો આનંદમાં હસતી બેઠી હતી. તેને તો કોઇ પણ જાતના

સાંત્વનની આવશ્યકતાજ નહોતી. "રાજ્યદરબારમાં આવીને નવીન રાજપત્નીને તમે સ્વાગત આપશો ?" આવો જ્યારે રાજાએ પ્રશ્ન કર્યો ત્યારે તેણે ખુશીથી તે માગણીનો સ્વીકાર કર્યો. બીજા લગ્નની સર્વ વ્યવસ્થા એનેજ સુપ્રત કરવામાં આવી હતી, અને તે એણે એટલી તો સુઘટ અને ઉત્તમ કરી કે સર્વ પ્રજાવર્ગ તેનાથી બહુજ પ્રસન્ન થયો. નવીન પત્ની પહેરામણીમાં અત્યંત દ્રવ્ય અને રત્નાલંકાર લઇને આવનાર હતી. અત્યંત વૈભવપૂર્વક વાજતેગાજતે તે રાણી આવી અને **શ્રી**સેલ્ડા તથા અન્ય સ્ત્રીવર્ગે તેનું અતિ પ્રેમપૂર્વક સ્વાગત કર્યું. **શ્રી**સેલ્ડા અને નવી રાજપત્નીનું જ્યારે સંમેલન થયું ત્યારે **શ્રી**સેલ્ડાએ એક માતાની પેઠે તેને ચુંબન કર્યું, અને આલિંગન કરી પોતાની કન્યા પ્રમાણે તેનાપર પ્રેમ પ્રદર્શિત કર્યો. ભાવી રાણીનું સૌંદર્ય જોઇને સર્વ સ્ત્રીઓ મોહિત થઇ ગઈ. પણ જૂની રાણીનું નૈતિક સૌંદર્ય, મનની સમતા આદિ જોઇને તો સર્વને અત્યંત આશ્ચર્ય થયું. નવીન રાણી પોતાની સાથે પોતાના બે ભાઇને લેતી આવી હતી. એ દેશની રુઢિ પ્રમાણે લગ્નપ્રીતિને માટે સર્વ લોકોને એક મોટી મીજબાની આપવાની હતી. **શ્રી**સેલ્ડાએ એ મીજબાનીની સર્વ વ્યવસ્થા કરી હતી. **શ્રી**સેલ્ડાનો શાંત, ઉલ્લાસિત ચહેરો જોઇને સર્વનાં અંતઃકરણ દ્રવીભૂત થયાં; અને સર્વના નેત્રમાંથી અશ્રુધારા વહેવા લાગી. લગ્ન સમારંભ પૂરો થયા પછી એને પાછું અરણ્યમાં જવાનું હતું. એ કલ્પના લોકોના મનમાં અસહ્ય થઈ પડી. જેમ જેમ લોકમંડળી ભોજન કરવા માંડી તેમ તેમ **શ્રી**સેલ્ડા સંબંધી વિચારો વિશેષ શાંત થવા લાગ્યા. પણ મીજબાની પૂરી થયા પછી **શ્રી**સેલ્ડાનો જ્યારે વિયોગ થવાનો સમય આવ્યો; અને જ્યારે તેણે રાજા પાસે જવાની આજ્ઞા માગીને કહ્યું: કે "ભવિષ્યમાં પણ કદી જરૂર જણાય ત્યારે હું અત્યંત ખુશીથી આવીશ અને આપની આજ્ઞા પાળીશ." ત્યારે સર્વ

સ્ત્રીઓનાં હૃદયો વિદીર્ણ થઇ ગયાં, અને નેત્રોમાંથી દડદડ આંસુ ગળવા માંડયાં, તેઓને પોતાના નિષ્ઠુરપણા માટે હવે પશ્ચાત્તાપ થવા લાગ્યો. એ સ્ત્રીવર્ગે ગદ્ગદિત કંઠે કહ્યું "માતા! તમે કોઇ ભિખારીની કન્યા નથી, પણ દેવકન્યા છો." પછી તેઓએ આ જૂનાં રાણીએ રાજ્યની શાંતિ સાચવી રાખવા માટે પોતાની સંતતિને મારી નાખવાની કેવી ધૈર્યતાથી રજા આપી હતી, તે વાત કહી સંભળાવી એટલે નવી રાણીને પણ રડવું આવ્યું. નવી રાણીએ કહ્યું: "તમારાં પુત્રી અને પુત્રોને મારી નાખવામાં આવ્યાં છે, અને મને તો લોહીની નદીમાં થઇને અહીં લાવવામાં આવી છે." ત્યાર પછી બધા રાજાને ઠપકો આપવા લાગ્યાં. રાજાએ ઉભા થઇને કહ્યું: "કુલીન સ્ત્રીઓ, અમલદારો, અને રાજ્યાધિકારીઓ! ગ્રીસેલ્ડા સિવાય તમો બધાં અહીં રડવા માંડયાં છો. સુખ–દુઃખની મિશ્રિત લાગણીઓથી મને પણ રડવું આવે છે. પ્રજાજનો! હું તમને જરાએ દોષ નથી દેતો, તમે મારાં બાળકો છો. મારાં નેત્રો અશ્રુથી ભરાઈ ગયાં છે; પણ એ અશ્રુ શોકનાં નહિ પણ પ્રેમ અને હર્ષનાં છે. તમારાં અશ્રુને પણ એવાંજ થવા દો."

ત્યાર પછી ગ્રીસેલ્ડા તરફ વળીને તેણે કહ્યું: "સર્વ રાજ્યમાં માત્ર તું એકલીજ સુખી છે. તું તેવીજ સુખી અને આનંદી રહેજે."

હવે લોકોને બધી વાતનો ખુલાસો કરવામાં આવ્યો. નવી રાણી તેના એક નજદીકના ભાયાત રાજાની દત્તક લીધેલી કન્યા હતી. વસ્તુતઃ આ બાળકો અને એ કન્યા એ રાજાનાં નહિ પણ ગ્રીસેલ્ડાનાં હતાં. આ બાળકોને હત્યા માટે મારાના હાથમાં સોંપવામાં આવ્યાં હતાં, પણ તેઓનું સૌંદર્ય અને તેજ જોઇને મારાઓ તેને મારી શક્યા નહોતા. તેઓએ એ બાળકોને નજદીકના બીજા રાજાને સોંપી દીધાં. એ રાજાને પોતાને સંતતિ નહોતી અને જ્યારે આવાં સુંદર બાળકો

સાંપડયાં તેથી તેને અતિ લાડપાનથી પોતાનાં સમજીને પાળી–પોષી મોટાં કર્યાં. બધાંને આ ખુલાસો સાંભળી બહુ આનંદ થયો. પોતાની કન્યા પોતેજ પરણે એવું તો કદી બનીજ શકે નહિ, તેથી શ્રીસેલ્ડાજ રાણી રહી અને તેના બાળક–પુત્રનેજ રાજ્ય પ્રાપ્ત થયું. આ ઉદાહરણથી તમે જોઇ શકશો કે ઈશ્વર હમેશાં ઉદાર છે અને તે પોતાના ઋણ (નિષ્કામ કર્મ)ને વ્યાજ સાથે પાછું આપે છે; એ સિદ્ધ થાય છે.

આ પ્રમાણે પ્રત્યેક વિવાહિત સ્ત્રીએ અને પુરુષે પ્રેમ કરતી સમયે સર્વ સંગનો પરિત્યાગ કરવો જોઇએ. એનેજ પતિવ્રત અથવા પત્નીવ્રત કહેવાય છે. એનો અર્થ એ છે કે પત્નીએ પતિમાં અને પતિએ પત્નીમાં નિવાસ કરવો–જીવન જીવવું. સ્ત્રીએ પોતાના પતિને ઈશ્વર માનવો અને પોતાનો દેહ તથા મન પતિને સમર્પણ કરવાં; અને પતિએ પત્નીમાં નિવાસિત ઈશ્વરનું દર્શન કરવું: આમાં કશું એ સ્વાર્થી કે વ્યક્તિવિષયક નથી. હિંદુસ્તાનમાં લગ્નસમારંભની યોજનાઓ અનેક પ્રદેશમાં તો નદીતટપર ખુલ્લા મેદાનમાં કરવામાં આવે છે. રમ્ય વાયુલહરિ વાય છે, અને પ્રકાશિત સૂર્ય શિરપરથી પ્રકાશ રેડે છે; પાણિગ્રહણમાં મુખ્ય કલ્પના એ છે, કે પત્ની જ્યારે પોતાનો હાથ પતિના હાથમાં મૂકે છે, ત્યારે પતિ બન્ને હાથ પરમેશ્વરને અર્પણ કરે છે. શ્રીસેલ્ડાની પેઠે સ્ત્રીઓએ અસંગ નિરાસક્ત રહીને પોતાની જાતને ઈશ્વરને–આત્માને અર્પણ કરવી જોઇએ.

પુરુષોએ પણ તેમજ કરવું જોઇએ. પતિ પત્નીમાં, અને પત્ની પતિમાં એમ બન્ને પરસ્પર લીન થઇ જાય, પૂર્ણપણે મિશ્રિત રહે: તો વૈવાહિક સ્થિતિમાં સુખ પ્રાપ્ત થયા વિના રહેજ નહિ. પ્રેમ અને સુખાવહ આયુષ્યનું ગુહ્ય રહસ્ય–ભેદ એજ છે કે પોતાનું વ્યક્તિત્વ વિસરી જવું અને તાદાત્મ્ય અનુભવવું.

४—आरण्यक २ जुं—राम आनंदमग्न.

આત્માને જન્મ નથી; સૂક્ષ્મ શરીરનો જન્મ થાય છે. પરમેશ્વર જન્માતીત છે. વિશ્વ મારો દેહ છે, સર્વ વાયુ મારો શ્વાસ છે, વૃક્ષો મારા કેશ છે, નદીઓ મારી ધમનીઓ છે; પર્વતો મારાં અસ્થિ છે.

કોઇ કોઇ સ્થળે સંધ્યાકાળની લાલી લાંબો સમય રહે છે તો કોઇ સ્થળે સૂર્ય બહુ જલદી આવી ચડે છે. તમે તમારી મરજીમાં આવે તે પ્રમાણે મધ્ય સ્થળે રહો કે ગમે ત્યાં વિચરો. ઇચ્છા એક શક્તિ છે. પ્રકાશ, ઉષ્ણુતા, વિદ્યુત અને ધ્વનિ એ શક્તિનાં ભિન્ન ભિન્નરૂપ છે. જડ વસ્તુ ચૈતન્યજ છે. લાયબનિઝ કહે છે કે પરમાણુઓ શક્તિનાં કેન્દ્ર છે. જડ પદાર્થ મારી ઇચ્છા શક્તિ છે. હિમ પણ જળ છે અને જળ પણ જળ છે. તે પ્રમાણે હુંજ આકાર છું, અને આકારમાં રહેનાર પણ હુંજ છું. તમે સર્વસ્વ છો; એ ભાવના જાગૃત કરો, યોગ જ્ઞાન તમને શોધતું આવવું જોઇએ. પ્રત્યેક વસ્તુએ તમારી પાસે આવવું જોઇએ. લોકોની સુષુમ્ણા નાડીના સંબંધમાં બહુ ગેરસમજણ છે. મુખ્ય માર્ગ છોડીને તેઓ આડે માર્ગે ચાલ્યા જાય છે. અંગ્રેજી આઠના આંકડાને (∞ એકની ઉપર બીજો) એમ ગોઠવશો તો છિદ્રોના યોગથી બે માર્ગ તૈયાર થશે, આ માર્ગમાંથી ઇડા, પિંગલા, એ બન્ને નાડીઓની કલ્પના સહજ થઇ શકે તેમ છે. આ નાડીઓને કેવી રીતે ઉઘાડવી, એના વિષયમાં ગ્રંથોમાં પુષ્કળ વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. આ વિષયમાં બાર વર્ષ સુધી યોગનો અભ્યાસ કરેલા એક પુરુષને રામે એનું રહસ્ય સમજાવ્યું. ત્યારે બીજેજ દિવસે તેણે આવીને કહ્યું કે " આટલા થોડા સમયમાં મને બહુ સાધ્ય થયું: અને પહેલાંના કરતાં ધ્યેયની સમીપ હું વિશેષ પહોંચી ગયો

{.” સુષુમ્ણા નાડી કેમ ઉઘાડવી એવા વિચારોમાં જે લોક પોતાનો ાલક્ષેપ કરે છે, તેઓ આડે માર્ગેજ ચાલ્યા જાય છે. અન્ન ઉદરમાં નાય છે, પ્રાણવાયુ અને જઠરરસ તો સંયોગ પામે છે, અને છેવટે ાન્ન માર્ગમાં જઇને સર્વ શરીરનું પોષણ કરે છે. આ સર્વ ક્રિયા વી રીતે થાય છે એ સમજવાની આવશ્યકતા નથી. અન્ન જેવી ાતે પોતેજ સંભાળ રાખે છે, અને જેમ પાચનક્રિયામાં અમારે કોઇ નતની ફિકર કરવા જેવું કે સંભાળ અને ખટપટ કરવા જેવું નથી .વીજ રીતે જ્યારે સાક્ષાત્કારની તીવ્ર ઇચ્છા થાય છે, ત્યારે હઠયો- .માંથી તમને કાંઇ પણ લાભ થવાનો નથી. તમે યોગ્ય દિશામાં યત્ન કરો; એટલે સર્વ માર્ગ ખુલ્લો–સ્પષ્ટ થઈ જશે. શ્વાસના નિરોધ ?વા નિરર્થક વિષયમાં સમય ન ગાળો; આવો વિધિ જરા પણ ાતકારક નથી. પ્રાણનો નિરોધ એટલે મનનો સંયમ એમ અર્થ થી થતો. એમાંથી તમને કાંઈ પણ ફાયદો નથી થવાનો. આવો ારર્થક માર્ગ ગ્રહણ કરીને કોઇએ પોતાનું મન એકાગ્ર કર્યુંજ નથી. ાત્ર શ્વાસનોજ નિરોધ કરવાથી મન તાબે થશે એમ સમજવું એ ાુલ છે;–એ ખોટું તર્કશાસ્ત્ર (Logic) છે. માત્ર શ્વાસનો–પ્રાણનો ારોધ કરવાથીજ મનનો નિરોધ થાય છે એમ માનીને તે પ્રમાણે રવા ઘણાઓ પ્રયત્ન કરે છે, પરંતુ પહેલાં મનનો નિરોધ કરો એ- ાે પ્રાણનો નિરોધ આપોઆપ થઇ જશે.

રામે તો બીજી રીતેજ શરૂઆત કરી હતી. લોકોની સૂચનાને ગણકારતાં લોકવિરુદ્ધ માર્ગે તેણે પ્રયત્ન કર્યો હતો. તેણે આ વિષ- નો અભ્યાસ પ્રચલિત પ્રણાલિકા પ્રમાણે નથી કર્યો. પહેલાં તેણે નનો નિરોધ કર્યો એટલે પ્રાણનો નિરોધ એની મેળેજ થઇ ગયો. ામે એક દહાડો એક તળાવમાં ન્હાતાં ન્હાતાં ડૂબકી મારી. બીજા ાત્રોએ પણ તેમજ કર્યું. થોડીવારમાં તે બધા બહાર નીકળી આવ્યા

અને જુએ છે તો રામ મળેજ નહિ. તેઓને લાગ્યું કે રામ ડૂબી ગયો હશે, અથવા તો તેને કોઈ મગર ગળી ગયો હશે. તેઓ–બહુ ભયભીત થઈ ગયા. પણ થોડીવારમાં રામ પાણીની સપાટી ઉપર આવ્યો અને ઇચ્છાશક્તિ પ્રમાણે શ્વાસનો નિરોધ કરી શકાય છે એમ સિદ્ધ કરી આપ્યું. સારભૂત–આત્મતત્ત્વમાં રહીને સાક્ષાત્કાર કરવાનો–ઈશ્વરનું તાદાત્મ્ય સાધ્ય કરવાનો પ્રયત્ન કરો. શ્વાસ અથવા પ્રાણ તો તમારો નોકર છે. સમસ્ત વિશ્વના પ્રાણ તમારી અધીનતા ભોગવે છે. “મારો કીકો” “મારો બચ્ચુ” એમ કહીને મા પોતાના બાળકને નાનું બાળકજ બનાવી (દેહાત્મભાવનામાં) રાખે છે. તમે પણ એવા સ્વપ્ન–નિદ્રા ભ્રમમાંથી જાગ્રત થાઓ.

હું ઈશ્વર છું એ ભાવના જાગૃત કરો. વિશ્વના સ્વામી! બ્રહ્માંડના નાયક! એ મુખ્ય વસ્તુનોજ તમારે અનુભવ કરવો જોઇએ. સૂર્યોનો સૂર્ય, પ્રકાશોનો પ્રકાશ; તે હુંજ છું. વારૂ તમે નરનારી, રાયરંક, શ્રીમંતગરીબ, છો કાં? તમારી એવી ભાવના થઇ એટલેજ તમે તેવા બન્યા છો. હું ઈશ્વર છું એવી ભાવના કરો એટલે ઈશ્વર થઇ જશો. મકાન ચણવામાં બહુ વાર લાગે છે પણ તેને તોડી પાડવામાં બહુ થોડો સમય લાગે છે, તુરંગ બાંધવામાં તમે વખત લીધો છે, હવે એને તોડી પાડો. તમે દેવોના દેવ છો. ખરા દેવનો–આત્માનો હવે અનુભવ કરો. પ્રકાશોના પ્રકાશનું સ્વરૂપ અનુભવો. જુઓ તમારી સમક્ષ અનેક બ્રહ્માંડો પાથરી મૂક્યાં છે. ઉગતો સૂર્ય ક્ષિતિજપર આવ્યો હોય તે પહેલાં પર્વતનો દેખાવ બહુ મનોહર હોય છેઃ મનને પ્રસન્ન અને ઉન્નત કરે તેવો હોય છે. એટલે કે મન ત્યાં ચડયા પછી એ આનંદગિરિના ઉચ્ચ શિખરપરથી નીચે ઉતરશેજ નહિ. મોઇગિલ્લીને જેમ આપણે એકવાર ઉછાળીએ છીએ, અને પછી બીજો ઘા મારીને ઉંચે ઉછાળીને દૂર ફેંકી દઇએ છીએ; તેવીજ રીતે મનને થોડું ઉન્નત

કરીને આધ્યાત્મિક વાતાવરણમાં ફેંકી દો. એટલે તે ઈશ્વર પાસેજ પહોંચી જશે. પક્ષીઓનું મંજુલ સંગીત, વાયુની શીતલલહરિ, ઉલ્લાસકારક હવા, ઝરણનું ખળખળ વ્હેવું, એની સાહાય્યથી મન સ્વાભાવિકપણેજ ઉન્નત થઇને પ્રસન્નતા પામે છે. એ પ્રસન્નતાની ઉન્નતિ પામ્યા પછી અંતઃકરણપૂર્વક પ્રણવમંત્રના ઉચ્ચારણથી—એ ગાનથી મનને એ પ્રસન્ન વાતાવરણમાં ઈશ્વરમાં—આત્મામાં પહોંચાડી દો.

આયનામાં—આત્મરવિમાં દ્વૈતદૃષ્ટિથી નહિ પણ પૂર્ણ અદ્વૈત દૃષ્ટિથી જુઓ. હુંજ પરમાત્મા છું, આત્માજ પરમાત્મા છે; હું તેજ છું. હિંદુસ્તાનના અમુક પ્રદેશમાં સ્ત્રીઓ પોતાના અંગુઠામાં નાનીશી આરસી રાખે છે અને જ્યારે મોટો આયનો પાસે નથી હોતો ત્યારે ઘડી ઘડી એ નાની અંગુઠી—આરસીમાં પોતાનું મુખકમળ જુએ છે. પોતાનો ચ્હેરો પોતાની સમીપજ છે તેમ તેઓ માને છે. બહાર જુએ છે તે પણ પોતાનોજ ચ્હેરો છે અને પોતાનો ચ્હેરો પોતાની પાસેજ છે એમ સંતોષ માને છે. તેવીજ રીતે સૂર્ય આપણો આત્મા છે. હું સૂર્યોનો સૂર્ય છું, સૂર્ય મારો આત્મા છેઃ સૂર્ય મારી છાયા છે. હુંજ પ્રણવનો અર્થ છું. વાણી, હોઠ, ભાવના, કાન એ બધાંએ એમજ કહે છે.

“ બેટા, અહીં આવ ” તમારા આવા સાદા શબ્દોમાં તો શક્તિજ નથી. પણ થોડો કાળ દૂર રહેલું અને જેને મળવાને તમે આતુર થઈ રહ્યા હો એવું બાળક તમારી દૃષ્ટિએ પડે છે; ત્યારે “ અરે બેટા, અહીં આવ; ” આવા શબ્દો તમારી નસેનસમાંથી, રોમેરોમમાંથી નીકળી પડે છે. તમે દોડીને તેની પાસે જાઓ છો; અને પકડીને ભેટી પડો છો. આ તમારા અંતઃકરણની ભાવનાની ચાવી છેઃ ખરૂં ઓળખાણ આમાંથી જોઈ શકાય છે. શરીરના રોમેરોમમાં ૐનું ગાન કરો. પ્રથમ સાવકાશ શરૂ કરો ! પ્હેલાં ધ્વનિ

કંઠમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે; પછી હૃદયમાંથી અને ધીમે ધીમે કરતાં મેરૂદંડના પૃષ્ઠ ભાગમાંથી ઉચ્ચારણ કરવા માંડો: પછી ત્યાં વિદ્યુત-શક્તિનો આઘાત થવાથી સુષુમ્ણા (?) એની મેળેજ જાગ્રત થઈ જશે. શ્વાસોચ્છ્વાસ તાલબદ્ધ થઇ જાય છે અને રોગનાં બીજ ભસ્મી-ભૂત થાય છે. ચંદ્રનો જેમ સૂર્યની સાથે સંબંધ છે, તેવોજ સૂર્યનો તમારી સાથે–આત્મા સાથે સંબંધ છે, એમ વેદાન્ત સમજે છે. ચંદ્ર તરફ જોતાં બાહ્યદૃષ્ટિએ તેમાં પોતાનો પ્રકાશ જણાય છે, પણ વસ્તુતઃ ચંદ્રનો પ્રકાશ સૂર્યમાંથી આવે છે. તેવીજ રીતે સૂર્યમાં પણ સ્વયંપ્રકાશ જણાય છે; પરન્તુ તેનો તે વૈભવ અને તેજ મારા-માંથીજ આવે છે.

સ્વપ્નમાં તમે અનેક પદાર્થો જુઓ છો. સાધારણ રીતે પ્રકાશ-વિના કશુંજ દેખાતું નથી; અને વસ્તુઓને જોવાને માટે સ્વપ્નમાં તો કોઈ પણ જાતનો પ્રકાશ નથી. ત્યારે સ્વપ્નમાં હીરો દેખાડનાર પ્રકાશ ક્યાંથી આવે છે? તે પ્રકાશ શેનો?–એજ આત્માનો પ્રકાશ. સ્વપ્નમાં દેખાતો સૂર્યનો પ્રકાશ કે વૈભવ પણ તમારોજ છે. તમારા વૈભવમાંથીજ સૂર્યનો વૈભવ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. આ પ્રમાણે વેદાન્તની ભાવના છે. આ જડસૃષ્ટિમાં સૂર્ય પ્રકાશનો–જ્ઞાનનો દ્યોતક છે. એટલે કે સૂર્યપ્રતિ દૃષ્ટિ કરવાથી, હું પ્રકાશોનો–જ્ઞાનોનો પ્રકાશ છું એમ લાગે છે. સૂર્ય રાત્રિનો પણ દ્યોતક છે, અને સર્વ ગ્રહોને પોતાની આસપાસ ફેરવે છે અને સર્વને જીવન આપે છે.

પ્રણવનો સાક્ષાત્કાર કરવાની બીજી રીત.

ૐ { अ = નિત્ય–ત્રિકાલાબાધ્ય સત્તા (સત્)
उ = પ્રકાશ, જ્ઞાન, ચૈતન્ય (ચિત્)
म् = આનંદ, સુખ (આનંદ) } સચ્ચિદાનંદ.

એ સંકેતલિપિ પ્રમાણે જોઇએ તો પ્રણવ (ૐ) સૂર્યમાં સુવર્ણ

અક્ષરે લખેલ છે. આ પ્રણવ (ૐ) અને સૂર્ય એ જડ ઘોતકરૂપે લખેલા અક્ષરની પેઠે મારી પ્રતિમા છે.

સૂર્ય સૌંદર્યનો ઘોતક છે; સર્વ ગ્રહોને પોતાના જાણી આકર્ષે છે; તે કેવો તેજપુંજ અને પ્રકાશમાન છે: એ આનંદનો પણ ઘોતક છે.

હું સત્ય, વૈભવ, આનંદ છું, એનો અનુભવ કરો; સર્વ ગુણ ધર્મ મારામાંજ છે. તે હુંજ છું, સચ્ચિદાનંદ હુંજ છું. સૂર્ય મારી વાંકી ચૂકી પ્રતિમા છે. હું પ્રણવની ઉપાસના નથી કરતો; પ્રણવ મારૂં ભજન કરે છે. હું કૂટસ્થ અને સનાતન છું, પોતાના સર્વ ભાગ વિભાગ દેખાડવા માટે, અને પોતાનું સર્વસ્વ વ્યક્ત કરવા માટે આ સમસ્ત વિશ્વ મારી આસપાસ ફર્યા કરે છે. સૂર્ય મારા માટેજ મારી સમક્ષ પ્રકાશે છે. ખ્રિસ્તનું અંતઃકરણ, શેક્સપિયરનું ભેજું અને પ્લેટોનું મન એ સર્વ મારા વૈભવમાંથીજ પોષણ મેળવે છે; મારા પ્રકાશનું પ્રાશન કરે છે. લોકો એમ સમજે છે કે સૂર્યને લીધે સર્વ સ્નાયુ હાલે ચાલે છે, એટલે કે સર્વ કાર્ય કરે છે: પણ એ બધા તમારી દિવ્ય સત્તામાંથીજ બધું બળ મેળવે છે.

સૂર્યોના સૂર્ય, પ્રકાશોના પ્રકાશ આત્મામાંજ નિવાસ કરો. મારા સત્તાસાગરમાંથીજ સર્વ લહરિઓ ઉત્પન્ન થાય છે. હું બાદશાહોનો બાદશાહ–શાહનશાહ છું, સર્વ ભૂપાલોના રૂપમાં, પુષ્પોના રૂપમાં હું પ્રકટ થાઉં છું. સૂર્યકિરણમાં હુંજ સ્મિત કરૂં છું, વીરોના સ્નાયુમાં હુંજ વ્યાપાર કરૂં છું. સર્વત્ર મારી ઇચ્છાજ પરિપૂર્ણ થાય છે. મારા સામ્રાજ્ય અને વૈભવમાંથી પ્રત્યેક પ્રાણીને અન્ન મળે છે, અને પૃથ્વી પણ સૂર્યની આસપાસ ફરે છે.

કુવિચાર અને ઐહિક વાસનાને મારી પાસે આવવાનો કશો હક્ક નથી. ક્રોધ, લોભ ઇત્યાદિ ક્ષુદ્ર મનોવિકારને મારા પવિત્ર સાન્નિધ્યમાં આવવાનો અધિકારજ નથી. ઉચ્ચ અને નીચ સર્વમાં હું વ્યાપ્ત

છું; પ્રેક્ષક, નટ તેમજ સૂત્રધાર હુંજ છું. ઈસુમાં હુંજ છું. અત્યંત નીચમાં પણ હુંજ છું. હું સર્વસ્વ છું. તમારો વાસના વિષય પણ હુંજ છું. ઘનગર્જનામાં પણ હુંજ ધ્વનિ કરૂં છું; ક્ષુદ્ર સમુદ્રમાં હુંજ તાંડવ કરૂં છું. ફ્રાંક્લિન, ન્યૂટન, કેલ્વરીન ઇત્યાદિ પ્રેષિતપ્રાણોનાં હૃદયો હુંજ છું. ઉપવન અને દશ્યોનું ઉદ્‌ગમસ્થાન મારા સિવાય બીજું કોઈ નથી. આવા પ્રકારની ભાવનાથી ૐકારનો—પ્રણવનો—અર્થ ઉપર પ્રમાણે સમજી લેજો. ક્રમ સાદોજ છે. પ્રણવનું ગાન કરો; અર્થને આચરણમાં મૂકો અને ઇશ્વર પ્રમાણે વર્ત્તન કરી દેખાડો. ક્ષુદ્ર વાસનાને અધીન થઇ જવું એતો સ્વાભિમાન શૂન્યતાની નિશાની છે. આત્મવૈભવ અને વિજયશ્રીમાં આવો. ઐહિક વાસનાને લીધે જ્યારે તમે ક્ષુદ્ર અને વ્યગ્ર થઈ જાઓ છો, ત્યારે પ્રણવગાન નથી થઈ શકતું એ નક્કી છે.

સુષુમ્ણા, સહસ્ત્રદલ કમળ ઉઘાડવું, ઇત્યાદિ વાતોમાં સમય ન ગુમાવશો. તમને સર્વ પ્રાપ્ત થશે. તમારી પ્રગતિ બહુ વિલક્ષણ થશે. ચિંતા, ભય, અને અસ્વસ્થતાથી પર પહોંચો. સર્વ જ્ઞાન તમને પ્રાપ્ત થશે. સર્વ વિશ્વ તમારી પાસે સ્વતઃ આવવા માંડશે. પ્રત્યેક પદાર્થ તમારે શરણ આવશે. વાંકાચૂકા અને આડાઅવળા માર્ગને ગ્રહણ ન કરશો; તેમ કરવાથી તમને પશ્ચાત્તાપ થશે.

ૐ ! ૐ ! ! ૐ ! ! !

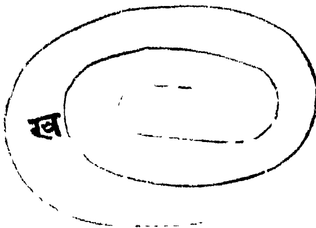

५—मूर्छनाशास्त्र अने वेदान्त.

(૧) અમેરિકન તત્ત્વવેત્તા એમર્સન કહે છે કે " કોઇને ચોર કહીને બોલાવશો એટલે તે ચોરી કરશે." સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહીએ તો માણસના મનપર જે પ્રકારના સંસ્કાર પડે છે તેવાજ પ્રકારની તેની રહેણીકરણી બંધાય છે. આ હકીકત ઘણેખરે અંશે વાજબી છે, પણ સર્વથા તો નહિજ, કોઈ વખતે સંસ્કારસૂચનથી બહુ સીધી અસર થઈ જાય છે, પણ અનેક વેળા તેથી વિરુદ્ધ અસર પડવાના પણ સંભવ હોય છે. કોઇને મૂર્છિત કર્યા પછી તેના મનપર પાડેલા સંસ્કારસૂચનનું પરિણામ સત્વર આવવુંજ જોઇએ એમ કહેનારા એ વિષયનું અર્ધુંજ સત્ય જાણતા હોય એમ લાગે છે. વેદાન્તની દૃષ્ટિએ વિચારતાં વિદ્યુત્‌શક્તિની પેઠે સંસ્કાર પણ બે પ્રકારની અસર ઉત્પન્ન કરે છે; એક પ્રવર્તન અને બીજું વહન. મૂર્છનાપ્રયોગમાં જે મનુષ્યપર સંસ્કાર વા સૂચનો કરવાનાં હોય તેને પ્રયોજ્ય કહેવાય છે. પ્રયોજ્ય ઉપર જ્યારે સંસ્કારો સીધાજ પહોંચે છે, ત્યારે એ સંસ્કારોનું સાક્ષાત્ અને સજાતીય પરિણામ નીપજે છે. આ પ્રયોગને પ્રવર્ત્તન પદ્ધતિનો પ્રયોગ કહેવામાં આવે છે અને જે પ્રયોગમાં સંસ્કારોનું સૂચન પ્રયોજ્ય ઉપર પ્રત્યક્ષ નથી પહોંચી શકતું એટલે કે જ્યાં પ્રયોજ્યની મનની સ્થિતિ પ્રયોગકર્ત્તાની સ્થિતિ કરતાં વિરુદ્ધ હોય ત્યાં પ્રયોજકનો હેતુ નિષ્ફળ જાય છે. અને ધાર્યા કરતાં વિપરીત પરિણામ થયેલું જોવામાં આવે છે, આ પ્રયોગને મૂર્છનાશાસ્ત્રના પ્રયોગમાં વહનપદ્ધતિ એવું નામ અપાય છે.

(૨) કારણ શરીર એ મનુષ્યની ગુપ્તશક્તિઓ અને સર્વ સંસ્કારોનો એક ભંડાર છે. આ ભંડારમાં અવ્યક્તરૂપેજ સંસ્કાર

રહેલા છે, તેના ઉપર માણુસનાં કાર્ય, વ્યાપાર, વર્ત્તણુક અને પરિસ્થિતિ સર્વ અવલંબી રહેલાં છે અને એ સંસ્કારો કોઈ પણ રીતે પ્રત્યક્ષ કર્મોમાં ઉતરવા જોઇએ એ નિશ્ચય છે. કારણુ શરીર એ મનુષ્યનું હાર્દ છે;—હૃદ્ગત છે; એજ સાચું કેન્દ્ર છે. માણુસના હૃદયપર વિરાજમાન થયેલ રાજા પણુ તેજ છે, અને તેનેજ એનો દૃષ્ટા અથવા અહંકારયુક્ત મન પણુ નામ આપવામાં આવે છે.

ग=કારણુ શરીર.

ख=સૂક્ષ્મ શરીર; લિંગ શરીર (મન અને બુદ્ધિનો પ્રદેશ.)

क=સ્થૂલ શરીર.

સ્થૂલ શરીર કોઈ પણુ કાર્ય કરે તે રૂપાન્તર પામીને વિચારમાં થઈ મનોભૂમિકામાં સંસ્કારરૂપે થોડો સમય રહે છે. ઉપરના આકારમાં **ख** અક્ષરે આ મનોભૂમિકાનું સૂક્ષ્મ શરીર દર્શાવ્યું છે. ત્યાર પછી એ સંસ્કારો કારણુ શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે. ઉપરના આકારમાં જે કેન્દ્રમાં જે **ग** નિશાની છે તેનાથી કારણુ શરીરની કલ્પના બતાવેલી છે. આપણા માનસસરોવરમાં સ્વાભાવિક રીતે જે વિચારોના જે તરંગો ઉઠે છે, તે આધિભૌતિક જગત સાથે કોઈ પણુ જાતનો તાત્કાલિક સંબંધ થયા વિનાજ ઉત્પન્ન થાય છે પરંતુ કારણુ શરીરમાં પૂર્વાપર સંચિત થયેલા ગૂઢ સંસ્કારોનુંજ તે પરિણામ છે. આવી રીતે વિચાર કરવાથી સહજ જણાઇ આવે છે કે કારણુ શરીર, સૂક્ષ્મ શરીર અને સ્થૂલ શરીરનો પરસ્પર બહુ નિકટનો સંબંધ છે. હવા, પાણી અને વરાળ અથવા બરફ, પર્વતપરથી વહેતો ઝરો અને ખુલ્લા પ્રદેશમાં વહેનારી નદી એ બંન્ને ત્રિપુટીઓમાં જેમ પહેલા પદાર્થનું બીજામાં સ્પષ્ટ સ્વરૂપ અને બીજાનું ત્રીજામાં વ્યક્ત દર્શન થાય છે

તેવીજ રીતે કારણ, સૂક્ષ્મ અને સ્થૂલ શરીરોનો પણ પરસ્પર પરંપરાનો સંબંધ છે.

ધારો કે કોઇ બેહોશ માંદો માણુસ રસ્તાપર પડેલો છે. આપણુને તેને જોઇને અનુકંપા આવી ને તેની સારવાર કરવાનો વિચાર પણ સ્ફુરી આવ્યો. જે વખતે આપણે એની ઔષધોપચારથી સેવા કરીએ છીએ ત્યારે આપણે એક મહાન્ પુણ્યકાર્ય કરીએ છીએ એવો બીલકુલ ખ્યાલ રહેતો નથી; પરંતુ કોઇપણ ઉપાયથી તે બિચારા બિમારની વેદના જેટલે અંશે ઓછી થાય તેટલે અંશે ઓછી કરવાનો કેવળ નિરપેક્ષ બુદ્ધિથી પ્રયત્ન કર્યા કરીએ છીએ. આવી સ્થિતિમાં તે માંદા માણુસની સેવા કરતાં કરતાં આપણે થાકી જઇએ છીએ; તો પણ એ થાકની લેશમાત્ર પણ અસર કે ભાન આપણુને રહેતું નથી. બની શકે તેટલી સર્વ સહાય્ય કર્યા પછી વિશ્રાંતિ લેવા માટે થોડીવારે સ્વસ્થ બેસીએ છીએ, તે સમયેજ સ્પષ્ટ સમજાય છે કે આપણે પરોપકારનું કાર્ય કર્યું. શરીરને અત્યાર સુધી જે પરિશ્રમ કરવો પડયો હતો, અને શક્તિઓનો જે સદુપયોગ થયો હતો, એ બધાંનું રૂપાન્તર થઈ વિચારરૂપે બધા સંસ્કારો ઉપર વર્ણવેલી મનોભૂમિપર અથવા કારણ શરીરપર અવસ્ય પડી ચૂકેલા. ત્યારે આમ બનવાનું કારણ શું? એ પ્રશ્ન સહજ ઉદ્‌ભવે છે. ઉત્તર એવો આપી શકાય છે કે સ્વસ્થ બેઠા પછી આપણુને પુણ્ય કિંવા પરોપકાર કર્યાનું મનમાં સમાધાન થાય છેઃ આપણે કોઈ સત્કર્મ કે મહાન કાર્ય કર્યું છે, એવા વિચારોથી જે આનંદ અને ઉલ્લાસ મનમાં ઉપજે છે, તેથી એટલું સાબીત થાય છે કે આપણે આપણી શક્તિઓનો દુરુપયોગ કર્યો નથી. એ નિરાધાર બિમારની સેવા કરીને આપણે પુણ્ય ઉપાર્જન કરી શક્યા છીએ. એટલે કે પરોપકારને અર્થે વાપરેલી શક્તિઓનો કારણ શરીરમાં સંચય કરી શક્યા

છીએ. આવા વિચારોમાં થોડો સમય સુખમાં ગાળ્યા પછી પાછું આપણું વિચારવમળ લોપ થયેલું આપણે અનુભવીએ છીએ. આ અને શક્તિ અદૃષ્ટ થઈ ગયેલાં જણાય છે તેથી શું એમ સમજવું કે તેનો કાયમને માટે વિનાશ થઇ ગયો ? નહિજ—વિનાશ થાયજ નહિ. આ સૃષ્ટિની કોઇ પણ વસ્તુનો કાયમ વિનાશ થવો શક્યજ નથી. વેદાન્ત એમ કહે છે કે તે શક્તિઓ અદૃશ્ય ખરી પણ તેનો સમૂળ વિનાશ નથી થયો. એ શક્તિઓ કારણ દેહમાં સંચિત થયેલી છે; તેથી આપણને તેનું જ્ઞાન થતું નથી. એ બધા સંસ્કારો આપણી સંવેદન શક્તિની પાર પહોંચી ગયા હોય છે અને સ્વસ્વરૂપે મનોભૂમિકાના નીચેના તલ કે પટપર ગોઠવાઈ જાય છે અને અંતઃકરણના પ્રકૃતિ, વૃત્તિ, ભાવ અને શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન કરવાના કાર્યમાં એ સર્વ સંસ્કારોનો સમૂહ કારણભૂત થાય છે. આપણા અંતઃકરણની પ્રવૃત્તિ, આપણી મનોભાવના કેવી રીતે ઘડાય છે, એનું વેદાન્ત આમ સયુક્તિક સમાધાન કરે છે.

પ્રત્યક્ષ પ્રયોગ વા પ્રમાણ.

કોઈ જાગતા મનુષ્યને, કે મૂર્છનાશાસ્ત્રના પ્રયોગથી મૂર્છિત કરી નાખેલા મનુષ્યના કારણ શરીરપર પરોક્ષ કે અપરોક્ષ જેવા સંસ્કારો ઉત્પન્ન કરશો, તે સંસ્કારને અનુસરી ઉચિત સમયે તે મનુષ્ય કાર્ય કરવા માંડશે. તેવીજ રીતે કોઇને મૂર્છામાં નાખીને, તેનાપર એવો પ્રયોગ અજમાવો કે, જાગ્યા પછી તેણે અમુક કાર્ય અમુક સમય પછી કરવું, તો તેટલાજ સમય પછી તે કાર્ય કરવાની એ મનુષ્યની મનોવૃત્તિ થશે. જેવી રીતે આ કાર્ય કારણ શરીરપર પાડેલા સંસ્કાર વા સૂચનનું પરિણામ છે, તેવીજ રીતે વેદાન્ત કહે છે કે મનુષ્ય જે જે કર્મ કરે છે, જે જે પ્રવૃત્તિ આચરે છે, તેના સંસ્કાર તેના કારણ શરીરમાં પૂર્વ જન્મથી હોવા જોઇએ અને માણસોની

પ્રવૃત્તિ માત્ર એ પોતાના કારણ શરીરના પૂર્વસંચિત સંસ્કારોને વ્યક્ત–સ્પષ્ટ કરવા સ્વરૂપજ હોય છે. એટલે કારણ શરીરના પૂર્વ સંચિત સંસ્કારો વા સૂચનો જે વ્યવહારમાં, પરમાર્થમાં કર્મના રૂપે પ્રકટ થતાં જાય છે, તે આપણી ઇંદ્રિયો અને બુદ્ધિની વિપરીત ભાવનાઓએ અથવા તો બાહ્ય જગતની કોઇ પણ વસ્તુઓ ઉત્પન્ન કરે છે. વેદાન્તની દૃષ્ટિમાં તો આ સમસ્ત જગત મૂર્છના તથા ભ્રમ ઉપજાવનાર સૂચન અને સંસ્કારોથી ભરપૂર છે. તેથી આરોગ્ય સંબંધે સુચન વા સંસ્કારથી જો કારણ દેહ .ભરેલો હોય તો આપણું સ્થૂલ શરીર આરોગ્યવાળુંજ હોવું જોઇએ. જો કારણ શરીરને ઈશ્વરત્વની ભાવનાથી ઉદ્દીપ્ત રાખીએ તો અવતારી પુરુષ અથવા જગતનું કલ્યાણ કરનાર–ઉદ્ધારનાર બની શકાય. નિર્બળતા કે દાસભાવના સંસ્કારો જો એ કારણ દેહપર પડયા હોય તો સ્થૂલ શરીર નિર્બળ અને દાસના કાર્યમાં ઉપયોગી થાય એવું બને છે. એકંદરે તાત્પર્ય એ છે કે મનુષ્યનું સંસ્કાર રસાયન તેણે પોતેજ તૈયાર કરેલું હોય છે. મનુષ્યની સર્વ પરિસ્થિતિઓનું બીજ પોતાના કારણ શરીરમાંના સંસ્કારોમાં રહેલું છે અને તે ઉપરથીજ એની બધી પરિસ્થિતિ આધાર રાખે છે.

(૩) ઘણા લોકને ઉંઘમાં ચાલવાની ટેવ હોય છે. આવી રીતે અથવા તો પ્રયોગ વેળાએ મૂર્છાવસ્થામાં ચાલનાર મનુષ્યને ઘણીવાર સરોવર દેખાય છે; પણ અન્યની દૃષ્ટિએ એ સરોવર પડતું નથી. ભ્રાન્ત અવસ્થામાં જ્યાં મનુષ્યને તલાવ દેખાય છે, ત્યાં સારી રીતે બીજા કોઇને કશુંએ દેખાતુંજ નથી. તાત્પર્ય કે બીજાની દૃષ્ટિમાં કદી પણ ન આવનારી વસ્તુ એવી મૂર્છિત કે ભ્રમિત સ્થિતિના મનુષ્યને જણાય છે. સભ્રાન્ત મનુષ્યને આવી રીતના જે ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારો દેખાય છે, તે બધા ભાસ તેના પોતાના, તેણે પોતેજ પેદા કરેલા છે. વેદાન્તની પણ એવીજ કલ્પના છે કે આપણ સર્વને, જગતનો

જે આભાસ થાય છે, તે એની ભ્રાન્તિના જેવોજ છે; અને એ ભ્રાન્તિ આત્મસત્તાથી ઉપજી છે. એના આધારેજ આ જગતનો આભાસ ટકી રહેલો છે. હવે આ બન્ને અવસ્થામાં, બન્ને પ્રકારની ભ્રાન્તિમાં જો કોઈ પણ જાતનો જરાએ તફાવત હોય તો તે એટલોજ છે કે, ઉંઘમાં ચાલનાર અથવા મૂર્છના સ્થિતિમાં પડેલા મનુષ્યની આભાસ સ્થિતિ બહુજ થોડો સમય ટકી રહે છે, ત્યારે મનુષ્યમાત્રની આ જગતરૂપ આભાસ સ્થિતિ બહુ દીર્ઘ સમય સુધી ચાલુ રહે છે. કોઇ મનુષ્યને મૂર્છના લાવીને, ઉલટ પ્રયોગથી તેને તે મૂર્છનામાંથી દૂર કરવાથી તેની જે સ્થિતિ થાય છે, તેવીજ આ સ્થિતિ છે. જગતનાં સર્વ મનુષ્યોની ઉપર એક ચમત્કારિક ભ્રમનો પડદો અથવા આવરણ છવાયેલું છે અને ઈશ્વર—સાક્ષાત્કાર પામેલા આત્માનુભવી—આ સંભ્રાન્તાવસ્થાને ઓળંગી પાર કરેલા જ્ઞાની મહાત્મા આપણને મળે, તો તેઓ એ ભ્રાન્તિને દૂર કરીને, નિદ્રા—ભ્રમ ઉરાડીને ખરી જાગ્રત સ્થિતિમાં લાવી શકે. નહિ તો ત્યાંસુધી એ ભ્રાન્તિપટલ પથરાયલોજ રહેવાનો. એકવાર જાગ્રત થયા પછી તો એ વાદળનો પડદો વેરાઇ ગયેલોજ સમજવો. આપણી આગળ આ નામ રૂપાત્મક દૃષ્ટ વિશ્વનો ખેલ પ્રસરેલો છે તેનું મૂળ—આધારભૂતજ તત્ત્વ છે તે સત્ તત્ત્વજ હોવું જોઇએ. અને તેમાં જે આભાસ, ઝાંઝવાંનાં જળ નજરે પડે છે તે કેવળ મૂર્છનાનું—ભ્રાન્તિનુંજ પરિણામ છે; વસ્તુતઃ જાગ્રતિ નથી; પણ સત્તાભાસ છે. હવે કારણ શરીરના ઉદરમાં વિશિષ્ટ ગુણયુક્ત એવું જે તત્ત્વ (કૂટસ્થ ચૈતન્ય) વ્યાપી રહ્યું છે. એ જાગ્રત, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ એ ત્રણે અવસ્થામાં અબાધિત હોઇને એજ ચિત્કલા, સંવિત્ અથવા સદ્વસ્તુ છે. તેના વિનાનો આ દૃશ્યભાસ તો સર્વ મિથ્યા ભ્રમ—જંજાળ છે. આત્મસાક્ષાત્કાર એટલે આ ભ્રાન્તિ માત્રનો—આ ર્છનાનો કેવળ અભાવ થઈ જવો અને આ સર્વ

નામરૂપાત્મક માયાજાળના પ્રસારણનું સત્તત્ત્વમાં લય થઈ જવું—નામ શેષ થયું એમ થાય છે. આ જે મૂર્છનારૂપી ગાઢ નિદ્રા આપણામાં ઘર કરી બેઠી છે, આપણા ઉપર કાબૂ રાખી બેઠી છે—નામરૂપાત્મક જગત કેવળ માયિક અને અસત્ય હોવા છતાં એ આપણને તે અસત્ય લાગે છે તેનું કારણ બાળપણામાં આપણા ઉપર માતાપિતાદિ વડી લોકોએ પાડેલા સંસ્કારો અથવા સૂચનોજ છે અને આપણી ઇંદ્રિયોએ ઉભો કરેલો ભ્રમ છે. અર્થાત્ આથી ઉલટ સંસ્કાર વા ઉલટ સૂચનોથી આપણી ભ્રમણા ભાગી જાય છે, આપણી મૂર્છના સ્થિતિ બદલાય છે, આપણી નિદ્રા જતી રહે છે, અને જાગ્રતિ પ્રાપ્ત થાય છે એ નિઃસંશય અને નિર્વિવાદ છે.

કોઇને એવી શંકા થશે કે આત્મામાં આવી ભ્રાન્તિ ક્યાંથી આવી? એનું એકજ સમાધાન છે કે શાથી અને શા હેતુથી એ ભ્રાન્તિ ઉત્પન્ન થઇ એવી શંકાઓ પણ મૂર્છના વા ભ્રમમાંજ થાય છે. એટલે ભ્રાન્તિનું કારણ ભ્રાન્તિ—અજ્ઞાન—મૂર્છના વા મોહજાળજ છે. અજ્ઞાનના આવરણ—અંધારામાં આવા પ્રશ્નો ઉત્પન્ન થાય છે. આવી શંકાઓ કરવી, અને એના વિચાર ચલાવવા એટલે માયાના કાર્યે પોતાના કારણ ઉપર, સત્તત્ત્વ ઉપર સત્તા ચલાવવાની આશા કરવા અથવા પિતાના પહેલાં પુત્રની હયાતી માનવી અથવા ઘોડાની પહેલાં ગાડી જોડવા જેવું છે. આવા 'કેમ' અને 'શાથી' પ્રશ્નોનો વિચાર એ પ્રવર્ત્તક મૂર્છના—ભ્રાન્તિના નાટક માંહેનોજ એક પ્રવેશ છે. ભ્રાન્તિ ટળ્યા પછી આવા ઘેલા—નકામા પ્રશ્નોનો સંભવજ રહેતો નથી. તત્ત્વતઃ આત્મદૃષ્ટિ થયા પછી આવા કોઇ પણ પ્રશ્નોને અવકાશજ હોતો નથી. પારાવર દૃષ્ટિમાં શંકામાત્રનો લય થઇ ગયેલો હોય છે. આત્મા સદ્વસ્તુ છે, તેમજ નિત્ય સનાતન છે. તેમાં વસ્તુતઃ કોઇ પણ સમયે વિકારનો સંભવજ નથી.

પણ જે રીતે પેલા કોઇનો આકાર (ઉપર ત્રણ શરીરોની ચિત્રિત આકૃતિ) કાગળના આધાર અવલંબીને ટકી રહેલો છે અને તેનાં બધાં કુંડાળાં એ કાગળને છોડતાં નથી. તેવીજ રીતે સદ્‌વસ્તુ—બ્રહ્મ—આ જગતની સર્વ કાર્યકારણપરંપરાનું મૂળ અધિષ્ઠાન છે. એ સર્વ પરંપરાથી બહાર—પાર છે; અને "આત્મામાં અનાત્મ વિશ્વનો ભાસ શા માટે થાય છે" આવા પ્રશ્નો વાસ્તવિકજ લાગતા નથી. એનું કારણ એ પોતેજ મોહ—માયા—ભ્રમણા છે. આ આકૃતિમાં એક છેડો કે બીજો છેડો એમ બધા છેડા કાગળજ છે—વસ્તુતઃ તો એ કાગળજ છેડાનો આધાર છે. તેજ પ્રમાણે બ્રહ્મમાં ભાસ કેમ અને શાથી થાય છે એ પ્રશ્નોની વિચારણા પણ કેવળ ગાંડપણજ સૂચવે છે.

સમસ્ત જગતને રામની આજ્ઞા ઉતરે છે, કે તમે આ કાર્ય કારણની સાંકળમાં જકડાઇ ગયા છો. અથવા તો પેલી આકૃતિના કુંડાળામાં ફસાઈ ગયા છો; પણ એવી ભ્રમણામાં ન પડશો. પોતાના આત્માનું ખરૂં સ્વરૂપ ઓળખો, અને એ કુંડાળાના તમે સ્વામી છો, નિયંતા છો, એ પ્રકૃતિના તમે પુરુપ છો, એવો મંત્રજાપ સદોદિત કર્યા કરો; એટલે જગતની કાર્ય—કારણપરંપરાની પાર તમે પહોંચી જશોઃ આ જ સત્ય છેઃ એજ પરમ નિશ્ચય છેઃ ૐ

ૐ ! ૐ !! ૐ !!!

૬—*प्रत्यक्षवाद अने §कल्पनावाद.

(તા. ૪ એપ્રીલ ૧૯૦૪ ના રોજ આપેલું વ્યાખ્યાન.)

જગતની વસ્તુઓનું જ્ઞાન આપણને ઇંદ્રિયોના યોગથી થાય છે. પરંતુ ઇંદ્રિયજ્ઞાનપર આપણો સર્વસ્વ વિશ્વાસ રાખી શકીએ કે કેમ? એજ જ્ઞાન સાચું એમ આપણે નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકીશું ખરા કે? આપણે કહીએ છીએ કે જગત આપણને પ્રત્યક્ષ દેખાય છે તેવાજ પ્રકારનું છે. પણ હાથીને તે કેવું દેખાતું હશે? હાથીને આંખો છે; માછલીને પણ આંખો છે; કીડીને પણ આંખો છે; પણ કીડીને એ જગત ધૂળના ઢગલા જેવું દેખાતું હશે. હાથીને એ બધું બહુજ મોટું લાગશે, અને માણસને તેનાથીજ જૂદુંજ ભાસશે. ત્યારે એ બધામાં આપણને દેખાય છે તેજ સાચું જગત હોય તો તે શાથી? મનુષ્યોનું પણ ઇંદ્રિયજ્ઞાન ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનું છે. જેનાં નેત્રોમાં કાંઈ વિકાર હોય છે તેને જગત જૂદુંજ દેખાય છે. "હસવાનો અરીસો" એ એક બાળકોનું રમકડું છે. તે અરીસામાં જોશો તો તમારૂં માથું લાંબું દેખાશે; દાઢી છેક જમીને પહોંચી જશે; ગરદન ગગનમાં ચડી

---

* **પ્રત્યક્ષવાદ.** (Realism) આ વાદ એનાથી ઉલટો છે. એ એમ પ્રતિપાદન કરે છે કે, વસ્તુ સાચી છે. કલ્પના ન હોતાં તેનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ છે. બુદ્ધિ કે મનોવ્યાપાર ઉપર વસ્તુનું અસ્તિત્વ અવલંબન રાખતું નથી.

§ **કલ્પનાવાદ.** (Idealism) આ વાદ એમ પ્રતિપાદન કરે છે કે વસ્તુ સાચી નથી; એ કેવળ આપણી કલ્પના છે. આપણા મનમાં ઉદ્ભવનારા વિચાર છે. મન કિંવા બુદ્ધિ એજ ખરી વસ્તુ છે. કારણ કે મનોવ્યાપાર વિના આપણને વસ્તુનું જ્ઞાન થતું નથી. વસ્તુની કલ્પના હોય છે ત્યાં સુધી વસ્તુનું અસ્તિત્વ છે.

જશે. એ ચિત્ર જોઇને તમે હસવા માંડશો. એજ અરીસાને જરા ફેરવીને જોશો તો અરીસો તેવો ને તેવો રહેશે પણ એક કાનજ લાંબો લાગશે. સારાંશ કે પોતાની ઇંદ્રિયો—આંખો ઉપર આપણો સંપૂર્ણ વિશ્વાસ નહિ રહે.

નાનાં બાળકને આંખો, કાન, નાક વગેરે સર્વ ઇંદ્રિયો હોય છે, પણ એ ઇંદ્રિયોથી બાહ્ય વસ્તુનું જ્ઞાન પ્રથમ તેઓને હોતું નથી. શબ્દ સાંભળીને તેને શબ્દનો બોધ થતો નથી. વસ્તુ જોઇને વસ્તુનું જ્ઞાન થતું નથી. કોઈ ભીંત જોઈ તેથી એ ભીંતજ છે એમ તેને નથી લાગતું. તેની માતા જ્યારે તેને અનેક વાર સમજાવે છે કે "બેટા, આ ભીંત છે, આ પુસ્તક છે." ત્યારેજ એ બાળકને ભીંત અને પુસ્તકનું ઓળખાણ પડે છે.

મૂળ તત્ત્વ પાંચ છે. અને જેમ આપણી પંચેન્દ્રિયો છે તેવીજ રીતે આપણને તેનાથી પંચ મહાભૂતનું જ્ઞાન થાય છે. સ્થૂલ માનમાં બોલવા માટે એ પંચતત્ત્વો નીચે પ્રમાણે છે.

પંચતત્ત્વ..............ગુણ.

૧. પૃથ્વી..............ગંધ.
૨. જલ..............રસ.
૩. તેજ..............રૂપ.
૪. વાયુ..............સ્પર્શ.
૫. આકાશ..............શબ્દ.

કલ્પનાવાદનો પક્ષ કરનારા એમ કહે છે કે કલ્પનાવાદજ ખરો છે. પોતાના પક્ષના સમર્થન માટે તેઓ પ્રમાણો આપે છે. ઉદાહરણ તરિકે આપણે એક ફૂલ લઇએ. ફૂલનું આપણને જ્ઞાન છે એ વાત ખરી, પણ કલ્પનાવાદી કહે છે કે, ફૂલ સાચું નથી. ફૂલ તો કેવળ આપણી કલ્પના છે. આપણી કલ્પનાથીજ આપણે એને ઉત્પન્ન કરીએ છીએ. મૂર્છિ-

નાની સ્થિતિમાં મનુષ્યને એ ફૂલ ન લાગતાં બીજુંજ કાંઈ લાગે છે. મારી પ્રબળ ઇચ્છાશક્તિથી હું બીજા મનુષ્યપર મૂર્છનાશક્તિનો પ્રયોગ કરૂં અને પછી તેને એમ કહું "આ જમીન નથી પણ તળાવ છે" તો તે માણસ તરતજ તેમાં માછલાં મારવા (માંસાહારી હશે તો) દોડશે. પરંતુ પ્રત્યક્ષવાદી કહે છે, કે ફૂલ સાચું છે; પ્રત્યક્ષ છે. ફૂલ એ માત્ર આપણી કલ્પનાનો ખેલ છે એમ કહી શકાયજ નહિ. કારણ તમારી આંખે એ પ્રત્યક્ષ દેખાય છે; વાસ આવે છે એટલે કોઇ પણ કહેશે કે ફૂલ કલ્પના નથી; પણ એક સાચેસાચી વસ્તુ છે. પરંતુ રામનું તો એમ કહેવું છે કે વસ્તુનું જ્ઞાન થવા માટે વસ્તુએ જોઇએ અને કલ્પના પણ જોઇએ; અર્થાત્ દ્રષ્ટા અને દ્રશ્ય એ બન્ને પદાર્થની આવશ્યકતા છે. મૂર્છનાવસ્થામાં મનુષ્યને એ ફૂલ છે એમ ન લાગતાં બીજુંજ કાંઇ દેખાય છે, પણ ત્યાંએ એને કહેવા માટે કોઈ બીજી વસ્તુની પણ એને જરૂર પડશે. પછી તે વસ્તુ ઘોડો હોય કે સરોવર હોય, કે બીજું કાંઇ હોય. સારાંશ કે દ્રષ્ટા અને દ્રશ્ય બન્ને જોઇએ છીએ.

એક વાર હિંદુસ્તાનમાં બે માણસો લડતા હતા. એકનું નામ લાકડીરામ અને બીજાનું નામ કુહાડીરામ હતું. કુહાડીરામ ખૂબ ગરમ થઇ ગયા અને લાકડીરામને કહ્યું: "સંભાળજે, તારા ટૂકડે ટૂકડા કરી નાખીશ." લાકડીરામે ઉત્તર આપ્યો: "પણ, મહેરબાન, હું તમારી પાછળ હઇશ,—મારો હાથ હશે ત્યારેજ તમે કાંઇ પણ કરી શકશો. એ વિના તમારૂં અભિમાન વ્યર્થ છે." કુહાડીનો હાથો લાકડાનો બનેલો હોય છે એ તો સૌ જાણો છોજ. કલ્પનાવાદ અને પ્રત્યક્ષવાદની પણ આવીજ સ્થિતિ છે. એક વિના બીજાને ચાલવાનું નથી. રેતીવાળા કાગળપર હું દીવાસળી ઘસું છું એટલે અગ્નિ થાય છે. હવે અહીં જે અગ્નિ ઉત્પન્ન થાય છે, તે એકલો દીવાસળીમાંજ નથી. તેમ એકલો રેતીવાળા કાગળમાં પણ નથી; પણ એ બન્નેના

સંયોગથી ઉત્પન્ન થાય છે. એક હાથપર બીજો હાથ થાબડીએ ત્યારે અવાજ થાય છે. એ અવાજ કંઇ એકલા ડાબા કે જમણા હાથનો એકલાનોજ નથી, પણ બન્ને હાથ એકઠા કર્યા, એનુંજ પરિણામ છે. બન્ને હાથમાં આત્મા એકજ છે. એવું કહેવાય છે કે કાગડાને આંખો બે હોય છે પણ બન્ને ડોળાને માટે કીકી એકજ હોય છે. જમણી તરફ જોવું હોય ત્યારે એ કીકીને જમણી આંખમાં લાવે છે અને ડાબી તરફ જોવું હોય ત્યારે ડાબી આંખમાં લાવે છે. કીકી તો એકજ, પણ બન્ને જૂદી જૂદી જગ્યાએ ફરે છે. પાણીમાં મોટાં મોજાં સામસામાં જૂદી જૂદી દિશામાંથી આવીને અથડાવાથી ત્યાં ફીણ ઉત્પન્ન થાય છે. એમાં એ બન્ને મોજાં પાણીરૂપજ હોવા છતાં એક એકની સાથે અથડાય છે ત્યારેજ ફીણ ઉત્પન્ન થાય છે. એકલી માતા કે એકલા પિતામાંથી કાંઇ બાળક ઉત્પન્ન થતું નથી; પરંતુ એમાં માતા અને પિતા બન્નેની આવશ્યકતા છે.

હવે આપણે જોનારાને દૃષ્ટા અને જોવાની વસ્તુને દૃશ્ય કહીએ. આપણને જે જે દેખાય છે, તે આ બેમાંથી એક હોય છે. દૃષ્ટા અને દૃષ્ટ એક બીજાપર અવલંબન રાખે છે. એ બન્ને એકત્ર થાય એટલે આપણને દૃશ્યનું જ્ઞાન થાય છે. કોઇ એક વસ્તુમાંથી કશું ઉત્પન્ન થતું નથી, અને તેથી એકલો કલ્પનાવાદ કે એકલો પ્રત્યક્ષવાદ નહિ પણ બન્નેના જોડાથીજ દૃશ્ય જગતની વાસ્તવિક ઉત્પત્તિ થઇ શકે છે. એ બન્ને વાદની એ કાર્યમાં આવશ્યકતા છે.

હિંદુસ્તાનમાં અનેક ઘરોમાં ભીંતે અરીસા લગાડેલા હોય છે. એક વાર આવા અરીસાવાળા ઘરમાં એક કૂતરો પેસી ગયો; એટલે એને બધે કૂતરાજ દેખાવા લાગ્યા. પોતાના જેવા સેંકડો કૂતરા છે એમ જાણીને એ કૂતરો ગભરાઇ ગયો, અને આમ તેમ દોડવા લાગ્યો. તે કૂદવા માંડયો એટલે બીજા કૂતરા પણ કૂદવા લાગ્યા. તે ભસવા

લાગ્યો અને આમ તેમ દોડવા મંડયો: એમ ઘણી વાર સુધી ચાલ્યા કર્યું. છેવટે એ થાકી જઇને જમીનપર પડી ગયો; અને એમ ભસતાં ભસતાંજ આખરે પ્રાણ છોડ્યા. થોડી વાર પછી એ ઘરનો માલીક ત્યાં આવ્યો અને એણે એ કૂતરાના મુરદાને બહાર કાઢી નંખાવ્યું. વળી એક દહાડે ત્યાં એક રાજપુત્ર આવ્યો. પોતાની સામે અરીસામાં પોતાનું સુંદર પ્રતિબિમ્બ દેખાવા લાગ્યું: કાળા કેશ, સુંદર ચ્હેરો, ભપકાબંધ પોશાક, એ બધું અરીસામાં દેખાતું જોઈ એને બહુ કૌતુક અને આનંદ થયો. અરીસામાં દેખાતી સર્વ વસ્તુઓ પ્રતિબિમ્બ હોવાથી આપણી પોતાનીજ છે એ તેને ખબર હતી. કારણ કે ત્યાં એના સિવાય બીજું કોઈ નહોતું. એજ પ્રમાણે આત્મા એક છે, અને આ સર્વ નામરૂપાત્મક જગત વાસ્તવિક રીતે આપણેજ છીએ, એવો જ્યારે આપણને અનુભવ થાય છે ત્યારેજ સાચી શાન્તિ મળે છે. એમ ન થાય ત્યાં સુધી તો પેલા કૂતરાની અને આપણી સ્થિતિ સમાનજ સમજવી. આપણને એવી ભીતિ લાગે છે કે અમુક મનુષ્ય આપણને છેતરશે; પેલો માણસ આપણને હાનિ પહોંચાડશે; આ આપણી પાસેથી કંઇ લઇ જશે આવી ચિંતાઓથી આપણું ચિત્ત વ્યગ્ર રહે છે. આવી રીતે આપણી કલ્પના પ્રમાણે ભિન્ન ભિન્ન જણાતા રૂપોનો—આકારોનો આપણી સાથે વિરોધ થયા કરે છે. પરંતુ આપણને એક વાર સત્યનું જ્ઞાન થઇ જાય છે, એટલે તો પેલા રાજપુત્રની પેઠે આપણે શાંતપણે બેસી આનંદ માણીએ છીએ અને આપણને સમજાઇ જાય છે કે આપણને કોઇ પણ ફસાવી પાડનાર નથી. કારણ કે આત્મા નિર્વિકાર અને નિત્યમુક્ત છે; અને એજ આપણું વાસ્તવિક સ્વરૂપ છે. કૂતરાની પેઠે જ્યાં સુધી આપણે કૂદકા માર્યા કરીશું ત્યાં સુધી આપણે માયાના તરંગોમાં ઉછાળા માર્યા કરવાના છે. પણ જ્યારે એક વાર આત્મસાક્ષાત્કાર થયો એટલે તો નિર્ગુણ બ્રહ્મના અનંત મહાસાગરમાં

સ્વતંત્ર વિહાર કરવા સમર્થ થઇશું.

એવા પ્રકારની કલ્પના કરો કે એક મનુષ્યે સ્વપ્નમાં પોતાને ડુંગરપર ચડેલો અથવા સિંહે ફાડી ખાધેલો જોયો. હવે જો એમાં દ્રષ્ટા તદ્દન સાચોજ હોય તો એને એવો નિશ્ચય થશે કે સ્વપ્નમાં જે જોયું હતું તે ભાસમાત્ર હતો, અને સ્વપ્નમાં એ પર્વત કે સિંહથી એને જરા પણ ત્રાસ નહોતો થયો. સિંહ તેને ફાડી ખાય તેમ નહોતો; પર્વતપરથી તે ગબડી પડે એમ નહોતો, તે કશુંએ સાચુંજ નહોતું. હવે એમ સમજી લ્યો કે સ્વપ્નમાં જોયેલી વસ્તુઓ સાચી છે; અને એવી સ્થિતિ થઈ એટલે તો એનું બિછાનું આંસુથી ભીંજાઈ જવાનું ને એ સિંહ એનાપર અવશ્ય હુમલો કરશે. પરંતુ વાસ્તવિક સ્થિતિ એવી નથી, એની આપણુને ખબર છે. સારાંશ કે સ્વપ્નમાં દેખેલા પદાર્થો તદ્દન મિથ્યાજ છે. દ્રષ્ટા અને દૃશ્ય એ બન્નેનો સંયોગ થયો ત્યારેજ સ્વપ્ન થયું, એકલા દ્રષ્ટા કે દૃશ્યથી કશું થતું નથી.

મેજ = ગુ × મે + અ.

ફળ = ગુ × ફ + અ.

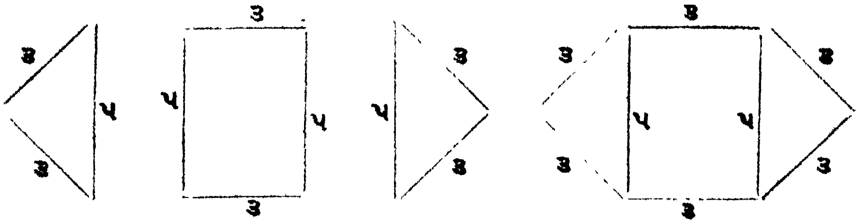
ફૂલ = ગુ × ફુ + અ,

મેજ એટલે મેજનો ગુણ તથા અજ્ઞેય તત્ત્વ.

ફળ એટલે ફળનો ગુણ તથા અજ્ઞેય તત્ત્વ.

ફૂલ એટલે ફૂલનો ગુણ તથા અજ્ઞેય તત્ત્વ.

એ અજ્ઞેય તત્ત્વ એજ બ્રહ્મ, ગુલાબનું ફૂલ ગુલાબી રંગનું હોય છે, તેને પાંખડીઓ હોય છે. એ બધા ગુણ તથા અજ્ઞેય તત્ત્વ મળીને ગુલાબ બને છે, એ બધામાં અજ્ઞેય તત્ત્વ એકજ છે; એજ બ્રહ્મ છે અને તેજ સત્ય છે. એટલુંજ નહિ પણ સર્વ પદાર્થોમાં તેજ સત્ય છે.

અહીં આપણી પાસે બે સમદ્વિભુજ ત્રિકોણ, અને એક સમકોણ ચતુષ્કોણ એવી ત્રણ આકૃતિઓ છે. ત્રિકોણની ૩, ૩, ૫ એવી ત્રણ બાજુ છે અને ચતુષ્કોણની ૩, ૫ બાજુ છે. અર્થાત્ ત્રિકોણની ૩, ૩, બાજુ ચતુષ્કોણની ૩, ૩, બાજુની બરોબર છે અને ત્રિકોણની ૫ બાજુ ચતુષ્કોણની ૫, ૫, બાજુઓની બરાબર છે. હવે એ ત્રિકોણોને ચતુષ્કોણની બન્ને બાજુએ એવી રીતે જોડી દો કે ત્રિકોણની ૫ બાજુ ચતુષ્કોણની ૫ બાજુ સાથે જોડાઈ જાય. એમ કરતાં આ ત્રણ આકૃતિમાંથી એક ષટ્કોણ આકૃતિ તૈયાર થશે. આ ષટ્કોણ આકૃતિના સંબંધમાં વિશેષ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી હકીકત તો એ છે કે ઘટક આકૃતિઓ કરતાં ષટ્કોણનો ધર્મ કેવળ ભિન્ન છે.

ઘટક દ્રવ્યો કરતાં ઘટિત દ્રવ્યના ધર્મ સર્વતોપરિ ભિન્ન હોઇ શકે છે એનું આપણે એક બીજું દૃષ્ટાંત જોઇએ. પાણી રસાયન દૃષ્ટિએ ઉજ્જ અને પ્રાણ (Hydrogen and Oxygen) એ બે વાયુના રાસાયનિક સંયોગનું પરિણામ છે. પણ તે વાયુના ગુણ–ધર્મ પાણી કરતાં ભિન્ન છે, એ પણ રસાયનશાસ્ત્રમાંથી સિદ્ધ થાય છે.

આપણને આ નામરૂપ જગતનો જે ફેલાવ દૃષ્ટિએ પડે છે તે વાસ્તવિક સત્ય નહોતાં કેવળ ભાસજ છે; એમ વેદાન્ત પ્રતિપાદન કરે છે. જેનાં આપણે દ્રષ્ટા અને દૃશ્ય એવાં નામ લઇએ છીએ એના સંયોગનુંજ આ પરિણામ છે. અને એ બન્ને તત્ત્વદૃષ્ટિએ ખરી સત્તા નહોતાં ભાસ માત્રજ છે. આત્મસ્વરૂપની દૃષ્ટિએ, દ્રષ્ટા અને

દશ્ય એનું સ્વપ્ન કલ્પના કરતાં કાંઈ વિશેષ મહત્ત્વનું નથી. તેથી +વેદાન્ત કહે છે કે માત્ર શબ્દજાળમાં ન ફસી જાઓ. શાબ્દિક વાદનો શો અર્થ ? તત્ત્વાનુભવ કરવાનો પ્રયત્ન કરો. જગત સત્ય છે એમ જ્યારે આપણને લાગે છે, ત્યારે પારમાર્થિક દષ્ટિએ એમાં સત્તા નથી. જેને આપણે સત્તત્ત્વ કહી છીએ. તે " **एकमेवाद्वितीयं** " હોઇને તેજ આપણું વાસ્તવિક સ્વરૂપ છે. તેમાં એ તત્ત્વ એકજ છે એટલુંજ નહિ પણ એ અદ્વિતીય છે. એના સિવાય બીજી કોઇ પણ સત્તાજ નથી પરમાત્મા સિવાય બીજી કોઈ પણ સત્તા નથી તેથી એ વાર્તાનો નિશ્ચય થાય છે તે આપણેજ છઇએ. આપણે એનો અંશ છઇએ એમ પણ નથી. એ પૂર્ણ તત્ત્વ આપણે છઇએ, કારણ કે એ પૂર્ણના અંશ થવા, એના પરિચ્છેદ બનવા શક્યજ નથી. બ્રહ્મના—એ નિરામય વસ્તુના પરિચ્છેદ થવા સંભવિત હોયજ નહિ. આપણું અંશત્વ વાસ્તવિક નહિ પણ કાલ્પનિક છે. એ કલ્પનામાંથી તદ્રૂપ થાઓ; એટલે એજ તત્ત્વ આપણે છઇએ એનો અનુભવ થશે.

ૐ ! ૐ !! ૐ !!!

+ **વેદાન્ત**—આ બન્ને વાદની વેદાન્ત એકવાક્યતા કરે છે. વેદાન્ત એમ કહે છે કે બન્ને વાદ પોતપોતાની સ્થિતિમાં સાચા છે. વિષયજ્ઞાનને વસ્તુ, મન અથવા વસ્તુ અને તેની કલ્પના એ બન્નેની આવશ્યકતા છે. પરન્તુ મન અને વસ્તુ એ બન્ને પરમાર્થત: ખોટાં છે. મન કિંવા બુદ્ધિ એજ વેદાન્ત દૃષ્ટિએ બાહ્ય વસ્તુની પેઠે મિથ્યા છે. સાચી વસ્તુ કેવળ એક પરમેશ્વર છે, બાકી સર્વ માયા છે.

૭ वर्गमां प्रश्नोत्तर

(ગોલ્ડન ગેટ હૉલ, રવિવાર તા. ૨૫-૧-૧૯૦૩.)

સ્ત્રીપુરુષાદિ અનિત્ય સ્વરૂપોમાં વિલસતા હે નિત્ય સ્વરુપ પરમાત્મન્!

પ્રશ્ન:—બાળકો નાનપણમાંજ શા માટે મરી જાય છે?

ઉત્તર:—સમાધાનને માટે આવેલા સર્વ પ્રશ્નોનો વિચાર કરવાનો રામને અવકાશ નથી, એટલે પ્રત્યેક પ્રશ્નનું અત્યારે એ બહુ થોડુંજ વિવેચન કરશે.

અંગ્રેજી ભાષામાં લખેલું એક પુસ્તક આ મેજપર પડેલું છે. એ પુસ્તકનો વિષય પ્રતિપાદન કરવા માટે એમાં, થોડા સંસ્કૃત ગ્રંથોના ઉતારા, તથા વચનો આપેલાં છે. એ ઉતારા તથા ટાંચણ દેવનાગરી લિપિમાં લખેલાં છે. દેવનાગરી લિપિ લખવાનો મરોડ જૂદો તેથી તે અક્ષરો લખવાને માટે જૂદી કલમ જોઇએ. અંગ્રેજી લખવાની કલમથી સંસ્કૃત લખવું નથી ફાવતું એ તો તમે જાણો છો. એટલે ગ્રંથ લખનારને અંગ્રેજી અને સંસ્કૃત એ ભિન્ન ભિન્ન ભાષામાં પુસ્તક લખવા માટે બે કલમો જોઇએ. જૂદી જૂદી લિપિ લખવામાં આપણે જૂદી જૂદી કલમોનો ઉપયોગ કરીએ છીએ એવીજ રીતે જીવદશામાં હોઇએ ત્યારે જૂદા જૂદા હેતુની સાધના અને જૂદાં જૂદાં કાર્ય કરવા માટે ભિન્ન ભિન્ન શરીરોનો આપણને આશ્રય લેવો પડે છે. આપણાં કાર્ય સિદ્ધ થાય ત્યાં સુધી આપણે તે શરીરોને વળગી રહીએ છીએ. કાર્ય સિદ્ધિપર્યંતજ આ શરીરોનું અસ્તિત્વ સાચવી રખાય છે અને જ્યારે આપણા ઉદ્દિષ્ટ હેતુમાં તેનો ઉપયોગ નથી થતો, અને તે જીર્ણ તથા રોગગ્રસ્ત થઈ પડે છે, એટલે આપણે તેનો ત્યાગ કરીને નવુંજ શરીર ધારણ કરીએ છીએ. પહે-

રવાનાં કપડાં જૂનાં થાય કે ફાટી જાય ત્યારે જેમ તેને ફેંકી દઇને નવાં પહેરીએ છીએ, એના જેવુંજ એ પણ છે. એમાં ભયંકર કે અસ્વાભાવિક એવું કશુંએ નથી.

બાળકો ન્હાનપણુમાંજ શા માટે મરી જાય છે એવો અહીં પ્રશ્ન છે. કલ્પના કરો કે અહીં એક મનુષ્ય છે; અને એનામાં ભિન્ન ભિન્ન વાસનાઓ છે. થોડા કાળમાં એ વાસનાઓ એની મટીને બીજાની બની જાય છે. ઉદાહરણ તરીકે એમ સમજો કે એ મનુષ્ય અમેરિકાનો વતની છે. પાછળથી તે ધીમે ધીમે ઉત્તમ પ્રકારનું સાહિત્ય વાંચે છે, અને ત્યાર પછી વેદાન્ત વાંચે છે. એનું પરિણામ એ આવે છે કે એના વિચારોમાં ફેરફાર થાય છે. તેની પૂર્વની વાસનાઓ ક્ષય પામીને હવે તદ્દન જૂદાજ પ્રકારની વાસનાઓ ઉત્પન્ન થાય છે. તેની વૃત્તિઓ બદલાઇ જાય છે. અને મનથી તે પૂર્વસ્થ–હિંદુ–બને છે. આવી સ્થિતિમાં તે પોતાનો વ્યવસાય તો પશ્ચિમના વતની–અમેરિકન–પ્રમાણેજ થોડા દિવસ સુધી તો કર્યા કરે છે. પરંતુ સમય જતાં એવી પણ વેળા આવે છે કે એનો વ્યવસાય અને અંતર્યામીની ઇચ્છા વચ્ચે ભયંકર વિરોધ ઉત્પન્ન થાય છે. એમાં એકતાન તથા એક સંવાદિત્વ રહેતું નથી. અંતઃકરણથી તે હિંદુ બને છે. અને તેની એ વખતની તદ્દેશીય પરિસ્થિતિ એને પ્રતિકૂળ લાગે છે. હિંદુસ્તાનના વાતાવરણની પરિસ્થિતિ એ વખતની એના અંતઃકરણની પરિસ્થતિ સાથે તાદાત્મ્ય ભોગવતી હોય છે; એટલા માટે તેની આ નવીન વાસના તૃપ્ત થવાને માટે તેનો હિંદુસ્તાનમાં અવશ્ય જન્મ થવોજ જોઇએ.

વળી બીજી એક કલ્પના કરો કે એજ સમયે એ મનુષ્યનો શ્રીમંત અમેરિકન–નગરશેઠના પ્રતિ પ્રેમ છે; અને તેથી એના સહવાસમાં રહેવું,–એની સાથે આપણો રક્તનો સંબંધ થાય, એવી વાસના એના મનમાં થઇ આવતી હોય છે. આ બન્ને વાસનાનાં ક્ષેત્ર

ર અને ભિન્ન ભિન્ન છે. એક વાસનાનું ક્ષેત્ર હિંદુસ્તાન છે, અને
ીજીનું અમેરિકા. માત્ર તફાવત એટલોજ છે કે નગરશેઠને ઘેર
્ન્મવાની વાસના હિંદુસ્તાનમાં જન્મવાની વાસના જેટલી પ્રબળ
થી. હવે કર્મતત્ત્વના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે આ મનુષ્યની બન્ને વાસના
ળીભૂત થવી જોઇએ. પણ તે કેવી રીતે? બન્ને વાસનાના બળનો
ેચાર કરીએ તો સ્પષ્ટ જણાય છે કે નગરશેઠના ઘરમાં રહેવાની
ચ્છા લાંબો સમય ટકી રહેવાની નથી. હિંદુસ્તાનમાં જન્મ લેવાની
ાલવત્તર ઇચ્છા એ ઇચ્છાને હઠાવી પાડશે. આવી સ્થિતિ શા માટે
ત્પન્ન થાય છે? એ મનુષ્ય અમેરિકાના નગરશેઠને ઘેર જન્મ પામે
, તેનો પુત્ર બને છે, અને વાસનાની તીવ્રતા પ્રમાણે એને ઘેર એના
ઋણાનુબંધ હશે તેટલા દિવસ પુત્રના રૂપમાં રહે છે. વાસનાનુરૂપ—
ઋણાનુબન્ધાનુરૂપ વર્ષ છ મહીના કે એક બે વર્ષ એનું નગરશેઠના
રમાં અસ્તિત્વ રહે છે. અને ત્યાર પછી તે હિંદુસ્તાનમાં જન્મ
શે. બાળકો નાનપણમાં શા માટે મરી જાય છે એનું આ કારણ છે.

કોઈ પણ પુરુષના પુત્ર તથા પુત્રીની સાથે આપણો સંબંધ
ેડાય, અથવા કોઇ પણ સ્ત્રી આપણી માતા કે સ્ત્રી બને એવી
ાસના ઉત્પન્ન થાય એ આ પુસ્તકના સંસ્કૃત ઉતારા જેવું છે. અર્થાત્
ાળક એ કોઈ અંગ્રેજી પુસ્તકમાં ઉતારેલ સંસ્કૃત અવતરણો જેવું છે.

પ્રશ્ન:—પાપ અને પુણ્યની મર્યાદા સમજાવો.

ઉત્તર:—કલ્પના કરો કે અહીં એક સીડી છે. સીડીનાં પગ-
ીઆપર ઉપર ચડતાં જવું એ પુણ્ય અને પગથીઆમાં એકે એકે
ીચે ઉતરવું એ પાપ.

ગણિતશાસ્ત્રમાં એક સરખી તુલનાનાં સ્વત:સિદ્ધ પ્રમાણો આપણે
ેઇએ છીએ. આ સ્વત: સિદ્ધ પ્રમાણો વસ્તુત: [1]ધનજ છે એવું

૧ ધન=Positive.

નથી; તેમ [1]ઋણ છે એવું પણ નથી. ધન અને ઋણ શબ્દો સાપેક્ષ છે તેથી, ગણિત ગણનારાના સંકેત પ્રમાણે તે ધન અથવા ઋણ બની જાય છે. ગણિત સ્વતઃસિદ્ધ પ્રમાણની પેઠે પાપ અને પુણ્ય એ બન્ને શબ્દ વેદાન્તદષ્ટિએ સાપેક્ષ છે. તેમાં પાપ પુણ્યની સીમા બાંધી શકાય એવું નથી. સીડીનું દષ્ટાંત લઇએ એમાં અમુક પગથીઆં સુધી પાપ અને ત્યાર પછી પુણ્ય એવું પણ બની શકે તેમ નથી. વક્તા તથા શિક્ષકના સમજવા કે સમજાવવા ઉપર એની સીમાનો આધાર રહે છે. એમાં ભેદ દર્શાવવાનું બિન્દુ વક્તાની દષ્ટિ પ્રમાણે આગળ પાછળ રાખી શકાય છે.

ધારો કે **अ आ** એક સીધી લીટી છે, જેમાં **आ** તેનું શિરોબિંદુ (Vertex) છે. એમાં **अ** ને **आ** એ દિશાઓમાં અમે તે બિન્દુમાંથી **आ** શીર્ષ બિન્દુ તરફ જનારી ગતિ ધન ગણીએ તો એની વિરુદ્ધ દિશામાં એટલે **अ** પ્રતિ જનારી ગતિ ઋણ (દેવું) માનવી જોઇએ. સારાંશ કે **आ** શીર્ષ બિન્દુ તરફ જનારી આ લીટીની ગમે તે બિન્દુની ગતિ, ધન અથવા ઋણ છે એ આપણી ગણત્રીપર, આપણી દષ્ટિપર આધાર રાખે છે. એજ ન્યાય વેદાન્તને લાગુ પાડીએ. પ્રગતિના માર્ગમાં તમે આગળ વધતા જાઓ છો, કોઈ વિશિષ્ટ આચરણના ક્રમમાં તમે સત્યની પાસે અને પાસે જતા જાઓ છો, ત્યારે તમારા વર્તનક્રમને ' પુણ્ય ' કહેવાય છે. અને તેથી ઉલટું, કોઈ કૃત્યમાં તમે સત્યમાંથી વિમુખ બનતા જતા હો, સત્યમાંથી ચ્યુત થતા હો, ત્યારે તેવા કૃત્યને ' પાપ ' કહેવાય છે. તમારો વિવાહ સંબંધ જ્યારે તમારામાં વિશ્વાત્મ પ્રેમ અને વિશ્વાત્મ જ્ઞાન જાગ્રત કરે છે, સર્વ ચરાચરમાં વ્યાપ્ત થઇ રહેલું દિવ્ય તેજ જ્યારે તમારા અંતઃકરણમાં ઉદ્દીપ્ત થાય છે, ત્યારે એ તમને અત્યંત ઉપકા-

[1] ઋણ=Negative.

રક અને પુણ્યકારક થાય છે. પરંતુ વિવાહ કરવાથી વિશ્વવ્યાપી પ્રેમ તમારા અંગમાં રહેતો નથી, સર્વ જગતને પ્રકાશિત કરનાર ચિત્કલામાંથી તમે દૂર જતા હો, ત્યારે તો એ વૈવાહિક સ્થિતિ તમારી અધોગતિ કરનારીજ કહેવાય છે.

વેદાન્તના મત પ્રમાણે તો મનુષ્યના અંઃકરણમાં પ્રથમ વિષયવાસનાજ ઉત્પન્ન થવી જોઇએ. અને એ તૃપ્ત કરવા માટે વિચાર સંબંધ બાંધવો જોઇએ. કર્મતત્ત્વ પ્રમાણે વિવાહ સંબંધ એ વિષયવાસનાના ક્ષયનું એક પગથીયું છે. વિષયવાસનાનો ક્ષય એટલેજ ઉન્નતિ–સાચી આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ. સર્વ જીવ ઉન્નતિના માર્ગમાંજ છે. કર્મતત્ત્વ એને ઉન્નતિના માર્ગમાં આગળને આગળ ધકેલી જાય છે. ઘણાં માણસો પશુકોટિમાંથી હમણાજ મનુષ્યકોટિમાં આવેલાં હોય છે. એવાં માણસોમાં પશુવૃત્તિઓનું વિશેષ જોર હોય એ સત્ય અને સ્વાભાવિક છે. વરૂ, વાઘ, અને કૂતરા જેવાં પ્રાણીઓની યોનિમાંથી મનુષ્યની યોનિમાં હમણાંજ આવ્યાં હોય તેથી પૂર્વ યોનિના સંસ્કારોનો, પૂર્વ જન્મની પશુવૃત્તિનો તેમના મન ઉપર પ્રભાવ અત્યંત અપરિહાર્ય હોય છે. સ્થિતિસાતત્ય (enertion) ના નિયમ પ્રમાણે મનુષ્યની પૂર્વની વૃત્તિઓને બીજી જૂદી અને સ્પૃહણીય ગતિ મળે ત્યાં સુધી એ વૃત્તિઓને પૂર્વના માર્ગની સાથે સમગતિમાં રહેવું એ અપરિહાર્ય હોય છે.

સ્થિતિસાતત્યનો આ નિયમ જીવોની ઉન્નતિ માટે અત્યંત આવશ્યક છે. એ નિયમ ન હોય તો જગતમાં ઘોટાળો અને ગરબડજ રહેશે. પશુકોટિમાંથી ઉત્ક્રાન્તિ પામીને જે લોકોએ હજી હમણાં જ માનવકોટિમાં જન્મ લીધો છે, એમનામાં પૂર્વની પશુવૃત્તિ જાગ્રત હોવીજ જોઈએ; એ સ્થિતિ સાતત્યના નિયમ પ્રમાણે સ્વાભાવિક છે. એક સરખી વહેતી નદીઓને જો આપણે દોષ દઈ શકીએ તો જ આ પશુવૃત્તિ-

વાળા મનુષ્યને પણ આપણે દોષ દેવો ઉચિત કહેવાય. એ પશુવૃત્તિ-વાળા મનુષ્યોને દુષ્ટ, પાપી, કે તુચ્છ કહેવાનો આપણને જરાએ અધિકાર નથી. જેને આપણે દુર્વ્યસની અથવા મત્સરી કહીએ છીએ, તેનો તિરસ્કાર કરવાનું આપણને શું પ્રયોજન છે? જેને આપણે પાપી તરીકે ઓળખીએ છીએ, વસ્તુતઃ તેઓ તેવા નથી; તેના પર પ્રેમ કરવાનો જ માત્ર આપણને તો નિઃશંસય અધિકાર છે. "પાપી-ઓપર પ્રેમ રાખો." એવું ઇસુખ્રિસ્તનું વચન છે. વેદાન્તમાં પણ એમજ કહ્યું છે. જેને આપણે પાપી સમજીએ છીએ, તેનો તિરસ્કાર કરવાનો આપણને જરાએ અધિકાર નથી. કારણ તેઓ હમણાંજ પશુ-કોટિમાંથી આવ્યાં છે, તેથી પશુના જેવી વૃત્તિ તેમના મનુષ્ય દેહમાં સહજ પ્રતીત થાય એ સ્વાભાવિક છે.

પશુકોટિમાંથી પ્રથમથીજ મનુષ્યકોટિમાં આવેલાં મનુષ્યોમાં પશુ-વૃતિ પ્રાદુર્ભૂત હોય એ સ્વાભાવિક હોવાથી સ્થિતિ સાતત્યના નિયમ પ્રમાણે તે અપરિહાર્ય પણ છે. તથાપિ પશુવૃત્તિઓનું દમન કરીને તેઓને પોતાની ઉન્નતિ કરતાં નહિ આવડે એવું નથી. મનુષ્ય જો પશુવૃત્તિમાંજ રહેવા માંડે તો પછી આ મનુષ્યના જન્મમાં આવવાનું સાફલ્ય શું? કારણ કે સ્થિતિસાતત્યનો નિયમજ જગતપર પોતાની સત્તા ચલાવે છે એવું નથી; ઉત્ક્રાન્તિનો નિયમ પણ જગતપર પોતાનું વર્ચસ્વ ગજાવી રહ્યો છે. મનુષ્યોમાં મનુષ્યપણું હોય તો, તેઓએ સ્થિતિસાતત્યને—પૂર્વજન્માર્જિત પશુવૃત્તિને પગતળે દબાવી દઇ; પોતાની ઉન્નતિ કરી લેવી જોઇએ. આત્મોન્નતિનું ધ્યેય તેઓએ પોતાની સામે રાખતાં શીખવું જોઇએ.

નવીન પ્રેરણા થવાથી પૂર્વની ગતિની રેખા—દિશા—બદલાઈ ગઈ એમ સમજવું. પૂર્વની રેખા બદલાઈ ન હોય તો ગતિની પૂર્વની રેખાજ કાયમ રહેવાની અને તેથી નવીન પ્રેરણા ઉત્પન્ન થતી નથી! હવે

પશુકોટીમાંથી મનુષ્યકોટિમાં આવેલા લોકોએ પોતાને જીવંત પ્રાણી, જીવંત મનુષ્યો કહેવરાવવું હોય તો તેઓએ પોતાનામાં ચૈતન્ય—ઈશ્વરત્વ પ્રકટ કરવું જોઇએ. આધ્યાત્મિક પ્રેરણાના યોગથી—નવીન સદ્વાસનાના યોગથી પૂર્વના સ્થિતિસાતત્ય—ક્રિયમાણકર્મને નહિ જેવાં બનાવીને, જન્માંતરાગત પશુવૃત્તિઓને નિર્મૂળ કરીને સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિઓને નિયમિત બનાવીને, પોતાની સર્વ તરફની ઉન્નતિ કરવી જોઇએ. 'સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિઓ' આ શબ્દસમુચ્ચયમાં સ્વાભાવિક શબ્દનું અહીં થોડું સ્પષ્ટીકરણ કરવાનું રામને ઉચિત લાગે છે. કારણ કે આ શબ્દનો ખરો અર્થ ન સમજાવાથી હજારો લોકોની સમજણમાં મોટો ગોટાળો થઇ ગયો છે. તેઓ તેનો ભળતો અર્થ કરી નાખે છે. સ્વાભાવિક શબ્દનો આશ્રય લઇને લોકો સર્વ પ્રકારના દુર્ગુણોનું—દુર્વ્યસનોનું સમર્થન કરે છે, એટલુંજ નહિ પણ દુષ્કૃત્યોને ઉત્તેજન આપે છે.

મનુષ્યના મનમાં ઉદ્ભવતા કામ, ક્રોધાદિ વિકારો તેમજ ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની વાસનાઓને—સારાંશ કે મનુષ્યને નીચે ઉતારી પાડનારી સર્વ પશુવૃત્તિઓને—ઘણા લોકો સ્વાભાવિક કહે છે. તેઓ આ પશુવૃત્તિઓને પણ મનુષ્યનો તે સ્વભાવ છે, અમારૂં એવું પ્રારબ્ધ છે એમ સમજે છે. તેમની વિચારસરણી એવી હોય છે, કે—"અમારા મનોવિકારો સ્વચ્છંદપણે દોડવા દોઃ ઇન્દ્રિયોરૂપી અમારા અશ્વોની લગામ ખેંચી રાખવી, મનોવિકારનું નિયમન કરવું, એતો આપણો સાચો સ્વભાવ—આપણું સાચું સ્વરૂપ ફેંકી દેવા જેવું છે; આચાર વિચારમાં આપણને પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય જોઇએ. **मनःपूतं समाचरेत्**—એજ ધોરણ આપણા સ્વભાવમાં ધારણ કરવું જોઇએ."

પરંતુ આ પ્રકારની વિચારસરણી આગળ ધરનારા લોકો ભૂલી જાય છે, કે આચાર—સ્વાતંત્ર્યનો અર્થ સ્વછંદપણું કે ખયાલી ખુશાલી

નથી. સ્વચ્છંદપણું એજ મનુષ્યના જીવિતનું ખાસ ધ્યેય નથી. પશુવૃત્તિમાંજ રહેવા માટે મનુષ્ય નિઃસંશય જન્મેલ નથી.

દૃષ્ટાંત તરીકે આપણે એક બાળકની કળવાળી દોડતી ગાડી લઇએ. તેને એક વાર કૂંચી દઇએ એટલે તે બહુ દૂર સુધી દોડી જશે. એ દોડવાની ગતિ ગાડીની પોતાનીજ છે એમ જોનારને તો લાગશે. એનું કારણ શું? કારણ એ છે કે તે દોડયેજ જાય છે. તેનામાં એવા પ્રકારની પ્રેરણા—એવી ગતિ—એવા પ્રકારનો વેગ ઉત્પન્ન થયેલો હોવાથી આગળ દોડયાં જવું એજ એનામાં સ્વાભાવિક ગુણ હતો. સ્વાભાવિક એટલે સ્થિતિસાતત્યના નિયમાનુસાર—સ્થિતિસાતત્યના નિયમ પ્રમાણે ગાડીનું આગળ દોડી જવું એ તદ્દન સ્વાભાવિકજ છે. આપણે એક પત્થર ફેંકીએ તો તે પણ બહુ દૂર ચાલ્યો જાય છે, એમ આપણને દેખાય છે, પરંતુ એમ દૂર જવાનો ધર્મ એ પત્થરમાં ક્યાંથી આવ્યો? સ્થિતિસાતત્યમાંથી સ્થિતિસાતત્યના નિયમ પ્રમાણે આગળ દૂર ચાલ્યા જવું એ પત્થરનો ધર્મ બની ગયો હતો. બાલકોને રમવાના ભમરડાને એકવાર ગતિ આપીએ એટલે તે એક સરખાં ચક્કર માર્યા કરે છે, એનું કારણ પણ સ્થિતિસાતત્ય છે. વર્તુલાકાર ગતિ આપવાથી એ ફર્યા કરે છે અને થોડા કાળ સુધી એ એનો સ્વભાવ બની રહે છે.

ઉપરનાં દૃષ્ટાંતોમાં કૂંચીવાળી ગાડી પ્રમાણે, કે ભમરડાની પેઠે પશુયોનિમાં હોઇએ ત્યારે આપણને વિશિષ્ટ પ્રકારની ગતિ મળેલી હોય છે. તે સમયે એ દિશામાંજ આપણો સર્વ વ્યાપાર—વ્યવહાર થતો હોય છે, એટલે એમ કરવું એ, એ સ્થિતિમાં તદ્દન સ્વાભાવિક હતું. પશુદેહમાં હતા ત્યારે વિષયવાસનાની તૃપ્તિની દિશામાં આપણે દોડતા હતા. એ સમયે એવીજ ગતિ મળેલી હોવાથી એ દેહમાં વિષયભોગેચ્છા તદ્દન સ્વાભાવિક હતી. એ દેહમાં એ વૃત્તિ આપણને ભૂષણરૂપ હતી.

એ વાસનામાં એતદ્વિષયક વ્યાપારોમાં એ કોટિમાં રહેવું એમાંજ આપણી ઉન્નતિ હતી. એ યોનિમાં કામવાસના અને ભોગેચ્છા એ સદ્‌ગુણો હતા; એમાંજ આપણી પ્રગતિ થતી હતી; અને જ્ઞાનપ્રાપ્તિના માર્ગમાં આપણને આગળને આગળ આવવા ધક્કા મળતા હતા.

કૂતરો કૂતરાના જેવા ચાળા કરે તેમાં તેનો તિરસ્કાર કરવાનું કે તેને દોષ દેવાનું શું પ્રયોજન છે? એવીજ રીતે ભૂંડ ભૂંડની પેઠે વર્ત્તે એમાં ભૂંડનો શો દોષ? જેની જેમાં યોગ્યતા લાગે એજ એની પ્રકૃતિ છે. એજ એનો સ્વભાવ છે. એ માટે તેને હસી કાઢવાં એ મૂર્ખતા છે. જીવ જ્યારે પશુકોટિમાંથી મનુષ્યકોટિમાં આવે છે, તે વખતે પૂર્વજન્મની હાડમાં પેસી ગયેલી પશુવૃત્તિ, વિષયસુખ-લાલસાદિ ધર્મ આપણી સમક્ષ આવીને ઉભા રહે છે. જીવ જ્યારે પ્રથમજ મનુષ્યદેહમાં આવે છે, ત્યારે વિષયસુખ–લાલસાદિ પશુવૃત્તિ તદ્દન સ્વાભાવિક હોય છે. સ્થિતિસાતત્યના નિયમ પ્રમાણે એ અપરિહાર્ય હોય છે. સારાંશ એ કે, સ્વાભાવિક એ શબ્દનો અર્થ સ્થિતિસાતત્ય પ્રમાણે આવો થાય છે. પણ સ્થિતિસાતત્ય–પ્રારબ્ધ એટલે વાસ્તવિક સ્વભાવ–વાસ્તવિક રૂપ નથી, એ લક્ષમાં રાખજો. આ સ્થિતિસાતત્ય અથવા તો ભૂલથી આપણે જેને સ્વરૂપ કહીએ છીએ, તેતો માત્ર જન્મજન્માંતરાગત સંસ્કારો સિવાય બીજું કશુંએ નથી. સ્થિતિસાતત્ય–પ્રારબ્ધ એ આપણામાં માયાનો આવિષ્કૃત અંશ છે, પણ માયાનો અંશ એટલે આપણું સાચું સ્વરૂપ નહિ. ઈશ્વરત્વ એજ આપણું સાચું સ્વરૂપ છે. એજ આપણો સાચો સ્વભાવ છે. સ્થિતિસાતત્ય કાંઇ આપણું દિવ્ય સ્વરૂપ–આપણું ઈશ્વરત્વ પ્રકટ કરી શકતું નથી; એ વાત લક્ષમાં રાખજો. મનુષ્યનું જો કાંઇ સાચું કર્તવ્ય હોય તો તે પોતાનું સાચું સ્વરૂપ પ્રકટ કરવું, સ્થિતિસાતત્યને જીતી લઇ પશુવૃત્તિને દબાવવી, વાસનાઓને નિર્મૂળ કરી પોતાનું ઈશ્વરત્વ

ઓળખવું, એજ કરવા યોગ્ય છે. **અન્તઃકરણમાંથી જે મનુષ્ય પશુવૃત્તિનું ઉચ્છેદન કરે છે તેજ સાચો મનુષ્ય** છે. પશુવૃત્તિ પશુઓમાં અથવા તો હમણાંજ મનુષ્યકોટિમાં આવેલાં મનુષ્યોમાં થોડા કાળ સુધી તો રહેવાનીજ. પરંતુ ત્યાર પછી તો એ મનુષ્યોએ એ પશુવૃત્તિઓને ફેંકી દેવી જોઇએ. વિષયવાસનાનું અંતઃકરણમાંથી ઉચ્છેદન કરીને તેઓએ અનાત્મ વસ્તુની પાર પહોંચવું જોઇએ. પોતાના દિવ્ય સ્વરૂપને–પોતાના ઈશ્વરત્વને ઓળખવું જોઇએ.

પ્રતિપાદિત વિષયપર પ્રકાશ પાડનારી એક વાર્તા હવે તમને રામ કહેશે. પૂર્વે હિંદુસ્તાનમાં તુલસીદાસ નામના એક મોટા સત્પુરુષ થઈ ગયા છે. જે ગોસ્વામીકુલમાં જન્મ લઇને ભક્તશિરોમણિ તુલસીદાસે એ કુળની કીર્તિ અજરામર કરી છે, એ ગોસ્વામીકુલમાંજ આ દેહનો પણ જન્મ થયો છે. મહાત્મા તુલસીદાસનો પોતાની પત્ની પર બહુ ગાઢ પ્રેમ હતો. એવો સ્વર્ગીય પ્રેમ પતિ–પત્નીમાં ક્વચિતજ જોવામાં આવે છે. એકવાર એની પત્ની પિયર ગઈ, તેનો વિયોગ એને અસહ્ય થઈ પડયો. વિવેકવડે પોતાના મનનું આવરણ તોડવા તેણે પ્રયત્ન કર્યો; પણ કેમે કરીને તેનું મન શાંત ન થયું. પ્રેમાતિશયમાં વિયોગનો વિચારજ તેનાથી સહન ન થઈ શકયો. છેવટે પ્રિયાને મળવા માટે શ્વશુરગૃહે જવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો. એનું સાસરૂં પોતાના ગામથી ત્રણ ગાઉ દૂર હતું. બન્ને ગામની વચમાં એક મોટી નદી વહેતી હતી. તુલસીદાસ જવાને બહાર નીકળ્યા તે વખતે રાત્રિના આઠ વાગ્યા હતા; અને નદી ભર પૂરમાં વહેતી હતી. રાત્રિ થઇ ગયેલી હોવાથી હોડી નહોતી; તેથી નદી ઉતરી પાર કરવાનું અશક્ય હતું. પરંતુ પ્રિયાના દર્શનનો અધ્યાસ લાગ્યો હતો તેથી આ અડચણ છતાંએ એ નિરુત્સાહ ન થયા. નદીના તટપર એણે એક પ્રેત જોયું. એ ઉન્માદ સ્થિતિમાં એણે એનો આશ્રય લીધો અને સુરક્ષિત

પણે નદીપાર કરીને તરતજ સાસરાને ઘેર પહોંચ્યો. એ વખતે અર્ધ રાત્રિ થઇ ગઇ હતી તેથી ઘરમાં બધું સૂનસાન હતું. ઘરના લોકો, નોકર ચાકર, બધાં ઘોર નિદ્રામાં પડયાં હતાં. આવી રાત્રિએ કોઇને સાદ કરીને જગાડવું તેને વાજબી ન લાગ્યું. પણ પ્રિયાને મળવા માટે તે એટલા બધા આતુર હતા કે તેથી હવે પ્રિયાના મ્હેલમાં કેવી રીતે પહોંચવું એ વિચારમાં એ પડયા. પરંતુ તેમની આ ચિન્તા સત્વર દૂર થઇ. તમને ખબર હશે કે પ્રેમ પોતાના માર્ગમાં આવતી સર્વ મુશ્કેલીઓને પાર કરે છે, આપણા માર્ગમાં મહાન નદી આવતી હોય, ત્યારે નાવની પેઠે પ્રેમ આપણને પાર પહોંચાડે છે. મહાન પર્વતો આવતા હોય, તો પણ તે ઓળંગવાનું પ્રેમ સામર્થ્ય આપે છે. પ્રેમે આંખ આપીને એ વખતે તુલસીદાસને એની પ્રિયાના મ્હેલમાં પહોંચાડી દીધા. પ્રિયાના મ્હેલમાં કેવી રીતે જવું એના ઉપાયનો વિચાર કરતા હતા એટલામાં મ્હેલના ઉપરના ભાગમાંથી કાંઇ લટકતું હોય એમ એમને જણાયું. પોતાની પત્નીનો પોતાના પર નિરતિશય પ્રેમ છે અને એને લીધે તેણે ખાસ મારા માટેજ આ દોરડું અહીં બાંધી રાખ્યું છે એમ તેમને લાગ્યું. તેમને અત્યંત આનંદ થયો. વસ્તુતઃ એ દોરડું નહિ, પણ એક મોટો સર્પ હતો. પણ પ્રેમને લીધે તેમને તે દોરડું ભાસ્યું. એ સર્પને પકડીને ઉપર ચ્હડી ગયા; અને પ્રિયાના મ્હેલમાં પહોંચ્યા. આશ્ચર્યની વાત તો એ કે એ સર્પ તેમને ડંખ્યો નહિ. પ્રેમ એ સર્વ રોગ ઉપર રામબાણ ઔષધ છે. પતિને જોતાંજ એ સાધ્વી ઉઠીને ઉભી થઈ અને આશ્ચર્યચકિત થઈને બોલી; "આપ અહીં ક્યાં થઈને આવ્યા? ઘરમાં બધાં ચૂપચાપ સૂતાં છે, હાક મારી હશે તે મેં તો સાંભળીજ નથી. બહુ નવાઇની વાત!" તુલસીદાસનાં નેત્રમાં આનંદાશ્રુ વહેતાં હતાં. પ્રેમપૂર્ણ દૃષ્ટિથી તેમણે તેને નિહાળીને ઉત્તર દીધો; "પ્રિયે! તારા પ્રેમને

લીધે હું સહજજ ઉપર આવી શકયો. શું તેંજ મારા આવ્યા પહેલાં ઉપર આવવાની ગોઠવણુ નહોતી કરી મૂકી ? નદી પાર કરવા માટે તેં એક નાની હોડી નહોતી મોકલી ? એવીજ રીતે મ્હેલ પર ચ્હડવા માટે તેં દોરડું નહોતું બાંધી રાખ્યું ? ” એ પ્રેમમાં ગાંડો બની ગયો હતો. પતિનો પોતાના પર આવો નિઃસીમ પ્રેમ જોઈને એ ધર્મપત્નીને અત્યંત સંતોષ થયો. એનાં નેત્રમાં પણ પ્રેમાશ્રુ–હર્ષાશ્રુ વહેવા માંડયાં. પરંતુ પ્રેમાતિરેકને લીધે એની જે અનુકંપનીય સ્થિતિ થઇ હતી એ જોઇને એની ઉન્માદાવસ્થાનું અવલોકન કરીને એને બહુ માઠું લાગ્યું. એ સાધ્વી બ્રહ્મજ્ઞાનની મૂર્તિ–પ્રતિમા હતી, એણે પતિ તરફ ફરીને કહ્યું:—“ બ્રહ્મન્ ! મારામાં આપનો જેટલો ગાઢ પ્રેમ છે, એટલોજ પ્રેમ પરમેશ્વરમાં રાખો, અથવા તો મારા દેહ પર આપને જેટલી આસક્તિ છે એટલોજ પ્રેમ જો સર્વ ચરાચરમાં ઉત્પન્ન કરો, સર્વ ચરાચરને જેનો આધાર છે, એ ચિન્મય પર–એ **પર**માત્મામાં રાખશો તો તમે પ્રત્યક્ષ **પર**મેશ્વર પામશો. જગતમાં સર્વથી શ્રેષ્ઠ અને પૂજ્ય અવતારી પુરુષ તરીકે તમારી કીર્ત્તિ થશે. ભૂતલ પર અત્યંત પૂજનીય એવા સત્પુરુષ થવાનું આપને ભાગ્ય પ્રાપ્ત થશે. સારાંશ કે અખિલ બ્રહ્માંડના આપ વંદનીય ગુરુ થઇ બેસશો.”

“ હું પ્રત્યક્ષ ઈશ્વર છું, હું ઈશ્વરજ છું, અમેજ ઈશ્વર છીએ: ઈશ્વર–વ્યક્તિ સિવાય હું બીજું કાંઇજ નથી. ” એ વાત પતિના અંતઃકરણમાં દઢ કરાવવાના ઉદ્દેશથી તેણે આમ કહ્યું. “ પ્રાણનાથ ! આ મારા દેહમાં આપનો પ્રેમ છે એ વાત સાચી, પરંતુ આ દેહ તો નાશવંત છે. આ દેહ જેવી રીતે પતિગૃહમાંથી પિતૃગૃહે આવ્યો તેવી જ રીતે આજ નહિ તો કાલ, એ આ લોક છોડીને પરલોકમાં જશે. આજ દેહ કાલ કદાચિત્ રોગગ્રસ્ત થાય તો તે વખતે પણ એમાં મોહકપણું રહેશે કે ? હવે આપજ વિચાર કરો કે મારા માલમાં

લાલી ક્યાંથી આવી ? મારાં નેત્રોમાં આ તેજ ક્યાંથી આવ્યું ? મારા શરીરમાં આ ઐશ્વર્ય, આ દિવ્યત્વ ક્યાંથી પ્રાપ્ત થયું ? મારાં નેત્ર-દ્વારમાં આ કોનું તેજ ચળકે છે ? મારા આ કેશનો કાળો ભોર વર્ણ કેવી રીતે પ્રાપ્ત થયો ? મારી આ બાહ્ય અને આંતરેંદ્રિયોમાં ચેતના અને ચલન ક્યાંથી આવ્યું ? આ શરીરમાં સર્વ સામર્થ્ય કેવી રીતે આવ્યું ? જેણે આપના ચિત્તને આકર્ષણ કર્યું છે, તે આ શરીરની ત્વચા નથી, બાહ્ય શરીર નથી; એ ખાસ લક્ષમાં રાખશો. ત્યારે હવે આપનું મન હરણ કરનાર એ બીજું કોણ હશે એનો વિચાર કરો. આપને મોહ કરાવનાર, આપનું ચિત્ત હરનાર, બીજું કોઇ નથી પણ આત્માજ છે. મારામાં રહેલ ચિદાત્મા–અંશજ આપને મારી પાસે ખેંચી લાવે છે. હૃદયસ્થ **પ**રમાત્માજ આપના ચિત્તને મારી પાસે ખેંચી લાવ્યા છે. **પ**રમાત્મા સિવાય બીજી કોઇ પણ મોહની આ શરીરમાં હોવી સંભવિત નથી. મારામાં ઇશ્વિરાંશ, મારા હૃદયમાં વાસ કરનાર **હ**રિ આપને ભૂલા પાડે છે. **પ**રમેશ્વર સર્વ ચરાચરમાં વ્યાપી રહ્યા છે. જે **પ**રમેશ્વર મારા હૃદયમાં છે તેજ આપનામાં છે. તેજ તારામંડલમાં છે, તેજ **સૂર્ય–ચં**દ્રમાં છે; આકાશમાં ઉદિત થયેલા આ ચંદ્રના રૂપમાં આપ પ્રત્યક્ષ નથી જોઇ શકતા ? સર્વત્ર **પ**રમેશ્વર ભરેલા છે, એનો અનુભવ કરી લ્યો."

પત્નીનાં આ વચન સાંભળીને તુલસીદાસના હૃદયમાં સત્ય જ્ઞાનનો પ્રકાશ પડયો. વિવેકરૂપી **સૂર્ય**નાં પ્રખર કિરણોથી તેની વિષયવાસના તદ્દન ભસ્મીભૂત થઈ ગઇ. વિષયવાસના અને વિષયાસક્તિની પાર તે પહોંચી ગયો. વિષયી પ્રેમનું સાંસારિક આસક્તિનું હવે તેના હૃદયમાં નામનિશાન ન રહ્યું. સર્વત્ર ઇશ્વિરની ભાવના અંતઃકરણમાં કબૂલ થઇ. **પ**રમાત્મભાવમાંજ ઉન્મત્ત થયેલ એ મહાપુરુષને પત્ની પણ ઇશ્વિરસ્વરૂપજ દેખાવા લાગી. પત્ની પર તેનો નિરતિશય પ્રેમ હતો

ત્યારે તેને ચરાચર સર્વ વસ્તુ પત્નીમય લાગતી હતી. પ્રત્યેક વસ્તુ તેને પ્રિયતમાના તદાકાર ભાસતી હતી. એજ ભાવના હવે અત્યંત તીવ્ર અને ઉત્કટ થઇ. એકવાર એક જગ્યાએ ગયો ત્યાં, પોતાના હાથમાં એક કુહાડી લઈને એક સુંદર દેવદારુ વૃક્ષને તોડી પાડવા તૈયાર થઇ રહેલો મનુષ્ય તેની દૃષ્ટિએ પડયો. એ મનુષ્ય હજુ પોતાના હાથમાં કુહાડી ઉંચી કરીને વૃક્ષને મારવા તૈયાર થાય છે ત્યાં તો તુલસીદાસને દારુણ દુઃખ થયું. તે ત્યાં મનુષ્ય પાસે જઇને દીન વચને બોલ્યા. "ભાઈ, તારો આ ઘા તો મારા કાળજાના ટુકડા કરી નાખે છે; મારા મર્મસ્થલમાંજ તે વાગે છે; માટે કૃપા કરીને આ સુંદર દેવદારુ વૃક્ષને ન તોડી પાડીશ." એટલે પેલા મનુષ્યે કહ્યું "મહારાજ, આપ શું કહો છો તે હું નથી સમજતો. આ વૃક્ષ કાપું છું એમાં આપને શા માટે દુઃખ થાય છે?" સર્વ ચરાચરમાં પ્રિયતમની રમણીય મૂર્તિ જોનાર એ તુલસીદાસે કહ્યું; "અરે વ્હાલા ભાઇ, આ સુંદર દેવદારુ વૃક્ષ મને નિર્જીવ નથી લાગતું; એમાંતો મને મારા પ્રિયતમની લાવણ્યમયી મૂર્ત્તિ નજરે પડે છે. એમાં મને મારૂં સ્વરૂપ—ઇશ્વિરત્વ પ્રતીત થાય છે."

આ સમયે તુલસીદાસની ચિત્તવૃત્તિ ઈશ્વરમય થઇ ગઇ હતી. એ તદાકાર બની ગયા હતા. વલ્લભામાં, પ્રિય પત્નીમાં, માતામાં, ભગિનીમાં—ટૂંકામાં પ્રત્યેક પ્રાણી માત્ર—સર્વ ચરાચરમાં તેમને ઇશ્વિરત્વ પ્રતીત થતું હતું. જળ, સ્થળ, કાષ્ઠ, પાષાણ, સર્વત્ર તેમને ઈશ્વિરનું દર્શન થતું હતું. પોતાનો સર્વ પ્રેમ—પોતાનો જીવાત્મા તેમણે ઇશ્વિરાર્પણ કર્યો હતો. હુંપણું ગળી ગયું હતું; અને સત્તત્વને પહોંચી ગયા હતા. તેથી દેવદારુ વૃક્ષને કાપી નાંખનાર મનુષ્ય પ્રતિ તે બોલી ઉઠયા: "ભાઇ, તારાં નેત્રોથી તો તને આ વૃક્ષ નિર્જીવ લાગતું હશે, પણ મને તો પ્રત્યક્ષ પરમાત્માજ દેખાય છે." **सर्वं खल्विदं ब्रह्म**—આ

પ્રકારની પરમાત્મભાવનામાં પહોંચી ગયા ત્યારે એકવાર એવો પ્રસંગ આવ્યો કે એક મનુષ્ય હરિણનો વધ કરવા તૈયાર થઈ રહ્યો હતો તેનાપર તુલસીદાસની દૃષ્ટિ પડી. એ જોતાંજ એ સત્પુરૂષનું હૃદય દ્રવી ઉઠયું. એવોજ એ તે મનુષ્ય પાસે ગયો અને તેને સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કર્યા. સાધુનાં આવાં વિલક્ષણ વર્ત્તનથી આશ્ચર્ય પામીને એ મનુષ્ય બોલ્યો. "બાવાજી, આ શું? આનો શો અર્થ?" તુલસીદાસે જવાબ દીધો: "ભલા આદમી, કૃપા કરીને એ હરિણના પ્રાણ ન લઈશ. એ હરિણનાં નેત્રોમાં મને પરમાત્માની મૂર્ત્તિ દેખાય છે. તારે જોઇએ તો મારા આ દેહનો વધ કર. ઈશ્વરને સંતુષ્ટ કરવા માટે આ મારા દેહનો યજ્ઞ કર. આ દેહનો બલિ દે. પરંતુ કૃપા કરીને આ હરિણનો—મારા પરમેશ્વરનો—વધ ન કરીશ."

જગતનું સર્વ આકર્ષકપણું, મોહકપણું એ ઇશ્વરત્વ સિવાય બીજું કશુંએ નથી. તમારી પ્રિયતમાની મોહકતાના રૂપમાં જે ચૈતન્ય, જે ચિત્કલા, જે ઇશ્વરાંશ તમને દૃષ્ટિગોચર થાય છે, એજ ચિદંશ, વૃક્ષોમાં, પર્વતોમાં, અને ટેકરીઓનાં રૂપોમાં આવિર્ભૂત હોય છે. એજ ચૈતન્ય ભિન્ન ભિન્ન રૂપમાં ભિન્ન ભિન્ન રુચિર વેષોમાં વિલસી રહ્યું છે. 'સર્વત્ર ઈશ્વર' એ સિદ્ધાંતનો અનુભવ કરી લ્યો, એટલે તમે ભોગેચ્છા અને વિષયવાસનાની પાર પહોંચી શકશો. વિષયવાસનાની શૃંખલામાં પછી તમે બદ્ધ નહિ થઈ શકો. વિષયવાસના મનુષ્ય સ્વભાવમાં સહજ છે, પરંતુ એનો સાચો ઉપયોગ કરવો; એટલે કે ઇશ્વરપ્રાપ્તિ અર્થે તેનો ઉપયોગ કરવો જોઇએ. આવી રીતે એનો ઉપયોગ કરવા માંડવો, સર્વત્ર ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ અનુભવવું એટલે વિષયવાસના સિલકમાં રહેશેજ નહિ. પછી તો વિષય વિષરૂપ બનશેજ નહિ. વિષયવાસનાજ એ ભક્તશિરોમણિ તુલસીદાસને નિર્વાસનાની—નિવૃત્તિની વૈરાગ્યની, પારમાર્થિક કલ્યાણની કારણભૂત થઇ. વૈષયિક વાસનાનો પ્રત્યેક

મનુષ્યે આમ સદુપયોગ કરતાં શીખવો જોઇએ. વિષયોપભોગથી વિષયવાસના કદી તૃપ્ત થનાર નથી, એ લક્ષમાં રાખજો. વિષયભોગ તો વિષયવાસનાને ઉલટી ઉદ્દીપ્ત કરે છે. વિષયવાસનાનો હેતુ મનને ધીમે ધીમે નિર્વાસન કરવાનો છે. પરંતુ એ વાતની તમને ખબર નથી તેથી પરમાર્થદૃષ્ટિથી પોતાના જીવનને પોતેજ નરક બનાવો છો. પોતાની જીવનયાત્રા પાપમય અને કષ્ટમય થાય છે. વિષયવાસનાનું ઉદાત્ત અને શ્રેયસ્કર વલણ લેવું એજ વિષયવાસનાનો સદુપયોગ, અને એ સદુપયોગ તેજ પુણ્ય.

પ્રશ્નઃ—જીવ અપૂર્ણ અવસ્થામાંથી પૂર્ણાવસ્થાપ્રતિ જાય છે એમ ઉત્ક્રાન્તિવાદ પ્રતિપાદન કરે છે. આમાં ઉત્ક્રાન્તિવાદ પુનર્જન્મના સિદ્ધાન્તનો અનુવાદ નથી કરતો ?

ઉત્તરઃ—ઉત્ક્રાન્તિવાદ એટલે એક દૃષ્ટિએ પુનર્જન્મવાદ એમ કહીએ તો કાંઇ ખોટું નથી. માત્ર એક વાત લક્ષમાં રાખવી જોઇએ, તે એ કે જીવ એ ઉત્ક્રાન્તિના માર્ગમાં આગળને આગળજ વધે છે. એની પ્રવૃત્તિ ધીમે ધીમે પણ ઉન્નત સ્થિતિમાંજ થાય છે, એમાં તો જરાએ સન્દેહ નથી. જીવનું પ્રયાણ પ્રગતિમાંજ છે, પરાગતિમાં નથી. વાસના પ્રમાણે જીવોને ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે, અને તે તે યોનિમાં તે જન્મ લે છે, એ સાચી વાત છે; પણ એનો એમ અર્થ નથી થતો કે જીવ એકવાર મનુષ્યયોનિમાં આવીને અશુભ વાસના કરે તો કુતરા કે ભૂંડની યોનિમાં કાયમને માટે જઇ પડે છે. જીવની કાયમની પરાગતિ–અધોગતિ હોવી સંભવિતજ નથી. તેઓએ ઉન્નતિ પ્રતિ જવુંજ જોઈએ. પ્રગતિ એજ જીવની વાસ્તવિક ગતિ છે; એનો પ્રવૃત્તિનો પ્રવાહ પ્રગતિની દિશામાંજ વહે છે.

મનુષ્યને ઉન્નતિમાર્ગમાં નિયમિત કરનાર એકલી વાસનાજ નથી; બીજી અનેક વાતો છે. કુવાસનાને લીધે મનુષ્ય અધોગતિ પ્રતિ

જાય છે; કુતરા કે ડુક્કરની યોનિમાં જન્મ લે છે, એવું જે કાલના વ્યાખ્યાનમાં કહેવામાં આવ્યું છે તે એકપક્ષી છે. વિષય મસ્તિષ્કમાં પૂરો ઠસી જાય એટલા માટે એ સમયે એ દષ્ટિથી વિચાર કરવામાં આવ્યો હતો. પરંતુ વસ્તુતઃ એમ નથી થતું. તે સમયે પુનર્જન્મના સિદ્ધાન્તની ફક્ત એકજ બાજુનો વાસનાની દષ્ટિથી વિચાર કરવામાં આવ્યો હતો; પરંતુ પુનર્જન્મના પ્રશ્નની બીજી બાજુ પણ છે. એ બાજુના—સર્વ બાજુ જેવા મહત્ત્વના પ્રશ્નોનું વિવેચન કરવું જોઇએ.

શિક્ષક જ્યારે વિદ્યાર્થીને ગતિશાસ્ત્ર (Dynamics) શીખવવાની શરૂઆત કરે છે, ત્યારે પ્રથમ તો આઘાત અને પ્રત્યાઘાતનોજ નિયમ શીખવે છે; (જેમ ગતિશાસ્ત્રના બીજા કોઇ નિયમોજ ન હોય તેમ) પરંતુ આઘાત અને પ્રત્યાઘાતનો નિયમ એક વાર વિદ્યાર્થીના મનમાં ઠસી ગયો એટલે બીજા નિયમો ક્રમવાર શીખવ્યા કરે છે. અને આવી રીતે જ્યારે બધા નિયમો શીખવવામાં આવે છે ત્યારેજ વિદ્યાર્થીને શાસ્ત્રની સાંગોપાંગ માહિતી મળે છે. "પ્રારબ્ધ નહિ પણ પુરુષાર્થ" એ વ્યાખ્યાનમાં પુનર્જન્મના પ્રશ્નની ફક્ત એક બાજુનો એકજ દષ્ટિથી વિચાર કરવામાં આવ્યો હતો. સમય થોડો હતો તેથી તે વ્યાખ્યાનમાં બીજી બાજુનો વિચાર કરવામાં આવ્યો નહોતો; પરંતુ તેથી પુનર્જન્મના પ્રશ્નની બીજી બાજુ નથી, એવું કોઇએ પણ ન સમજવું.

કલ્પના કરો કે એક મનુષ્ય પુનઃ પશુકોટિમાં જવાનો મનપૂર્વક પ્રયત્ન કરે છે; સર્વ પ્રકારની ઉચ્ચતમ ભાવના અન્તઃકરણમાંથી કાઢી નાંખે છે; સારાંશ કે તે પોતે પોતાનાં કર્મથીજ પશુ બનવાનું ઇચ્છે છે. આવી સ્થિતિમાં તેની વાસના પ્રમાણે તેને આગળ ભૂંડનો કે વાંદરાનો જન્મ મળે એ પરિહાર્ય છે. પરંતુ પશુ બનવાનો મનુષ્યનો પ્રયત્ન હમેશાં સફળજ થાય છે એવું નથી. તેનું ભવિતવ્ય—

આગળનો જન્મ નિયત કરવા માટે વાસનાશક્તિ સિવાય એક બીજી પણ શક્તિ, પ્રેરણા છે. એ પ્રેરણા તેની દુષ્ટ વાસનાને દબાવી દઇને તેને કાયમનો પશુ થવા દેતી નથી. ત્યારે હવે એ બલવત્તર પ્રેરણા કયી ? જગતના ત્રિવિધ તાપ એ આ પ્રેરણા છે—એજ આ શક્તિ છે. એ તાપ મનુષ્યનું અધઃપતન થવા દેતા નથી. એ ત્રિવિધ તાપ જીવની ઉત્ક્રાન્તિના જામીન છે, અને ઉત્ક્રાન્તિ એટલેજ ઉન્નતિ—પ્રગતિ; અને તેથી પ્રગતિ થવીજ જોઇએ.

એટલે વાસના સાથે યુદ્ધ કરીને, તેને પગ તળે દબાવી દઇને, જીવે પોતાની ઉન્નતિ કરીજ લેવી જોઇએ. સાંસારિક દુઃખથી મનુષ્ય જયારે ગાંજી જાય છે; ભિન્ન ભિન્ન પરસ્પર વિરોધી વાસનાઓ એના અંતઃકરણમાં દ્વંદ્વયુદ્ધ શરૂ કરે છે, એટલે એના અંતઃકરણમાં વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય છે. અશુભ વાસના ક્ષીણ થઇને સદ્‌વાસનાનો ઉદય થાય છે અને આવી રીતે તેની ઉન્નતિનો માર્ગ નિશ્ચિત થાય છે. એની વિષયવાસનાઓનું વલણ વળી જઇને ધીમે ધીમે તે પ્રવૃત્તિમાંથી નિવૃત્તિમાં આવતો જાય છે. "પ્રારબ્ધ નહિ પણ પુરુષાર્થ" એ વ્યાખ્યાનમાં રામે એ વાર્તા સિદ્ધ કરી આપી છે કે પરસ્પર વિરોધી એવી શુભ અને અશુભ વાસનાનું—શુદ્ધ અને મલિન વાસનાનું આપણા અંતઃકરણમાં સરખુંજ દ્વંદ્વ—યુદ્ધ ચાલે છે. એ દ્વંદ્વયુદ્ધ, એ યાદવી ત્રિવિધ તાપમાંથી ઉપજે છે, અને એ ત્રિવિધ તાપજ મનુષ્યની ઉન્નતિનું કારણ થાય છે. એ તાપજ વાસનાના યુદ્ધમાં જીવને અધોગતિપ્રતિ જવા દેતા નથી.

સુખ અને દુઃખ, એ બન્ને સાપેક્ષ છે. જે સ્થિતિ એકની દૃષ્ટિએ સુખી લાગે છે એજ બીજાની દૃષ્ટિએ દુઃખી લાગે છે. ઉદાહરણાર્થ જેને મહીનાના હજાર રૂપિયા મળતા હોય છે, તેને એ જગ્યાએથી ઓછા કરીને નીચેની જગ્યાએ નીમવામાં આવે, ત્યારે હજારને બદલે

જ્યારે પહેલી તારીખે હાથમાં પાંચસો રૂપિયાજ પડે છે, ત્યારે એ સ્થિતિ એને દુઃખદ લાગશે કે નહિ? પરંતુ જેને આજ સો રૂપિયાજ મળતા હોય તેને એકદમ વધી જઇને મહિનાના પાંચસો રૂપિયા મળવા માંડે, ત્યારે એ મનુષ્યને એ સ્થિતિ અત્યંત આનંદદાયક, સુખદાયક લાગશે. તેને એટલો વધારો એ તો આકાશે હાથ પહોંચ્યા જેવું લાગશે. એના આનંદની તો સીમાજ નહિ રહે. તાત્પર્ય એ કે કોઇ પણ અવસ્થા તત્ત્વતઃ સુખકારક કે દુઃખકારક નથી. એ તો આપણી પરિસ્થિતિ પ્રમાણે—આપણી વૃત્તિ પ્રમાણે આપણને સુખમય કે દુઃખમય લાગે છે. કોઇ પણ ક્રિયા તત્ત્વતઃ સારી કે નઠારી કહી શકાય નહિ. કર્ત્તાની દૃષ્ટિ કે ભાવના પ્રમાણે એને સારૂં કે ખરાબ કહેવાય છે. તેવીજ રીતે કોઇ પણ પ્રકારની બાહ્ય પરિસ્થિતિ વસ્તુતઃ સારી કે ખરાબ કહી શકાતી નથી. એ સ્થિતિ એ મનુષ્ય જે દૃષ્ટિથી જુએ છે તે દૃષ્ટિએ તે સ્થિતિ સારી માઠી કહેવાય છે. આપણી ઉન્નતિ થાય છે એમ આપણા મનમાં સમજતા હોઇએ ત્યારે આપણને સુખ થાય છે, અને અવનતિ થતી જાય છે એમ જાણીએ એટલે દુઃખી થઇએ છીએ. તમારામાંની શુદ્ધ વાસના—ક્રિયમાણ પૂર્વજન્માર્જિત મલિન વાસના સાથે યુદ્ધ કરીને તમારી ઉન્નતિ સાધે છે. આ શુદ્ધ વાસના સ્થિતિસાતત્યના—પ્રારબ્ધના નિયમથી પ્રાપ્ત નથી થઇ. પ્રારબ્ધનો એની સાથે કોઈ પણ જાતનો સંબંધ નથી. શુદ્ધ વાસના એ અધ્યાત્મ સ્થિતિ પ્રતિ પહોંચવાનું ક્રિયમાણ છે. પૂર્વ જન્મની વાસનાને નિર્મૂળ કરી નાખવા માટે; વિષયવાસના—માયાને નિર્મૂલ કરીને દિવ્ય સ્થિતિએ પહોંચવા માટે આ શુભ વાસના પરમેશ્વરની યોજનાને લીધે મનુષ્યના અંતઃકરણમાં ઉદિત થાય છે, પણ વાસનાઓના યુદ્ધમાં મલિન વાસનાઓનો જય થાય, શુદ્ધ વાસનાઓ—દૈવી વાસનાઓ દબાઇ જાય અને માયાનું પ્રાબલ્ય થાય, ત્યારે તો તમે નિશ્ચયપૂર્વક અધોગતિ પ્રતિજ

જાઓ છો. નાના પ્રકારનાં દુઃખ આ ભવસાગરમાં માયારૂપ ખડક દખાડવા માટે દીવાદાંડી રૂપ છે. આ દીવાદાંડી આપણા વાસ્તવિક સ્વરૂપની, આપણા આધ્યાત્મિક ઐશ્વર્યની આપણને સૂચના કરે છે, તેમાંથી અંતઃકરણમાં પ્રકાશ પડીને આપણને ઉન્નતિનો માર્ગ મળે છે. આ જગતમાં શુભ, મંગલ, અને કલ્યાણકારક જો કાંઇ હોય તો તે દુઃખ, શોક, અને ક્લેશ છે. જગતમાં દુઃખ–ક્લેશ ન હોય તો કોઇ પણ પ્રકારની પ્રગતિજ ન થાય. આ ત્રિવિધ તાપના તત્ત્વ પર ભાર મૂકીને વેદાન્ત એમ પ્રતિપાદન કરે છે કે જીવને અધોગતિ પ્રતિ જવાનો કશોએ ભય નથી. તમારી અધોગતિ થશે, એવું સ્વપ્નમાં પણ મનમાં ન લાવશો. સંસારનાં નાનાવિધ દુઃખ તમને અધોગતિએ જવા દેશે નહિ.

જીવ માત્રને પૂર્ણસ્થિતિએ પહોંચવુંજ જોઇએ, એ વેદાન્તનો સિદ્ધાન્ત છે. એટલે કે જે તમારાથી અધિક ઉન્નતિમાં હોય, અધિક પૂર્ણતાએ પહોંચ્યો હોય, તેના માટે મનમાં ઇર્ષ્યા ન કરશો. કારણ કોઇ દહાડે તમે પણ સ્વતઃ એ સ્થિતિએ જઇ પહોંચશો. તેવીજ રીતે ઉન્નતિના માર્ગમાં જે લોકો તમારી પાછળ રહી ગયા હોય, કેવળ અપૂર્ણ સ્થિતિમાં હોય, તેનો તિરસ્કાર પણ ન કરશો; કારણ કે એક દહાડે તેઓ પણ તમારા જેટલા ઉન્નત થઇ જશે. દશ જન્મ પહેલાં જે સ્થિતિમાં તમે હતા તેજ સ્થિતિમાં ઘણા લોકો તમને હમણાં જણાતા હશે, અથવા તો દશ વર્ષમાં તમેજ પૂર્ણ સ્થિતિએ પહોંચી શકો તેમ હશો, તે પૂર્ણતાનો અનુભવ કરનારા ઘણાએ લોક તમારી દૃષ્ટિએ પડતા હશે. એટલા માટે ઉચ્ચ–નીચ–ભાવ માટે અભિમાન કિંવા વિષાદ કરવાનું કાંઇ પણ કારણ નથી. ઉચ્ચ કે નીચ સ્થિતિ એ કાળનો પ્રશ્ન છે. આવી રીતે પ્રત્યેક મનુષ્યે સર્વ પ્રતિ પ્રેમ રાખવો જોઇએ. કોઈને પણ નીચ સમજીને તેની અવગણના કે તિરસ્કાર કરવો

એ મૂર્ખતા છે. તેવીજ રીતે તમારા કરતાં જે આગળ હોય, પારમાર્થિક દૃષ્ટિમાં શ્રેષ્ઠ કોટિમાં હોય, ઉન્નત હોય, તેનો દ્વેષ કે ઇર્ષ્યા કરવાનું પણ કશું કારણ નથી. કારણ કે, ક્રમશઃ તમે પણ ઉત્ક્રાન્તિ પામશો. યોગ્ય સમયે તમે પણ એ ઉચ્ચ કોટિએ, એ સ્પૃહણીય અને ઉન્નત સ્થિતિએ નિઃશંસય જઇ પહોંચશો. આવી રીતે પુનર્જન્મના પ્રશ્નનો જુદી જુદી બાજુએ વિચાર કરીને મલિન અને શુદ્ધવાસનાની ઉત્પત્તિ કરીને, વેદાન્ત પુનર્જન્મ સંબંધી શંકાઓનું નિરાકરણ કરે છે. ઉત્ક્રાન્તિતત્વની પુનર્જન્મના સિદ્ધાન્ત સાથે એકવાક્યતા છે.

પ્રશ્ન:—ભોક્તૃત્વના નિયમ (Law of pain) પ્રમાણે મનુષ્યે પોતાની ઉન્નતિ કરવીજ જોઇએ, અને જ્યારે તે પ્રાપ્ત પણ થાય છેજ, ત્યારે પછી આનુવંશિકતા (Law of Heredity)ના તત્ત્વનો શું અર્થ થાય છે? માતાપિતાને લાગુ પડેલા રોગનું પરિણામ બાળકોને પણ ભોગવવું પડે છે એમ આપણે જોઇએ છીએ; આવી સ્થિતિમાં ભોક્તૃત્વ અને આનુવંશિકતાના તત્ત્વનું પરસ્પર સમાધાન કેવી રીતે કરવું?

ઉત્તરઃ—" પ્રારબ્ધ નહિ પણ પુરુષાર્થ " એ ભાષણમાં રામે એ વાત સિદ્ધ કરી આપી છે કે આપણાં માતાપિતાની પસંદગી આપણેજ કરીએ છીએ; કેવાં માતાપિતાને પેટે જન્મ લેવો એ આપણાં કર્મથીજ નિશ્ચિત થાય છે; કલ્પના કરો કે એક ગૃહસ્થને એક અત્યંત નિંદ્ય રોગ વળગેલો છે. વાસ્તવિક જોઇએ તો કોઇને માટે નિંદ્ય શબ્દ વાપરવો એ ભૂલજ છે. નિંદ્ય એ શબ્દ સાપેક્ષ અને તુલનાદર્શક હોવાથી કેવળ નિશ્ચિતાર્થ–બોધક નથી. સર્વસ્વ નિંદ્ય એવું જગતમાં કાંઈ નથી. જગતની પ્રત્યેક વસ્તુ વસ્તુતઃ ઈશ્વરજ છે. સમજો કે આ ગૃહસ્થ ફિરંગ રોગથી પીડાય છે. એની અંદર વાસના અને પ્રવૃત્તિ વિષયસુખ પ્રાપ્ત કરવામાંજ ગઇ છે.

વિષયોપભોગ કરવામાંજ તેનો બધો વ્યવહાર ચાલુ છે. હવે આ મનુષ્ય મૃત્યુ પામશે એટલે એવીજ પરિસ્થિતિમાં, એવાંજ માતા-પિતાને પેટે જન્મ લેશે કે જે સ્થળે વિષયોપભોગની તેની અતૃપ્ત રહેલી વાસના તૃપ્ત થઇ શકે. ફિરંગ રોગવાળાં માતાપિતાને પેટે તે પોતે પણ તેવાજ રોગવાળો હોવાથી જન્મ લેશે. કારણ કે પોતાના પૂર્વજન્મની વાસના પરિપૂર્ણ કરવા માટે આવાંજ રોગગ્રસ્ત માતાપિતાની—એવાજ ક્ષેત્રની તેને અપેક્ષા હતી. અશુદ્ધ વાસનાનું ફળ પણ અશુભ, એ સિદ્ધાન્ત છે.

આધ્યાત્મિક સંસકત્યાકર્ષણ (Law of spiritual Affinity)-ના નિયમ પ્રમાણે વિષયોપભોગ સંબંધમાં જેની વાસના અતૃપ્ત રહી હશે, એ જીવ (અશાસ્ત્રીય વિષયોપભોગમાંથી ઉત્પન્ન થનારા) રોગગ્રસ્ત માતાપિતાને ત્યાં આકર્ષિત થાય છે, તેને પેટે જન્મ લે છે. એની જન્માંતરની વાસના તૃપ્ત થવા માટે વિશિષ્ટ પ્રકારના શરીરની યોજના વિશિષ્ટ પ્રકારના સંયોગોની આવશ્યકતા હોય છે. જે ઠેકાણે આ બધું પ્રાપ્ત થાય તેજ ઠેકાણે—એવાંજ માતાપિતાના ઉદરે તે જન્મ લે છે. એમાં આનુવંશિકતાના તત્વમાં જરાએ બાધ પડતો નથી. કારણ કે એ તત્ત્વ પ્રમાણે જીવની વાસના તૃપ્ત થાય એવા પ્રકારની શરીર-રચના અને સંયોગો તેને પ્રાપ્ત થાય છે. એના વિષયોપભોગની વાસના તૃપ્ત થવાને માટે અનુકૂળ દેહ તેને પ્રાપ્ત થાય છે, અને એ દેહદ્વારા પોતાની પૂર્વની ઇચ્છા પ્રમાણે, પ્રારબ્ધ કર્માનુસાર તે વિષયોપભોગ કરે છે. ઉદાહરણ તરિકે એમ સમજો કે એક પુસ્તક છપાવીને પ્રસિદ્ધ કરાવવાની કલ્પના એક મનુષ્યના મનમાં આવી. હવે એ કલ્પના ફળ-દ્રૂપ કરવા માટે કોઈ મુદ્રણાલયના અધ્યક્ષ પાસે જવાની તેને આવ-શ્યકતા સૂઝશે. કારણ કે ગ્રંથપ્રકાશન માટે સર્વ પ્રકારની યાંત્રિક સાહાય્ય યંત્રાલયમાંથીજ મળશે. મુદ્રણાલય જેવી રીતે ગ્રંથ–પ્રકાશનનું

સાધન કિંવા ઉપકરણ છે, તેજ પ્રમાણે આનુવંશિકતાનું તત્ત્વ પણ જીવની વાસનાતૃપ્તિનું એક સાધન છે. આપણાં માતાપિતા તો એ આપણી વાસના પરિપૂર્ણ કરવાનાં કેવળ ઉપકરણ છે. હજુ પણ આપણે એક ઉદાહરણ લઇએ. એટલે આ કલ્પના અધિક સ્પષ્ટ થશે. કોઇનું ખૂન કરવાની એક મનુષ્યને ઇચ્છા થઇ. ખૂન કરવાની તલવાર એણે એક હથિયાર બનાવનારાને ત્યાંથી વેચાતી લીધી. અને પોતાના સંકલ્પ પ્રમાણે પેલા માણસનું ખૂન કર્યું. આમાં જે હથિયાર બનાવનારને ત્યાંથી પેલા મનુષ્યે તલવાર ખરીદી તે હથિયાર બનાવનાર આમાં અપરાધી કહેવાશે કે? જરાએ નહિ. ખૂનનો આરોપ તો તલવાર મારનાર પરજ સાબીત થશે. તલવાર બનાવનાર તો ખૂની મનુષ્યની ખૂનની વાસના તૃપ્ત થવામાં એક નિર્બળ સાધન માત્ર છે. ખૂનની સાથે એ હથિયાર બનાવનારાનો જરાએ સંબંધ નથી. ખૂનમાં એ હથિયારવાળો જરાએ દૂષિત નથી.

આમાંથી એ વાત આપણા લક્ષમાં બેઠી કે ફિરંગ રોગવાળાં માતાપિતાને પેટ જન્મ લેવાનાં આપણાં કર્મજ હશે; આપણા જન્માંતરની વાસના હશે. આપણા પૂર્વ જન્મની વાસના તૃપ્ત કરવા માટે વિશિષ્ટ પ્રકારના દેહની આવશ્યકતા હતી; અને એટલા માટેજ તેવો દેહ, તેવાં માતાપિતા આપણને મળ્યાં છે; એવાં માતાપિતાને પેટે આપણે આપણી રાજીખુશીથી જન્મ લીધો છે. આપણો રોગગ્રસ્ત જન્મ થાય છે એનું કારણ આપણી વાસનાજ છે. એમાંથી એવો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે કે આપણી વાસના તૃપ્ત થવી જોઇએ એ સત્ય છે, પરંતુ તે માટે આપણે રોગગ્રસ્ત જન્મ લેવો જોઇએ, રોગી શરીરની આપણને પ્રાપ્તિ થાય એ આવશ્યક નથી. એનું સમાધાન એ છે કે જેવી રીતે આપણી વાસના તૃપ્ત થવી જોઇએ, તેવી રીતે ક્ષીણ પણ થવી જોઇએ; એનો પૂર્ણ ક્ષય થવો જોઇએ; એ સિદ્ધાન્ત છે. આ વાસના તૃપ્ત થતાં

આપણે જે દુઃખ ભોગવવાં પડે છે, એ દુઃખમાંથી આપણી પ્રગતિ થાય છે. શરીર રોગગ્રસ્ત ન હોય તો દુઃખ કેમ પ્રાપ્ત થાય? અર્થાત્ દુઃખના યોગમાં પ્રગતિ થવા માટે રોગગ્રસ્ત શરીરોની આવશ્યકતા છે.

આ રીતે મનુષ્ય એ પોતાના પ્રારબ્ધનો નિર્માણકર્ત્તા ને નિયંતા છે. અશુદ્ધવાસના ફેંકી દઇને શુદ્ધવાસના કરવી કે ન કરવી, એ આપણી મરજીની વાત છે. આપણે એ બાબતમાં પૂર્ણ મુખત્યાર છીએ. દુઃખ અને ક્લેશને આપણું સ્વાતંત્ર્ય હરી લેવાનો કશોએ અધિકાર નથી. પ્રારબ્ધ સંબંધમાં આપણે બંધાઇ ગયા છીએ પણ ક્રિયમાણના વિષયમાં આપણને કોણ પૂછનાર છે? આપણું સ્વાતંત્ર્ય વધારવા માટે, ધીમે ધીમે સ્વાતંત્ર્યના માર્ગમાં જીવને લઇ જવા માટે દુઃખ અને ક્લેશની યોજના છે. દુઃખ કે ક્લેશમાં બુદ્ધિપૂર્વક કિંવા અબુદ્ધિપૂર્વક નવી વાસના સંબંધે આપણે સાવધ રહેવું જોઇએ, બહુજ સાવચેતી રાખવી જોઇએ. આપણે અશુદ્ધવાસનાને ફેંકી દેવી જોઇએ ને શુદ્ધ વાસનાનો અંગીકાર કરવો જોઇએ. તાત્પર્ય કે દુઃખ અને ક્લેશ એ આપણી ઉપર સુલતાની નથી ચલાવતાં, પણ વાસના કરવાના વિષયમાં, નવાં ક્રિયમાણ કરવાના વિષયમાં આપણને સ્વાતંત્ર્ય આપે છે. ધારો કે એક મનુષ્યમાં વિષયવાસના અત્યંત પ્રબળ છે. હવે કર્મતત્ત્વ પ્રમાણે તેની આ વિષયોપભોગસંબંધીની વાસના જરૂર તૃપ્ત થવી જોઇએ. તેવીજ રીતે એ અશુદ્ધ વાસનાનો ક્ષય થવો આધ્યાત્મિક ઉન્નતિની દૃષ્ટિએ આવશ્યક છે. મનુષ્ય ઈશ્વર છે એટલે તેણે પોતાના મૂળસ્વરૂપમાં ભળવુંજ જોઇએ. તમેજ વાસ્તવિક ઈશ્વર છો તો પછી તમારી વાસનાનો પ્રતિબંધ કરનાર કોણ? અર્થાત્ તે તૃપ્ત થવીજ જોઇએ. પરંતુ તે પરિપૂર્ણ થાય એટલામાં તમને નાના પ્રકારના ક્લેશ ભોગવવા પડે છે, અને એ ક્લેશજ તમારી કુવાસનાનો-વિષયવાસનાનો ક્ષય કરે છે, એ ક્લેશજ તમને ઉન્નતિમાં, તમને પો-

તાના મૂળસ્વરૂપનું સ્મરણ કરાવવામાં કારણભૂત થાય છે. એ ક્લેશમાં રોગ ઉત્પન્ન કરનારી પરિસ્થિતિ મનુષ્યને ગમતી નથી; એ પરિસ્થિતિનો એને ધિક્કાર આવે છે; અને દુઃખનાં ચારે બાજુથી વાદળાં ઉભરાઇ આવે એટલે વિષયવાસનાને બદલે હળવે હળવે વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થવા માંડે છે. એ વાસનાઓનો તે ત્યાગ કરે છે; અને આવી રીતે ક્રમે ક્રમે એની કુવાસનાનો ક્ષય થતાં થતાં તે ઉન્નતિના માર્ગ-પ્રતિ આવે છે.

પ્રશ્નઃ—વિષયવાસના અને સામાન્યતઃ જેને આનુવંશિક (વંશ-પરંપરાનો) રોગ એમ કહીએ છીએ, એનો કાર્ય કારણ ભાવ સંબંધથી જે ખુલાસો કર્યો તે સહજ સમજાઇ શકાય છે; પરંતુ કેટલાક રોગોમાં, તે રોગ આપણીજ ઇચ્છાનું પરિણામ છે, એમ કહી શકાય તેવું નથી. ઉદાહરણ તરીકે આપણે ક્ષય રોગ લઇએ. આપણી વાસનાથી આ રોગ આપણને લાગે છે એવું આપણે કહી શકીશું નહિ.

ઉત્તરઃ—શુદ્ધવાસના અને અશુદ્ધવાસના, ઉચ્ચવાસના અને નીચવાસના, અથવા પુણ્ય અને પાપ એ પ્રશ્નોનો સર્વ બાજુથી સ્પષ્ટ ખુલાસો થવો શક્ય નથી; કારણ કે વ્યવહારમાં સારૂં કે ખરાબ, પાપ અને પુણ્ય, ઉચ્ચ અને નીચ, એમ જે આપણે કહીએ છીએ—એવા જે ભેદ આપણે કહીએ છીએ—તે ભેદ વેદાન્તદૃષ્ટિએ જરાએ સંમત નથી. સારૂં કે નઠારૂં એ વ્યાખ્યા કે મર્યાદા વેદાન્તદૃષ્ટિએ લૌકિકદૃષ્ટિ કરતાં તદ્દન ભિન્ન છે. ઉદાહરણ તરીકે જુઓ કે વ્યભિચાર એ સામાન્યતઃ મહત્પાપ છે, એમ મનાય છે, પરંતુ એ વિષયમાં વેદાન્તની દૃષ્ટિ તદ્દન જૂદીજ છે. વેદાન્ત એનાથી એક પાયરી આગળ જાય છે, તે કાર્યની સાથે કારણનો પણ વિચાર કરે છે. પુષ્કળ અજીર્ણ થાય એવાં જડ અન્ન ખાવાં, શરીરમાં મળ ઉત્પન્ન કરનારા તમોગુણ વધારનારા પદાર્થોનું સેવન કરવું, એજ વેદાન્તદૃષ્ટિએ પાપનું મૂળ

છે. ખાવા પીવાની બાબતમાં દુર્લક્ષ રાખીએ, ભક્ષ્યાભક્ષ્યનો વિધિ-નિષેધ ન રાખીએ, તો તેમાંથી અનેક પાપ ઉત્પન્ન થાય છે. અજીર્ણનેલીધે આપણો મિજાજ ઠેકાણે રહેતો નથી, અને પછી સર્વ પ્રકારનાં પાતક કરવા આપણે તૈયાર થઇ જઇએ છીએ; એજ પાપની ઉત્પત્તિ છે. તમારા અત્યાનંદ સુખની આડે આવનારી, તમારા બ્રહ્માનંદપ્રાપ્તિમાં વિરોધ કરનારી પ્રત્યેક વાત એ આ પાપ છે; એમ વેદાન્ત પ્રતિપાદન કરે છે. ખાવા પીવાના વિષયમાં અનિયમ એજ તમારાં સર્વ પાપના કારણભૂત છે. ઇતર ધર્મ પ્રવર્તક આ મુદ્દાપર એટલું જોર નથી આપતા, એટલા જોરથી તેઓ આ વાતને લોકો પાસે નથી મૂકતા, પરંતુ ભક્ષ્યાભક્ષ્યનો નિષેધ નહિ પાળવો એજ સર્વ પાપનું મૂળ છે. રામ આ તમને શંખ બજાવીને કહે છે. રામ આ માત્ર પોતાના અનુભવપરથીજ નહિ પણ પોતાના અંગત મિત્રોના અનુભવપરથી પણ કહે છે. આપણું ઉદર ઠીક હોય, અન્નથી ઠસોઠસ ભરેલું ન હોય, આપણી પ્રકૃતિ ઠીક હોય, ત્યારેજ મિજાજ ઠીક રહે છે, આપણા મનોવિકાર આપણા કાબૂમાં રહે છે, અને આપણી વાસનાઓ આપણને દાબી દેતી નથી.

ધારો કે એક મનુષ્ય અત્યંત પવિત્ર છે, એનાં આચરણ આદર્શભૂત છે. હજારો મોહને જીતીને, અને દુષ્ટ વાસનાને તાબે કરીને આજ સુધી તેણે પોતાનું આયુષ્ય અત્યંત પવિત્રતાથી ચલાવ્યું છે. એનું ચારિત્ર્ય અત્યંત નિર્દોષ, શુદ્ધ અને નિષ્કલંક છે. તેની આજની સ્થિતિપર, આજ પર્યંતના વર્તન ક્રમપરથી એના સંબંધમાં લોક એવાજ ઉદ્‌ગાર કાઢશે કે "અહાહા ! આ કેવળ સાધુ પુરુષ છે." પરંતુ તેના સંબંધમાં જે આજના ઉદ્‌ગાર છે તે આવતી કાલની રાત્રિ સુધી ટકી શકશે કે ? આજે આપણે જે માણસને દેવ ઠરાવીએ છીએ, તેજ આવતી કાલે અત્યંત નિંદ્ય મનોવિકારનો ભોગ થઈ પડે એમ

સંભવિત હોય છે. એના હાથથી અત્યંત નિંદ્ય અને તિરસ્કરણીય કૃત્ય થાય એ સંભવિત છે. ઇતિહાસમાંથી આવાં અનેક ઉદાહરણો આપણને મળે છે. તેથી રામ કહે છે કે કોઈના સંબંધમાં એકદમ સિદ્ધાન્ત બાંધી ન બેસશો. કોઇને સત્પુરૂષ ઠરાવી બેસાડવાની અથવા તો કોઇને એકદમ પાપી કે ચાંડાલ કરી દેવાની લોકોની રીત છે; પરંતુ એ રીત શું ભૂલ ભરેલી નથી? એ અનુમાનો શું તદ્દન ખોટાં ન હોઈ શકે? કારણ કે એવો અનુભવ થાય છે કે જે મનુષ્ય આજ આપણને પુણ્યાત્મા લાગે છે તેજ કાલે દુરાત્મા બની બેસે એ સંભવિત છે, અથવા તો આજ જેને પાપી અને ચાંડાલ કહીએ છીએ તેજ કાલે પૂજ્ય અને વંદનીય સત્પુરૂષ બની જાય એવો સંભવ હોય છે.

પ્રખ્યાત અંગ્રેજી નવલકથાકાર **ચાર્લ્સ** ડિકન્સની "બે શહેરોની વાર્તા" એ નામની એક નવલકથા છે. એ નવલકથામાં સિડનેકાર્ટન એ પાત્ર બહુ દુર્વ્યસની ચિત્ર્યું છેઃ તેના હાથથી કોઇ સત્કૃત્ય થાય એ શક્ય લાગે તેવુંજ નથી; પરંતુ તેના આયુષ્યનો છેવટનો પ્રસંગ એટલો અસરકારક, એટલો ઉદાત્ત અને એટલો ગંભીર વર્ણવ્યો છે કે તેવા એકજ પ્રસંગે એનાં પહેલાંનાં સર્વ પાપને ધોઇ નાખ્યાં છે— એના સર્વ દોષ અને સર્વ અવગુણ વાચક ભૂલી જાય છે.

રશિયન ગ્રંથકાર ટોલ્સ્ટોયે એક વાર્તામાં એક સ્ત્રીના સ્વભાવનું ચિત્ર આલેખ્યું છેઃ શરૂઆતથી તે વિષયલોલુપ અને પાપપ્રવૃત્ત જણાય છે, પરંતુ એનો અંતકાળ એટલો તો હૃદયદ્રાવક જણાવ્યો છે કે તેના સંબંધમાં આખરે વાચકનો મત બદલાઇ જાય છે, અને તેની કીમત સૂઝી આવે છે.

બાયરન કવિના વૃત્તાંતની તમને ખબર હશે. એણે ઉમરાવની સભામાં જ્યારે પહેલું ભાષણ આપ્યું ત્યારે એ સાંભળીને ઈંગ્લાંડના લોક છક થઇ ગયા હતા. એ ભાષણ સંબંધે લખતાં તે સમયનાં પત્રોએ

એવો અભિપ્રાય આપ્યો હતો કે જેવી રીતે કોઇ મનુષ્ય નિદ્રામાંથી જાગીને જુએ અને પોતાને અત્યંત કીર્તિમાન બનેલો દેખે તેના જેવુંજ આ પણ છે. પણ એજ બાયરનનું પાછળથી શું થયું ? તેનું વર્તન લોકોને અતિ તિરસ્કાર ભર્યું લાગવા માંડયું, એની સર્વત્ર એટલી ચર્ચા થવા લાગી કે રસ્તામાં ચાલતાં પણ તેને ચોરી છુપાઇને ચાલવું પડતું હતું, એને જોતાંજ લોકોનાં ભવાં ચડી જતાં હતાં; પરંતુ વળી એના આયુષ્યનાં છેવટનાં થોડાં વર્ષ—એના આખરના કેટલાક દિવસો એવા તો સારી રીતે વ્યતીત થયા હતા કે ઇંગ્લિશ લોકો આખરે તેનાપર પ્રેમ કરવા લાગ્યા હતા—એના પહેલાંના ગ્રહ બદલાઇ ગયા હતા. સર્વ આયુષ્ય વ્યસનમાં જવું અને આખરનું થોડું સત્કૃત્યમાં જાય એવો યોગ સર્વને પ્રાપ્ત થતો નથી.

સારાંશ એ કે મનુષ્યના આજના કૃત્યપરથી તે કાલે કેવો થશે, એ સંબંધે અનુમાન ન બાંધશો. જે જે લોકો સાથે તમારે સંબંધ હોય તે લોકોમાં પોતાની ઉન્નતિ કરવાનું અપરિમિત સામર્થ્ય છે, એ લક્ષમાં રાખજો. મનુષ્યની આધ્યાત્મિક શક્તિપર—અવ્યક્ત સામર્થ્યપર વિશ્વાસ રાખો. મનુષ્ય એ ઈશ્વર છે, એ વિસરી ન જાઓ. અમુક માણસ સારો, અમુક ખરાબ, એવા અભિપ્રાય આપવાનું છોડી દ્યો. કોઇના સંબંધમાં અમુક ગ્રહનેજ કાયમનો ન કરી રાખો. તેવીજ રીતે લોકના દોષ જોવાની પદ્ધતિ પણ છોડી દ્યો, એમ રામ તમને આગ્રહપૂર્વક જણાવે છે. કલ્પના કરો કે એક પાપી મનુષ્ય તમારા સંબંધમાં આવેલ છે; તો એના વિષયમાં મનમાં તિરસ્કાર ન લાવો. એ તત્ત્વતઃ પરમેશ્વર છે, એ સર્વ શક્તિમાન છે, આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ કરવાનું અગાધ સામર્થ્ય અવ્યક્તરૂપે પણ તેના અંગમાં રહેલું છે, એવી દૃષ્ટિથી એને જુઓ. આજ જેને આપણે પાપી, ગુન્હેગાર સમજીએ છીએ, એજ કદાચિત આવતી કાલે સમશેર બહાદૂર થઇ જશે;

અથવા તો સર્વ જગતને પોતાની પવિત્રતાથી પુનીત કરનાર સત્પુરુષ થઈ જશે. મનુષ્યનું ચરિત્ર ચલણી સિક્કાની પેઠે કાયમના મૂલ્યવાળું નથી. જીવની ગતિ ઉન્નતિપ્રતિ છે. ઉન્નતિ કરી લેવાનું અનંત સામર્થ્ય, ઉન્નતિની પૂર્ણ શક્યતા પ્રત્યેક જીવમાં છે, એ ભૂલી ન જશો. તમારી પાસે ગમે તે આવે એને પ્રત્યક્ષ ઈશ્વર માનીને એનો સત્કાર કરો; તેમજ તેની સાથે આપણે પણ પરમેશ્વર છીએ, એ ધ્યાનમાં રાખો. પોતાને કદી પણ તુચ્છ ન માનશો. આજ તમે કારાગૃહમાં હો તેથી તમે નિરૂત્સાહી ન થશો; આવતી કાલેજ તમે વૈભવ સંપન્ન થાઓ અને તમારો સર્વત્ર જયજયકાર થાય.

જૂના કરાર (Old Testament) માં સેમ્સનનું વર્ણન છેઃ આ સેમ્સને પોતાના આચરણથી સર્વ યાહુદી રાષ્ટ્રપર કલંક આણ્યું હતું; પરંતુ એજ સેમ્સને પોતાના પાછળના આયુષ્યક્રમમાં ક્ષણે ક્ષણે પોતાના દેશને લાગેલ કલંકને ધોઇ નાખ્યું હતું–પોતાના પાપનું તે પરિમાર્જન કરી શક્યો હતો. એટલા માટે વેદાન્ત પ્રતિપાદન કરે છે કે પોતાનું આધ્યાત્મિક ઐશ્વર્ય, પોતાનું ઈશ્વરત્વ, પોતાનું આત્મત્વ અનુભવો. એનાપર નિદાન વિશ્વાસ રાખો; અને લોકના અભિપ્રાયપર ભરોંસો ન રાખો. લોકના અભિપ્રાય આપણને બદલી શકતાં આવડે છે, એ અભિપ્રાયને પગતળે કચરી નાખીને આપણને શ્રેષ્ઠ સ્થિતિએ જઈ પહોંચતાં આવડે છે. આધ્યાત્મિક ઐશ્વર્ય પ્રાપ્ત કરીને બેસી ગયા એટલે સર્વ આવડી ગયું–પરિપૂર્ણતાનો સમાવેશ થયો. એ આધ્યાત્મિક ઐશ્વર્ય પ્રત્યેકને પ્રાપ્ત થઇ શકે તેવું છે. એટલા માટે કોઇનાપર ટીકા ન કરશો; કોઇની પણ નિન્દા ન કરશો.

વેદાન્તધર્મ વિના અન્ય ધર્મમાં નીતિની કે પાપ–પુણ્યની યથાર્થ ઉપપત્તિ કે સાચી કલ્પનાજ નથી. સર્વ પાપનું મૂળ શું, દુષ્ટ

વાસનાનો ઉદ્‌ભવ ક્યાં છે, એનું સમાધાન બીજે નથીજ મળતું. જે મનુષ્ય આજ સંયમી તરીકે વખણાય છે તેજ કાલે ખુની અને ઘાતકી બની જાય છે; એવું કેમ થાય છે એનું ઇતર ધર્મો યથાસ્થિત નિરાકરણ નથી કરી શકતા. કર્મતત્ત્વની દ્રષ્ટિથી વેદાન્ત આ વિકટ પ્રશ્નની ઉપપત્તિ લાવી શકે છે. પરંતુ કર્મતત્ત્વને જરા બાજુપર રાખીએ અને કેવળ શરીરદ્રષ્ટિથી આ વિરોધનો વિચાર કરીએ તોપણ એમ માલૂમ પડે છે કે જે સમયે આપણી પ્રકૃતિ નિરોગી હોય છે, જ્યારે આપણા શરીરમાં પાચનની ક્રિયા યોગ્ય રીતે ચાલતી હોય છે, ત્યારે આપણું આચરણ યોગ્ય હોય છે, અને મોહાદિ વિકારોને આપણે દાબી શકીએ છીએ; પરંતુ આપણું શારીરિક સ્વાસ્થ્ય બગડયું, શરીરમાં અન્નપચનની ક્રિયા બગડી જઇ, અગ્નિમાંદ્ય થયું, એટલે પછી હરકોઇ વાતમાં આપણને ઉપાધિજ લાગવાની. આપણું માથું ઠેકાણે રહેતું નથી, નાની જેવી બાબતમાં આપણું ચિત્ત ક્ષુબ્ધ થઇ જાય છે, અને મનઃશાંતિ નહિ જેવી થઇ જાય છે. શારીરિક સ્વાસ્થ્ય બગડયું એટલે મનઃશાન્તિનો અંતજ આવ્યો એ અનુભવ છે; અને એ સિદ્ધાન્ત છે. ઇતર ધર્મ પ્રવર્તકોને આ ખાવા–પીવાનો વિષય મહત્ત્વનો નથી લાગતો એ આશ્ચર્ય છે! આપણે કેવા પ્રકારના અન્નનું સેવન કરીએ છીએ એમાં લક્ષ રાખવું, ભક્ષ્યાભક્ષ્યનો વિચાર કરવો, એટલે તમારા સર્વ રોગ શમી જશે. ગળા સુધી પેટ ભરવું, અભક્ષ્ય અન્નનું સેવન કરવું, એ બધું પાપનું મૂળ છે. ભક્ષ્યાભક્ષ્યની બાબતમાં જે પાપ કરે છે; જેને અજીર્ણ થાય છે; એ વેદાન્તદ્રષ્ટિએ ધર્મશાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે *પંચ મહાપાતકનો ભોગી થાય છે. આ જીવ્હાલૌલ્ય, ખાવા–પીવાની વાસના જ્યાં તૃપ્ત કરવામાં આવે છે

---

* ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वंगनागमः ।
महान्ति पातकान्याहुः संसर्गश्चापि तैःसह ॥

એવી પરિસ્થિતિમાં, એવીજ યેનિમાં, એવાંજ માતા–પિતાને પેટે આપણો જન્મ થાય છે, અને તે વાસના તૃપ્ત કરવામાં આપણુને જે યાતના તથા દુઃખો ભોગવવાં પડે છે તે દુઃખોજ આપણુને સન્માર્ગ-પ્રતિ–ઈશ્વરપ્રાપ્તિના માર્ગપ્રતિ લઈ જાય છે.

પ્રશ્નઃ—સમજો કે એક કુટુંબમાં છ બાળકો છે; એ છ બાળ-કોમાં એક ભગવદ્‌ભક્ત થાય છે, અને બીજો હરામખોર બને છે; એક અશક્તશરીરને ને બીજો નિરોગી અલમસ્ત મજબૂત બાંધાનો હોય છે, એમ થવાનું કારણુ શું? એકજ માતાપિતાનાં પેટે જન્મ લેનારાં ભાઈ–ભાંડુઓમાં આવો પ્રકૃતિ ભેદ, શા માટે ઉપજે છે? એ વિષે આપ શું કહો છો?

ઉત્તરઃ—ભાવ અભાવમાં અનેક ભેદ હોય છે, છતાં એક વા-તમાં તો સર્વનો અભેદ–એકભાવ હોય છે. માતાપિતાપ્રતિનો પ્રેમ, પિતૃભક્તિ એ ધર્મ સર્વનો સાધારણુ છે. કલ્પના કરો કે એક માણુસ છાપખાનામાં નોકર છે; બીજો એક તેલના કારખાનામાં કામ કરે છે; ત્રીજો કોઈ મીલમાં મજુરી કરે છે; અને ચોથો લુહારની દુકાનમાં કામ કરે છે; હવે એવું સમજો કે જૂદા જૂદા ધંધા કરનારા આ સર્વ માણુસો પોતાને માટે જોઇતાં કપડાં એકજ દુકાનેથી ખરીદે છે; તેઓનો વ્યવસાય ભિન્ન ભિન્ન છે, છતાં પણુ એકજ કપડાં ખરી-દવાની ઇચ્છા, એ દુકાનદાર તરફની લાગણી, એ વાત તો સર્વના ચિત્તમાં સામાન્ય છે; એ વિષયમાં સર્વનું પરસ્પર ઐક્ય છે. કોઇ બાબતમાં ભેદ હોય એટલે અન્ય બાબતમાં ઐક્ય ન હોય એવું નથી હોતું. ભાવ અભાવમાં ભેદના સંબંધમાં તો આવુંજ છે. પિતૃભક્તિ એ સર્વનો સામાન્ય ધર્મ છે. એ બધાંએ પોતાના માતા–પિતાના વિષ-યમાં, પોતાના ઘરના સંબંધમાં, ઘરમાંની દોલતના સંબંધમાં, એ ઘરનાં લોકોના સંબંધમાં પ્રેમ રાખ્યો હતો. આ એક બાબતમાં–એ

ઘરમાં જન્મ લેવાની વાસનાના વિષયમાં તેઓનો એકમત હતો; અને એ પ્રમાણે તે બધાંએ એ કુટુંબમાં જન્મ લીધો. પરંતુ તેઓની અન્ય વાસનાઓ એકજ હતી એવું નથી. એ અન્ય વાસનાઓને લીધેજ ભાવ અભાવમાં ભેદ દેખાય છે. એમાંજ પ્રકૃતિવૈચિત્ર્ય જણાય છે. વિશિષ્ટ વાસના તૃપ્ત થવા માટે જીવ એકત્ર થાય છે, એકજ કુટુંબમાં બ્હેન-ભાઇ થઇને જન્મ લે છે, અને તે વાસના તૃપ્ત થઇ એટલે ધર્મશાળામાં આવી મળેલાં પ્રવાસીની પેઠે આવેલા માર્ગમાંથી પાછાં આગળ વધવા માંડે છે.

પ્રશ્નઃ—કેટલીકવાર મનુષ્યોના પ્રાણ ન ગયા હોય તે પહેલાંજ તેમને દફન કરવામાં આવે છે, એ જો તેઓના કર્મનું ફળ હોય તો અન્યને એનો જીવ લેવાનો પ્રયત્ન કરવાનું કારણ નથી, અને તેમ ન હોય તો, મનુષ્ય તદ્દન મરી જાય ત્યારેજ તેને દાટવાની રાહ ન જોનારા લોકોની ખબર લેવી જોઇએ. વેદાન્ત આ વિષયમાં શું કહે છે?

ઉત્તરઃ—કર્મતત્ત્વ કર્તૃત્વપૂર્ણ આયુષ્યક્રમનો ઉપદેશ કરે છે. ઉત્સાહ અને ઉદ્યોગ શીલતાના-ઉત્સાહના અને કર્ત્તવ્યપરાયણતાના જીવનક્રમનો તે પુરસ્કાર કરે છે. ભેદીપણું, આલસ્ય, કિંવા દૈવવાદ–દૈવપર ભરોંસો રાખીને બેસવું, એવો બાયલાપણાનો ઉપદેશ વેદાન્ત કદી કરતુંજ નથી. કર્મ એ શબ્દનો અર્થજ ક્રિયા, ઉદ્યોગ, ઉત્સાહ, સામર્થ્ય, તેજ એવો છે. મનુષ્ય પોતાની પરિસ્થિતિનો દાસ–ગુલામ નહોતાં માલીક–સ્વામી છે; પોતાની પરિસ્થિતિનો નિર્ણય કરનાર એ પોતેજ છે, એ રામે પોતાના "પ્રારબ્ધ નહિ પણ પુરુષાર્થ" એ વ્યાખ્યાનમાં સિદ્ધ કર્યું છે. આવી સ્થિતિમાં પ્રાણ જતા પહેલાં મનુષ્યને દાટી દેવામાં આવે એટલે બીજાઓએ એનો બચાવ કરવાનો પ્રયાસ કરવોજ જોઇએ. આ બાબતમાંજ નહિ પણ સર્વ બાબતમાં મનુષ્યે પોતાનું કર્ત્તવ્ય કરવું જોઇએ, એ વાત કર્મતત્ત્વમાંથી સિદ્ધ થાય છે.

જ્ઞાનપ્રાપ્તિના વિષયમાં અહીં થોડું વિવેચન કરવાનો રામનો વિચાર છે. જેવી રીતે વાચનના અનેક પ્રકાર છે; તેવીજ રીતે જ્ઞાન પ્રાપ્તિના–અધ્યયનના પણ અનેક પ્રકાર છે; પુષ્કળ માર્ગ છે. કેટલાએક લોક કેવળ જીવથી અભ્યાસ કરે છે, ગોખણપટ્ટી કરીને જ્ઞાન સંપાદન કરે છે, અને એનું દૃષ્ટાંત પોપટ છે. કેટલાએક હાથથી અભ્યાસ કરે છે, અને હસ્તદ્વારા જ્ઞાન મેળવે છેઃ દૃષ્ટાંત ચિત્રકાર, રથકાર, લુહાર કે સુતાર. સર્વ કારીગર શાસ્ત્રજ્ઞ હોય છે એવું નથી. વ્યાવહારિક જ્ઞાન પ્રમાણે શાસ્ત્રીય જ્ઞાનમાં પણ ઘણા હુશીયાર હોઈ શકે છે; પરંતુ હસ્ત કૌશલ્યમાં–વ્યાવહારિક ભાગમાં નિપુણ હોઇને ઔપપત્તિક ભાગમાં શાસ્ત્રીય જ્ઞાનમાં પૂર્ણ અનભિજ્ઞ હોય એવા કારીગર પણ આપણે જોઇએ છીએ. ઘણા લોકો તરવામાં બહુ કુશળ હોય છે, નદીનો ગમે તેટલો પટ હોય તો પણ તેઓ આ પારથી પેલે પાર પહોંચી જાય છે; છતાં એ લોકોને જલસ્થિતિશાસ્ત્ર (Hydrostatics) ની–પાણીપર તેઓ કેવી રીતે તરી શકે છે એની શાસ્ત્રીય માહિતી નથી હોતી. તેવીજ રીતે ઘણા લોકો હવામાં વિમાન ચલાવી શકે છે, પરંતુ તેને વાયુસ્થિતિશાસ્ત્રનું જરાએ જ્ઞાન હોતું નથી. અનેક લોકો ઔષધિ તૈયાર કરીને વેચે છે, પરંતુ રસાયનશાસ્ત્રની એમનામાં ગંધ પણ હોતી નથી. આવા લોકોને શાસ્ત્રીય જ્ઞાન નથી હોતું તેથી નિરૂપયોગી છે એમ કોઇએ સમજવું નહિ, તેઓનો પણ ઉપયોગ છે. હાથદ્વારા હાથ સંપાદન કરનારા, કળા–કૌશલ્યમાં નિપુણ લોક સમાજને જોઇએ. પરંતુ ઘણા લોકો અંતઃકરણવડે અભ્યાસ કરીને જ્ઞાન સંપાદન કરે છે, અને તેજ સારા જ્ઞાની અને ધન્ય પુરુષ છે. તેઓને દિવ્યદૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થઈ હોય છે. એના અંતરમાં સર્વ ચરાચરનું જ્ઞાન સંકલિત થાય છે. આપણને તેવા ભાગ્યવાનની જરૂરત છે. પરન્તુ અંતઃકરણના દ્વાર-થીજ એ જ્ઞાન સંપાદન કર્યું હશે તો એ જ્ઞાનાર્જનનો સમાજથી

વિશેષ ઉપયોગ થઇ શકવાનો નથી. અંતઃકરણમાં ઉત્કટ ભાવના હોવીજ જોઇએ. આત્મજ્ઞાન સાથે પ્રબોધ શક્તિનો સમાગમ ન હોય તો એ જ્ઞાન સમાજના તાદૃશ ઉપયોગમાં આવી શકતું નથી. જેણે હાથ, મસ્તિષ્ક અને અંતઃકરણ એ ત્રણે દ્વારવડે જ્ઞાન સંપાદન કર્યું હશે, એમનામાંજ ક્રિયાત્મક, બોદ્ધિક અને આધ્યાત્મિક એવાં ત્રણ પ્રકારના જ્ઞાનનો ત્રિવેણી સંગમ થાય છે. એજ સાચા ભણેલા; તેજ ઉચ્ચ શિક્ષણ મેળવેલા; અને આવા લોકોનોજ જગતને અત્યંત ઉપયોગ છે.

હાથ, મસ્તિષ્ક, અંતઃકરણ, સારાંશ શરીરનાં પ્રત્યેક અવયવદ્વારવડે તમે વેદાન્તનો અભ્યાસ કરો. વેદાન્તના સિદ્ધાન્તને હાથવડે કાગળપર લખી રાખો; જીભવડે એનો ઉચ્ચાર કરો; મનવડે એનું મનન કરો; અંતઃકરણવડે એનો અનુભવ કરો; એમ રામનું આગ્રહપૂર્વક કહેવું છે. તમારી સર્વ રકતવાહિનીઓમાં વેદાન્તના સિદ્ધાન્તનું એક સરખું અભિસરણ વહેવા દો. વેદાન્તના જ્ઞાનવડે તમારૂં અંતઃકરણ ભરાઈ જવા દો; વેદાન્તવિચારમાં તમારૂં મસ્તિષ્ક ગર્ક થઇ જવા દો; તમારા પંચપ્રાણ વેદાન્તતત્ત્વમાં લય થવા દો; તમારી બુદ્ધિમાં વેદાન્તરહસ્યનું તાદાત્મ્ય થવા દો. એવી સ્થિતિ થશે એટલે તમારી ઉન્નતિ થશે. પછી ગમે તે દૃષ્ટિએ વિચાર કરો તો પણ તમે સર્વ વિષયમાં પરિપૂર્ણ સ્વતંત્ર છો એમ લાગશે. તમારા વાસ્તવિક સ્વરૂપનું તમને યથાર્થ જ્ઞાન થશે; તમારૂં દિવ્યત્વ—તમારૂં ઇશ્વરત્વ તમારા અનુભવમાં આવશે. તાત્પર્ય કે સર્વ વિષયમાં તમે સ્વતંત્ર થશો.

કોઇ પણ મનુષ્યમાં તમને દોષ માલૂમ પડે, તે ઉપદેશ કરતો હોય તેવું એનું આચરણ ન થાય, એના બોલવામાં અને આચરણમાં તમને વિરોધ લાગતો હોય તો તેમાં તમે લક્ષ ન આપશો, એમ રામનું કહેવું છે. ઉપદેશકની કહેલી વાતમાંજ લક્ષ રાખશો, એ ઉપ-

દેશનોજ મનમાં વિચાર કરો; અને અંતઃકરણમાં અનુભવ લ્યો. એનો ઉપદેશ કાયા–વાચા–મનવડે કરીને આચરણમાં લાવવાનો પ્રયત્ન કરો, અને એમ કરશો એટલે તમારી દિવસે દિવસે અધિકાધિક ઉન્નતિ થતી જશે.

વેદાન્તના સિદ્ધાન્તનો પૂર્ણ વિચાર કરીને એ કૃત્યમાં ઉતારવાનો, એની સાથે તદ્રૂપ થઇ જવાનો તમે પ્રયત્ન કરો; એવી રામની ઇચ્છા છે. કલ્પના કરો કે આ દેહમાં હજારો દોષ છે; આ દેહમાં હજારો પ્રમાદ છે; પણ એ દોષ સાથે તમારે શું કામ છે? એ દોષને માટે તો રામજ જવાબદાર છે. રામ તમને તો દિવ્યસિદ્ધાન્ત કહે છે. એ સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે તમે તમારો જીવનક્રમ કરો, એ પ્રમાણે તમારું આચરણ કરો; એટલે તમને પરમસુખની પ્રાપ્તિ થશે. સર્વ સંદેહ અને સર્વ પ્રકારના વ્યામોહ, એનાથી તમે પાર પહોંચી જશો. કલ્પના કરો કે રામ બોલવા પ્રમાણે ચાલતો નથી; સ્વતઃ તે એમ આચરણ નથી કરતો; પણ તેમ હોવાનાં કાંઈ પણ કારણો હોવાનો સંભવ હોય છે. એની પરિસ્થિતિમાં એના બોલવા પ્રમાણે કૃતિ કરતાં નથી આવડતી; પણ તેની સાથે તમારે શું કામ છે? તમારી પરિસ્થિતિ અનુકૂળ છે, એટલા માટે વેદાન્તના સિદ્ધાન્તનો તમારે પ્રયોગ કરી જોવો જોઇએ; એનો અનુભવ કરીને લેવો અને એને આચરણમાં લાવવો જોઇએ.

પ્રખ્યાત ભૌતિકશાસ્ત્રજ્ઞ કૅલ્વિન અથવા તો તમારી અંદરનો પ્રસિદ્ધ વિદ્યુચ્છાસ્ત્રજ્ઞ એડિસન અને એના જેવા જ્ઞાનની અન્ય શાખામાં પ્રસિદ્ધિ પામેલા અન્ય વિદ્વાનો એ કેવળ મસ્તિષ્કથીજ કામ કરે છે. મોટાં મોટાં યંત્રના નકશા પ્રથમ તો તેઓના મગજમાં તૈયાર થાય છેઃ એમના મગજની કલ્પના પછી હાથવડે કાગળપર લખાવીને, એ પ્રમાણે યંત્ર સાહાય્યદ્વારા એને મૂર્ત સ્વરૂપ આપે છે. તમારી પાસે હસ્તકૌશલ્ય છે, તમને યંત્ર વાપરતાં આવડે છે; અને આપેલા નકશા પ્રમાણે નવીન

યંત્રો તમે બનાવી શકો છો. નવીન શોધ કરવાની આટલી બુદ્ધિમત્તા કિંવા પ્રતિભા તમારી પાસે નથી, નવીન યાંત્રિક યોજના કરવાનું સામર્થ્ય તમારા મગજમાં નથી; પરંતુ તમારા હાથમાં છે, હસ્તકૌશલ્ય તમારામાં છે. અર્થાત્ એ હસ્તકૌશલ્યનો ઉપયોગ કરીને શાસ્ત્રજ્ઞોની નવીન નવીન શોધો અને કલ્પનાઓને તમને મૂર્તસ્વરૂપ આપતાં આવડે છે. શોધક અને કારીગર એ બન્નેએ પોતપોતાનું સામર્થ્ય જોઇને એ પ્રમાણે વર્તવામાં સમાજનું કલ્યાણ છે, પરંતુ એ ભિન્ન ભિન્ન વર્ગોમાં સંપ ન હોય તો સમાજમાં સુખ થતું નથી.

લોકો એમ કહે છે કે અમુક ઉપદેશક બોલવા પ્રમાણે સ્વતઃ આચરણ નથી રાખતો; અને તેથી એના ઉપદેશની એક પણ વાત અમે માન્ય નહિ કરીએ. એની એ વિચારસરણી પણ ભૂલ ભરેલી છે. ધારો કે એક મનુષ્ય પાસે દૂધ, મેવા, મિઠાઈ અને નવીન નવીન પદાર્થો વેચવા માટે રાખેલા છે; પરંતુ એ પોતે એમાંથી કોઇ પણ ચીજને અડકતોજ નથી! તે દૂધ પીતો નથી; મેવા મિઠાઇ ખાતો નથી; એટલે કે વેચવા રાખેલા પદાર્થોમાંથી તે એકનું પણ સેવન કરતો નથી; પરન્તુ એટલાજ માટે તમારે એ દુકાનમાંથી કોઈ પણ ચીજ ન ખરીદવી એ શું ડહાપણ ભરેલું છે? આપણે બીજું એક ઉદાહરણ લઇએઃ સમજો કે એક વૈદ્ય પોતે બિમાર પડેલ છે, અને પોતે ઔષધ લઇને નિરોગી થતાં તેને આવડતું નથીઃ એને પોતાનો ઔષધોપચાર કરવા માટે બીજા વૈદ્યની જરૂર છે, પણ એવી સ્થિતિ છે તેથી શું તમારે તમારા પોતામાટે તેની પાસેથી ઔષધ લેવા ન જવું એ શું સમજુનું લક્ષણ છે? વેદાન્ત કહે છે કે આ પ્રકારની વિચાર સરણી તો કેવળ મૂર્ખપણાની છે. તમને જે વિકાર થયો છે, એ વિકારપરના ઔષધની તો એને ખબર હશે, પણ એને પોતાને જે વિકાર થયો

છે એના ઉપાયની એને ખબર નથી; એને પોતાને સારૂં કરતાં નથી આવડતું, પણ એ તમને સારા કરી શકે છે.

હિંદુસ્તાનમાં તેમજ અમેરિકામાં લોકો સાથે સંભાષણ કરતાં રામે એવું જોયું છે કે ગ્રંથકારનું નામ જોયા સિવાય ત્યાંના તેમજ અહીંના લોક કોઇ પણ ગ્રંથ વાંચવાનો પ્રારંભ કરતા નથી. ગ્રંથકાર કોણ છે, તેમાં તેઓ પ્રથમ લક્ષ આપે છે. ઘણા તો એમજ કહે છે કે “અમુક માણસે આ ગ્રંથ લખ્યો છે, એને હાથે અનેક નિંદ્ય કૃત્યો થયાં છે, તે પોતાનેજ દેવ માણસ કહે છે; એવા ગ્રંથકારનાં પુસ્તકો વાંચવાની અમને કશી જરૂર નથી.” આના સબંધમાં રામ કહે છે કે “ભાઇઓ ! ખોટી સમજમાં ન ફસી જાઓ; ખોટું તર્કશાસ્ત્ર લડાવીને કાર્ય–કારણનો સંબંધ ન જોડો;. કોઈ ગ્રંથકાર ખરાબ હોય, પણ એની સાથે તમારે શું સંબંધ છે ? તેના ગ્રંથમાં જે તત્ત્વો ભરેલાં છે એ તત્ત્વોમાં તમે લક્ષ પરોવો, એ તત્ત્વોનું પરીક્ષણ કરો, એને કસોટીમાં મૂકો. ગ્રંથકારના આચરણપરથી એના ગ્રંથની અંદરના સત્યસિદ્ધાન્તની કીંમત ન કરોઃ સત્યની દૃષ્ટિથી તેનું નિરીક્ષણ કરો.”

હિંદુસ્તાનમાં બળદની મદદથી પાણી ખેંચી કાઢવામાં આવે છે. કૂવામાંથી ઘડાની એક માળા ફરતી રાખેલી હોય છે, અને એ ઘડામાંથી થાળામાં પાણી આવે છે અને ત્યાંથી પછી ધોરીઆમાં થઇને વાડીમાં કે બગીચામાં પાણી પહોંચાડવામાં આવે છે. આવી રીતે ફૂલ ઝાડને, ફળ ઝાડને, અને વેલીઓને પાણી પહોંચે છેઃ અને જમીન ફળદ્રુપ થાય છે. પણ પાણીના થાળામાં કે કૂવામાં વનસ્પતિ હોતી નથી; પરન્તુ આપણે એમ ન કહી શકીએ કે કૂવામાં તથા વનસ્પતિમાં પાણી છે અને ત્યાં વનસ્પતિ નથી તેથી એ પાણીથી જમીનમાં પણ વનસ્પતિ નહિ ઉગી શકે ! એ દલીલ નકામી ને મૂર્ખાઇ ભરેલીજ છે.

એજ ન્યાય પ્રમાણે રામ તમને એમ કહે છે કે જે સમયે જ્ઞાન તમારી પાસે ચાલી આવે, તે સમયે તેને ગ્રહણ કરો; પછી તે ગમે તે દ્વારા મળી આવે. એ જ્ઞાન તમે હિંદુસ્તાનમાંથી મળે તેમ હોય તો 'હિંદુ લોકો આટલા બધા અધોગત કેમ છે ! એની રાજકીય સ્થિતિ સારી નથી' એમ કહીને એ જ્ઞાનનો તમે અનાદર ન કરશો. વેદાન્ત-જ્ઞાનની દિવ્યતાનો હિંદુસ્તાનની રાજકીય સ્થિતિ સાથે જરાએ સંબંધ નથી. એ બેનો સંયોગ ન કરશો. વેદાન્તની અંદરના સિદ્ધાંતોનું ફક્ત સત્યાન્વેષણની દૃષ્ટિએ વિચાર કરો. સત્યનું સત્યદૃષ્ટિથીજ સંશોધન કરવું એ એકજ પરમાનંદપ્રાપ્તિનો–ઇશ્વરપ્રાપ્તિનો માર્ગ છે. એવી રીતે સત્યાન્વેષણ દૃષ્ટિથી તમે વેદાન્તના સિદ્ધાંતનું નિરીક્ષણ કરવા માંડશે એટલે તમારી સર્વ ચિન્તાઓ દૂર થશે, શોક–મોહથી તમે અતીત થશો; સત્યાન્વેષણ, વેદાન્તનું સત્યાન્વેષણ બુદ્ધિથી અધ્યયન, એ આત્મોન્નતિનો એકજ ઉપાય છે. એ સિવાય બીજો તરણોપાય નથી.

તેવીજ રીતે ખ્રિસ્તનું ચરિત્ર અત્યંત પવિત્ર અને ઉદાત્ત હતું, એટલાપરથીજ એના સર્વ સિદ્ધાન્ત સર્વાંશ સત્ય છે એમ અનુમાન ન કરશો. ખ્રિસ્તનું પાવિત્ર્ય અને એના ઉપદેશની સત્યતાનો સંબંધ ન જોડશો. કેટલીએકવાર આપણે એમ જોઇએ છીએ કે કેટલાંએક યુવાન સ્ત્રી–પુરુષો બહારથી બહુ ઉમદા દેખાવનાં હોય છે, પરન્તુ તેઓના અંતઃકરણમાંથી ઘણી વાર કાળકૂટ વિષ બહાર પડે છે. એનાં કૃત્યોનો એની બાહ્યાકૃતિ સાથે વિરોધ હોય છે. કોઇ મનુષ્યનો ઉપદેશ સારો હોય, એનો ગ્રંથ ઉદાત્ત વિચારોથી ભરેલો હોય, પરંતુ એ ઉપરથી એનું બધુંએ સારુંજ હોય એમ કહી શકાય નહિ. વિચાર-સૌંદર્યની સાથે શરીરસૌંદર્ય ન હોય–એટલે કે મહાત્મા હોય છતાં વિરૂપ હોય એ સંભવિત છે. તેથી રામને પુનઃ પુનઃ એ કહેવાનું છે. બાયબલ વાંચતાં એમાંનો પ્રત્યેક વિચાર ખ્રિસ્તનોજ છે, એમ ન

સમજશો. ખ્રિસ્ત પૂર્ણ છે, નિર્દોષ છે; એનો ઉપદેશ પણ પૂર્ણ અને નિર્દોષ છે; તથાપિ એકના ગુણધર્મને બીજાપર આરોપવાનો પ્રયત્ન ન કરો. ન્યૂટનના મૂળતત્ત્વ (Principia) નામના ગ્રંથમાં અનેક ભૂલ ભરેલાં વિધાન છે, એ હવે તો ન્હાનો બાળક પણ સમજી શકે તેમ છે; પરંતુ એના કાળમાં એ ભૂલ બતાવવાની કોની હિમ્મત હતી ? એના સમયમાં એજ અગ્રગણ્ય પંડિત હતો; એટલે તે ઉપરથી એનાં સર્વ વિધાન આજ પણ માન આપવા લાયક છે એમ સમજવું વાજબી છે કે ? એના ગ્રંથમાં સત્યનો જેટલો અંશ આજે આપણને લાગતો હોય, એટલાજ પ્રમાણમાં આપણે એ ગ્રંથની કીંમત આંકવી જોઇએ; સત્યના પ્રકાશમાં એ ગ્રંથનું વાસ્તવિક મહત્ત્વ ઓળખવું જોઇએ. રામ કહે છે કે રામના ગુણ–દોષ સાથે તમારૂં કાંઇ પણ કર્ત્તવ્ય નથી. તમને તે જે ઉપદેશ આપે છે તેને તત્ત્વદૃષ્ટિથી જોતાં શીખો. વેદાન્તજ્ઞાન એ તમારી ઉન્નતિ કરનારૂં છે–પારમાર્થિક ઉન્નતિ કરનારૂં છે. વેદાન્તના સિદ્ધાન્ત એ રામના પોતાના સિદ્ધાન્ત નથી, તે જેમ રામના છે તેવીજ રીતે તમારા છે, માટે એને ગ્રહણ કરજો.

અન્ય ધર્મની પેઠે અમુક આજ્ઞાને શિરસાવંદ્ય માનો, અમુક વચનનેજ પ્રમાણ સમજો, એમ વેદાન્તનો આગ્રહ નથી. બુદ્ધધર્મીઓએ બુદ્ધે કહેલી પ્રત્યેક વાત શિરસાવંદ્ય માનવી જોઇએ, મહંમદીઓએ મહંમદે કહેલી આજ્ઞાપર શ્રદ્ધા રાખવી જોઇએ; તેવીજ રીતે ઝોરાસ્ટરના અનુયાયીઓપર તેનાં વચનોને પ્રમાણ માનવાની ફરજ છે; પરંતુ વેદાન્ત એ અપૌરુષેયવેદ છે તેથી અમુક એકજ આજ્ઞા પાળવા માટે એની કશીએ હઠ નથી. વેદાન્ત એટલે સત્ય, અને એનો દરેકે અનુભવ કરી લેવો જોઇએ. તેવીજ રીતે વેદાન્ત કોઇ પણ એક વ્યક્તિનું નથી. સૂર્યપ્રકાશ જેવી રીતે સર્વનો છે તે પ્રમાણે વેદાન્ત

પણ સર્વનું છે. આપણને પ્રકાશ આપ્યો તે માટે જેવી રીતે આપણે સૂર્યનો આભાર માનવાની આવશ્યકતા નથી, તેવી રીતે અમેરિકામાં જ્ઞાનનો પ્રકાશ પાડવા માટે વેદાન્તનો આભાર માનવાનું કોઈ પણ કારણ નથી. વેદાન્તરવિના બાળકિરણમાં વિહરવાનો જેવો **રામને** અધિકાર છે તેવોજ તમને પણ છે; વેદાન્ત જેટલું **રામનું** છે તેટલુંજ તમારૂં છે. વેદાન્ત એટલે સત્ય, અને એ સત્યપર હિંદુસ્તાનમાંના લોકોનો જેટલો હક્ક છે તેટલોજ તમારો પણ છે. વેદાન્ત સર્વ જગતનું છે; સર્વ જગતનું કલ્યાણ કરનારૂં છે. **વેદાન્તના સિદ્ધાન્તને અનુભવની કસોટીમાં મૂકી જુઓ. અમુક માણસે કહ્યા છે માટેજ તેનો સ્વીકાર ન કરો.** તમને એ અનુકૂળ લાગે તોજ તેનો અંગીકાર કરજો; નહિ તો વેદાન્તને અમેરિકામાંથી એકદમ હાંકી કાઢજો. અન્ય ધર્મનો પ્રસાર જે રીતે કરવામાં આવે છે, તે રીતનું અવલંબન કરવાની વેદાન્તને ગરજ નથી. વેદાન્તનો પ્રચાર સ્વાર્થ માટે કરવામાં આવતો નથી. વેદાન્તનો પ્રચાર તલવારની ધારથી કરવાનો નથી. એવી રીતે વેદાન્તનો પ્રચાર અમેરિકામાં કરવાની **રામની** ઇચ્છાજ નથી. વેદાન્ત હિંદુલોકોનુંજ છે એમ નથી, પણ એ તમારૂં પણ છે; તેથી એને ગ્રહણ કરો અને એ પ્રમાણે આચરણ કરો. કોઈ માણસને પ્રાતઃકાળનું કોમળ સૂર્યકિરણ સેવવાની મરજી ન થાય તો તેથી કાંઈ તમે સૂર્યપ્રકાશમાં ન બેસો—એનો લાભ તમે ન લ્યો, એ સંભવિત છે? વેદાન્તની સ્થિતિ પણ આવીજ છે. વેદાન્તના સિદ્ધાન્તને સ્વતઃ સમજી લ્યો; બુદ્ધિવડે એનું મનન કરો; અંતઃકરણમાં એનો અનુભવ કરો; અને તેને પોતાના આચરણમાં લાવો. આ સિદ્ધાન્ત બુદ્ધનો કહેલો છે; આ સત્ય મહંમદે પ્રતિપાદન કર્યું છે; આ સિદ્ધાન્ત ઈસુનો છે; અને આ સિદ્ધાન્ત **રામનો** છે; એવો વ્યક્તિવિષયક ભેદ કાઢી નાખો. વ્યક્તિપરત્વેના અભિમાનની પાર પહોંચો. **રામનું**

તમને એમ કહેવું છે કે દેહાભિમાન ગાળી નાખો; 'આ શરીર હું નથી,' એનો અનુભવ કરો; પોતાના યથાર્થ સ્વરૂપને ઓળખો; એટલે હું અને તું એ ભેદજ નહિ રહે. પોતેજ ઈશ્વરત્વનો અનુભવ કરો; અને જન્મ–મરણની પરંપરામાંથી મુક્ત થાઓ. 'ખ્રિસ્તનો ખ્રિસ્ત તે હુંજ' 'સર્વ જગતને પ્રકાશિત કરનારૂં સત્તત્ત્વ તે હુંજ' એનો અનુભવ કરો. આથી તમે સર્વ દુઃખથી અતીત બનશો. વેદાન્તનો અભ્યાસ કરીને સર્વ સંદેહ નિર્મૂળ કરી નાખો, અને આત્માનુભવપર આરૂઢ થઇને સર્વ–ખ્રિસ્ત, મહંમદ વગેરે–વ્યક્તિની પાર પહોંચી જાઓ. વ્યક્તિ નાશવંત છે; એ ધ્યાનમાં રાખજો. સદ્વસ્તુનો અનુભવ કરી લેશો એટલે તમે મુક્ત થશો.

પ્રશ્ન:—દેહાવસાન થયું એટલે જીવ ભૂલોક છોડીને ભુવરાદિ લોકમાં જાય છે, એમ કહેવાય છે તે ખરૂં છે?

ઉત્તર:—મનુષ્યની (આધ્યાત્મિક) પૂર્ણતા આ ભૂલોકમાંજ અનેક જન્મની આખરે થાય છે એવો વેદાન્તનો સિદ્ધાન્ત છે. વેદાન્તની દૃષ્ટિએ ભુવરાદિ સર્વ લોક સ્વપ્નવત્–મિથ્યા છે.

પ્રશ્ન:—મૃત લોકને આધ્યાત્મિક ઉન્નતિમાં આપણે સાહાય્ય કરી શકીએ ખરા?

ઉત્તર:—હા, કરી શકાય છે. મરી ગયેલાના ફોટોગ્રાફ આપણી પાસે રાખવા, એની મૂર્ત્તિને મનમાં લાવવી, એના સંબંધના સારા સારા વિચાર મનમાં કરવા; તેઓ અતિ ઉત્તમ, યોગ્ય, પૂજ્ય અને પવિત્ર છે–પ્રત્યક્ષ ઈશ્વરજ છે, એવી ભાવના કરો; એવા વિચારમાં લીન થઈ જાઓ, એટલે મૃતની ઉન્નતિમાં તમે મદદ કરી શકશો; એટલુંજ નહિ પણ એથી તમારી પોતાની પણ ઉન્નતિ થશે.

પ્રશ્ન:—મરી ગયેલો આપ્તવર્ગ અમારા નિત્યના વ્યવહારમાં અમોને સહાય આપી શકે ખરો?

ઉત્તરઃ—રામના અભિપ્રાય પ્રમાણે તો આ પ્રશ્નજ વ્યર્થ છે. આ જગતમાં જીવંત આપ્તવર્ગ પણ આપણને સહાય કરી શકતો નથી, તો પછી મૃતની તો વાતજ કેવી! જીવંતને કે મૃતને મદદ કરવાવડે આપણે આપણનેજ મદદ કરીએ છીએ. વેદાન્ત પ્રતિપાદન કરે છે કે બહારના કોઇ પણ સ્થળેથી આપણને મદદ મળવાની નથી. બહારની મદદની અપેક્ષા ન કરો; સર્વ સામર્થ્યનો ઉગમ તમારી અંદરજ છે–તમારા અંતઃકરણમાં છે, એ લક્ષમાં રાખજો. આત્મ-કેંદ્રમાં સ્થિર રહો; અને બીજાઓની સહાયની યાચના ન કરો. **તમારા પોતાનામાં યોગ્યતા લાવો એટલે બીજાની મદદની અપેક્ષા રાખવાની તમને જરૂરજ નહિ રહે.** ઇચ્છેલા પદાર્થો આપોઆપજ તમારી પાસે આવવા માંડશે. તમારા પોતાનામાં **પાત્રતા આવી એટલે જરૂર જેટલી મદદ તમારી પાસે ખેંચાઈ આવશેજ.** આજે વિચારેલા પહેલા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં અમેરિકન મનુષ્યનું જે દૃષ્ટાન્ત લીધું હતું, એનો વિચાર કરશો એટલે આ પ્રશ્નનું વિવેચન તમારા લક્ષમાં ઠીક ઠીક આવી જશે. એ અમેરિકન ગૃહસ્થની સર્વ પરિસ્થિતિ હિંદુસ્તાનમય થઇ હતી; હિંદુસ્તાનના સાહિત્યનું એણે અધ્યયન કર્યું હતું, વેદાન્તવિદ્યામાં પારંગત થયેલા મહાત્માઓ સાથે એને પરિચય હતો, એમના વિચારની એના આયુષ્યક્રમપર અસર થઇ હતી; એના સર્વ વિચારો હિંદુસ્તાન સંબંધીજ થતા હતા. એવી સ્થિતિમાં એનું હિંદુસ્તાનમાં જન્મ લેવું, એની વાસનાનું એને હિંદુ બનાવવું, એ શું સ્વાભાવિક નથી લાગતું? અર્થાત્ આ અમેરિકન પોતાના પ્રયત્નથીજ હિંદુ નથી થયો? હિંદુ થવાની એને વાસના થઈ આવી, એ વાસના એના અંતઃકરણમાં દૃઢ થતી ગઈ, એટલે એ વાસના પરિપૂર્ણ થવા માટે બાહ્યપરિસ્થિતિ–બહારની મદદ પોતાની મેળેજ ઉત્પન્ન થાય છે. સારાંશ એ

છે કે આપણને બીજા કોઈ સાહાય્ય નથી કરતા; આપણેજ આપણને સાહાય્ય કરીએ છીએ; વાસનારૂપે સ્વપ્રયત્નોજ આપણી પોતાની ઉન્નતિ કરી લે છે.

પ્રશ્નઃ—મનુષ્યો પુનઃ કૂતરાં બિલાડાંના જન્મમાં જાય છે?

ઉત્તરઃ—કૂતરાં બિલાડાં કે અન્ય નીચ યોનિમાં જન્મ લેવો એ એની પરિસ્થિતિપર આધાર રાખે છે. જે પરિસ્થિતિમાં તે હોય છે, તે પરિસ્થિતિને અનુસાર, એ પરિસ્થિતિમાં એના મનમાં ઉત્પન્ન થનારી વાસનાનુસાર–ક્રિયમાણાનુસાર એનો પછીનો જન્મ પ્રાપ્ત થાય છે. વર્તમાન પરિસ્થિતિ પ્રમાણે એ આગળ ઉચ્ચ કિંવા નીચ કોટિમાં જન્મ લેશે.

એક દૃષ્ટાન્તથી એ વાત તમારા લક્ષમાં ઠીક ઉતરશે. હિંદુસ્તાનમાં એકવાર બે માણસો એક સાધુ પાસે ગયા. આ બન્નેમાં એકનો સ્વભાવ બિલાડા જેવો હતો, અને બીજાનો કૂતરા જેવો હતો; અથવા એમ કલ્પના કરો કે એક બિલાડો અને એક કૂતરો એમ બન્ને એ સત્પુરૂષ પાસે ગયા. કૂતરાએ એ મહાત્માને એવો પ્રશ્ન પૂછ્યોઃ–" મહારાજ, જુઓ આ બિલાડો; એ બહુ ખરાબ છે. અત્યંત લબાડી અને દુષ્ટ છે. આગળના જન્મમાં તે શું થશે ?" તરતજ તે બિલાડાએ એ મહાત્માને પ્રશ્ન કર્યોઃ–" દયાનિધિ ! આ કૂતરા ભણી તો જુઓ; એ અત્યંત દુષ્ટ છે, ગમે તેની ભણી ભસ્યાજ કરે છે; અત્યંત દુષ્ટ, મહારાજ, એને આગળ કેવો જન્મ પ્રાપ્ત થશે ?" એ મહાપુરુષે બેમાંથી કોઇના પ્રશ્નનો ઉત્તરજ આપ્યો નહિ. પણ તેઓએ તો એનો એજ પ્રશ્ન ફરી ફરી પૂછીને એ સાધુને થકવી નાખ્યા; ત્યારે સાધુએ કહ્યુંઃ " ભાઇઓ ! એવા પ્રશ્નનો વિચારજ ન કરવો એ ઠીક છે; એ તમારા દુઃખનું કારણ થઈ પડશે." સાધુએ આવી રીતે તેઓને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો; પણ તેઓએ તો પોતાની હઠ ન

છોડી. "અમારા પ્રશ્નના ઉત્તર આપો" એવોજ આગ્રહ કરવા લાગ્યા. એટલે કૂતરાને ઉદ્દેશીને સાધુએ કહ્યું: "ભાઇ, આ બિલાડો તારા સહવાસમાંજ છે, અને તારા સહવાસમાં રહેવાથી એ તારા ગુણ–દોષ ગ્રહણ કરે છે: તે કૂતરો બનતો જાય છે. એવી સ્થિતિમાં તે આગળ કૂતરાનો જન્મ લે એ ખુલ્લુંજ છે." પછી બિલાડા ભણી ફરીને મહાત્માએ કહ્યું "ભાઇ, આ કૂતરો હંમેશાં તારી સાથે રહે છે અને તારા ગુણ–દોષની એનાપર અસર થાય છે; એની ચાલચલગત બિલાડાના જેવી છે; તેથી એ બિલાડાના વિના બીજો કયો અવતાર લે વારૂ ?" માણસોએ કૂતરાંનો કે બિલાડાંનો અવતાર લેવો, એ એમના પોતાનાજ હાથમાં છે. તેઓ કૂતરાં બિલાડાં પાળે, એના સહવાસમાં બધો સમય ગુમાવે, એને ન્હવરાવે ધોવરાવે અને રમાડે તો પછી એ કૂતરાં બિલાડાંના જન્મ પામે એ ખુલ્લુંજ છે. આ સંબંધમાં અત્યારે વિશેષ વિવેચન કરવાની આવશ્યકતા નથી.

પ્રશ્નઃ—મનુષ્યને મરણ પામીને ફરી જન્મ લેવામાં કેટલો સમય લાગે છે ?

ઉત્તરઃ—સમજો કે એક મનુષ્ય આખો દિવસ જૂદાં જૂદાં કામકાજ કરે છે, દિવસનાં સર્વકામ આટોપીને રાત્રે તે સૂઈ જાય છે; અને ફરી સવારે પાછા ઉઠીને પોતાનાં બધાં કામકાજ કરવા લાગે છે. આ દૃષ્ટાંતમાં મનુષ્યનો સૂઇ જવાનો સમય એજ મૃત્યુ છે; અને તેનો સવારે જાગૃત થવાનો સમય એ પુનર્જન્મનો સમય છે. સૂઈ જવું એ મરણના જેવું હોઈ, પુનઃ જાગી ઉઠવું એ પુનર્જન્મ જેવું છે. હવે મનુષ્ય સૂઇ ગયો તે ક્ષણથી જાગ્રત થાય તે ક્ષણ સુધીમાં જેટલો સમય જાય છે તેટલોજ કાળ મૃત્યુ અને પુનર્જન્મની વચમાં જાય છે. મૃત્યુ અને પુનઃર્જન્મ એ સુષુપ્તિ અને જાગૃતિના જેવાં છે; અને એ દરમ્યાનનો સમય સ્વર્ગ લોકાદિ સુખ, કે નરકયાતના ભોગવવામાં જાય

છે. એતો તમે બધાએ જોયું હશે કે કોઇ કોઇને ચારપાંચ કલાકજ ઉંઘ આવે છે, તો કેટલાએકને પૂરા આઠ કલાક આવે છે; નાનાં બાળકો પંદર પંદર કલાક સુધી સૂઈ રહે છે, પણ ઘરડાં માણસોને થોડી નિદ્રાજ પૂરતી થઇ પડે છે; તરૂણ માણસને પણ ઘણી ઉંઘ આવે છે. તાત્પર્ય એ કે વય પ્રમાણે, કિંવા પ્રકૃતિ પ્રમાણે, જેવી રીતે માણસોમાં નિદ્રાના કલાકોનું પ્રમાણ થોડું વધારે છે, તેવીજ રીતે મૃત્યુરૂપી દીર્ઘનિદ્રા અને પુનર્જન્મરૂપી જાગૃતિ એની વચ્ચેના સમયનું પ્રમાણ જીવની આધ્યાત્મિક પ્રગતિ પ્રમાણે થોડું કે વધારે હોય છે. વૃદ્ધના નિદ્રાના કલાક જેમ થોડા હોય છે, તેવીજ રીતે જ્ઞાનવૃદ્ધના—અધ્યાત્મદષ્ટિએ ઉન્નતદશાએ પહોંચી ગયેલાના દીર્ઘનિદ્રાવસ્થાના કલાક થોડા હોય છે. મૃત્યુ પછી તે બહુ સત્વર નવો દેહ ધારણ કરે છે. જેવી રીતે તમને આ લોકના જીવનના કાલની ખબર નથી, કોઇ તરૂણાવસ્થામાં મૃત્યુમુખ જઇ પડે છે તો કેટલાએક સો સો વર્ષનું પણ આયુષ્ય ભોગવે છે, તેમ એમાં પણ એવુંજ છે. સૌ સૌના અધિકાર પ્રમાણે સૌને નવો જન્મ જલ્દી કે મોડેથી પ્રાપ્ત થાય છે. વચ્ચેના કાલની મર્યાદા નિશ્ચિત થઈ શકતી નથી.

પ્રશ્ન:—વેદાન્ત તત્ત્વજ્ઞાનનો અનુભવ કરવા માટે એકાન્તવાસ કરવો—અરણ્યમાં જઇને રહેવું આવશ્યક છે? આ વીસમી સદીમાં, આ નવીન સંસ્કારવાળા જમાનામાં, અમારી આધુનિક પરિસ્થિતિમાં ઘેરને ઘેરજ અમને વેદાન્તનાં ગૂઢતત્ત્વોનો અનુભવ ન થઈ શકે? આત્માનુભવ માટે હિમાલયમાં જઇને રહેવું જોઇએ એવું કોઇએ કહ્યું છે?

ઉત્તર:—વેદાન્તનો અભ્યાસ કરવા માટે અરણ્યમાં જવાની જરૂર નથી. લોકો કહે છે કે "વેદાન્તનો અભ્યાસ કરવા અમને અમારા વ્યવસાયમાંથી અવકાશજ મળતો નથી અને જે કાંઇ થોડો સમય મળે છે તે સ્નેહી સંબંધીને મળવા હળવામાં જાય છે." "હે

પરમેશ્વર, મારા શત્રુઓથી મારું રક્ષણ કરો" એવી જે તમે પ્રાર્થના કરો છો, તેને બદલે તમારે વાસ્તવિક રીતે "હે પ્રભુ, મને મારા મિત્રોથી બચાવ" એ પ્રકારની પ્રાર્થના કરવી વધારે ઉચિત અને આવશ્યક છે. રોજનું કામકાજ કરીને મિત્રમંડળમાં ગપ્પાં ન મારતાં, તેમજ અન્ય ક્ષુદ્ર વિષયમાં સમય ન ગુમાવતાં વેદાન્તનો અભ્યાસ કરો તો પછી જનસમૂહમાં રહીને પણ આત્માનુભવ કરી શકો. સ્નેહીઓ અને સંબંધીઓ તમારો સમય લૂંટી જાય છે અને એમાંથીજ તમને ચિંતા તથા ઉપાધિ વળગે છે.

ૐ ૐ ૐ

૮–રામનો સંદેશ

(આ લેખ સ્વામી રામે લાહોરના ભારતીય યુવકમંડળના વાર્ષિકોત્સવ વખતે વંચાવવા મોકલ્યો હતો.)

એકતા, એકતા, સર્વને એકતાની આવશ્યકતા પ્રતીત થાય છે; પરંતુ આ દેશની લાખો શક્તિઓ એક બીજાનું અહિત કરી રહી છે, અને એમાંથી કોઇ ફળ પ્રાપ્ત કરી શકે એવી શક્તિ ઉત્પન્ન નથી થતી ! કરોડો મસ્તિષ્ક કામે લાગ્યાં છે. કરોડો હાથ કામ કરે છે, પરંતુ નથી માલૂમ પડતું કે એ બધાં ક્યાં વહ્યાં જાય છે ! હજારો સંપ્રદાયો અને સમાજો પોતાની ઇચ્છાનુસાર આ રાષ્ટ્રનૌકાને ચલાવવાના પ્રયત્ન કરે છે, પણ નિયમાનુસાર કોઇ કાર્યજ નથી થતું ! મિત્રો ! હલેસાંને જ્યાં હોય ત્યાંજ રહેવા દો, પોતાનું સ્થાન ન ત્યાગો; પોતાને સ્થળેથી જરા પણ ચ્યુત ન થાઓ; પરંતુ એકજ દિશામાં હંકારતા ચાલ્યા જાઓ. આવી એકતા–એટલે ભિન્ન ભિન્ન હોતાં પણ એકતા–સચવાઇ રહેવાથી પ્રગતિ થાય છે. આવી રીતે પોતપોતાના સ્થાન પરત્વે કાર્ય કરતા રહો, અને મલ્હાર ગાતા રહો, પણ **આગળ વધો.** રાષ્ટ્રહિત તમારી પાસેથી એવું માગે છે. સમષ્ટિના હિતમાંજ વ્યષ્ટિનું હિત સમાયેલું છે.

આવી રીતે વક્તૃત્વ કરવું તો બહુ સ્હેલું છે, પણ ભારતવર્ષમાં પ્રેમ અને એકતાનો આટલા બધા દીર્ઘ સમયથી અભાવ શા માટે છે ? મુખ્ય કારણો આવાં છે.

(૧) વ્યાવહારિક જ્ઞાનનું દારિદ્રય.

(૨) મનુષ્ય સંખ્યાની અધિકતા.

આ બન્ને કારણોમાંથી આપણે વ્યાવહારિક જ્ઞાન દારિદ્રયનો પહેલાં વિચાર કરીએ.

મુસલમાન રાજ્ય થયું તે પહેલાં ખુરાસાનના અલ્બરૂની નામના એક મનુષ્યે આ સમગ્ર દેશની યાત્રા કરી હતી. તે જ્ઞાન સંપન્ન, તત્ત્વજ્ઞાની અને મહાન પંડિત હતો. તેણે સંસ્કૃત ભાષાનો અભ્યાસ કર્યો હતો, અને જે રીતે તથા જે દૃષ્ટિએ પ્લેટો અને એરિસ્ટોટલના ગ્રંથો તેણે વાંચ્યા હતા તેજ રીતે આપણાં ધર્મશાસ્ત્રોનું પણ અધ્યયન કર્યું હતું. જેવો એને એ સમયે હિંદુસ્તાન દૃષ્ટિએ પડ્યો તેવું એણે આ દેશનું સવિસ્તર વર્ણન કર્યું છે, હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાન, કાવ્ય અને જ્યોતિષની અત્યંત પ્રશંસા કરી છે, અને જે પંડિતોની સાથે એની મુલાકાત થઈ હતી, એ બધાની વિદ્વત્તાની એણે તારીફ કરી છે; પરંતુ સ્ત્રીઓ અને સામાન્ય જનસમૂહની શારીરિક અને માનસિક સ્થિતિ માટે તો એણે બહુ શોક પ્રદર્શિત કર્યો છે. એણે લખ્યું છે કે "નૈતિક અને ધાર્મિક સ્થિતિમાં તેઓ મહા પતીત અને અનાથ છે; અને સામાજિક, ધાર્મિક તથા રાજકીય વિભાગોમાં વહેંચાઇ ગયેલા છે. મનમાં જરાએ દૃઢતા નથી; શરીરમાં જરાએ ચેતના નથી; અને મતમતાંતરોના કલહોને લીધે મંડળો બંધાઇ ગયેલાં છે. બુદ્ધિપુરઃસર વિચાર કરી શકતાજ નથી; અને એવી દુર્બળ સ્થિતિમાં મુસલમાનોના હુમલા સામે—કે જેમાં મહમદ ગિઝની તો હરસાલ લૂંટ ચલાવતો હતો—તેમાં અવ્યવસ્થા તેમજ કવાયદની ખામીને લીધે તેઓ ધૂળની પેઠે, છૂટાં છવાયાં રજઃકણોની પેઠે વિખેરાઈ જતા હતા." ત્યાર પછી બાબર હિંદુસ્તાનના વિષયમાં લખે છે કે "અહીંના લોકોના પ્રત્યેક કાર્યમાં ચાતુર્ય, પ્રવીણતા અને નવીનતાની ખામી નથી, પરન્તુ એમની પાસે ઉદ્યોગ સંબંધી ગ્રંથજ નથી. શિલ્પનું એમને જ્ઞાન નથી. એઓના દેશમાં નથી બાગ—બગીચા કે નથી નહેર. અને દારૂગોળાનું તો કોઈ નામજ જાણતું નથી. આ લોકો સ્વતંત્રતાપૂર્વક એકબીજાની સાથે મળવા—હળવા માટે અયોગ્ય છે." અમે કદી ઉપરના વર્ણનમાંથી વ્યક્તિગત

દ્વેષભાવને દૂર કરી નાખીએ, અને જે કાંઇ અતિશયોક્તિ થઇ છે એને કાઢી નાખીએ, તો પણ અમારે શોકપૂર્વક કહેવું પડે છે કે એમાં ઘણુંએ સત્ય છે. **વ્યાવહારિક જ્ઞાનની દરિદ્રતાથીજ આપણા દેશનું અધઃપતન થયું છે**, અને એજ અમારી અવનતિનું કારણ છે.

જો તદ્દન શાસ્ત્રાર્થ કરવાનીજ વાત હોય તો **રામ** પણ બીજાઓની પેઠે એ વિદેશી ઇતિહાસકારોના આક્ષેપો બહુ સુગમતાપૂર્વક ઉડાવી શકે તેમ છે; પરંતુ વ્હાલાંઓ ! એઓએ એવી તો સત્ય અને વાસ્તવિક વાત લખી છે કે જે સ્વતઃ સિદ્ધ છે. હું એમાં નહિ—કેવી રીતે કહી શકું ? તમામ સામાજિક અનિષ્ટોનું મૂળ વ્યાવહારિક જ્ઞાનની ન્યૂનતા છે. શારીરિક શ્રમનો તિરસ્કાર, જાતિ અને પંથના પ્રકૃતિવિરૂદ્ધ ભેદ અને મતભેદ, દેશાટન કરવાની મનાઇ, બાળવિવાહ અને સ્ત્રીઓપર લદાયેલો માનસિક અને શારીરિક અંધકાર ઇત્યાદિ સર્વે દોષ આ વ્યાવહારિક જ્ઞાનની ન્યૂનતામાં સામીલ છે. આ સામાજિક અવનતિને દૂર કરવી એ મહા દુષ્કર કાર્ય છે. **બર્ક** સાહેબે એક બહુ સુન્દર વાક્ય લખ્યું છે કે "સુધારણા એક એવી વસ્તુ છે કે જેમાંથી સંતોષ પામવાને માટે તેને દૂરજ રાખવી જોઇએ." રુઢિઓનાં બંધનમાંથી છૂટકારો પામવો એ બહુ વિકટ કાર્ય છે; કારણ કે કર્ત્તવ્યશીલ પુરૂષ, સમાજ અને સમાજના નેતાઓના દોષ સર્વને દેખાડે છેઃ તથા આવશ્યકતા લાગે તો એની નિન્દા પણ કરે છે, તેથી લોક એની સાથે દ્વેષભાવ રાખે છે. તે બિચારો કાંઇ ઠીક કહેતો હોય પણ લોકો તેના વાકયનો ઉલટોજ અર્થ સમજી બેસે છે, અને એને લીધે ભિન્નતાથી બચવા માટે જેવી સ્થિતિ છે, તેવીજ રહ્યા કરે એ ઉચિત છે. "**यद्भावि तद्भवतु**" કહીને શું સ્વાર્થપૂર્વકજ કાર્ય કરવું વાજબી છે ? શું એ સંભવિત છે કે તમે તમારી

મોક્ષપ્રાપ્તિની ચિન્તામાં વળગી રહી, અને સમાજનું ગમે તે થાય એમ કહીને તેનો વિચાર માત્ર પણ ન કરો. ડૂબતો સમાજ તમનેને એકલાને કદી નહિ તરી જવા દે. જો સમાજ ડૂબતો હશે તો તમારે પણ સાથે સાથે ડૂબવુંજ પડશે. જો સમાજ ઉત્તમ ઉન્નતિ કરતો હશે તો તમારી પણ અવશ્ય ઉન્નતિજ થવાની. એ તો સર્વથા અ-સંભવિત છે કે દૂષિત સમાજમાં એક પણ વ્યક્તિ દોષરહિત અને પૂર્ણ હોઇ શકે. સમાજથી દૂર રહીને કોઇની પ્રગતિ કરવી એ તો હાથને શરીરથી અલગ રાખીને પૂર્ણ શક્તિ પ્રાપ્ત કરવાની વાત જેવું છે.

આ વેદાન્તવિરૂદ્ધ વિચાર હિંદુસ્તાનમાં બહુ કાળથી ઉત્પન્ન થયો છે; તેથીજ સમાજનું અંગ ભંગ થઈ ગયું છે ને શોચનીય અવસ્થા આવી પડી છે. ઓ ભારતના ભવિષ્યના નવયુવકો! હિંદુસ્તા-નનો ભવિષ્યકાળ એ તમારોજ ભવિષ્યકાળ છે, અને તમેજ તેને માટે જવાબદાર છો. **બહુ જાતના જાદુમાં બાયલા લોકોજ ફસી પડે છે; સત્યથી ભરેલ ચૈતન્યવાન મનુષ્ય તો લોકોના વિચાર અને અંતઃકરણપર સામ્રાજ્ય ભોગવે છે;** ભલે પછી નામમાત્રનો બાહ્ય રાજા ગમે તે હોય. બી. એ. કે એમ. એ. ની પદવી તમને વિશ્વવિદ્યાલયમાંથી મળે છે, પણ કાપુરુષ કે વીરનરની પદવી તો તમારે પોતેજ પસંદ કરી લેવી જોઇશે. કહો, તમને કઇ પદવી પસંદ છે? જીવનના નીચ દાસત્વની કે જીવનના યુવરાજની? બળવાન અને શુદ્ધ ચારિત્રજ ઇતિહાસની ઉન્નતિનું શુદ્ધ સાધન છે. ન્યૂટને ગતિશાસ્ત્રના બીજા સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે તારવી કાઢયું છે કે, શક્તિનો પ્રભાવ બીજા પદાર્થપર એ થાય છે કે એની ગતિમાં કાંઇ વિકાર ઉત્પન્ન થાય છે. સેંકડો વર્ષથી આપણા આ દેશમાં અવાસ્તવિક દ્વેષભાવ અને શૂન્યભાવને લીધે બહુ અનિષ્ટ થાય છે; અને તેનું મુખ્ય કારણ રૂઢિનાં બંધનો, વાડાઓ અને વ્હેમોજ

છે. હે વિચારશીલ અને સુચરિત્રવાન યુવકો ! ચૈતન્યમય શક્તિ બનીને હાનિકારક રીતિ રિવાજોને દૂર કરવાનું કાર્ય તમારૂં છે. આ પુરાણી તામસિક ગતિને હઠાવીને શક્તિનો માર્ગ એ તરફ વહેવરાવો કે જ્યાં એની સંપૂર્ણ આવશ્યકતા હોય, જ્યાં જ્યાં જોર વધારવાનું લાગે ત્યાં વધાર્યે જાઓ. ઉદ્યોગ કર્યા કરો; કાર્ય કરતા રહો ! ભૂતકાળને વર્તમાન ને અનુસાર બનાવો: નિર્ભયતાથી પોતાના પવિત્ર અને બલિષ્ટ વર્ત્તમાનને ભવિષ્યકાળની સાથેની દોડધામની સરતમાં સામિલ કરી દ્યો. પૂર્વજો પાસેથી જે કાંઇ પ્રાપ્ત થયું છે. એનો અમે ત્યાગ નહિ કરી શકીએ; કારણ કે **જો સમાજ પોતાના પૂર્વજો પાસેથી મેળવેલી વસ્તુનો ત્યાગ કરી દે તો કોઈ બાહ્યશક્તિ સમાજનો નાશ કરી નાખે છે;** પરંતુ એ સાથે એ પણ લક્ષમાં રાખવું જોઈએ કે પૂર્વજો પાસેથી જે મળ્યું હોય તેનો આડંબર પણ ન કરવો જોઇએ, કારણ કે જે સમાજ એવો આડંબર કરે છે એનો નાશ તો અંતરથીજ થઈ જાય છે. શું તમારાં શુદ્ધ આચરણને લીધે સમાજમાં કલહ અને દ્વેષ ઉત્પન્ન થવો સંભવિત છે ? શું તમારા એવા વિચાર છે ? તમે એકલા હો તો પણ ધૈર્યથી ઉભા રહો; પાછા કદી પણ ન હઠો; એનું નામજ પુરુષાર્થ છે. પ્રવાહ તમને અનુકૂળ છે. એ **પુરાણવાદીઓને પોતાનો ભૂતકાળ લઇનેજ બેસી રહેવા દ્યો.** શું અસત્યથી તમે રાષ્ટ્રનો ઉદ્ધાર કરી શકશો ? શું લોકોને અંધકારમાં રાખીને તમે તેમનામાં એકતા ઉત્પન્ન કરી શકો તેમ છો ? શું ભૂલ અને ખોટા વિશ્વાસથી રાષ્ટ્રીય એકતા ઉત્પન્ન થઈ શકશે ? કદાચિત્ એમ પણ સમજી લ્યો કે સર્વે ખલાસીઓ એકજ દિશામાં નૌકાને હાંકી જાય છે; પણ જો એ દિશા ઉલટી, વિકાસવિરુદ્ધ અને સત્યવિમુખ હશે તો શું એ દિશામાં ચાલ્યા જવુંજ ઉચિત છે ? એવી નૌકા તો

અવશ્યમેવ કોઈ ખડકમાં અથડાઇ પડશે, અને ચૂરેચૂરા થઇ જશે. આ કામ જેટલું સત્વર બને એટલું સારૂં. કેવળ સ્વર્ગમાં એકતા સંભવિત છે. સત્ય અને પવિત્રતાથી જે એકતા સંભવિત છે, એજ વાસ્તવિક નભી શકે છે. હે રાષ્ટ્રની એકતાની આકાંક્ષા રાખનારાઓ ! **તમારૂં પ્રથમ કર્તવ્ય એ છે કે રાષ્ટ્રમાં જે અસંખ્ય અમાનુષિક પ્રથાઓ છે તેને દૂર કરો.** જો મનુષ્યજાતિને માટે અને એની ઉન્નતિને માટે લોકોને કષ્ટ સહન કરવું પડતું હોય, અથવા તો કાર્યકર્ત્તાઓને દંડ કે શિક્ષા સહન કરવી પડતી હોય તો તેથી એ સિદ્ધાન્ત નીકળી આવે છે કે દેશમાં આત્મિકજીવન ઉપસ્થિત છે; અને એના સ્વાસ્થ્યને માટે બહુ સારી રીતે શ્વાસોચ્છ્વાસ લેવાય છે.

આદર્શજીવનમાં તો દુઃખનું નામ માત્ર પણ હોતું નથી. ત્યાં તો પ્રેમ અને શાન્તિ ફેલાવનારી શાન્તિજ શાન્તિ હોય છે. વારૂ, જે સમાજમાં જ્ઞાનનો પ્રકાશ ત્રાસદાયક લાગે છે તેમાં દુઃખરહિત શાન્તિ અને ઉધોન્મુખ પ્રકાશ એક સાથે કેવી રીતે નભી શકવાનાં ? તમારી પ્રકૃતિજ કદાચિત એવી થઈ ગઇ હોય કે **તમે આદર્શજીવન નથી ગાળી શકતા, તો પછી તમારૂં ચારિત્ર તદ્દન સરલ અને સત્ય બનાવો;** કારણ એની આજકાલ બહુ આવશ્યકતા છે. **ન્હાના વિચારવાળા મહાન પુરુષોથી નહિ, પણ મહાન્ વિચારવાળા ન્હાના પુરુષોથીજ દેશનું કલ્યાણ સધાય છે.** અને શાન્તિ ? પશુઓના જેવું અઘોરીપણું શાન્તિમય માલૂમ પડે છે ! સ્મશાનની ભૂમિ પણ શાન્તિકારક જણાય છે ! પણ **આપણે તો જાગતી શાન્તિ જોઇએ, મરેલી નહિ.** જ્યારે લોકોમાં અન્ધકાર ફેલાયલો હોય, અને લોકો અંધારામાં ઠોકર ખાતા હોય, ત્યારે આપણા પ્રકાશને એક પત્થરની નીચે છુપાવી રાખવો એ તો મહાપાપ છે. તમારી પાસે પ્રકાશ ન હોત તો એટલું પાપ

ન ગણાત. જે પોતાનાં **વાક્યોથી બીજાની સહાય કરી શકતો હોય, પણ કાર્યને સમયે ચૂપ રહેતો હોય, તે મનુષ્ય રણસંગ્રામમાંથી નાશી જનાર બાયલા સિપાહીના જેટલોજ પાપી છે.**

(૨) હવે આપણે મનુષ્ય સંખ્યાનો પ્રશ્ન ઉપાડીએ.

માલ્થસ અને એવાજ બીજા **અર્થશાસ્ત્રીઓએ** આ વિષયમાં જે કાંઇ કહ્યું છે એનું વર્ણન કરવાની તો અહીં કાંઈ આવશ્યકતા નથી. **માલ્થસ** તો કેવળ જંતુવિજ્ઞાનશાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તનોજ પુનરુદ્ધાર કરે છે. પ્રાણીશાસ્ત્રીઓ—(પ્રકૃતિશાસ્ત્રવેત્તાઓ—Naturalists) એ એ વિષયમાં શું કહ્યું છે તે આપણે જરા જોઇએ. **હક્સલીએ** એક દેશ અથવા સમાજને અરણ્યના એક ઉપવનની ઉપમા આપી છે. સામાજિક વિકાસનો ક્રમ (અથવા જેને એ નૈતિક ક્રમ કહે છે) ઉપવનના ક્રમની સાથે બહુ મળતો આવે છે; પરન્તુ એ બન્ને ક્રમ સ્વેચ્છાચારી હોઇ સૃષ્ટિક્રમથી વિરૂદ્ધ છે. આ સૃષ્ટિક્રમમાં અતિ ઘોર અને તીવ્ર જીવનસંગ્રામ થતા રહે છે; પરંતુ ઉપવનક્રમ અને નૈતિક ક્રમમાં આવો સંગ્રામ થતો નથી—એ સંગ્રામમાં તો મૂળ કારણજ ઉઠી જાય છે. આ બધા ક્રમોની અભિન્નતા સિદ્ધ કરવાની **હેત્રિ ક્રમણ્ડે** બહુ માથાકૂટ કરી તોપણ તે ડારવિન અને હક્સલિના સિદ્ધાન્તથી એક રતિભાર પણ આગળ નથી વધી શકયો. બગીચાનો માળી બગીચાને સાફ કરીને, નકામા ઘાસને ખેંચી કાઢીને, બગીચાની ખીલવણી ન થવા દે, તો થોડાજ સમયમાં એ બાગમાં સ્વેચ્છાચારી સૃષ્ટિક્રમ શરૂ થઈ જશે, અને ઘનઘોર સંગ્રામ અને કલહ ઉત્પન્ન થશે; એ બગીચામાંથી શાન્તિ અને આનંદનું સામ્રાજ્ય ઉડી જશે; કારણ કે નકામું જંગલી ઘાસ સઘળે સ્થળે ઉગીને બાગની શોભા બગાડી નાખશે.

આવીજ રીતે જ્યારે કોઈ સમાજમાં લોકસંખ્યાની વૃદ્ધિની આવશ્યક સીમા આવી ગઈ હોય અને ત્યાં એ જનસમાજની સંખ્યાની અધિકતાને ઠેકાણે પાડવાના ઉચિત ઉપાય લેવામાં આવતા ન હોય તો એ સમાજમાં અવશ્યમેવ ઘોરસંગ્રામ આરમ્ભ થશે, અને શાન્તિને નષ્ટ કરી નાખશે; નૈતિક ક્રમને દાબી દેશે, નૈતિક તત્ત્વોના વિનાશ થશે, અને ઈશ્વરીય આજ્ઞાનો તિરસ્કાર થવા માંડશે. નિઃસંદેહ એવા સમયથીજ રાષ્ટ્રોની અવનતિ અને અધોગતિનો પ્રારંભ થયો છે, રોમ, ગ્રીસ અને અન્ય દેશોની અવનતિ અને નાશનું મૂળકારણ આ લોકસંખ્યાનો પ્રશ્નજ છે. હિંદુસ્તાનપર આ લોકસંખ્યાની વૃદ્ધિનો પ્રશ્ન પહેલાં પણ આવી ચૂક્યો હતો, પરન્તુ આપણે હજુ સુધી આ મૂળવિકારને દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કે ઉપાય નથી કર્યો. તમામ પૃથ્વીપર હિંદુસ્તાનના જેવી દારિદ્ર અને ભરપૂર લોક-સંખ્યા કોઈ પણ દેશમાં નથી. હિંદુસ્તાનનું એક સાધારણ કુટુંબ સંપૂર્ણ રાષ્ટ્રની સ્થિતિનું સૂચક ચિહ્ન છે. પ્રાપ્તિ બહુજ થોડી; ને પ્રતિવર્ષે ખાનારાંની સંખ્યાની વૃદ્ધિ; ઉપરાંત નિરર્થક અને નિર્દય પ્રથાઓ (રુઢિ, રીતિ રિવાજો વ્હેમો) માં દ્રવ્યનો અનુચિત માર્ગે વ્યર્થ વ્યય. એક તબેલામાં ઘણાં જાનવર હોય અને એક કે બે જાનવરને માટેજ ઘાસ હોય, તો એ જાનવરો એક બીજા સાથે અવશ્ય લડી મરશે. **લડાઇની જડને–કારણને દૂર ન કરવું અને લોકોને શાન્તિનો ઉપદેશ દેવો એ કેવળ ઢોંગ છે.** મારા દેશ-બન્ધુઓ અંતઃકરણથી નમ્ર અને શાન્તિપ્રિય છે, તથા નિશ્ચયપૂર્વક તેઓ નમ્રતા અને શાન્તિને ચાહે છે, પરન્તુ ભૂખ અને શારીરિક દુર્બળતાને લીધે તેઓ ઇર્ષ્યા અને સ્વાર્થના દાસ બની જાય તેમાં એ બિચા-રાઓનો શું દોષ? એમનો શું અપરાધ? જ્યાં સુધી લોક-સંખ્યાના પ્રશ્નનો નિવેડો લાવવામાં નહિ આવે, ત્યાંસુધી રાષ્ટ્રીય ઐક્ય

અને પરસ્પર પ્રેમભાવની વાત હવાઇ કિલ્લા જેવી છે. આપણે એ
ભયંકર પ્રશ્નનો નિવેડો લાવવો જોઇએ, નહિ તો જરૂર મરી જઇશું.
પ્રાણી જેવું વિજ્ઞાનશાસ્ત્રના તત્ત્વોને અનુસાર આવી સામાજિક અવસ્થામાં
જ્યાં આપણા સાથીઓને માટે આપણે હરઘડી દુઃખ ભોગવવું પડે
છે, ત્યાં સહાનુભૂતિ અને નિઃસ્વાર્થની વૃદ્ધિ હોવી અસંભવિત છે.
ઓ ભારતવાસીઓ ! આટલા તો તમે લોકસંખ્યાની અધિકતાને
લીધે ગરીબ બની ગયા છો, અને વળી આશા રાખો છો કે પ્રેમ
અને સહાનુભૂતિની વૃદ્ધિ થાય ! તમારી આ આશા વૃથા છે. પદાર્થ-
વિદ્યાનો અભ્યાસ કરનારા જાણે છે કે હરકોઈ જાતના પદાર્થની
આન્તરિક સ્થિરતા ત્યારે નભી રહે છે કે જ્યારે એનાં પરમાણુ એક-
બીજાથી એટલાજ ફાસલાપર રહે કે જેમાં નાનાં પરમાણુઓને
પણ પોતાની નિયમિત પરિક્રમા કરવામાં કાંઇ પણ હરકત ન પહોંચે.
હવે એ જોવું જોઇએ કે ભારતના રાષ્ટ્રની શું સ્થિતિ છે? શું એનાં
વ્યક્તિઓ એકબીજાની સાથે અથડાયા વિના પોતાની નિયમિત ચાલ—
પરિક્રમા પ્રમાણે ચાલી શકે છે—વર્તન રાખી શકે છે? શું એ પો-
તાની નૈસર્ગિક ગતિને સ્વતન્ત્રતાપૂર્વક ચલાવી શકે છે? જ્યાં એકનું
પેટ ભરવા માટે દશને ભૂખે મરવું પડે તેવું છે, તેવી સ્થિતિમાં
રાષ્ટ્રીય સ્થિરતા ટકાવી રાખવા માટે આપણે સત્વર કોઇ ઉપાય યો-
જવોજ જોઇએ. જો આપણે એમ નહિ કરીએ તો પ્રકૃતિ પોતાના
નિયમ પ્રમાણે આપણી સાથે વ્યવહાર કરશે. આપણી આવી અવ-
સ્થાને માટે મહર્ષિ વસિષ્ઠે પ્રકૃતિનો નિયમ વર્ણવ્યો છે કે, પ્લેગ,
દુષ્કાળ, નાશકારક યુદ્ધ અને ધરતીકંપનો જરૂર ઉદ્ભવ થવાનો.
બસ; અનિષ્ટના વિષયમાં ઘણી વાતો કરી; હવે એ વિચારવું જોઇએ
કે ઉપાય શું છે? ઉપાય ઘણા છે.

૧. હિંદુસ્તાનની બહાર પગ મૂકીએ એટલે સ્વર્ગનું દ્વાર બંધ

થઇ જાય છે. એ દુષ્ટ કલ્પના આ દેશમાંથી દેશપાર થવી જોઇએ અને તેની સાથે જે લોકોનો આ દેશમાં ઉદરનિર્વાહ ન થતો હોય તેઓએ સત્વર બહાર ચાલ્યાં જવું જોઇએ. મિત્રો ! ચાલો અન્ય દેશ દેશાન્તરોમાં નિવાસ કરો ! ખાબોચીઆના દેડકા બનવામાં શું આનન્દ આવી બેઠો છે ? શું તમારા મનમાં એવો વિચાર નથી આવતો કે તમારા અહીં રહેવાથી આ રમ્ય **ભારત** અંધાર કોટડી બની ગયું છે અને તેથીજ તમારો શ્વાસ બંધ થઇ જવા આવ્યો છે.

ब. એક સમયે **ભારત**ના આર્ય નિવાસીઓને માટે એ મહા સૌભાગ્યની વાત હતી, કે એઓને અધિક સંતાન થાય. પણ હવે તો એ સમય ચાલ્યો ગયો છે; સ્થિતિ બદલાઇ ગઇ છે. લોકસંખ્યાની અધિકતાનો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે માલૂમ પડે છે કે આજકાલ તો મોટું કુટુમ્બ પ્રાપ્ત થાય એ મહા દુર્ભાગ્યની વાત છે. જે વિચાર-શૂન્ય મનુષ્યો એમ કહે છે કે મરણોત્તર સ્વર્ગપ્રાપ્તિ પુત્રોત્પત્તિપર અવલંબન રાખે છે તેઓને કહેજો કે જરા પોતાની આંખો ઉઘાડીને જુએ કે મરતાં પહેલાંજ સંસારવૃદ્ધિને લીધે તમે તમારા ઘરને એટલે કે **ભારત**વર્ષને સાક્ષાત્ નરક બનાવી મૂકયું છે. જે લોકો ભોગવિલાસને માટે સ્વર્ગ ચાહે છે, તેઓને ભગવાન **શ્રી**કૃષ્ણજીએ બીજા અધ્યાયના ૪૨ થી ૪૫ શ્લોકમાં ખૂબ ચાબખા લગાવ્યા છે. **અર્જુન**નો વિચાર '**अपुत्रस्य गतिर्नास्ति**' એ ભગવાન **શ્રી**કૃષ્ણની આંખોની સામે પણ હતોજ. એ શ્લોકોને તમે પોતે વાંચીને એવી સ્વતંત્રતાના વિચારોને ગ્રહણ કરવા એજ યોગ્ય છે. "વિચાર કરો, સંતતિ વધારો, અજ્ઞાનમાં જીવન વ્યતીત કરો, એ દાસત્વમાં મરી જાઓ." આ હાનિકારક તત્ત્વ—કે જે આજકાલ **અમારૂં** અમંગળ કર્યા કરે છે—તેને સત્વર દેશની બહાર મોકલી દેવા જોઇએ. કોઈ કોઇ વાર આપણે આપણી અધોગતિને માટે મુસલમાનોને દોષ દઇએ છીએ, અને કોઇ

વાર અંગ્રેજ સરકારને અને કદી કદી આપણે હિંદુસ્તાનના ધર્મોને માથે બધો દોષ ઢોળી પાડીએ છીએ, અને કોઇ વાર તો એમજ કહીએ છીએ કે સર્વ અપરાધ પ્રચલિત વિદ્યા પ્રણાલીનો છે. આ સમાલોચનામાં કેટલીક સત્યતા તો અવશ્યમેવ છેજ, પરંતુ મુખ્ય દોષ એ અપવિત્રતાનો છે કે જેની સાથે સમસ્ત સંસારનો સંબંધ છે, જેનાથી સંપૂર્ણ ભારતવાસી ઉત્પન્ન થાય છે અને જે એની વર્ત્તમાન સ્થિતિનું કારણ છે; એટલે કે વિવાહસંબંધ. આ અતિશય મહત્ત્વપૂર્ણ અને પરમ પવિત્ર સંસ્થાની સાથે આપણે મહાન ઉપેક્ષાથી, અશાસ્ત્રીય રીતે, અને લજ્જાહીનપણે વરતીએ છીએ. ગમે તેટલી જન્મપત્રિકાઓ મેળવો, ગમે તેટલા જ્યોતિષના હિસાબ મેળવો, ગમે તેટલાં મુહૂર્ત શોધો, ગમે તેટલાં સ્તોત્ર ગાઓ, અને ગમે તેટલા પવિત્ર સંસ્કાર કરો તો પણ **હિંદુસ્તાનમાં જેટલા વિવાહ થાય છે તે લગભગ બધાજ અસામયિક, અમાંગલિક અને અપવિત્ર છે.**

આકાશનો કોઇ પણ ગ્રહ જ્યારે એમ જોશે કે કોમળ અને અપરિપક્વ બાળક અને બાળિકાઓનો વિવાહ તેમના (ગ્રહોના) અનુકૂળ હોવાના આધારપર કરવામાં આવે છે ત્યારે તે મંગળ (શુભ) સ્થાનપર કદી પણ નહિ રહે. આવા અમાનુષિક અને પશુઓને પણ નીચ લાગે એવા પ્રસંગો જોઇને સર્વ ગ્રહો કંપી ઉઠે છે, અને સ્વસ્થાનથી ચ્યુત થઇ જાય છે. **જો વરકન્યા પોતાના વિવાહ પોતાની મેળે નથી કરી શકતાં એવા અપવિત્ર વિવાહને વેદમંત્રો પવિત્ર કરે એ તો બાજુપર રહ્યું પણ એથી તો વેદમંત્ર ઉલટા પોતાનું મહત્ત્વ પણ ગુમાવે છે અને** તેથી પછી ભવિષ્યમાં તો એનો કશોએ પ્રભાવ રહેતોજ નથી. દેશમાં અયોગ્ય, કર્ત્તવ્યહીન, નિરુપયોગી અને પરોપજીવી પ્રાણી ઉત્પન્ન કરવા **માટે જે નિર્ધનોના નિર્વાહ કરવામાં આવે છે, એના આધા-**

ર્મિક સંસ્કારોની દુર્ગંધની સામે કોઈ પણ પુષ્પ પોતાનું માધુર્ય સદા ટકાવી રાખે તેમ નથી.

હે તરુણ જનો! બંધ કરો, બંધ કરો; હે ભારતના ભવિષ્યના ઉત્તરદાતા યુવકો! આ બંધ કરો; નૈતિક વિચાર કરીને, કે **ભા**રતવર્ષનો વિચાર કરીને, અથવા સ્વતઃ તમારે માટે કે તમારા વંશજોને માટે કૃપા કરીને **આ અસામાયિક અને અંધકારયુક્ત વિવાહપ્રણાલી બંધ કરો.**

એમ કરવાથી લોકો પવિત્ર થશે અને થોડે ઘણે અંશે મનુષ્ય સંખ્યાના પ્રશ્નનો પણ નીવેડો આવી જશે. શું તમને એમ લાગે છે કે આ સૂચના સૃષ્ટિક્રમથી વિરુદ્ધ છે? આ વાતનું તમારે અવસ્ય પ્રતિપાલન કરવું પડશે. નહિ તો જરજરિત કરી નાખનાર દુષ્કાળ અને રીબાવી રીબાવીને મારનાર મૃત્યુ તમને આ શિક્ષાને વ્યવહારમાં મૂકવા માટે ફરજ પાડશે. એમાં તો તલમાત્ર પણ શંકા નથી. શબ્દોમાંજ સત્ય સ્થિતિ અને એનું ભાવિ પરિણામભર્યું પડેલું છે. શું બાળલગ્ન અને બાળવૈધવ્ય સંસારમાં સર્વેથી વિશેષ સૃષ્ટિવિરુદ્ધ કાર્ય નથી? પૃથ્વીપરના કોઈ પણ સુધરેલા સમાજને પૂછી જુઓ. તમારામાં જો થોડું પણ મનુષ્યત્વ રહ્યું હોય તો અમાનુષિક અને સૃષ્ટિવિરુદ્ધ સંસ્થાઓ—રીતિ રિવાજોને દૂર કર્યા વિના કેવી રીતે સ્વસ્થ પણે બેસી શકો છો? વિધવાઅબળાઓ સહાયતાને માટે પોતાના કોમળ હાથ તમારી પાસે ધરે છે! તમારી આંખો સામે પ્રત્યક્ષ રૂઢિરૂપી ચિતાપર જીવન્ત સતી ક્રમશઃ બળી મરે છે! એનાં નિષ્પાપ અશ્રુપૂર્ણ નેત્રમાં ઈશ્વરી તેજ ઝળકે છે! અને સહાયતાની આશા રાખીને તમારા તરફ એ નેત્રો ટગટગી રહ્યાં છે! આ રૂદન કરતી ભવાનીથી ક્યાં સુધી નાશ ભાગ કરશો? હજુ પણ તમે એની વાતોમાં પણ લક્ષ નહિ આપો તો એ રક્તભક્ષિણી ઉગ્ર ચંડિકાનું રૂપ ધારણ

કરશે કે જેની સામે પૃથ્વી ડોલતી ડોલતી કંપવા લાગશે. લોકો શાન્તિ, શાન્તિનો પોકાર કરી રહ્યા છે, પરન્તુ જ્યાં સુધી પોતેજ આમંત્રણ કરી રાખેલી ચંડિકા બિરાજમાન છે ત્યાં સુધી દેશમાં શાન્તિ કેવી રીતે આવી શકે વારૂ? યૂરોપમાં લોક જેટલી નીચી પાયરીનાં હોય છે એટલાંજ જલદી તેઓ વિવાહ કરી લે છે, પણ જેટલાં જલદી હિંદુસ્તાનના લોક કરે છે, એટલાંતો ત્યાંનો અધમ નીચ પુરુષ પણ નથી કરતો. ત્યાંના ઉચ્ચશ્રેણીના લોક બહુધા ત્રીશ વર્ષની પહેલાં વિવાહ નથી કરતા અને એનું મુખ્ય તાત્પર્ય એ છે કે સંતતિ થોડી, પણ સારી થાય.

હર્બર્ટ સ્પેન્સરે પોતાના જંતુવિજ્ઞાનશાસ્ત્રનાં તત્ત્વોમાં લખ્યું છે કે માનસિકશક્તિ જેટલી વધતી જાય છે એટલી પ્રજોત્પત્તિની શક્તિ ઘટતી જાય છે. પશુઓની પ્રજોત્પત્તિની શક્તિની પ્રશંસા કર્યાં કરવાની અધમ સ્થિતિમાં આપણે ક્યાં સુધી રહેવું? બ્રહ્મચર્યના મહત્ત્વની સર્વદા સ્તુતિ કરનારાં આપણાં શાસ્ત્રો કહે છે કે આધ્યાત્મિક અને શારીરિક બળ કેવળ પવિત્રતામાંજ હોય છે. માનવશક્તિનો અંશ કે જેને આપણે વિષયવાસના અને વિષયભોગમાં વાપરી નાખીએ છીએ, તેને રોકી રાખીએ તો બહુ સુગમતાથી એ ઓજસ અર્થાત્ અક્ષય આધ્યાત્મશક્તિનું રૂપ ધારણ કરી શકે.

તમારે હવે કામવાસનાપર કાબૂ મેળવવો જોઇએ. જે મૂર્ખ પોતાની પશુવૃત્તિને નથી દબાવી શકતો અને પ્રકૃતિના અતિ ગંભીર સબંધને ભોગ સંબંધના અર્થમાં લઇ જાય છે, તે બિચારો નથી જાણતો કે એ મારૂંજ રક્ત–શ્વેત રક્ત (વીર્ય) જે મારા પ્રાણનો આધાર છે,–તેને વહેવરાવી દઉં છું. આ દિવ્યશક્તિનો દુરુપયોગ કરવો એ સર્વ પાપોનું મૂળ કારણ છે. કહ્યું છે કે અનાવશ્યક સ્થાનમાં

પડેલી સંપત્તિ ધૂળ સમાન છે તેવુંજ આ રૂપ છે. કામવાસનામાં પાશવ શબ્દની ઉપાધિ લગાડવાથી એની અધમતા બહુજ વધી જાય છે. પશુ પોતાના અસંખ્ય પ્રજોત્પાદન કાર્યમાં મહાન મૂર્ખ અને નીચ છે. એની ઉત્પત્તિની અધિકતાજ એના દારુણ સંહારનું મુખ્ય કારણ છે અને તેને લીધેજ એ બદનામ છે. પરન્તુ પશુઓ કદી પણ માત્ર સુખલાલસાથી વિષયભોગ નથી કરતાં. મનુષ્ય પશુઓથી શ્રેષ્ઠ મનાય છે કારણ કે એની વાસનાઓ એના વિવેકને અધીન હોય છે. એમ છતાં પણ મનુષ્ય અસંખ્ય પ્રજોત્પાદનમાં પશુઓની સરખામણી કરે અને અનાવશ્યક તેમજ નિકૃષ્ટ વિષયોમાં પશુઓના કરતાં પણ અધિક લિપ્ત થઈ જાય તો એ મનુષ્યની અવસ્થા કેવી અને કેટલી મહાન નીચ અને પતિત થાય છે અને એવી કઇ આપત્તિ છે કે જે એને નહિ ભોગવવી પડે ? !

પવિત્રતા ! પવિત્રતા ! તલવારના ઘા ખાઇને તમારે પવિત્રતા પ્રાપ્ત કરવી પડશે. તમે પવિત્રતા નહિ મેળવો તો ક્રૂર વિકાસચક્ર-સુદર્શન ચક્ર–તમારો સંહાર કરી નાંખશે. અત્યારે તમારી આશા કેવળ પવિત્રતાપરજ આધાર રાખે છે. જેવી રીતે વિકાસક્રમે અસંખ્ય લોકોના સમીપસ્થ સંબંધમાં પવિત્ર ભાવ ઉત્પન્ન કરી નાખ્યો છે. તેવીજ રીતે **ઓ ભારતવાસીઓ ! તમારે જો જીવન્ત રહેવું હોય, તો તમારે તમારૂં આચરણ અને મન સ્વચ્છ અને પવિત્ર રાખવુંજ પડશે. આમાં જો તમે ન્યૂનતા રાખશો તો તમારે માટે જીવતાં રહેવું દુર્લભ થઈ પડશે.** આ કાર્ય કઠિન હો કે સુગમ તોપણ તમારે તે સાધવુંજ પડશે. પોતાના દેશને માટે, પોતાના શરીરને માટે, તમારા મસ્તિષ્કને માટે, તમારા ધર્મને માટે, આ લોકને માટે, કે પરલોકને માટે તમારે સંપૂર્ણ પવિત્રતા પ્રાપ્ત કરવીજ પડશે. પવિત્રતાના વિના શૌર્ય પ્રાપ્ત નથી થઈ

શકતું, પવિત્રતાના વિના એકતા નથી મળી શકતી; પવિત્રતા વિના શાન્તિ દુર્લભ છે.*

કેળવણીઃ—અમેરિકા અને ઇંગ્લંડનો અશિક્ષિત વર્ગ પણ આપણાં વિશ્વવિદ્યાલયોના સાધારણ વિદ્યાર્થીઓ કરતાં અધિક બુદ્ધિશાળી હોય છે. એનું કારણ શું? **દૈનિક પત્રોનું નજીવું લવાજમ એજ એની કેળવણી અને જ્ઞાનનું મુખ્ય સાધન છે. અહીંનાં વિદ્યાલયો કરતાં તો ઇંગ્લંડ, જાપાન અને અમેરિકાનાં પત્રો પણ વિશેષ જ્ઞાન પ્રચાર કરે છે.** આપણા દેશમાં આ થોડી ઘણી કેળવણીના પ્રસાર માટે આપણે વર્ત્તમાન સરકાર તથા બીજી સંસ્થાઓને ધન્યવાદ દેવો જોઇએ. પરન્તુ વિચાર કરતાં વસ્તુતઃ એ કેળવણી નજીવી છે. આપણા જનસમૂહનું અજ્ઞાન અને આપણી સ્ત્રીઓના ભયંકર અંધકારનો સંપૂર્ણ વાંક આપણો પોતાનોજ છે. જે વીર્યશક્તિને હમણાં તમે દેશમાં કુરકુરીયાં વધારવાનાં મહા નીચ કાર્ય કરવામાં અને તેમ કરીને દેશને હજીએ છેક રસાતળમાં પહોંચાડી દેવાનું દુષ્ટ કાર્ય કરવામાં વૃથા ગુમાવી રહ્યા છો, તેનો સદ્-

* નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્યનો મહિમા તો ઓરજ છે અને ગ્રહસ્થાશ્રમીથી તેનું પાલન થવું પણ અશક્ય છે. જેથી કરી રામ સ્વામીએ અહીં ઉપદેશેલી 'પવિત્રતા'નો અર્થ એજ છે કે ગ્રહસ્થાશ્રમધર્મને અનુસરીને તેનું પાલન કરવું. ઋતુકાળ એજ સ્ત્રીગમનનો સમય તેમને માટે છે. અને ગર્ભાવસ્થાથી માંડીને બાળકને ધાવણ છૂટે ત્યાં સુધીનો સમય ગ્રહસ્થને માટે વિષય ભોગને માટે ધર્મશાસ્ત્રની આજ્ઞા મુજબ વર્જ્ય છે. કુદરત પણ એજ પ્રકાર સ્પષ્ટ સૂચવી રહી છે; છતાં મહિનામાં પચીસ પચાસ અને સો વખત વીર્યનો વૃથા વ્યય કરવાનું તો આ દેશમાં હવે છેકજ સાધારણ થઈ પડયું છે? વ્યાવહારિક કે પારમાર્થિક હરકોઈ પ્રકારની ઉન્નતિમાં આ વૃથા વ્યયે અત્યંત બાળક હોવાથી તેને રોકવો એજ અહીં-ગ્રહસ્થ બનનારા વિદ્યાર્થીઓ પ્રત્યે ઉપદેશાતી 'પવિત્રતા'નો આશય છે. **મંત્રી. સ. સા.**

પયોગ કરીને સ્ત્રીઓની ઉન્નતિ કરો; સામાન્ય વર્ગને કેળવણી આપો; પોતાની ઉન્નતિ સાધો અને રાષ્ટ્રનો ઉદ્ધાર કરો. એ કાર્યને ફળીભુત કરવાનો અત્યંત સુલભ અને સરળ માર્ગ એ છે કે વર્ત્તમાન દેશી પત્રોની દશા સુધારવી. સ્ત્રીઓ અને સામાન્ય વર્ગ સમજી શકે એવી ભાષામાં સાચાં ઉપકારી પત્રો કાઢવાં અને એવાં જે પત્રો હોય તેની ઉન્નતિ કરવી. કદાચિત્ આવાં કાર્યો કરવા માટે પહેલાં પ્રયત્ન થયા હશે પરન્તુ એમાં કાંઈ સફળતા જણાતી નથી. એનું મુખ્ય કારણ એ છે કે **(અંગ્રેજી) ભણેલા વિદ્વાન્ વિદ્યાર્થીઓને દેશી ભાષામાં લખવાને સૂગ ચડી આવે** છે–સંકોચ થાય છે. પ્રિય વર્ગ ! આપણી માતૃભાષાનું સન્માન અને સ્વાગત કરવું જોઇએ. ભારતીય યુવકમંડળે (Indian young Men's Association) સરળ અને સીધી ભાષામાં એક પત્ર કાઢવું જોઇએ. ભલે તે ગમે તે ભાષામાં હોય પરન્તુ અક્ષર તો દેવનાગરી હોવા જોઇએ અને આ વાતનું ખાસ ધ્યાન રાખવું જોઇએ કે જ્યાંસુધી બને ત્યાંસુધી અપ્રચલિત ફારસી કે સંસ્કૃત શબ્દોનો ઉપયોગ કરવો નહિ. **વ્યવહારમાં ન આવી શકે એવી કઠિન ભાષા કદી ન લખાવી જોઇએ.** કોઈનું અનુકરણ ન કરો. આ પત્રમાં કૉલેજના વિદ્યાર્થીઓએ નાના નાના લેખ લખવા જોઇએ. જે જે ઉચ્ચ વિચાર અને ચિત્તાકર્ષક કલ્પનાઓ તમને તમારા અધ્યયનમાં પ્રાપ્ત થાય એને કોઈ કોઇવાર પોતાની માતૃભાષામાં લખતા રહેવાનો પ્રયત્ન કરતા રહો. વાચકો કરતાં તમને પોતાનેજ તેથી વિશેષ લાભ થશે. જો કે લોકો તો બહુધા એમજ સમજે છે કે લેખથી વાચકોનેજ લાભ થાય છે. આ કાર્યની નાની નાની બાબતોનો વિચાર કરીને પાછા ન પડશો. પહેલો અંક માતૃભાષાની વર્ણમાળાથી શરૂ કરો અને એમાં થોડા સાદા સરળ શબ્દો રાખો. આ શુભ કાર્યનો ભાર વિશ્વવિદ્યાલયના વિદ્યાર્થીઓએ પોતાના શિરપરજ લેવો જોઇએ. કારણ દેશમાં જ્ઞાન

અને પ્રકાશ ફેલાવવાનું કામ તેઓને સુપ્રત કરવામાં આવ્યું છે. **ઉચિત છે કે તેઓ પોતાની માતા, ભગિની, પુત્રી, સ્ત્રી, અને અન્ય સંબંધી સ્ત્રીઓને વાંચતાં લખતાં શીખવે.** સાર્વજનિક પાઠશાળાઓ અને શાળાઓને માટે રાહ જોઇને ન બેસી રહો. આ પવિત્ર કામ તમારે માથેજ આવી પડ્યું છે. જો **ભારતને** જીવન્ત રાખવો હોય તો, સ્ત્રીકેળવણીનો પ્રચાર અત્યંત જોરથી થવો જોઇએ. તો પછી આ કાર્યનો તમેજ શા માટે આરમ્ભ ન કરો ? કોઈ પણ સ્ત્રી કે નિર્ધન મનુષ્ય દેશમાં નિરક્ષર ન રહી જાય એ તમારૂં કર્ત્તવ્ય છે. દેશના મુખપર આ અજ્ઞાનનું જે કલંક લાગ્યું છે તેને ધોઈ નાંખો. શું તમને તમારી પાડોશની ઢેડ–ભંગિયણોને ભણાવતાં શરમ કે ડર આવે છે ?! **શરમ આવતી હોય તો તમારી રીતભાત અને નીતિને ધિક્કાર છે! બિચારી ધનહીન અને અશિક્ષિત સ્ત્રીઓને માતૃવત્ પ્રેમથી મળો, અને તેઓને શિક્ષારૂપી પ્રકાશનું દાન કરો.** એ તમારૂં પરમ કર્ત્તવ્ય છે. આ કાર્ય કેટલું સાત્વિક અને પવિત્ર છે! ભારતીય યુવકમંડળના મુખપત્રમાં પ્રાથમિક પદાર્થ વિજ્ઞાન, ઇંદ્રિયવિજ્ઞાન, ખગોળશાસ્ત્ર, ઇતિહાસશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર અને માનસશાસ્ત્ર ઇત્યાદિનાં મૂળતત્ત્વોપર નાના નાના લેખ ક્રમશઃ નીકળવા જોઇએ. પરન્તુ **ભાષા અત્યંત સુગમ અને મનોરંજક હોવી જોઇએ.** અને પછી **આગળ ઉપર ભાષાને ઉચ્ચ શૈલીમાં લાવવી જોઇએ.** રામની સલાહ એવી છે કે પત્ર દેવનાગરી અક્ષરોમાં કાઢવું જોઇએ; કે જેથી હિન્દી રાષ્ટ્રભાષા થઈ જાય. **સ્ત્રીઓ અને ગરીબોને કેળવણી આપવી એ તમારૂં પરમકર્ત્તવ્ય છે.** આ કર્ત્તવ્યની ઇતિ પૂર્ણતા કરવાથીજ તમારી વાસ્તવિક ઉન્નતિ થશે. સાથે એ પણ ન ભૂલશો કે તમારી આગળ એક અધિક મહત્ત્વનો પ્રશ્ન પણ ઉપસ્થિત છે અને તે એ છે કે ઉન્નતિપ્રાપ્ત દેશોમાં જવું, ત્યાં કૃષિવિદ્યા તથા

અનેકાનેક ઉદ્યોગ શીખવા અને એ બધાને સંપૂર્ણ રીતે **ભારતમાં** બહુ શ્રેષ્ઠતાપૂર્વક પ્રસારવા.

ધર્મઃ—શું આ લેખે તમને અધીરા બનાવી દીધા છે? સાંભળતાં સાંભળતાં તમે થાકી ગયા છો? થાકી ગયા હો કે ન થાક્યા હો, છતાં હજુ ઉભા રહો! **રામ** તમને કદી નહિ છોડે! જે વાતનો પ્રસાર કરવાને માટે એણે જન્મ લીધો છે એ વાત તમને કહી તે ત્યાં સુધી એ તમને નહિ જવા દે. ગૃહસ્થો! તમારે કોઇ બહુ જરૂરી કાર્યપ્રસંગપર જવું હશે; પરંતુ પ્રાચીન ખલાસી તમને નહિ છોડે! કારણ કે **રામનો** સંદેશ સાંભળવા કરતાં અધિક આવશ્યકીય કોઇ પણ કાર્યપ્રસંગ હોઇ શકેજ નહિ.

ગૃહધર્મ, સમાજધર્મ, રાષ્ટ્રધર્મ, અથવા તમારૂં સર્વ કર્મફળ કે કોઇ પણ શુભ કર્મ અંધકારમાં થઇ શકેજ નહિ. હા, અશુભ કાર્ય તો અલબત્ત અંધારામાં કરવામાં આવે છે. **પોતાના હૃદયમાં શ્રદ્ધારૂપી અગ્નિ અને જ્ઞાનનો દિવ્ય જ્યોતિ પ્રજ્વલિત કર્યા વિના તમે કાંઈ પણ કરી શકશો નહિ;** એક ડગલું પણ આગળ વધી શકશો નહિ. આજે જે સૂચનાઓ અને યોજના તમારા કાનમાં ભરવામાં આવે છે; એ બધા તમારા જીવનાં બહિરઅંગ છે. શરીર ચૈતન્યવિના ટકી શકતું નથી. જેટલાં આન્દોલનોની સફળતા પ્રાપ્ત થઇ છે એની ચેતનતા કેવળ જીવિત શ્રદ્ધા અને દિવ્યજ્ઞાનપર નિર્ભય છે. જડવાદ, સંશયવાદ, નિરીશ્વરવાદ, નાસ્તિકવાદ અને અજ્ઞેયવાદ ઇત્યાદિ મતના **ધુરન્ધરોને જે યશ અને સફળતા પ્રાપ્ત થયાં છે, એનું મળ કારણ ધાર્મિક વૃત્તિજ માલૂમ પડે છે.** કિન્તુ એ ધુરન્ધરોને કેટલીક વખત એનું વાસ્તવિક જ્ઞાન નથી હોતું. કોઇ કોઇ વાતોમાં એ લોક નામમાત્રના ધર્માભિમાની લોકોના કરતાં પોતાના આચરણમાં ધર્મનો અધિક વ્યવહાર કરે છે. ઉદાહરણ તરીકે એક રબરનું કારખાનું લઇએ. એમાં હજારો નિરાધાર લોકને રોજગારી મળે છે, રાષ્ટ્રીય

વ્યાપાર થાય છે, દેશના ધનની વૃદ્ધિ થાય છે, ગરીબ મજુરોને ઉત્તેજન મળે છે, અને આગબોટવાળાઓને, રેલ્વેના અધિકારીઓને, ટપાલખાતાને, ભરપૂર કામ અને પગાર મળે છે, પરન્તુ જો આ કાર્યને રાસાયનિક રુચીકરણ (Chemical eqnation) કે અદૃશ્ય આન્તરિક પ્રત્યાઘાત (Invisible inner reaction) ની સહાયતા મળી હોય તો તે કાર્યજ ક્યાં સંભવિત હતું ? એવીજ રીતે (જ્યાંસુધી તમે તમારો આન્તરિક પ્રત્યાઘાત, હૃદય રૂપાન્તર, માનસિક સુધારણા અથવા તો પોતાના આત્મામાં પરમાત્માનું જ્યોતિ સ્વરૂપજ પ્રકાશ ન ઝીલો ત્યાંસુધી) તમારાં બધાં વ્યક્તિ વિષયક, કૌટુંબિક, સામાજિક અને રાજકીય કાર્ય સ્વતંત્રતાથી કદી પણ ફળીભૂત થતાં નથી.

કાર્લાઇલ કહે છે કે "શ્રદ્ધા બલવતી અને ચૈતન્યદાયિની છે." કોઈ પણ રાષ્ટ્રની જેટલી અધિક શ્રદ્ધા હોય, એટલો એ દેશનો ઇતિહાસ સફળ અને ઉન્નતિકારક નીવડે છે. જરા પેલા અરબ લોકો તરફ જુઓ; હજરત મહંમદ સાહેબનું સ્મરણ કરી જુઓ; એ શતાબ્દિનો વિચાર કરશો તો પ્રતીત થશે કે ભૂમંડળના એ વાલુકામય (રેતાળ) પ્રદેશમાં શ્રદ્ધાનો તણખો પડયો તેમ જણાશે. પરન્તુ તેટલાવડે કેટલો મહાન ચમત્કાર થયો ! એ વાલુકા તેના પ્રતાપે અગ્નિવાહક દારૂ બની ગઇ ! અને દિલ્હી અને ગ્રેનેડા સુધી એની ગગનચુમ્બિત જ્વાળા ભડકી ઉઠી, કે અલ્લા હો—અકબર ! ઈશ્વર વિના અન્ય કોઇ મહાન છેજ નહિ.

જે કાંઇ વાસ્તવિક ઉન્નત છે તે આપણા અનિર્વચનીય અંતઃકરણમાંથીજ ફૂટી નીકળે છે. જે મનુષ્ય આત્મસ્વરૂપમાં પૂર્ણતાપૂર્વક નથી રહેતો અથવા અશાંતિમાં રહ્યા કરીને પૂર્ણરૂપમાં રહેવા પ્રયત્ન પણ નથી કરતો, એવો મનુષ્ય ગમે ત્યાં હોય, ગમે તેવું ઐશ્વર્ય ભોગવતો હોય, પણ તે શૂન્ય અથવા મૃત—શબના જેવોજ છે.

હર્બટ સ્પેન્સરે પોતાના એક ગ્રંથમાં–કે જે ગ્રંથને રાજહંસનું અંતિમ ગીત કહી શકાય, એમાં–હકસલિના એક પ્રયોગ ઉપર ઉલ્લેખ કરતાં કહ્યું છે, કે મનોવૃત્તિ આપણી વિચારસંજ્ઞાનો બાહ્ય આકાર છે. મનનો વિચાર કરતાં આપણે બહુધા મનના મુખ્ય અંગને વિસારી મૂકીએ છીએ. એ મુખ્ય અંગ તે મનોવૃત્તિ–લાગણી છે. હૃદયવૃત્તિ કે જે સ્વામિની છે અને બુદ્ધિ તેની દાસી છે, તેજ શ્રદ્ધા અને ધૈર્યનું નિવાસસ્થાન છે. હૃદયવૃત્તિને લીધેજ સર્વ કાર્યની પ્રવૃતિ થાય છે, અને એનાથીજ સર્વ કાર્ય કરવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. **સ્પેન્સર** વળી આગળ ચાલતાં કહે છે, કે એ સ્વામીહૃદયની સુધારણા નથી થતી ત્યાંસુધી બુદ્ધિદાસીને સુધારવાથી કાંઇ પણ ફળ મળતું નથી. આ ધુરંધર અજ્ઞેયવાદીનો આ સિદ્ધાન્ત વર્તમાનકાળના સર્વોપરિ માનસશાસ્ત્રી **જેમ્સના** સાથે કેટલો મળતો આવે છે! પ્રો. **જેમ્સ** કહે છે કે ધાર્મિક અનુભવ પ્રત્યક્ષ ઇંદ્રિયજન્ય જ્ઞાનના જેટલોજ વિશ્વસનીય છે, અને તર્કશાસ્ત્રવડે સંસ્થાપિત કરેલા સિદ્ધાન્તો કરતાં તો તે અધિકતર વિશ્વસનીય છે. આપણી પ્રકૃતિની શાબ્દિક સ્થિતિ કરતાં ગૂઢતર સ્થિતિમાં આપણે નિવાસ કરવો જોઇએ. આપણી સત્તાની ગહનતામાં ખબર કાઢવી જોઇએ. આપણી વાસ્તવિક સ્થિતિનું યથાર્થ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું, જોઇએ. એટલુંજ નહિ પણ તે સ્થિતિને પોતે પ્રાપ્ત પણ કરવી જોઇએ; કારણ કે જે તત્ત્વ તમારામાં છે તેજ વિશ્વંભર છે. “**तत्त्वमसि**” ની જીવન્ત મૂર્ત્તિ બની જવું જોઇએ.

આ આજ **જીવન**; આજ **અમૃત તત્ત્વ** નિત્ય વિરાજતું;
આ એજ **શક્તિ**; **પરમ સત્તા**, **જીવન** અદ્‌ભુત સર્વનું,
જડતા અને અજ્ઞાનના ભ્રમપટ બધા દૂર થઇ રહે;
એ વાણી અનુભવી ભાખતા મન બુદ્ધિથી પર એ કહે.

ૐ ! ૐ !! ૐ !!!

૯—आर्यावर्त्तनी प्राचीन दिव्यदृष्टि.

(તા. ૨૮ જુલાઈ ૧૯૦૪ ના રોજ આપેલું વ્યાખ્યાન.)

કુલીન સ્ત્રીઓ અને સભ્ય ગૃહસ્થોના રૂપમાં—

બિરાજમાન પ્રિયકર પરમેશ્વર !

અમેરિકામાં હું પહેલ વહેલો આવ્યો ત્યારે સિયાટલમાં ઉતર્યો હતો. ત્યાંના સ્પિરિચ્યુલિસ્ટ લોકોએ મારૂં પ્રથમ સ્વાગત કર્યું છે. સિયાટલના અનેક સ્પિરિચ્યુલિસ્ટ લોકો મારા પ્રિય જન—વ્હાલા મિત્રો છે. પોર્ટલેંટ—ઓરગન—માં લોકોએ મારા વ્યાખ્યાનની સર્વ વ્યવસ્થા કરી હતી. એ સિવાય દક્ષિણ અમેરિકામાં પણ મને ઘણા સારા સ્પિરિચ્યુલિસ્ટ મળ્યા. એકંદરે અમેરિકાના સ્પિરિચ્યુલિસ્ટ લોકો અતિ ઉદાર, વિશાળ મનવાળા, બહુ લાગણીવાળા અને સાચા ખ્રિસ્તીઓ છે, એવો મારો અભિપ્રાય છે. હું અમેરિકા છોડવાની અણી ઉપર છું; અને આ દેશના જે લોકોએ મારૂં પ્રથમ સ્વાગત કર્યું છે, તેઓનેજ આજ સંબોધન કરવાનો મને પુનઃ પ્રસંગ મળ્યો છે; મારા એ સ્વજનો—પ્રિયજનો—ની સમક્ષ પુનઃ એકવાર ઉભો રહેતાં મને અત્યંત આનંદ થાય છે.

મિત્રો; બન્ધુઓ ! આજે આપણે તદ્દન નભોમંડળની નીચે, વૃક્ષોના ગીચ મેઘ મંડપમાં બન્ધુભાવથી એકઠા થયા છીએ. આજે "આર્યાવર્ત્તની પ્રાચીન દિવ્યદૃષ્ટિ" એ વિષયપર પ્રથમ વિવેચન કરીને પછી બીજા વિષય તરફ વળીશું.

આર્યાવર્ત્તની પ્રાચીન દિવ્યદૃષ્ટિ તે આ દેશના સ્પિરિચ્યુલિસ્ટ લોકની પ્રકૃતિ પુરઃસર સંસ્થા જેવી નથી; છતાં પણ આપણને આર્યાવર્ત્તનાં પ્રાચીન ધર્મશાસ્ત્રોમાં દિવ્યદૃષ્ટિનો સ્થળે સ્થળે ઉલ્લેખ

નજરે પડે છે. હું પણ દિવ્યદષ્ટિ અનુસારજ લખું છું, બોલું છું અને કામ કરૂં છું. ભગવદ્‌ગીતાના સંબંધમાં તમે બધાએ ઘણુંએ સાંભળ્યું છે. એ ભગવદ્‌ગીતા કુરુક્ષેત્રપર ભારતીય યુદ્ધના આરંભમાં શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને કહી છે. કુરુક્ષેત્રથી સુમારે બસો માઇલ દૂર રહેલા સંજયે કુરુક્ષેત્રમાં બનેલું સર્વ અથેતિ વર્ણન—શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને કહેલી ગીતા પણ—ધૃતરાષ્ટ્રને કહી છે. સંજયે એ કેવી રીતે કર્યું હશે? વ્યાસ ગુરુના અનુગ્રહને લીધે એને એ દિવ્યદષ્ટિ મળી હતી. જેનું પરિશીલન કરવાથી પરમાત્માનું તાદાત્મ્ય કિંવા ઐક્ય પ્રાપ્ત થયા વિના રહેતુંજ નથી.

"યોગવાસિષ્ટ" નામનો વેદાન્તનો એક અતિઅદ્‌ભુત ગ્રંથ છે; મારા મત પ્રમાણે તો એ અતિચમત્કારિક, અદ્વિતીય, ધુરંધર પુસ્તક છે; અને હું તો એમજ સમજું છું કે એ ગ્રંથનો વાંચનાર અવશ્યમેવ પરમાત્મા સાથે તાદાત્મ્ય અનુભવતો બને છે. એ ગ્રંથ પણ આ દિવ્ય દૃષ્ટિનુંજ ફળ છે. બીજું એક હિંદુસ્તાનનું મહાકાવ્ય "વાલ્મીકિ રામાયણ" પણ એના વાસ્તવિક પ્રસંગો બન્યા પહેલાં સેંકડો વર્ષ પૂર્વે લખાયેલું હતું. હિંદુસ્તાનના મહાન ગ્રંથોમાંના અનેક ગ્રંથોનું આવું ચમત્કારિક વર્ણન છે.

પૃથ્વીપરના મહાન કાવ્યપુરાણ મહાભારતમાં બાણાસુર રાજાની કન્યા ઉષાની પણ એક કથા છે કે ઉષાએ સ્વપ્નમાં એક દિવ્ય-પુરુષને જોયો અને એની સાથે સ્વપ્નમાંજ પ્રેમપાશમાં પડી. સ્વપ્ન ઉતરી ગયા પછી તેની અત્યંત પ્રેમાસક્તિને લીધે એ વિરહ દુઃખે માંદી પડી. તેના પિતાએ અનેક વૈદ્યરાજને બોલાવ્યા પણ સર્વ ઉપાયો નિષ્ફળ ગયા. રાજકન્યાની ચિત્રલેહા નામની એક અતિ ચતુર દાસી હતી. તેણે રાજકન્યાના હૃદયનો મર્મ જાણી લીધો. એને કામ વિકાર ઉત્પન્ન થયો છે અને તેનું ચિત્ત કોઇ પુરુષમાં લાગેલું છે,

એવી તેને ખાત્રી થઇ ગઈ. એ ચિત્રકળામાં બહુ કુશળ હતી. એ સમયે તેણે જગતના મનુષ્યોનાં, દેવ દાનવોનાં ચિત્ર કાઢવાની શરૂઆત કરી. એ સમયમાં હિંદુસ્તાનની સ્ત્રીઓ કળાકૌશલ્યમાં કેટલી પ્રવીણ હતી એનો પણ તમને આથી કંઇક ખ્યાલ આવશે. ચિત્રલેહાએ અનેક ચિત્રો કાઢ્યાં પણ તેની કાંઈ અસર થઇ નહિ. આખરે તેણે શ્રીકૃષ્ણનું ચિત્ર આલેખ્યું. એ જોઇ ઉષાની નાડી ધડકવા લાગી. આથી શ્રીકૃષ્ણ એનું પ્રેમપાત્ર હશે એમ ચિત્રલેહાને શંકા થઇ; પણ તેથી જોઇએ તેવી અસર ન થઈ. ચિત્રલેહાએ શ્રીકૃષ્ણના પુત્ર મદનનું ચિત્ર કાઢયું એટલે તો નાડીના ધબકારા વધવા લાગ્યા, અને મદનના પુત્ર અનિરુદ્ધનું ચિત્ર કાઢતાં તો અંતઃકરણ ઉછળવા લાગ્યું, અને માન મૂકીને લજ્જા દૂર કરી. આવી રીતે રાજકન્યા ઉષાના રોગનું સાચું કારણ સમજાઇ આવ્યું; અને તે પછી કેટલાક બનાવો બન્યા પછી એનો અનિરુદ્ધ સાથે વિવાહ થયો. આ ઐતિહાસિક વાર્તા છે અને સંપૂર્ણ સત્ય છે.

અહીં એ પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે કે ચિત્રલેહાએ સર્વ દેવદાનવ અને રાજા–મહારાજાઓને જોયા હશે? જોયા વિના એ બધાંનાં ચિત્ર કેવી રીતે આલેખી શકી હશે? નહિ–તેને દિવ્યદષ્ટિ પ્રાપ્ત થઇ હતી; પરમાત્માનું એ તાદાત્મ્ય પામી ચૂકી હતી; અને તેથી પ્રકૃતિનો પટાન્તર તેને માટે બંધ ન રહેતાં, સ્પષ્ટ, સરળ થઈ ગયો હતો. આ પ્રમાણે તમને જોઇએ તેટલાં ઉદાહરણ આપી શકાય તેમ છેઃ પણ તેની આવશ્યકતા નથી. જગતમાં સર્વ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી આપનારી વસ્તુ કે શક્તિ–એ આંતરદષ્ટિ કે દિવ્યદષ્ટિ છે, એટલું કહેવુંજ માત્ર પૂરતું છે.

વેદાન્તશાસ્ત્ર આવાં અનેક સુંદર દષ્ટાંતોથી ભરપૂર છે અને વિખ્યાત છે. ગ્રંથોમાંથી અને વિશ્વવિદ્યાલયમાં અધ્યાપકો પાસેથી

મેળવતા જ્ઞાન કરતાં આ આન્તરદષ્ટિએ પ્રાપ્ત થતું અધ્યાત્મજ્ઞાન કેવા ભિન્ન પ્રકારનું છે, તેનું એક ઉદાહરણ હું આપું છું.

એક વાર એક રાજાને પોતાના મહેલની દિવાલોમાં અતિ અદ્ભુત રંગ પૂરાવી ચિત્રો આલેખવાનાં હતાં. એ કાર્ય માટે અનેક દેશના ચિતારા આવ્યા હતા; તેમાંથી બે ચિતારાને છેવટે પસંદ કર્યા, અને તેઓના કાર્યની પરીક્ષાને માટે દરેકને સામ સામેની બે દિવાલોપર ચિત્ર કાઢવાનું કહ્યું. એકબીજા પોતાનું કરેલું કામ ન જોઇ શકે તેથી બન્ને ભીંતોની વચમાં પડદા નાખવામાં આવ્યા હતા. કામ પૂરૂં કરવા માટે તેઓને એક પખવાડિયું ઠરાવવામાં આવ્યું હતું. એક ચિતારાએ મહાભારતના મહાન સુંદર દેખાવોનાં ચિત્રોથી ભીંત રંગવાનું શરૂ કર્યું, બીજા ચિતારાએ શું કર્યું તે સંબંધે હું તમને પાછળથી જણાવીશ. પખવાડિયું પૂરું થયું એટલે રાજા પોતાના પરિવાર સહિત એ ચિત્રો જોવા માટે આવ્યો; પહેલા ચિતારાએ પોતાની દિવાલ પાસેનો પડદો દૂર કર્યો એટલે અનેક સુંદર ચિત્રો જણાયાં અને એ જોઇને સર્વે આશ્ચર્યચકિત થયા; અને કહેવા લાગ્યા કે "કેટલું સુંદર કાર્ય છે! આનેજ ઇનામ મળવું જોઇએ." બધા પ્રેક્ષકો એમજ બોલી ઉઠયા કે "આના જેવું અદ્ભુત કાર્ય કોઇ કરી શકેજ નહિ; પરીક્ષામાં આજ ફતેહમંદ નીવડયો છે, માટે આનેજ બીજું જે કાંઇ કાર્ય કરાવવું હોય તે કરવાનો હુકમ આપવો જોઇએ."

ત્યાર પછી બીજા ચિતારા પાસે રાજા પોતાની સવારી સાથે ગયો અને એને એનો પડદો ઉંચકવાની આજ્ઞા કરી. પડદો ઉપડતાં જ પ્રેક્ષકો પત્થરની મૂર્ત્તિ જેવા સ્તબ્ધ થઇ ગયા. ત્યાં તો અદ્ભુત ચમત્કારજ થયો! પ્રેક્ષકોનાં મુખમાંથી શબ્દજ ન નીકળી શક્યો: ત્યારે બીજા ચિતારાએ એવાં તે શાં અદ્ભુત ચિત્રો ચિતર્યાં હશે

વાહ ! પહેલા ચિતારાએ કાઢેલાં સર્વ ચિત્રો આ બાજી ભીંતપર હતાં અને તફાવત એટલોજ હતો કે પહેલા ચિતારાનાં ચિત્ર જરા સાફ અને ચકચકિત નહોતાં લાગતાં, અને બીજા ચિતારાનાં ચિત્ર એટલાં તો સુઘટ, લીસાં અને પ્રકાશિત માલૂમ પડતાં હતાં કે એક ન્હાનીશી માખી બેઠી હોય તો તે પણ લપસી પડે તેમ હતું. એથી વધારે અદ્‌ભુત આશ્ચર્યકારક સૌંદર્ય તો એ હતું કે બીજા ચિ-તારાનાં ચિત્ર દિવાલમાં ત્રણેક વાર ઉંડાં ચિતર્યાં હોય એવાં જણાતાં હતાં. બીજા ચિતારાનું આવું ચોકખું કામ શાથી થયું હતું ? તેણે દિવાલને પંદર દિવસ સુધી ઘસ્યાજ કરી હતી. એમ કરવાથી તે એટલી તો પારદર્શક અરીસા જેવી થઇ ગઇ હતી કે પડદો ખસેડતાંજ બીજી દિવાલપરનાં બધાં ચિત્રો એમાં પ્રતિબિંબિત થઇ ગયાં હતાં.

આવી રીતે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાના બે માર્ગ છે. તેમાંનો એક તો ઉપરની વાર્તામાં વર્ણવ્યા પ્રમાણે પહેલી ભીંતપર ચિત્ર કાઢવા જેવો છે. એટલે કે ભૂગોળશાસ્ત્ર, જ્યોતિષશાસ્ત્ર, ધર્મશાસ્ત્ર વગેરે અન્ય શાસ્ત્રોનાં ચિત્રો એટલે જ્ઞાનભંડાર આપણા મસ્તિષ્કમાં ભરવો. જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનો આ એક માર્ગ થયો, આ માર્ગથી તમને અવશ્યમેવ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થશે. પહેલા ચિતારાની પેઠે તમે એ જ્ઞાનરૂપી રંગો તમારા હૃદયપર ચિતરી શકો. પણ પ્રિય બાંધવો ! જગતનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનો એક બીજો પણ માર્ગ છે. એ માર્ગમાં વિચારોને અંતરમાં ઠસાવવાની–ભરી રાખવાની નહિ પણ અંતઃકરણના મળને દૂર કાઢી નાખવાની, અને વિકારોને નિર્મૂળ કરી ઉપયોગી વિચારોનું સાધન કરવાનો છે. અંતઃકરણને સ્વચ્છ અને પવિત્ર કરવાનો તે માર્ગ છે. પરમાત્મામાં અંતઃકરણને લીન કરવાની એ ક્રિયા છે. એમર્સન કહે છેઃ–પ્રકૃતિના અંતર સાથે તારા અંતરનો તાર જોડી દે, એટલે સર્વ ભેદ તારી પાસે સ્ફૂટ થઈ જશે. સર્વેશ્વરની સાથે તાદાત્મ્ય અનુભવ

કરવાનો માર્ગ આજ છે. વૉલ્ટ વ્હિટમન કહે છે કેઃ—"સર્વની સાથે એકતા અનુભવ્યા વિના સર્વ જાણી શકાતું નથી," સર્વ જાણવું એટલે સર્વની સાથે ઐક્ય અનુભવવું.

જગતના સર્વ મહાન આદ્ય લેખકો, અને બુદ્ધિમાન પુરુષોને ક્યાંથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું હતું! આ દેશમાં અનેક પ્રૉફેસર, ધર્મશાસ્ત્રી "ડૉક્ટર ઑફ ડિવિનિટિ" અને એવી અનેક પદવી મેળવેલા મહાન પંડિતો છે; અને તેમણે પોતાનું આયુષ્ય મહાન ગ્રંથોના અભ્યાસમાંજ વિતાવ્યું છેઃ પરંતુ ખ્રિસ્તના જેવો સુંદર અને અપૂર્વ ઉપદેશ એમાંના કેટલાંએ આપેલો છે તે કહો જોઇએ? અમેરિકામાં આટઆટલા લેખકો અને વક્તાઓ થઇ ગયા છે અને છે, પણ એ સર્વ વ્યાખ્યાનો અને ભાષણોમાં ખ્રિસ્તના સપ્તશબ્દોના ભાષણ જેટલું જોસદાર ભાષણ કોઇનું પણ થયું નથી. એ સાત શબ્દના વ્યાખ્યાનની તમને સર્વને ખબર છે. "**મને સ્વાતંત્ર્ય આપો અથવા તો મૃત્યુ આપો.**" એજ તે ભાષણ છે. ગણિતના તથા તત્ત્વજ્ઞાનના કેટલા બધા પ્રૉફેસર થઈ ગયા, પણ તે બધામાંથી કેટલાએ ન્યૂટનના "પ્રિન્સિપિયા" નામના સુંદર ગ્રંથના જેવો બીજો એક પણ ગ્રંથ લખી આપ્યો છે? એ બધું જ્ઞાન એને ક્યાંથી મળ્યું હતું? ગણિતના ગ્રંથમાંથી જે જ્ઞાન એને મળ્યું હતું, એની યોગ્યતા તેણે જે જ્ઞાન જગતને આપ્યું એની સાથે સરખાવતાં કશી ગણત્રીમાં નથી. એ જ્ઞાન એણે કોઈ ઉચ્ચતમ માર્ગે પ્રાપ્ત કર્યું હતું. શેક્સપિયરનાં નાટકો આજે પણ વિશ્વવિદ્યાલયના એમ. એ. વર્ગના વિદ્યાર્થીઓ ભણે છે. એ બિચારો શેક્સપિયર કોઇ પણ વિદ્યાલયનો ગ્રેજ્યુએટ નહોતો, છતાં પણ એણે એવાં પુસ્તકો લખ્યાં છે કે ગ્રેજ્યુએટ થવા માટે વિદ્યાર્થીઓએ તેનો અભ્યાસ કરવો પડે છે. વર્ત્તમાન સમયનો મહાન વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી હુર્બર્ટ સ્પેન્સર કોઇ પણ વિશ્વવિદ્યાલયનો ગ્રેજ્યુએટ નહોતો. કોઇએ એને

કહ્યું કે "આપનું વાચન અતિ વિશાળ હશે" એણે ઉત્તર આપ્યો:– "ના, સાહેબ, જો હું બીજાઓના જેટલો વિશાળ વાચક હોત તો હું તેટલોજ મૂર્ખ કે શંખ રહ્યો હત. આવાં ઉદાહરણોપરથી આપણે જોઇ શકીએ છીએ કે જેણે જેણે આ શાસ્ત્ર કે જ્ઞાનની પ્રગતિ કરી છે, તેઓએ પોતાની કલ્પના અને અપૂર્વ જ્ઞાન, તે કાળે અસ્તિત્વમાં આવેલાં પુસ્તકોમાંથી મેળવેલું નથી. ત્યારે પ્રશ્ન એ ઉપસ્થિત થાય છે કે એ અપૂર્વ કલ્પનાશક્તિ ને જ્ઞાન ક્યાંથી આવ્યાં ?

પ્રિય બન્ધુઓ ! માધુર્યની મૂર્તિઓ; જરા બુદ્ધિપૂર્વક વિચાર કરો. તમારા માંહેનું સત્ય–આત્મા–ઈશ્વરમાં લીન થયાથી–તેની સાથે ઐક્ય પ્રાપ્ત કરવાથી એ જ્ઞાન મળે છે. સર્વ સુખનો, જીવનનો, પ્રકાશનો, આનંદનો ઉગમ તમારી અંદરજ છે–તમારો આત્માજ છે. સર્વ જ્ઞાન, સર્વ સુખ આપણો અંતર્યામી છે, એવો વિચાર થોડો સમય એકાન્તમાં બેસીને કરો એટલે તમને એ અનુભવ થશે.

આ અપૂર્વ જ્ઞાન કિંવા દિવ્યદષ્ટિ પ્રાપ્ત કરવા માટે હિંદુસ્તાનમાં કયો માર્ગ ગ્રહણ કરવામાં આવતો એ હું તમને કહું છું: વેદના ગ્રંથો દેવતાઓ અથવા ઈશ્વરે લખેલા છે એમ હિંદુ લોક કહે છે, એનો અર્થ એ કરવાનો છે કે જ્યારે ઋષિઓએ વેદ લખ્યા હતા ત્યારે તેઓ દેહભાવના રહિત થયા હતા, અને તેઓએ પોતાના અહંકારનો સંપૂર્ણ ત્યાગ કર્યો હતો. એ સ્થિતિમાં જે આધ્યાત્મિક તત્ત્વો એમણે જોયાં–તેમના અનુભવમાં આવ્યાં, એ તેઓએ વેદાંત ગ્રંથમાં યોજ્યાં. તેથીજ ઋષિઓને મંત્રદ્રષ્ટા કહેવામાં આવે છે. હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રોમાં એવું લખેલું છે કે સર્વ વેદ વૃક્ષની પેઠે પ્રણવ–બીજમાંથી ઉત્પન્ન થયા છે. આ બન્ને વિધાનનો મેળ કેમ મેળવવો ? જે લોકોએ–જે ઋષિઓએ વેદને લખ્યા છે. તેનાં આદિકારણ એ ઋષિઓ નથી, પણ દીપકમાંથી પ્રકાશ અને પુષ્પમાંથી મકરન્દ છૂટે

તેમ એ વેદમંત્રો એ ઋષિઓમાંથી ઉદ્‌ભવ્યા છે. એનો ભાવાર્થ શું ? વસ્તુતઃ એમ વાર્ત્તા છે, કે જે જે લોકોને એ અદ્‌ભુત પ્રેરણા મળી છે; જેઓએ એ ઇશ્વરસાક્ષાત્કાર કર્યો હતો, અને દેહાધ્યાસની, અહંભાવની સ્વાર્થી ભાવનામાંથી પર થઇ ઉચ્ચતમ આનંદમાં રમી રહ્યા હતા, તેઓએ એ સર્વ પ્રકાશ અને બળ પ્રણવ–ૐના ગાનમાંથી મેળવ્યાં હતાં.

પ્રણવમંત્રનો જપ એટલે માત્ર હોઠનો ઉચ્ચાર નથી; એમાં એથી કાંઇ અધિક વિશેષતા છે. કંઠ કે ઓઠ જ્યારે પ્રણવનો ઉચ્ચાર કરતા હોય, ત્યારે અંતઃકરણમાં એનો બુદ્ધિપૂર્વક વિચાર કરવો જોઇએ અને ચિત્તની વૃત્તિઓમાં એનો અતિ ઉત્તમ ભાવનાથી સદાભાસ કરાવવો જોઇએ. આમ આ પ્રણવના ત્રિવિધ જાપથી તમે પરમાત્મા સાથે એકતા અનુભવવાનો પ્રકાશ અને જ્ઞાનાનંદ પ્રાપ્ત કરી શકો છો. એ ઋષિઓએ આ માર્ગ ગ્રહણ કર્યો હતો અને એ વિધિથી દિવ્યદષ્ટિ પ્રાપ્ત કરી હતી. પ્રણવમંત્રનો શું અર્થ છે અને એની શું વ્યાપ્તિ છે એનું સવિસ્તર વિવેચન તો કોઇ અન્ય પ્રસંગે કરીશું; પણ એ અર્થનું વિવેચન કર્યા પહેલાં આજે તમને આ ધ્વનિપર પ્રણવની શું અસર અને સંબંધ છે એનું થોડું વિવેચન હું કરીશ.

ઇશ્વર શબ્દોને—નાદને—માન આપે છે કે નહિ—એ પ્રશ્ન સર્વના મનમાં સહજ ઉત્પન્ન થાય એવો છે, એટલે કે શબ્દોના ધ્વનિ સાથે ઇશ્વરનો કાંઇ સંબંધ છે કે નહિ એ સમજવા જેવું છે. ૐ એ પરમાત્માની—પવિત્રમાં પવિત્રતમ—આત્માની અત્યંત સ્વાભાવિક અને સત્ય સંજ્ઞા—નામ—છે એ રામ અત્યારે સિદ્ધ કરશે. ૐ શબ્દ કોઈ અમુક ભાષાનોજ શબ્દ નથી. હિંદુઓએ એનો સ્વીકાર કર્યો એનો અર્થ એમ થતો નથી કે એ શબ્દ સંસ્કૃત ભાષાનોજ છે; એમ નથી. એ નિસર્ગનો શબ્દ છે, નિસર્ગનો મંત્ર છે, અને એ સ્વતઃસિદ્ધ શબ્દ

છે; આ સંસ્કૃત ભાષાનો, હિંદુ લોકોનો શબ્દ છે માટે તેનો ત્યાગ કરવો એટલે તો 'પારકું એટલું પાખંડી' માનીને સદ્‌વસ્તુનો ત્યાગ કરવા જેવું છે. હિંદુ લોકનો એ શબ્દ છે અને સંસ્કૃત ભાષાનો છે એટલા માટે તેને ફેંકી ન દેશો. સંસ્કૃત ભાષાના વ્યાકરણમાં અન્ય શબ્દની પેઠે આ ૐ શબ્દને જાતિ કે વિભક્તિના પ્રત્યયો નથી લાગતા. એટલે એવી રીતે પણ એ સંસ્કૃત શબ્દ નથી. એ સ્વતઃ શક્તિવાળો, નૈસર્ગિક શબ્દ છે. હિંદુઓએ એનો સત્કાર કરી લીધો છે. પ્રત્યેક બાળક એ ધ્વનિ સાથેજ જન્મે છે. જન્મીને બાળક પહેલાંજ કયો શબ્દ ઉચ્ચારે છે? અં, ઉં, અમ્, અથવા મં, મં, ઉં, અં એ ત્રણે શબ્દો—ત્રણે ધ્વનિનો ૐકારમાં અંતર્ભાવ થાય છે. ફ્રેન્ચ ભાષામાં 'અ'ની સાથે 'ઉ' આવે તો સંધિ થાય છે, સંસ્કૃતમાં પણ એજ નિયમ છે. આવી રીતે પ્રાણી પરલોકમાંથીજ ૐ એ શબ્દ લઇનેજ જન્મ લે છે. વળી માંદા માણસને પણ કયો શબ્દ બોલવાથી આરામ થાય છે? અહ્—અંહ્ એવો શબ્દ બોલવાથી રોગીને થોડી વિશ્રાન્તિ મળે છે. અતિશય વેદના થતી હોય ત્યારે એ ૐ શબ્દથી દુઃખ કમી થાય છે. બાળકોને જ્યારે બહુ આનંદ થાય છે ત્યારે પણ ઓ, ઓ, એવાજ ઉચ્ચારો કરીને કૂદે છે. તેવીજ રીતે ઉત્તરમાં પાઘડી કે ટોપીથી ઢાંકેલું શિર, દક્ષિણે બુટ તથા જોડા, પૂર્વે પશ્ચિમે એક એક બાજુએ એક એક બાહુ, આ પ્રમાણે પાંચ છ ફીટમાં બંધાઈ જઇને, દેહ ભાવનામાંથી બહાર પડીને અહંકાર વિરહિત થયા એટલે તમને અવર્ણનીય સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે. એ સ્થિતિ ૐ શબ્દથી બહુ સારી રીતે દર્શાવાય છે અને એ સ્થિતિમાં એજ શબ્દ મુખથી બહાર પડે છે. એ શબ્દનું સર્વ ભાષામાં પ્રમુખ સ્થાન છે. તમારી ભાષામાં Omnipresent, Omnicient, Omnipotent 'સર્વવિભુ, સર્વજ્ઞ, સર્વશક્તિમાન્ ઇત્યાદિ પરમાત્માનાં જે મધુર નામો છે, એનો આરંભ

Om ॐ શબ્દથીજ થાય છે. તેવીજ રીતે તમારી પ્રાર્થનામાં ભાષણ પૂરૂં થાય છે એટલે તમે Amen–'આમેન' એમ બોલો છો. પર્શિયન અને અરબી લોક 'અમિન' એમ કહે છે. પ્રાર્થના પૂરી કરીને ભાષણ સમાપ્ત થાય છે એટલે 'આમેન' 'અમીન' એ શબ્દ તમોને મૌનવૃત્તિ–ધ્યાન એટલે પરમાત્માની સમીપ જઇને મૂકે છે. આ સ્થિતિનું વર્ણન હિંદુ લોકોએ આમ કર્યું છે:—

यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह ।

અહીં મન સાથે પ્રાણી નિરાશ થઇને પાછાં વળે છે; આમેન, આમીન એ આ શબ્દનોજ અપભ્રંશ છે. તેથી એ પરમેશ્વરનું અત્યંત સ્વાભાવિક નામ છે; એમ સિદ્ધ થાય છે.

હવે એક બીજી વાત. તમારી શ્વસનક્રિયામાંથી કેવો અવાજ થાય છે એ તમે કદી તપાસી જોયું છે? ન જોયું તો આપણે હવે જોઇએ. એકાન્તમાં બેસી નિરાંતે જોરથી શ્વસનક્રિયા કરો. શ્વાસ અંદર લેતાં "**सो**" એવો અવાજ થાય છે? શ્વાસ બહાર કાઢતાં "**हम्**" એવો થાય છે નહિ વારૂ? એટલે કે તમારી શ્વસનક્રિયાના જેવોજ **सोहम्** એવો ધ્વનિ ઉત્પન્ન થાય છે. **सोऽहम्** એનો સંસ્કૃતમાં અર્થ છે; અને એ અર્થનો અંગ્રેજી ભાષાએ સ્વીકાર કરવો જોઇએ, ઇંગ્લિશ, ફ્રેન્ચ, સ્કેન્ડિનેવિયન, રશિયન, ગ્રીક, અને ફારસી ભાષા એ સંસ્કૃત ભાષામાંથી ઉત્પન્ન થયેલી છે; સંસ્કૃત ભાષાની આ ભાષાઓ પુત્રીઓ છે, એમ ભાષાશાસ્ત્ર–શબ્દશાસ્ત્ર (Philology) થી સિદ્ધ થાય છે. તો પછી માતાનું ધન પુત્રીએ શા માટે ન લેવું જોઇએ? '**सो**' એટલે તે અને **हम्** એટલે હું; એટલે **सोऽहम्** એટલે "તે હું છું"– "**अहं ब्रह्मास्मि**" **सोऽहम्** શબ્દમાં **स** અને **ह** એ બે વ્યંજનો છે, અને બાકીના સ્વર છે. સ્વરનો ધ્વનિ મુખ્ય, સ્વતંત્ર હોય છે, અને વ્યંજનનો ઉચ્ચાર

સ્વરના અવલંબન વિના થતો નથી. પરતંત્ર અથવા પરાધીન વ્યંજનો **स** અને **ह** કાઢી નાખીએ એટલે **सोहम्** શબ્દમાંથી ૐ શબ્દજ આપણી પાસે રહે છે; અને શ્વસનક્રિયામાં એ શબ્દજ મુખ્ય છે. આ ઉપરથી એ સિદ્ધ થાય છે કે તમારા અંદરનું જીવન એટલે તમારો અંતરાત્મા અથવા તો સર્વને જીવન આપનાર પરમાત્મા, એનું અત્યંત સ્વાભાવિક નામ ૐ છે.

પ્રણવના ગાનમાંથી ઉચ્ચ, સૂક્ષ્મ લહરિ કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે, અને આપણી પણ કેવી રીતે ઉન્નતિ થાય છે એનો હવે થોડો શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિથી વિચાર કરીએ.

ધ્વનિ બે પ્રકારના છેઃ વ્યાકરણમાં આ બે પ્રકારના ધ્વનિનાં સ્પષ્ટ કિંવા વ્યક્ત ધ્વનિ–વર્ણાત્મક ધ્વનિ અને અસ્પષ્ટ કિંવા અ-વ્યક્ત ધ્વનિ; ધ્યાનાત્મક ધ્વનિ એવાં નામ છે. વર્ણાત્મક ધ્વનિ વર્ણમાળાના અક્ષરોવડે સ્પષ્ટપણે ઉચ્ચારી શકાય છે. ધ્યાનાત્મક ધ્વનિ એવી રીતે બોલી શકાતો નથી. વર્ણાત્મક ધ્વનિનો મસ્તિષ્ક સાથે મસ્તિષ્કના જ્ઞાન સંબંધી વિષય સાથે સંબંધ છે; અને ધ્યાનાત્મક ધ્વનિનો અંતઃકરણની વૃત્તિ સાથે સંબંધ છે. વર્ણાત્મક ધ્વનિનું ક્ષેત્ર અતિ સંકુચિત છે. ઉદાહરણ તરીકે હું આપની સાથે અંગ્રેજી ભાષા બોલું છું. પણ જેને અંગ્રેજી સારૂં આવડતું હશે એનેજ મારા ભાષણની સમજ પડશે; બીજાને નહિ પડે. બીજો એક માણસ, તમારી પાસે આવીને ફારસી અથવા સંસ્કૃત ભાષા બોલવા માંડશે, એટલે એ શું કહે છે એની તમને સમજ નહિજ પડે. પણ ધારો કે એજ મનુષ્ય રડવા માંડે, એટલે એને કોઇ પણ વસ્તુની જરૂરત છે કે કાંઈ દુઃખ છે, એમ તમે સમજી લેશોજ. કોઈ પણ મનુષ્ય તમારી પાસે આવીને સંસ્કૃત કે ફારસી અથવા જાપાની ભાષામાં બોલવા માંડે તો તેનું હૃદ્ગત તમારાથી સમજી શકાશે નહિ, પણ તે મનુષ્ય

હસવા માંડશે એટલે તરતજ સમજાશે. એક મનુષ્યનું હાસ્ય કે રૂદન એ જેમ અક્ષરોનું ન હોતાં ધ્યાનાત્મક ધ્વનિનું છે, અને તે ધ્વનિ આપણું હૃદ્ગત બીજાને સમજાવે છે અને આપણું કાર્ય પાર પાડે છે. નાના બાળકને કોઇ પણ ભાષા બોલતાં આવડતી નથી; પણ એની પ્રેમની ભાષા બધા સમજે છે. ધારો કે અહીં એક બિલાડી આવી છે. "અહીંથી ચાલી જા" એમ એને ફારસી, સંસ્કૃત, અરબી કે અંગ્રેજી ભાષામાં કહેશો એમાં એને કંઇ સમજણ નહિ પડે. પણ હાથની એક તાળી વગાડતાંજ તે પલાયન કરી જશે. વર્ણાત્મક ધ્વનિ કરતાં ધ્યાનાત્મક ધ્વનિથી હરકોઈ કાર્ય સત્વર સિદ્ધ થાય છે. ધ્યાનાત્મક ધ્વનિની ભાષા સાર્વત્રિક છે; અને એની સીમા કે સ્થાન મસ્તિષ્કથી નીચે છે. સત્તરમા અને અઢારમા શતકના પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞો, મનુષ્યમાં નિયામક શક્તિ (શક્તિનું કેન્દ્ર) મસ્તિષ્કમાં હરકોઇ સ્થળે છે એમ સમજે છે. પણ હવે તેઓની ભૂલ સ્પષ્ટ સમજાઇ ગઇ છે, અને શક્તિનું કેન્દ્ર (આત્મા) હૃદયના નાડીચક્રમાં છે, એમ આધુનિક તત્ત્વજ્ઞોની નજરમાં આવી ગયું છે. એટલે કે ધ્યાનાત્મક ધ્વનિની ભાષા મસ્તિષ્કમાંથી નીકળીને હૃદયમાં આવી છે અને તે અનેકને સમજાય છે એમ અમે કહીએ છીએ. એક સ્ત્રીને એમ કહેતાં મેં સાંભળી છે કે " તમે મને ચર્ચ (દેવળ)માં ઉપદેશ નહિ સંભળાવી શકો પણ સંગીત સંભળાવી શકશો." ચર્ચમાં લોકોને ઉપદેશ કરતાં સંગીત વિશેષ પ્રિય થઈ પડે છે, એવો તમારો સર્વનો અનુભવ છે. એમ થવાનું કારણ શું ? ચર્ચનો ઉપદેશ (વર્ણાત્મક ધ્વનિ) મસ્તિષ્કમાંથી નીકળે છે અને સંગીત (ધ્યાનાત્મક ધ્વનિ) તેની નીચે હૃદયમાંથી નીકળે છે અને તમારાં દુઃખ હરી લઇને તમને તત્કાળ શાન્તિ અર્પે છે. ઈસ્ટ બોરોદામાં મારો એક મિત્ર છે, એના કારખાનામાં જ્યારે મજુરોમાં કલહ ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે તે કામને

થોભાવીને તરતજ પિયાનો વગડાવે છે. એનાથી જ્યારે અર્ધોએક કલાકમાં શાન્તિ ફેલાઇ જાય છે એટલે પછી પહેલાંની પેઠેજ કામ શરૂ થાય છે. સંગીતની–રણવાદ્યની–રણભૂમિપર કેવી અસર થાય છે એ તો તમે સર્વ જાણતા હશોજ.

ગ્રીક દેવતા એપોલોના સંગીતમાંથી ટ્રોય શહેરની ઉત્પત્તિ થઇ ગઈ છે, એમ કહેવામાં આવે છે. તેવીજ રીતે ઈટાલીના કિનારાપર રહેનારી મોહિની વનદેવતા (Sirens) ના વિષયમાં તમે સાંભળેલું છે. આ વનદેવતા પોતાના સંગીતના યોગથી સમુદ્રપર આવતા જતા લોકોપર મોહજાળ નાંખતી અને લોકો ફસીને તેની જાળમાં પડતા એટલે ત્રણ દિવસ સુધી એમને નાના પ્રકારના ભોગ આપીને ચોથે દિવસે તેને મારી નાંખતી હતી. એના સંગીતનો મોહ એટલો બધો વિલક્ષણ હતો કે ચોથે દિવસે પોતે મરી જનાર છે એમ જાણતા છતાં એ લોક એની જાળમાં આવી ફસતાં.

ગ્રીક પુરાણોમાં કાલિઓમ દેવતાના પુત્ર આરફસ કવિ એટલું તો મનોહર સંગીત કરતા કે વહેતા ઝરા એમનું ગાન સાંભળવા ઉભા રહી જતા હતા; અને સિંહ, ગાય, ઘેટાં ઇત્યાદિ જનાવરો એની પાસે દોડી જતાં; અને પોતાનો નૈસર્ગિક–વૈરભાવ ભૂલી જઇને ગાન સાંભળતાં ઉભાં રહેતાં હતાં. સેંટ સેસિલાએ પોતાનું ગાન સંભળાવવા એક દેવદૂતને નીચે ઉતાર્યો હતો એમ કહેવાય છે. પણ આરફસ તો મૃત્ય પ્રાણીઓને સ્વર્ગમાંજ નહિ પણ તેને ઉન્નત કરતો હતો તેથી એની યોગ્યતા સેસીલા કરતાં અધિક છે. સંગીત એટલે શું? સંગીત એ ધ્યાનાત્મક ધ્વનિનો પ્રકાર છે અને એનો પ્રભાવ કેટલો વિલક્ષણ છે! કોઇ વિશિષ્ટ ધ્વનિનું કોઈ વિશિષ્ટ પરિણામજ આવે છે એમ આધુનિક શાસ્ત્ર સિદ્ધ કરે છે; અને શાસ્ત્રને જ્યારે ઠીક રીતે સિદ્ધ કરતાં આવડતું નથી તોપણ ધ્યાનાત્મક ધ્વનિનું તો વિલક્ષણ

પરિણામજ આવવાનું. પ્રણવનું ગાન આજ ધ્યાનાત્મક–ધ્વનિનો એક પ્રકાર છે. અને વિશ્વાત્મા સાથે–પરમાત્મા સાથે તાદાત્મ્ય કરી આપવાની એ ધ્વનિમાં–પ્રણવના ગાનમાં–વિલક્ષણ શક્તિ છે, એ અનુભવ સિદ્ધ થયું છે. આ જ્યારે શાસ્ત્રથી આજે સિદ્ધ નથી થઇ શકતું, તેમાં શાસ્ત્રની પ્રગતિ હમણાં અટકી પડેલી છે; અને આગળ ઉપર તે સિદ્ધ કરીને જરૂર દેખાડશે. તે દરમ્યાન સત્ય તો સત્યજ રહેવાનું. અનેક યુગોના અનુભવની કસોટીમાં ઉતરેલું આ વેદાન્ત રત્ન હું તમારી પાસે ધરૂં છું. તેની યોગ્ય પરીક્ષા કરીને તેનો સ્વીકાર કરો. આ ઉપર જણાવેલા માર્ગથીજ આર્યાવર્તના લોકોએ પ્રાચીનકાળની–દિવ્ય દૃષ્ટિ–અંતર્દૃષ્ટિ મેળવી હતી.

ૐ ! ૐ !! ૐ !!!

The Civilized World's Spiritual Debt to India.

१०—सुधरेला जगतपर हिंदुस्ताननुं आध्यात्मिक ऋण.

(તા. ૨૯ જુલાઇ ૧૯૦૪ના રોજ આપેલું વ્યાખ્યાન.)

આજ સ્હવારે જિજ્ઞાસુઓની સાથે વાર્તાલાપ કરતાં રામના હોઠમાંથી એક એવો ઉદ્ગાર નીકળી ગયો કે " હું કદી જન્મ્યો છું એવું મને સાંભરતુંજ નથી. ખરેખર હું અજર અને અમર છું; અને હું કોઈ પણ દિવસે મરીશ એવી પ્રતીતિ મને જગતમાંથી કોઇ પણ કરાવી શકે તેમ નથી."

હિંદુસ્તાનની એક મહા ચમત્કારિક વાત હમણાં અહીં ઉપલબ્ધ થઇ છે. થોડા દહાડા પહેલાં મિનાપોલિસમાં ભાષણ થઈ રહ્યું એટલે એક સન્નારી રામ પાસે આવી અને કહેવા લાગી,—"સ્વામીજી હિંદી સ્ત્રીઓ શું આજ પણ પોતાનાં બાળકોને ગંગામાંના કાચબાઓ પાસે ફેંકી દે છે?"

મેં તેને કહ્યું:—" ઓ દેવિ ! મને પણ ગંગામાં ફેંકી દીધો હતો પણ તમારા બાયબલના જોનની પેઠે હું નીકળી આવ્યો."

વાસ્તવિક હકીકત તો એમ છે કે હું ગંગાના મુખથી તે તેના મૂળ સુધી પગે ચાલીને ફર્યો છું, મારી સાથે ફરવા આવનારાં જાણે છે કે આ મારો નાનો દેહ રોજ ચાલીસ માઇલ ચાલી શકે છે, ગંગાને કાંઠે હું બહુ ફર્યો છું અને એ નદી એટલી પવિત્ર તથા સ્વચ્છ છે; અને વળી પવિત્ર છે એટલેજ તેનો પ્રવાહ જોરમાં વહે

છે તેથી તેમાં કાચબા કે મગર રહેવાનો સંભવજ શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ પણ અશક્ય છે. કાચબા તો મેલા, ગંધાતા બંધ પાણીમાં રહે છે. ગંગામાં તો તે કદી દૃષ્ટિએજ પડતા નથી. ખોટાં ગપ્પાં ફેલાવનારાને ધન્ય છે!

અહીં વળી એક હિંદુ વિદ્યાર્થી ઉપર પણ એક અદ્‌ભુત પ્રસંગ આવી પડયો હતો. તેનો મને પરમ દહાડે સિયાટલમાંથી પત્ર આવ્યો છે, તેમાં તે લખે છે કે એક સ્પિરિચ્યુઅલ સંસ્થામાંથી તે પોતાને ઘેર જવા નીકળ્યો હતો એટલામાં તે જે ડબામાં બેઠો હતો, એજ ડબામાં એક તરુણ કુમારિકા આવીને બેઠી. તે બન્ને એકજ સ્ટેશને ઉતર્યા; કારણ કે તેઓનાં ઘર પણ પાસે પાસે હતાં. એક કલાક પછી એક પોલિસે તે વિદ્યાર્થીને પકડયો અને છ કલાક તેને તુરંગમાં કાઢવા પડયા. બીજે દિવસે તેની તપાસ થઇ. કુમારિકાની ફરિઆદ એવી હતી કે “કાળા કાળા ડોળામાંથી પાણીદાર અને ચમત્કારિક નેત્રોવડે એ હિંદી વિદ્યાર્થીએ મારા સામે જોયું હતું. તેથી મને મૂર્છના આવવા જેવું થયું ને હું ગભરાઇ ગઇ.” અહા દેવ! એકાદ ગરીબ હિંદુ અમેરિકામાં આવે તે પહેલાં પોતાની કાળી આંખો તેણે ક્યાં રાખી આવવું જોઇએ? આ દેશના ઘણાખરા ભાગમાં હિંદુના સંબંધમાં આવી વિચિત્ર કલ્પના પ્રચલિત છે.

હવે આપણે બીજી એટલે ઉજળી બાજુનો વિચાર કરીએ, પૂર્વે હિંદુસ્તાનમાં અનર્ગળ સંપત્તિ ભરી હતી. હિંદુસ્તાન સંપત્તિનો ખજાનો છે, અને એ સુવર્ણભૂમિ છે, એવી વિખ્યાતિ સર્વ દેશમાં પ્રસરી રહી હતી. સમસ્ત યુરપમાં હિન્દુસ્તાનનો મોહ ફેલાઈ રહ્યો હતો. હિંદુસ્તાનનાં આવાં મોહક વર્ણનો સાંભળીને યુરપના બધા પ્રદેશોના રાજાધિરાજોનાં મન આ દેશપ્રતિ આકર્ષાયાં હતાં; હિંદુસ્તાનને પોતાનો કરી લેવા સૌ અધીરા થઈ રહ્યા હતા. હિંદુસ્તાનની

સંપત્તિ મેળવવા, અને અધિકાર પ્રાપ્ત કરવા, યૂરપના દેશોમાંથી લોકો આવ્યા કરતા હતા. એમાંના કેટલાએકે વાયવ્ય દિશાએથી આવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. કૉલમ્બસના મનમાં હિંદુસ્તાનનો નજદીકનો માર્ગ શોધવાનો વિચાર હતો અને એ શોધમાંજ—એ નવીન માર્ગ શોધવાના પ્રયાસમાંજ તેનાથી આ અમેરિકાની અચાનક શોધ થઇ ગઇ હતી. એક સમય એવો હતો કે આવી રીતે જ્યારે ભૌતિક સંપત્તિને લીધે પણ હિંદુસ્તાનની દેશ વિદેશમાં અતિ વિખ્યાતિ હતી. ફારસી અને ગ્રીક મુસાફરોએ હિંદુસ્તાનનાં મંદિરોનાં જે સુંદર વર્ણનો લખ્યાં છે એમાંથીજ માત્ર તમારી સમક્ષ થોડું રજુ કરૂં છું. એક મંદિરમાં તો એ સમયે દશ હજાર નોકર હતા અને એ મંદિરની છતમાં હીરામાણેક જડેલાં હતાં. હિંદુસ્તાનની એ સંપત્તિના વિષયમાં તમને જો ઐતિહાસિક પુરાવાની આવશ્યકતા હોય તો હું તમને વૉર્ન હેસ્ટિંગ્સ અને લૉર્ડ ક્લાઇવના વિષયનાં એડમંડ બર્કનાં ભાષણો વાંચવાની ભલામણ કરૂં છું.

હિંદુસ્તાનની બુદ્ધિ વિષયક સંપત્તિના સંબંધમાં પણ ઘણું કહી શકાય તેમ છે. હિંદુસ્તાનમાં એક માણસને સ્મરણશક્તિના અતિ અદ્‌ભુત—ચમત્કાર ભર્યા પ્રયોગો કરતાં જોયો છે. એની આસપાસ કુંડાળું વળીને એકવાર સુમારે પચાસ કે સાઠ પુરુષો બેઠેલા હતા. તેમાંના પ્રત્યેકને હરકોઇ પુસ્તકમાંથી કાંઇ થોડો ભાગ વાંચી સંભળાવવાને કહ્યું હતું. કોઇને અંગ્રેજી તો કોઇને અરબ્બી, કોઇએ હિંદુસ્તાની તો કોઇએ મરાઠી, એમ વિવિધ ભાષાનાં પુસ્તકોમાંથી સૌએ થોડું થોડું વાંચી સંભળાવ્યું; વિશેષમાં એ પ્રયોગ કરનાર પુરુષ અંધ હતો. દરેક વાંચનારે પોતે કેટલી લીટીઓ વાંચી હતી તે પણ તેને યાદ રહ્યું હતું. ત્યારપછી એ મંડળના દરેક માણસે ક્રમશઃ તેને એક એક લીટી કહેવી શરૂ કરી. એક માણસે પોતાના ૨૦ લીટીના ફકરામાંથી પહેલી લીટી કહી સંભળાવી, બીજા માણસે પોતાના તેર

લીટીના ફકરાની પાંચમી લીટી કહી સંભળાવી અને એવી રીતે દરેકે જૂદી જૂદી લીટીઓ વારાફરતી કહી દીધી. આવી રીતે એ અંધ અવધાનીને+ સૌએ છૂટી છવાઇ અને આડીઅવળી લીટીઓ કહીને પોતાના ફકરા પૂરા કરી દીધા. સૌએ પોતાના વાચનની પૂરી લીટીઓ કહી દીધી એટલે એ અંધપુરુષે સૌને એ ફકરા મુખેથી કહી સંભળાવ્યા, અને એમાં એક પણ ભૂલ નહોતી. પ્રેક્ષકોમાં કેવું આશ્ચર્ય થયું હશે !

માનસશાસ્ત્રની શોધના વિષયમાં પણ થોડું કહેવું આવશ્યક છે. હિંદુસ્તાનમાં એક એવો સ્વામી હતો કે જે પાંચ મિનિટ સુધી તદ્દન નિશ્ચેષ્ટ અને મૃતવત્ પડી રહ્યો હતો. પરંતુ હિમાલયમાં તો મેં એવા સ્વામીઓને જોયા છે કે જેઓ લાગલાગટ મહીનાના મહીના સુધી પોતાના શરીરને જડવત્–શબવત્ સ્થિતિમાં રાખી શકે છે. એક સાધુ તો છ મહીના સુધી આવી રીતે શરીરને મૃતવત્ રાખી શકતો હતો: એક સાધુએ પોતાના શરીરને એક પેટીમાં મૂકવાની આજ્ઞા કરી હતી અને એ પેટીને જમીનમાં દાટી દેવરાવી હતી. છ મહીના પછી તેણે કહેલી વિધિપૂર્વક એ કાઢી જોઇ હતી, અને તેના કહેલા ઉપચારો અજમાવતાં એનું શરીર પુનઃ ચૈતન્યમય થયું હતું.* વ્હાલાંઓ ! આ ચમત્કારનો જરા વિચાર કરતાં શીખો ! એક મનુષ્ય (ખ્રિસ્ત) ત્રણ દિવસ સુધી શબવત્ પડી રહ્યો. એ વાત ઉપર તો આખું યૂરપ ગાંડું બન્યું છે; જ્યાં ત્યાં એના નામનોજ ડંકો વાગે છે અને ત્રણ દિવસના ચમત્કારમાં તો એ વ્યક્તિ વિષયક કીર્તિ અને પૂજામાં એનાપરની શ્રદ્ધામાં સર્વ યૂરપવાસીઓ સ્તબ્ધ બની ગયા છે. હિંદુ-

+ પંડિત ગટ્ટુલાલજીના સંબંધમાં આ કથન હોવું જોઇએ. મંત્રી.

* યોગિરાજ હરિદાસના સંબંધમાં આ કથન છે, એમ ચરિત્ર-માળાના પાઠકોને યાદ આવશેજ. મંત્રી.

સ્તાનમાં તો લોકો આવી રીતે છ છ મહિના પછી જાગ્રત–જીવન્ત–થાય છે, પણ અમે તેને મિથ્યા મહત્ત્વ આપતાજ નથી. એ કાંઇ આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ કે પરમાર્થ નથી; પણ માનસશાસ્ત્ર કે ઇંદ્રિયવિજ્ઞાન-શાસ્ત્રના પ્રકારનો એક શાસ્ત્રીય પ્રયોગ છે. વર્ત્તમાન સમયના દાક્તરોને–શાસ્ત્રજ્ઞોને એ વિષયની ખબરજ નથી. તેઓએ પોતાના વિજ્ઞાનની શાખામાં પ્રવીણ થવું જોઇએ; એનો અધિક અભ્યાસ કરવો જોઇએ. અમે તો એ વસ્તુને તેને યોગ્ય મહત્ત્વજ આપીએ છીએ.

હવે આપણે પ્રશ્નની સમર્થનવાળી બાજુપર જઇએ તે પહેલાં એની નિષેધાત્મક બાજુનો થોડો વિચાર આપણે કરીએ. એ નિષેધાત્મક બાજુ–એ કરણ વિધિ આ છે. પરમદહાડે એક સજ્જને આવીને કહ્યું:–"સ્વામીજી, કૃપા કરીને આપ, આપના ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનની કૂથલીથી અમને ત્રાસ ન આપો: એ ધર્મ હવે શું જીર્ણ નથી થઇ ગયો?" કેવું આશ્ચર્ય! ધર્મ જીર્ણ થઇ જાય! સત્ય જૂનું બની જાય અને વિકાર પામી તેમાં પણ ભ્રષ્ટતા આવી જતી હશે! મેં તેને ઉત્તર આપ્યો: "બન્ધુ! અમેરિકા અને યૂરપની વર્ત્તમાન ઉન્નતિના સાચા કારણની તમને ખબર છે?" તમારો ધર્મ જીર્ણ થઈ ગયો છે એમ તેણે કહ્યું ત્યારેજ મારે આવો પ્રશ્ન એમને પૂછવો પડયો હતો.

અમારો ધર્મ જીવિત છે; અને એ ધર્મ (વેદાન્ત) કરણરૂપ સમર્થન સિદ્ધિની બાજુ ઉપર ભાર મૂકે છે; નિષેધાત્મક પક્ષ તરફ નહિ. "તું આ ન કરીશ" એમ નહિ પણ "તું આમ કર" એવી વેદાન્તની શાસ્ત્રાજ્ઞાઓ છે. બન્ધુઓ! અમેરિકાની પ્રગતિનું કારણ અને એના ધર્મસંબંધે આપણે જરા વિચાર કરીએ એટલે સર્વ સ્પષ્ટ થશે.

એ સજ્જનને કહ્યું કે તમારો ધર્મ તો શોભાની ખાતર ગળેના

બાંધેલા તાવીજના જેવો છેઃ બાળકને ગળે તાવીજ બાંધ્યું હોય છે, અને એમાં કોઇ કાર્યમાં વિજય થાય તો એનો યશ પોતે લે છે અને પરાજય પામે તો દોષ તાવીજપર ઉતારી પાડે છે. તમારૂં પણ તેમજ છે. તમારી ઉન્નતિ અને સુધારાનું ખરૂં કારણ તો કાંઇ બીજુંજ છે ક્રિશ્ચિયાનિટિ કે જેને હું ચર્ચિયાનિટિ—(ખ્રિસ્ત ધર્મ કે દેવળ ધર્મ—) કહું છું એ એનું ખરૂં કારણ નથી. આપણે એનું અવલોકન ઐતિહાસિક દૃષ્ટિબિન્દુથી કરીએ એટલે સહજ સમજાઇ આવશે. ઈતિહાસમાં આપણે સ્પષ્ટ જોઇ શકીએ છીએ કે અમેરિકા અને યૂરપમાં આ સુધારો અને ઉન્નતિ ક્રિશ્ચિયાનિટિ દાખલ થયા પહેલાં પણ હતાં. જેટલી સ્થિતિએ વર્તમાનકાળમાં અમેરિકા અને યૂરપ સુધારામાં આગળ વધેલા છે, અને પ્રગતિમાં જણાય છે તેટલે અંશે તો એ ખંડો પહેલાં પણ સંપત્તિવાન હતા. ઇજિપ્ત અને ચીન તો પોતાના પ્રાચીન સુધારા માટે એટલાં સુપ્રસિદ્ધ છે કે એવો સુધારો તો હજુ યૂરપ કે અમેરિકામાં આવ્યો છે એમ પણ કહી શકાય તેમ નથી. હિંદુસ્તાનના વિષયમાં આપણે કશુંએ ન બોલીએ તોપણ ઈરાન, ગ્રીસ અને રોમનો સુધારો તો જગવિખ્યાત છે. આ બધા દેશો અને પ્રજાઓ સુધારામાં અગ્રેસર હતાં; અને છતાં પણ તેઓ ખ્રિસ્તી નહોતાં. ક્રિસ્ચ્યાનિટિને લીધેજ સુધારો અને આધિભૌતિક ઉદય થયો છે એમ જો તમે કહેતા હો તો ખ્રિસ્તધર્મના પ્રચાર પહેલાં આ પ્રદેશોમાં સુધારો અને ઉન્નતિ ક્યાંથી આવ્યાં હતાં તે કહેશો ?

રોમ દેશ સંબંધી આપણે જરા વિશેષ વિચાર કરીએ. જગતના એક મહાન રાજ્યનો અધઃપાત શાથી થયો એ તમે જાણો છો? ઇતિહાસ કહે છે કે ક્રિશ્ચિયાનિટિના પ્રસારથીજ. ઇતિહાસકાર ગિબનના લેખમાંથી તમને એ સ્પષ્ટ જણાઈ આવશે. વળી ઇતિહાસના

બીજા પણ પ્રમાણગ્રંથો વાંચવાથી એ વાત માલૂમ પડશે. ક્રિશ્ચિયાનિટિ દાખલ થઇ તે પહેલાં ગ્રીસ પણ અતિ ઉન્નત સ્થિતિમાં સુખ ભોગવતું હતું. પ્રાચીનકાળના ખ્રિસ્તધર્મ નહિ માનનારા ગ્રીસની સાથે અત્યારના ધર્મચૂસ્ત ગ્રીસની તુલના કરવીજ વ્યર્થ છે. ઇતિહાસનું વિશેષ અવલોકન કરતાં વળી માલૂમ પડે છે કે અમેરિકા અને યૂરપના અભ્યુદયનું કારણ પણ ક્રિશ્ચિયાનિટિ—ચર્ચિયાનિટિના માનનારાઓની અનેક સંખ્યા નથી. યૂરોપમાં ક્રિશ્ચિયાનિટિનો પ્રસાર થયો તે પછી લગભગ એક હજાર વર્ષ સુધી યૂરપ અંધકારના યુગની છાયામાંજ હતું અને વહેમ, અજ્ઞાન, અને અવર્ણનીય દુઃખો કે જે જગતના બીજા પ્રદેશોમાં કદી સાંભળ્યાંજ નથી, એવાં સંકટોથી ઘેરાયલું હતું. યૂરપમાં ક્રિશ્ચિયાનિટિનો પ્રવેશ થયો એનુંજ એ પરિણામ છે એમ ઇતિહાસપરથી તો પ્રતીત થાય છે.

કેટલાએક એમ કહે છે કે “જુઓ; ક્રિશ્ચિયાનિટિએ શું શું નથી કર્યું ? જગતના સુધારાનું મહાન મુખ્ય કારણ એ ખ્રિસ્તી ધર્મજ છે; હા; એ એવો સુધારક પ્રયોગ છે ખરો કે જેનાથી ધર્મદ્રોહી સભાઓ, ભૂતપ્રેતના વહેમનાં ખંડનમંડનો, અને શાસ્ત્રીય શોધકોના વધનું અસ્તિત્વ ઉત્પન્ન થાય છે. જ્યાં જ્યાં વિજ્ઞાનની પ્રગતિ થતી હોય છે, ત્યાં ત્યાં ખ્રિસ્તીધર્મ એને દબાવી દેવાને—મરણ શરણ પહોંચાડવાને તૈયારજ હોય છે. વિજ્ઞાનશાસ્ત્રના સુધારક વિચારોને માટે બિચારા બ્રુનોને બાળી મૂકવામાં આવ્યો હતો. બેન જોન્સન અને કાર્લાઇલ પ્રતિ ખ્રિસ્તી મતવાદીઓએ કેવું વર્તન આચર્યું હતું એ તો તમે સૌ જાણોછોજ. માટે આપણે અમેરિકા અને યૂરપની ઉન્નતિ અને ઉદયનાં વાસ્તવિક કારણોનો ઇતિહાસદૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ.

વ્હાલાં પાત્રો ! ધર્મદેવળોમાંથી નરકનાં અગ્નિવિષયક ભયંકર વર્ણનો તમારી ઉન્નતિનું મૂળ નથી. પણ વરાળનાં ઍન્જીનો, વિદ્યુત,

ાને છાપખાનાની અગ્નિજ્વાળાએ તમારો ઉદ્ધાર કર્યો છે. વહાણો, ાગબોટો, અને રેલગાડીને લીધેજ તમારો અભ્યુદય અને આધિ- ાતિક ઉન્નતિ થયાં છે. ઇંગ્લંડનો દાક્તર જૉન્સન કહે છે કે "એક ાળક એક બારીમાંથી બહાર ડોકાયું કરતો હોય અને કહે કે હું ીજી બારીમાંથી જોઉં છું તો તેને ચાબકે ચાબકે મારવો જોઇએ." મે પણ જે કારણને લીધે ઉન્નતિ થઈ છે, એ કારણને છોડી દઇને ાન્ય કારણનેજ આગળ લાવો છો એને શું કહેવું! આ વિજ્ઞાનની ાધોજ તમારી આધિભૌતિક પ્રગતિનાં સાચાં કારણ છે. રેવરંડ ડૉકટર, મીનીસ્ટર પાદરી કે ધર્મોપદેશે આ શાસ્ત્રીય શોધમાંની એક ણ શોધ નથી કરી. જેમ્સ વૉટ, જ્યોર્જ સ્ટીવન્સન, બેન્જામીન ાંકલીન, કે થોમસ એડીસન, એ બધામાંથી કોઇ પણ રેવરંડ કે ાદરી હતો કે? આ શોધકોમાંથી કોઈ જો ધર્મોપદેશક હોત તો ાપણે કદાચિત્ કહી શકત કે એ શોધો બાયબલનાં પ્રકરણોના પદેશોનેજ આભારી છે; અને તમારી આધિભૌતિક સંપત્તિ પણ એને ાધેજ પ્રાપ્ત થઇ છે. પણ નિરીક્ષણ કરતાં તો એમ માલૂમ પડી ાવે છે કે ધર્મોપદેશકે જો કોઇ શોધ કરી હોય તો તે દારૂનીજ છે. **ાંદિર અને દેવળોના પાદરીઓનાં ધાર્મિક મગજમાંથી જો ાઈ ફલદ્રુપ શોધો થઇ હોય તો તે દારૂગોળો છે.**

તમે જોઇ શકશો કે તમારી આધિભૌતિક ઉન્નતિનું કારણ તમારો ખ્રસ્તી ધર્મ કે દેવળધર્મ નથી. આમ જેવી રીતે અમેરિકા કે યૂરપની ન્નતિનું કારણ ખ્રિસ્તી ધર્મ નથી, તેવીજ રીતે હિંદુસ્તાનની પાર્થિવ ાધોગતિનું કારણ પણ હિંદુ ધર્મ નથી. તમારા તેમજ હરકોઇ અન્ય જાના અભ્યુદયનું સાચું કારણ સત્ય અધ્યાત્મવિદ્યા છે એ હું ્બૂલ કરૂં છું; અને સાચી અધ્યાત્મવિદ્યા કે પરમાર્થ જે બાહ્ય ાધિ, વિશિષ્ટમત, વિશિષ્ટ પંથ, કે બાહ્ય નામરૂપના આડંબરોના

રૂપમાં આજકાલ જણાય છે તેનાથી તદ્દન ભિન્ન છે એમજ મારૂં માનવું છે. આથી સ્પષ્ટ કહી શકાય છે કે અમેરિકાની આધિભૌતિક ઉન્નતિનું કારણ સાચો પરમાર્થજ છે અને એ પરમાર્થજ મતમતાંતરોનાં ધાર્મિક વાદવિવાદી વ્યાખ્યાનોની સામે, ટક્કર ઝીલી રહ્યો છે. "તમે આમ કરો; કે આમ ન કરો" આવી વિધિનિષેધક આજ્ઞાઓએ તો તમારી પ્રગતિ અને વિકાસને ઉત્તેજિત ન કરતાં રોકી રાખી છે. જર્મન તત્ત્વવેત્તા કૅન્ટ એને દ્વિતીયપુરુષમાં "તું" પણાને દૃઢ કરનારી નિશ્ચયાત્મક આજ્ઞાઓ કરે છે; કે જેનાથી કેવળ અહંભાવની વૃદ્ધિ થવાનાજ સંભવો છે. આવાં વિધાનોથી—આવી આજ્ઞાઓથી તમારી સ્વતંત્રતા બાધિત થાય છેઃ તમારૂં સ્વાતંત્ર્ય તે હરી લે છે.

ત્યારે આ અધ્યાત્મવિદ્યા—પરમાર્થ કયાંથી આવ્યો—ઉત્પન્ન થયો ? ઇતિહાસમાં જોઇએ તોપણ આપણને એ સત્ય જણાઇ આવશે; અને મારે પણ તમને એજ કહેવાનું છે. સાચી અધ્યાત્મવિદ્યાને અમે વેદાન્ત કહીએ છીએ. **જગતપરના સમસ્ત ધર્મો—પંથોની ઈમારતો એક એક સાચી વેદાન્તી વ્યક્તિના પાયાપરજ ઉભી રહી છે.** ક્રિશ્ચ્યાનિટિ ક્રાઇસ્ટના નામપર, કાન્ફ્યુસીઆ નિઝર (ચીનનો ધર્મ) કૅાન્ફ્યુસીયસપર, બુદ્ધિઝમ બુદ્ધપર, ઝોરાસ્ટ્રિઅન ઝોરાસ્ટ્રના નામ ઉપર અને મહમદ્દિઝમ મહંમદના નામ ઉપર આધાર રાખે છે. પણ વેદાન્તનો અર્થ તો અંતિમ વિજ્ઞાન—વેદનો જ્ઞાનનો અંત એમ થાય છે; વેદાન્ત એટલે આત્માનું જ્ઞાન—આત્માનું શાસ્ત્ર; અને એનો પ્રયોગશાળામાં રસાયનશાસ્ત્રમાં પ્રયોગ સમયે જે બુદ્ધિ રાખો છો, એવું શાસ્ત્રીય બુદ્ધિથી એ જ્ઞાન મેળવવું એમ વેદાન્ત કહે છે. લૅવોઇઝર, બૅાઇલ, રેનૅાલ્ડ્ઝ, ડેવી અને બીજા રસાયનશાસ્ત્રના ગ્રંથો વાંચીનેજ તમે બેસી ન રહેતાં પ્રયોગશાળામાં પ્રયોગ કરીનેજ તમે એ જ્ઞાન અનુભવદ્વારા પ્રાપ્ત કરો છોઃ પાણી

પ્રાણવાયુ (Oxygen) અને ઉર્જવાયુ (Hydrogen) મળીને થાય છે એ તમે તમારા પોતાના અનુભવનું પ્રમાણ આપીને કહો છો: પાણીનું પૃથક્કરણ કરવાથી તમને એ સ્પષ્ટ માલૂમ પડે છે. બીજાના કહેવા માત્રથી તમને એ કદી ખબર પડશેજ નહિ; તેવીજ રીતે કોઇના પ્રમાણપર–કોઈ વ્યક્તિપર આધાર રાખનાર ધર્મ સાચો કહેવાયજ નહિ. જે ધર્મ પોતાના આધારપર–અનુભવપરજ અવલંબન રાખે છે તેજ સત્યધર્મ છે. એ વિષયપરના અનેક ઉતમોત્તમ ગ્રંથો વાંચીને, તેનું મનનપૂર્વક અધ્યયન કરવાની હું જે ભલામણ કરૂં છું તે પણ આવી રીતે નિરીક્ષણ અને અનુભવની બુદ્ધિથીજ કરવું એમ મારૂં કહેવું છે. વેદાન્ત શબ્દનો જે અર્થ અને રહસ્ય હું તમને કહું છું તે પણ એવા અનુભવમાંથીજ તમે ધર્માંતર કરો અને વેદાન્તપર અંધશ્રદ્ધાથી વિશ્વાસ રાખો એમ મારૂં કહેવું નથી. જેવી રીતે ગંગા, બ્રહ્મપુત્રા આદિ મહાન નદીઓ હિમાલયમાંથી વહે છે તેવી રીતે એ વેદાન્ત–એ તત્ત્વજ્ઞાનનો પ્રવાહ પણ હિમાલયમાંથી–હિંદુસ્તાનમાંથી ઉત્પન્ન થઇને રેલી રહ્યો છે. તમારા યુરપના પંડિતો કહે છે કે વેદાન્તના ગ્રંથો (વેદ, ઉપનિષદ્ બ્રહ્મસૂત્ર વગેરે) ક્રાઇસ્ટના પહેલાં ઇ. સ. પહેલાં સુમારે ચાર હજાર વર્ષ પહેલાં લખાયેલા છે. ક્રાઇસ્ટના પહેલાં ચાર હજાર વર્ષ પૂર્વેજ જગતની ઉત્પત્તિ થઇ છે, એવા ભૂલભરેલા મતમાં ધર્મના વ્હેમમાંજ એ પંડિતો અંધારામાંજ ગોથાં ખાય છે. રામે વેદનો અભ્યાસ કર્યો છે અને એ પંડિતોના મત ભૂલભરેલા છે એમ રામ વેદાન્તગતિ-પ્રમાણપરથી સિદ્ધ કરી શકે તેમ છે. પંજાબ વિશ્વવિદ્યાલયમાં ગણિત વિષય (Mathematics) નો હું અધ્યાપક (Professor) હતો અને ત્યાં મેં ગતિશાસ્ત્ર (Dynamics), જલસ્થિતિશાસ્ત્ર (Analytical hydrostatics), ખગોળશાસ્ત્ર (Astronomy), ત્રિકોણમિતિ (Trigonometry), ઇત્યાદિ વિષયપર વ્યાખ્યાન

આપેલાં છેઃ એના વિષયમાં વેદ વાંચીએ છીએ ત્યારે, વૈદિકકાળમાં ઓરિયન વગેરે નક્ષત્રો તેમજ અન્ય તારકમંડળોની સ્થિતિ વિષે અનેક ઉલ્લેખ મળી આવે છે. અને એ સર્વની ગણત્રી કરીને શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં માલૂમ પડે છે કે વેદ ક્રાઇસ્ટ પહેલાં સુમારે આઠ હજાર વર્ષ પૂર્વે લખાયલા છે. તમે કાગળપર લખેલા અક્ષરોપર ભરોસો રાખશો કે નક્ષત્રરૂપી અક્ષરો અને ગણિત સિદ્ધાન્તરૂપી લિપિ જેવા ઇશ્વરનિર્મિત પ્રત્યક્ષ પ્રમાણોપર વિશ્વાસ રાખશો?

આ વિષય અતિ ગહન અને વિશાળ છે; પણ આ થોડા સમયમાં હું તમારી સમક્ષ એ વિશાળ પ્રદેશની મુખ્ય મુખ્ય વસ્તુરેખાઓ નિવેદન કરૂં છું.

પ્રાચીન ગ્રીક લોકોએ હિંદુસ્તાન વિષે લખેલાં વર્ણનો તમે કોઇએ કદી વાંચ્યાં છે? ક્રાઇસ્ટ પહેલાં સુમારે ૪૦૦૦ વર્ષ પૂર્વે ગ્રીક લોકો હિંદુસ્તાનમાં આવવા લાગ્યા હતા. ઇતિહાસમાંથી એ સિદ્ધ થાય છે, અને તે લોકોએ પોતાની મુસાફરીનાં વર્ણનો પણ લખી રાખેલાં છે. મેં એમાંનાં ઘણાં વાંચ્યાં છે અને તમને પણ એ વાંચતાં માલૂમ પડશે કે **એ સમયના હિંદુસ્તાનના વતનીઓનાં જીવનો લોકોનાં આદર્શ જીવન હતાં. ગ્રીક લોકો કહે છે કે હિંદુઓ કદી અસત્ય તો બોલતાજ નહિ. સ્ત્રીઓ અને પુરુષોના હક્ક સમાન હતા. અરણ્ય, અને પર્વતોમાં તથા દેશમાં સર્વત્ર, મહાન ભવ્ય વિદ્યાલયો હતાં.** આધિભૌતિક સંપત્તિના વિષયમાં તો તેમણે બહુજ લખ્યું છે. **વિશ્વાસઘાત અને અપવિત્રતાને તો કોઈ લોક જાણતાજ નહોતા.** એ સમયના તત્ત્વજ્ઞાનના વિષયનું પણ તેઓએ વર્ણન કર્યું છે. આવી રીતે ગ્રીક લોકો હિંદ ઉપર મોહિત થઈ ગયા હતા. હિંદુસ્તાનના પ્રાચીન ગ્રંથો જોતાં માલૂમ પડે છે કે તેમાંના કંઇએક ગ્રંથો વિદુષી સ્ત્રીઓએ

લખેલા છે. એ સમયે એક ધર્મપરિષદ્‌માં તત્ત્વજ્ઞાનના એક મહાન વ્યાખ્યાનની ચર્ચાના પ્રસંગે હિંદુસ્તાનની એક સ્ત્રી અધ્યક્ષ હતી. ઘણાં મોટાં, ઉદાત્ત અને અતિ અદ્‌ભુત સુંદરતાભર્યાં અનેક સ્તોત્રો સન્નારીઓના ઉચ્ચ હૃદયમાંથી ઉદ્‌ભવ પામ્યાં છે. "સત્યની ધારણા–સ્થાપના પ્રથમ સ્ત્રીઓએ કરી" વોલ્ટ વિહટમનનાં આ વાક્યો સાથે હું મળતો થાઉં છું.

હિંદુસ્તાનની સર્વ સંસ્થાઓની અવનતિ શાથી થઇ? હિંદુસ્તાનમાં મૂર્ત્તિપૂજા ક્યાંથી આવી? મૂર્ત્તિપૂજાનો રિવાજ હિંદુસ્તાનમાંથી નથી ઉદ્‌ભવ્યો. ખ્રિસ્તી લોકો આજ કહે છે કે હિંદુઓ મૂર્ત્તિપૂજક છે પરંતુ વેદના ધુરંધર મંત્રોમાં, કાવ્ય, વ્યાકરણ, ગણિતશાસ્ત્ર, શિલ્પશાસ્ત્ર અને સંગીતશાસ્ત્ર ઇત્યાદિ કોઇ પણ શાસ્ત્રમાંથી મૂર્ત્તિપૂજાનો કિંચિત્ માત્ર પણ ઉલ્લેખ નથી મળતો. ત્યારે એ મૂર્ત્તિપૂજા હિંદુસ્તાનમાં ક્યાંથી આવી? હિંદુઓના ધર્મશાસ્ત્રનો એ વિષય વિભાગ નથી. એ મૂર્ત્તિપૂજા હિંદુસ્તાનમાં ખ્રિસ્તીઓદ્વારા આવી છે. લોકોએ ઇતિહાસનું એ પૃષ્ઠ હજુ વાંચ્યું નથીઃ મારૂં આ શોધન પણ કોઈ દહાડો છપાશે અને વંચાશે. બાહ્ય તેમજ આંતરિક પ્રમાણોથી હું સિદ્ધ કરૂં છું કે ઈસુખ્રિસ્ત પછી ચોથી કે પાંચમી સદીમાં થોડા રોમન કેથોલિક હિંદુસ્તાનમાં ગયા હતા. જેમાંનો ઘણો ભાગ હજુ ત્યાં મોજૂદ છે. દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં તેઓ સેંટ થૉમસ ખ્રિસ્તી કહેવાય છે; અને તે ખ્રિસ્તીઓએજ હિંદુસ્તાનમાં મૂર્તિપૂજા દાખલ કરી છેઃ વળી આન્તરિક પ્રમાણમાંથી હું એમ પણ કહું છું કે મૂર્તિપૂજાના મુખ્ય અને મહાન ઉપદેશક રામાનુજનો ગુરુ–એ સેંટ થોમસ ખ્રિસ્તી હતો. જે મૂર્ત્તિની પહેલી સ્થાપના થઇ છે, અને તેને પ્રથમજ બધાંએ પ્રણામ કર્યા છે, એ મૂર્ત્તિની મુખાકૃતિ પૂર્વેની નથી. વ્હાલાંઓ! આ ઉપરથી પણ એમ

માલૂમ પડે છે કે મૂર્ત્તિપૂજાનું મૂળ તો જેને તમે ખ્રિસ્તીધર્મ કહો છો એજ છે. તમેજ એને ત્યાં લઇ ગયા છો. હમણાં પણ મિશનરીઓ મૂર્ત્તિપૂજાનું ખંડન કરે છે: છતાં એક તરફ એ ખંડન કરે છે અને બીજી બાજુ દેવદેવીઓની મૂર્ત્તિઓ બનાવીને પૈસા કમાવા માટે વેચે છે. તમારો એ લોકોને ખ્રિસ્તી બનાવવાનો આવોજ માર્ગ છેઃ એક તરફ પૈસા કમાવાને માટે વેચાતી મૂર્ત્તિઓ અને બીજી બાજુ, એની વિરુદ્ધ અપાતા ઉપદેશોનાં ચોપાનીયાં—તે બન્નેમાંથી કોનો વિજય થાય એનો નિર્ણય તો તમે પોતેજ કરી લેજો.

હિંદુસ્તાનમાં સ્ત્રીઓનું બહુ દાસત્વ છે અને પડદાની—લાજ કાઢવાની રૂઢિ બહુ પ્રચલિત છે તેનું પણ લોકો અતિશયોક્તિભર્યું વર્ણન કરે છે. પણ એનો ઉદ્‌ભવ કેમ થયો એ વિષે થોડું વિવેચન કરીએ. પહેલાં ત્યાં મુસલમાન લોકોનું રાજ્ય હતું, અને એ લોકો બહુ અનીતિમાન હતા. કોઇ હિંદુ કુમારિકાને જોઇને તેનો વ્રતભંગ કરવાનો તેઓને વિચાર થઈ આવતો, ને સ્ત્રીઓપર આવી રીતે જંગલીપણે હુમલા થતા હતા. હિંદુઓએ આ જુલમમાંથી બચવા માટે એવો નિયમ ઘડી કાઢયો કે કન્યા વયે પહોંચે તે પહેલાં તેને પરણાવીને સાસરે મોકલી દેવી. ત્યાર પછી પણ સ્ત્રીઓ બજારમાં રસ્તે ચાલતાં ઉઘાડે મ્હોંએ તો ફરી શકતીજ નહોતી. કારણ કે મુસલમાન વિજેતાઓ તેઓનું મુખસૌંદર્ય જોઇને તેનું શિઅળ ભંગ કરતા હતા. એટલા માટે લાજ કાઢવાની રૂઢિ દાખલ થઇ હતી, અને એ રિવાજ હજુ પણ જ્યાં જ્યાં મુસલમાન લોકોનું રાજ્ય છે ત્યાં બધે પ્રચલિત છે. હિંદુ રાજાઓના રાજ્યમાં એ રિવાજ હતોજ નહિ.

વ્હાલા અમેરિકનો ! હિંદુઓનાં રક્તમાંસ અને તમારાં રક્તમાંસ એકજ છે. તેઓની અને તમારી ભાષાનું મૂળ એકજ ભાષામાં છે. મારો વર્ણ શ્યામ હશે તો એનું કારણ એજ કે મારી ચામડી

સખ્ત થયેલી છે; પણ મારા અંદરના ઢંકાયેલા વિભાગોનો વર્ણ તો શ્વેતજ છે. તેઓનો ચ્હેરો પૂર્વનો છે, છતાં તેઓ અને તમે એકજ છો. તેઓનું રક્તમાંસ એ તમારૂંજ છે.

યૂરપની આધ્યાત્મિક વિદ્યા ગ્રીસમાંથી આવી એ હકીકત તો એટલી વાસ્તવિક છે કે કોઈ પણ સમજુ માણસ ના કહી શકે તેમ નથી. પણ ગ્રીકનું તત્ત્વજ્ઞાન કયાંથી આવ્યું તે તમે જાણો છો ? હિંદુસ્તાનનું તત્ત્વજ્ઞાન વાંચતી વખતે તમે જો પ્લેટો, સોક્રેટિસ અને પીથાગોરસના લખેલા ગ્રંથો વાંચ્યા હોય તો તમને સહજ માલૂમ પડી આવે એવું છે કે " આત્માની અમરતા " આદિ સિદ્ધાંતો હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાનમાંથીજ ત્યાં પ્રવેશ પામ્યા છે. તફાવત માત્ર એટલોજ છે કે બધુંએ જ્ઞાન કદાચિત્ ગ્રીકને હિંદુઓ પાસેથી નહિ મળ્યું હોય. એરિસ્ટોટલના તર્કશાસ્ત્ર સાથે હિંદુઓનું તર્કશાસ્ત્ર સરખાવી જોતાં જણાઇ આવે છે કે એરિસ્ટોટલની પદ્ધતિ બહુ અપૂર્ણ છે.

વિલિયમ જોન્સ કહે છે કે " જયારે આપણે ગ્રીકના લેખોની હિંદુસ્તાનના આર્યોની મહાન, સરળ, અને વ્યાપક પદ્ધતિ સાથે તુલના કરીએ છીએ ત્યારે આપણને સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે કે ગ્રીક લોકોએ એ જ્ઞાન હિંદુઓના તત્ત્વજ્ઞાનના નિર્ઝરમાંથીજ મેળવ્યું છે.

નવા કરાર (New Testament) અને જૂના કરાર (Old Testament) માં શો ભેદ છે ? " હું અને મારો પિતા એક છીએ "–" મારાં જીવનવ્યાપાર અને અસ્તિત્વ એનામાં છે. "– " પ્રારમ્ભમાં શબ્દ હતો અને શબ્દ પ્રભુની સાથે હતો અને શબ્દ પ્રભુજ હતો. "–" જેણે પુત્રનાં દર્શન કર્યા છે તેણે પિતાનાં પણ કર્યા છે "–" સ્વર્ગનું સામ્રાજ્ય તમારા અન્તરમાં છે "–" તમારા પાડોશીને તમારા પોતાના જેટલુંજ ચ્હાઓ. " વળી ખ્રિસ્તનું કહીશ; "મારૂં માંસ ભક્ષણ કરો અને મારા રક્તનું પાન કરો; અને જ્યાંસુધી

એમ નહિ કરો ત્યાંસુધી તમારો ઉદ્ધાર નહિ થાય." આ બધાં નવા કરારનાં વચનો છે. પણ વચનોનો ભાવાર્થ સમજવામાં બહુ ગેરસમજુતી થઈ છે. એ રક્તમાંસનું ભક્ષણ કરવાને બદલે એની પૂજા કરવાની પ્રથા ચાલુ થઇ ગઈ છે. તત્ત્વજ્ઞાન, તર્કશાસ્ત્ર અને બુદ્ધિપ્રદેશની દૃષ્ટિએ તો જે પ્રગતિમાં છે, એજ સત્ય રહસ્ય સમજી શકે છે. વેદ સંબંધે પુસ્તકો વાંચશો તો તમને ખબર પડશે કે એ બધાં આલેખનો હિંદુસ્તાનમાં હજારો વર્ષો પૂર્વે લખાયેલા વેદના ગ્રંથોમાં મળી આવે છે. ઈશ્વરના અવતાર સમ્બન્ધની વાત પણ હિંદુઓના વેદાન્તધર્મને લગતી છે. નીકોલાસ્ નોટોવિચ, નામના એક રશિયન ગ્રંથકારે ફ્રેંચમાં (The Unknown Life of Jesus) 'ઈસુખ્રિસ્તનું અપ્રસિદ્ધ જીવન' નામનું પુસ્તક લખ્યું છે એ વાંચવાથી એ વિષયપર ઘણું અજવાળું પડશે. ટીબેટના કોઇ મઠમાંથી મળી આવેલી હસ્તલિખિત પ્રતો ઉપરથી એ પુસ્તક તૈયાર કરવામાં આવ્યું છે. ગ્રંથકર્તાએ એ મઠની ખાસ મુલાકાત લીધી હતી. તમે એ પુસ્તક વાંચશો એટલે તમને પણ એ માંહેલાં પ્રમાણોની સત્યતા વિષે ખાત્રી થશે. **ઈસુખ્રિસ્તે પોતાનું આઠથી ત્રીશ વર્ષ સુધીનું જીવન હિંદુસ્તાનમાં વ્યતીત કીધું હતું**; અને તે ભાગનું વર્ણન બાયબલમાં જરાએ મળતુ નથી. તે બધી હકીકત એમાં આપેલી છે એ બધી વાતો સાચી હોય કે ન હોય તોપણ હિંદુસ્તાનનું જ્ઞાન જેરૂસલેમમાં આડકતરી રીતે પહોંચી ગયું હતું. અને એ વાર્તા તો સિદ્ધ થાય છે કે તેનાં કાર્યો અને ઉપદેશો હિંદુસ્તાનના તત્ત્વજ્ઞાન–વેદાન્તનો ઝાંખો પ્રતિધ્વનિ છે. બાયબલમાં તમે એમ વાંચો છો કે "તમારા પાડોશીને તમારા પોતાના જેટલુંજ ચ્હાઓ." પણ એને માટે કોઇ સબળ કારણ તેમાં આપેલું નથી. વિદ્વાન હરબર્ટ સ્પેનસર કહે છે કે "બાળકને આપણે અમુક કાર્ય

કરવાનું કહીએ છીએ ત્યારે આપણે એ વિચારશીલ પ્રાણીમાં રહેલી ઉન્નત પ્રકૃતિને દાસ બનાવીએ છીએ. કારણ કે તાર્કિકો કહે છેઃ મનુષ્ય એક વિચારશીલ પ્રાણી છે." કોઇ પ્રમાણ કે યુક્તિ બતાવીને બાળકને આપણે કોઇ કાર્ય કરવાની આજ્ઞા કરીશું એટલે એ બાળકનું મન એ આજ્ઞાનું ગુલામ બની જશે. બાળક પાસે તમારે કોઈ કાર્ય કરાવવું હોય તો તે પોતાની સ્વતંત્રતા સાચવીને બહુ ઉત્તમ બુદ્ધિપૂર્વક કરી શકશે "આમ કરો" અને "આમ ન કરો" એમ કહેતાં વેંતજ મનુષ્ય ગુલામ બની જાય છે. એકવાર એક બાળકને પૂછ્યું: "તારૂં નામ શું છે?" તેણે જવાબ આપ્યોઃ 'મને ખબર નથી.' પણ મારી મા "એમ ન કરતો કરીને કહે છે.' જ્યારે તમે તમારા પાડોશીને તમારા પોતાના જેટલુંજ ચ્હાઓ એમ કહો છો ત્યારે એની સાથેજ તમારે એનું કારણ બતાવવું જોઇએ. ખ્રિસ્તી ધર્મોપદેશકો (Ministers and Doctors of Divinity) હિંદુઓને પોતાના અંતઃકરણથી ધિક્કારે છે તો પછી હું તેઓને કેવી રીતે ચાહી શકું? વસ્તુસ્થિતિ આવી હોય ત્યાં પોતાના પાડોશીઓને પોતાની જાતના જેટલુંજ ચ્હાવાનું ક્યાંથી બની શકે? આવી નિશ્ચયાત્મક આજ્ઞાઓનો આ જગતમાં ઉપદેશ અપાય છે છતાં પણ જગત હમેશાં એવું ને એવુંજ છે. કોનફ્યુશીઅસ, ઝોરેસ્ટર, અને કૃષ્ણ વગેરેના ઉપદેશો અપાઇ ચૂક્યા છે છતાં પણ જગત તો પાપથી ભરેલું છે. શું જગત અત્યારે પહેલાંના કરતાં વધારે સુખી છે? જગત તો કૂતરાની પૂછડીના જેવું વાંકું ને વાંકુંજ છે. કૂતરાની પૂછડીને ભલે બાર વર્ષ સુધી વાંસની નળીમાં રાખી મૂકીએ તોપણ બહાર કહાડ્યા પછી તે પહેલાંના જેવીજ વાંકી ને વાંકી થઈ જવાની. એજ દૃષ્ટાંત જગતને બહુ સારૂં લાગુ પડે છે. એને સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કરશો ત્યાંસુધી તે ઠીક રહેશે પણ પછી મૂકી દેતાંજ તે પહેલાંના જેવુંજ

થઇ જશે. અત્યારે એક વાત યાદ આવે છેઃ—

"એક વાર એક માણસે એક મહાત્મા પાસે જઇને એક સ્ત્રીનો પ્રેમ કેવી રીતે મેળવવો તે વિષયમાં સલાહ પૂછી. મહાત્માએ કહ્યું: "જપ કરવાનો હું તને એક મન્ત્ર આપીશ. તેનો લગાતાર જપ કર્યા કરીશ એટલે તે સ્ત્રી તારે પ્રેમાધીન થશે. પણ જ્યારે તું મન્ત્રોચ્ચાર કરતો હોય ત્યારે વાંદરાનો વિચાર તારે તારા મનમાં આવવા દેવો નહિ." તે માણસે તે મન્ત્રનો જપ કરવા માંડયો પણ તેના કમભાગ્યે તેના મનમાંથી વાંદરાનો વિચાર દૂર થતોજ નહોતો. તેણે તે મહાત્મા પાસે આવીને કહ્યું: "જો તમે મને વાંદરાનો વિચાર કરવાનું ન કહ્યું હોત તો એ વિચાર આવી રીતે મારી જીંદગીભરમાં કદી પણ મારા મનમાં આવવાનો નહોતો."

મારાં વ્હાલાંઓ ! અહીં પણ એવુંજ છે. "આમ ન કરો" "આમજ કરો" "ફલાણું કરશો નહિ" એવી, અમુક કરવું ને અમુક ન કરવું, એવી આજ્ઞાઓજ માત્ર ઈશ્વરની નથી. પશુઓ, ગાયો, ભેંસો, સિંહો, અને અન્ય જાનવરો મનુષ્ય કરતાં કેટલાં પવિત્ર છે, એ તમે જાણો છો. એનું કારણ એવું છે કે એમાં નિષેધાત્મક આજ્ઞાઓ નથી. પાશવ મોહ—કામવિકાર—ના સંબંધમાં તેઓને માટે આમ નજ કરવું એવા ઉપદેશો નથી. બાયબલની "તારે તારા પાડોશીને તારા જેટલુંજ ચ્હાવું" એ આજ્ઞામાં એક બીજી વાત પણ રહી જાય છે. મનુષ્ય બીજાનાં પ્રમાણ કે યુક્તિ સાંભળીને કોઇ પણ વાત કબૂલ નહિ કરે. મારે મારા પાડોશીને મારી જાતની પેઠેજ શા માટે ચ્હાવો જોઇએ ? વેદાન્તના તત્ત્વજ્ઞાનમાં તો અનેક જૂદી જૂદી રીતે આ સત્યને બહુજ અદ્દ્ભુત રીતે, બહુજ આશ્ચર્યકારક રીતે સમજાવ્યું છે. વેદાન્તનાં શાસ્ત્રોના પુરાણ મુનિઓ એમ કહે છે કે તમારો સત્ય આત્મા એજ સર્વનો આત્મા છે; તમારો પાડોશી એ

તમે પોતેજ છો. જ્યારે મને એમ માલૂમ પડે છે કે મારો પાડોશી તે હું પોતેજ છું, ત્યારે હું એને સ્વાભાવિક રીતેજ વ્હાલા માંડું છું. બાયબલના કરતાં વેદાન્તમાં એ વિશેષ સ્પષ્ટતાથી સમજાવ્યું છે. માનસશાસ્ત્રના નિયમો આપણે સમજવા જોઇએ; કારણ કે એ પણ માનસશાસ્ત્રને લગતોજ વિષય છે. બાળકને અગ્નિ પાસે જવાની ના પાડશો એટલે તો એ જરૂર ત્યાં જવાનુંજ. પણ એને એમ કહો કે અગ્નિનો સ્પર્શ કરવાથી બળી મરાય છે એટલે એ પોતાનાજ પ્રમાણને આધારે અગ્નિ પાસે કદી પણ નહિ જાય. માટે "અગ્નિનો સ્પર્શ ન કરવો" એવા સાદા શબ્દોમાં કદી પણ આજ્ઞા ન કરવી. મારા પાડોશીને મારી જાતના જેટલુંજ વ્હાલવાનું મને કહેશો એથી હું એને કદી પણ નહિ વ્હાલું, પણ જ્યારે મને એમ સમજાવશો કે મારો પાડોશી મારી પોતાનીજ જાત છેજ, મારોજ આત્મા છે, ત્યારે તો એની સાથે મારી જાત પ્રમાણેજ વર્ત્તન રાખીશ.

યૂરપ ખંડની મહાન આધ્યાત્મિક વિદ્યાની સંસ્થાપનાનું મૂળ મેં તમને સમજાવ્યું છે. હવે હું તમને થોડું આગળ સમજાવીશ. તમારા ગોસ્પેલ–બાયબલનાં પ્રકરણોનાં શિક્ષણો અંધકાર–યુગમાં યૂરપમાંથી અસ્તપ્રાય–થઇ ગયાં હતાં: ત્યારે જગતને નવી જાગ્રતિની આવશ્યકતા હતી. અંધકાર–યુગ તેમજ ત્યાર પછીના મધ્ય યુગના અજ્ઞાનને હઠાવી કાઢનાર એ નવી ચેતના ક્યાંથી આવી ? એ ખ્રિસ્તી-ધર્મની અસર ત્યારે પણ હતી, એમ કબૂલ રાખીએ તોપણ એ યુગનો અંધકાર પણ હતોજ. તમે ઇતિહાસ વાંચશો તો માલૂમ પડશે કે એ અંધકારમય અને મધ્ય યુગના અજ્ઞાનને ધોઇ નાંખનાર જેને આપણે વિદ્યાનો–જ્ઞાનનો પુનરુદ્ધાર કહીએ છીએ તેજ હતો. અને એ પુનરુદ્ધાર મૂર્ત્તિપૂજક ગ્રીસ અને રોમની વિદ્યામાંથી થયો છે. એ મૂર્ત્તિપૂજા વિષયક જ્ઞાનેજ એ અંધકારને દૂર કર્યો હતો;

અને એ જ્ઞાન હિંદુસ્તાનમાંથીજ ગ્રીસ અને રોમમાં પ્રવેશ પામ્યું હતું. એ નવી જાગ્રતિ રેડીને અન્ય દેશોને પવિત્ર બનાવનાર દેશ એ સમયમાં પણ હિંદુસ્તાનજ હતો. હવે હું જગતની વર્તમાન સ્થિતિ વિષે થોડું વિવેચન કરીશ.

વ્હાલાંઓ! તમારા અમેરિકાની નવીન વિચાર–વિદ્યા ક્યાંથી આવી? આ ખ્રિસ્તી વિજ્ઞાન, થીઓસોફી, અને અમેરિકાનું ભૂતપ્રેતનું જ્ઞાન એ બધું ક્યાંથી આવ્યું? હિંદુ શિક્ષકો અને ઉપદેશકદ્વારા એ જ્ઞાન અહીં સુધી આવ્યું હોય, કે જર્મન તત્ત્વવેત્તા શૉપનહારના લખાણોમાંથી એ જાગ્રતિ આવી હોય, કે પછી તેનું આ પ્રદેશમાં ગમે તે નવું મૂળ હોય, એ બધુંએ હિંદુસ્તાનમાંથી આવ્યું છે. જગતના અર્થશાસ્ત્રના કે રાજકીય વિભાગનો નવીન વિચાર–સમુદાય કે જેને તમે પ્રજાસત્તાક રાજ્ય કે સમાજ–સત્તાવાદ કહો છો એ પણ હું સિદ્ધ કરી શકું છું કે એ પણ મૂર્તિમંત વેદાન્ત છે. "સમાજ–સત્તાવાદ અને વેદાન્ત" અને "રાષ્ટ્રની ઉન્નતિ ને અવનતિ" નામના મેં નિબંધો લખ્યા છે એમાં એ વિષય બહુ સારી રીતે પ્રતિપાદન કર્યો છે.

અમેરિકામાં નવીન વિચારનો આદ્ય ઉત્પાદક એમર્સન છે. એણે સત્યનો–પરમાર્થ–આધ્યાત્મિક વિદ્યાનો ઉપદેશ કર્યો છે, પણ એમાં એનો કોઇ પણ જાતનો સ્વાર્થ કે સંકુચિત સાંપ્રદાયિક વિચાર નહોતો. એણે એ સત્યને જગજાહેર કર્યું છે. પણ એ એમર્સનમાં આધ્યાત્મિક પ્રેરણા કરનાર હેન્રિ. ડી. થૉરો હતો. એમર્સન કરતાં એનામાં વિશેષ વિચારક–બુદ્ધિ હતી. એમર્સનમાં પ્રેરણા કરનાર બીજો મહાપુરુષ કાર્લાઇલ હતો. એ કાર્લાઇલ, એમર્સન, થોરો અને વૉલ્ટ વ્હિટમનમાં એ પ્રેરણા–સ્ફૂર્તિ ક્યાંથી આવી? એમની પ્રેરણાનાં અનેક મૂળ સાધન છે. કૅન્ટ અને શૉપનહાર જેવા તત્ત્વવેત્તાઓનાં લખાણો

ક્યાંથી ઉદ્ભવ્યાં ? બીજા કશામાંથી નહિ પણ વેદાન્તના સાહિત્ય-ભંડારમાંથીજ એમ સિદ્ધ થઇ શકે છે. કાર્લાઇલ અને રસ્કિનને જગતને નવી જાગ્રતિ આપી છે. એ બધાંનું મૂળ કેન્ટ, શોપનહૉર અને ફિસ્ટેનાં તત્ત્વજ્ઞાનભર્યાં લખાણોજ છે. અને આથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે આ દેશની નવીન વિચારમાળા હિંદુસ્તાનમાંથીજ આવી છે, કારણ કે એમર્સન આદિ તત્ત્વજ્ઞાનીઓએ પોતાનું જ્ઞાન કેંટ આદિ લેખકોના લેખમાંથી મેળવ્યું છે.

"જગત એ ઇચ્છા અને કલ્પના છે" એ નામના પુસ્તકમાં શોપનહૉર કહે છે કે "સમસ્ત જગતમાં વેદાન્ત (ઉપનિષદ્) ના જેવું ઉન્નત અને ઉચ્ચગ્રાહી ધાર્મિક તત્ત્વજ્ઞાન બીજું કોઈ છેજ નહિ. એ વેદાન્ત મારા જીવનની વિશ્રાંતિ છે અને મૃત્યુ પછી પણ મને એજ વિશ્રાંતિ આપશે." વેદાન્ત તત્ત્વજ્ઞાનને તેણે કેટલું સન્માન આપ્યું છે ! એના ગ્રંથોમાં સ્થળે સ્થળે વેદાન્તના તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉલ્લેખ છે, વિક્ટર કુઝીન નામનો ફ્રેન્ચ તત્ત્વજ્ઞ કહે છે કે "પ્રાચીન હિંદુઓને સાચા ઈશ્વરનું જ્ઞાન હતું; એમાં જરાએ શંકા નથી. તેઓના વિચાર, તેઓનું તત્ત્વજ્ઞાન એટલાં શ્રેષ્ઠ, સત્ય અને સ્પષ્ટ છે કે યૂરપનાં તત્ત્વજ્ઞાનનાં લખાણોની તેની સાથે તુલના કરીએ તો મધ્યાહ્નના સૂર્યની આગળ જેમ દીપક ઝાંખો પડી જાય છે તેમ એ બધાં શુષ્ક અને નીરસ થઇ પડે છે." એક બીજે સ્થળે એજ ગ્રંથકાર કહે છે કે "પૂર્વનાં—અને એમાં વિશેષતઃ હિંદુસ્તાનનાં તત્ત્વજ્ઞાન અને કાવ્યના વિષયના ગ્રંથો લક્ષ્યપૂર્વક વાંચીએ છીએ ત્યારે એમાંથી બહુ શ્રેષ્ઠ તત્ત્વો મળી આવે છે અને એ તત્ત્વોની પાસે અમારાં યૂરપનાં તત્ત્વો તો બહુજ ઝાંખાં માલૂમ પડે છે." આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે હિંદુઓનું તત્ત્વજ્ઞાન અતિ ઉત્તમ છે. બીજે એક ઠેકાણે પણ એણે આવાજ ઉદ્ગાર કાઢેલા છે. હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાનની પાસે યૂરોપીઅન તત્ત્વ-

જ્ઞાન અત્યંત નીરસ લાગે છે એમ કહીને પ્રશંસાપૂર્ણ ઉદ્‌ગાર શ્લેજેલ નામના તત્ત્વજ્ઞે કાઢેલા છે. મેક્સમૂલર કહે છે કે "શોપનહોર જેવા મહાન તત્ત્વજ્ઞના અભિપ્રાય કે ન્યાયને જો વિશેષ પૂરાવો જોઇએ તો હું મારા સર્વ આયુષ્યપર્યંત કરેલા સર્વ ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસના પ્રભાવવડે હું અતિ નમ્રતાપૂર્વક આપીશ. જીવન કે મરણને જો સુખાવહ કરવાં છે એવોજ જો ધર્મ કે તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉદ્દેશ હોય તો એને માટે વેદાન્તના જેટલો બીજો કોઈ પણ ધર્મ ઉપયોગી થઇ શકે તેમ નથી."

સર એડ્વિન આર્નોલ્ડના ગ્રંથોમાં આ વિષયની બહુ ઉત્તમ માહિતી મળી આવે છે. તે આપ સૌ વાંચી જશો એમ હું સૂચના કરૂં છું. થૅારો પોતાના વૉલ્ડન નામના ગ્રંથમાં અને પત્રોમાં સ્થળે સ્થળે વેદાન્તનો ઉલ્લેખ કરે છે. અમેરિકામાં નવીન વિચારનો ઉદ્‌ભવ થૅારોમાંથી થયો છે. એમર્સન જ્યારે ઇંગ્લંડથી અમેરિકા પાછો ફરતો હતો ત્યારે સ્ટેશનપર કાર્લાઇલે એને ભેટ તરીકે એડવિન જૉન્સના તરજૂમાની ભગવદ્‌ગીતાની એક નકલ આપી હતી. કૅન્ટના પહેલાં એ પુસ્તકનાં ભાષાંતર લેટીન, ફ્રેન્ચ અને જર્મન ભાષામાં થઈ ગયાં હતાં. કૅન્ટે સર્વ યૂરોપિયન તત્ત્વજ્ઞાનનું પનરુજ્જીવન કર્યું. દિક્, કાલ, કાર્યકારણભાવ એ વિષયનું પ્રાગનુભવ જ્ઞાનનું (A priori character) સમર્થન કરવામાં કૅન્ટને હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાનમાંથી સાહાય્ય મળી છે.

એ બધા લોકો બીજાના ગ્રંથોમાંથી ચોરી કરનારા કે અન્યનું અનુકરણ કરનારાજ હતા એમ મારૂં કહેવું નથી. અમેરિકા તેમજ અન્ય દેશના લોકોએ એ સત્ય વિચારોને સ્વતઃ શોધી કાઢ્યા કે હિંદુઓ પાસેથી મેળવ્યા એ સમાનજ છે. આ જગતમાં નવીન એવું તો કશુંજ નથી.

સાચો સમાજ–સત્તાવાદ (Socialism) હિમાલયના સ્વામીઓમાં આજ પણ જોવામાં આવે છે. ઇંગ્લંડના એડમંડ કાર્પેન્ટરને એ સમાજ–સત્તાવાદ હિંદુઓ પાસેથી મળ્યો હતો. તમને જે વિચાર નવીન લાગે છે; જેને તમે નવીન વિચાર–ન્યુ થૉટ (New Thought) કહો છો; તે હિંદુઓનો પુરાતન વિચાર છે. તમને હજુએ પુરાતન–પૂર્ણ વિચારનું કેન્દ્ર–પૂર્ણ સત્ય હજુ મળ્યુંજ નથી. હજુ તમારે થોડા દહાડા રાહ જોવી પડશે; કારણ કે હિંદુઓનાં અનેક ઉત્તમ પુસ્તકોનાં હજુ અંગ્રેજીમાં ભાષાંતર થયાં નથી. ઉદાહરણ તરીકે તમારા નવીન વિચાર–વિષયક સંપૂર્ણ માહિતી આપે એવું "યોગવાસિષ્ઠ" પુસ્તક હજુ તમે જોયુંજ નથી. એ ગ્રંથ વિશદ, વ્યાપક, અને ન્યાયશાસ્ત્રને અનુસરીને લખાયેલો એક કાવ્ય-ગ્રંથ છે. ગણિતશાસ્ત્રના ગ્રંથો પણ આવી રીતેજ લખાયેલા છે. જેથી વિદ્યાર્થીને એ ગ્રંથનો અભ્યાસ કરતાં કે વાંચતાં કંટાળો આવતો નથી.

આ જગતમાં તમારે તમારૂં કામ આનંદથી કરવું જોઇએ. તે કેવી રીતે કરવું એ વિષયમાં મારી નજરે આવેલ એક દૃષ્ટાંત હું તમને કહું છું. એક બાગમાં થોડા મજૂરો રસ્તા ઉપર પત્થર તોડતા હતા. તેઓ અત્યંત પરિશ્રમ કરતા હતા અને અંતઃકરણમાં બહુજ ઉદાસીનતા ભરી હતી. એજ બગીચામાં એક ખૂણામાં કેટલાએક રાજપુત્રો ટેનિસ રમતા હતા. રાજપુત્રોના શરીરપર પેલા મજૂરો કરતાં વિશેષ પરસેવો હતો, છતાં તેઓ પોતાનું કાર્ય આનંદથી કરતા હતા. આ જગતમાં તમારી વૃત્તિ પેલા ટેનિસ રમનારા રાજપુત્રોના જેવી હોવી જોઇએ. રાજપુત્રના જેવી વૃત્તિ એટલે પોતાનું કામકાજ ન કરવું એમ નહિ પણ કામ કરતાં કરતાં આનંદ રાખવો જોઇએ. કામ કરતાં આપણી વૃત્તિ બદલી નાંખવી એટલે કામ ઉદાસ

અને કંટાળાભરેલી વૃત્તિથી ન કરતાં પેલા ટેનિસના ખેલની પેઠે કરવું જોઇએ. એમ થશે એટલે તમને અત્યંત સુખ, આનંદ પ્રાપ્ત થશે, અને તમે પોતાના દિવ્યસ્વરૂપમાં સ્થિત રહી શકશો. જ્યારે તમે આત્મસ્વરૂપના સુતરુપર આરૂઢ થશો એટલે તમારામાંથી દિવ્ય સંગીત અને વિલક્ષણ કામ કરવાની શક્તિ પોતાની મેળેજ ઉત્પન્ન થશે. જે જોર દઇને કરવામાં આવે છે તે કદી જોરદાર હોતું નથી. જેવી રીતે સૂર્યમાંથી પ્રકાશ, ગુલાબમાંથી સુગંધ, હિમાચ્છાદિત ગિરિ-શિખરમાંથી આવતી શીતળતા, અને પર્વતમાંથી નીકળતા ઝરા જેમ શાંતિ પ્રસારે છે, તેમ હે સચ્ચિદાનંદો! તમારામાંથી પ્રકાશ, (જ્ઞાન) પ્રેમ, આનંદ અને શાંતિ સહજ બહાર નીકળવા દો.

ૐ! ૐ!! ૐ!!!

૧૧—हिंदुस्तान माटे अमेरिकनोने अपील.

(ગોલ્ડન ગેટ હૅાલ–સાન્ફ્રાન્સિસ્કોમાં તા. ૨૮–૧૦–૧૯૦૩ ના રોજ આપેલું વ્યાખ્યાન.)

આજ રાત્રિના વ્યાખ્યાનનો વિષય " **અમેરિકનોને અપીલ** છે." કોણ જાણે શાથી બહુજ થોડા અમેરિકનો એકઠા થયા છે. પણ ફિકર નહિ, જેટલા આવ્યા છે, એજ **રામ**ની દૃષ્ટિમાં આખું અમેરિકા, બધું યૂરપ અને સમસ્ત વિશ્વ છે. આજના વ્યાખ્યાનની અસર હાજર થયેલા થોડા શ્રોતાઓના હૃદયપર થાય, અરે; તમારામાંના એકનેજ એનું સત્ય સમજાય, અને પાંચ સાત વ્યક્તિજ એ કાર્યને ઉપાડી લે તો **રામ** એને સંપૂર્ણ વિજય સમજશે.

રામ તમારા અંતરમાં રહેલી પ્રભુતાને પ્રાર્થના કરે છે; અને એને સંપૂર્ણ ખાત્રી છે કે એકજ વ્યક્તિમાં રહેલી એ પ્રભુતા અતિ અદ્ભુત કાર્યો બજાવી શકશે. કૃપા કરીને તમે એ સચ્ચિદાનંદ આત્માને, એ અનંત શક્તિને પડદા પાછળ સંતાડશો નહિ. એક કલાક ા કૃપા કરીને વર્ણભેદ, જાતિભેદ, કે મત મતાંતરના ઝગડાને દૂર ફેંકી જો કે જે મત મતાંતરના કલહોને લીધેજ એક અપરિચિત વ્યાખ્યાતાના શબ્દોને લક્ષપૂર્વક કોઇ સાંભળતું નથી.

ભૂતકાળમાં હિંદુસ્તાને કરેલું કાર્ય

રામ હિંદુસ્તાનના જ્ઞાનવિજ્ઞાનના રત્નભંડારનું સુમારે બે ાસથી તમારી પાસે વર્ણન કર્યા કરે છે. હિંદુસ્તાનનાં કામધેનુ માન શાસ્ત્રોના પૌષ્ટિક અમૃતનું તમને પાન કરાવે છે, આજ હવે મ તમને એ ખાણ, જેમાંથી અનેક રત્નો નીકળી આવ્યાં છે ! એ મધેનુ કે જેણે પોતાના દૂધથી અનેક દેશોને અમૃત પાયું છે; એ

દેશ કે જેને એ સત્યનું પ્રથમ દર્શન થયું હતું અને પોતે દર્શન પામીને જગતના સર્વ પ્રદેશોને ધર્મ આપ્યા છે. એ હિંદુસ્તાન વિષે થોડું વિવેચન કરશે. એ તો સિદ્ધ થઇ ચૂક્યું છે કે પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે પણ સર્વ ધર્મોનું મૂળ હિંદુ ધર્મજ છે. તેમજ યુરપ અને અમેરિકામાં વર્તમાન સમયે પણ જે નવીન વિચારસંપ્રદાય નીકળતા જાય છે તેને પણ એ દેશના ધર્મમાંથીજ પોષણ અને પૂર્ત્તિ મળે છે. તમારા નવીન વિચાર (New thought) થિયોસોફી, સ્પિરિચ્યુલિઝમ, ખ્રિસ્તીશાસ્ત્ર, માનસિક રોગોપશમન વિદ્યા ઇત્યાદિ જે નવીન વિદ્યાઓ અહીં ઉદ્‌ભવ પામી છે, અને તમે માનો છો કે એની શોધ તમે પોતેજ કરી છે, તે બધી વિદ્યાઓનું મૂળ તો હિંદુસ્તાનજ છે. પ્રાચીન તેમજ અર્વાચીન કાળમાં જે દેશ દુનિયાના સર્વ પ્રદેશના તત્ત્વજ્ઞાનની સર્વ શાખાઓનું ઉત્તમ સ્થાન છે—એ દેશ સંબંધે તમારે હવે કાંઇ જાણવું જોઇએ. પ્લેટો, સોક્રેટિસ, પિથાગોરસ, પ્લોટિનસ આદિ ગ્રીક તત્ત્વવેત્તાઓનું તત્ત્વજ્ઞાન હિંદુસ્તાનને આભારી છે. શોપનહોર, શ્લેગલ, શેલિંગ, એમાકઝિન, વગેરે વિદ્વાનોને પોતાની પ્રેરણા પૂર્વે હિંદુસ્તાનનાં વેદાન્ત, સાંખ્ય, બુદ્ધિઝમ, ઉપનિષદ્ કે ગીતામાંથીજ મળી છે એમ તેઓ સ્પષ્ટ કબુલ કરે છે. તમારો આધુનિક એકેશ્વરવાદ, પછી તે અમેરિકા, ઈંગ્લંડ, જર્મની કે ગમે તે પ્રદેશમાં ઉદ્‌ભવ્યો હોય પણ તેના સિદ્ધાંતનું મૂળ તો હિંદુસ્તાનનેજ આભારી છે. જે દેશમાં શંકર, કૃષ્ણ જેવા મહાત્માઓ થઇ ગયા છે, જે દેશમાંથી એવા ઉન્નત અને ઉદાર વિચારો ઉદ્‌ભવ્યા છે કે જેણે તમારા પૂજ્ય એમર્સન, વોલ્ટ વ્હિટમન, સર એડવિન આર્નોલ્ડ, મેક્સમૂલર આદિ વિદ્વાનોને પ્રેરણા, જાગ્રતિ, અને ઉત્સાહ અર્પ્યાં છે. એ દેશ માત્ર ઉદાર વિચારો, કે ઉન્નતગામી સૂત્રોનોજ કે કાવ્ય કે તત્ત્વજ્ઞાનનાં પુસ્તકો લખીનેજ નથી બેસી રહ્યો

પણ જે દેશમાં શારીરિક શક્તિ અને શૌર્ય પણ તેટલાંજ પ્રમાણમાં હતાં. અને આજ પણ અંગ્રેજી રાજ્યના રક્ષણ અને સાહાય્યમાં ક્યા લોક છે? એ સૈન્યમાં શીખ, ગુર્ખા, મરાઠા અને રજપૂત લોકોનાં સૈન્ય છે. જ્યારે બ્રિટિશને પોતાના શત્રુઓ સાથે લડાઇમાં ઉતરવાનું હોય છે ત્યારે હિંદુસ્તાનના સિપાઇઓજ લડાઇને મોખરે ઉભા રહે છે. એ દેશ પહેલાં સૌથી વિશેષ દ્રવ્યવાન હતો. અનેક પ્રજાઓ હિંદુસ્તાનપર પોતાનો નિર્વાહ કરતી રહી છે. કોલમ્બસને હિંદુસ્તાનની શોધ કરવા જતાંજ અમેરિકા મળી આવ્યો હતો. અમેરિકાનું નામ પહેલાં હિંદુસ્તાન—ઇન્ડિયા પડયું હતું; એવા એક સમયના સર્વોપરિ દેશનું રામ તમારી પાસે આજે વર્ણન કરે છે. સમસ્ત જગતમાં તે સર્વથી શ્રેષ્ઠ દેશ હતો, ઉન્નત હિમગિરિનાં શૃંગોથી સુશોભિત મહાન અરણ્યથી અલંકૃત અને ફલદ્રુપ ક્ષેત્રોથી ભરપૂર એ દેશ હતો. પણ માત્ર એટલેથીજં એનો અંત નથી આવતો; બુદ્ધિવિષયક, નૈતિક અને આત્મિક વિષયમાં તો એ સર્વની ટોચેજ હતો.

કિન્તુ એજ દેશ આજ સર્વ દેશને ચરણે પડયો છે. અરે અમેરિકનો ! તમે આજ સર્વ દેશના મુકુટ છો; અને હિંદુસ્તાન તમારાં ચરણ છે. રામ અત્યારે એટલા માટે તમારી આગળ અપીલ કરે છે. એ મુકુટ—એ શિર, જો તમારે નિરોગી અને મજબૂત રહેવું હોય તો તમારે તમારાં ચરણનું રક્ષણ કરવું જોઇએ. ચરણમાં કાંઇ નુકસાન થયું હશે તો શિરને પણ જરૂર હાનિ પહોંચશે. જે પ્રજા—માતાએ અત્યાર સુધી સમસ્ત પ્રજાઓને પુત્રીઓ ગણીને કાવ્ય અને તત્ત્વજ્ઞાનરૂપી દૂધનું પોષણ આપ્યા કર્યું છે; ઉન્નત વિચારો અને ધર્મના અમૃતનું પાન કરાવ્યું છે; એ માતા—સમસ્ત જગતની સનાતન પુરાણમાતા આજે અસ્વસ્થ છે; બિમાર છે. આર્ય પ્રજાની મુખ્ય પુત્રી, તમારી મ્હોટી બ્હેન આજે માંદી પડી છે. એ કામધેનુ મરી

ગઈ નથી પણ માત્ર રાગગ્રસ્ત થઈ છે. તમારે એને રાગ નિવારણ કરવામાં સાહાય્ય કરવી જોઇએ. જે હિંદુસ્તાને કામધેનુની પેઠે સમસ્ત જગતને પૌષ્ટિક દૂધ—જાગ્રતિપ્રેરક જ્ઞાન—આપ્યું છે, એ ધેનુજ અત્યારે વ્યાધિપીડિત છે, એ ધેનુની અત્યારે સેવા કરવી જોઇએ, એનો રાગ દૂર કરવો જોઇએ. એ ગાય અત્યારે ક્ષુધા, તૃષાથી પિડાય છે; રિબાય છે; અનેક સંકટથી ઘેરાઇ પડી છે: એની પાસેથી ઉત્તમ પ્રકારનું દૂધ લીધાં કર્યું છે; હવે એને ઘાસ આપો: એના ટકી રહેલા જર્જરિત દેહને નિરોગ બનાવી એના પ્રાણ બચાવો. ઓ ઇગ્લંડ અને અમેરિકા ! જો એને જીવાડવી હોય તો તમારે એની પૂરેપૂરી સંભાળ લેવી જોઈએ.

અમેરિકામાંથી આશાઓ

અમેરિકન લોકો વર્તમાનયુગના વીરપુરુષો છે; સ્વાર્પણ કરનાર ઉદાર નરો છે; વિજ્ઞાનશાસ્ત્રના સંશોધનોમાં પ્રાણાર્પણ કરવા સર્વદા એક પગે તૈયાર છે. થોડા દહાડા પહેલાંજ એક પત્રમાં વાંચ્યું હતું કે એક પુરુષે માત્ર સત્યને ખાતરજ પોતાના શરીરની વાઢકાપ કરવા દીધી હતી. વિજ્ઞાનના તમે યોદ્ધાઓ છો. અમેરિકન વીરનરો ! તમારી પાસેજ રામ આજ અપીલ કરે છે, શું તમે નહિ સાંભળો ? વર્તમાનપત્રો તમે આ વિષયને નહિ હાથ ધરો ? રામના શરીરને ચાહે તો કાપી નાખો; છૂંદી નાખો; ચૂરેચૂરા કરીને ફેંકી દો; તમારે જેમ કરવું હોય તેમ કરો પણ કૃપા કરીને હિંદુસ્તાનનો પ્રશ્ન હવે તમે ઉપાડી લ્યો, હિંદુસ્તાનનો પ્રશ્ન એ સત્યનોજ પ્રશ્ન છે. તમે અહીંથી દાસત્વ નિર્મૂળ કર્યું છે. તમે તમારા દેશમાંથી જાતિભેદ અને મતભેદની દિવાલો તોડી પાડી છે: હે ધન્ય અમેરિકનો ! આ અપીલ એટલા માટે તમનેજ કરવાની છે. હિંદુસ્તાન આવા સમર્થ અમેરિકનોનુંજ લક્ષ્ય ખેંચે છે.

કદાચિત્ એમ માનો કે હિંદુસ્તાન બહુ ખરાબ છે, હિંદુસ્તાનનું જગતપર જરાએ ઋણ નથી; આજકાલના હિંદુઓ સમસ્ત જગતમાં અતિ દુષ્ટ લોકો છે; તોપણ તમારે હિંદુસ્તાન માટે ઉલટું વિશેષ લક્ષ આપવું જોઇએ. એના પ્રતિ ધ્યાન આપવાને માટે તો એથી ઉલટાં વિશેષ સબળ કારણો મળી આવે છે.

એક માંદો માણસ કેવળ પોતાની જાતનેજ નુકસાન કરીને ન બેસી રહેતાં, પરિચયમાં આવનારા સર્વને હાનિ પહોંચાડે છે. એક માણસને સળેખમ થયો હોય એનો ચેપ બધાને ચોંટે છે. હિંદુસ્તાનને અત્યારે શરદી થઈ ગઈ છે. એ ગરમ પ્રદેશને શરદી શાથી લાગી એવો પ્રશ્ન તમારા હૃદયમાં ઉત્પન્ન થાય એ સ્વાભાવિક છે. પણ બન્ધુઓ, એ શરદી શિયાળાની શરદી નથી; પણ ગરીબાઇની—ભૂખમરાની, નિર્ધનતાની શરદી છે. હિંદુસ્તાન એ જાતની શરદીથી ધ્રૂજી રહ્યું છે. ભલા ભાઈઓ! એ તો સ્પષ્ટજ છે કે જો એક માણસને શરદી લાગી હોય તો તેના પાડોશીને પણ તેની અસર થાય છે, એક માણસને કૉલેરા થાય છે એટલે એના જંતુઓ બીજા અનેકને લાગે છે, એકને શીતળા નીકળ્યા એટલે તેની સાથે બીજાં અનેક વ્યાધિમાં સપડાઈ પડવાનાં, એટલા માટે પ્રત્યેક મનુષ્યનું એ કર્ત્તવ્ય છે કે પોતાને માટે નહિ તો સમસ્ત જગતને માટે પણ બિમાર માણસની માવજત કરવી જોઇએ. એને એ વ્યાધિથી રિબાવા દેશો એટલે પરિણામ એ આવશે કે સમસ્ત જગત એ વ્યાધિથી ઘેરાઈ જશે. માટે સમસ્ત જગતની ખાતર, રામ તમને હિંદુસ્તાનનો પ્રશ્ન ઉપાડી લેવાનું કહે છે. સત્ય અને ન્યાયની ખાતર પણ રામ વિનતિ કરે છે કે તમે હિંદુસ્તાનના હિત માટે તૈયાર થાઓ. તમે કદાચિત્ એમ પ્રશ્ન કરશો કે હિંદુસ્તાનમાં એવું શું છે કે જ્યાં અમારી આવશ્યકતા છે? હિંદુસ્તાનમાં શી મુશ્કેલીઓ છે? ત્યાં એવો શો વ્યાધિ

છે! બન્ધુઓ! એ વ્યાધિ રાજકીય, સામાજિક અને ધાર્મિક છે.

હિંદુસ્તાનની રાજકીય સ્થિતિ

એ અંધકારમય પ્રદેશની રાજકીય સ્થિતિ વિશે રામ વિશેષ વિવેચન નહિ કરે. એ દેશમાં લાખો મનુષ્યો દુષ્કાળથી મૃત્યુ પામે છે. જ્યાં ક્ષુધા અને ભૂખમરાથી નવયુવાન, સુંદર, બાળકબાલિકાઓ હણાઈ જાય છે. જ્યાં નિર્ધનતા અને મહામારી આશાજનક યુવાનોનોજ વધ્ન કરી નાખે છે; જ્યાં ક્ષુધાપીડિત માતાના દૂધ વિના સુકોમળ ન્જ્ઞના બાળકના હોઠ સૂકાય છે; જ્યાં મનુષ્ય ભાગ્યેજ પોતાનો નિર્વાહ ચલાવી શકે છે; જ્યાં પરાણે આજીવિકા ચલાવનારો મનુષ્ય અતિ ધનવાન ગણાય છે; અને રાજા તથા રાજકુમારો વારંવાર અનેકધા દ્રવ્યસંબંધી મુસ્કેલીઓમાં સપડાઈ જાય છેઃ ચાહે તેટલી આપત્તિયો કે કષ્ટોમાં પણ જે દેશ સર્વદા વફાદાર, ધૈર્યશીલ અને નિમકહલાલજ રહે છે; ત્યાં અતિ ખરચાળ બેવકુફીના બાહ્યભાડુ જેવાં ભવ્ય ભપકા ઠાઠમાઠ, અને ડોળદમામ ઉભરાઇ પડયા છે. ઉંચા પગારની નોકરીઓ તો મુખ્યત્વે કરીને અંગ્રેજ લોકોના હાથમાં છે. હિંદુસ્તાનની ત્રીશ કરોડ જેટલી મહાપ્રજામાંથી પાર્લામેન્ટમાં એક પણ પ્રતિનિધિ નથી.

* * * * *

બધી સ્વદેશી હુન્નર કળાઓ, ઉદ્યોગો અને અસલી કારખાનાંઓ નાશ પામ્યાં છે. * * * *

હિંદુસ્તાનની રાજકીય દુર્દશાનો આથી તમને સહજ વિચાર આવી શકશે. તેમની બાહ્યસ્થિતિ કેવી છે તે આ વર્ણનથી કાંઇક સમજાશે.

જે અંતર્ગત કારણોથી એ દેશ દુઃખી થાય છે એનું થોડું વર્ણન હવે રામ કરશે. તેમની નિરાશાઓ, આપત્તિઓનું મુખ્ય કારણ, તેમની અધોગતિનું ખરૂં અંતર્ગત કારણ શું છે એ તમને રામ કહેશે. એ વિષય પરત્વે તો ઘણું બોલી શકાય એમ છે; પણ એને સંપૂર્ણ

સાંભળવાનો લોકોને સમય નથી તેથી એ બધું રામને અતિ સંક્ષેપ-માંજ કહેવું પડશે.

વેદાન્તના સિદ્ધાન્તથી હિંદુસ્તાનની અધોગતિનું કારણ બહુ સ્પષ્ટ સમજાઇ જાય છે. એ કર્મનો વિષય છે. કર્મ એટલે પોતાનાજ કાર્યથી પોતે વ્હોરી લીધેલું ફળ. કર્મનો અક્ષરશઃ અર્થ કામ—આપણું પોતાનું કાર્ય એવો થાય છે. અત્યારે જે ફળ તેઓ ભોગવે છે તે તેઓના પૂર્વ કર્મનું ફળ છે. હિંદુઓએ ત્યાંના અનાર્યો સાથે સારી રીતભાત નહોતી રાખી તેથી તેના બદલામાં તેમનાપર વિજેતા પ્રજાઓ એવી-જ વર્તણુક આજ ચલાવે છે. જેમ દરેક મનુષ્ય પોતાની બિમારી માટે પોતેજ જવાબદાર છે; પોતાના અજ્ઞાનને લીધેજ એ બિમાર પડે છે; આરોગ્ય શાસ્ત્રના નિયમનું ઉલ્લંઘન કરીને કે નિયમ કરતાં વિશેષ આહાર ખાઇનેજ તે માંદો પડે છે; તેવીજ રીતે હિંદુસ્તા-નના લોકો પણ પોતાના ભૂતકાળનાં કર્મને લીધેજ—એ અજ્ઞાનને લી-ધેજ અત્યારની વ્યાધિથી પિડાય છે. પણ તે વ્યાધિ ગમે તેવી રીતે આવી પડયો હોય તેથી શું ? દાક્તર કે વૈદ્યે દરદી પાસે જઇને તેને ઠપકો ન આપતાં તેને ઉત્સાહ આપી આનંદમાં રાખવો જોઇએ; અશક્તને શક્તિ આપવી જોઇએ. દરદીને ઠપકો આપવાથી તો વ્યાધિ બેવડાય છે; તેમના અનાચાર કે ખરાબ આચરણને માટે તેમના દોષને જોવા કરતાં, આપણું કર્ત્તવ્ય—તમારૂં કર્ત્તવ્ય તો એજ છે કે તેમને તેમની આપત્તિઓમાંથી બચાવવાં: તેમને સાહાય્ય કરવી.

હિંદુઓનું જ્ઞાતિબંધારણ

અર્થશાસ્ત્રમાં આપણે શ્રમ વિભાગ વિષે વાંચીએ છીએ. કોઇ મીલ કે કારખાનામાં બધું કાર્ય સરળતાથી થાય એટલા માટે કામ-કાજ વહેંચી નાંખવામાં આવે છે. એવીજ રીતે તમારા શરીરમાં પણ કાર્ય વિભાગ છે. નેત્રો જોવાનું કાર્ય કરે છે; કાન સાંભળવાનું; હાથ

કામ કરવાનું અને પગ ચાલવાનું કાર્ય કરે છેઃ એ બધા અવયવોને પોતપોતાનું કાર્ય ન કરવા દેતાં એક બીજાનાં વિરુદ્ધ કામ સોંપીએ તો તેમનાથી તે કદી થવાનાંજ નથી. મનુષ્યની કે પ્રાણી માત્રની જ્યારે ઉત્પત્તિ થઇ હશે ત્યારથીજ એ કાર્ય–શ્રમ–વિભાગ બની ગયા છે તેમ સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે. હાથને બદલે પગથી કામ થઇ શકતું નથી. તેમ પગને બદલે હાથથી ચાલી શકાતું નથી. આવી રીતે પ્રકૃતિમાં કાર્યનો બહુ સુયોગ્ય વિભાગ કરી રાખેલો છે. એ કાર્યવિભાગનો નિયમ નૈસર્ગિક છે. એ નિયમના ધોરણેજ એ જ્ઞાતિની સંસ્થાઓ હિંદુસ્તાનમાં યોજવામાં આવી હતી. એ જ્ઞાતિના સમૂહો માત્ર કાર્ય વિભાગજ હતા, જેમાં એક મનુષ્ય ધર્માચાર્યનું, તો બીજો ક્ષત્રિયનું કે યોદ્ધાનું કામ ઉપાડી લેતો હતો. જેને જે કાર્ય ઉચિત લાગતું હતું, અને જેનામાં જે કાર્ય કરવાની શક્તિ હતી તે મનુષ્ય તે કાર્ય કરતો હતો. જેનામાં હથિઆર વાપરવાની શક્તિ હોય તે ક્ષત્રિય થતો હતો. તે શિક્ષકના–કે ધર્મોપદેશના શાંત કાર્યને માટે લાયકજ ન કહેવાય. કેટલાએક એવા હતા કે જેઓ બેઠા બેઠા દુકાનનું–વાણિજ્યનું કાર્યજ કરી શકતા હતા. આર્યોના વસવાટ પહેલાંના ત્યાંના મૂળ વતની જે અનાર્યો કે જેઓને કોઇ પણ જાતનું શિક્ષણ મળ્યુંજ નહોતું; જેઓ પોતાનું આયુષ્ય આળસમાં વિતાવતા હતા તેઓથી ધર્માચાર્ય કે શિક્ષકરૂપે બ્રાહ્મણનું, શસ્ત્રાસ્ત્ર લઇને ક્ષત્રિયનું કે વાણિજ્યથી વૈશ્યનું કાર્ય થઈ શકે તેમ નહોતુંઃ તેથી તેઓએ સેવાનું કાર્ય ઉપાડી લીધુંઃ તેઓ શૂદ્ર કહેવાયા. વાણિજ્યમાં પણ બુદ્ધિ જોઇએ છીએ; અને એટલી બુદ્ધિએ તેમનામાં નહોતી તેથી તેઓએ અન્ય ત્રિવર્ગની સેવા કરવાનું કાર્ય લઈ પોતાનો નિર્વાહ કરવો શરૂ કર્યો. જ્ઞાતિના વિભાગો અને બંધારણ થવાનો ઇતિહાસ આવા પ્રકારનો છે.

પ્રત્યેક મનુષ્યને પોતાને રૂચે તે કાર્ય કરવાની છૂટ હતી. એના

કાર્યમાં વિરોધ કરવાનો કોઈ પણ જાતનો સખ્ત નિયમ હતોજ નહિ. અને શું આવા કાર્યના વિભાગ હરેક પ્રજામાં પ્રચલિત નથી? શું અહીં અમેરિકામાંજ એવા શ્રમભેદ–અધિકારભેદ હયાત નથી? અમેરિકામાં પણ આવા વર્ગભેદ છે. ઇંગ્લંડમાં પણ એ અસ્તિત્વ ભોગવે છે; અને અન્ય દરેક પ્રજામાં પણ એ પ્રચલિત છે. શું અમેરિકામાં જ્ઞાતિ નથી? અમેરિકામાં ઉચ્ચ વર્ગ અને સાધારણ વર્ગ એવા ભેદ નથી? સર્વ સ્થળે આવા સ્વાભાવિક ભેદ–વિભાગ તો છેજ. ત્યારે હિંદુસ્તાનના જ્ઞાતિ વિભાગમાં શી ખોડ–ખાંપણ આવી પડી છે?

હિંદુસ્તાનમાં આર્યનીતિશાસ્ત્રને માટે મનુસ્મૃતિ કરીને એક પુસ્તક છે. જે સમયમાં એ લખાયું છે એ સમયના તો સર્વ વર્ગના લોકોને એ પુસ્તક સાહાય્યરૂપ હતું. પ્રત્યેક વર્ણને પોતાના કાર્યવ્યાપાર કરવા માટે ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની સૂચનાઓ, વિધિઓ અને પ્રબંધો એ ગ્રંથમાં વર્ણવેલાં છે. બ્રાહ્મણોને સહાયભૂપ થાય એવા અનુકૂળ રીતિ રિવાજો અને નિયમવૃત્તો એમાં લખાયેલાં છે. ક્ષત્રિઓએ પોતાનું કાર્ય કેવી રીતે કરવું તેનું પણ એમાં સવિસ્તર વર્ણન છે. આવી રીતે પ્રત્યેક વર્ણને એ સમયમાં ઉપયોગી થઈ પડે એવું એ પુસ્તક હતું. પણ ધીમે ધીમે એના અવળા અર્થ કરવામાં આવ્યા: એના પાઠભેદ થયા: એમાં લખેલા નિયમોના અર્થનો અનર્થ કરવામાં આવ્યો; અને આવી રીતે બહુજ વિપરીત સ્થિતિ થઇ ગઈ. પરિણામ એ આવ્યું કે એ વર્ણભેદ અને કાર્ય વિભાગપદ્ધતિનેજ લોકો વળગી રહ્યા: એ વર્ણવિભાગજ કાયમને માટે છે એમ ઠરાવી બેસાર્યું; નિયમો એટલા તો સખ્ત થઇ ગયા કે તેના પ્રહારે પ્રજાનું ચેતન હણાઇ ગયું. એ નિયમો લૌકિક નિયમો અને રૂઢિ રિવાજો બની ગયા; અને મનુષ્યને માટે નિયમ હતા તેને બદલે એ નિયમને માટે મનુષ્ય એમ થઈ ગયું. આમ સર્વ વ્યાપાર ને સર્વ વ્યવહાર કૃત્રિમ થઈ ગયો.

જ્ઞાતિબંધારણનો અધઃપાત

કૉલેજમાં પ્રિવિયસ, ઈન્ટરમિડિયેટ, જૂનિયર (બી. એ.) અને સિનિયર (બી. એ.) એવા ચાર વર્ગ હોય છે. એ ચારે વર્ગ ઉપયોગી અને સુયોજિત છે પણ વિશ્વવિદ્યાલયના પરીક્ષકો કે પાઠશાળાના અધ્યાપકો એવું કદી પણ નહિ ઇચ્છે કે પ્રથમ શ્રેણીનો વિદ્યાર્થી દ્વિતીય શ્રેણિમાં ને દ્વિતીયનો તૃતીયમાં આગળ વધે. હિંદુસ્તાનના જ્ઞાતિ વિભાગ પણ આ ઉદ્દેશથીજ પાડવામાં આવ્યા હતા. પણ તેમાંથી ભૂલ એ થઇ ગઇ કે એક વર્ણના લોકો બીજા ઉત્તમ વર્ણમાં જતા અટકી પડયાઃ તે સમયનું કાર્ય ધોરણ એમનું એમજ ચાલુ રહ્યુંઃ એ વર્ણભેદ, કાર્યવિભાગ, અને જ્ઞાતિનું બંધારણ બહુ ઉચિત છે પણ એક મહાન ભૂલ એ થઇ છે કે એ નિયમો બંધનરૂપ થઇ પડયા. એ નિયમને એવા તો સખ્ત કરી નાખ્યા કે એના પ્રહાર બહુ વિષમ થઈ પડયા. આવી રીતે પરિક્રમણ થવાથી વર્તમાન હિંદુસ્તાનના જ્ઞાતિ વિભાગ કે જે એ દેશને હલાહલ વિષ સમાન છે તે ઉદ્‌ભવ પામ્યા.

મનુસ્મૃતિના નિયમો અને એમાં કહેલાં બંધારણો માત્ર એ સમયને માટેજ હતાં. પણ એને બદલે સર્વ કાળને માટેજ એ નિયમોને લાગુ પાડવાની રૂઢિ દાખલ થવાથી જે માન અને ભક્તિભાવ ઉપનિષદ્ અને વેદાન્તના અનન્ત સત્ય પ્રતિ રાખવાં ઉચિત હતાં તે એ શ્રુતિને બદલે આવી સ્મૃતિને આપવામાં આવ્યાં. નિયમો અને ન્યાયસૂત્રો મનુષ્યો માટે છે, એમ સમજ્યા વિના લોકો એ નિયમો અને સૂત્રોને માટે છે, એવું અજ્ઞાન દાખલ થયું. એ વિદેહ થયેલા ગ્રંથકારોનાં પ્રમાણોની અતિશયોક્તિરૂપે અનહદ પૂજા થવા લાગી અને એમ કરીને સર્વદા અસ્તિત્વ ભોગવતા આત્મદેવ—અજીવન્ત અંતર્યામીની ઉપેક્ષા થવા માંડી. મનુષ્ય એટલે રક્તમાંસનું બનેલું પૂતળું, પણ તે

માત્ર બ્રાહ્મણ કે ક્ષત્રિયને નામેજ ઓળખાવા લાગ્યું. મનુષ્ય સચ્ચિદાનન્દ, પરમ્ સત્ય છે એનો તો સર્વથા વિલોપ થઈ ગયો. એ રહસ્ય તો પ્રજામાંથી નિર્મૂળ થઈ ગયું. જ્ઞાતિભંગના નિયમો અને રૂઢિના ભયંકર રિવાજો ને જૂલ્મોનો એટલો બધો ડર પેસી ગયો કે કોઈ પણ મનુષ્ય અન્ય વર્ણ સાથે હળીમળીને એક બનવા પામેજ નહિ. બ્રાહ્મણપણાનો કે ક્ષત્રિયપણાનો વિચારજ હૃદયમાં નિરન્તર સામ્રાજ્ય ભોગવતો હોય તેથી તેઓ પોતે મનુષ્ય છે—પોતાનામાં મનુષ્યનું સામર્થ્ય છે એમ પણ ભૂલી ગયા.

મનુના સમય પછી પૃથ્વીપર અનેક ફેરફારો થયા છે. નદીઓના પ્રવાહનાં સ્થળ બદલાઈ ગયાં છે. અગોચર મહાન અરણ્યો કાપી કે બાળી નખાયાં છે; વનસ્પતિ અને પ્રાણીવર્ગમાં પણ અત્યન્ત વિકાસ થઈ ગયો છે, ક્ષત્રિયના અને લડાયક પ્રજાના ધર્મો હિંદુસ્તાનમાંથી હવે તદ્દન ધોવાઈ ગયા છે, દેશની મૂળ ભાષા મૃતઃપ્રાય થઇ ગઈ છે અને હિંદી ભાષા ગ્રીક કે લેટીન ભાષાની પેઠે અપરિચિત અને પરદેશીય જેવી થઈ પડી છે. છતાં હજૂ પણ એ આધ્યાત્મિક આત્મહત્યાઓનું * * * * *

એ જ્ઞાતિબંધનો તથા રૂઢિના બંધનોનું દાસત્વ હિંદ ભોગવે છે. બુદ્ધિ સ્વાતંત્ર્યભર્યા વિચારોને પાખંડ અને મહાન અપરાધ ગણવામાં આવે છે.

એ પુરાણા સ્મૃતિકારોના નિયમોને તમે અધીનતાથી ન અનુસરો અને એનો વિરોધ કરો, તો તમારૂં આવીજ બન્યું સમજવાનું. દરેક જણ તમારી વિરુદ્ધ થઇ જશે. હવે એ પૂરાણા વિચારોને તમારે નવીન પ્રકાશનું ઓજસ આપવું જોઇએ. પ્રત્યેક કાર્ય ઉત્તમ છે; પ્રત્યેક પરિશ્રમ પવિત્ર છે, પણ એ જ્ઞાતિ વિભાગના અભિમાનને લીધે શાસ્ત્રવિહિત કાર્ય—વ્યાપાર કરવામાં માનાપમાનનો ભય રહેલો છે. જે લોકો પોતાનાં બાળપણનો સમય કેળવણી લેવામાં નથી ગાળતા,

તેઓને યુવાવસ્થામાં શારીરિક શ્રમ, મજૂરી કરીનેજ નિર્વાહ ચલાવવો પડે છે અને પછી પસ્તાય છે. પોતાના પહેલાંના આળસને માટે તે કપાળનો પરસ્વેદ રેડી બદલો ભરી આપે છે. પણ એ શૂદ્રના કાર્યને મજૂરીનું કાર્ય—નીચ કાર્ય કહેનાર આપણે કોણ છીએ ? શું ધર્મોપદેશકના ક્ષત્રિય અને વણિકના કાર્ય જેટલુંજ એનું કાર્ય પણ ઉપયોગી નથી ? વસ્તુસ્થિતિ એટલી બધી વિપરીત થઈ ગઈ છે કે જે માર્ગમાં બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય કે વૈશ્ય જેવી ઉચ્ચ જ્ઞાતિના લોકો ચાલતા હોય ત્યાં એ બિચારા શૂદ્રોને ચાલવા પણ નથી દેતા. ઉચ્ચ વર્ણના લોકોના વસવાટવાળાં ગામો કે શહેરોમાં તેઓને એક છેડે દૂર નાનાં ઝુંપડાં બાંધીને રહેવું પડે છે. એ નીચ જાતિનો પડછાયો સરખો પણ જો કોઈ ઉચ્ચજ્ઞાતિના મનુષ્યપર પડી જાય તો તે ઉચ્ચ જ્ઞાતિના મનુષ્યને પવિત્ર થવા માટે કપડાં લત્તાં ધોઈ સ્નાન કરવું પડે છે. એ નીચ જ્ઞાતિનો મનુષ્ય કોઈ વસ્તુને સ્પર્શ કરે તો પછી એ વસ્તુને કોઈ પણ ઉચ્ચ જ્ઞાતિનો મનુષ્ય ઉપયોગમાં લઇ શકતો નથી. એ બિચારાઓને જીવતોડ મહેનત કરવી પડે છે; અને એના બદલામાં ઉચ્ચ જ્ઞાતિના લોકો તેને વધ્યા ઘટયા ખાવાના પદાર્થો—એઠાં જૂઠા રોટલી રોટલાના કકડા આપે છે—એનાપરજ નિર્વાહ કરવો પડે છે. જે શબ્દો તમે કદી પણ ન સાંભળ્યા હોય તેવા શબ્દોનો ઉપયોગ રામને જે સત્ય વાર્તા છે તેનું સત્ય સ્વરૂપમાં વર્ણન કરવા માટે, કરવો પડે છે તે માટે રામને ક્ષમા કરશો. આ શૂદ્ર લોકોને—આ પારીઆઓને શહેરના રસ્તા વાળવા પડે છે. મેલી ગંધાતી ગટરો હાથથી ઘસીઘસીને ધોવી પડે છે. એટલુંજ નહિ પણ પાયખાનાં હાથથી સાફ કરવાં પડે છે અને એના બદલામાં તેમને મળવાનું તો પેલું વધ્યું ઘટયું, સડેલું, અને એઠું જુઠું ખાવાનુંજ, ધનવાન થવાની તો આશાજ ક્યાંથી હોય ! તેઓ અત્યંત દરિદ્ર હોય છે તેમની એ

સ્થિતિનો વિચાર કરતાં શરમના હૃદયમાં દુઃખ થાય છે. શૂદ્રજ્ઞાતિનાં બાળકો ઉચ્ચજ્ઞાતિનાં બાળકોની સાથે એકજ નિશાળમાં કેળવણી લઇ શકતાં નથી. કારણકે એ બાળકો જો પેલાં ઉચ્ચવર્ગનાં બાળકો સાથે સ્પર્શ કરીને બેસે તો તેમને ન્હાવુંધોવું પડે છે; તેઓ અપવિત્ર થઇ જાય છે. આ રેંસાઈ ગયેલા ગરીબ લોકોને કેળવણી મળેજ ક્યાંથી? તેઓ પોતાનો નિર્વાહ પણ ભાગ્યેજ ચલાવી શકે તેમ હોય છે. ભૂખમરાથી અનેક મરી જાય છે. દરેક પ્રકારના રોગ અને મહામારીનો ઉપદ્રવ થવાનો હિંદુસ્તાન બહુ પરિચિત પ્રદેશ છે, અને આ ગરીબ શૂદ્રોનાં ઝુંપડાં શહેરના એવા મલિન વિભાગમાં હોય છે કે જ્યાં હરેક પ્રકારના રોગ અને ચેપ પહેલા પ્રવેશ કરે છે. કૉલેરા, પ્લેગ આદિ ચેપી વ્યાધિઓના, અને દુષ્કાળ આદિ અનિવાર્ય આપત્તિઓના એ શૂદ્ર લોકોજ પહેલા ભોગ થઈ પડે છે. એ ગરીબ લોકો—એ શૂદ્ર લોકો સમસ્ત સમાજના આધારરૂપ ચરણ છે: અને જે સમાજ પોતાના ઉતરતા વર્ગની ઉન્નતિમાં અવરોધ કરી તેમની પ્રગતિ રોકી પાડે છે; જે સમાજ એ વર્ગ પ્રતિ અયોગ્ય વર્તણુક ચલાવી એ ગરીબ અનભિજ્ઞ પાપીઓને શિક્ષણ આપવાની ના કહે છે; તે સમાજ પોતેજ પોતાના પગપર કૂહાડા મારે છે અને પોતેજ પોતાનો પાયો તોડી પાડે છે; એ સમાજ પાયમાલ થઇ જવોજ જોઈએ.

આ નીચ જ્ઞાતિનો ઘણો ખરો વિભાગ હિંદુસ્તાનનો મૂળ વતની હતો. જેને તેઓ અનાર્ય એમ કહે છે. જેને તમે અત્યારે હિંદુઓના નામથી ઓળખો છો તેઓએ હિંદુસ્તાનમાં જઇને એ લોકોને હરાવી, તેમને આવી ક્ષુદ્ર શારીરિક મહેનતમાં રાખી દાસ બનાવી લીધા. તેઓએ તેમની આવી દરિદ્ર પૂર્ણ દુઃખી સ્થિતિ આણી. તેઓએ એ મહાપાતક કર્યું છે અને અત્યારે એ કરી મૂકેલાં પાપનાં ફળ ભોગવે છે. હિંદુસ્તાનના મૂળ વતની અનાર્ય લોકો સાથે આર્યો

કે હિંદુઓએ જેવી વર્ત્તણુક કરી હતી તેવીજ વર્ત્તણુક તેઓ પ્રતિ પહેલાંના મુસલમાન રાજ્યકર્ત્તાઓએ ચલાવી હતી અને અત્યારની શાસનકર્ત્તા અંગ્રેજ પ્રજા પણ એવીજ વર્ત્તણુક ચલાવે છે. એ કર્મનો સિદ્ધાંત છે; પ્રારબ્ધનો એ અટલ નિયમ છે.

રામ અત્યારે તમારી પાસે એક હિંદુ તરીકે નહિ, એક હિંદુસ્તાનના વતની તરીકે પણ નહિ, તેમજ કોઇ પણ પ્રજાજન કે એક પક્ષવાદી તરીકે વ્યાખ્યાન આપતો નથી. **રામ** સત્યપરજ, પૂર્ણ સત્યપર—અવિચ્છિન્ન સત્યપરજ અવલંબન રાખે છે. **રામ**નું શરીર હિંદુસ્તાનની અતિ ઉચ્ચ જ્ઞાતિનું છે; જ્યારે **રામ** હિંદુસ્તાનની અતિ નીચ ગણાતી જ્ઞાતિ માટે તમને અપીલ કરે છે. સત્ય અને ન્યાયની ખાતર, સચ્ચિદાનંદ—પરમાત્મા કે એ હિંદુસ્તાનના પારીઆનો પણ આત્મા છે તે પરમાત્માની ખાતર જાતિ ભેદના પડદા અને દિવાલો તોડી પાડો; અને હિંદુસ્તાનના એ દુઃખી થતા દરિદ્ર શૂદ્ર લોકોનો પક્ષ કરો, એ ગરીબનો પ્રશ્ન ઉપાડી લ્યો.

એ જ્ઞાતિભેદ કે કાર્યવિભાગને લીધે હિંદુસ્તાનની સમસ્ત પ્રજાની અધોગતિ શા માટે થાય છે એ એક મહાન્ પ્રશ્ન છે. વસ્તુતઃ એ સમયમાં તો એ કાર્ય વિભાગના ધોરણે અને પરસ્પર પ્રીતિના સંરક્ષણને માટે એ જ્ઞાતિની સંસ્થા યોજાઇ હતી; પણ અત્યારે એ જ્ઞાતિવિભાગનું મૂળ કારણ ભૂલી જવાયું છે; સર્વ હકીકત ઉલટા સુલટી થઈ ગઇ છે. અત્યારે તો પ્રીતિ, સંપના વિભાગ થઇ વિક્ષેપ ઉત્પન્ન થયો છે, અને જૂના રિવાજો અને મતભેદોનું સંરક્ષણ થાય છે. પણ તેમ ન થવું જોઇએ. હજારો વર્ષ પહેલાં જે વસ્ત્રાલંકાર એક કુટુંબને બંધ બેસતા હતા તેજ વસ્ત્રાલંકાર અત્યારે પણ એમને પહેરાવ્યા કરવા, અને તેમના સ્નાયુ વિશાળ થયા હોય, અસ્થિ વિસ્તૃત અને પ્રબળ થયાં હોય; છતાં પણ

એને એ ટૂંકાં પડતાં વસ્ત્રો પહેરાવવાં એ કેમ બની શકે ? ચીનની સ્ત્રીઓ પોતાના પગને બાંધીને નાજુક બનાવવાના પ્રયત્ન કરતાં તેને સંકુચિત રાખે છે તેવીજ રીતે હિંદુઓ પણ એ પુરાણા રીત-રિવાજો પોતાની નવીન વિકસિત પ્રજાને ટૂંકા પડતા છતાં અનુકરણ કરવાની ફરજ પાડે છે. હિંદુની ધર્માંધશિક્ષણપદ્ધતિ બેમર્યાદિત દિવાલો દોડવા જેવી સંકુચિત છે.

એક મનુષ્ય પેટના અને માથાના એમ બે જાતના વ્યાધિઓથી પિડાતો હતો. દાક્તર પાસે જઇને તેણે નિદાન કરાવ્યું એટલે દાક્તરે તેને પેટ અને આંખને માટે ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની બે દવાઓ આપી. પેટના દુઃખાવા માટે આપેલા ઔષધમાં મરી, મીઠું ઇત્યાદિ ગરમ દવાઓ હતી અને આંખને ચોપડવામાં જસત સુરમા જેવી વસ્તુઓ હતી. સુરમો કે પારા જેવી ધાતુ કાચી ખાવાથી ઝેર ચડે છે એ તો આપણે બધા સ્પષ્ટ સમજી શકીએ એમ છે. અને મરી તેમજ મીઠાને આંખે ચોપડીએ તો આગ બળે એ પણ સત્વર સમજી શકાય તેવું છે. એ મૂર્ખ મનુષ્યે દાક્તરની સૂચના યાદ ન રાખતાં આંખની દવા ખાધી, અને પેટની દવા આંખે લગાવી. એમ કરવાથી આંખો અને પેટ બન્ને અવયવના વ્યાધિ કુપિત થયા અને ઔષધિજ રોગની વૃદ્ધિનું કારણ થઇ પડી.

હિંદુસ્તાનની આધુનિક વસ્તુ સ્થિતિમાં આ દૃષ્ટાન્ત બહુ સજ્જડ રીતે લાગુ પડે છે, ત્યાં કાર્યમાં વિભાગ કરવાના હતા અને શક્તિમાં સંપ અને પ્રીતિ રાખવાનાં હતાંઃ તેને બદલે દુર્ભાગ્ય અને અજ્ઞાનના પરિબળે પ્રીતિ અને શક્તિમાં વિભાગ પડી ગયા છે અને બાહ્ય વ્યાપારો તથા કર્ત્તવ્યોમાંના ધર્મોનું સંરક્ષણ કરવાનો પ્રયાસ ચાલ્યાં કરે છે.

રૂઢિરિવાજ, અને મતમતાંતરના રાક્ષસે એ પ્રજાના ચૈતન્યને હણી નાખ્યું છે; શક્તિનો ઉચ્છેદ કરી નાખ્યો છે. ધર્માંધપણું કે ધર્માનુરાગનો અર્થ કેવળ બહિષ્કારવૃત્તિ, નિરાશાવાદ અને સંપૂર્ણ

પુરાણુપ્રિયતાજ કરી નાંખ્યો છે. વ્યાવહારિક જીવનમાં ઉચ્ચ જ્ઞાતિનો મનુષ્ય સત્યસ્વરૂપ આત્માનો અંતરસ્થ ઈશ્વરનો મહિમા, શોભા અને પવિત્રતા વિસરી જઇને આત્માપર, વેદાન્તપર પગ મૂકવા તૈયાર થાય છે; અને સાંસારિક પદવી, કીર્તિ અને અંગત પરાક્રમોની મૂર્ખતાપૂર્વક આત્મપ્રશંસા કર્યા કરે છે. એમ કરવાથી પોતાની કીર્તિ અને સ્વમાન નિભાવી રાખવાની ચિન્તા ઉત્પન્ન થાય છે; અને સ્વાર્થી અભિમાન તેમજ વિશેષ બલવત્તર પદવીને કીર્તિ પ્રાપ્ત કરવામાં પ્રવૃત્ત થાય છે. ઉચ્ચ જ્ઞાતિના મનુષ્યની આ દમડી દમડી કમાવાની પ્રાપંચિક યુક્તિથીજ તેમનો વાસ્તવિક અધઃપાત થયો છે, અને એ નીચ જ્ઞાતિના લોકો ખુશામત કરે એટલે દંભ અને અજ્ઞાન વધતું ગયું: એ દંભ અને અજ્ઞાનને લીધેજ અત્યારે તેઓનો વિનાશ થતો જાય છે.

ત્યારે હવે એનું નિવારણ કેવી રીતે કરવું? એ હિંદુ લોકોએ શૂદ્રોને બહુ દુઃખ દીધું છે. તેથી આપણે એમનો અત્યારે ઉચ્છેદ કરવા તૈયાર થઇ જઈશું? શું એમ કરવાથી વસ્તુસ્થિતિ સારી થશે? નહિ; કદી નહિ. કોઈ ગવૈયાને તેના સંગીતના અપરાધની શિક્ષા કરવી હોય તો તેના સંગીતકળાના દોષ સુધારવા એજ એનો દંડ છે. કોઈ અપરાધી કે પાપીને સૌથી શ્રેષ્ઠ અને મહાન દંડ દેવો હોય તો તેને શિક્ષણ આપી સદ્દવર્તનશાળી બનાવવો એ છે. એ મનુષ્યનો વધ કરાવવો એ ઉચિત શિક્ષા નથી. એવી શિક્ષા ન આપતાં તેને શિક્ષણ આપી એનું અજ્ઞાન દૂર કરો. એની અંદરના અજ્ઞાનનો વધ કરો. પાપીનો સંહાર કરવો હોય એટલે મનુષ્યની અંદર રહેલા પાપનો વધ કરાવવો. એમ કરવાથીજ વસ્તુસ્થિતિ સુધરે છે. અજ્ઞાનને દૂર કરવાના અને એ વ્યાધિના જંતુઓને નિર્મૂળ કરવાનો એકનો એક અને ઉચિત ઉપાય તેમને સુધારવાનો છે.

હિંદુઓએ—આર્યોએ અત્યાર સુધીમાં બહુ સહન કર્યું છે. એ

શિક્ષાજ એમને માટે પૂરતી છે. અનાર્યો પ્રતિ દર્શાવેલી ક્રૂરતાની તેઓને શિક્ષા કરવા તમારે અમેરિકા કે યૂરપ છોડીને ત્યાં સુધી જવાની આવશ્યક્તા નથી. એ બધા અપરાધ માટે તેઓએ સંપૂર્ણ દુઃખ વેઠયાં છે. સદીઓથી વિદેશીય રાજ્યશાસનની ધૂંસરી તેઓએ ઉપાડી છે; દાસત્વની બેડી તેઓએ સહન કરી છે. અફ્ગાનિસ્તાનના બાદશાહોએ હુમલો કરીને તેમને જીતી લીધા હતા. ગ્રીસના લોકોએ પણ આવીને તેમનાપર રાજ્ય ચલાવી લીધું છે. ઈરાનના શાહનશાહોએ તેમનાપર હકુમત ચલાવી છે. અરે પૃથ્વીપટની સર્વ દેશની પ્રજાઓએ ત્યાં આવીને તેમનાપર રાજ્ય ભોગવ્યું છે. આમ પોતાના અપરાધ માટે તેઓએ હવે સંપૂર્ણ સહન કર્યું છે.

પણ હવે તમારે જાગ્રત થવું જોઇએ: ત્યાં જઇને તેમને તમારે દિલાસો આપવો જોઇએ. તેમને ઉત્સાહ આપી એમનું વેદાન્તવિરુદ્ધનું અજ્ઞાન નિર્મૂળ કરવું જોઇએ. એ અજ્ઞાનને લીધેજ તેઓ એ જ્ઞાતિના બંધારણને વળગી રહ્યા છે.

આ જ્ઞાતિભેદના વિચારોને લીધે તેઓની શક્તિઓ હણાઈ ગઇ છે, અને બળ વિખરાઈ ગયું છે એ કેટલું દુઃખદાયી અને શોકપ્રદ છે! નૈતિક, આધ્યાત્મિક, રાજકીય તેમજ સામાજિક સર્વ વસ્તુસંબંધો વિપરીત થઈ ગયા છે અને જ્ઞાતિબંધનને લીધે ઉત્પન્ન થયેલા પક્ષપાત, મતભેદ, વિરોધભાવ, જાતિદ્વેષને લીધે એનો વિનાશ થઇ ગયો છે. જે મનુષ્યનું ચિત્ત વ્યાકુળ અને અસ્વસ્થ હોય તેને જો ઇતિહાસ, તત્ત્વજ્ઞાન કે કોઇ અન્ય શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવો હશે તો તેનાથી થઇ શકશેજ નહિ. કોઇ પણ જાતની વિદ્યા શીખવા માટે, કોઈ પણ જાતનું શિક્ષણ પામવા માટે આપણું મન તદ્દન સ્વસ્થ હોવું જોઇએ. ત્યારે એ મનુષ્યની સ્વસ્થતા—સમતા ગુમાવી નાખે એવું શું છે? તેમને એમ આક્ષેપ વિક્ષેપમાં નાખી દેનાર કોણ છે? ભેદ-

ભાવ રાખવાની બુદ્ધિજ. જ્યારે તમારામાં સમાનતા—બન્ધુભાવની ભાવના ભરપૂર હોય ત્યારે ભેદબુદ્ધિનો લેશમાત્ર હોતો નથી; તમારી સામે કોઈ પણ પ્રતિસ્પર્ધી નથી હોતો ત્યારેજ તમે નિશ્ચિંતપણે અભ્યાસ કે મનન કરી શકો છો કિન્તુ જ્યારે વિરોધી તત્ત્વોથી તમારૂં વાતાવરણ મલિન થઈ ગયું હોય છે. * * * *

ત્યારે તમે કોઇ પણ કાર્યમાં વિજય મેળવી શકતા નથી. દૃષ્ટાંત તરીકે એક મનુષ્ય પોતાના કુટુંબીજનો, ભાઇભાંડુઓ અને સંબંધીજનોના સહવાસમાં રહીને અતિ ઉત્તમ રીતે અનુકૂળતાપૂર્વક અભ્યાસ કરી શકે છે, અને એના કાર્યમાં જરાએ વિક્ષેપ પડતો નથી. પણ જ્યારે કોઈ વિજાતીય કે વિરોધી તત્ત્વ તેના મનમાં પ્રવેશ કરે છે ત્યારે તો તેને અભ્યાસ કરવો દુર્ઘટ થઇ પડે છે. વસ્તુસ્થિતિને પ્રતિકૂળ અને વિરોધી બનાવીને આ જ્ઞાતિનું બંધારણ બુદ્ધિના વિકાસને અટકાવી રાખે છે. પોતાની આસપાસનાં સર્વ મનુષ્યો પરાયાં છે, પોતાનાથી ભિન્નજ્ઞાતિનાં છે; એમના ને આપણા આચારવ્યવહાર ભિન્ન છે આવી વિરોધી લાગણીઓથી તેમનામાં સ્પર્ધા, દ્વેષ અને વિજાતીયતા ઉત્પન્ન કરાવી મનને બહુજ અશાંત અને અસ્વસ્થ રાખે છે. મુખ્યજ્ઞાતિઓ તો ચાર છે પણ તેની અનેક પેટા જ્ઞાતિઓ થઈ ગઇ છે, અને સેંકડો બલ્કે હજારો વિભાગ તેમાં પડી ગયા છે. એ ઉપરાંત મુસલમાનનાં પણ જ્ઞાતિ અને પંથ છે. ખ્રિસ્તીધર્મનાં જ્ઞાતિ અને પંથ પણ નિરાબાંજ છે. * * * *

અનેક નવાં મંડળો પણ હમણાં અનેક પોતપોતાના પંથો બનાવી બેઠાં છે. કોઈ હિંદુ વિદ્યાર્થીની પાસે મુસલમાન વિદ્યાર્થી આવીને બેસે તો એને તેથી ઘૃણા થાય છે. કોઇ ખ્રિસ્તી વિદ્યાર્થી આવીને એની સાથે અભ્યાસ કરતો હોય તો પણ એના ચિત્તની સમતા રહેતી નથી. અરે એથી પણ વિશેષ કોઇ હિંદુઓના અનેક પંથમાં પણ

પરસ્પર વિરોધી પંથવાળા વિદ્યાર્થીઓ અને લોકો એક બીજાનો સહવાસ સહન કરી શકતા નથી.

આ ઉપરથી તમે અનુમાન કરી શકશો કે આ જ્ઞાતિબંધારણ અને એના મતભેદ કે જે હિંદુસ્તાનમાં સામ્રાજ્ય ભોગવે છે એને લીધે તેઓની બુદ્ધિની શક્તિઓનો વાસ્તવિક વિકાસ થતો નથી. એને લીધે તેઓ ઉચિત શિક્ષણનો સંપૂર્ણ લાભ પામી શકતા નથી. હિંદુસ્તાનમાં કેળવણી આપવાનું કાર્ય ઉત્તેજીત થાય એટલા માટે એ લોકોને આપણે એવી સ્થિતિમાં લાવવા જોઇએ કે જેથી તેઓનો મત સ્વસ્થ થાય અને જ્યારે આ મતભેદ ભાગશે અને એ જ્ઞાતિવિભાગનો દ્વેષ દૂર થશે ત્યારેજ એ મન શાંત થશે.

રામનું કહેવું એમ નથી કે તમે અમેરિકનો પણ આ જ્ઞાતિના રોગથી મુક્ત છો. તમારામાં પણ એ સડો છે. તમે ખ્રિસ્તી હશો તો હિંદુ કે બૌદ્ધનું મ્હોં જોવાનું તમને ગમશે નહિ. એ તમારા ધાર્મિક જ્ઞાતિવિભાગ છે. તમે અમેરિકન છો તેથી તમને ઈંગ્લંડ કે સ્પેનના વતની સાથે હળવું મળવું પસંદ નહિ આવે. આ તમારો રાજકીય જ્ઞાતિવિભાગ છે. એકજ કાર્યાલયમાં તમે એક હબસી સાથે કામ કરતાં શરમાઓ છો એ તમારો સામાજિક જ્ઞાતિ વિભાગ છે. તમે તમારા પાડોસી કે પ્રતિસ્પર્ધીનો દ્વેષ કરતા હો તો તેમાં પણ તમે જ્ઞાતિના બંધનથી જરાએ મુક્ત નથી. એ દ્વેષનું મૂળ કારણ શું છે? એ દ્વેષ—એ ઇર્ષ્યા જ્ઞાતિબંધનને લીધેજ ઉત્પન્ન થાય છે. તમારી સમક્ષ તમારા સહકારીની પ્રશંસા થતી હોય તે તમે ન સાંખી શકો એ પણ જ્ઞાતિજ છે. અમેરિકામાં તો સર્વ શક્તિમાન્ ડોલર દેવના ધોરણેજ સામાન્યરીતે જ્ઞાતિના વિભાગ ને વર્ગ પડેલા છે.

અમેરિકામાં અનેક સામાજિક અરિષ્ટ છે. અમેરિકાએ પોતે પોતાના દેશમાંજ અનેક સુધારા કરવાની આવશ્યકતા છે. તમારૂં

સામાજિક બંધારણ જરાએ સુયોજિત નથી. અમેરિકાએ વેદાન્તનું શિક્ષણ સ્વીકારવાની પરિપૂર્ણ આવશ્યકતા છે. પણ હિંદુસ્તાનની સ્થિતિ તો બહુ ભયંકર છે; અતિશય ખરાબ છે. જગતના પ્રત્યેક પદાર્થની સ્થિતિ જેમ બદલી શકાય તેવી હોવી જોઇએ તેમ અમેરિકાની જ્ઞાતિઓ તો નરમ, બદલી શકાય તેવી, વાળી વળી શકે તેમ છે. પણ જેમ કોઈ જૂનું દિવાલનું ઘડીઆળ, બંધ પડી ત્યાંજ સજ્જડ ચોંટી જાય, અને દેવળની મૂર્ત્તિની પેઠે શોભા માત્રજ રહે તેમ હિંદુસ્તાનની સામાજિક સ્થિતિ એ મૂર્ત્તિની પેઠે સ્થિર, વિકારપૂર્ણ થઇ ગઈ છે.

વંશપરંપરાના નિયમોને વળગી રહેવું અને દેશકાળને અનુસરતા ફેરફાર કરવા એ બે સિદ્ધાંતોવડે જીવનનો વિકાસ થાય છે. પ્રાણીવર્ગમાં વંશપરંપરાનો નિયમ સામ્રાજ્ય ભોગવે છે. મનુષ્યનું શારીરિક બળ અને ઇંદ્રિયો પણ એ વંશપરંપરાના નિયમોનેજ આભારી છે. છતાં પણ દેશકાળને લગતા ફેરફાર કરવાના ધોરણ તેમજ કેળવણીને લગતા નિયમને લઇનેજ મનુષ્યની પ્રગતિ થાય છે અને તે ઉન્નત સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરે છે. ઇંડામાંથી પોષણ પામીને નીકળેલાં મરઘાંમાં પોતાના માબાપના જેટલુંજ બુદ્ધિજ્ઞાન હોય છે. કેટલાંક પક્ષીઓ તો જન્મતાંવેંતજ પોતાનાં પૂર્વજોની પેઠે માખીઓનો શિકાર કરવા મંડી જાય છે. પોતાનાં પૂર્વજોની લગભગ સર્વ શક્તિઓનો તેઓ વારસો મેળવે છે અને તેથીજ વાસ્તવિક રીતે તેઓનો વિકાસ અને પ્રગતિ થાય છે. બીજી બાજુ દૃષ્ટિ કરતાં મનુષ્ય તો શિક્ષણ અને સમયાનુકૂળ ફેરફારને લીધેજ ઉન્નત થતો જાય છે. સુકોમળ સુંદર બાળક એક ન્હાના કુરકુરિયા જેટલુંજ બુદ્ધિહીન અને ભોળું ભટાક હોય છે. અરે ઘણીવાર તો એ કુરકુરિયું પેલા ન્હાના માનવ ભગવાન કરતાં વિશેષ ચપળ હોય છે. છતાં મનુષ્ય અને

પ્રાણી વર્ગમાં એક મહાન તફાવત છે. એ કુરકુરિયામાં વંશપરંપરાના નિયમ પ્રમાણે પોતાના જીવનની પૂર્ણતા માટે પોતાનાં માતા પિતામાંથી જે કાંઈ તત્ત્વો મેળવવાનાં હોય છે તે મેળવી ચૂક્યું હોય છે; અને પેલા ન્હાના બાળકને પોતાના પૂર્વજો પાસેથી વારસામાં મેળવેલી શક્તિઓનો વિકાસ કરીને તેમાં સમયાનુકૂળ ફેરફાર કરી તેમજ શિક્ષણ મેળવીને એ અદ્ભુત સામર્થ્યવડે સમસ્ત સૃષ્ટિપર સામ્રાજ્ય મેળવવાનું છે.

હિંદુ સમાજ શાસ્ત્રીઓની એક ગંભીર ભૂલ એ થઈ છે કે તેઓએ આ કેળવણીના અને અનુકરણ તેમજ ફેરફારના નિયમની અવગણના કરી છે. એ સિદ્ધાંતનો અસ્વીકાર કરીને વંશપરંપરાના નિયમને હિંદુ સમાજપર એટલું તો સુદૃઢ સામ્રાજ્ય ભોગવવા દીધું છે, કે જેને લીધે માનવજાતિને વનસ્પતિ અને પશુવર્ગની સ્થિતિમાં તેમણે લાવી મૂકી છે. અત્યારે તો તેઓ આત્માની અનન્ત શક્તિઓમાં જરાએ શ્રદ્ધા રાખતા નથી. શૂદ્રને બ્રાહ્મણના જેટલી કેળવણી અપાવી જોઇએ એમ તેઓ માનતાજ નથી. શૂદ્રનો પુત્ર શૂદ્રજ રહે; વણિકનો પુત્ર વાણિજ્ય કરે, અને ક્ષત્રિયનો પુત્ર ક્ષત્રિયજ રહી શકે એમ તેઓ માને છે, અને એનું એવું એક દૃષ્ટાંત આપે છે કે જેમ કૂતરાનું બચ્ચું કૂતરૂંજ હોય, અને વડને તો ટેટાજ આવે તેમ જે જાતિનો પુત્ર હોય તે મરતાં સુધી એજ જાતિમાં રહે. એવી તેમની માન્યતા છે અને નિયમ છે. નિરંતર આવોજ ઉપદેશ અપાયા કરે છે અને એજ વિષયને ઉત્તેજન અપાય છે તેથી અસત્યનો ભંડાર વધતો જાય છે. અલબત્ત પુરાતન સમયના અતિ પૂજ્ય અદ્ભુત તત્ત્વવેત્તા અને તત્ત્વચિંતનશાલી ઋષિ-મુનિઓના વંશજોજ એ બ્રાહ્મણો છે, કિન્તુ એ બધા મૂર્ખતાની જાળમાં ભરાઇ પડેલા છે અને શિક્ષણ તથા બુદ્ધિના અભાવે તદ્દન બેવકુફ બની બેઠા છે. એઓની સાથે

તુલના કરીએ તો આધુનિક યૂરપ અને ઇંગ્લંડની પ્રજા કે જે પહેલાં જંગલી અને સંસ્કારહીન પ્રજાઓ હતી તેના વંશજો કેળવણી અને અતિ સ્વતંત્ર કાર્યપદ્ધતિના ધોરણને લીધે શારીરિક, બુદ્ધિ વિષયક અને રાજકીય શક્તિની પરાકાષ્ઠાએ પહોંચી ગઈ છે એમ લાગે છે. પરમાત્મા કદી પણ અમુક વ્યક્તિ, પદવી કે જ્ઞાતિનો પક્ષપાત કરતો નથી. જે કાર્ય કરે છે એજ વિજયશ્રીને વરે છે. જે પોતે કેળવણી લે છે અને જ્ઞાન મેળવે છે એજ સંગ્રામ જીતી લે છે.

તમે એ જ્ઞાતિબંધારણના ભેદભાવથી કેવળ મુક્ત છો એમ રામનું કહેવું નથી. પરંતુ હિંદુઓ તમારા કરતાં એ વ્યાધિથી વિશેષ પિડાય છેઃ હિંદુઓ એ વ્યાધિથી મુક્ત થાય તેના કરતાં તમે બહુ સરળતાથી એ વ્યાધિને દૂર કરી શકો તેમ છો. હિંદુઓના કરતાં તમે રામના—સત્યના—અતિ નિકટવર્તી સંબંધી છો. રામ ઇચ્છે છે કે તમે એ સ્વતંત્રતાની શક્તિને પ્રબળ બનાવો. એની વૃદ્ધિ કરી એનો વિસ્તાર કરો; અને એ શક્તિ એટલે સુધી ઉત્તેજિત કરો કે હિંદુસ્તાનના વતનીઓમાં પણ એ શક્તિ જાગ્રત કરી એને તમારાં આનંદ અને સુખ—હર્ષનાં સહભાગી બનાવી શકો. અરિષ્ટના વૃક્ષના મૂળનો ઉચ્છેદ કરવાનો આજ સુધડ અને ઉત્તમ ઉપાય છે. વેદાન્ત વિહિત—જ્ઞાનવિરુદ્ધ આ દ્વૈતભાવને લીધે ઉત્પન્ન થતા ભેદભ્રમને લીધેજ હિંદુસ્તાનના લોકો શારીરિક, માનસિક અને આધ્યાત્મિક સ્વાત્મહત્યા કરે છે.

એ વ્યાધિના વિષયમાં હજુ પણ થોડું વિશેષ કહી શકાય એમ છે. બ્રાહ્મણ વર્ગ કે જે શ્રેષ્ઠ વર્ગ કહેવાય છે; તે કોઈ પણ જાતનું શારીરિક સેવાનું કે શ્રમનું કાર્ય કરવામાં હલકાઇ સમજે છે. શ્રેષ્ઠ વર્ણના લોકો વંશપરંપરાની રૂઢિથી વિરુદ્ધ કે પોતાની પ્રતિષ્ઠાને અછાજતું કાર્ય કરવાને કદી પણ તૈયાર થશે નહિ. દૃષ્ટાંત તરીકે બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય કે વૈશ્ય જેવા ત્રણે ઉચ્ચ વર્ણો મોચી, હજામ, ખારવા,

ચિતારા, લુહાર, રંગરેજ, દરજી, કડીઆ, સુતાર, વણકર, કુંભાર કે એક સામાન્ય મજુરનું કોઇ કાર્ય કદી પણ કરશેજ નહિ, ત્યાં વાળવા ઝૂડવાના કામની વાતજ શી કરવી ? આવા કોઇ પણ કાર્યને હાથ પણ લગાવે તેના કરતાં તેઓ મૃત્યુને પહેલું પસંદ કરશે. ચામડાંનો વ્યાપાર તેઓ કદી કરશેજ નહિ. હવે આ ધંધા રોજગાર ઉચ્ચ વર્ગના પૂંજી-વાળા લોકો નથી ઉપાડી લેતા અને તેથી એ નિર્ધન નીચ વર્ણના લોકોના હાથમાંજ આ હુન્નર ઉદ્યોગ રહે છે ત્યાં હિંદુસ્તાનનાં હુન્નર ઉદ્યોગ કેવી રીતે ખીલે અને ઉત્તેજિત થાય ? ઉદ્યોગની કળા કૌશલ્યમાં તેઓ કોઇ પણ જાતનો આવશ્યક સુધારો કેવી રીતે શકે ? અમેરિકા, ઇંગ્લંડ અને સમસ્ત યુરપ પોતાનાં કળાકૌશલ્યને લીધેજ સમૃદ્ધિમાન થઈ પડયાં છે. અને એનું કારણ એ છે કે ત્યાંના હુન્નરઉદ્યોગ દ્રવ્યવાન લોકના હાથમાં છે. જે પ્રજાની સંખ્યાના પોણા ભાગ કરતાં પણ વિશેષ લોક હુન્નર ઉદ્યોગ તરફ બેદરકાર રહે, એવા ઉચ્ચ કાર્યને ધિક્કારે, અને રૂઢિ રિવાજની રહેણી કરણી અને પ્રાચીન અંધશ્રદ્ધાની પ્રણાલિકાને શબવત્ વળગી રહે એ પ્રજાની ઉન્નતિની કેવી રીતે આશા રાખવી ?

પ્રાચીન પ્રણાલિકાને અતિ દાસબુદ્ધિથી વળગી રહેવું અને એ મૃત પૂર્વ સ્મૃતિકારોનાં વાક્યોનેજ અનુભવ સમજી અંધ બની જવું, એના પરિણામેજ અનેક પ્રકારનાં સામાજિક અરિષ્ટ હિંદુસ્તાનમાં આધિ-પત્ય ભોગવે છે: અને અનેક બીજી ખરાબીઓ છે કે જેનું વર્ણન કરતાં પણ લજ્જાસ્પદ થવાય છે. શિરપર આવી પ્રબળ રૂઢિનો ભાર વેઠનારી એ પ્રજામાંથી આપણે ઉન્નતિને માટે કંઇ પણ આશા રાખી શકીએ વારૂ ? અમેરિકનો ! પોતાની ખરાબ રૂઢિઓના પગ તળે—તે બેડીઓના ભાર નીચે હિંદીઓ કચરાઇ—રેંસાઇ જાય છે—અરે માત્ર નામના મિથ્યા અભિમાનને માટેજ પોતાનું સર્વસ્વ ગુમાવે છે; તેઓને હવે

એ ખરાબ રૂઢિઓના શિરપર—બુદ્ધિપર—ઉભા રહેતાં શીખવો, પોતાના પૂર્વજોનું ગૌરવ નિભાવતાં શીખવો. એઓના કેટલાએક સામાજિક રિવાજો અને કૌટુમ્બિક રીતભાતો બેશક બહુ પ્રશંસનીય છે અને તેમાં અનેક આશાજનક ચિહ્નો છે, પણ એ રીતિરિવાજો પ્રતિ અંધ-શ્રદ્ધા અને અજ્ઞાનભર્યું દાસત્વ તેઓને શબવત્, અચેતન, અને મૂર્ખ બનાવે છે. હિંદુસ્તાનમાં સ્રીઓની સંખ્યા સુમારે ૧૫૦૦૦૦૦૦૦ છે અને એમાંથી એક ટકાની સંખ્યા ભાગ્યેજ કેળવણી પામેલી છે. આવા દુષ્ટ વ્હેમો અને ભીરુતાભરી વર્તણુકથી તેમની પ્રજામાં શું સત્ય રહ્યું હોય ?

ઉપનિષદ્‌નું અદ્‌ભુત શિક્ષણ અને વેદાન્તનું સમર્થ ધર્મજ્ઞાન લુપ્ત થયું છે અને એને બદલે 'રસોડાધર્મ' એટલે આભડછેટ—અમુકની સાથે ખવાય પિવાય અને અમુકથી અભડાઈ જઈએ—એ ધર્મ દાખલ થયો છે. સંસ્કૃત ભાષા હવે બોલવામાં વપરાતી નથી છતાં અનેક શાસ્ત્રીઓ પંડિતો હજુ સુધી વ્યાકરણના ગ્રંથ કંઠે કરવામાં અને ગ્રંથોનો મુખપાઠ કરવામાંજ પોતાનાં જ્ઞાન અને શક્તિનો વ્યર્થ દુરુપયોગ કરે છે. રૂઢિના વિરોધી સ્વતંત્ર વિચારકોની વિરુદ્ધ અસલી પુસ્તકોને કંઠાગ્ર કરી તાણી ખેંચીને તેનાં પ્રમાણ આપવાની પદ્ધતિ પાણી ફેરવે છે. વેદના મંત્રોનો યોગ્ય લાગે તેમ મરડી મચડીને અર્થ બેસાડનાર પુરુષ શાસ્ત્રી અને અતિ મહાન વિદ્વાન પંડિત ગણાય છે. શૌચસ્નાન આદિ પ્રસંગે કેટલીવાર કોગળા કરવાથી મુખશુદ્ધિ થાય છે ? એવી વ્યર્થ ચર્ચાઓમાંજ ઘણાઓનો સમય ચાલ્યો જાય છે.

સંકુચિત જ્ઞાતિવિભાગના વાડાઓમાં પુરાઇ રહેવું અને માત્ર પ્રમાણોપરજ શ્રદ્ધા રાખી આચારવિચાર રાખવા એ બે કારણોએ એમને એવા તો અજ્ઞાનભર્યા વાંકચૂંકમાં રાખ્યા છે કે નજીવી, અર્થ વિનાની, ક્ષુદ્ર બાબતો પ્રત્યેની ભક્તિ જડ ઘાલી બેઠી છે. હિંદુસ્તાનના એ વિશાળ ધર્મપ્રદેશમાં અતિ ગંભીર અને મહત્તાભર્યો પ્રશ્ન તો એ

છે કે હિંદુઓ ગાયને હદ કરતાં પણુ વિશેષ પૂજ્ય સમજે છે. હિંદુઓની અનેક ધર્મશાખાઓ એક બીજાથી અન્ય વિષયોમાં ગમે તેટલા વિરોધ ધરાવતી હશે છતાં ગાયને માટેનો પૂજ્યભાવ તો સર્વ ધર્મ અને મતમાં એક સમાનજ છે. ગાયના શરીરને સ્પર્શ કરવાથી પવિત્ર થવાય છે એ એક પ્રકારની ભાવના અને ઇચ્છા એમના હૃદયનો પ્રિય વિષય છે. કોઇ એ વિષયને છેડે, અને એથી વિરુદ્ધ લાગણી ફેલાવે એટલે પછી જોઈ લ્યો મઝા: સમસ્ત હિંદુઓ તેનાપર ઉતરી પડવાના. આ પ્રશ્નને લીધે અસંખ્ય હડતાલો પડે છે. ૧૮૫૭નો મહાન બળવો પણુ આવાં કારણોને લીધેજ થયો હતો. વળી એમ પણ કહેવાય છે કે મુસલમાનોની હિંદુસ્તાનપરની પહેલી ફત્તેહ પણુ હિંદુઓના આ વ્હેમનેજ આભારી છે. મહમ્મદ ઘોરીએ જ્યારે પહેલો હુમલો કર્યો ત્યારે હિંદુઓએ—રજપૂત રાજાઓએ મારી હઠાવ્યો હતો પણ તે પાછો ફર્યો અને હિંદુસ્તાનપર બીજી વાર તેણે ઘેરો ઘાલ્યો. આ વખતે એણે હિંદુઓના વ્હેમોનો અભ્યાસ કર્યો હતો તેથી એનો લાભ લીધો. એમ કહેવાય છે કે એણે પોતાના લશ્કરની આસપાસ ગાયોની વાડ બનાવી દીધી. કહો આ કેવું અદ્ભુત આશ્ચર્ય છે! હિંદુઓ ગાયની સામે હુમલો ન કરી શક્યા. પવિત્ર ગૌમાતાની સામે તેઓ કેવી રીતે હથિયાર ઉપાડી શકે? દયાળુ હિંદુઓ એ ગરીબ પવિત્ર ગાયોને જોઇ સ્તંભી ગયા; તેઓને તેમણે મારી નહિ; ગાયોને બચાવી પણુ દેશ ગુમાવ્યો. સેંકડો વર્ષો સુધી તેઓ રિબાયા છે, અને અત્યારે પણુ રિબાય છે. પરિણામ એવું આવ્યું છે કે હવે ઉલટા હજારો અરે લાખો અને કરોડો ગાયોના વધ થઇ ગયા છે. × × ×

× × × × × ×
× × × × × ×
× × × × × ×

બુદ્ધિમાં તેઓ તીવ્ર છે, શરીરમાં સમર્થ છે. આધ્યાત્મિક રીતે પણ તેઓ અતિ પ્રબળ છે. હિંદુસ્તાનમાં લાખો મનુષ્યો એકત્ર સહકારીમંડળરૂપે કાર્ય કરતા નથી. એક સમૂહનું બળ બીજા સમૂહના બળને નિરુપયોગી બનાવી દે છે, તેથી પરિણામ એ આવે છે કે સમસ્ત પ્રજાનું બળ કશુંએ રહેતું નથી. બાહ્યકર્મકાંડ અને મૂર્તિને પ્રેમનું સર્વકેન્દ્ર માનવાની વ્હેમી રૂઢિ બાહ્યવસ્તુસ્થિતિમાં અંધવિશ્વાસ અને ભૌતિક પદાર્થ તરફ ચિત્તવૃત્તિઓનું ચોંટવું બહુજ પ્રચલિત છે. એને લીધેજ જ્ઞાતિવિદ્વેષ, મતમતાંતર, પક્ષપાત, અને જ્ઞાતિ વિષયક ચર્ચા એટલે દરજ્જે સજ્જડ થઇ બેઠાં છે કે નામરૂપના બાહ્યભેદ ગમે તેટલા સજ્જડ હોય છતાં એ સર્વાંતરગત અભેદભરી એકતાનો સાક્ષાત્કાર કરવામાં પ્રજાને જે અદ્ભુત સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થવું જોઇએ તે તેઓ કરવા દેતા નથી. અને સામાન્ય વર્ગમાં આ વ્યાવહારિક વેદાન્તના અભાવે હિંદુસ્તાન અંદર અંદરજ વિભાગોમાં વહેંચાઇ ગયું છે. અનેક મંડળોમાં આથી કરીને ભેદભાવ રહ્યા કરે છે.

હિંદુસ્તાનના નાશનું આ મૂળ કારણ છે અને કેટલાકો આ મતમતાંતરની ભાવનાને ઉત્તેજન આપ્યા કરે છે. જેથી હિંદુમુસલમાન વચ્ચેનો મહાસાગર બહોળો થતો જાય છે અને હિંદુઓની ભિન્ન ભિન્ન જાતિઓમાં પણ જૂદાપણુંજ રહે છે. આધ્યાત્મિક, રાજકીય, સામાજિક, કે હરકોઇ દિશામાં હિંદુસ્તાનનો ઉદ્ધાર કરવો હોય તો જે શિક્ષણથી તેમના ક્લેશ, ભેદભાવ દૂર થાય, જેનાથી એમના જ્ઞાતિવિભાગની પદ્ધતિનો ઉચ્છેદ થઇ જાય અને ઇર્ષ્યા તથા આળસને જેનાથી મહાન ફટકો પડે એવી કેળવણીથી એમનો ઉદ્ધાર થશે. હિંદુસ્તાન પગભેર ઉભો રહેતાં શીખે, એનો પુનરુદ્ધાર થાય, અન્ય પ્રજાઓની સાથે પોતાનું પ્રજાત્વ સાચવી શકે અને ઇંગ્લંડ, અમેરિકા, અને સમસ્ત જગતને સુખનું મૂળ થઇ પડે એમ જો આપણે

ઇચ્છતા હોઇએ તો હિંદુસ્તાનમાંથી આ બધું જડમૂળથી ઉખેડી નાખવું જોઇએ. બિમાર મનુષ્યને ઔષધિ આપી તેની અંદરની પ્રકૃતિને મદદ કરી તેનો રોગ આપણે દૂર કરીએ છીએ. આપણી આંતરિક પ્રકૃતિજ આપણને સુધારે છે. ઔષધો માત્ર બહારની મદદ છે. પ્રકૃતિને એ સાહાય્ય કરે છે અને પ્રકૃતિ રોગનિવારણનું કાર્ય કરે છે. એવીજ રીતે જો હિંદુસ્તાનનો તમારે ઉદ્ધાર કરવો હોય તો તમારે એને કોઈ એવો પદાર્થ આપવો જોઇએ કે જેનાથી એનું અંતરનું જીવન સમર્થ થાય, જેનાથી એને શક્તિ પ્રાપ્ત થાય અને એની આંતરિક પ્રકૃતિને સ્ફુર્તિ મળે. હિંદુસ્તાનની આપત્તિઓનું તમને દિગ્દર્શન કરાવ્યું છે. હવે આપણે તેને દૂર કરવાના ઉપાયોનો વિચાર કરીએ. જગત એમ સમજે છે, ઘણા ધર્મો એમ માને છે, અને નીતિશાસ્ત્રીઓ એવો ઉપદેશ કરે છે કે આજ્ઞાઓ અને નિયમોથી વસ્તુસ્થિતિ સુધરે છે, પણ નહિ, એમ નથી. આજ્ઞાઓ, બંધનકારી સૂત્રો, આચારના કૃત્રિમ નિયમો, અને અવાસ્તવિક નીતિથી વસ્તુસ્થિતિ કદી સુધરશે નહિ. એ સ્મરણમાં રાખશો. તમારે ફલાણું ન કરવું અને ફલાણું કરવું એવી આજ્ઞાઓથી કશો સુધારો થતો નથી. આવા નિયમો અને ડહાપણભરી સલાહોથી જો વસ્તુસ્થિતિ સુધરી શકી હોત તો તમારૂં વાયદો કરેલું સ્વર્ગનું સામ્રાજ્ય ક્યારનુંય સ્થપાઈ ચૂક્યું હોત અને જે પ્રકારનું જગત હાલમાં તમે જુઓ છો તેવું ન હોતાં સ્વર્ગજ બની ગયું હોત. રાજ્યદંડો, અને કારાગૃહોથી તે વસ્તુસ્થિતિ સુધરશે નહિ. હાલ અથવા હવે પછી જગતને એ કબૂલ કરવું પડશે કે કારાગૃહની બહુ સારી અસર થાય છે એમ માનવું એ ગંભીર ભૂલ છે. ધમકી અને દંડથી પાપ થતાં અટકતાં નથી. વસ્તુસ્થિતિમાં વાસ્તવિક સુધારો કરવા માટે તમારે જ્ઞાન, શિક્ષણ, અને જીવન્તવિદ્યાનાં મૂળ રોપવાં જોઇએ. લોકો ઘણીવાર

એમ કહે છે કે આવી ઝીણી વાતો અને બારીક સિદ્ધાન્તોથી અમારૂં માથું ન ખાઇ જાઓ. આવા વિચારો કે કલ્પનાઓ અમારી પાસે ન લાવો. પણ સજ્જનો તમારાપર કોણ સામ્રાજ્ય ભોગવે છે. આ જગતપર કોનું આધિપત્ય છે? કેવળ વિચારોનોજ તમારો આંતર્-પ્રકાશ, અરે! અન્ય કશુંએ નહિ પણ એ આન્તર્ જ્યોતિજ તમને દોરી જાય છે. એવાં કારાગૃહો ન રાખતાં અપરાધીઓને તમારે શિક્ષણ આપવું જોઇએ, અને જે દૈવી નિયમ જગતમાં સામ્રાજ્ય ભોગવે છે તેમને તેનું અભિજ્ઞાન કરાવવું જોઇએ. એમ કહેવાય છે કે "જ્ઞાન એ સદ્‌ગુણ છે." અહા! એ કેવું સુન્દર સત્ય છે. એક બાળક અગ્નિનો સ્પર્શ કરી આંગળીએ દાઝે છે તેનું કારણ શું? કારણ એજ કે અગ્નિને અડકવાથી દઝાય એવું બાળકને જ્ઞાન નથી. એને એ સત્ય સમજાવશો એટલે ફરી કદી અગ્નિને અડકશે નહિ. એવીજ રીતે લોકોને એ દૈવી નિયમોથી વાકેફ કરો અને મનુષ્ય જાતિને પ્રકાશ આપો. એજ સાચો ઉપાય છે. આ કાર્યપદ્ધતિ કદાચ બહુજ મંદ લાગશે પણ એજ સૌથી અસરકારક ઉપાય છે. અન્ય કોઇ ઉપાય નથી. આવી રીતે ખ્રિસ્તીઓના નીતિશાસ્ત્રથી, કાયદા કાનુનથી હિંદુસ્તાન કદી પણ ઉન્નત નહિ થાય. સત્યના સચેતન જ્ઞાનનીજ ત્યાં આવશ્યકતા છે,

અમેરિકનો અને અંગ્રેજોને રહેવાનાં અત્યંત સુંદર મકાનો હોય છે પણ હિંદુઓને રહેવાને માટે બહુજ નાનાં મકાન હોય છે એ વાત સાચી છે પણ સુઘડ, સુંદર, ભવ્ય મહેલો બાંધવાથી અને હિંદુઓને અંગ્રેજોની પેઠે છાજાના છોડના જેવા બનાવવાથી વસ્તુ-સ્થિતિ કદી સુધરશે નહિ. **રમ્ય ભવનો અને ભવ્ય પ્રાસાદોમાં પડી રહેનારા લોકો કાંઈ સુખી હોતા નથી.** કીડા, જીવડાઓ, અને સર્પ હમેશાં સુંદર કબરમાં (માટીમાં) નિવાસ કરે છે. જો કે સર્વમાન્ય નિયમ તો ન કહી શકાય કિન્તુ માત્ર બાહ્ય શોભા અને

રૂપરંગથી સુખની પ્રાપ્તિ થતી નથી એમ સિદ્ધ કરી આપવાને પુરતાં પ્રમાણો છે. જગત એ સત્યને ન સ્વીકારી લે તો તેમાં જગતનો વાંક છે. દ્રવ્યથી વસ્તુસ્થિતિ સુધરશે નહિ. યૂરપ અને અમેરિકા દ્રવ્યની પાછળ પડીને એનેજ સુખનું મૂળ માની બેસતા હોય તો તેઓ ગંભીર ભૂલ કરે છે. **અમેરિકા અને યૂરપની ભૂલોનું અનુકરણ કરીને હિંદુઓએ પોતાની ઉન્નતિ કરવી એવી ભલામણ રામ કરતો નથી.** ભૌતિક ઉન્નતિ તો માત્ર ભૌતિક સંબંધ પુરતીજ છે આ સત્ય લોકો સમજી શક્યા નથી. એવી કઇ પ્રજા કે મનુષ્ય છે કે જે આખી પૃથ્વીની સંપત્તિનો સંગ્રહ કરવા ન ઇચ્છતો હોય? અને એમાંથી કેટલા થોડાએ અરે! કોણે એના પરિણામના સારને સમજી લીધો છે? **પરમેશ્વર પ્રીત્યર્થ કાર્ય કરવાની જાગ્રતિ ઉદ્ભૂત થવાથીજ દેશનો અભ્યુદય થાય છે.** જાણે કે અજાણે મૂળ વેદાન્તના એ વ્યાવહારિક સત્યના આશ્રયમાંજ ઉત્કર્ષની કળા રહેલી છે. અજ્ઞાની મૂર્ખ લોકો ફળ ખાવાને ઉત્સુક હોય ખરા, પણ તેઓ વૃક્ષને ઉછેરવાનું ધ્યાનમાં રાખતા નથી. કહેવાતા રાજદ્વારીઓ સામર્થ્ય પ્રાપ્ત કરવાની કળાનો એટલે કે સ્વતંત્રતા અને સહાનુભૂતિ જાગ્રત કરવાનો વિચાર કર્યા વિનાજ સ્વદેશની ઉન્નતિ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

હિંદુસ્તાન કે અન્ય હરકોઇ દેશની પ્રજાના જીવનનો મુદ્રાલેખ જાણ્યે કે અજાણ્યે વ્યાવહારિક વેદાંત, સ્વાતંત્ર્ય, ન્યાય અને પ્રેમનો આવેશજ હોય છે. હિંદુસ્તાનની આંતરિક પ્રકૃતિના સ્વાસ્થ્યને પ્રબળ કરવું જોઇએ. **દરેક દેશની કૌટુમ્બિક, સામાજિક, રાજકીય, કે ધાર્મિક ઉન્નતિ આચારમાં મૂકેલા વેદાન્તની અસરથીજ થાય છે.** હિંદુસ્તાનના લોકોનો એક વિશિષ્ટ સદ્ગુણ એ છે કે ધર્મમાં તેઓ અત્યંત આગ્રહી છે. સામાજિક, રાજકીય, કે વ્યક્તિવિષયક કોઇ પણ સુધારણા એ દેશમાં કરવી હોય તો તે ધર્મને બ્હાને ત્યાં

બહુજ સહેલાઇથી થઈ શકે છે કારણ કે ધર્મને માટે તેઓની પ્રીતિ, આગ્રહ અને દૃઢતા અત્યંત પ્રબળ છે. રાજકીય વિષયમાં કામ કરનારી 'ઇન્ડિયન નેશનલ કૉન્ગ્રેસ' અને સામાજિક વિષયમાં સુધારણા કરવા મથતી 'સોશિયલ કૉન્ફરન્સ' પણ વેદાન્તના અનુસરણ સિવાય જનસમૂહને કશો લાભ કરી શકશે નહિ; કારણ કે એમાં ધાર્મિક લક્ષ્યબિન્દુથી કામ થતું નથી. વસ્તુસ્થિતિ આવી હોવાથી હિંદુસ્તાનમાં દરેક પ્રકારના સુધારા કરવા માટે વ્યાવહારિક વેદાન્તનો ઉપદેશ આપવો અસરકારક થઈ પડે એમ છે. અને એ વેદાન્તથીજ રાજકીય, સામાજિક, કૌટુમ્બિક, બુદ્ધિવિષયક, અને નૈતિક સ્વાતંત્ર્ય અને પ્રીતિ પ્રાપ્ત થઇ શકે તેમ છે. **સ્વતંત્રતા અને શાન્તિ, શક્તિ અને સ્થિરતા, અને શૌર્ય તથા પ્રેમનું અદ્ભુત રીતે એ વેદાન્ત એકીકરણ કરે છે.** પણ એ બધું શ્રુતિ, સ્મૃતિ અને વેદ જેવાં સર્વમાન્ય ધાર્મિક પુસ્તકોનો આશ્રય લઇનેજ થઇ શકે તેમ છે. સ્વતંત્રતા અને પ્રેમનો એ આવેશ મેળવવા માટે ઉપનિષદ્ જેવા વેદાન્તના ગ્રંથોના મન્ત્રોનો મરડી મચરડીને અર્થ કહાડવો એ આવશ્યક નથી. બહુ સ્પષ્ટ રીતે એ વેદાન્ત એમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે. સામાન્યવર્ગને એ એટલા માટે પ્રમાણભૂત થઇ પડે છે કે એ એમના સર્વમાન્ય ગ્રંથોમાંથી મળી આવે છે અને ઉચ્ચવર્ગને એ એટલા માટે અનુકૂળ લાગે છે કે વેદાન્તના જેવો અદ્વૈત સિદ્ધાન્ત ભૂમંડળના કોઇ પણ શાસ્ત્રમાંથી મળી આવે તેમ નથી. પોતાના શાસ્ત્રોમાં વેદાન્તરૂપી આવું અમૃતભર્યું છે છતાંએ તેઓ અત્યંત દુઃખી છે. એ અમૃતનું પાન કરવાની વિધિ તેઓ ભૂલી ગયા છે. તેઓનું એ જ્ઞાન અત્યારે માત્ર સિદ્ધાન્તમાંજ રહેલું છે. પંડિતો અને શાસ્ત્રીઓ પુસ્તકો વાંચી જાય છે પણ તેમાંના એક પણ સિદ્ધાન્તને આચારમાં મૂકતા નથી. ઘણાખરા ત્યાગીઓ પણ સ્વામી એટલે સ્વતંત્ર સ્વામીત્વ ભોગવનારા નહોતા. જ્યોતિ અને

મૂર્તિઓના દાસ–ગુલામ બની ગએલા છે. બેશક વેદાન્તના ઉપદેશકો અને અધ્યાપકો અનેક જોવામાં આવે છે પણ તે બધા ઉદકસ્થિતિ કે વાયુસ્થિતિ–શાસ્ત્રના યુનિવર્સીટીના પ્રૉફેસર જેવા છે. એ પ્રૉફેસરો હવામાં બલુન ઉડાડવાના, સમુદ્રમાં વહાણુ ચલાવવાના, અને પાણીમાં તરવાના સિદ્ધાન્તોને બહુ ઉત્તમ રીતે સમજતા હોય છે છતાં એકાદ નાનું વહેળીયું પણ તેમણે કદી ભાગ્યેજ પાર કર્યું હોય છે. પેલા આચાર્યો અને અધ્યાપકો પણ એવાજ જ્ઞાનવાળા હોય છે. તમારી અનુભવશીલ શક્તિઓ અને વેદાન્તના વ્યાવહારિક સામર્થ્યવડે તમે હિંદુસ્તાનની સેવા બહુ અદ્‌ભુત રીતે કરી શકો તેમ છો.

કેટલાએક એમ કહે છે કે ઔદ્યોગિક પાઠશાળાઓ અને સંસ્થાઓ સ્થાપવાથી વસ્તુસ્થિતિ સુધરશે પણ તે એક ભૂલ છે. એવી સંસ્થાઓથી થોડા સમયને માટે કંઇક સુધારો થાય કિંતુ મુખ્ય આપત્તિ અને સાચાં દુઃખો કંઈ માત્ર કળાકૌશલ્યની પાઠશાળાઓથી દૂર થઈ શકે તેમ નથી. હિંદુસ્તાનના મજુરોને અત્યારે કેટલી થોડી મજુરી મળે છે તેનો તમને ખ્યાલ છે? ઘણા દહાડા મહેનત કરીને એક કુંભાર વીશ માટીનાં વાસણ બનાવી શકે પણ એ વીશ વાસણને માટે તેને બહુજ ઓછી મજુરી મળે છે. કૉલેજ અને પાઠશાળામાં એમ. એ. અને બી. એ. ની ડીગ્રી લઈ નીકળેલા ઉચ્ચવર્ગના લોકોને માસિક પચાસ અને સાઠથી વધારેનો પગાર મળતો નથી. ઘણીવાર તો એથી ઓછું પણ એટલે કે માસિક પચીસ ત્રીસ રૂપિયામાં પણ નોકરી કરવાનો વખત આવે છે. હિંદુસ્તાનની વસ્તુસ્થિતિ આવી છે. એના કરતાં તમારા અમેરિકાના મજુરો વધારે કમાઈ શકે છે. અહીંના મજુરોને દિવસના છ છ રૂપિયા મળે છે. ત્યાંના લોકોનો સાદો ખોરાક, સાદાં કપડાં અને સાદી રહેણીકરણીને લીધે તેમની હાજતો બહુ થોડી હોય છે. તેનું કારણ એ છે કે દેશમાં દ્રવ્ય બહુ થોડું છે. ત્યાંનો પૈસો અન્ય

દેશમાં ઘસડાઇ જાય છે. સીદીઓને માટેની ટસ્કેજી સંસ્થા જેવી સંસ્થાઓ ત્યાં સ્થાપીએ તો બેશક તેથી થોડો ઘણો ફાયદો થાય અને લોકો કાર્ય કરતાં શીખે. પણ લોકોના એ કામકાજનો અને મજુરીનો લાભ કોને મળે તેમ છે એ તમે જાણો છો ? ઇંગ્લાંડના દ્રવ્યવાનોનેજ એથી લાભ પહોંચે તેમ છે.

હિન્દુસ્તાનના તમામ મોટા ધંધારોજગાર બહારના વેપારીઓના હાથમાં છે. હિંદુસ્તાનના વેપારીઓ તો માત્ર નામનાજ પૈસાદાર કહેવાય છે. આથી કરીને ઔદ્યોગિક પાઠશાળાના શિક્ષણથી મજુર અને કારીગર લોકો ઉત્પન્ન કરી વિદેશીય વેપારીઓને લાભ કરી આપવા જેવું છે. એથી કરીને એવી જાતની સંસ્થાઓ એજ સૌથી સારો અને કાયમનો ઉપાય નથી. અમારે અનેક આવશ્યકતાઓ છે પણ અત્યારની તાત્કાલિક આવશ્યકતા તો એ છે કે ઉચ્ચ અને નીચ જ્ઞાતિઓના જનસમૂહને કેળવણી આપવી. તેમનામાં સ્વતંત્રતાનો આવેશ લાવવો અને સત્યના નિઃસ્વાર્થી સામર્થ્યવડે તેમનાં હૃદય સાહસિક બનાવવાં. અત્યારે તો આજ પરમકર્ત્તવ્ય અને આવશ્યકતા છે. આવા પ્રકારના શિક્ષણ સાથે ઔદ્યોગિકશિક્ષણની શાળાઓ લાભકારક નીવડે પણ કેવળ ઉદ્યોગવિષયક શાળાઓથી કંઈ લાભ થાય તેમ નથી. કળાકૌશલ્યનું શિક્ષણ એ ગૌણ વિષય છે અને **મુખ્ય આવશ્યક વિષય તો સત્યનું ઉચ્ચતર શિક્ષણ છે.** અનેક જૂદી જૂદી દિશાઓમાં અત્યારે ત્યાં કાર્ય થાય છે. આપણે એનું અહીં થોડું અવલોકન કરીએ. અમેરિકામાંથી ખ્રિસ્તી મિશનરીઓ ત્યાં જાય છે અને જ્ઞાતિબંધનોને તોડવાની તેઓ જીવતોડ મહેનત કરે છે એમ તેઓ માને છે. લોકોને કેળવણી આપવાનો અને પારીઆ જેવી નીચ કોમને શિક્ષણ આપવાનો તેઓ પ્રયત્ન કરે છે પણ તેઓ પોતાની માન્યતામાં કેટલા સાચા છે તેની આપણે પરીક્ષા કરીએ.

અધમજ્ઞાતિનો ઉદ્ધાર કરવા માટેના તેઓના પ્રયત્ન માટે હિન્દુસ્તાન તેમને આભારી છે. **જે અધમ જ્ઞાતિઓને બીજી હરકોઈ સીધી રીતે વાંચવા લખવાનું જ્ઞાન મળી શકે તેમ નહોતું તેઓને તેમણે થોડે ઘણે અંશે કેળવણી આપી છે.** બેશક આ બહુ ઉમદા કામ છે. મિશન કૉલેજ અને નિશાળો પણ ઉચ્ચ જ્ઞાતિના લોકોને કેળવણી આપવાનો પ્રયાસ કરે છે. હિન્દુઓને કેળવણી આપવાને માટે અમેરિકાના મિશનોનો બેશક અમારે ઘણો આભાર માનવો જોઇએ. પણ તેની સાથે એ કાર્યની બીજી બાજુ તરફ પણ દુર્લક્ષ કરવું વાજબી નથી. હિન્દુસ્તાનમાં જનારા આ ખ્રિસ્તી મિશનરીઓ મહીને લગભગ ત્રણુસો રૂપિયાનો પગાર લે છે. નવાબની પેઠે બાદશાહી ઠાઠમાઠમાં જિંદગી ગુજારે છે. લોકોની ઉપર રાજ્ય ચલાવે છે. હિન્દુકુટુમ્બોમાં કલહ અને કુસંપ દાખલ કરે છે અને હિન્દુસ્તાનની અનેક જ્ઞાતિઓમાં ઉલટો એક જ્ઞાતિનો વધારો કરે છે. ખ્રિસ્તી થઇ ગએલા એ હિન્દુઓ બીજા હિન્દુઓના કટ્ટા દુસ્મન બને છે. તેઓ હિન્દુઓની સાથે ભળતા નથી. તેમજ હિન્દુઓ પણ તે લોકોની સાથે હળીમળીને રહેતા નથી. તેમના સમ્બન્ધો તૂટી જાય છે. ભેદભાવ વધતો જાય છે અને દિવસે દિવસે એ મતભેદ પ્રબળ થતો જાય છે. બાલિકાઓ પોતાનાં માતાપિતાઓથી અને સ્ત્રીઓ પોતાના પતિથી વિખૂટી પડે છે. હિંદુઓના અશિક્ષિત વર્ગની ધાર્મિક માન્યતાઓને બદલીને તેમના મનમાં ખ્રિસ્તી ધર્મની ભાવનાઓને સચોટ બેસાડવા માટે ખ્રિસ્તી પાદરીઓ પ્રયત્ન કરે છે. પરસ્પર ટીકા કરવાની રૂઢિ પ્રબળ કરવામાં નાનાં બાળકોને લાંચ કે લાલચો આપીને પોતાનાં માબાપથી વિખૂટાં પાડવામાં, અને એમ કરીને ખ્રિસ્તી ધર્મના વ્હેમોના જાળામાં વિંટાઇ પડવાના પ્રયત્નો કરવામાંજ ખ્રિસ્તી ધર્મની ઉદારતાનો ઉપયોગ થાય છે. આવી વસ્તુ-

સ્થિતિમાં હિંદુજાતિમાં જડમૂળ કરી રહેલ મતમતાંતર અને ભેદ-ભાવનાનો આવેશ, આવી જાતના ખ્રિસ્તીપણાને લીધે વિશેષ દૃઢીભૂત થાય છે, અને સહાનુભૂતિ કે પરસ્પર પ્રેમભાવનાનો રહી ગયેલો થોડો ઘણો અંશ પણ નિર્મૂળ થતો જાય છે. આ એ પ્રશ્નની કાળી બાજુ છે, અને આથી આપણે સમજી શકીએ એમ છે કે એમ કરવાથી વસ્તુ-સ્થિતિ જરાએ સુધરે તેમ નથી. અમેરિકન મિશનો લાખો રૂપીઆનો ખર્ચ કરે છે તેને માટે અલબત અમારે તેનો આભાર માનવો જોઇએ; પણ આ ઉપાય આપણા લક્ષ્યબિન્દુ પ્રમાણે જરાએ ઉપયોગી નથી; ઉલટું એનાથી સ્થિતિ ખરાબ થતી જાય છે.

બ્રિટિશ રાજ્યનો અમારે આભાર માનવાનાં અનેક કારણો છે. હિંદુસ્તાનના મૂળ જ્ઞાતિબંધનને તોડી પાડવામાં બ્રિટિશ રાજ્યે ઘણો પરિશ્રમ લીધો છે. હિંદુસ્તાનની કેળવણીને એ રાજ્યે બહુ ઉત્તેજન આપ્યું છે. પાઠશાળાઓ–વિશ્વવિદ્યાલયો એણે સ્થાપન કર્યા છે. પોતાનાં શાસ્ત્રોને યથાવિધિ હિંદુઓ વાંચતાં શીખ્યા એ પણ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનેજ આભારી છે. આ એની ઉજળી બાજુ છે.

બ્રિટિશ રાજ્યે હિંદુઓને કેટલીક કેળવણી આપી છે પણ તેણે હિંદુસ્તાનને ગરીબ બનાવી દીધો છે અને એને એવી સ્થિ-તિમાં લાવી મૂક્યો છે કે જો રાજ્યપદ્ધતિનાં ધોરણો થોડા સમયમાં બદલવામાં નહિ આવે તો ભૂખમરાનો ભોગ લેનાર હદી હિંદુઓનો સંહાર કરશે, અને પૃથ્વીતટપરથી એ પ્રજાનું નામ નિશાન ધોવાઇ જશે.

હિંદુસ્તાનની કેળવણી આપણે હવે તપાસીએ. ત્યાંનાં વિશ્વ-વિદ્યાલયો (યુનિવર્સિટી)માં શું શીખવાય છે? મૃત (ન બોલાતી) ભાષાઓ, તાર્કિક તત્ત્વજ્ઞાન, ગણિતશાસ્ત્ર, પ્રાચીન ઇતિહાસ, અવ્યવ-હાર્ય રસાયનશાસ્ત્ર, અને એવાજ બીજા વિષયો શીખવાય છે. કોઇ પણ પાઠશાળા કે વિદ્યાલયમાં અંગ્રેજી ભાષા સિવાય બીજી કોઇ

પણ બોલાતી ઉપયોગી ભાષા કે વિષય મુખ્યત્વે શીખવાતાં નથી. અંગ્રેજ અમલદારોના હાથ નીચે લોકોને કામ કરવું પડે છે એટલા માટે અંગ્રેજી શીખવાય છે. ત્યાં ગણિતશાસ્ત્ર શીખવાય છે અને એ ગણિતશાસ્ત્રનું ધોરણ તો અમેરિકાના કરતાં ચઢિઆતું છે. વ્યાવહારિક રસાયનવિદ્યા, વણવાકાંતવાની વિદ્યા, ચિત્રકળા, કુંભાર કામ, કે ઇજનેરના કામની શાળાઓ બહુ થોડી છે, જ્યાં આવી કળાઓના શિક્ષણની ન્યૂનતા છે ત્યાં શસ્ત્રાસ્ત્રકળાની તો વાતજ શી કરવી ? લોકોને ઘરમાં હથિયાર રાખવાની છૂટ નથી. ઘરમાં કોઈ મોટી છરી પણ રાખી શકતું નથી. કોઇ પણ જાતનાં હથિયાર રાખનાર કે લડાયક કસરત કરનારને સજા કરવામાં આવે છે. જે દ્રવ્યવાન હિંદુ કે મુસલમાનો કૉલેજની મોટી ફી આપીને કેળવણી લે છે તેના પરિણામનો તમને આથી કંઇક ખ્યાલ આવશે.

હિંદુસ્તાનમાં હાલમાં કેટલીએક નવીન ધર્મસંસ્થાઓ પણ સ્થાપિત થઈ છે અને તેઓ સુધારણાનું કાર્ય કરે છે. કિંતુ પૂજ્ય નરવીરો પ્રતિની તેની હદ કરતાં વિશેષ ભક્તિ અને અમુક પ્રમાણોપર અંધશ્રદ્ધાને લીધે પોતાના સંસ્થાપકો જે કહી ગયા તેજ ખરૂં એવો દુરાગ્રહ એમનામાં આવી ગયો છે. દરેક સંસ્થા કે નવીન મત પોતાના વ્યક્તિગત વિચારોથી પોતાનો પ્રદેશ સંકુચિત બનાવી દે છે. પોતાના વિદેહસંસ્થાપકોનાં વાક્યો અને કાર્યોને પ્રગતિનાં જીવંત સાધનો ન બનાવતાં એજ ઉપદેશોને મર્યાદાના રૂપમાં સંકુચિત કરી નાખે છે. આવી રીતે સુધારણાનો પોકાર કરતી સંસ્થાઓ પણ જેમની તેમ પડી ભાગે છે.

હિંદુસ્તાનનો વ્યાધિ તમારી સમક્ષ રજુ કર્યો છે. હવે એ વ્યાધિ કેવી રીતે દૂર કરવો એના સંબંધમાં તમને કહેવું જોઇએ. રામ કહે છે કે તમે હિંદુસ્તાન માટે સહાનુભૂતિ દર્શાવો. એજ મુખ્ય

આવશ્યક વસ્તુ છે. પહેલાં તો અમારે એજ જોઇએ છીએ કે તમે અમારા દેશ માટે લાગણી ઉત્પન્ન કરો. હિંદુસ્તાન માટે સહાનુભૂતિ દર્શાવી એનું કાર્ય ઉપાડી લ્યો તો સમસ્ત કાર્ય સફળ થશે. "**જ્યાં ઇચ્છા છે ત્યાં કાર્ય છે**" એ નિયમ પ્રમાણે તમે પણ હિંદુસ્તાન માટે કોઇ પણ કાર્ય કરવાની ઇચ્છા રાખો. માનવજાતિના કલ્યાણની વૃદ્ધિ કરવા માટે તમે હિંદુસ્તાનને માટે કોઇ પણ કાર્ય કરવા ખુશી છો ? શું તમે હૃદયપૂર્વક હિંદુસ્તાનને ચ્હાશો ? એ અધઃપાત પામેલી જાતિ માટે તમે તમારા જીવનનો ભોગ આપવા રાજી છો ? એ દેશને માટેજ તમે તમારાં જીવન અને સમય ગાળવા પ્રસન્ન છો? ત્રીશ કરોડની વસ્તી એટલે જગતની વસ્તીનો એક મહાન ભાગ થઇ જાય છે. આપણે એમને શિક્ષણ આપીને તેમની શક્તિઓને નિયમિત કાર્યમાં યોજી શકીએ એમ છીએ. આ ત્રીશ કરોડ મનુષ્યો તમારી સાથે કાર્ય કરવા મંડી પડે; એ ત્રીશ કરોડ લોકો તમારી સાથે એકજ દિશામાં પ્રયત્ન કરે; તમારી પેઠેજ તેઓ પોતાની બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરતાં શીખે તો શું તમને એથી અદ્‌ભુત સાહાય્ય નહિ મળે ? વ્યર્થ ચિન્તામાં તેમની શક્તિઓનો દુરુપયોગ થતો અટકે અને એ શક્તિઓનો ઉન્નત વિચારો અને ઉદાત્ત સહાનુભૂતિમાં ઉપયોગમાં આવે તો હિંદુસ્તાનની વિશાળ વસ્તીમાંથી અમેરિકાના એડીસન, ફ્રાન્કલિન કરતાં અનેક એડીસન અને ફ્રાન્કલિન ત્યાં ઉત્પન્ન થાય તેમ છે. હિંદુસ્તાનની શક્તિનો આમ સદુપયોગ કરવાથી શું સમસ્ત જગત દ્રવ્યવાન નહિ બને ? જગતને ધનિક બનાવવા માટે, તમારા બન્ધુઓને સાહાય્ય કરવા માટે, તમારી જાતને મદદ કરવા માટે, હિંદુસ્તાન માટે લાગણીઓ ઉત્પન્ન કરો; અને તમારી સ્થિતિમાંજ તેઓને લાવીને મૂકવાનો પ્રયત્ન કરો. અત્યારે આવા પ્રકારની અસર થવાની આવશ્યકતા છે.

હિંદુસ્તાનને ઉન્નત કરવાના માર્ગો

તાત્કાળિક ઉપાય કેવી રીતે લેવા એનો આપણે હવે વિચાર કરીએ. રામને એ વિષયમાં બે મુખ્ય મુદ્દાઓની સૂચના કરવાની છે. તેમાં એક વાત તો એ છે કે બેશક અમેરિકનોને ત્યાં મોકલવા જોઇએ. સત્યના આગ્રહી, સત્યને માટે દેહાર્પણ કરનાર અમેરિકનોએ હિંદુસ્તાનમાં જવું જોઇએ. પણ ત્યાં અમેરિકાના કચરાની જરૂર નથી. અમેરિકામાં જે કામકાજ ન કરી શકે એવા આળસુ અને બાયલાને ત્યાં ન ધકેલી મૂકશો. ત્યાં તો અમેરિકાના સત્ત્વ–સાર–ની આવશ્યકતા છે. પારીઆ જેવી નીચ કોમની સાથે હળીમળીને જેઓ કાર્ય કરી શકે એવા માણસોનેજ ત્યાં મોકલજો; એ એક પ્રકારનું અણગમતું કામ છે. આ શૂદ્રલોકો તમને કોઇ પણ પ્રકારનો બદલો આપશે નહિ. તેઓ એટલા તો ગરીબ, મૂર્ખ અને અજ્ઞાનભર્યા છે કે તેઓ તમારા કામનો આભાર પણ દર્શાવી શકશે નહિઃ તમે તેમને માટે જીવતોડ મહેનત કરશો એના બદલામાં તેઓ તમને ખાવાપીવાનું કે લુગડાંલત્તાં પણ પૂરાં પાડી શકે એમ નથી. કારણ કે તેઓ પોતાનું પણ ભાગ્યેજ પૂરૂં શરી શકે છે. પોતે ભૂખમરો વેઠીને, આવા લોકમાં ભેળાઇને તેમની સાથે કાર્ય કરી તેમને સાહાય્ય કરી શકે એવા માણસો ત્યાં મોકલવા જોઇએ. શું અમેરિકામાંથી આવા માણસો નહિ નીકળી આવે? આત્મભોગ આપનારી અમેરિકાની પ્રજામાંથીજ આવા કર્મવીરો નીકળી આવશે એમ રામ આશા રાખે છે. ત્યાં જઇને વાડીબંગલામાં રહેનારા, ગાડીઘોડામાં મઝા માણનારા, અને લોકોપર હુકમ ગુજારતા મિશનરી જેવા લોકોની આવશ્યકતા નથી. હિંદુસ્તાનની ઉન્નતિ કે "મુક્તિ" એવા લોકોથી કદી પણ થવાની નથી. સત્યના પંથમાં આત્મભોગ આપનારા કર્મવીરો અને પારીઆ જેવી નીચ કોમની સાથે હળીમળીને જમીનપર

સૂઈ બેસીને કામ કરનારા, તેમના જેવીજ ચીંથરેહાલ સ્થિતિમાં સંતોષ માનનારા, તેઓની સાથે ભૂખમરામાં ભાગ લેનારા, સૂકી રોટલી રોટલાના ટુકડામાં તૃપ્તિ માનનારા અને સર્વ મુશીબતોમાં સર્વદા ઉત્સાહભર્યે હૃદયે તૈયાર ઉભા રહેનારા શૂરવીરોની આવશ્યકતા છે. સ્વાર્થી સુખોનો અને શરીરનાં મોજવિલાસનો ભોગ આપનારા વીરનરોની આવશ્યકતા છે.

આ ઉપરથી તમે કદાપિ એમ કહેશો કે આ કાર્ય બહુ દુર્ઘટ છે; એમાં ફત્તેહ મળવી મુસ્કેલ છે પણ નહિ; એ કાર્યને તમે કસોટી ભર્યું કે આભારહીન વૃત્તિવાળું ન કહેશો. એને માટે તમને પૂરતો બદલો મળશે. અંગત અનુભવપરથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે આપણે કોઇ મનુષ્યની ઉન્નતિ માટે પ્રયાસ કરીએ, અને એમાં એ મનુષ્યની ઉન્નતિ થાય કે ન થાય છતાં આપણી ઉન્નતિ તો અવસ્યમેવ થાય છેજ. આઘાત અને પ્રત્યાઘાત સમાન અને પરસ્પર છે. અન્યના પર ઉપકાર કરવાનો કે અન્યને સુધારીને ઉન્નત કરવાના લોકોના વિચારો તો ભ્રમણા માત્ર છે. **અમેરિકનો! રામનાં** વ્યાખ્યાનોથી તમને ખાસ લાભ થયો હોય કે નહિ પણ **રામને** તો એથી અતિશય લાભજ થયો છે અને એવા કાર્યનો એજ પૂરતો બદલો છે. આ સત્ય તો પ્રત્યેકના અનુભવપરથી સિદ્ધ થાય તેવું છે. એટલા માટે બદલાની કિંચિત્ માત્ર પણ આશા રાખ્યા વિના આ કાર્ય ઉપાડી લ્યો. તમારૂં કાર્ય એજ તમારો બદલો છે. તમારૂં કર્મ એજ એ કર્મનું ફળ છે. નિઃસ્વાર્થી કાર્યને લીધે ઇશ્વરપર જે ઋણ થાય છે એ ઋણ તો વ્યાજ સહિત બદલો આપે છે. માટે તમે હિંદુસ્તાનમાં જઇને વેદાન્ત એટલે આત્મજ્ઞાન, આત્મનિષ્ઠા અને સ્વમાનનો ઉપદેશ કરો. "ઉત્કર્ષનું રહસ્ય" એ નામનું **રામનું** વ્યાખ્યાન તમે સાંભળ્યું છે; એમાં દર્શાવી આપ્યું છે કે **ઉત્કર્ષ પ્રાપ્ત કરવાની ખરી કુંચી**

વ્યાવહારિક વેદાન્ત છે. એ વેદાન્તનો અનુભવ કરો; તમે પોતે એને આચારમાં મૂકીને પછી ત્યાં જશો એટલે **તમારે ઉપદેશ આપવા માટે હોઠજ નહિ ઉઘાડવા પડે. તમારૂં શીળ, તમારો આચાર, તમારી રીતભાતથીજ તેઓને શિક્ષણ મળશે.**

હિંદુસ્તાનમાં જે લોકો જાય તેમના મનપર એક મુખ્ય અને અતિ ઉપયોગી અસર એ કરવાની છે કે તેઓએ હિંદુઓમાં સાહસિક વૃત્તિનો ઉદ્‌ભવ કરાવવાની આવશ્યકતા છે. એ નિર્ધન લોકોને વિશાળ વિશ્વનું ભાન નથી તેથી તેઓના વિચારો પણ વિશાળ હોતા નથી. તેઓ પોતાની સંકુચિત જીવસૃષ્ટિમાં ભરાઇ પડેલા પોતપોતાના વાડામાં પૂરાઈ રહેલા ક્ષુદ્ર જીવો છે. જડ ઘાલી બેઠેલાં જ્ઞાતિબંધનોને લીધે કોઈ પણ હિંદુ હિંદુસ્તાનની બહાર વિદેશગમન કરી શકતો નથી. વિદેશગમન કરવું, અને વ્હાણપર ચઢવું એ ધર્મની મતાંધતાથી વિરુદ્ધ ગણાય છે. થોડા ગણ્યાગાંઠયા હિંદુઓ જે હાલમાં ઇંગ્લંડ જઇને બૅરીસ્ટરની કે એવી કોઇ પદવી લઇ આવીને ત્યાંની કૉર્ટમાં વકિલાત કરે છે, તેઓએ એ અભ્યાસમાં હજારો રૂપીઆ ખર્ચ્યા હોય છે. આવી ધર્માંધતામાંથી તેઓએ હિમ્મતભર્યું બહાર નીકળવાનું કાર્ય તો કર્યું હોય છે, પણ એ કેળવણી લઇને તેઓ દેશનું કોઇ પણ જાતનું શ્રેય કરતા નથી. સીધી કે આડકતરી રીતે પોતાની કમાણી વધારવા માટે કૉર્ટના મુકદ્દમા વધારવાના પ્રયત્નો તેઓ કરે છે; અને ખેડુતો જેવા ગરીબ અસીલોના પૈસા લૂંટીને એ દ્રવ્યનો ચીની કાચનાં વાસણો, કે અંગ્રેજી ફૅશનનાં ચિત્રો કે એવીજ કોઇ વ્યર્થ મોજશોખની ચીજો ખરીદવામાં અથવા તો દારૂના શીશા ખરીદવામાં ઉપયોગ કરે છે. વિદેશ જઇને કેળવણી પામેલો વર્ગ આમ ઉલટો દુરાચાર વધારી દેશને ખરાબ કરે છે. મજૂરી કરીને ગુજરાન ચલાવતા એ ગરીબવર્ગની મૂડીમાંથી લૂંટી લીધેલ દ્રવ્યનો આ કેવો

મહાન દુરુપયોગ છે?!! આથી એ ગરીબ લોકોમાં કલહ કલેશ વધે છે અને તેમની કચેરીનો તો અંત આવતો નથી. તેઓની ગરિબાઈ વધે છે અને એનો એજ ભૂખમરો બમણા જોરથી તેમને પીડે છે.

હિંદુઓમાં જાપાનીઓના જેવી સાહસિક વૃત્તિ ઉત્પન્ન કરવાની અત્યંત આવશ્યકતા છે. જાપાનના વિદ્યાર્થીઓ માત્ર સ્ટીમરના ભાડા જેટલું દ્રવ્ય લઇનેજ અમેરિકામાં આવે છે. અમેરિકાનાં ગૃહસ્થ કુટું-બોમાં નોકરો તરીકે રહી અથવા તો શાળાઓમાં નજીવું કામકાજ કરી પોતાના ગુજરાનનો બંદોબસ્ત કરી લે છે અને આવી રીતે અમેરિકામાં થોડાં વર્ષો સુધી અભ્યાસ કરી; ખીસાં દ્રવ્યથી ભરપૂર ભરી, અને મગજ જ્ઞાનથી તરલતર કરીને તેઓ જાપાન પાછા જાય છે.

હિંદુઓ જ્ઞાતિબંધન જેવા દૂષણના એવા તો ગુલામ બની ગયા છે કે એ વ્હેમનો ત્યાગ કરવાનું તેમને શિક્ષણ અને સામર્થ્ય આપવું જોઇએ. પોતાના બાપદાદાના દેશનો ત્યાગ કરવો અધર્મીપણું ગણાય છે, અને એ માન્યતાને લીધે તેઓ એ દેશમાંજ જકડાઇ ગયેલા છે. સમયની સાથે સાનુકૂળ રહેવા અને જમાનાને અનુસરીને ચાલવા માટે આપણે તેમને વિદેશગમન કરી ત્યાં નિવાસ કરતાં શીખવવું જોઇએ. યૂરપમાંથી આવીને લોકોએ અમેરિકામાં નિવાસ કર્યો છે, અને એજ લોકોએ આ અમેરિકાને એવો તો ઉન્નત બનાવી દીધો કે યૂરપ તો પાછળજ રહી ગયો છે.

હિંદુઓ પણ એવીજ રીતે વિદેશનિવાસ કરે તો તેઓ પોતે સુખી થાય; હિંદુસ્તાનની વસ્તી ઘટે એની સાથે ત્યાંની ગરિબાઈ પણ ઓછી થાય અને એવી રીતે બહાર નીકળનારા અને ત્યાં રહે-નારા બન્નેને આરામ મળે. આપણી શારીરિક સ્વાસ્થ્ય રક્ષા માટે લોહી શરીરમાં ફર્યા કરે છે તેવીજ રીતે જગતના સ્વાસ્થ્યનું ધોરણ સાચવી રાખવા માટે, પૃથ્વીપરના સમાજની વ્યવસ્થા અને હિત

સંભાળી રાખવા માટે લોકોએ છૂટથી એકબીજા સાથે હળીમળીને રહેવું જોઇએ, અને એક દેશથી અન્ય દેશમાં પ્રવાસ કે નિવાસ કરવો જોઇએ, નહિતો પ્રજાઓનો સંહાર થાય છે. અમેરિકા કે ઇંગ્લંડ-માંથી હિંદુસ્તાનમાં જઇને હિંદુઓને શિક્ષણ આપવાના આપણે પ્રયત્નો કરીએ તોપણ ત્યાંની વસ્તુસ્થિતિ એટલી તો ખરાબ છે કે ગમે તેટલા પ્રયત્નો કરીએ તોપણ તેમનામાં સ્વતંત્રતાનો આવેશ જાગ્રત થઇ શકે તેમ નથી. લોકોની વસ્તુસ્થિતિજ એવી થઈ ગઈ છે; નિર્બળતાના ઘેનમાં–નિદ્રામાં–તેઓ સુસ્ત, અને આળસુ બની ગયા છે. તેમની એ નિદ્રા દૂર કરવા માટે તેઓએ પોતાનો દેશ છોડવોજ જોઇએ, અને અમેરિકા કે બીજા બહારના દેશોમાં તેઓ પ્રવાસ કરશે એટલે તેઓ ત્યાંનું સાહિત્ય નહિ વાંચે, અને બીજો કોઈ પણ વેપાર ઉદ્યોગ નહિ શીખે તોપણ એ સંસ્કારવાળી પ્રજાના સહવાસમાં આવીને પણ સ્વાભાવિક રીતે ઘણું શીખશે. સ્વતંત્રતાનો આવેશ તેમનામાં જાગ્રત થશે; તેઓની સંકુચિત દૃષ્ટિ વિશાળ થશે; તેઓની દૃષ્ટિમર્યાદા વિસ્તૃત થશે; ભાવનાઓ વિશેષ વિસ્તારવાળી ને મહાન બનશે. એજ અદ્ભુત શિક્ષણ છે. **અન્ય દેશોને નજરે નિહાળવા એ પણ હિંદીઓને માટે ઉત્તમ શિક્ષણ છે.**

હિંદુસ્તાનમાં કોઇ પણ સાધારણ હિંદુ કે મુસલમાન એક અંગ્રેજ કે અમેરિકનની પાસે જઇને ઉભો રહેવાની હિમ્મત કરી શકતો નથી. ગોરી સફેદ ચામડી જોઇને તે ડરી જાય છે; અને વીસ પચીસ કદમને અંતરે સભ્યતાપૂર્વક ઉભો રહે છે. કોટ, પાટલૂન ને ટોપી જોતાંજ તે ડરીને ધ્રૂજવા માંડે છે. રેલ્વે સ્ટેશનપર અંગ્રેજોને દેશીઓને લાત ને પાટુ મારતા રામે ઘણી વાર જોયા છે. હિંદુસ્તાનની પ્રજા આવી નબળી, બાયલી ને ચૈતન્યહીન બની ગઇ છે અને વળી પોતાના પરસ્પર જ્ઞાતિના વિભાગોને લીધે અંદર અંદર ઇર્ષ્યા,

કલહ, મતભેદ આદિ દુર્ગુણોની દાસ બની ગઇ છે. પેલો માણસ મરાયો છે, હું એનાથી જૂદો છું, તે મારો પ્રતિસ્પર્ધી છે, ફલાણો મારો શત્રુ છે, આવા આવા મતભેદના શત્રુતાભર્યા વિચારોનું વાતાવરણ સર્વત્ર પ્રસરી રહેલું છે. વિશેષમાં સરકારી નોકરીમાં પણ અમુક જ્ઞાતિના લોકોનેજ ચડતી પાયરીની નોકરી મળી શકે એવા નિયમો છે તેથી પણ જ્ઞાતિભેદ અને મતભેદને ઉત્તેજન મળે છે; અને લોકો પરસ્પર શત્રુભાવથી વર્ત્તે છે. આધુનિક સામાજિક અને રાજકીય સ્થિતિ એટલી બધી ખરાબ છે કે તેને લીધે હિંદુઓમાં સ્વતંત્રતાના આવેશનાં બીજ રોપાય તેમ લાગતું નથી.

કેળવણીનો ઉદ્દેશ શું હોય છે? કેળવણીનો ઉદ્દેશ સ્વતંત્રતા-સ્વાધીનતા સિવાય બીજો કશો હોતોજ નથી. **કેળવણીથી જો સ્વતંત્રતા–સ્વાધીનતા (મોક્ષ) ન મળે તો એ કેળવણીને ધિક્કાર છે!** એવી કેળવણી કરતાં તો અશિક્ષિત ભલા; મારે એવી કેળવણી જોઇતીજ નથી. જે કેળવણી બંધનમાંજ રાખે છે, તેની મારે જરાએ આવશ્યકતા નથી. હિંદુઓમાં સાચી કેળવણી ને સ્વતંત્રતાની જાગ્રતિ ઉત્તેજિત કરવા માટે તેઓને પોતાની વસ્તુસ્થિતિ બદલવાની સાહાય્ય કરવી જોઇએ. પણ આ સઘળું કેવી રીતે બની શકે? એક માર્ગ તો એ છે કે ત્યાં જઇને તેઓને શિક્ષણ આપવું-તેઓને કેળવણી આપવી.

વર્ત્તમાન આવશ્યકતા અને તાત્કાળિક ઉપાય

એક ઉપાય બહુજ સીધો અને તાત્કાળિક છે; અરે અમેરિકનો! સત્ય, ન્યાય, ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન, કળા કે વિજ્ઞાનના નામને ખાતર તમે શું એટલી રકમ ન ઉભી કરી શકો કે જેની સાહાય્યથી હિંદુસ્તાનની યુનિવર્સિટીના ગ્રેજ્યુએટો અમેરિકા આવીને અહીંનું ઉદ્યોગ વિષયક, યાંત્રિક, અને એવીજ બીજી ઉપયોગી વ્યાપારકળાનું તમારી

અહીંની કળાવિજ્ઞાનની પાઠશાળાઓમાં શિક્ષણ લઇ શકે? તેમને શિક્ષણ આપો; વણવાકાંતવા જેવા બીજા ઉપયોગી ઉદ્યોગોનું તેમને જ્ઞાન આપો. અહીંયા ફંડ એકઠું કરીને હિંદુઓને અભ્યાસ કરવા બોલાવો. અમેરિકામાં શિક્ષણ પામેલા હિંદુઓ સ્વદેશ પાછા ફરીને હિંદુસ્તાનમાં એ ઉદ્યોગવિષયક પાઠશાળાઓ, વિશ્વવિદ્યાલયો ખોલશે. ત્યાંના ગરીબ વર્ગની રહેણીકરણીથી તેઓ પરિચિત છે; તેઓની ભાષા તેઓ જાણે છે; તેઓના રીત–રિવાજની તેમને માહિતી છે; અને અહીંના અમેરિકન પ્રૉફેસર ત્યાં જઇને કાર્ય કરે તેના કરતાં એ કેળવણી પામેલા હિંદુઓ વિશેષ સારૂં કાર્ય કરી શકશે. અમેરિકન પ્રૉફેસર તો માત્ર ઉચ્ચ કે ધનિક વર્ગ જેણે અંગ્રેજી ભાષાનું શિક્ષણ લીધું હશે તેમનેજ શીખવી શકશે. પણ પેલો ગરીબ વર્ગ અંગ્રેજી જાણતો નથી. એ ગરીબોને કેળવણી આપવા માટે તેઓની રીતભાત ને ભાષા જેને આવડતી હોય એવા લોકોની આવશ્યકતા છે. હિંદુઓનો ઉદ્ધાર કરવાનો આ અત્યંત આબાદ ઉપાય છે; એજ સાચો અને સરળ માર્ગ છે.

સ્વતંત્ર અમેરિકાના કિનારાપર ઉતરીને હિંદુઓ જ્યારે ગોરાં સ્ત્રીપુરુષોને તેઓની સાથે સહૃદય હસ્તસંમેલન કરી તેનો સત્કાર કરવા તૈયાર થઇ રહેલાં જુએ છે તે ક્ષણેજ તેઓનો ભય દૂર થાય છે. ગોરી ચામડીવાળો મનુષ્ય તેને ડરામણો લાગતો નથી. તેની આત્મનિષ્ઠા પ્રાપ્ત થાય છે; માયાની જાળ વિખરાઇ જાય છે; સ્વતંત્રતાનો આદેશ સ્વાભાવિક રીતેજ એનામાં ઉભરાઈ પડે છે. અમેરિકામાં શિક્ષણ પામેલા હિંદુ ગ્રેજ્યુએટો હિંદુસ્તાનમાં જઇને કર્મમાર્ગના મિશનરીઓ વ્યાવહારિક ઉપદેશકો થાય અને પોતાની માતૃભૂમિમાં સ્વતંત્રતાની મૂર્તિઓ બને એમ આપણે ઇચ્છીએ છીએ. હિંદુઓજ પોતે પોતાના દેશમાં વ્યાવહારિક વેદાન્તનો પ્રચાર કરે એ ઇષ્ટ છે. આવી રીતે

જ્યારે અંતરનો ઘા રૂઝાશે એટલે ભિંગડું એની મેળેજ ઉખડી પડશે (અજ્ઞાન એ ઘા છે અને જ્ઞાતિબંધનો એ ભિંગડું છે.) જ્યારે તેઓને સાચું શિક્ષણ મળશે ત્યારે અન્ય મુશ્કેલીઓ તો પોતાની મેળેજ સ્વાભાવિક રીતે દૂર થઈ જશે. થોડા ગ્રેજ્યુએટોને તમે અહીં બોલાવીને બે ત્રણ વર્ષ સુધી તેમને શિક્ષણ આપો તો તેઓજ ત્યાં પાછા જઈને અનેક જાતના વ્યાપારનો આરંભ કરે; પોતાને અને પોતાના દેશને ઉપયોગી અનેક કાર્યની શરૂઆત કરે; અને ગરીબ વર્ગનો ઉદ્ધાર કરવાના ઉપાય યોજે.

આ ઉદાત્ત કાર્ય અમેરિકાનો એકજ ધનવાન પુરુષ ઉપાડી લે એવું છે, એકજ અમેરિકન ઉભો થઇને એમ કહી શકે એમ છે કે "હિંદુ ગ્રેજ્યુએટોને અમેરિકાની યુનિવર્સિટીમાં શિક્ષણ આપવાના ખર્ચ માટે હું દસ લાખ ડોલર (૧ ડોલર=સુમારે ૩ રૂપિયા) આપવા તૈયાર છું." તમારામાંનો એકજ સજ્જન અત્યારે માત્ર ૧૦૦૦૦૦ ડોલર રોકવા તૈયાર થાય અને એ ઉદાત્ત કાર્ય ઉપાડી લે તો એ ગરીબ હિંદુઓને શિક્ષણ આપવાની ઉદાર શિષ્યવૃત્તિઓ (સ્કૉલરશિપો)ની અમેરિકામાં યોજના કરી શકીએ. અમેરિકાનાં વર્તમાનપત્રોને, અમેરિકાનાં નિવાસીઓને, અને અહીંના પ્રત્યેક પ્રજાજનને રામ પ્રાર્થના કરે છે—અપીલ કરે છે. તમારામાંનો એકજ મનુષ્ય આગળ આવીને આ ધર્મકાર્ય ઉપાડી લેવા બહાર પડે તો તેથી તેણે સમસ્ત જગતનેજ સાહાય્ય કર્યા સમાન છે. અહીં હાજર થયેલા શ્રોતાવર્ગમાં ધારો કે કોઇ એવો અતિશય ધનવાન ન હોય તો શું તમે તમારા લખપતિ સ્નેહી—સંબંધી કે પાડોશીને એને માટે ન કહી શકો? તમારા કરોડાપતિ મિત્રોને રામની મુલાકાત લેવાની ભલામણ ન કરી શકો? કદાપિ હજારોની રકમ તો તમે ન ભરી શકો પણ એક એક બદામ કે પાઇ પાઇ ભરીને પણ તમે મોટી રકમ એકઠી ન કરી શકો? રામના

શરીરને ખાવાપહેરવાનાં અન્ન વસ્ત્ર પૂરાં પાડવાને માટે આ અપીલ નથી, એને પોતાને એમાંનું કશુંએ જોઈતું નથી. પોતાના અંગત સ્વાર્થ કે ઉપયોગને માટે જો કોઇ પણ શબ્દ આ હોઠમાંથી નીકળે તો તેનો નાશ થજો. આ તો જેવું રામનું તેવુંજ તમારૂં પોતાનું કાર્ય છે. રામ તો જેવો હિંદુ છે તેવોજ અમેરિકન પણ છે. **આ વિશાળ વિશ્વ મારી પર્ણકુટી છે અને પરહિત સાધવું એ મારો ધર્મ છે.** શ્રી કૃષ્ણના જેટલોજ ઈસુખ્રિસ્ત રામને હૃદયપ્રિય છે. શંકરાચાર્યના જેટલુંજ બુદ્ધ ભગવાનને એ માન આપે છે. રામ કોઇ અમુક જાતિ કે જ્ઞાતિની વ્યક્તિ નથી. રામ તમારો છે; સત્ય તમારૂં છેઃ સત્ય, ન્યાય, માનવજાતિ, અને અમેરિકાના સ્વાતંત્ર્યને ખાતર તમને આ હિંદુસ્તાનને માટે સહાનુભૂતિ દર્શાવી તેને સાહાય્ય કરવા બહાર પડવાની વિનતિ કરે છે. બોલો, તમે શું કરવા ખુશી છો ? કોઈ લેખિનીથી લેખ લખીને જનસમૂહને આકર્ષી શકે છે, તો કોઈ વાણીથી વ્યાખ્યાનો આપીને પ્રજાને સેવા કરવા તૈયાર કરી શકે છે. કોઈ શારીરિક પરિશ્રમથી સાહાય્ય કરે તો કોઇ થેલી ઉઘાડીને દ્રવ્યની મદદ મોકલી શકે એમ છે. વ્હાલા અમેરિકનો ! બોલો, તમે કઇ રીતે સેવા કરવા—આ ધર્મકાર્ય ઉપાડી લેવા—ખુશીથી તૈયાર થાઓ છો ? આમ સાહાય્ય કરવાના અનેક માર્ગમાંથી તમે કયો માર્ગ સ્વીકારી લ્યો છો ? ધનવાનોએ ધન આપવું જોઇએ; કર્મવીરોએ હિંદુસ્તાનમાં જઇને જનસમૂહમાં હળીમળી તેઓને શિક્ષણ આપવા બહાર પડવું જોઇએ; ઢેડ ભંગીઆ જેવી અધમ જ્ઞાતિમાં મળીને કાર્ય કરવું જોઇએ. વાણીવિલાસી બુદ્ધિમંતોએ પોતાના ધનવાન મિત્રોને વાતચીતથી સાહાય્ય થવા તૈયાર કરવા જોઇએ. વર્તમાનપત્રોના અધિપતિઓએ પોતાની લેખિનીથી મદદ કરવી જોઇએ. જે લોકો આ વિષયમાં સાહાય્ય કરવા તૈયાર હોય,

સત્યનો આ ઝુંડો ઉપાડી લેવા જેને ઇચ્છા હોય, જેઓ પોતાના આત્માપ્રતિ પ્રેમ ધરાવતા હોય, તેઓએ કૃપા કરીને રામની પાસે આવીને પોતે જે કાર્ય કરવા તૈયાર હોય તેને પોતાના હાથથીજ લખીને એની સાથે પોતાનાં નામ, ઠામ આપી જવા વિનતિ છે. જો કોઇને દ્રવ્યની સાહાય્ય આપવી હોય તો તે દ્રવ્ય એક ટ્રસ્ટીઓના મંડળને હસ્તક સોંપવામાં આવશે. એ ટ્રસ્ટીમંડળ અમેરિકાના લોકોનુંજ બનશે. તમે એ સિવાય કોઇ અન્ય ભિન્ન રીતેજ કાર્ય કરવા ઇચ્છતા હો તો તમારી એ કાર્ય કરવાની પદ્ધતિ અને રીતભાત જાણી લઈને તેવી રીતે કાર્ય કરવાના વ્યાવહારિક ઉપાય લેવામાં આવશે. પણ તમારે શું કરવું છે તે પહેલાં રામને જાણવું જોઇએ. રામની આ હિંદુસ્તાનને માટે અમેરિકાને અપીલ—અરજ—છે. કેવળ તટસ્થપણેજ રામ આ અપીલ કરે છે. આમાં રામનો જરાએ અંગત સંબંધ નથી. રામ તો સર્વત્ર સ્વતંત્ર—મુક્ત—છે. એને કોઇ પણ જાતનું બંધન નથી. આ બધું વિશ્વમંડળ રામનું છે. રામ તેની ઇચ્છા પ્રમાણે ગમે ત્યાં નિવાસ કરવા સમર્થ છે. પણ ઓ પ્રેમ-મૂર્તિઓ! નિહાળો, દષ્ટિ ઉઘાડો; હિંદુસ્તાન તમારા ચરણ છે; ને તમે શિર છો. એ ચરણની સંભાળ લ્યો. પગમાં પીડા થતી હશે તો તમે પડી જશો. **હિંદુઓનાં ભૂખ્યાં શરીરના રૂપમાં પ્રભુ પોતે તમારી સમક્ષ હાજર થાય છે; તેને ભોજન આપો. હિંદુઓનાં નવસ્રાં શરીરના રૂપમાં પરમેશ્વર ઉઘાડો ઉભો છે, તેને ઢાંકો;** એ ભિખારી ને ગરીબના વેશમાં ઈશ્વિર પોતેજ કંગાલ બનીને વિનવે છે; તેની સંભાળ લ્યો. એ લોકો એટલા માટેજ દુઃખથી પિડાય છે.' તમને તમારાં પ્રેમધર્મ—પ્રતિદાનસેવાના સદ્‌ગુણોને ખીલવવાની સદ્‌ભાગી તક મળે, **તમારો ઉદ્ધાર થાય, તેટલા માટેજ તેઓનો અધઃપાત થયો છે.** ઉચ્ચ વૃત્તિઓ અને ઉદાત્ત પ્રયત્નોને

કેળવવાનો આવો સદ્‌ભાગી પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો છે તેટલા માટે જે ગ્રહમાં તમે જન્મ્યા હો તેનો અતિશય આભાર માનજો. આ તકનો પ્રસન્ન, ચિત્તથી ઉલ્લાસભર્યા વદનથી લાભ લ્યો, અને હિંદુઓને બનતી સાહાય્ય કરો.

અમેરિકાના લોકો ચીન અને જાપાનના લોકોને શિક્ષણ આપે છે; રેડ ઇંડિયન (અમેરિકાના મૂળવતની) અને હબસીઓને કેળવણી આપે છેઃ પશુઓ પ્રતિ દયા દર્શાવવામાં પણ તેઓ જીવતોડ પરિશ્રમ કરે છે. અમેરિકા ! આ હિંદુઓ તમારી સમક્ષ ઉભા છે; એ તમારાંજ રક્તમાંસ છે. એ આર્યો તમારા પોતાનાજ જાતભાઇઓ છે; એ હિંદુઓ કેવા કૃતજ્ઞ, માયાળુ, અને વિશ્વાસુ છે; તેમની સંભાળ લ્યો.

ૐ ! ૐ ! ! ૐ ! ! !

(આ ભાષણ મૂળ અમેરિકામાં છપાયું હતું; ૧૯૦૩ના આખરે કલકત્તાના 'ઇંડિયન મિરર' નામના એક વર્તમાન પત્રમાં પાછળથી પ્રસિદ્ધ થયું હતું, ત્યારપછી ૧૯૦૫ના એપ્રિલ માસમાં સક્કર (સિંધ)ના 'ઓરારેંડ પ્રેસ' તરફથી ચોપાનિયાના આકારમાં બહાર પાડવામાં આવ્યું હતું. ત્યાર પછી તો હિંદુસ્તાનની રાજકીય સ્થિતિમાં અમુક અંશે પરિવર્તન થયું છે; તેથી સ્વામીજીનાં વર્ણનનો કેટલોક ભાગ અનાવશ્યક હવે ગણાય.)

અંગ્રેજી ગ્રંથ પ્રકાશક.

भाग १ मो.

स्वामी रामतीर्थनां पत्रो

ઇ. સ. ૧૮૮૬

पत्र १—बाल्यावस्थामां गुरुभक्ति

ગામ વૈરોકે* તા. ૨૪ મે ૧૮૮૬.§

મુમુક્ષુઓના માર્ગદર્શક અને બ્રહ્મવેત્તાઓમાં શિરોમણિ!

પ્રણામ. આપનો કૃપાપત્ર બદ્દોકીના મેળા પહેલાં એક દિવસ આગમચ મળ્યો હતો. એમાં આપે એ મેળામાં આવીશ એમ લખ્યું હતું: હું એટલા માટેજ ત્યાં ગયો હતો, પણ આપનાં દર્શન ન થયાં. અહીં કવર નથી મળતાં તેથી પત્ર લખવામાં વિલંબ થયો છે. આજ કેવળ આ કાર્ડ માટેજ વઝીરાબાદ આવ્યો છું. હું અહીંથીજ આપનાં ચરણોમાં હાજર થાત પણ કોઇ કારણને લીધે

---

* વૈરોકેમાં તીર્થરામનું સાસરૂં હતું. વઝીરાબાદથી સુમારે ત્રણ માઇલ દૂર આ ગામડું છે. જ્યારે તેઓ લોઅર પ્રાયમરનો અભ્યાસ કરતા તે સમયેજ તેમનું લગ્ન થયું હતું. કોઇ આવશ્યક કાર્ય પ્રસંગે તેઓ અત્યારે ત્યાં ગયા હતા, અને ભગતજીથી પહેલીવારજ દૂર થયા હતા. ત્યાં પણ ભક્તિનો એવો તો પ્રાદુર્ભાવ થયો કે માત્ર આ કાર્ડ માટેજ ત્રણ માઇલ વઝીરાબાદ આવ્યા.

§ ઇ. સ. ૧૮૮૬માં તીર્થરામનું વય સુમારે સાડાબાર વર્ષનું હતું. અને એ વખતે એઓ ગુજરાંવાલા હાઈસ્કૂલમાં મિડલક્લાસનો અભ્યાસ કરતા હતા.

રોકાઈ ગયો છું. હું બહુ ઉદાસ રહું છું..........જો કાંઇ અપરાધ થયો હોય તો ક્ષમા કરશો. સેવક **તીર્થ**રામ.

पत्र २—प्रवेश परीक्षा (Entrance Examination).

૨૦ માર્ચ, ૧૮૮૮.

શ્રી સન્તશિરોમણિ અને પરમ જ્ઞાનીજી મહારાજ!

હાથ જોડીને પ્રણામોત્તર નમ્ર પ્રાર્થના એ છે કે આજ સોમવારે અમારી અંગ્રેજીની પરીક્ષા થઇ. પેપર (પરીક્ષાપત્ર) ન તો બહુ અઘરા હતા, તેમ બહુ સ્હેલા પણ નહોતા. **વારૂ, જેમ આપ કરશો તેમ થશે.** અમારી પરીક્ષા ૨૮ માર્ચ સુધીમાં પૂરી થશે; અને તે વખતે મંગળ કે બુધવાર આવશે. આપની દયા જોઇએ. કૃપાપૂર્વક શુભ ચિન્તન કરશો અને કૃપાદૃષ્ટિ રાખશો. હું આપનો સેવક છું.

સેવક **તીર્થ**રામ.

पत्र ३.

૨૩ માર્ચ, ૧૮૮૮.

સન્તશિરોમણિ અને પરમજ્ઞાની શ્રીગુરુજી મહારાજ!

હાથ જોડીને નમસ્કારોત્તર વિદિત થાય કે આજે અંગ્રેજી, ફારસી અને ઉર્દૂની પરીક્ષામાંથી મારો નિવેડો આવ્યો. હવે તો ઇતિહાસ, અંકગણિત, બીજગણિત અને સાયન્સના પેપર બાકી છે, જે સૌથી અઘરા છે. આપની દયા જોઇએ. કૃપાદૃષ્ટિ રાખશો. હું આપનો દાસ છું. **કૃપાપૂર્વક એવું ચિન્તન કરજો કે મારી ઇચ્છા પ્રમાણે હું પેપર લખી શકું.** આપનો દાસ **તીર્થ**રામ.

पत्र ४—प्रवेशपरीक्षानुं परिणाम

૧૮ મે, ૧૮૮૮.

શ્રી સદ્‌ગુરૂજી મહારાજ ભગત સાહેબ મારાપર પ્રસન્ન રહે !

હું સોમવારે મિશન કૉલેજમાં દાખલ થયો છું [1]વચ્છોવાલીમાં મહીનાના એક રૂપિયાના ભાડાનું ઘર ભાડે લીધું છે. એ મકાનના માલિક અ......છે, એમને સરનામે મને પત્ર લખ્યા કરશો. મને કોઇ શિષ્યવૃત્તિ (scholarship) નથી મળી; તેમ હું પ્રથમ વર્ગમાં પાસ પણ થયો નથી. મારો નંબર પંજાબમાં આડત્રીશમો છે. અહીં મિશન કૉલેજમાં માસિક સાડાચાર રૂપિયા ફી છે. વિશેષ શું લખવું ?

સેવક **તી**ર્થરામ.

पत्र ५—एकान्तप्रीति

૧૦ જૂન, ૧૮૮૮.

શ્રીમહારાજ શ્રીભગતજી સાહેબ સર્વદા કૃપા રાખે !

[2]મત્થાટેકના વિનંતિ કે બે ત્રણ દિવસ પહેલાં આપનો કૃપા પત્ર મળ્યો. [3]સમાધિમાં હું ન રહેવા ગયો તેનું કારણ આપે પૂછ્યું છે. સૌથી મુખ્ય ઉદ્દેશ તો એ હતો કે ત્યાં અહીંના જેટલી એકાન્ત તેમજ સ્વતંત્રતા નહોતી. તે સિવાય બીજી પણ ઘણી વાતો છે જે હું આપને રૂબરૂ કહીશ. મારાપર કૃપા દૃષ્ટિ રાખશો.

આપનો દીનદાસ **તી**ર્થરામ.

---

૧ લાહોરની એક શેરીનું નામ છે.

૨ પંજાબમાં પ્રણામના અર્થમાં વપરાતો અતિ પ્રચલિત અને રૂઢ શબ્દ.

૩ લાહોરના કિલ્લાની પાસે રણજીતસિંહની સમાધિ છે; જ્યાં આસપાસ મકાનો બહુ સસ્તા ભાડાથી મળતાં હતાં, તેથી ભગતજીએ તીર્થરામને ત્યાં ઓરડી ભાડે લેવાનું લખ્યું હતું.

पत्र ६—हिंदी अभ्यास[1]

૧૯ ઑકટોબર, ૧૮૮૮.

શ્રીમહારાજ ભગતજી સાહેબ,

હું આપને વારંવાર પ્રણામ કરૂં છું. આપની પત્રિકાએ મને કૃતકૃત્ય કર્યો. પરમાત્મા હવે આ કાર્યને સંપૂર્ણ કરે! હવે હું હિંદી વાંચી લખી શકું છું. આપ દયા દૃષ્ટિ રાખશો. સેવક **તીર્થ**રામ.

पत्र ७—शिष्यवृत्तिनी उत्कण्ठा

૧૪ નવેમ્બર, ૧૮૮૮.

શ્રી મહારાજ, સચ્ચિદાનન્દસ્વરૂપ, પૂર્ણબ્રહ્મ, સર્વજ્ઞ, વિભુજી!

હું આપના ચરણમાં સર્વસ્વ અર્પણ કરૂં છું. આપની પત્રિકા પહોંચી; બહુ આનંદ થયો. અમારી ત્રૈમાસિક પરીક્ષા આવતા સોમવારથી શરૂ થવાની છે. આપની દયા જોઇએ. આપની ઇચ્છા હશે તો શિષ્યવૃત્તિ મળશે. સેવક **તીર્થ**રામ.

पत्र ८—संस्कृत अभ्यास

૨૫ નવેમ્બર, ૧૮૮૮.

શ્રી મહારાજ, સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપ, સર્વવ્યાપક, સર્વઘટપૂર્ણ, સર્વ શક્તિમાનજી!

હું આપના ચરણોમાં મારા શરીરને અર્પણ કરૂં છું. મેં અને બે ત્રણ અન્ય વિદ્યાર્થીઓએ મળીને એફ. એ. ની પરીક્ષાને માટે

---

૧ પંજાબમાં ઉર્દૂ અને ફારસી ભાષામાં પ્રાથમિક શિક્ષણ હોવાથી તીર્થરામજીને હિંદીનું અત્યાર સુધી જરાએ જ્ઞાન નહોતું. ભગતજી હિંદી સિવાય અન્ય ભાષા વાંચી નહોતા શકતા. એથી તીર્થરામજીએ હવે હિંદીમાં પત્ર લખવા માટેજ એ અભ્યાસ કર્યો.

કૉલેજના પંડિતની પાસે સંસ્કૃત શીખવાનો આરંભ કર્યો છે. માત્ર એ ત્રણ પુસ્તક છે, એ જો તેટલા વખતમાં તૈયાર થઈ જશે, તો પરીક્ષામાં બેસીશ; ને નહિ થાય તો તે ભાષા નહિ લઉં. **મહેનત કરૂં તો કાંઇ મોટી વાત નથી; પણ હું આપની આજ્ઞા વિના કાંઇ કરવા ઇચ્છિતો નથી.** કેવળ આપની આજ્ઞાનો ભૂખ્યો છું; અને આપની કૃપાદષ્ટિ ચાહું છું. ઉત્તર જરૂર લખશો.

સેવક **તીર્થ**રામ.

પત્ર ૯—શારીરિક સ્થિતિ

૨૬ નવેંબર, ૧૮૮૮

શ્રીમહારાજ, સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપ પૂર્ણબ્રહ્મ, સર્વશક્તિમાન્, સર્વજ્ઞજી!

હું આપના ચરણમાં સર્વસ્વ અર્પણ કરું છું. આપની કોઈ પત્રિકા નથી આવી.........આપનાં દર્શનની પ્રબળ ઇચ્છા છે. **અને આનંદમાં રાખશો.** અમારી પરીક્ષા આવતી કાલે મંગળવારે પૂરી થશે. મારી પ્રકૃતિ આજકાલ ઠીક નથી રહેતી. એક દિવસ શૌચ આવે છે તો બીજા ત્રણ દિવસ સુધી નથી આવતું. સેવક **તીર્થ**રામ.

પત્ર ૧૦—*શિષ્યવૃત્તિ માટે પ્રાર્થના

૨૮ નવેંબર, ૧૮૮૮

શ્રી મહારાજ, સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપ પૂર્ણબ્રહ્મ, સર્વશક્તિમાનજી,

આપના બે પત્રો એક મારા નામનો અને બીજો લાલા

---

* **ગુજરાંવાલા હાઇસ્કૂલની શિષ્યવૃત્તિ; પાછળથી તીર્થરામને મળવા સંભવ હતો એને માટે પ્રયત્ન કરવા ભગતજીને પ્રાર્થના કરે છે.**

[1]અયોધ્યાદાસપરનો, એમ આજ મંગળવારે મળ્યા. અત્યંત આનંદ પ્રાપ્ત થયો. અમારી પરીક્ષા આજ પૂરી થઈ છે. જે [2]વિદ્યાર્થીને કમિટિની શિષ્યવૃત્તિ મળી હતી તેણે અભ્યાસ છોડી દીધો છે. મેં સાંભળ્યું છે કે માસ્તર [3]ચંદુલાલ કમિટિના મંત્રી થયા છે. એટલા માટે હું આપની સેવામાં નિવેદન કરૂં છું કે આપ લાલા સ—વગેરે મારફત લાલા શં—ની પાસે મારે માટે કાંઈ ચિન્તન કે વિચાર કરશો. વળી શિષ્યવૃત્તિપર મારો હક્ક પણ પહોંચે છે. કારણ કે જે વિદ્યાર્થીને સરકારી શિષ્યવૃત્તિ મળી હતી તેના પછી મારૂં નામ આવે છે. હું આવતા શનિવારે આપના ચરણમાં હાજર થઇશ. મારાપર દયાદષ્ટિ રાખશો. હું આપનો દાસ છું. વિશેષ શું લખું ? એજ વિનતિ.

સેવક **તીર્થરામ.**

---

૧. **લાલા અયોધ્યાદાસ ગુજરાંવાલા**ના એક પ્રગણા (**શેરખાં જંડિયાલા**)ના રહેવાસી છે. **તીર્થરામ** જે વખતે **લાહોર**માં અભ્યાસ કરતા હતા ત્યારે એ ત્યાં વકિલાત કરતા હતા. એમની પણ **ભગતજી**માં **તીર્થરામજી**ના જેટલીજ ભક્તિ હતી તેથી પરસ્પર ભ્રાતૃભાવ હતો.

૨. સાંભળ્યું છે કે એ વિદ્યાર્થીને કમિટિની શિષ્યવૃત્તિ પક્ષપાતથી મળી હતી. પણ કૉલેજમાં દાખલ થયા પછી એ તદ્દન આળસુ માલૂમ પડ્યા હતો, તેથી કૉલેજના અધ્યાપકોએ તેની વિરૂદ્ધ કમિટિમાં રિપોર્ટ કર્યો હતો. એ કારણથી એની પાસેથી શિષ્યવૃત્તિ કમિટિએ લઇ લીધી હતી. એ વિદ્યાર્થીએ પાછળથી પોતાનો અભ્યાસ છોડી દીધો હતો.

૩. **તીર્થરામજી** જ્યારે **ગુજરાંવાલા** હાઈસ્કૂલમાં ભણતા હતા ત્યારે **માસ્તર ચંદુલાલ** ત્યાં સેકન્ડ આસિ. માસ્તર હતા. તેથી તેઓ **તીર્થરામ**ની યોગ્યતા જાણતા હતા. હવે એ મ્યુનિસિપલ કમિટિના મંત્રી (Secretary) થયા હતા, અને શિષ્યવૃત્તિનો પ્રબંધ હવે તેમના હાથમાં આવ્યો હતો; એટલા માટે **તીર્થરામ** એમની પણ ભલામણ કરે છે.

ઇ. સ. ૧૮૮૯

પત્ર ૧૧—શિષ્યવૃત્તિ માટે ચિન્તા

(તારીખ નથી.)

શ્રી મહારાજ, સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપ, સર્વશક્તિમાન, નિત્ય, વિભુ, અખંડ, શુદ્ધબુદ્ધ, એકરસ, અખંડ, આદિપુરુષ, અનિર્વાચ્યજી,

હું આપને નમસ્કાર કરૂં છું, આપનો કૃપાપત્ર કાલે મળ્યો હતો. હું હવે ઉધરસથી હાર્યો છું. અનેક ઔષધ કર્યાં. એ દિવસથી કાંઇએ ખાધું નથી; એક સ્થાનપર બેસી પણ નથી રહેતો. કારણ કે કૉલેજમાં તો રોજ જાઉં છું. છતાં ભૂખનું તો નામ પણ નથી. શિષ્યવૃત્તિ નથી મળી. આપ દયાદષ્ટિ રાખશો, હું આપનો દાસ છું.

સેવક **તીર્થ**રામ.

પત્ર ૧૨—શિષ્યવૃત્તિની પ્રાપ્તિ

૧૯ માર્ચ, ૧૮૮૯.

શ્રી મહારાજ, સચ્ચિદાનંદ ઇત્યાદિ (પત્ર ૧૧ પ્રમાણે.)

....હું અહીં પહોંચ્યો છું. મને શિષ્યવૃત્તિ મળી છે. આપ દયા રાખશો. ....

સેવક **તીર્થ**રામ.

પત્ર ૧૩—કુસંગનિવૃત્તિ

૨૧ એપ્રીલ, ૧૮૮૯.

શ્રી મહારાજ, સચ્ચિદાનન્દ ઇત્યાદિ (પત્ર ૧૧ પ્રમાણે.)

.................આપ દયા રાખશો. બેશક કુસંગ મનુષ્યનો નાશ કરે છે. હું આપ જેમ કહેશો તેમ કરીશ. કહો તો એ છોકરાને આજેજ જવાબ દઈ દઉં, અને ના કહો તો હજુ થોડો વખત

કાંઇ પણ ન કહું. આપ જો શીઘ્ર દર્શન આપો તો બહુ આનંદ થશે. આપની કવિતા બહુ સુંદર અક્ષરથી લખાવી રાખી છે.

સેવક **તીર્થરામ.**

પત્ર ૧૪—પ્રાર્થનાનો ભાવ

૨૯ મે, ૧૮૮૯.

*સત્યં જ્ઞાનમનન્તં (બ્રહ્મ), આનન્દામૃત, શાન્તિનિકેતન,

મંગલમય શિવરૂપમ્, અદ્વૈતમ્, અતુલમ્, પરમેશમ્, શુદ્ધમ્, અપાપવિદ્ધમ્,

......................આપનો કોઇ પણ પત્ર નથી. ચિત્ત એમાંજ લાગ્યું રહે છે.

" શુદ્ધિ કરો મારા મનની પ્રભુજી,
પાપી મન મુજ રોકયું ન રોકાય, ધીર ધરો નહિ ક્ષણની;
શુદ્ધિ કરો મારા મનની—પ્રભુજી. "

આપનો દાસ **તીર્થરામ.**

પત્ર ૧૫—ગુરુભક્તિનું ઉદાહરણ

૩ જુન, ૧૮૮૯.

આપનો એક પત્ર ઘણા દહાડા પછી મળ્યો. અત્યંત આનંદ થયો. લાલા અયોધ્યાદાસને ત્યાં બાવા બ.........આવ્યા છે. થોડા દિવસથી લાલાજીની વૃત્તિ બદલી હતી. ભાઈ [1] સુજાનસિંહના

---

* ૨૯ મે ૧૮૮૯ થી ૨૩ ઓગસ્ટ ૧૮૯૮ સુધીના તમામ પત્રોમાં આ પ્રકારનુંજ સંબોધન કર્યું છે. પ્રત્યેક પત્રમાં આ ઉપાધિ વાક્યની પુનરુક્તિ રાખવી યોગ્ય ન લાગવાથી હવે પછી કાંઇ પણ સંબોધન લખ્યુંજ નથી.

૧. ભાઇ સુજાનસિંહ ગુજરાંવાલામાં એક અતિ ઉન્મત્ત સન્ત હતા.

કોઈ શિષ્ય પાછળ તેઓ આંધળા બન્યા હતા. એ શિષ્યે તેમને એમ કહ્યું હતું કે હું તમને સાક્ષાત્ પરમેશ્વરનાં દર્શન કરાવીશ. અને એ મોહમાં તેઓ તેમની પાછળ પડયા હતા. **પણ મેં હવે તેમની વૃત્તિ ત્યાંથી હઠાવી છે. તેઓ હવે આપના ચરણાનુરાગમાં દૃઢ થયા છે.** મહારાજજી, હું આપને હાથ જોડીને વિનતિ કરૂં છું કે આપ આ અઠવાડીઆમાં જરૂર અહીં પધારશો.

સેવક **તીર્થ**રામ.

પત્ર ૧૬.

૧૯ જૂલાઈ, ૧૮૮૯.

આશા છે કે આ અઠવાડિયે (શનિવારે) રજા (વેકેશન પડશે. **ની**........મારી સાથે આવવા ઇચ્છે છે. આપ કહો તો હું તેને મારી સાથે લેતો આવું, નહિ તો નહિ. હું આપના કહેવા પ્રમાણેજ કરીશ. તેનું ભાડું તો તે આપશે. ત્યાં થોડો વખત રહીને પછી પાછા આવવાનો તેનો વિચાર છે. મારી પાસે ભણુવા રહેવાની તેની મરજી છે. હું તેને લાવું કે નહિ તે વિષયમાં આપ જલ્દી ખુલાસો લખશો.

સેવક **તીર્થ**રામ.

પત્ર ૧૭.

૨૨ જૂલાઈ, ૧૮૮૯.

હું આપનો સેવક છું. મારા અપરાધ ક્ષમા કરશો. આપના બે પત્રો મળ્યા. અત્યંત આનંદ થયો. હું **ની**.........ને કદી પણ સાથે નહિ લાવું. હું આપનો તાબેદાર છું.

સેવક **તીર્થ**રામ.

पत्र १८—अधीनता

૨૩ જૂલાઈ, ૧૮૮૯.

આજે આપના બીજા બે પત્રો મળ્યા. હું અત્યંત પાપી ને અપરાધી છું. આપ મારૂં મન શુદ્ધ કરશો; કારણ કર્ત્તાહર્ત્તા આપ છો. મારા પિતા આપ છો; ભાઇ પણ આપ ને સર્વ સંબંધીજન પણ આપજ છો. મારાપર દયા રાખશો. છોરૂં કછોરૂં થાય પણ માવતર કમાવતર ન થાય. મનુષ્ય માત્ર ભૂલને પાત્ર છે. હું આપનો દાસ છું. જેમ કહેશો તેમ કરીશ. સેવક **તીર્થરામ.**

पत्र १९—अंतःकरणनी कोमळता

૨૪ જૂલાઇ, ૧૮૮૯.

આપનો એક બીજો કાગળ આજે મળ્યો. હું આપના ઈશારાને પણ સ્પષ્ટ સમજી જાઉં છું. મેં તો હવે **ની**...........ની સાથે બોલવું પણ છોડી દીધું છે. આપ વારંવાર શા માટે યાદ દેવડાવો છો? આમ મારાપર ક્રોધ શામાટે કરો છો? મારે તો આપ વિના અન્ય કોઇ ઠેકાણું નથી. મારાપર દયાદષ્ટિ રાખશો. મારાપર પ્રસન્ન રહેશો તોપણ હું તો આપનો છું ને ગુસ્સે થશો તોપણ આપના ચરણ છોડી બીજે જવાનો નથી. મારાપર દયા રાખશો.

સેવક **તીર્થરામ.**

पत्र २०—निरभिमान

૧૧ ફેબ્રુઆરી, ૧૮૯૦.

પરીક્ષાને માટે ફૉર્મ ભરવાના ગુરુવાર અને શુક્રવારના દિવસો મુકરર થયા છે. એ બે દિવસોમાંથી ગમે તે દિવસે કૉલેજમાં ફૉર્મ

આપી શકાય. મેં હજુ સુધી લાલા ભ......પાસેથી રૂપિયા નથી લીધા. મહારાજજી, મને હવે બહુ ચિન્તા રહે છે; મને મારા પોતાના-પર જરાએ વિશ્વાસ નથી. હું તો અત્યંત નાલાયક છું. મને આ વખતે શિષ્યવૃત્તિ નહિ મળે તો મનમાં બહુ લાગી આવશે. આપ પરમાત્મા છો. સર્વ કાંઇ કરવા સમર્થ છો. સઘળું જાણો છો. ટૂંકામાં એ કે હું વધારે શું લખું ? આપની ઉપમાનું વર્ણન કરવાની આવ-સ્યકતા નથી.

વાત એ છે કે હજુ તો વખત છે. આપની દૃષ્ટિમાં આ વર્ષે ફૉર્મ ભરવાનું યોગ્ય લાગે તો હું ભરૂં. નહિ તો આવતે વર્ષે પરીક્ષા આપીશ. હું તો આપનો સેવક છું. આપ વિચાર કરીને જલદી ઉત્તર આપશો. મને તો મારી મહેનત અને હુશિઆરીપર જરાએ ભરોંસો નથી. પણ હા, જો આપ સાહાય્ય કરો, તો મને ઉત્સાહ અને આશા આવે, અને તોજ મને આ વર્ષે શિષ્યવૃત્તિ પણ મળે. આટલા દિવસથી આપનો પત્ર નથી તેનું શું કારણ ? હશે. આપ મને ભૂલી ગયા હશો. જ્યારે કોઇના માઠા દિવસ આવે છે ત્યારે એવું જ બને છે. સેવક **તીર્થ**રામ.

पत्र २१—फॉर्म भर्युं

તા. ૧૩ ફેબ્રુઆરી, ૧૮૯૦.

.....................આપ દયા રાખશો. કાલ સુધી તો હું એમ જાણતો હતો કે પરીક્ષામાં બેસવું કે નહિ એ મારા અખત્યારની વાત છે. પણ તેમ નથી. આજ કૉલેજના સાહેબે સૌથી પ્હેલાં ફૉર્મપર મારી પાસે નામ ભરાવ્યું છે, અને જ્યારે આવી રીતે ફૉર્મ ભર્યું છે ત્યારે તો પરીક્ષાની ફી પણ જરૂર દેવી પડશે; તેમજ પરીક્ષામાં પણ અવશ્ય બેસવું પડશે. એટલા માટે લાલા ભ......પાસેથી આજ

રૂપિયા લઈ આવ્યો છું. હવે તો આપ અવશ્ય દયા કરશો. મારા અપરાધ ક્ષમા કરશો. મારાપર કૃપા રાખશો. હું આપનો દાસ છું.

સેવક **તીર્થ**રામ.

પત્ર ૨૨.

૮ માર્ચ, ૧૮૯૦.

....................આજ બે વાગ્યે અમારી પાડોશનું મકાન વેશ્યાઓએ ભાડે લઈ લીધું છે. આજેજ તેઓ એ મકાનમાં રહેવા આવવાની છે. તેથી અમે પણ આજેજ હાલ તુરતને માટે બીજે મકાન ભાડે લઇ લેશું. અને જ્યારે પાછળથી આપ આવશો ત્યારે બીજા સારા મકાનની તજવીજ કરશું..................હું આપનો સેવક છું. આપ અહીં પધારવાની સત્વર કૃપા કરશો. **આપ મારાપર ગુસ્સે કેમ છો ? હું આપનો દાસ છું.**

સેવક **તી**ર્થરામ.

પત્ર ૨૩—દયા અને શાન્તિ; પરમેશ્વરના ગુણ.

૧૦ માર્ચ, ૧૮૯૦.

આપ નથી તો પધારતા કે નથી પત્ર લખતા ? કેમ ખબર પડે કે મેં શું અપરાધ કર્યો છે ? ને શા માટે મારાપરથી આપનું ચિત્ત ઉઠી ગયું છે ? પરમેશ્વરના ગુણભંડારમાં દયા અને શાન્તિ એ મહાન ગુણ છે. શાન્તસ્વરૂપ બનવું એ બહુ મોટો સદ્ગુણ છે. તો આપ મારા અપરાધની ઉપેક્ષા કેમ નથી કરતા ? દિવ્યદષ્ટિથી આપે મારા માટે કાંઈ ખરાબ વાત જાણી છે તેથી આપ મારી સાથે હવે બોલતા નથી. પણ એથી લોક એમ ન કહે કે **તીર્થ**રામ **ભગ**-તજીનો (સેવક) હતો; અને પોતાની ઇચ્છા પૂર્ણ ન કરી શક્યો, તે

સંભાળજો. આપ લોકોના કહેવાપર વિશ્વાસ ન રાખશો. મારી તો એવી દશા છે કેઃ—

" ગર બખાની ઈંદરસ્ત, વ અર બરાની ઈંદરસ્ત;
જાય દિગર મનનદામન, ઈંસિરસ્ત વ ઈંદરસ્ત. "

અર્થઃ—આપ સત્કાર કરશો તોપણુ આપનું દ્વાર છે. તિરસ્કાર કરશો તોપણુ આપનું દ્વાર છે. હું અન્ય સ્થાન નથી જાણતો. મારૂં આ શિર અને આપનું એ દ્વાર.

....

" જો હમ ભૂલેં વચન ઉચારેં, ક્ષમા કરો અપરાધ અમારે."

આપનો દાસ **તીર્થરામ.**

पत्र २४—एफ़. ए. की परीक्षा

૨૦ માર્ચ, ૧૮૯૦.

આજ અમારી ફારસીની પરીક્ષા થઇ ગઇ છે. પરમ દહાડે ગણિતશાસ્ત્ર કે જેને મેથેમેટિક્સ કહે છે એની પરીક્ષા થશે. ગણિતશાસ્ત્ર સર્વથી કઠિન વિષય છે. આપ દયા રાખશો. આપની સહાયતા વિના કાંઇ થવાનું નથી. સેવક **તીર્થરામ.**

पत्र २५.

૨૩ માર્ચ, ૧૮૯૦.

............આજના પેપર (પરીક્ષાપત્ર) બહુ અઘરા હતા, પરમ દિવસે અમારી સાયન્સ (વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર) ની પરીક્ષા છે. એ પણુ બહુ કઠિન વિષય છે. સેવક **તીર્થરામ.**

પત્ર ૨૬.

૨૫ માર્ચ, ૧૮૯૦.

આજ અમારી સાયન્સની પરીક્ષા થઇ. લગભગ સર્વ પ્રશ્નો પુસ્તકો (Text Books)ની બહારના હતા. પરમ દિવસે અંગ્રેજી અને સાયન્સનું ઓરલ (મુખપરીક્ષા) થશે. સાયન્સની મુખ પરીક્ષા સર્વથી અઘરી છે. કારણ જો મુખપરીક્ષામાં નાપાસ થાય તો સર્વ પરીક્ષામાં નાપાસ ગણાય છે. અંગ્રેજીની મુખપરીક્ષા પણ અઘરી હોય છે. **આપ મારૂં જરૂર ધ્યાન રાખશો.** સેવક **તીર્થ**રામ.

पत्र २७—उग्र ज्वर

૧૬ એપ્રીલ, ૧૮૯૦.

હજુ અમારૂં રિઝલ્ટ (પરિણામ) બહાર નથી પડયું. કદાચિત્ આજ અથવા કાલ બહાર પડશે. કાલે મંગળવારે હું બહુ બિમાર થઇ ગયો હતો. સવારના દશ વાગતાં સખ્ત તાવ ચડયો. ઉપરાંત માથાની અને કમરની પીડા પણ હતી. મારી પાસે તે વખતે કોઈ પણ મનુષ્ય નહોતું. એ ઉગ્રજ્વર સુમારે રાતના બાર વાગતાં સુધી રહ્યો હતો. પણ હવે શાન્તિ છે. આપ દયા રાખશો. હું આપનો સેવક છું. આ પત્ર લખી રહ્યા પછી આપનો એક કાગળ મળ્યો. બહુ હર્ષ થયો.

સેવક **તીર્થ**રામ.

પત્ર ૨૮.

૪ મે, ૧૮૯૦.

આજ આપની ઘણી રાહ જોઈ; પણ આપ ન આવ્યા. મને બહુ ખોટું લાગ્યું. આપને નહોતું આવવું તો પત્ર તો લખવો હતો. આપે તેમ પણ ન કર્યું. આપ ન આવ્યા તેનું શું કારણ હશે એના

વિચારમાં મનમાં અનેક સંકલ્પ વિકલ્પ ઉઠયા કરે છે. કદાચિત પિતાજી નહિ મળ્યા હોય અથવા એમની અગર આપની પ્રકૃતિ બગડી આવી હોય, કે બીજુ કાંઇ વિઘ્ન આવ્યું ? **એક દૃઢ નિશ્ચયના સમાન સંસારમાં અન્ય કોઇ પદાર્થ નથી.** સેવક **તીર્થરામ.**

पत्र २९—*डाक्टर पंडित रघुनाथमलनी सहायता

૧૩ મે, ૧૮૯૦.

આજ સાંજની ગાડીમાં પિતાજીનો ચાલ્યા જવાનો વિચાર છે. આજ માસાજી (પંડિત રઘુનાથમલ)એ પચાસ રૂપીઆ મોકલ્યા છે. +પુસ્તકોને માટે આજ લખી નાખું છું. આપ પત્ર લખ્યા કરશો.

સેવક **તીર્થરામ.**

पत्र ३०—चित्तविक्षेप

૧૪ મે, ૧૮૯૦.

આપનો પત્ર મળ્યે ઘણા દિવસ થયા. આપ જલ્દી દયા કરશો. જ્યારે હું આ મકાનમાં રહેવા આવ્યો ત્યારે સર્વ સામાન તો બહારના ઓરડામાં રાખ્યો હતો પણ પેટી અંદરની ઓરડીમાં રાખી હતી.

* **ડાક્તર** રઘુનાથમલજી **તીર્થરામજીના** માસા થતા હતા. તેઓ **હાંસી** અને **હિસાર** વગેરે પ્રાન્તમાં આસિસ્ટંટ સર્જન હતા. **તીર્થરામજીએ** પ્રવેશપરીક્ષા પાસ કરી ત્યારે તેમના પિતાજી પોતાની નિર્ધન અવસ્થાને લીધે તેમને નોકરી કરવાનો આગ્રહ કરતા હતા. પરંતુ **તીર્થરામજીનો** તો આગળ અભ્યાસ કરવાનો દૃઢ નિશ્ચય અને ઉત્સાહ હતો. એ ઉચ્ચ આશયના પાલનમાં જે જે સજ્જનોએ સહાયતા કરી છે એમાં દાક્તર રઘુનાથમલ લગભગ પ્રથમ સ્થાન ભોગવે છે.

+ આ વખતે બી. એ. કલાસમાં આવ્યા હતા. તેથી આ પુસ્તકો બી. એ. કલાસના અભ્યાસ માટેનાં હતાં.

એ પેટીમાં પચાસ રૂપીઆ પંડિતજીવાળા ને સાત રૂપીઆ શિષ્યવૃત્તિના એમ સત્તાવન રૂપીઆ રાખ્યા હતા. પચાસ રૂપીઆ તો પિતાજી પોતાને હાથે મૂકી ગયા હતા. ને સાત રૂપિયા મેં એના પહેલાં કાગળમાં બાંધીને મૂકયા હતા. કાલ મને વિચાર આવ્યો કે એ સાત રૂપીઆ કાગળમાંથી લઇને પચાસ રૂપીઆની સાથે રાખું પરંતુ જોયું તો એ પચાસ રૂપીઆ તો ત્યાં પડયા હતા ને સાત રૂપીઆ મળ્યાજ નહિ. એ વખતે તો પેટી બંધ કરીને મેં તાળું માર્યું. સાંજે મનમાં આવ્યું કે વળી જોઉં તો ખરો. ઓરડીનું બારણું ઉઘાડતાંજ એક કાળા સાપની પૂંછડી જોરથી મારા શિરપર અથડાઈ. હું બ્હીને બહાર નીકળી આવ્યો. એક માણસ પાસે ઓરડીને તાળું મરાવી અગાશીમાં જઈ બેઠો. આજ ઓરડીમાંથી પેટી બહાર કઢાવી બહાર ઓરડામાં રાખી છે. પેટીમાંથી પુસ્તકો બહાર કાઢી, રજેરજ કાઢીને બહુ તપાસીને જોયું તોપણ સાત રૂપીઆનો પત્તો લાગ્યો નથી. મહારાજજી, મેં ઓરડી કે પેટી કદી તાળા વગર રાખ્યાંજ નથી; તોપણ આ આશ્ચર્યની વાત બની છે. મહારાજજી, જે સર્પને વિષે મેં લખ્યું છે તે ઉપરાંત બે ત્રણ બીજા બાજુના તબેલામાં પણ રહે છે. એ મકાનમાં સર્પની ચાલના લીંટા ઘણીવાર જોઉં છું. આપ દયા રાખશો. મને ભૂલશો નહિ.

જો કે મકાનમાં સર્પો તો છે પણ રોજ રોજ મકાન બદલવામાં પણ બહુ ત્રાસ થાય છે. એથી હું આ મકાનમાંથી નીકળ્યો નથી. આપ દયા રાખશો; હું આપનો સેવક છું. સેવક **તીર્થરામ.**

पत्र २१—कर्त्तव्यनिष्ठा

૨૧ મે, ૧૮૯૦.

કાલે આપનો એક પત્ર મળ્યો હતો. બહુ આનંદ થયો. પુસ્તકો વિષે તો મેં કાલે આપને લખી નાખ્યું છે. ત્યાં આવવામાં હું આપની

આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરવા ઇચ્છતો નથી. પણ કામ (વાંચવાનું) એટલું બધું છે કે જો હું મારા કર્ત્તવ્યપાલનમાં થોડી અપૂર્ણતા ન રાખું, તો શિર ખંજોળવાનો પણ અવકાશ મળે તેમ નથી. છતાં પણ આપ જે પ્રમાણે લખશો તે પ્રમાણે કરીશ. સેવક **તીર્થરામ.**

पत्र ३२—अभ्यासनुं जोर

૬ જૂન, ૧૮૯૦.

આપે પત્ર લખવામાં વિલંબ કેમ કર્યો ? મારો કાંઇ દોષ હોય એમ મને તો લાગતું નથી. હું સાચુંજ કહું છું કે આજકાલ અમારે બહુ કામ હોય છે. તેથીજ હું નથી આવી શક્યો. અમને નામ માત્રની બે રજા મળી છે. પરંતુ કામ એટલું બધું છે, કે બે મહીનામાં પણ મુશ્કેલીથી પૂરૂં થાય. લાચાર બનીને કામ અધુરૂં છોડવું પડે છે. આપ કોઈ અન્ય વિચાર મનમાં ન લાવશો. હું આપનો દાસ છું.

સેવક **તીર્થરામ.**

पत्र ३३–चश्मांनी आवश्यकता

૧૧ જૂન ૧૮૯૦.

ગયે રવિવ રે હું અમારા સાહેબની રજા લઇને આંખો દેખાડવા ગયો હતો. આંખ તપાસનારા સાહેબે મને એક કાગળ લખી આપ્યો હતો, એ કાગળ મેં મુંબઇ મોકલ્યો છે. ત્યાંથી મારે માટે પાંચ રૂપીઆની કિંમતનાં ચશ્માં આવશે. આ અઠવાડિયામાં (શનિવારે) અમારી ગણિતની પરીક્ષા છે. અહીં વરસાદ ઘણો થયો છે, તેથી મારા મોંનો સ્વાદ પહેલા કરતાં હવે ઓછો કડવો રહે છે, અને ભૂખ પણ ઠીક લાગે છે. સેવક **તીર્થરામ.**

पत्र ३४

૨૫ જાન ૧૮૯૦.

જે દાક્તરે મને ચશ્માં માટે મુંબઇ કાગળ લખી આપ્યો હતો તેની પાસે હું ગયો હતો. એણે મારાં ચશ્માં તેની પેટીમાંનાં ચશ્માં સાથે સરખાવી જોયાં તો માલૂમ પડ્યું કે જેવાં મંગાવ્યાં હતાં તેવાંજ આવ્યાં હતાં. મેં એને પૂછ્યું કે હું આનાથી સારી રીતે કેમ વાંચી શકતો નથી ? તેણે કહ્યું કે આ ચશ્માં વાંચવાનાં નથી પણ દૂર જોવાનાં છે. મારે હમણાં વાંચવાનાં ચશ્માં ખરીદવાની જરૂરત નથી. મહારાજજી, હું આનાથી બહુ સારી રીતે જોઈ શકું છું. કૉલેજમાં બૉર્ડ (પાટીઉં) બહુ ઠીક દેખાય છે. અમારી કૉલેજના સાહેબે પણ કહ્યું છે કે મને જે પ્રમાણે એ દાક્તર કહે તેમ કરવું એટલા માટે હજુ સુધી મેં ચશ્માં પાછાં નથી આપ્યાં. આપની શું સલાહ છે ?

સેવક **તીર્થ**રામ.

पत्र ३५

बाह्यसत्कार करतां आंतरिक (हृदय) संबंधनी विशेषता

૨૪ જૂન, ૧૮૯૦.

મહારાજજી, આપ મારાપર ગુસ્સે છો, પરન્તુ એ ગુસ્સાનું કારણ હું જાણું છું. આપે મારા હૃદયને ન જોતાં માત્ર બહારનાં આચરણ તરફ દૃષ્ટિ રાખી મારે માટે ખરાબ અનુમાન બાંધી લીધું છે. જો આપ મારૂં હૃદય તપાસો તો મને આશા છે કે આપ મારાપર કદી ગુસ્સે ન થાઓ.

બાહ્ય સન્માન કે વ્યવહારમાં કાંઇ દોષ કે અપૂર્ણતા રહી જતી હોય તો આપ એપરથી એવું અનુમાન કરશો, કે આપનાથી મારૂં ચિત્ત વિમુખ થયું છે. મારો એવો હેતુ છે જ નહિ. કારણ કે પ્રત્યેક

કાર્યમાં હું આપની સહાયતાનો આકાંક્ષી છું. મારા મનમાં સદા સર્વદા આપનું જ ધ્યાન ધરૂં છું. પ્રથમ તો અભ્યાસ અથવા એવા કોઈ ઉત્તમ કાર્યમાં ચિત્ત પ્રેરવા આપની સહાયતા આવશ્યક છે. પછી એ કાર્યની તૈયારી કરવામાં આવશ્યક પદાર્થોની પ્રાપ્તિ માટે આપની સહાયતા જોઈએ. ત્યાર પછી એ કાર્યમાં પરિશ્રમ કરૂં તો એની સફળતા માટે આપની સહાયતા અને કૃપા જોઈએ. ટૂંકામાં પ્રત્યેક કાર્યમાં આપની સહાયતા જોઈએ. બાહ્ય (સેવા) વ્યવહારમાં કાંઇ ત્રુટિ રહી ગઈ હોય તો તેનું કારણ આ છેઃ—

ઉદાહરણ તરીકે હું અભ્યાસમાં પરિશ્રમ કરૂં, અને એ અભ્યાસમાં કેવળ મારોજ સ્વાર્થ દષ્ટિગોચર હોય, અને આપના તરફ ચિત્ત વિમુખ રહેતું હોય, તો બેશક એ અતિ ક્ષુદ્ર છે. પણ મારી એવી સ્થિતિ નથી. હું પરિશ્રમ કરૂં છું તેમાં મારો સ્વાર્થ મારા ચિત્તમાં રહે છે (હું સાચુંજ કહું છું; આપ બીજું કાંઇ અનુમાન ન કરશો) પરન્તુ વિશેષતઃ એ ધ્યાન રહે છે કે આ અભ્યાસ આપનુંજ કાર્ય છે. જો હું સારો અભ્યાસ કરીશ તો આપનું અધિક આજ્ઞાપાલન થશે ને આપની સેવા અધિક બનશે. આપની વિરુદ્ધ અંશ માત્ર પણ કરતો નથી.

હવે અભ્યાસમાં વિશેષ લક્ષ આપું છું અને આપની બાહ્ય સેવામાં કાંઇ ત્રુટિ રહી જાય (પણ હું સાચુંજ કહું છું કે મારૂં મન બિલકુલ પહેલાંના જેવુંજ છે, બલ્કે પહેલાંના કરતાં પણ વિશેષ અધીન છે.) તો બાહ્ય દષ્ટિમાં ભલે મારી ત્રુટિ દેખાશે પણ આંતર દષ્ટિમાં તો સ્પષ્ટ પ્રતીત થશે કે હું પહેલાંના કરતાં પણ આપની અધિક સેવા બજાવું છું. કદાચત્ એમ માલૂમ પડતું હોય કે મારૂં લક્ષ આપના પ્રતિ થોડું છે; તોપણ એ દેખીતું દુર્લક્ષ અંતમાં મને એવો લાયક બનાવશે, કે હું આપની લાખગણી સેવા બજાવી શકીશ. એમાં શરત એ કે આપ મારી બાહ્ય ચેષ્ટાપર ગુસ્સે ન થાઓ, અને મારા

પરિશ્રમમાં (જો કે કાર્ય આપનુંજ છે) સફલતા આપવા સહાયતા કરો. આખરે હું આપની સહાયતાનો આકાંક્ષી છું. કહેવત પ્રસિદ્ધ છે કે " હિમ્મતે મરદા તો મદદે ખુદા " એનો અર્થ હું એવો કરૂં છું કે મનુષ્યના યત્નમાં ઇશ્વિરી સહાયતાની આવશ્યકતા છે.

હું અભ્યાસ કરૂં છું એ આપનું મહાન કાર્ય છે. બાહ્ય સન્માનને ઉત્તમ પુરુષો એટલી બધી મહત્તા નથી આપતા. એટલા માટે આપનું આ મહાન કાર્ય કરતાં કરતાં એટલે કે અભ્યાસ કરતાં કરતાં નાના કાર્યમાં એટલે કે બાહ્ય સત્કારમાં અપૂર્ણતા કે ત્રુટિ રહી જાય તો આપ ક્ષમા કરજો.

કેટલાએક એવા પુરુષો હોય છે કે માત્ર મનથીજ અધિક સેવા કરી શકે છે; (માનસિક શ્રદ્ધા અને ભાવથી) અને કેટલાએક બાહ્ય પદાર્થોથી સેવા કરે છે. હું ભલે બહારના પદાર્થોથી આપની સેવા ન બજાવી શકું પણ મનથી તો હું આપનો અત્યંત આજ્ઞાધીન છું. જે વિદ્યાર્થીઓ ઘેરથી અભ્યાસ કરવા આવે છે તેઓ પોતાનાં માતપિતાને કાગળ પણ ભાગ્યેજ લખે છે. એઓનું તેમના માતપિતા પ્રતિ અધિક લક્ષ આપવું તો ક્યાં રહ્યું પણ એવો વિચાર માત્ર પણ તેમના માતપિતાના મનમાં આવતો નથી કે અમારો પુત્ર અમારાથી વિરુદ્ધ છે. તેઓ એમ સમજે છે કે એ અમારૂં કાર્ય કરે છે.

જો આપ એમ કહેતા હો, કે પરસ્પર બાહ્ય વ્યવહારમાં અધિક ધ્યાન ન રાખવાથી પ્રેમમાં અપૂર્ણતા રહે છે, તો એ વાત મને બિલકુલ લાગુ પડતી નથી. હું તો મનમાં આપનું અત્યંત ધ્યાન ધરૂં છું. પ્રત્યેક કઠિન કાર્યમાં આપનું સ્મરણ રહે છે; અને એ એક પ્રકારનો આંતરિક સંબંધ-(હૃદયપ્રીતિ) છે. (ભલે બહારથી આપને ખબર ન પડે.) **મારો અને આપનો સંબંધ પિતાપુત્રનો છે કે જે સંબંધ પ્રલયકાળે (કયામતે) પણ તૂટવાનો સંભવ નથી.**

આપ કાંઈ અન્ય અનુમાન ન કરશો, મારૂં મન તો સદા શુદ્ધ છે.

મનુષ્ય કોઈ અનુચિત કાર્ય કરે તો તેનાં બે કારણ હોય છે. પહેલું મૂર્ખતા કે અજ્ઞાન; બીજું મનની અશુદ્ધિ. મારામાં કાંઈ અનુચિત આચરણ પ્રતીત થાય તો આપ તપાસશો કે એનું શું કારણ છે. જો પહેલું કારણ હોય તો (જે કારણ માત્ર મારા અનુચિત કાર્યમાં પ્રતીત થાય છે) તેને બીજું કારણ સમજીને ગુસ્સે ન થશો. ઉચિત તો એ કહેવાય કે જો કોઇથી અજ્ઞાનને લીધે અનુચિત આચરણ થયું હોય તો એ મનુષ્યને એના અજ્ઞાનનું ભાન કરાવવું. પણ એને એમ ન કહેવું કે તારૂં મન શુદ્ધ નથી; તું મલિન ચિત્તવાળો છે; મારા તરફ તારૂં ચિત્ત ખરાબ છે. પણ જો આપના ક્રોધનું કારણ કાંઈ બીજુંજ હોય તો તે જરૂર લખશો. કારણ કે મનુષ્યને તેનું કારણ ન જણાવીએ ત્યાં સુધી આપ શા માટે ગુસ્સે છો તેનું કારણ તે કેમ જાણે? આપના મનનો ગુસ્સો એક કાગળમાં જણાવવાની અવશ્ય કૃપા કરશો; અને મારી મૂર્ખતા મને જણાવશો. આપના મનમાં મારે માટે જે ખરાબ અનુમાન છે તે અવશ્ય દૂર કરશો.

કાગળનું વજન વધી જાય એમ જાણી હવે બંધ કરૂં છું અને શ્રદ્ધા રાખું છું કે આપ આટલા લખાણથીજ મારી સ્થિતિ જાણી લેશો અને કૃપાપત્ર લખશો. સેવક **તીર્થરામ.**

पत्र ३६—धार्मिक विषयमां अनुराग

૪ જુલાઈ, ૧૮૯૦.

પંડિત રઘુનાથમલે હજુ રૂપિયા નથી મોકલ્યા. મહારાજજી, જ્યારે આપ **લાહોર** આવ્યા હતા ત્યારે **બાવા જ.........**ની સાથે આપને શો સંવાદ થયો હતો તે એક બે પૈસાવાળા કવરમાં લખશો. કારણ કે એણે તો અહીં એવી વાત ફેલાવી છે કે "મનુષ્ય મરે છે

પછી તે ગમે તેવા હોય પણ તેને પોતાના પાપ—પુણ્યનું ફળ મળતું નથી. તે સારાં કે નઠારાં કર્મથી પણ મુક્ત થઈ જાય છે. એ વિષય સિદ્ધ કરવા માટે ભગતજીએ મારી સાથે ચર્ચા કરી હતી." શું આપે ખરેખર એવી ચર્ચા કરી હતી? મને તો આશા છે કે બાવાજી આપના કહેવાનું તાત્પર્ય સમજ્યા નથી; તેથીજ એમણે આવી સાચી ખોટી વાત ફેલાવી છે. મને તો અયોધ્યાદાસે કહ્યું હતું કે બાવાજીએ એ વાત પ્રસિદ્ધ કરી છે. સેવક **તીર્થરામ.**

पत्र ३७—कुल्फी न खावानी प्रतिज्ञा

૮ જુલાઈ, ૧૮૯૦.

આપનો કોઈ કૃપાપત્ર નથી તેનું શું કારણ? પત્ર અવસ્ય લખશો. પંડિત રઘુનાથમલજીએ મોકલેલા રૂપીઆ દશ આજ મને મળ્યા છે. પરન્તુ એ બહુ જલ્દી ખર્ચાઈ જશે. પુસ્તકોનું બહુ ખર્ચ થાય છે. હું નકામો ખર્ચ કાંઈ કરતો નથી. આપની સન્મુખ મેં કુલ્ફી ખાધી હતી. ત્યાર પછી નિત્યને માટે કુલ્ફી ન ખાવાની મેં પ્રતિજ્ઞા લીધી છે. આપ દયા રાખશો. સેવક **તીર્થ**રામ.

पत्र ३८—गुरुनो क्रोध दूर करवानो अत्यन्त विचार

૧૨ જુલાઇ, ૧૮૯૦.

આપ એટલું તો લખ્યા કરો કે હું ફલાણી વાતથી નારાજ છું. (જ્યારે આપના ક્રોધનું કારણ માલૂમ પડતું નથી ને માત્ર નારાજ છો એટલુંજ જણાય છે ત્યારે બહુ ખેદ થાય છે.) હું ફરી ફરીને આપનું ધ્યાન ખેંચું છું કે મારાથી કાંઇ અનુચિત આચરણ થયું હશે તો તે મેં જાણી જોઇને નહિજ કર્યું હોય તેનું કારણ મારી મૂર્ખતાજ હશે. આપ ક્ષમા કરશો. જે પત્રમાં બાવા જ........

વિષે મેં લખ્યું તે કાગળ તો આપના ક્રોધનું કારણ નથી ? જો એમ હોય તો આપ ક્રોધ ન કરશો. કારણ કે મેં આખો કાગળ લાલા અ......દાસના કહેવાપર લખ્યો હતો. મારો એમાં કાંઇ સંબંધ ન હતો. આપ ગમે તેમ કહો પણ મને આપનામાં જરાએ અશ્રદ્ધા નથી. માટે હવે એક કાગળ તો લખો. ભવિષ્યમાં આવી નાની નાની બાબતમાં ગુસ્સે થવાનું ઓછું કરો તો બહુ કૃપા થશે. હું કહેવા માત્રથી માની જાઉં છું તો ક્રોધ શા માટે કરો છો ? પાતળી સોટીથી કામ સરે છે તો લાકડીની શી જરૂર છે ?

સેવક તીર્થરામ.

पत्र ३९—विद्यार्थी अवस्थामां मननो उद्वेग

૧૨ જુલાઈ, ૧૮૯૦.

આપનો એક પત્ર મળ્યો. બહુ આનંદ થયો. ઑગસ્ટની પહેલી તારીખ અથવા તે પહેલાં બે ત્રણ દિવસે અમને રજા પડશે.....હું પરમેશ્વર પાસે કે આપની પાસે પ્રાર્થના કરૂં છું, કે એ રજાના દિવસામાં હું હરકોઈ પ્રકારે ઠીક મહેનત કરી શકું. બીજો કાંઈ અર્થ નથી. હું આશા રાખું છું કે આપ મારા આ સંકલ્પમાં અવસ્ય સાહાય્ય કરશો. મારી આ અવસ્થાપર દયા રાખશો. હું અહીં રહું કે ત્યાં રહું પણ આપનો તો દાસ છું. આ વખતે મારો જે સંકલ્પ છે તે હું લખી નાખું છું. એ બદલાશે તો તે પણ લખીશ. ગમે તેવો સંકલ્પ હોય તોપણ આપ એમ ન ધારશો કે એ આપનાથી વિરુદ્ધ છે. કારણ મારા પ્રત્યેક ઉદ્દેશનું મૂળ તાત્પર્ય એ હોય છે કે આપના પ્રતિ મારી પ્રીતિ વધે. મારો ઉદ્દેશ આ સિવાય અન્ય કોઇ નથી. હમણાં વિચાર આવો છે, કે પહેલાં લગભગ સાતઆઠ દિવસ તો લાહોરમાંજ રહું. અને એ દિવસોમાં પાછળના અભ્યાસનું

પુનરાવર્ત્તન કરૂં (એટલું છે કે હાંસી ન જવું પડે.) ત્યાર પછી ગુજરાંવાલામાં રહીને જોઉં કે ત્યાં અભ્યાસ થઇ શકે છે કે નહિ. ચાર પાંચ રોજ વૈરોકીમાં ને થોડા દહાડા મુરાલીવાળામાં પણ રહેવાનો ઇરાદો છે. હાંસી જવાનો પણ વિચાર છે કારણ કે માસાજીએ લખ્યું હતું. અને જો એકાંત જગ્યા મળી જશે તો લગભગ મહીનો માસ ત્યાંજ ગાળીશ. અને રજાના પાછલા દિવસોમાં લાહોરમાં આવીને રહીશ. આપની પાસે તો એજ યાચના છે કે કોઈ રીતે કાળક્ષેપ ન થાય.................હવે બીજી બાબત લખું છું. અત્યાર સુધીમાં હાંસીથી મેં સિત્તેર રૂપીઆ મંગાવ્યા છે, ને બીજા ત્રીશ મંગાવવા બાકી છે. એ હજુ સુધી એટલા માટે નથી મંગાવ્યા કે એમાંથી જે પુસ્તકો ખરીદવાનાં હતાં તે હિંદુસ્તાનમાં નથી મળતાં. પણ હવે થોડા દહાડામાં હિંદુસ્તાનના બૂકસેલર પાસે એ પુસ્તકો વિલાયતથી આવી જશે. મારા વર્ગના સર્વે વિદ્યાર્થીઓ રજા પડતાં પહેલાં એ પુસ્તકો ખરીદી લેશે. કારણ કે રજામાં તેઓ ઘેર વાંચી શકે. હું પણ રૂપીઆ મંગાવી લઉં ને પુસ્તકો આવે એટલે ખરીદી લેવાનું એટલા માટેજ વાજબી સમજું છું. એ પુસ્તકો ખરીદતાં ત્રીશ રૂપયામાંથી થોડું બચશે. લગભગ વીશેક રૂપિયા બેસશે, બાકીના રૂપિયા આપની દોલત છે. થોડા મને પણ આપજો. રૂપિયા હમણાં મંગાવું કે નહિ તે આપ લખશો.

સેવક **તીર્થરામ.**

पत्र ४०—लाहोरमां रजा गाळवा माटे अति युक्तिपूर्वक पत्र

૧૯ જુલાઇ, ૧૮૯૦.

તારીખ પહેલી ઑગસ્ટથી અમારી કૉલેજમાં રજા પડશે. આજ ઓગણીશમી જુલાઈ છે. હું આપનો સદા તાબેદાર છું. આપ કાંઇ અન્ય અનુમાન કદી પણ કરશો નહિ. જે કાર્યમાં કોઇ મનુષ્ય

નિત્ય પ્રવૃત્ત રહે છે એને થોડો કાળ વીત્યા પછી એવી શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે કે જેનાથી એ પોતાના કાર્ય સંબંધી સારી વાત વિનાવિચારે પણ જાણી શકે છે. એ વાત સારી છે એમ સિદ્ધ કરવાની યુક્તિ પ્રયુક્તિ (દલીલ) સ્વયં એના મનમાં ન આવે પણ એ સારી વાત સારી છે એમ સિદ્ધ કરવાનો પ્રભાવ (અસર) તો એના મનમાં પડે છેજ. બહુધા એવી યુક્તિઓ મનમાં આવતી પણ નથી, કારણ યુક્તિથી સિદ્ધ કરવું એ કાંઈ બીજીજ વાત છે. (એ પંડિતોનું કે નૈયાયિકોનું કામ છે અને બધા મનુષ્યો કાંઇ પંડિત હોતા નથી.) જે શક્તિથી આ કાર્ય ઠીક છે એમ જાણી શકાય પણ તેવી યુક્તિ સિદ્ધ કરવાનું મનમાં નથી આવતું એનું નામ Conscience—સંજ્ઞાન છે. હું જ્યારે નાનો હતો ત્યારે કોઈ પણ કવિતા વાંચીને કહી દેતો હતો કે આ કવિતા ફલાણી કવિતાના રાગની છે, અને ફલાણી અમુક રાગની છે. પરન્તુ એ ભેદ નહોતો જાણતો કે કયો છંદ છે ને એ ભેદ શાથી બન્યો છે. યદ્યપિ એટલું પ્રતીત થતું હતું કે તેમાં અવશ્ય કાંઈ ભેદ તો છેજ. અર્થાત્ મારો અનુભવ સિદ્ધ કરવાની યુક્તિ (દલીલ) આપી શકતો નહોતો. જોકે મારો અનુભવ તો ખરોજ હતો. જેમ આ દશ વર્ષના અભ્યાસ પછી હવે કવિતાના વિષયમાં અભિપ્રાય દેવાની દલીલ આપી શકું છું અને એમ પણ જાણું છું કે જે યુક્તિ હું આજ આપી શકી છું તેજ યુક્તિ પહેલાં જાણતો નહોતો છતાં એજ યુક્તિ તે વખતે પણ આપી શકત. આથી એમ સિદ્ધ થાય કે સાચો મનુષ્ય હમેશાં યુક્તિ આપીજ શકે એવું નથી હોતું; કોઇ કોઇ વાર એની વાત દલીલ વિનાની હોય તોપણ માનવી જોઇએ. એમાં એટલું હોવું જોઇએ કે એ મનુષ્ય જાણી જોઇને ખરાબ કામ કરે એવો નથી તેમજ તે યુક્તિ આપી શકે તેમ નથી, છતાં એ પોતાના અંતરાત્મા (Conscience) ના કહેવા પ્રમાણે કાર્ય કરે છે.

દૃષ્ટાંત એ છે કે હું આપને નિશ્ચય કરાવવા માગું છું કે હું આપનો અંતઃકરણથી સેવક છું. જેમ મારા આટલા વર્ષનો અભ્યાસ બતાવે છે કે આ કાર્ય સારૂં છે, અને એ કરવાથી કલ્યાણ થશે એમ ભલે હું યુક્તિ ન આપી શકું, પણ જે કાર્ય હું કરૂં છું તે કાર્ય વાસ્તવિક રીતે મને સારૂંજ લાગે છે. તેથી આપ એવું અનુમાન ન કરી બેસશો, કે હું યુક્તિ નથી આપી શકતો, તેથી મારા મનમાં કાંઈ બીજુંજ કારણ છે, અથવા આપનાથી ચિત્ત ઉપરામ પામ્યું છે. એવું છેજ નહિ. હૂં આપને કેવી રીતે નિશ્ચય કરાવું કે, હું આપનો દાસ છું.

વળી એમ પણ છે કે મારે માટે આપનો જે વિચાર હોય છે તેનો મૂળ ઉદ્દેશ એ હોય છે, કે ઉપરથી એ ઉદ્દેશ અથવા પ્રયોજન કાંઇ બીજુંજ જણાય, છતાં તેમાંથી મને આનંદ પ્રાપ્ત થાય. એટલા માટે હું એમ અનુમાન કરૂં છું કે મારા અન્તરાત્મા અથવા બીજા કોઇ સાધનથી મને જે સારૂં લાગતું હોય, તે મારે માટે સારૂંજ હોય. (જે મારે માટે સારૂં છે તે આપને માટે પણ અધિક સારૂં હોવુંજ જોઇએ; આપને માટે એ કદી ખરાબ હોયજ નહિ.) તેથી આપની પણ એ વિષયમાં મારા અન્તરાત્મા અથવા અન્ય સાધનના જેવીજ સંમતિ હશે. આપ એ વિષયમાં એમ ન કહેશો કે એથી આપની આજ્ઞાનો ભંગ થાય છે. ઉલટું એમ કહેવું જોઇએ કે એનાથી આપની આજ્ઞાનું પૂર્ણરીતે પાલન થાય છે. વળી એમ પણ છે કે ગમે તે ઠેકાણે રહું છતાં આપનો તો દાસ છું.

મૂળ વાત એ છે કે આપે રજાના દિવસોમાં ગુજરાંવાલા આવવાનું લખ્યું હતું. ગમે તેમ થશે પણ હું ત્યાં આવીશ તો ખરોજ. પણ બધી રજા ત્યાંજ ગાળું એવું નહિ બને. મારો અન્તરાત્મા કહે છે તું લાહોરમાંજ રહે. એ વાતપર મેં વિશેષ વિચાર નથી કર્યો છતાં એક બે દલીલ આપું છું.

(મને બહુ ખેદ થાય છે કે મારે આવી નકામી દલીલો આપવામાં કાળક્ષેપ કરવો પડે છે. પણ કાંઈ બીજુંજ સમજીને ગુસ્સે ન થાઓ માટે આમ આવી રીતે નકામો વખત ગાળવો પડે છે. તમે ગુસ્સે નહિ થાઓ એવો જો મને ભય ન હોય તો હું આમ નકામો વખત કદી ન જવા દઉં. આપ જો મને આપનો દાસ સમજીને મારાં વાક્યોપર શુદ્ધ નિશ્ચય રાખો તો કેવું સારૂં ?)

લાહોરમાં ન રહેતાં બીજે કોઇ ઠેકાણે રહેવામાં માત્ર એકાન્ત જગ્યા નથી મળતી એ એકજ અવગુણ નથી પણ ત્યાં કાંઇ સૂક્ષ્મ કાર્ય થઇ શકે એવી ચિત્તની અવસ્થા પણ નથી રહેતી; બુદ્ધિની તીક્ષ્ણતા ત્યાં રહેતી નથી; એ હું હમણાં જાણી શક્યો છું. કારણ કે મન સ્થૂળ નથી તેમ એ આ સ્થૂળ દેહનું કોઈ અંગ પણ નથી. વિષયપ્રાપ્તિથી અથવા ભૌતિક પદાર્થોના સંસર્ગથી એ દુર્બળ અને દૂષિત થઇ જાય છે. **લા**હોર સિવાય બીજે સઘળે ઠેકાણે આ દોષ માલૂમ પડે છે કારણ કે બીજાં સ્થળોમાં સાધારણ માણસોની સંગતિથી ચિત્તની અવસ્થા બહુ ખરાબ થઇ જાય છે.

કોઇ એમ કહેશે કે **લા**હોરમાં પણ માણસોનો સહવાસ તો રહે છે. પણ એનો ઉત્તર એ છે કે **લા**હોરમાં જે માણસો મળે છે તેની સાથે ઉપર ઉપરની વાતચીત થાય છે કે જેથી મન તેઓની વાતચીતમાં વધારે રોકાતું નથી. પણ બીજાં સ્થાનોમાં તો ત્યાંના માણસોની વાતચીતમાં પરવશપણે અને બલાત્કારે પણ મન રાખવું પડે છે. કારણ કે તેઓની સાથે ઘણા લાંબા સમય પછી મેળાપ થાય છે, એટલે તેમની સાથે વાતચીતમાં મન જરૂર દેવું જોઇએ. બીજું કારણ એ છે કે **લા**હોરમાં તો સહાધ્યાયીઓ સાથેજ ઘણું ખરૂં હળવું મળવું થાય છે કે જેનાથી કોઇ પણ જાતનો વિક્ષેપ નથી થતો.

કદાપિ તમે એમ પણ પ્રશ્ન કરો કે બીજા વિદ્યાર્થીઓ રજાના

દિવસોમાં ઘેર નથી જતા ? તો સાંભળો. પંજાબભરમાં પહેલે નંબરે રહેલ વિદ્યાર્થી ક........રજાના દિવસોમાં એક દહાડો પણ પોતાને ઘેર નહિ જાય. એ પોતેજ એમ કહે છે કે હમણાં દશ બાર દિવસથી તો તે ત્યાંથી આવ્યો છે, પણ રજામાં તે ત્યાં નહિ જાય. આપ એને પૂછવું હોય તો પૂછી જોશો.

જ્યાંસુધી પરિશ્રમ ન કરે ત્યાં સુધી કોઈ પણ મનુષ્ય વિદ્યામાં નિપુણ નથી થઈ શકતો. જે નિપુણ જણાય છે એ અત્યંત પરિશ્રમ કરે છે ત્યારેજ નિપુણ બને છે. અમને કદાચિત એના પરિશ્રમની ખબર નથી તો તેથી શું ? એ ગુપ્ત રીતે પરિશ્રમ કરતો હશે અથવા પહેલાં કરી ચૂક્યો હશે.

ઘણા વિદ્યાર્થીઓ ઘેર જશે અને નિપુણ રહેશે એ પણ સાચું છે. પણ તેઓના સંબંધમાં કાંઇ બીજુંજ કારણ છે. તેમના અભ્યાસમાં વિરોધ કરે એવું કોઇ પણ નિમિત્ત તેમના ઘરમાં અથવા જ્યાં તેઓ જઇને રજા ગાળશે ત્યાં નહિ હોય. તેઓનાં લગ્ન નહિ થયાં હોય; અથવા તો એઓનાં મનની સ્થિતિ બહુ પરિપક્વ થઇ ગઈ હશે, કે જેનાથી બાહ્ય પદાર્થોમાં આસક્ત ન થાય, પણ મારૂં મન તો અતિ દુષ્ટ છે.

જેને બુદ્ધિ કહીએ છીએ એ શક્તિ પણ પરિશ્રમથી જ વધે છે. કોઇ વિદ્યાર્થી પરિશ્રમ કર્યાવિના માત્ર સંભાવનાથીજ પરીક્ષામાં પાસ થઈ જાય, તો તેને અભ્યાસનો આનંદ નથી મળતો. એ તો બહુજ ખરાબ છે. આપને જેમ કોઈએ એક વખત એક કવિતા બનાવી તેમાં તેનું નામ રાખવાનું કહ્યું હતું એના જેવું એ છે. એનાથી લોકોમાં તો કદાપિ એ કવિતા એની છે એમ પ્રખ્યાતિ પામે, પણ એ કવિતાનો આનંદ જેટલો આપને આવે એટલો એને કદાપિ નહિ મળે અને એ પુરુષ તો એના જેવોજ છે કે જેને બીજાની દોલત

વગર મહેનતે મળી જાય. ભલે એની પાસે ધન આવશે પણ એ એનો આનંદ નહિ અનુભવતાં એનો ક્ષય કરી નાખશે. પણ જેણે પરિશ્રમથી ધન પ્રાપ્ત કર્યું છે એ જ એનો ખરો લાભ પ્રાપ્ત કરી શકશે.

આપે મને એક દૃષ્ટાંત કહ્યું હતું, કે ગુજરાંવાલામાં એક પંડિતની તેના પુત્રમાં બહુ પ્રીતિ હતી. એ પ્રીતિને લીધે એણે એ પુત્રને પાઠશાળામાં દૂર અભ્યાસ કરવા મોકલ્યો નહિ અને એમ કરીને એ પુત્ર નિપુણ–યોગ્ય–ન બની શક્યો. એણે એનું ભવિષ્ય બગાડયું. આપ તો મારા પિતા સમાન છે અને પિતામાતાએ એવું ન કરવું જોઇએ.

કિન્તુ આપ તો બહુજ ભલા છો. આ વિષયમાં આપની તુલના એ પંડિતની સાથે ત્રિકાળમાં પણ થઈ શકે તેમ નથી. આપનું અને એનું ઉદાહરણ તો પ્રકાશ અને અંધકારના જેવું છે. જે કારણો મેં ઉપર વર્ણવ્યાં છે તે આપના હૃદયમાં નહિ આવ્યાં હોય અને તેથીજ આપે લાહોરમાં ન રહેવું એમ લખ્યું છે. હવે તો એ વર્ષનીજ વાત છે, વધારે વખત નથી. **આજ પરિશ્રમ ન કરૂં તો પછી પરિશ્રમ કરવાનો ક્યારે પ્રસંગ મળશે?** આપ મને એ વર્ષની રજા આપો પછી હું જિંદગી સુધી આપની સાથે છુંજ. આપ એમ સમજી લ્યો કે અમારો પુત્ર વિલાયત ગયો છે તે આવશે ત્યારે આમારોજ છે; અને જ્યારે મારૂં ધ્યાન અત્યારે અભ્યાસમાં છે, ત્યારે જેમ કોઇ રાજા યુદ્ધના સમયમાં પોતાના યોદ્ધાનું ધ્યાન રાખે છે, તેમ આપ મારી બહારની આવશ્યકતાનું ધ્યાન રાખશો. આપ કદી કાંઇ બીજું અનુમાન ન કરશો, હું તો આપનો દાસ છું.

હું જાણું છું કે પરિશ્રમ અતિ ઉત્તમ વસ્તુ છે (પણ રોગી બનું એવો પરિશ્રમ હું નહિ કરૂં) કિન્તુ પરિશ્રમમાં ચિત્ત લગાડવામાં આપની આવશ્યકતા છે. હું અભ્યાસમાં પરિશ્રમ કરી શકું માટે આપ સહાયતા કરશો, હે પરમાત્મા ! મારૂં મન અભ્યાસમાં નિમગ્ન રહે;

હું અત્યંત પરિશ્રમ કરૂં: કારણ કે મારા સંકલ્પોને પૂરા કરનાર આપ છો. (સાતમી કે આઠમી રજા પછી હું ગુજરાંવાલા આવીશ; થોડા વખત પછી હું લાહોર પાછો આવી શકું તો બહુ ઠીક.)

આ લાંબો કાગળ વાંચીને આપ ગુસ્સે ન થશો. મૂળ ઉદ્દેશ એજ છે કે આપ કોઇ પણ રીતે ગુસ્સે ન થાઓ. ર......ને એમ કહેજો કે જો હુશીઆર બનવું હોય તો પુસ્તકને કંઠસ્થ કરે. એનાથી વર્ણન ન કરી શકાય એવો લાભ થાય છે. તેર વર્ષના અનુભવ પછી મને માલૂમ પડયું છે કે એ અત્યંત લાભદાયક છે. હું ગુજરાંવાલા આવીશ ત્યારે વિસ્તારથી વળી સમજાવીશ. એનાથી પોતાના શિક્ષક સિવાય અન્ય અધ્યાપકની કદી આવશ્યકતા રહેતી નથી. સેવક તીર્થરામ.

પત્ર ૪૧

૨૯ ઑકટોબર, ૧૮૯૦.

કાલ એક વાગ્યા પહેલાં કૉલેજમાં મને તાવની શરૂઆત થઇ ચૂકી હતી. હું એ વખતેજ ઘેર આવ્યો. બહુ મહેનતે લુહારી દરવાજા સુધી પહોંચ્યો અને ત્યાંથી એક્કામાં બેસી ઘેર આવ્યો. ઘેર આવ્યા પછી પાંચ છ વાર ઉલટી ને એક વાર દસ્ત થયાં. અશક્તિ બહુ વધી ગઇ. આખરે ઉંઘ આવી ને રાતના બાર વાગે હોશ આવી. અને ત્યારનો અત્યાર સુધી જાગું છું. હવે પ્રકૃતિ ઠીક છે. આ ત્રણ દિવસ કૉલેજમાં જતાં મને તાવ ચડયો, તેનું કારણ હું એ સમજું છું કે ત્યાં લગભગ બાર વાગ્યે મને શૌચ અને ઉલટી થાય એમ લાગતું હતું પણ અભ્યાસના જોશમાં હું એને રોકી રાખતો હતો. પણ હવે હું એમ નહિ કરૂં. અને એ કારણ જો ખરૂં હશે તો હવે મને આરોગ્ય રહેશે. હું આપનો દાસ છું. આપ મારો અપરાધ ક્ષમા કરશો.

હવે એક મોટી વાત લખું છું. ગણિતશાસ્ત્રના અધ્યાપકે

(પ્રૉફેસરે) કહ્યું છે કે દશ બાર રોજ પછી, હું બીજાં બે નવાં પુસ્તકો ચલાવીશ. માટે તેટલા દિવસમાં એ પુસ્તકો મેળવી લેશો. પણ અફ્સોસ એ છે કે મારી પાસે તો એ પુસ્તકો નથી. તેમ તેની કિંમત પણ લગભગ સત્તર રૂપિયા છે. હું પંડિત રઘુનાથમલને રૂપિયા મોકલવા માટે લખું ? એમણે કહ્યું હતું. અથવા તો બીજો કાંઇ ઉપાય કરવો જોઈએ. વળતી ટપાલમાંજ જવાબ લખશો. સેવક તીર્થરામ.

પત્ર ૪૨

૨ ડિસેમ્બર, ૧૮૯૦.

આજ હું કૉલેજમાં ગયો હતો. ત્યાં બીજું બધું તો ઠીક રહ્યું, પણ માફી થવામાં અડચણ આવે એમ લાગે છે. જે અધ્યાપક માફી અર્ધી ફી આપતો હતો તેણે હવે તે આપવી બંધ કરી છે. કૉલેજના કલાર્ક વગેરે કહે છે કે માફી કરવાનો અધિકાર તેમના હાથમાં છે. જે પ્રૉફેસર પોતાની પાસેથી આપતો હતો તે કહે છે કે હવે કૉલેજમાં તારી પાસે કરાવી શકાય એવું કાંઇ કામ નથી. તેથીજ તેણે બંધ કરી છે, પણ જો કાંઇ કામ નીકળી આવશે તો માફી થઇ જશે.

સેવક તીર્થરામ.

પત્ર ૪૩

૪ ડિસેમ્બર, ૧૮૯૦.

કાલ સાંજે આપનો પત્ર મળ્યો, બહુ આનંદ થયો હતો. કૉલેજના પ્રિન્સિપાલ બિમાર છે એટલે મારી માફીના સંબંધમાં હજુ કાંઇ નિવેડો થયો નથી, મને આપનામાં તો પહેલેથીજ આશા છે કે આપ તદ્દન માફી કરાવી દો કે પછી રૂપિયાની બીજી કાંઈ ગોઠવણ કરી અપાવો, આપ મારાપર કૃપા દૃષ્ટિ રાખશો. જે પ્રમાણે આપ ઉચિત સમજો તે પ્રમાણે અવશ્ય કરશો. સેવક તીર્થરામ.

પત્ર ૪૪

૧૬ ડિસેમ્બર, ૧૮૯૦.

કાલે હું, *ભાઈ અને અયોધ્યાદાસ એ મહાત્માના દર્શન માટે ગયા હતા. દર્શન થયાં, ગીતાના સોળમા અધ્યાયનો થોડો ભાગ એમની વાણીથી સાંભળ્યો. આપના પ્રણામ (મત્થાટેકના) કહીને વાત છેડી. બહુ પ્રસન્ન થયા. તેઓ કહેતા હતા કે શિઆળો લાહોરમાં ગાળવાનો વિચાર થાય છે. અને પછી જો તરંગ ઉઠશે તો ગુજરાંવાલામાં આવીશું. ચાર વાગે કૉલેજમાંથી આવીને આ પત્ર લખ્યો છે. પરમ દિવસે ગણિતની અને ત્રીજે દહાડે અંગ્રેજીની પરીક્ષા છે, મારી બરોળ મટી નથી પણ ઉલટી વધતી જાય છે. આપ દયા રાખશો.

સેવક **તીર્થરામ.**

ઈ. સ. ૧૮૯૧

પત્ર ૪૫

૨ જાન્યુઆરી, ૧૮૯૧.

આજ હું કૉલેજમાં ગયો હતો. ફીના વિષયમાં કાંઇ સાંભળ્યું નથી. અમારી ફારસી ભાષા નીકળી ગઈ છે. પરમેશ્વરે એ અત્યંત કૃપા કરી છે. આપ કૃપા કરીને આપની સ્થિતિનું વર્ણન લખ્યા કરશો. હું આનંદમાં છું.

સેવક **તીર્થરામ.**

પત્ર ૪૬

૧૮ જાન્યુઆરી, ૧૮૯૧.

આજ મને કૉલેજના ડાૅકટર સાહેબ મળ્યા હતા. તેઓ કહેતા હતા કે પ્રિન્સિપાલ સાહેબે મને કહ્યું છે કે જો **તીર્થરામ** તેના વર્ગમાં

---

* તેમના મોટા ભાઈ.

હુશિઆર રહે, સર્વ પ્રકારે પોતાનું વર્તન સારૂં રાખે, કોઇ દિવસ ગેરહાજર ન રહે, અને આવી રીતે નિયમિત રહે તો તેની માફી થશે. પણ એક બીજી વાત એ છે કે મારે તેમનું કામ પણ કરવું પડશે. દાખલા તરીકે આ અઠવાડીઆમાં મારે તેમનાં લૅકચર (વ્યાખ્યાન) લખી આપવાં પડશે. આપ દયાદૃષ્ટિ રાખશો, આપનો કોઈ કાગળ હજુ સુધી નથી આવ્યો. આપ આપની પૂરી હકીકત લખશો.

સેવક **તીર્થરામ.**

પત્ર ૪૭

૧ ફેબ્રુઆરી, ૧૮૯૧.

આજ આપનો એક કાગળ આવ્યો. અત્યંત આનંદ થયો. ભાઈ ગુજરાંવાલામાં આવ્યા છે તો આપ તેમને કોઇ ખરાબ કામમાં માથું મારતા હોય તો રોકી લેશોઃ ને પોતાનો સંબંધ વધારતા હોય તો પણ અટકાવશો. નહિ તો પાછળથી પસ્તાશે. રીંછને પકડી લેવું સહેલું છે પણ એનાથી બચવું મુશ્કેલ છે. **સંસારના લોક કદી કોઈના થયાજ નથી. માત્ર પોતાનો સ્વાથજ તેમની દૃષ્ટિમાં હોય છે.** સુન્દર સુન્દર દાણા જોઇને જાળમાં ન ફસશો. ભાઇ સાહેબને કહેશો કે મને પત્ર કેમ નથી લખતા........ સેવક **તીર્થરામ.**

પત્ર ૪૮

૯ ફેબ્રુઆરી, ૧૮૯૧.

આજ આપનો પત્ર મળ્યો. અત્યંત આનંદ થયો. આજ માસાજીનો કાગળ પણ આવ્યો હતો. તેમણે એક ડીક્ષનેરી મંગાવી છે. એ ડીક્ષનેરીની કિંમત સવા રૂપિયો છે. સવા રૂપિયો કોઇનો ઉછીનો લઇને આ રવિવારે ડીક્ષનેરી ખરીદીને તેમને મોકલી દેવાનો મારો

વિચાર છે. હાલમાં હું તેમની પાસેથી કાંઈ મંગાવવું વાજબી નથી સમજતો.

કૉલેજના ડૉક્ટર સાહેબે આ શનિવારે મને એક લૅકચર નકલ કરવા માટે આપ્યું છે. આવતા શનિવારે અમારી ગણિતની પરીક્ષા છે ને ત્યાર પછીના શનિવારે અંગ્રેજીની. આપ પત્ર લખ્યા કરશો ને દયા રાખશો. હું આપનો દાસ છું. સેવક **તીર્થરામ.**

પત્ર ૪૯

૨૦ ફેબ્રુઆરી, ૧૮૯૧.

માસાજીએ આજે મને બરોળની ગોળીઓ મોકલી છે. હું આજકાલ બહુ માંદો ને અશક્ત રહું છું, તેથી પ્રિન્સિપાલે મારે માટે એક એવો વિદ્યાર્થી મુકરર કર્યો છે, કે રજા થયા પછી મને તે કસરત કર્યા વિના ઘેર ન આવવા દે. સેવક **તીર્થરામ.**

પત્ર ૫૦

૨ એપ્રિલ, ૧૮૯૧.

મહારાજજી, પંજાબ યુનિવર્સિટિમાં હવે એવી હીલચાલ થાય છે, કે પરીક્ષામાં ગણિતશાસ્ત્રના ૧૫૦ દોકડા (માર્ક્સ)ને બદલે ૧૩૦ રાખવા અને કોઈ બીજો વિષય કે જેના ૧૦૦ હોય તેના ૧૨૦ બનાવવા. આ બહુ ખરાબ છે. આથી તો એવું થશે, કે મહેનત અને આળસુપણાનો ભેદ ઉડી જશે. અમારો ગણિતશાસ્ત્રનો પ્રૉફેસર કહે છે કે હું આના વિરુદ્ધ યત્ન કરીશ. જોઈએ છીએ કે આગળ શું થાય છે. આપ પત્ર લખ્યા કરશો. સેવક **તીર્થરામ.**

પત્ર ૫૧

૭ એપ્રિલ, ૧૮૯૧.

આજ સવારે ૭ વાગે કાંઈ કામકાજને માટે હું મહારાજા સાહેબની સમાધિ (રણુજીતસિંહની) સુધી ફરવા ગયો હતો. વધારેમાં વધારે પંદર મિનિટ લાગી હશે. પાછો આવ્યો તો મકાનનું તાળું ગુમ અને બારણાં અર્ધાં ઉઘાડાં પડયાં હતાં. અંદર જઇને જોયું તો દાદરાની નીચેની ઓરડી પણ ઉઘાડી હતી. પરન્તુ પરમેશ્વરને ધન્યવાદ છે કે મારાં પુસ્તકો અને કપડાં તો તેમનાં તેમ પડયાં હતાં, પણ એક લોટો, એક પ્યાલો અને એક તપેલી નહોતાં, ચોરની એક ટોપી અહીં પડી રહી છે. આપ દયા રાખશો. સેવક તીર્થરામ.

પત્ર ૫૨

૧૧ મે, ૧૮૯૧

મારો ખાટલો તદ્દન તૂટી ગયો હતો; બે દિવસ તો જમીનપર સૂઇ રહ્યો હતો. કાલ હું પાંચ આનાનું વાણ લાવ્યો અને આજ નવું વાણ ભરાવ્યું છે. પાંચ પૈસા મજૂરી આપવી પડી છે. મને એ નવો ભરેલો ખાટલો જોઇને બહુ આનંદ થાય છે. આજ રજા હતી. ભાડાના રૂપિયા કાલે આપી દીધા હતા. મારૂં શરીર હવે સારૂં છે.

સેવક તીર્થરામ.

પત્ર ૫૩

૧૯ મે, ૧૮૯૧

કૉલેજમાં આજ આપનો પત્ર મળ્યો હતો. બહુ આનંદ થયો. આપ આવ્યા હોત તો બહુ ઠીક થાત. અત્યારે જે મને ઉદ્વેગ થાય છે તે આપ આવ્યા હોત તો જરાએ ન થાત.

આજ સહવારે સાડાપાંચ વાગે હું કૉલેજમાં ગયો કે તરતજ બોર્ડિંગના વિદ્યાર્થીઓ મને કહેવા મંડયા કે હવે આપને બોર્ડિંગમાં જરૂર રહેવા આવવું પડશે. પ્રિન્સિપાલ સાહેબનો હુકમ થઇ ગયો છે. બે ત્રણ કલાક પછી કૉલેજના ડૉક્ટર સાહેબ મને મળ્યા; તેમણે મને કહ્યું કે "તેં પ્રિન્સિપાલ સાહેબનો હુકમ સાંભળ્યો કે નહિ?" મેં જવાબ આપ્યો કે "હા સાંભળ્યો છે પણ અહીં આવતા પહેલાં હું ઘેર પત્ર લખીને મારા વાલી (એટલે કે આપની) આજ્ઞા મંગાવીશ." તેમણે કહ્યું કે પ્રિન્સિપાલનો હુકમ હરકોઇ પ્રકારે માનવોજ પડશે. ત્યાર પછી કૉલેજ બંધ થઈ એટલે પ્રિન્સિપાલ સાહેબે કહ્યું કે "તારા ભલાને માટે મેં એ હુકમ કર્યો છે." હવે આ બધી હકીકતનું મૂળ કારણ હું લખું છું:—

એક દિવસ રજા હતી તે વખતે હું મારા મકાનમાં બહાર બેઠો બેઠો વાંચતો હતો. એટલામાં બોર્ડિંગના તેમજ અન્ય વિદ્યાર્થીઓ મારા મકાન આગળ થઇને નીકળ્યા. તેઓ બીજે રસ્તેથી જતા હતા પણ મને સાથે લઇ જવા ધારતા હતા. તેઓએ મારૂં મકાન જોઇને મારો બધો હાલ હેવાલ પૂછ્યો. (મારી સાથે બધા વિદ્યાર્થીઓ સારી રીતે વર્ત્તે છે.) *મેરાની દુકાનમાં ખાવા જવું, કૉલેજથી મકાનનું દૂર હોવું અને મકાનનું હવાદાર ન હોવું એ સઘળાં કારણો જોઇને તેઓએ કહ્યું "તમે આવા મકાનમાં રહો છો એ અમને પસંદ નથી. અમારા સમજવામાં તો આને લીધેજ તમે વારંવાર માંદા પડો છો. અને માંદા હો ત્યારે અહીં તમારી સારવાર કરનાર પણ કોઈ નથી. તમે બોર્ડિંગમાં રહેવા

* પંજાબમાં રોટલી, દાળ, ભાત, આદિ વેચનારાઓની દુકાનનું કામ કરનારા લોક. ગુજરાતની વીશીઓમાં અને આ દુકાનમાં એ તફાવત હોય છે કે અહીં રોટલી વગેરે વેચાતું મળે છે; જ્યારે ગુજરાતની વીશીઓમાં ટંકના અથવા દિવસનાં નાણાં ચૂકવાય છે.

આવો તો સારૂં. ત્યાં તમારા એકાન્ત અભ્યાસમાં જરાએ વિઘ્ન નહિ આવે." મેં કાંઈ જવાબ ન આપ્યો: તેઓએ એ વાત પ્રિન્સિપાલને કહી અને પ્રિન્સિપાલ સાહેબે મને એ પ્રમાણે હુકમ કર્યો.

મહારાજજી ! આપ જોઈ શકશો એમાં મારો જરાએ અપરાધ નથી. હવે ત્યાં જવું પડ્યું છે. મારાપર જરાએ ગુસ્સે ન થશો. હું તો આપનો દાસ છું. મારાપર દયાદૃષ્ટિ રાખશો. સર્વ કાંઈ આપને અધીન છે. બોર્ડિંગમાં સૌનાથી દૂર મારી ઓરડી છે. મારા વર્ગનાજ એક વિદ્યાર્થીની આ ઓરડી છે. હમણાં તે અહીં નથી. આવે ત્યારે તે મને અહીંજ રહેવા દે અને પોતે કોઈ બીજા વિદ્યાર્થીઓની સાથે રહે તો ઘણું સારૂં. ભોજન, મકાનભાડું ઇત્યાદિ તમામ ખર્ચને માટે, મહીનાના ત્રણ રૂપિયા ને નવ આના આપવા પડે છે.

મહારાજજી ! હું જાણું છું કે સર્વ કાંઇ આપણા મનને અધીન છે. જો કે અત્યંત પરિશ્રમની આવશ્યકતા છે છતાં ધારીએ તો મનને ગમે તે સ્થળે એકાગ્ર કરી શકીએ છીએ. મનને જેટલા પ્રમાણમાં એકાગ્ર કરશું તેટલા પ્રમાણમાં અધિક લાભ પ્રાપ્ત કરી શકીશું. બોર્ડિંગના વિદ્યાર્થીઓમાંથી પણ ઘણીવાર કોઈ પ્રથમ નંબરે પાસ થાય છે.

હું આ સ્થાનમાં મનને એકાગ્ર કરી શકું એટલા માટે આપની સહાયતા માગું છું. આપ મને પહેલાં કરતાં વિશેષ સેવક સમજશો. આપ અહીં ક્યારે પધારશો ? આપ અહીં આવીને બોર્ડિંગમાં મારી પાસે રહેશો તોપણ કાંઇ હરકત નથી, કારણ કે અન્ય વિદ્યાર્થીઓના સંબંધીઓ પણ એવી રીતે આવીને રહે છે.

હવે તો જ્યારે મારે ત્યાં અવશ્ય જવું પડે તેમ છે અને તે પણ બહુ જલ્દી તેથી આ ગુરૂવારે કે શુક્રવારે ત્યાં રહેવા જવાનો મેં સંકલ્પ કરી રાખ્યો છે. હું આપની પ્રસન્નતા ને કૃપા ઇચ્છું છું. હું સર્વ સ્થાનમાં આપનેજ સમજું છું, અને મારો વિશ્વાસ આપનામાંજ છે.

અંગ્રેજી ભાષાનાં ચાર પુસ્તકો બાર આનામાં ખરીદ્યાં હતાં. હવે મારી પાસે ખર્ચવાનું કશું રહ્યું નથી. હશે; લાલા અયોધ્યાદાસ પાસેથી હું લઇ લઇશ. આપ આનો ઉત્તર કૃપા કરી સત્વર કૉલેજને સરનામે લખશો, અને પત્ર લખવામાં કદી વિલંબ ન કરશો. મારા-પર કૃપાદૃષ્ટિ રાખશો.

બોર્ડિંગમાં જવાનું આપના વિચારમાં અયોગ્ય લાગે તો ત્યાં શું ઉત્તર આપવો તે આપ લખશો. સેવક, **તીર્થરામ.**

पत्र ५४

૨૩ મે, ૧૮૯૧.

હું આજ પણ બોર્ડિંગમાં નથી ગયો. હવે તો આવતા ગુરૂ-વાર કે શુક્રવારપર વાત રાખી છે, કારણ કે એટલામાં પહેલી તારીખ પણ આવી જશે. પણ બોર્ડિંગમાં ન જવાનો એક ઉપાય મને સૂઝી આવ્યો છે. જે અલગ ઓરડીને માટે મેં આપને પહેલાં લખ્યું હતું એ હવે મળી શકે તેમ લાગતું નથી. તેથી હું એમ જવાબ દઉં કે જ્યાં સુધી મને જૂદી ઓરડી નહિ મળે ત્યાં સુધી હું ત્યાં નહિ આવું. કારણ કે એકાન્ત અભ્યાસ કરવાની ટેવને એક-દમ છોડી દેવાથી મને કદાચિત નુકસાન થશે. સેવક, **તીર્થરામ.**

पत्र ५५

૨૩ મે, ૧૮૯૧.

આજ કૉલેજથી આવીને મકાનનું બારણું ઉઘાડતાંજ એક કાડીઓ સર્પ મારી ઉપર પડયો. મેં પહેલાં જે સર્પ દીઠો હતો (જ્યારે હું આ મકાનમાં રહેવા આવ્યો) તેનાથી આ અર્ધો હતો. કદાચિત એનું બચ્ચું હોય. મેં લોકોને બોલાવ્યા અને એમણે તેને મારી નાખ્યો.

કૉલેજમાં બધા મારા બોર્ડિંગમાં ન જવાની વિરૂદ્ધ છે. તેઓ કહે છે કે જો તમે લોકોના સમૂહમાં વાંચવાની ટેવ નહિ પાડો અને પ્રત્યેક સ્થાનમાં મન એકાગ્ર નહિ કરી શકો તો તમે પછી કદી પણ એવી ટેવ નહિ પાડી શકો. દૃષ્ટાંત તરીકે તરતાં શીખનાર મનુષ્ય પાણીમાં ગયા સિવાય તરવાનું શીખી શકતો નથી.

વળી જ્યારે મનુષ્ય અવસ્થાવાન થાય છે ત્યારે પણ તેને જૂદું મકાન કે એકાન્ત સમય મળવો બહુ મુશ્કેલ થઇ પડે છે; કારણ કે ત્યાં કદી કોઈ સ્નેહી, તો કદી કોઇ સંબંધી મળવા આવ્યા કરે છે. એટલા માટેજ જો માણસોની વચમાં અભ્યાસ કરવાની ટેવ ન પાડીએ તો આગળની જિંદગીમાં બહુ મુશ્કેલી આવે છે.

ગયા પત્રમાં જે વાત મેં આપને લખી હતી તે મેં દાક્તર સાહેબને પણ કરી હતી. તેમણે કહ્યું કે "પહેલાં તો તમારા મનમાં કાંઇ ફરક નહિજ પડે અને કદી પડશે તોપણ પહેલા બે ત્રણ દિવસ ઉપાધિ લાગશે. પછી તો તમારૂં ચિત્ત અહીં પણ અભ્યાસમાં સારી રીતે લાગી જશે. બહારના અન્ય લાભ તો બેશક છેજ."

તાત્પર્ય એ કે હવે મારૂં બોર્ડિંગમાં ન જવાનું તો કોઇ રીતે રહ્યું નથી. ત્યાં ન જવાનો પ્રયત્ન કરવો એ તો નિરર્થક છે; માટે હવે તો મન પહેલાના કરતાં અધિક પરોવાય એવો યત્ન કરવો જોઇએ. એટલા માટેજ આ ગુરૂવાર કે શુક્રવારે ત્યાં જવાનો વિચાર રાખું છું. આપ એ ગુરૂવાર પહેલાં એક રોજ અહીં આવી જાઓ તો બહુ કૃપા થશે. આપ દાસપર કોઇ પણ રીતે દોષનું આરોપણ ન કરશો. હું તો સર્વ પ્રકારે આપનો સેવક (આજ્ઞાધીન) છું.

સેવક **તીર્થરામ.**

पत्र ५५

૨૫ મે, ૧૮૯૧.

આજ મેં સર્વ હકીકત મેળવી છે.

(૧) ગ્રીષ્મઋતુ-ઉનાળાની રજામાં અમારે ભાડું વગેરે નહિ આપવું પડે.

(૨) જેટલા દિવસ અમે ત્યાં જમીએ એટલા દિવસનો હિસાબ આપવો પડે છે. અને જો કોઇ અતિથિ આવે તો જેટલા રોજ તે જમે એટલા દિવસ અમારા હિસાબમાં ઉમેરાય છે.

(૩) બોર્ડિંગના મકાનનું ભાડું મહીનાના નવ આના છે. પહેલી તારીખથી વીશ તારીખ સુધીમાં એ ગમે ત્યારે પણ આપવું પડે છે. ભોજનનો હિસાબ દિવસો ગણીને મહીનાની આખરે થાય છે.

(૪) મેં બોર્ડિંગના સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટને કહ્યું હતું કે મારા વાલી એટલો બધો ખર્ચ નહિ આપી શકે. તેમણે હિસાબ કરીને કહ્યું કે "લગભગ એક રૂપિયાથી વધારે ખર્ચ નહિ વધે. એમાં કાંઇ મોટી વાત નથી. જો ખાવાનું સારૂં મળતું હોય તો બીજું ખર્ચ ઓછું કરી નાખજો અને એમ પણ મુશ્કેલ લાગતું હોય તો પરીક્ષા સુધી નવ મહીના જ રહેજો." વળી એમણે એમ પણ કહ્યું કે "પહેલાં તો અમે વધારે ખર્ચ થવાજ નહિ દઇએ; અને બીજું એ કે તમારે અહીં વધારે પુસ્તકો નહિ ખરીદવાં પડે, કારણકે તમે બીજાની પાસેથી લઈ શકશો. ત્રીજું જો તમને તદ્દન પ્રતિકૂળ લાગે તો રજા પછી નીકળી જજો."

સેવક તીર્થરામ.

पत्र ५६. विद्यार्थी अवस्थामां साहाध्यायीओने भणाववुं

૨૫ જુન, ૧૮૯૧.

અમારા ગણિતના પ્રૉફેસર માંદા હતા જેથી દરરોજ એક કલાક ।મની જગ્યાએ મારે ભણાવવું પડે છે. કાલ અમને (ગણિતશાસ્ત્રના

વિદ્યાર્થીઓને) રજા મળી હતી. હું કૉલેજથી બોર્ડિંગમાં આવ્યો ને રૂપિયો વટાવવા માટે પેટીમાંથી બહાર રાખ્યો (મારી બેસવાની જગ્યા-ઉપર). મારી ઓરડીનો સહવાસી દી......હજુ આવ્યો નહોતો; પણ બોર્ડિંગના બીજા એક બે વિદ્યાર્થી હતા. હું જમવા માટે રસોડામાં ગયો પરન્તુ રૂપિયો બહાર પડયો રહ્યો, તેમજ ઓરડીને તાળું પણ ન માર્યું. જમીને આવીને જોયું તો રૂપિયો ન મળ્યો. દી......એ બહુએ પૂછપરછ કરી પણ પત્તો ન મળ્યો. કોણ જાણે કોણ લઇ ગયું. કદાચિત્ નોકરે લીધો હોય અથવા તો કોઇ વિદ્યાર્થી ઉઠાવી ગયો હોય. કાલથી મને એક મોટી પેટી મળી ગઇ છે એનાથી બહુ આરામ થયો છે.

ચાર પાંચ દિવસથી રોજ મારી નસકોરી ફૂટે છે, પણ ગઇ રાત્રે તો એટલું બધું લોહી નીકળ્યું કે હું બેહોશ થઇ ગયો હતો. આજે તો કૉલેજમાં પણ નથી ગયો; કારણ કે એ વખતે મગજમાં અશક્તિ બહુ હતી. પરન્તુ સવારના સાત વાગ્યાથી અત્યાર સુધી તબીયત સારી રહી છે. બધા વિદ્યાર્થીઓ મારા તરફ બહુ સદ્ભાવ રાખે છે. અને ખાસ કરીને દી......મારી બહુ સેવા કરે છે. આજ મેં બદામ વગેરે ચાર મીંજ *ઘૂંટાવીને પીધાં છે. અત્યારે બધી રીતે આરામ છે. આપ દયા રાખશો; અને મને પત્ર લખ્યા કરશો. સેવક **તીર્થરામ.**

પત્ર ૫૭ ગરમ વસ્તુઓનો ત્યાગ

૨૬ જુન, ૧૮૯૧.

મેં જે કવર લખ્યું હતું તેમાં એક વાત લખવાની ભૂલી ગયો હતો કે બોર્ડિંગના વ્યવસ્થાપક લાલા **શિ...**ની આપપર બહુ શ્રદ્ધા

* કાકડી વગેરે ફળનાં ચાર પ્રકારનાં બીજ ઠંડક માટે પિવાય છે.

બેઠી છે. અમે બન્ને સુતા પહેલાં ભજન કરીએ છીએ, મેં આપની હકીકત કહી હતી. એ બહુ પ્રસન્ન થયા. હું હવે ગરમ વસ્તુઓ બીલકુલ ખાતોજ નથી. સેવક **તીર્થરામ.**

पत्र ५८—अति परिश्रम मगजने हानिकारक छे

૧૪ જુલાઇ, ૧૮૯૧.

અહીં બહુ ગરમી પડે છે, અને હું (કે જેની પ્રકૃતિ પહેલે-થીજ ગરમ છે) તો બહુ કંટાળી ગયો છું. મારૂં મગજ કામ નથી કરી શકતું; તેથી આજ બહુજ થોડું વાંચી શક્યો છું. મારા ચિત્તમાં એમ આવ્યું છે કે રજા લઇને ૨૫ જુલાઇની પહેલાંજ આપની પાસે આવીને થોડો આરામ કરૂં. મારૂં મગજ જો ઠીક થઈ જશે તો નહિ આવું, અને ન થયું તો મારૂં આવવું યોગ્ય છે કે કેમ તે આપ લખશો. યોગ્ય હોય તો આવું નહિ તો નહિ.

પાછળના દિવસોમાં બહુ મહેનત કરવી પડતી હતી તે પણ મગજની નબળાઇનું એક કારણ છે. આપ મારાપર દયા રાખશો.

સેવક **તીર્થરામ.**

पत्र ५९—तीर्थरामनी तीव्र गुरुभक्ति अने सेवा

૨ ઓકટોબર, ૧૮૯૧.

પરમેશ્વરની ખાતર એક પત્ર લખો. આપે વૃક્ષને અત્યાર સુધી પાળ્યું છે ને પાણી પાયું છે તો હવે એકાએક એ વૃક્ષનું ધ્યાન ન છોડી દેવું જોઇએ. આપ મને ચાહો કે ન ચાહો પણ હું તો આપનો સેવક છું, અને એટલું તો અવશ્ય ઇચ્છું છું કે જેટલું ધ્યાન એક પાણી ભરનારા નોકર તરફ કે કોઇ ચાકર તરફ રાખીએ તેટલું ધ્યાન તો મારાપર રાખશો. સેવક **તીર્થરામ.**

पत्र ६०—संसारनां सुख रात्रिना पक्षीनी छाया समान छे

૫ ડિસેમ્બર, ૧૮૯૦.

કાલ આપનો એક કાગળ મળ્યો હતો, અત્યંત આનંદ થયો. મેં કાલથી આપને લખવાને માટે આ કાર્ય તૈયાર કરી રાખ્યું હતું. પરન્તુ ગણિતના એક અતિ કઠિન પ્રશ્નનું નિરાકરણ કરવામાં રોકાઇ ગયો હતો, તેથી લખવાનો સમય નહોતો મળ્યો. કૉલેજનું બાકીનું કામ પણ કાલથી કાંઇ પણ નથી કર્યું. આજ આઠ પ્રહર પછી એ પ્રશ્નનું સમાધાન થયું છે. હવે બીજું કામ કરીશ......

પરમાત્માનું સ્વરૂપ અદ્‌ભુત ચમત્કારોનો સમૂહ છે જેમ +પેલું રાત્રિનું પક્ષી કોઇની નજરે નહોતું પડતું પણ જેના અવાજ માત્રથી તેને આવ્યું સમજતા હતા તેના જેવાં સંસારનાં સુખ છે. સેવક **તીર્થરામ.**

पत्र ६१—प्लीहा (बरोळ) रोगथी मुक्त थवुं

ડિસેમ્બર, ૧૮૯૧.

અમારા કૉલેજના દાક્તર સાહેબે મને એક અંગ્રેજી દવા અપાવી હતી. કાંઇક તેનાથી ને કાંઇકિ વ્યાયામથી (કસરત) મારો પ્લીહા રોગ તદ્દન નિર્મૂળ થયો છે. પરમેશ્વરની અને આપની અત્યંત કૃપા થઇ છે. આપ દયા રાખ્યા કરશો.........કામ બહુ છે અને પરિશ્રમની સંપૂર્ણ આવશ્યકતા છે. આપ કૃપાદષ્ટિ રાખશો કે જેથી હું પરિશ્રમ કર્યા કરૂં, અને નિરંતર બહુ સારી રીતે કામ કરતો રહું.

સેવક **તીર્થરામ.**

+ ધના ભગતજીને પૂછતાં જણાવ્યું કે તીર્થરામજી દરરોજ રાત્રિએ એક પક્ષીનો અવાજ સાંભળતા હતા. તે પક્ષી તેમની નજરે નહોતું પડતું પણ અવાજ માત્રથી તે આવ્યું ને ગયું એ જણાતું હતું.

ઇ. સ. ૧૮૯૨

પત્ર ૬૨

બોર્ડિંગમાં હજુ સુધી જવાનો વખત નથી મળ્યો. કદાચિત્ આજ જવાનું બને. પરમ દિવસે રાત્રિએ ગુમટી બજારવાળા મકાનમાંથી મારૂં નુકસાન થયું છે. પથારીમાંથી એક ગોદડી, એક થાળી, એક લોટો, અને એક વાટકો ચોર તાળું તોડીને લઇ ગયા છે. પથારીમાં, ધોવા આપવાને માટે રાખેલી કપડાંની જોડી પણ લઇ ગયા છે. પુસ્તકો બધાં બચી ગયાં છે. લાલા *જવાલાપ્રસાદ અને ×ઝંડુમલ કહે છે કે અમે નવાં કપડાં શીવડાવી દઇશું. અને કહે છે કે "ગુંસાઇજી ! જરાએ શ્રમ ન કરશો; આપની બધી જરૂરિઆતો અમે પૂરી કરીશું." મહારાજજી, આપ શ્રમ ન કરશો મારાપર પ્રસન્ન રહેશો. આજ સાંજે બોર્ડિંગમાં ગયા છીએ. સેવક તીર્થરામ.

પત્ર ૬૩—बी॰ ए॰ नी वार्षिक परीक्षा

૨૪ માર્ચ, ૧૮૯૨.

આજે હું એક વિષય (ગણિત)ની પરીક્ષા આપી આવ્યો છું.

---

* લાલા જવાલાપ્રસાદ એ વખતે એ કૉલેજમાં ભણતા હતા. અને ઘેર તીર્થરામજી પાસે ગણિત શીખતા હતા. તીર્થરામજીથી એક વર્ગ પાછળ હતા.

× ઝંડુમલજી મિશન કૉલેજમાં હલવાઈ હતા. એ સદ્‌ગૃહસ્થે તીર્થરામજીની એ સમયમાં તન, મન અને ધનથી સહાયતા કરી છે. આગળના પત્રોથી માલૂમ પડે છે કે જો કોઈએ નિઃસ્વાર્થ, કોઈ પણ જાતના શારીરિક સંબંધ વિના કેવળ સહાનુભવ, પ્રીતિ અને ધર્મથી વત્સલતાપૂર્વક નિર્ધન વિદ્યાર્થી તીર્થરામની અનેક પ્રકારે સહાયતા કરી હોય તો તે ઝંડુમલજ છે. અનેક માસ સુધી એઓએ તીર્થરામને પોતાને ઘેર ભોજન દીધું. પોતાનું મકાન તૂટી ગયું ત્યારે તીર્થરામને બીજાની પાસેથી વગર ભાડે મકાન અપાવ્યું વગેરે.

એક પેપર બહુ અઘરો હતો. પરન્તુ હું આશા રાખું છું કે આપે મારા માટે વિચાર કર્યો હશે. કાલ બીજા પ્રકારના ગણિત (ગણિતનો અન્ય વિભાગ)ની પરીક્ષા છે. મને એમાં અત્યંત ભય છે. આપ અવશ્ય પ્રાર્થના કરશો. પરમ દહાડે મુખપરીક્ષા (Oral) છે જેમાં મને સર્વથી અધિક ભય છે. કારણ કે જો એમાં પાસ ન થાય તો બધી પરીક્ષામાં નાપાસ ગણાય છે. કદાચ કાલ આપ પોતેજ અહીં પધારો. આપનો દાસ **તીર્થરામ.**

पत्र ६४—बी. ए. मां पुनः प्रविष्ट थवुं

૨ મે, ૧૮૯૨.

*આજ હું કૉલેજમાં દાખલ થઈ ગયો છું.........અમારી કૉલેજના +હલવાઇએ મને પહેલાં ઘણીવાર કહ્યું હતું કે હું તેને ઘેર જમ્યા કરૂં. એમણે આજ વળી હાથ જોડીને પ્રાર્થના કરી કે મારે ત્યાં જમતા રહો. મેં આજ એને કહ્યું છે કે "ઠીક એમ કરીશ." બે ત્રણ દિવસ જમી જોઇશ. યોગ્ય લાગશે તો જમતો રહીશ, નહિ તો છોડી દઇશ. સેવક **તીર્થરામ.**

पत्र ६५

૯ મે, ૧૮૯૨.

આ અઠવાડીઆમાં આપનો કોઇ પણ કૃપાપત્ર નથી મળ્યો. પરમ દહાડેથી હું એને (ઝંડુમલને) ત્યાં જમું છું. બહુ પ્રીતિપૂર્વક ભોજન બને છે. આપ આવો ત્યારે આપને મારે ત્યાં જમવું યોગ્ય

---

* આ પત્રથી જણાય છે કે તીર્થરામ બી. એ. માં આ સાલ નાપાસ થયા હતા અને હવે બી. એ. માં ફરી દાખલ થયા હતા.

+ હલવાઇ ઝંડુમલ જેનું વર્ણન આગળ આવી ગયું છે.

નહિ લાગે તો હું છોડી દઇશ, હું અનુમાન કરૂં છું કે આપનો મારે માટે એવો સંકલ્પ હતો તેથીજ એ પ્રમાણે પ્રબન્ધ થઇ ગયો.

સેવક તીર્થરામ.

પત્ર ૬૬

૧૪ મે, ૧૮૯૨.

હું આપને એક અદ્‌ભુત વાર્ત્તા લખું છું. પહેલાં એટલું તો આપને હરકોઇ રીતે માલૂમ હશે કે આ સાલ બી. એ. ની પરીક્ષામાં અનેક યોગ્ય અને નિપુણ વિદ્યાર્થીઓ અંગ્રેજીમાં રહી ગયા છે. જે વિદ્યાર્થી અંગ્રેજીમાં પ્રથમ નીકળ્યો છે એ એટલો તો નાલાયક હતો કે અંગ્રેજીના પ્રૉફેસરની એને પરીક્ષામાં મોકલવાનીજ ઇચ્છા નહોતી. સર્વેને આશ્ચર્ય થાય છે કે એ પ્રથમ કેવી રીતે આવ્યો? સેવક તીર્થરામ.

પત્ર ૬૭

૧૯ મે, ૧૮૯૨.

* મેં એક રીતથી તો મારી સઘળી હકીકત લખીને સાહેબને બતાવી હતી. પેપર બીજીવાર જોવાની તેઓ રાહ નથી દેતા. પરન્તુ સાહેબે યુનિવર્સિટીમાં મારે માટે બહુ કહ્યું હતું કે એનો (એટલે કે મારો) કાંઇ પક્ષ લેવો જોઇએ. છતાં એમની કોઇ વાત કોઇએ માની નહિ. અને યુનિવર્સિટીએ નોટિસ બહાર પાડી છે કે જેઓએ બી. એ. અથવા એમ. એ. ની પરીક્ષા પાસ કરી હોય અને જેનું વય ૨૧

---

* એ સાલ બી. એ. માં અંગ્રેજીની પરીક્ષામાં બહુ અવ્યવસ્થા થઈ હતી. અનેક ઉત્તમ વિદ્યાર્થીઓ રહી ગયા હતા. તીર્થરામજીના માર્કસ જોતાં તેઓ યુનિવર્સિટીમાં પ્રથમ હતા. પણ અંગ્રેજીમાં બે ચાર માર્ક માટે નીકળી ગયા હતા.

વર્ષથી વધારે ન હોય, એઓને ગણિતશાસ્ત્ર અથવા વિજ્ઞાનશાસ્ત્રમાં વિલાયતમાં એમ. એ. પાસ થવું હોય તો અરજી કરે. જેનો હક્ક સૌથી વધારે હશે તેને પૂરી સ્કૉલરશિપ આપીને વિલાયત મોકલવામાં આવશે. જ્યારે વિલાયતથી એ પરીક્ષા પાસ કરીને આવશે ત્યારે એને એક મહાન પદવી આપવામાં આવશે. જો હું આ સાલ પાસ થયો હોત તો મને આ સ્કૉલરશિપ જરૂર મળત. પહેલાં તો મારું વય જોતાં, બીજું મારા ગણિતશાસ્ત્રના માર્કસના કારણથી અને ત્રીજું મારા આચરણને લીધે. પણ હવે તો શું બને તેમ છે? આપ દયા રાખ્યા કરશો........ સેવક **તીર્થરામ.**

પત્ર ૬૮

૮ જુન, ૧૮૯૨.

સરદાર **ના**– મને કાલ નહોતા મળ્યા; આજ પણ નથી મળ્યા. કૉલેજ કે ઘેર ક્યાંય પણ નથી મળી શક્યા. પંડિત **દ્વા**– જેણે મારાં પુસ્તકો ખરીદવાનું કહ્યું હતું તે અહીં આવ્યા સાંભળ્યા છે છતાં ત્રણ દિવસથી તે પણ નથી મળ્યા. મારો તો એવો વિચાર થાય છે કે આવતી કાલે ત્રણ ચાર રૂપિયાની કિંમતનાં પુસ્તકોનાં એક કાગળપર નામ લખીને જાહેરખબર નોટીસના રૂપમાં કૉલેજની દિવાલપર ચોડી દઉં કે જેથી એ પુસ્તકો વેચાઇ જાય. અમારા ગણિતશાસ્ત્રના પ્રૉફેસર માંદા પડયા હતા. દશબાર દિવસે આજ એઓ કૉલેજમાં આવ્યા હતા. અમારા વર્ગનો એક હોંશિઆર વિદ્યાર્થી થોડા દિવસના તાવથી કાલ સાંજે ગુજરી ગયો. અન્ય સર્વ પ્રકાર કુશળ છે.

આપનો દાસ **તીર્થરામ.**

पत्र ६९

જ્યાં હું જમું છું એ ઘરની જોડમાં એક લાલા બારિસ્ટરનું ઘર છે. એ ઘર બીલકુલ ખાલી પડયું રહે છે. એમનો વિચાર છે કે એ મકાનને નવેસર બનાવવું. ઝંડુમલ હલવાઇ (જેને ઘેર હું જમું છું) એ બારિસ્ટર સાહેબના ભાઇને મારે માટે કહ્યું હતું કે એઓ મને એજ મકાનમાં આ ઉનાળાના દિવસોમાં મફત રહેવા દે. તેમણે તો મંજૂર પણ કર્યું હતું. મેં હજુ સુધી એ મકાન અંદરથી નથી જોયું. બહારથી કાંઇ બહુ સુશોભિત નથી દેખાતું. તેમ કાંઈ બહુ મોટું પણ નથી. મારા આ મકાનની બહુજ પાસે છે. ગલીમાં છે છતાં અહીં આજુબાજુ એટલો બધો શોરબકોર નથી.

બારિસ્ટર સાહેબના ભાઇ એમના કારભારી છે. એફ. એ. માં મારા સહાધ્યાયી હતા. બી. એ. માં ગવર્નમેંટ કૉલેજમાં ભણતા હતા. આ સાલ પાસ નથી થયા; અને ત્યારથી હજુ સુધી કોઇ કૉલેજમાં દાખલ નથી થયા.

ઝંડુમલને મેં નહોતું કહ્યું કે એમને મારે માટે આમ કહે. પરન્તુ એણે પોતાની મેળેજ એમ કહ્યું હતું કે જે બે મહીનાનું ભાડું બચ્યું તે. હવે આપ લખશો ત્યારે હું એ મકાનમાં રહેવા જવાનો વિચાર કરીશ. અત્યારે તો કાંઈ વિચાર નથી. સેવક **તીર્થરામ.**

पत्र ७०—निर्धन अवस्थामां पण तीर्थरामनी उदारता

૧૧ જુન, ૧૮૯૨.

આજ કોઇ પુરુષે મારે માટે પ્રિન્સિપાલ સાહેબને ત્રેપન (૫૩) રૂપીઆ આપ્યા છે. સાહેબે મને બોલાવીને કહ્યું કે આ લઇ લે. મેં પૂછયું કે કોણે આપ્યા છે. તેમણે કહ્યું કે નામ નહિ બતાવું. (હું અનુમાન કરૂં છું કે કદાચિત્ એઓ પોતાની ગાંઠના આપતા હોય.)

એટલે મેં કહ્યું કે એમાંથી અર્ધા કૉલેજના કામકાજમાં વાપરો અને અર્ધા મને આપો. એ પણ એમણે ન માન્યું. ત્યારે મેં કહ્યું કે "વારૂ, અમારા ગણિતના પ્રૉફેસર ગિલ્બર્ટસન સાહેબ મારી અર્ધી ફી આપે છે એમને હું વ્યર્થ કષ્ટ આપવા નથી ઇચ્છતો એટલા માટે એમને બદલે આમાંથી પરીક્ષા સુધીની અર્ધી ફી લઇ લ્યો." તેમણે કહ્યું, કે "એ વાતનો નિર્ણય તો ગિલ્બર્ટસન સાહેબ સાથે કરજે." આખરે મેં રૂપીઆ લાવીને અયોધ્યાપ્રસાદને આપી દીધા છે. પિતાજીના રૂપીઆ હજુ સુધી મને નથી મળ્યા. આપ હવે અવશ્ય અહીં પધારશો. સેવક તીર્થરામ.

पत्र ७१—स्त्रीनो जोडो पहेरीने कॉलेजमां जवुं

૫ જુલાઇ, ૧૮૯૨.

કાલ રાત્રિએ જ્યારે હું દૂધ પીવા ગયો ત્યારે મારો એક જોડો કાઇની ઠોકર લાગવાથી ગટરમાં પડી ગયો. દૂધ પી લીધા પછી જ્યારે જોડા પહેરવા માંડયા ત્યારે એક પગમાં તો એક જોડો પહેરી લીધો ને બીજો આડો અવળો શોધ્યો, પણ કયાંય ન મળ્યો. હલવાઈ (દૂધવાળો) દીવો લઇને બધી ગટરમાં ફરી વળ્યો તોપણ ન મળ્યો. ...પે છોકરાને પૈસો આપવો કરી તપાસ કરાવી તોપણ પત્તો ન મળ્યો. ...ાણી બહુ જોરથી વહેતું હતું તેથી બહુ દૂર નીકળી ગયો હશે. મારા ...રમાં એક જૂનો સ્ત્રીને પહેરવાનો જોડો પડયો હતો. સવારે એક ...ારો જોડો અને એક એ સ્ત્રીનો પહેરવાનો જોડો પહેરી કૉલેજમાં ...યો. મારા એ જોડા બહુ જૂના થઇ ગયા હતા તેથી મેં આજ ...વાનવ આનાના નવા જોડા પહેરી લીધા છે. મારૂં આપનામાં બહુ ...મ રહે છે; આપ મારાપર સદા ખુશ રહેશો. સેવક તીર્થરામ.

પત્ર ૭૨—ઘેર ભણાવવું

૯ ઑક્ટોબર, ૧૮૯૨.

આપનો કૃપાપત્ર મળ્યો; અત્યંત આનંદ થયો; આજ અમારી કૉલેજ ઉઘડી પરંતુ કોઈ પણ પ્રૉફેસરની પાસે એ વાત કહેવાનો પ્રસંગ નથી મળ્યો. અલબત્ત બ......મળ્યો હતો. એ કહેતો હતો કે હીરામંડીમાં રાજા ધ્યા...ની હવેલી પાસે બાબૂ લ......એકઝીક્યુટીવ એન્જીનિયર છે એના છોકરાને જો રોજના બે કલાક ભણાવશો તો પંદર રૂપિયા માસિક મળશે. અને એ કહેતો હતો કે કાલ રવિવારે હું તમને તેની પાસે લઈ જઇશ. મેં કબૂલ કર્યું હતું. હવે આગળ ઉપર જોઇશ. કારણ કે આપનું મારા પ્રતિ શુભ ધ્યાન છે તો અવશ્યમેવ કોઇ શુભ પ્રસંગ મળી જશે... સેવક તીર્થરામ.

પત્ર ૭૩

૯ ઑક્ટોબર, ૧૮૯૨.

હું કાલ અહીં આવી ગયો હતો. જે મકાનમાં હું પહેલાં રહેતો હતો તે વરસાદને લીધે પડી ગયું હતું. પરન્તુ મારો સામાન ઝંડુમલજીએ બચાવી લીધો હતો. હજુ સુધી બીજું કોઈ મકાન નથી મળ્યું. કાલ રાત્રે ઝંડુમલજીને ઘેર સૂઈ રહ્યો હતો અને ભોજન પણ એને ઘેરજ કરૂં છું. બેસવા ઉઠવાનું લાલા અયોધ્યાદાસને ઘેર રાખ્યુંછે.

સેવક તીર્થરામ.

પત્ર ૭૪

૧૩ ઑક્ટોબર, ૧૮૯૨.

આપનો કોઈ પણ કૃપાપત્ર નથી. હમણાં ઝંડુમલની સ્ત્રી ઘેર નથી તેથી હું ભોજન વીશીમાં લઉં છું. હજુ સુધી ભણાવ-

વાનો કોઈ પણ વિદ્યાર્થી નથી મળ્યો. કૉલેજ ઉઘડશે ત્યારે કોઇ પ્રૉફેસરને કહીશ. કદાચ એઓ કોઇ બંદોબસ્ત કરી આપે. આપ સવિસ્તર લખશો. સેવક તીર્થરામ.

પત્ર ૭૫

विद्यार्थीओने भणावबाना कामसांथी प्रॉफेसरोनुं अटकाववुं

૧૮ ઑક્ટોબર, ૧૮૯૨.

મેં બધા પ્રૉફેસરોને કહ્યું હતું. બધાએ કહેવા લાગ્યા કે હવે પરીક્ષાનો સમય સમીપ આવે છે; તેથી વખત ન ગુમાવ. તારાથી બને ત્યાં સુધી એ કામ ન કર. તારો સમય દશ પંદર રૂપિયાથી વધારે મૂલ્યવાન છે. વગેરે.

વારૂ, મહારાજજી! હું તો સર્વ સ્થિતિમાં પ્રસન્ન છું અને આપ મારાપર સર્વ પ્રકારે આનન્દિત રહેશો. જેમ હશે તેમ ચલાવી લઇશ...

હવે હું એક અત્યંત શોકની વાત લખું છું કે છુટ્ટીઓમાં મારા બે મિત્ર મરી ગયા, એક ખલીલુલ રહમાન જેણે આ વખતે બી. એ. પાસ કરી હતી. બીજા લાલા શિવરામ જેને આપ પણ જાણતા હતા; અને જે મારાપર અત્યંત કૃપાળુ હતા. એના વંશનો હવે કોઈ પુરુષ રહ્યો નથી. સર્વ સ્ત્રીઓ વિધવા થઇ ગઇ છે. પરમેશ્વર એની દયા રાખે. આપ જલ્દી પત્ર લખશો. સેવક તીર્થરામ.

પત્ર ૭૬

૨૩ ઑક્ટોબર, ૧૮૯૨.

મારે પત્ર તો પહેલાં લખવો હતો, પણ મેં ધાર્યું કે કાંઇ ઠીક પરિણામ આવે તો લખું એટલા માટે વાર લાગી. વાત એવી છે કે હજુ સુધી ભણાવવાનો કોઇ પણ પ્રસંગ (અનુકૂળ) માલૂમ નથી

પડતો. આપ મારાપર સદા પ્રસન્ન રહેશો. હું સર્વ સ્થિતિમાં પ્રસન્ન છું. આગળ ઉપર જે થશે તે જણાવીશ.

અમારી કૉલેજના પંડિત સાહેબ અતિ નિપુણ વેદાન્તી છે. મેં એને મારો નિશ્ચય જાહેર કર્યો હતો તેથી મારાપર તેઓ પ્રસન્ન રહે છે.

સેવક **તીર્થરામ.**

पत्र ७७—एक विद्यार्थीने भणाववुं

૩૧ ડિસેમ્બર, ૧૮૯૨.

આપનાં દર્શન કરવા જીવ તલપી રહ્યો છે. એ પ્રમાણે મેં ગઇ રાત્રે તો વિચાર કર્યો હતો કે એક રાત ગુજરાંવાલાં જઈ આવું. અમારા વર્ગના એક વિદ્યાર્થીએ હમણાં મારી પાસે ગણિત શીખવું શરૂ કર્યું છે; પણ પગારની બાબતમાં મેં કાંઇ કહ્યું નથી; તેમ એણે પણ નથી કહ્યું. પણ એ ગૃહસ્થ બહુજ ભલા છે. ઉપકારને જાણનારા છે. આપ આપનું વૃત્તાન્ત મને સત્વર લખશો અને મારાપર દયા રાખશો. સેવક **તીર્થરામ.**

ઇ. સ. ૧૮૯૩

पत्र ७८

૩ જાન્યુઆરી, ૧૮૯૩.

......આપનો કૃપાપત્ર મળ્યો. અત્યંત આનંદ પ્રાપ્ત થયો. સરદાર **સું**......ની પરીક્ષા થોડા દહાડામાં પૂરી થઇ જશે. જે સહાધ્યાયીને હું ભણાવું છું તે મારા ભણાવવાથી બહુ ખુશી છે. અને થોડામાં થોડું એટલું તો જરૂર આપતા રહેશે કે જેનાથી મારી જરૂરતો (દૂધ, ભાડું વગેરે) પૂરી પડે. અને જોઇએ તેટલાં મારાં ભણવાનાં પુસ્તકો ખરીદી લઉં.

વળી સરદાર સું...... એમ પણ કહે છે કે હું એના ઘરમાં રહેવા જાઉં. વારૂ; આપ જ્યારે અહીં આવશો ત્યારે કહેશો તેમ કરીશ. મેં આપનું વર્ણન મારા એ સહાધ્યાયી આગળ કર્યું હતું. એ આપનાં દર્શનની જિજ્ઞાસા રાખે છે. સેવક **તીર્થરામ.**

पत्र ७९—अध्यापकोना सन्माननी चिन्ता

૨૦ જાન્યુઆરી, ૧૮૯૩.

કાલ સવારે અમારી પરીક્ષાની *ફી લેવાશે. હમણાં મેં લાલા અયોધ્યાદાસ પાસેથી ત્રીશ રૂપીઆ લીધા છે. કદાચિત આપ મારે વિષે કોઇને કાંઇ કહો તો એ ધ્યાનમાં રાખશો કે મારા અધ્યાપકોના સંબંધમાં કાંઇ ખરાબ ઇસારો ન થાય: તેમની કીર્તિ વધવી જોઇએ. હું સંસારમાં એના જેવા અન્ય કોઇ નથી જોતો. સેવક **તીર્થરામ.**

पत्र ८०—गणितशास्त्रना प्रॉफेसरनी सहायता अने तीर्थरामजीनी उदारता

૨૩ જાન્યુઆરી, ૧૮૯૩.

કૉલેજમાં જતાં જતાં આપનો કૃપાપત્ર મળ્યો. અત્યંત આનંદ થયો. હું કૉલેજમાં ગયો એટલે કૉલેજનો પટાવાળો મને બોલાવીને +ગિલ્બર્ટસન સાહેબની પાસે લઇ ગયો. એમણે મને કાગળનું એક પડીકું આપ્યું. અને કહ્યું કે "જાઓ," એ વખતે ઘંટ વાગ્યો તેથી હું એ પડીકાને ગજવામાં નાખી ભણવા માંડયો. પરંતુ આજ મારી પાસે એક પૈસો પણ વાપરવા નહોતો. ત્રણ કલાક પછી મેં દૂર જઈ એ પડીકું ઉઘાડયું તો તેમાં ત્રીશ રૂપીઆ હતા. એજ

* બી. એ. ની બીજી પરીક્ષાના વિષયમાં.

+ ગણિતશાસ્ત્રના પ્રૅાફેસર.

વખતે હું પ્રૅાફેસર સાહેબની પાસે ગયો ને કહ્યું "મને આટલા બધા રૂપીઆની જરૂરત નથી. આમાંથી આપ વીસ રૂપીઆ પાછા લઈ લ્યો." પણ તેમણે ન માન્યું. હવે જો આપ આ પત્ર વાંચીને અહીં પધારો ને આમાંથી વીસ રૂપીઆ લઇ જાઓ તો અત્યંત કૃપા થશે. આપ જો વાજબી સમજો તો એમાંથી દસ રૂપીઆ મારી માતાને મોકલી દેજો. ટપાલમાં એટલા માટે નથી મોકલતો કે આપ આવશો તો મળી પણ જશો. મારી પાસે દસ રૂપીઆ એટલા માટે રાખું છું કે આગળ બે મહીનાની ફી આપવાની છે. સેવક **તીર્થ**રામ.

पत्र ८१—तीर्थरामजीनुं झंडुमलपर विशेष ध्यान

૭ ફેબ્રુઆરી, ૧૮૯૩.

પ્રૅાફેસર સાહેબને મેં જે પુસ્તક વિષે કહ્યું હતું તે આજ એમણે લઈ દીધું છે. તેમણે વળી મને એક સજ્જન પાસે ભણવા માટે +ભારતવર્ષના ગણિતશાસ્ત્રના સૂર્યે લખેલું પુસ્તક આપ્યું છે. એ પુસ્તકની પ્રસ્તાવના ઈંગ્લાંડના એક નિપુણ ગણિતશાસ્ત્રવેત્તાએ લખી છે. એ પ્રસ્તાવનામાં આપણા દેશના પ્રાચીન જ્ઞાનવિજ્ઞાનની એટલી તો ઉપમા કરી છે કે જેનો અંત નહિ. આપ મને પત્ર લખ્યા કરશો.

જો આપ પરિશ્રમ ન માનો તો ઝંડુમલને માટે એક થાળ બનાવી રાખજો. સેવક **તીર્થ**રામ.

पत्र ८२—झंडुमलनो अत्यंत प्रेम

૧૨ ફેબ્રુઆરી, ૧૮૯૩.

ગઇ કાલ સાંજથી અમે બોર્ડિંગમાં આવી ગયા છીએ. સવારે સવારે બોડંગમાં જમતો રહીશ; અને સાંજે ઝંડુમલને ઘેર. બોર્ડિં-

+ "Maxima and minima"–by Prof. Ramchandra.

ગમાં સવારનું જમવું પણ ઝંડુમલે બહુ મુશ્કેલીથી કબૂલ કર્યું. આપ મારાપર દયા રાખશો. આજથી હું મારા ગામને મુરાલીવાલાને બદલે મુરારીવાલા કહ્યા કરીશ. મુરારીનો અર્થ પરમેશ્વર થાય છે.

સેવક તીર્થરામ.

पत्र ८३

૧૮ ફેબ્રુઆરી, ૧૮૯૩.

ઝંડુમલે મને બે કેડીઆં અને એક પાયજામો સીવડાવી દીધાં છે. અને લાલા જ......નાં તે બધાં લુગડાં હું વાપરી શકું છું. અન્ય સર્વ પ્રકારે કુશળતા છે; આપ મારાપર દયા રાખશો. સેવક તીર્થરામ.

पत्र ८४—बी० ए० नी कॉलेजनी परीक्षानुं परिणाम

૧૧ માર્ચ, ૧૮૯૩.

આજ અમારા રોલ નંબર આવી ગયા છે. મારો નંબર ૮૭ છે. અમારી પ્રમાણપરીક્ષાનું પરિણામ પણ બહાર પડયું છે. મને પરમેશ્વરે સૌથી ઉપર રાખ્યો છે. પહેલા વર્ગમાં રહેવા માટે જેટલા માર્ક જોઇએ તેનાથી મારા ૬૦ માર્ક વધારે આવ્યા છે. અંગ્રેજીમાં બહુજ ઠીક રહ્યો છું, અને ગણિતશાસ્ત્રના એક પેપરમાં તો ૧૫૦ માં ૧૪૮ માર્કસ મળ્યા છે. પણ હું સમજું છું કે એ બધું આપની કૃપાદૃષ્ટિનું ફળ છે. આપ મારાપર દયાદૃષ્ટિ રાખ્યા કરશો. સેવક તીર્થરામ.

पत्र ८५—बी० ए० नी वार्षिक परीक्षा

૨૧ માર્ચ, ૧૮૯૩.

પ્રતિક્ષણ આપના ચરણોમાંજ મારૂં ધ્યાન રહે છે. આપ હજુ સુધી ન આવ્યા. બહુ ચિન્તા રહ્યા કરે છે. પરમ દિવસે અને ચોથે

દિવસે અમારી ગણિતની પરીક્ષા છે. અંગ્રેજીની પરીક્ષા તો થઈ ગઇ છે. મહારાજજી ! જો મારી સ્કૅાલરશિપ સાઠ રૂપીઆ આવે તો પહેલા ત્રણ માસની આપ રાખી લેજો, અને કાંઇ ઈનામ મળે તે પણ આપનુંજ. વળી આપ જાણો છો તો ખરા કે હું સર્વસ્વ આપનોજ છું. હું જ્યારે ગણિતશાસ્ત્રના ચારે પેપર પૂરા લખી આવું ત્યારે મને નિરાંત થશે. જો આપની દયા હશે તો એ જરા પણ મુશ્કેલ નથી.

સેવક **તીર્થ**રામ.

पत्र ८६

बी० ए० की वार्षिक परीक्षाना परिणामनो एक सहाध्यायीनो पत्र

૧૭ એપ્રીલ, ૧૮૯૨.

બાબુ **તીર્થ**રામ સાહેબ !

નિત્ય કૃપાળુ રહેશો. ધન્યવાદ આપું છું કે આપ પંજાબભરમાં પ્રથમ રહ્યા છો. આપના નંબર ૩૧ જ છે અને પહેલા વર્ગમાં આવો છો તેથી બે સ્કૅાલરશિપ તો આપને સહેજે મળશે. બીજા લક્ષ્મણદાસ, ત્રીજા ગુલામસરવર અને ચોથા ટોપનરામ છે. અમારી કૅાલેજના લગભગ ૨૧ વિદ્યાર્થી પાસ થયા છે ને પંજાબમાં લગભગ ૫૦ પાસ થયા છે. આ સેવક આપને જરૂર તાર કરત, પણ એનું પોતાનું ચિત્ત વ્યગ્ર છે તેથી ક્ષમા કરશો. (લખનારનું નામ નથી.)

पत्र ८७—गुरुजीनी आकांक्षा तथा परिश्रम तरफ ध्यान

૨૬ મે, ૧૮૯૩.

આપનો પાંચ રૂપીઆનો મનીઑર્ડર મળ્યો. પણ મને અહીંથી રૂપીઆ મળી શકે છે તો આપે વ્યર્થ પરિશ્રમ શા માટે લીધો ? શું આપની જરૂરતો તે મારી જરૂરતો નથી ? આપ જો આજ્ઞા આપો

તો લાલા સો......માસાજી અથવા બીજા હરકોઇની પાસેથી જેટલા રૂપીઆ આપને જોઇએ તેટલા મોકલી આપું. આપે આ કષ્ટ શા માટે લીધું? પણ એમાં મારોજ અપરાધ છે કારણ કે હું પહેલાં આપને એ બાબત લખવું ભૂલી ગયો હતો. હવે આપ ક્યારે આવશો? મનીઑર્ડરની પછી આપનો એક બીજો પત્ર આવ્યો......અમને રજા છે છતાં કામ બહુ છે. તેથી આપજ આવી જાઓ તો સારૂં અથવા જેવી મને આજ્ઞા આપો તેમ કરવાને હું તૈયાર છું. સેવક **તીર્થરામ.**

पत्र ८८—झंडुमलनो अत्यन्त आग्रह

૨૬ જુન, ૧૮૯૩.

કાલ જે વખતે આપને રેલ્વેપર મૂકી આવ્યો તે વખતે ઝંડુમલજી મળ્યા. એણે આપની બાબતમાં પૂછ્યું. એનો એ વિચાર હતો કે એણે જે નવું મકાન લીધું છે તે આપને દેખાડી આપ પસંદ કરો એટલે એમાં મને રાખે. એ મકાન પરમ દિવસેજ ખાલી થયું હતું. ઝંડુમલ અત્યંત આગ્રહ કરે છે કે હું એના મકાનમાં ભાડું આપ્યા વિના રહું. આગળ ઉપર તો આપ જેમ આજ્ઞા કરશો તેમ કરીશ. આ મકાન ઝંડુમલની શેરીમાં છે; પણ જૂનું છે અને બહુ હવાવાળું પણ નથી. આપ કૃપા કરી સત્વર ઉત્તર આપશો. સેવક **તીર્થરામ.**

पत्र ८९—गुरुजीने माटे परमेश्वरनी प्रार्थना

૬ જુલાઈ, ૧૮૯૩.

મેં હમણાંજ પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કરી કે આપને અંદર બહાર સર્વ પ્રકારે આનંદ રહે. કોઈ પણ સંકલ્પવિકલ્પ કે વિક્ષેપ કદી પણ પીડા ન કરે. મહારાજજી! આપ મને સ્મરણમાં રાખશો. સેવક **તીર્થરામ.**

पत्र ९०—आजीविकानी चिन्ता

૭ જુલાઇ, ૧૮૯૩.

આજ મેં થોડું ઘણું સાંભળ્યું છે, કે વૈદિક કૉલેજ—લાહોરના ગણિતશાસ્ત્રના પ્રૉફેસર રજા ઉપર જવાના છે. આપ જો પરમાત્માને કહીને મને એવી જગ્યાએ ગોઠવી આપો, તો એ મારે તેમજ આપને માટે એક હર્ષનું કારણ થાય. બધી સ્કૅાલરશિપનો હિસાબ ગણતાં કાપકૂપ કરીને માત્ર ચાર રૂપીઆ આઠ આનાજ મને મળ્યા છે. આપ કોઇ પણ રીતે ભીડમાં ન રહેશો. જેને હું ભણાવું છું એ મારાથી બહુ પ્રસન્ન રહે છે. સેવક તીર્થરામ.

पत्र ९१

૧૦ જુલાઈ, ૧૮૯૩.

અહીં કાલ બહુ વરસાદ પડયો. અત્યારે હું કૉલેજથી ભણીને ફરતો ફરતો ઘેર જાઉ છું. અત્યારની વેળા બહુજ મનોહર છે. જ્યાં જ્યાં જોઉં છું ત્યાં જળ અથવા વનસ્પતિજ દૃષ્ટિએ પડે છે. શીતળ શીતળ વાયુ હૃદયને બહુ પ્રિય લાગે છે. આકાશમાં વાદળાં ઘડીક સૂર્યને સંતાડી દે છે તો ઘડીમાં બહાર લાવે છે........ગોલ બાગનાં વૃક્ષ ફળથી ભર્યાં પડયાં છે, ડાળીઓ લળી લળીને જમીનપર પહોંચી છે. એમજ લાગે છે કે જાણે દાડમ, આલુ, કેરી વગેરે પડયાં કે હમણાં પડશે. કબૂતર, કાગડા અને ચકલી આદિ પક્ષી હવામાં મોજ માણે છે. વૃક્ષોપર પક્ષી અત્યંત આનંદપૂર્વક ગાન કરે છે. નાના પ્રકારનાં પુષ્પ ખીલી રહ્યાં છે; એમ લાગે છે કે જાણે મારૂં આગમન જોવા માટે ચક્ષુ ઉઘાડી મારી પ્રતીક્ષા કરી રહ્યાં છે. પૃથ્વીપર હરીઆળી છાઇ રહી છે, જાણે મખમલની ચાદર બિછાવી છે. સરૂ અને સપેદા (એક પ્રકારનાં વૃક્ષ) હમણાંજ સ્નાન કરીને સૂર્ય-

પ્રતિ ધ્યાન કરીને એક ચરણથી ઉભાં છે; જાણે કે સંધ્યા ઉપાસનામાં મગ્ન છે. આકાશનો નીલશ્વેત વર્ણ અદ્ભુત રમણીયતા દેખાડે છે. દેડકા વર્ષાનો હર્ષ પ્રદર્શિત કરે છે. પ્રત્યેક દિશામાંથી આનંદના ઘોષ ઉઠે છે; જાણે કે પૃથ્વી અને આકાશના વિવાહ થવાના છે; જેનાં સંતાન કાર્તિક અને માર્ગશીર્ષ સત્વગુણી માસ બનશે. અત્યારે મને આપ યાદ આવો છો. આપને આ સર્વ વસ્તુઓ દેખાડી શકતો નથી તેથી લખી મોકલું છું.

હવે હું ઘેર આવી પહોંચ્યો છું. આપનો પત્ર મળ્યો છે. અત્યંત હર્ષ થયો. પરમ દિવસે બુધવારે અમારી પરીક્ષા છે તેથી હવે હું વાંચવાના કામનો આરંભ કરૂં છું. આ કાગળ રસ્તામાં ચાલતાં ચાલતાં પેનસીલથી લખ્યો હતો અને ઘેર આવીને આ કાર્ડમાં એની નકલ કરૂં છું. સેવક **તીર્થરામ.**

પત્ર ૯૨

૧૧ જુલાઇ, ૧૮૯૩.

ભાઇ સુ........ જે મારી પાસે ભણતા હતા અને જેણે આ વખતે ચીફ કૉલેજમાંથી મિડલની પરીક્ષા આપી હતી પણ નાપાસ થયા હતા તેના પેપર ફરીવાર તપાસવાથી પાસ થયા છે. આ આનંદની વાત છે. સેવક **તીર્થરામ.**

પત્ર ૯૩

गवर्नमेंट कॉलेजना प्रिन्सिपाल मि॰ बॅलनो अकस्मात मेळाप

૧૭ જુલાઈ, ૧૮૯૩.

આજ હું નદી (રાવી) તરફ ફરવા ગયો હતો. મછવાવાળા પુલપર ફરતો હતો એટલામાં ગવર્નમેંટ કૅાલેજના પ્રિન્સિપાલ મિ॰

ત્યાં આવી ચડયા. સારી રીતે મળ્યા. અનેક પ્રકારની વાતચીત થઈ. મારાં ચશ્માંની બાબતમાં તેમજ હું છત્રી કેમ નથી રાખતો, તે વિષે પણ વાત થઈ, કારણ કે તે વખતે વાદળાં ચડયાં હતાં ને થોડા છાંટા પણ પડતા હતા, વગેરે.

પછી મને ગાડીમાં બેસાડયો ને ગાડી શહેર તરફ વાળી. રસ્તામાં મારા અભ્યાસ વિષે વાત થઇ. અંગ્રેજી ભાષાની કવિતાની લગભગ સો એક કડીઓ મારે મુખાગ્ર હતી તે મેં સંભળાવી. ગણિતશાસ્ત્રના સંબંધમાં કહ્યું કે હું એનાં પ્રત્યેક વિષયનાં ચાર પાંચ પુસ્તકો જરૂર વાંચું છું. તેમજ અંગ્રેજી સાહિત્યનાં જે પુસ્તકો હમણાં હું વાંચું છું તે પણ મેં તેમને કહ્યાં. બહુ ખુશી થયા. પછી તેમણે મારાં માતપિતાના સંબંધમાં પૂછયું કે તેઓ ધનાઢય છે કે નહિ? મેં જવાબ આપ્યો કે નહિ. તેમણે પૂછયું કે તમારો એમ. એ. ની પરીક્ષા આપ્યા પછી શું કરવાનો વિચાર છે? મેં જવાબ આપ્યો કે મારો પોતાનો કાંઇ વિચાર નથી. જે ઈશ્વરેચ્છા હશે તે પ્રમાણે વિચાર બાંધીશ. **અને જો મારી કોઈ ઇચ્છા છે તો તે એવું કામ કરવાની છે કે જેમાં મારા શ્વાસોચ્છ્વાસ પરમાત્માની સેવામાં અર્પણ કરું. પરમાત્માની સેવા લોકોની સેવા કરવાથી બને છે.** લોકોની સૌથી ઉત્તમ સેવા હું ગણિત શીખવીને કરી શકું છું. વગેરે.

મારી પેઠે એમણે પણ બહુ વાતો કરી અને કહ્યું કે હું તમારા હિતમાં બનશે તેટલો પ્રયત્ન કરીશ.

એટલામાં તેમનો બંગલો જે કૉલેજની પાસેજ છે ત્યાં ગાડી આવી પહોંચી. તેઓ મને જ્યાં વિદ્યાર્થીઓ વ્યાયામ કરે છે ત્યાં લઈ ગયા અને મને વ્યાયામ કરનારા વિદ્યાર્થીઓ દેખાડયા. ત્યારપછી મને પૂછયું કે તમે કેવી રીતે વ્યાયામ કરો છો. મેં ખાટલાની

કસરત કહી સંભળાવી. તેમણે એક ખાટલો મંગાવ્યો. મેં એ ખાટલાને ૧૬૦ વાર ઉપર ઉપાડી નીચે મૂક્યો. તેમણે બીજા વિદ્યાર્થીઓને ખાટલાની કસરત કરવાનું કહ્યું. એ બધામાંથી કોઇ પણ વીસથી વધારે વાર ન ઉપાડી શક્યો. એવી રીતે બીજા વિદ્યાર્થીઓના બીજી રીતનો વ્યાયામ જોઇને સર્વને સલામ કરીને પોતાના બંગલા તરફ ગયા. મેં થોડા આગળ વધીને કીધું કે હું આપની કૃપાનો બહુ આભારી છું. પછી મને સલામ કરીને તે પોતાના બંગલામાં પેઠા.

હવે, મહારાજજી ! આ બધું આપની કૃપાનું ફળ છે. હું આવીશ ત્યારે પંડિતજી......પાસેથી પગાર લેતો આવીશ. સેવક **તીર્થરામ.**

पत्र ९४—एक गरीब विद्यार्थीनो सहानुभाव

૨૭ જુલાઇ, ૧૮૯૩.

આપનો કોઈ પણ કૃપાપત્ર નથી તેનું શું કારણ ? અમને આજથી કૉલેજમાં રજા પડી છે. મિશન કૉલેજમાં પણ હું આજ ગયો હતો. ત્યાંના સાહેબ બહુ માનથી મળ્યા. ત્યાં પણ આજથી રજા પડી છે. આજ હું કાયસ્થ બોર્ડિંગહાઉસમાં ગયો હતો ત્યાં એક અત્યંત ગરીબ વિદ્યાર્થી (જે રજામાં લાહોરમાં રહેનાર છે) ને જોઇને મારા ચિત્તમાં વિચાર આવ્યો કે હું **માઉન્ટ** ગોમેરી જાઉં ત્યારે એ વિદ્યાર્થીને મારી પાછળ મારા ઘરમાં રાખું અને જ્યારે એક મહીના પછી પાછો આવું ત્યારે કહું કે બોર્ડિંગમાં જાય; જેથી એને બોર્ડિંગમાં મહીનાની અર્ધી ફી ન દેવી પડે. તેમ મારૂં ઘર પણ ખાલી ન પડ્યું રહે. પછી તો આપ જેમ આજ્ઞા કરશો તેમ કરીશ. આપનો ઉત્તર શનિવારની પહેલાં નહિ આવે તો હું સમજીશ કે તે વખતે મને જે વિચાર આવશે તે આપની આજ્ઞા છે અને તે પ્રમાણે કરીશ. શનિવારે મારે લાલાજી......ની સાથે જવું છે. ત્યાંથી હું જલ્દી આવી જવાનો પ્રયત્ન કરીશ.

સેવક **તીર્થરામ.**

पत्र ९५—अनाहत नाद श्रवण

માઉંટ ગોમેરી ૪ ઑગસ્ટ, ૧૮૯૩.

મારૂં ધ્યાન નિત્ય આપના ચરણકમળમાં રહે છે. આપ દયા રાખ્યા કરશો......અહીં અનાહત શબ્દ બહુજ સંભળાય છે. અને સ્થાન સત્ત્વગુણી છે. રજા પહેલાં હું જ્યારે મિશન કૉલેજના પ્રૉફેસરોને મળવા ગયો હતો ત્યારે એઓએ મને કહ્યું હતું કે આવતી સાલ એક વિદ્યાર્થીને વિલાયતની સ્કૉલરશિપ આપવાની છે. જો તમે જવા ધારતા હો તો તમારો સર્વથી અધિક અધિકાર છે. પરન્તુ મહારાજજી ! હું આપનો આજ્ઞાધીન છું. સેવક **તીર્થરામ.**

पत्र ९६

માઉંટ ગોમેરી ૧૪ ઑસ્ગટ, ૧૮૯૩.

આપનો એક પત્ર પરમ દિવસે મળ્યો હતો, અત્યંત આનંદદાયક નીવડયો. અહીંની એક અદ્‌ભુત વાત હું આપને લખું છું, કે અહીં કોઇ પણ પુરુષની પાસે ભેંસ નથી. ફક્ત ગાયનું દૂધજ વપરાય છે. જી ! આપ મારાપર સર્વ પ્રકારે ખુશ રહેશો. હું આપનો દાસ છું. અહીં મન અત્યંત અંતર્મુખ રહે છે. સેવક **તીર્થરામ.**

पत्र ९७—योगवासिष्ठनो अभ्यास

માઉંટ ગોમેરી ૧૮ ઑગસ્ટ, ૧૮૯૩.

આપનો કૃપાપત્ર આવતાં વિલંબ થયો છે તેમ મને પણ પત્ર લખતાં વિલંબ થયો છે. ક્ષમા કરશો. હું ઘણું ખરૂં **યોગવાસિષ્ઠ** વાંચ્યા કરૂં છું. સેવક **તીર્થરામ.**

પત્ર ૯૮—દાદાભાઈ નવરોજજીનું આગમન

લાહોર ૨૫ ડિસેમ્બર, ૧૮૯૩.

આપનો કોઇ પણ કૃપાપત્ર નથી. પિતાજીના હાલ આપે કાંઈ પણ નથી લખ્યા.

ત્રણ વાગ્યાની ગાડીમાં આજ અહીં દાદાભાઇ નવરોજજી આવ્યા છે, એટલા તો ઠાઠમાઠથી એમનું સ્વાગત કર્યું છે કે કાંઇ વાત નહિ. કૅાંગ્રેસવાળાએ તો જાણે એમને બ્રહ્મા અને વિષ્ણુની પદવી આપી છે. અનેક સોનેરી દરવાજા બનાવ્યા છે. એમની ગાડી શહેરમાં હજુ સુધી પણ ફેરવ્યા કરે છે. લાખો પુરુષો તેમની સાથે ચાલે છે. તેમની ચારે તરફ દીપમાળા થાય છે અને બહુ જોરથી નગારાં વાગે છે. સાધારણ લોકોના ચિત્તમાં આથી અત્યંત જોશ આવ્યું છે. એટલું જોશ કે જેની હદ નહિ, પણ મારા ચિત્તમાં એ બધી વાતની કાંઈ પણ અસર નથી થઇ. આ અત્યંત કૃતજ્ઞ વાત છે. સેવક તીર્થરામ.

પત્ર ૯૯—ગુરુજીનો ક્રોધ અને તીર્થરામની ક્ષમાયાચના

૩૦ ડિસેમ્બર, ૧૮૯૩.

“ ગર કુશી વર જર્મ બખશી, દસ્તો સર બર આસ્તાનં;
બન્દઃરા ફરમાં ચેઃ બાશદ, હરચેઃ ફરમાઇ બરઆનં. ”

અર્થઃ—આપ મારો કે ક્ષમા કરો પણ મારાં શિર અને હાથ તો આપના ઉમરાપર છે; દાસની આજ્ઞા શું હોય ? આપ જેવી આજ્ઞા આપો તેમ વર્ત્તન કરૂં.

મહારાજજી ! આપનો પત્ર મને મળ્યો; અત્યંત આનંદ થયો. પણ પત્ર વાંચીને ચિત્તમાં અત્યંદ ખેદ થયો, કારણ આપ સેવકપર ગુસ્સે થયા છો. આપ હવે ક્ષમા કરશો, કારણ મારા જેવા અનુભવહીનથી ભૂલચૂક થઇ જાય. મનુષ્ય પડી પડીને સવાર થાય છે. અને

અનેકવાર અત્યંત ડાહ્યા પણ ભૂલથાપ ખાય છે. તરીઆ ડૂબ્યા જ કરે છે. આપ અહીં ક્યારે પધારશો ? આપનો કુશળપત્ર અથવા આપ પોતે જ્યાંસુધી અહીં નહિ આવો ત્યાંસુધી મને અત્યંત ઉદ્વેગ રહેશે. મને લાગે છે કે આજકાલ આપને ખેંચ રહેતી હશે તો આપ આજ્ઞા આપો તો કાંઇ મોકલું. આપ દાસપર કોઇ પણ રીતે ગુસ્સે ન થશો. આ સાલ મેં એવું એક પણ પુસ્તક નથી ખરીદ્યું કે જે મારી વાર્ષિક પરીક્ષામાં ઉપયોગી ન હોય. પહેલાં એ ટેવ મારામાં હતી; પણ હવે આપની કૃપાથી દૂર થઇ છે. ખર્ચ અલબત્ત મારે ઘણું થઇ જાય છે. અને હું પ્રયત્ન કરૂં છું કે થોડું થાય. દૂધ વગેરેમાં ખર્ચ થાય છે. હું કૉંગ્રેસનો ઉત્સવ જોવા હું એ ઉદ્દેશથી ગયો હતો કે ત્યાં બંગાળા, મદ્રાસ, મુંબઇ, મધ્ય હિંદુસ્તાન અને દક્ષિણ ઇત્યાદિ દેશના અત્યુત્તમ વક્તાઓ આવ્યા છે એનાં વ્યાખ્યાનની પદ્ધતિ વગેરે જોઉં. દાદાભાઈ નવરોજજીના આવવાના દિવસે મેં ધન્યવાદ માન્યો હતો કે લોકોને જોશમાં જોઇને હું જોશમાં નહોતો આવી ગયો. અને અત્યારે પણ હું આપના ચરણને ધન્યવાદ આપું છું કે એ સર્વ વ્યાખ્યાનકારોને સાંભળીને મારામાં જરાએ જોશ નહોતું આવ્યું.

સેવક **તીર્થરામ.**

ઈ. સ. ૧૮૯૪

પત્ર ૧૦૦—ગાઉનની ચિન્તા

૧૦ જાન્યુઆરી, ૧૮૯૪.

આપના બે પત્ર મળ્યા; એક સાત જાન્યુઆરીનો, બીજો આઠનો. આપ ખર્ચની જરા પણ પરવા ન કરશો; કાંઇ ફીકર નહિ. પરમેશ્વર કૃપા કરશે. આપ જલ્દી લખશો કે હું એ ગાઉન બનાવરાવું કે કોઇની પાસેથી ઉધાર લેવાનો યત્ન કરૂં. મેં એક બે જણની પાસે માગ્યો

હતો તેઓએ તો ના કહી છે. આ સાલ પહેલાં તો યુનિવર્સિટી પાસેથી એક દરજી ઇજારો લેતો હતો અને તેની પાસેથી તૈયાર મળતા હતા. પણ આ વખતે તેણે ઇજારો નથી લીધો. પોતાની મેળે બનાવરાવવામાં વીસ રૂપીઆનો ખર્ચ થાય છે. વિશ્વવિદ્યાલયના વાર્ષિક ઉત્સવપર બનાવીએ તો વધારે ખર્ચ પડશે. કારણ કે એવા ઝભ્ભા બનાવનારા કારીગર લાહોરમાં માત્ર એક કે બેથી વધારે નથી અને એ દિવસોમાં એઓને કામ પણ ઘણું હશે તેથી શીવડામણ પણ વધારે માગશે. આ વખતે મારાથી પણ વધારે ખર્ચ થઇ ગયું છે પણ હવેથી આપ જોશો કે દૂધ વગેરેમાં મારો ખર્ચ બહુ ઓછો થશે. મારી બહેનની બાબતમાં મને કાલેજ ખબર પડી ગઈ હતી. મને દીલગીરી થઇ તે ન લખવુંજ ઠીક છે. હું બહુ રડયો છું. મારી એની સાથે ગાઢ પ્રીતિ હતી. સેવક **તીર્થરામ.**

पत्र १०१—एक प्रॉफेसर साहेबनुं पोतानो गाउन-झभ्भो-देवा तैयार थवुं.

૧૪ જાન્યુઆરી, ૧૮૯૪.

આજ લ......મળ્યા. કોઈ પણ વિદ્યાર્થી પાસેથી ઝભ્ભો નથી મળી શકયો. કારણ કે ઘણાએ બનાવ્યાજ નથી. અને જેણે બનાવ્યા છે તેઓએ પહેલેથીજ બીજાઓ પાસેથી માગી રાખ્યા છે. બની શકે તો આપ હા.........પાસેથી મંગાવી લેશો અને અહીં પધારો ત્યારે સાથે લેતા આવશો. નહિ તો મારા પ્રૅાફેસર સાહેબે કહ્યું હતું કે "ગાઉન તો તમે મારો લઇ લેજો પણ એ ગાઉન વિલાયતનો છે અને એમાં અહીંના ગાઉન કરતાં થોડો ફરક છે. એ ફરક ઠીક કરાવવામાં ચાર પાંચ રૂપીઆનો ખર્ચ થશે કારણ કે એમાં એક ફણો (hovd) તમારે નવો બનાવવો પડશે." સેવક **તીર્થરામ.**

पत्र १०२—गवर्नमेंट कॉलेजना प्रिन्सिपालनो सहानुभाव

૫ ફેબ્રુઆરી, ૧૮૯૪.

આજ ગવર્નમેંટ કૉલેજના મોટા સાહેબને મળવા ગયો હતો. એઓએ મને એક પુસ્તક ભેટ દાખલ આપ્યું છે અને એઓ કહે છે, કે "તમને ત્યાં (વિલાયત) મોકલવા માટે અમારે આકાશપાતાળ ભેગાં કરવાં પડે તોપણ ફિકર નહિ." વગેરે. હવે હું કાલ અથવા પરમદહાડે એ પૂછીશ કે એ સ્કૉલરશિપ કઈ તારીખે મળશે. પૂછીને ખબર કરીશ.........હું રાત્રિએ એક વળીની સાથે કસરત કરૂં છું.

સેવક **તીર્થ**રામ.

पत्र १०३—गुरुजी पासेथी शीखेलो उपदेश गुरुजीप्रति

૭ ફેબ્રુઆરી, ૧૮૯૪.

આપ આપના વાસ્તવિક સ્વરૂપ પ્રતિ ધ્યાન રાખવાનો પ્રયત્ન કર્યા કરશો. સંબંધીઓની લેશ માત્ર પણ ચિન્તા ન કરશો. **સત્સંગ, ઉત્તમ પુસ્તકો, અને એકાન્તસેવનદ્વારા પોતાના સ્વરૂપમાં નિષ્ઠા થાય છે, અને પોતાના સ્વરૂપમાં નિષ્ઠા રહેવાથી સમસ્ત સંસાર દાસ બની જાય છે.** આપ આપના સેવકને કદી ન ભૂલશો; સર્વદા કૃપાદષ્ટિ રાખ્યા કરશો.

સેવક **તીર્થ**રામ.

पत्र १०४—समयपत्रक

૯ ફેબ્રુઆરી, ૧૮૯૪.

આપનો એક બીજો કૃપાપત્ર અત્યારે મળ્યો; અત્યંત આનંદ થયો. હું આજકાલ લગભગ સવારે પાંચ વાગે ઉઠું છું અને સાત વાગ્યા સુધી વાંચ્યા કરૂં છું.. ત્યાર પછી શૌચ વગેરે કરી સ્નાન અને

કસરત કરૂં છું. ત્યારપછી પંડિતજીના ભણી જાઉં છું. રસ્તામાં વાંચતો રહું છું. ત્યાં એક કલાક પછી જમ્યા બાદ તેમની સાથે ગાડીમાં બેસી કૉલેજમાં જાઉં છું. કૉલેજમાંથી ઘેર આવતી વખતે રસ્તામાં દૂધ પીઉં છું. થોડા કલાક ઘેર રહીને નદી તરફ જાઉં છું. ત્યાં લગભગ અર્ધો કલાક ફરવામાં ગાળું છું. ત્યાંથી પાછા આવતી વખતે આખા શહેરની આસપાસ ચારે તરફ બાગમાં ફરૂં છું. ત્યાંથી ઘેર આવીને છત (અગાશી)પર ફરૂં છું. એટલામાં અંધારૂં થઇ જાય છે. (પરન્તુ એ યાદ રાખશો કે હું હરતાં ફરતાં હમેશાં વાંચ્યાંજ કરૂં છું.) અંધારૂં થાય છે એટલે કસરત કરૂં છું; અને દીવો કરી સાત વાગ્યા સુધી વાંચું છું. પછી જમવા જાઉં છું; અને પ્રે......ના ભણી જાઉં છું. ત્યાંથી આવીને દશ બાર મિનિટ વળીની કસરત કરૂં છું. પછી સુમારે સાડાદશ વાગ્યા સુધી વાંચીને સૂઇ જાઉં છું. મારા અનુભવમાં તો એ આવ્યું છે કે **જો આપણું પેટ નિરોગ હોય તો અત્યંત હર્ષ, પ્રસન્નતા, એકાગ્રતા, ઈશ્વરસ્મરણ અને અંતઃકરણની શુદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે. બુદ્ધિ અને સ્મરણશક્તિનું બળ અત્યંત અધિક તીવ્ર થાય છે.** પહેલાં તો હું બહુજ થોડું ખાઉં છું ને બીજું એ કે હું જેટલું ખાઉં છું તે પૂરેપૂરૂં પચાવું છું:

પરમદિવસે પ્રે......ના પિતા મને **બાબુ ચંદ્રનાથ** મિત્રને ઘેર લઈ ગયા હતા. પણ આજ હું એકલો બાબુ ચંદ્રનાથ મિત્ર (જેઓ યુનિવર્સિટીના સબ રજીસ્ટ્રાર છે) ના ભણી ઑફિસમાં ગયો હતો. આદરપૂર્વક મળ્યા. તેઓ કહે છે કે એ સ્કૉલરશિપ આ વર્ષમાં આપવાની છે. અને મહીનાના ૨૫૦ રૂપિયા છે. ત્યાં (વિલાયત) જઇને હુશિઆર વિદ્યાર્થી બીજી પણ સ્કૉલરશિપ લઇ શકે છે. એપ્રિલ મહીનામાં અરજીઓ રખાશે. આ વાત હમણાં આપ કોઇ પણ માણસને જાહેર કરશો નહિ. એ વાતચીતમાં એમણે કહ્યું હતું કે ગુજરાંવાળા

પ્રાંતમાં પહેલાં બ્રાહ્મણ મહાત્મા હતા, **તેઓ** જમ્મૂ તરફ જતા આવતા હતા. તેમની એ વાત પ્રસિદ્ધ હતી કે તેઓ અનેક પ્રકારની સાચી ભવિષ્ય–વાણી કહી દેતા હતા. શું આજકાલ પણ કોઈ એવા મહાત્મા છે? પછી મેં આપની હકીકત બહુ સારી રીતે કહી. અને જ્યારે આપ લાહોરમાં પધારશો ત્યારે દર્શન કરાવીશ એમ પણ કહ્યું.

આજકાલ **રામ મેલારામ**નો છોકરો જે એફ. એ. માં ભણે છે તેણે મને અનેક સંદેશા મોકલ્યા કે હું એને ભણાવવાનું કબૂલ કરૂં. પણ મેં હજુ કાંઇ જવાબ નથી આપ્યો. વખત ક્યાંથી લાવું? **મુશ્કેલી તો એ છે કે જેને હું ભણાવવા માંડું છું તેઓ મને પછી છોડતાજ નથી.** હરકોઇ બહાને મને રાખી લે છે; અગર પ્રેમ અથવા મૈત્રીથી બાંધી લે છે. સેવક **તીર્થ**રામ.

पत्र १०५—संसारनी निःसारता

સંસારનો કોઇ પણ પદાર્થ વિશ્વાસપાત્ર કે આશ્રય કરવા લાયક નથી. પરમેશ્વરની અત્યન્ત કૃપા તો એ લોકોપર છે કે જેઓ પોતાનો આશ્રય અને વિશ્વાસ કેવળ પરમાત્મામાંજ રાખે છે અને હૃદયથી સાચા સાધુ છે. એવા મહાપુરુષોના ચરણોંમાં પરમેશ્વરની સમસ્ત સૃષ્ટિ સેવા કરે છે. સેવક **તીર્થ**રામ.

पत्र १०६

૨૦ ફેબ્રુઆરી, ૧૮૯૪.

આપનો એક કૃપાપત્ર આવ્યો. અત્યંત આનંદ પ્રાપ્ત થયો. આજ અહીં બહુ તાપ પડયો છે. યુનિવર્સિટીવાળાઓએ આજથીજ સ્કૉલરશિપના સંબંધમાં એ જાહેરખબર આપી છે, કે જે વિદ્યાર્થી આ સ્કૉલરશિપ મેળવવા ઇચ્છે છે તેઓ આજથી બે માસ પહેલાં પોતાની

અરજી મોકલે. આપ કૃપાદૃષ્ટિ રાખશો. આપ પોતેજ કાગળ લખવાની ટેવ પાડશો. ધીરજ અને પ્રેમથી એ કામ કરશો પણ જલ્દી. આપ કોઇ પણ પ્રકારે ચિન્તા ન કરશો. સેવક **તીર્થરામ**

पत्र १०७—व्यायाम अने उपवासथी रोगनुं दूर करवुं

૨૫ ફેબ્રુઆરી, ૧૮૯૪

મહારાજજી! હવે આપની પ્રકૃતિ કેવી છે? આપ બને તેટલે વ્યાયામનો પ્રયાસ કરશો અને એક બે દિવસ ઉપવાસ કરશો તો હું નિશ્ચય રાખું છું કે આપને નિઃસંદેહ આરોગ્ય પ્રાપ્ત થશે. મારા અનુભવમાં તો એમ આવ્યું છે કે **ખાવા પીવાની દવાઓનો ઉપયોગ અમને હેરાન કરે છે. પરમેશ્વર આપને જલ્દી આરામ કરે.** આપ આપની હકીકત પોતાને હાથેજ જલ્દી લખશો આપના ચરણોમાંજ ધ્યાન છે......... સેવક **તીર્થરામ**

पत्र १०८

૨૭ ફેબ્રુઆરી, ૧૮૯૪

..................આજ આપની કૃપાથી ડૉક્ટરનું ઘણું સારું સર્ટિફિકેટ મને તદ્દન મફત મળી ગયું છે. હવે આપના તરફની ખામી છે. આપ બેફિકર પુસ્તકો ખરીદશો. સાધુસેવામાં અને પુસ્તક વગેરેમાં જે ખર્ચ થાય તેજ લાભ છે. આપની કુશળતા વાંચીને અત્યંત આનંદ થયો. સેવક **તીર્થરામ**

पत्र १०९—कामनुं रहस्य

૪ માર્ચ, ૧૮૯૪

આજ હું લાંબે વખતે આ કાગળ લખું છું. આજકાલ મને બહુ કામ રહે છે; બલ્કે આજ તો પાંચ કલાકથી પણ થોડું સૂતો છું

પ્રૉફેસરોનું કામ પણ કરવાનું છે. સર્ટિફિકૅટ બહુજ સારાં મળ્યાં છે. આપ સર્વે પ્રકારે પ્રસન્ન રહેશો; કોઇ પણ પ્રકારની ચિન્તા ન રાખશો. જો આપણે કોઇ કામ કરવું હોય તો મારા વિચાર પ્રમાણે આપણા મનને આપણે જરાપણ ડોલવા ન દેવું જોઇએ. (એને અચળ, અડોળ અને નિષ્ક્રિય રાખવું). પરન્તુ એ કામ કરવા માટે આપણી ઇન્દ્રિયોને જરા પણ સ્થિર (અક્રિય) ન થવા દેવી જોઇએ. આવી રીતે કરવાથી આપણને અવશ્યમેવ સત્વર સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે. કૃષ્ણજીએ પણ એમજ કહ્યું છે. સેવક **તીર્થરામ.**

पत्र ११०—विशेष काममां विशेष आनंद

મને બહુજ કામ રહે છે; પરન્તુ કામથી અત્યંત આનંદ રહે છે. એ બધી આપના ચરણની કૃપા છે. **લાલા રામ*** શરણદાસે એક કલાકના માસિક વીશ રૂપીઆ કરી આપ્યા છે. પરન્તુ વખત વધારે જાય છે કારણ કે મને ભણાવવામાં વિશેષ આનંદ આવે છે.

સેવક **તીર્થરામ.**

पत्र १११

.... પાછળના દિવસોમાં મને કપડાંની બહુ ખેંચ હતી. ધોબીએ મહીના સુધી કપડાં નહોતાં આપ્યાં. તેથી મેં પાડોશના દરજી પાસેથી એક અંગરખું, એક બંડી અને એક સુરવાળ વેચાતાં લીધાં છે. બે રૂપીઆમાં બે પૈસા ઓછા કિંમત પડી છે. આપ આપની કુશળતાના સંબંધમાં લખશો. આપના ચરણો પ્રતિ ધ્યાન રહે છે.

સેવક **તીર્થરામ.**

---

* પત્ર ૧૦૪ માં આવેલ રામ મેલારામના પુત્ર.

પત્ર ૧૧૨—કેવળ દૂધપર નિર્વાહ

૧૧ માર્ચ, ૧૮૯૪.

મહારાજજી ! હું આજકાલ કેવળ દૂધપરજ નિર્વાહ કરૂં છું અને મારૂં મગજ બહુ સારી રીતે કામ કરે છે. શરીરમાં બળ કોઈનાથી થોડું નથી. મન પણ શુદ્ધ રહે છે. આપ પણ જો એ પ્રમાણે દૂધ વગેરેપર નિર્વાહ કરવાની ટેવ પાડો તો હું બહુ રાજી થઇશ. ખર્ચની જરાએ ફિકર ન કરશો. દૂધ પીવું એ નકામું ખર્ચ નથી. દૂધનો વિશેષ ઉપયોગ કરવાથી ખર્ચ વધતું નથી અને કદાચિત વધારે થાય તો પણ કાંઇ ફિકર નહિ. સેવક **તીર્થ**રામ.

પત્ર ૧૧૩—સત્સંગ અને કુસંગનું ફળ

૧૮ માર્ચ, ૧૮૯૪.

.... **સત્સંગ, ઉત્તમ ગ્રંથ અને ભજન કીર્તન (ઉપાસના) એ ત્રણ વસ્તુઓ ત્રિલોકના રાજા બનાવી દે** છે. અને અમારો કુસંગ તો પરમેશ્વરને અમારાથી ગુસ્સે બનાવી દે છે; જેથી અમારા ઉપર વિવિધ પ્રકારનાં કષ્ટ આવી પડે છે. એકાન્તસેવન અને અલ્પ આહારથી પરમાત્મા સ્વયં આવીને માણસનો સંગ સેવે છે. સેવક **તીર્થ**રામ.

પત્ર ૧૧૪—નિર્ધન અને ધનિક પુરુષોની તુલના

૧૧ એપ્રીલ, ૧૮૯૪.

મે હમણાં એક નવી કવિતા વાંચી છેઃ—

“ તહી દસ્તોંકા રૂતબા અહલે દૌલત બીસે જ્યાદા હૈ;
સુરાહી સર ઝુકાતી હૈ જબ પૈમાના આતા હૈ. ”

અર્થઃ—ખાલી હાથોની આબરૂ ધનિક પુરુષોના કરતાં વધારે

છે. જેમ ખાલી વાસણ (પાણીથી ભરેલી) સુરાહી પાસે આવે છે ત્યારે સુરાઈ (એ વાસણ ભરવા માટે) પોતાનું માથું નમાવે છે. જાણે કે એને પ્રણામ કરે છે. સેવક **તીર્થ**રામ.

पत्र ११५

૨૮ એપ્રીલ, ૧૮૯૪.

જુલાઇ મહીનામાં મિશન કૉલેજના ગણિતના પ્રૉફેસરને રજાપર **વિ**લાયત જવું છે. એઓએ મને એમની ગેરહાજરીમાં એમની જગ્યાએ કામ કરવાનું કહ્યું છે; અને લખ્યું છે, મેં કબૂલ કર્યું છે. પગારના સંબંધમાં હજુ કાંઈ વાતચીત નથી થઈ. યુનિવર્સિટીની ઑફિસમાં મેં આજ એમના કહેવાથી અરજી મોકલી છે. પછી તો જેવી પરમાત્માની અને આપની ઇચ્છા. આપ કૃપાદષ્ટિ રાખ્યા કરશો.

સેવક **તીર્થ**રામ.

पत्र ११६—खराब पाडोशीओथी कंटाळो

૩૦ એપ્રિલ, ૧૮૯૪.

આજ સુધીમાં આપનો માત્ર એકજ કૃપાપાત્ર મળ્યો. **લાલા રામશરણદાસે** મને બહુ બહુ કહ્યું છે કે હું એમના બંગલામાં રહું. તે પ્રમાણે તેમણે મને આજે ચાર પાંચ એકાન્ત અને બંદોબસ્તવાળા ઓરડા પણ દેખાડયા કે જેમાંથી હું ગમે તે પસંદ કરૂં. પણ મેં જવાબ આપ્યો હતો કે મહારાજજી આવીને જેમ આજ્ઞા કરશે તેમ હું કરીશ. **લાલા** સાહેબ પોતે પોતાને ઘેર સુએ છે. પણ બંગલામાં એમના ઘણા નોકરો સંભાળવા માટે રહે છે. એમનો સ્વભાવ કેવળ સાધુના જેવો છે. બંગલો **ભાટી** દરવાજાની પાસે છે. જે ઘરમાં હમણાં હું રહું છું તેની સામે ત્રણ ઘરમાં વેશ્યાઓ રહે છે તેથી

બારીઓ હંમેશાં બંધ રાખવી પડે છે. આપ જલ્દી પધારીને નિર્ણય કરી જાઓ તો સારૂં. સેવક **તીર્થ**રામ.

पत्र ११७

૩ મે, ૧૮૯૪.

આજ હું આપની બહુ વાટ જોતો રહ્યો, પણ આપ આવ્યાજ નહિ. મહારાજજી ! આપ દાસપર સર્વ પ્રકારે પ્રસન્ન રહ્યા કરશો. કોઇ પણ રીતે ગુસ્સે ન થશો. હું આપનોજ આજ્ઞાધીન છું. મારો અંગ્રેજ શિષ્ય બી. એ. માં પાસ થયો છે. સેવક **તીર્થ**રામ.

पत्र ११८—निष्काम कर्म

૧૦ મે, ૧૮૯૪.

આપનો કૃપાપત્ર મળ્યો. **આ સંસારમાં કોઇ પણ પદાર્થ આપણો નથી.** આપણને જો સુખ જોઇતું હોય તો સંસારનાં કામ કરતી વખતે આ શરીર વગેરેને કેવળ પરમાત્માનાં સમજીને આપણે વિચરવું જોઇએ અને કોઇની સાથે રાગદ્વેષ ન કરવો જોઇએ.

સેવક **તીર્થ**રામ.

पत्र ११९—सत्वगुणी आहार

૨૮ મે, ૧૮૯૪.

અહીં સર્વ પ્રકારે કુશળતા છે. આપ આપની સ્થિતિ જલદી જલદી લખ્યા કરશો. **અલ્પ તેમજ સત્વગુણી આહારથી ચિત્ત બહુ પ્રસન્ન રહે છે. ગરમ અને વિલંબથી પચે તેવી વસ્તુઓથી પ્રકૃતિ હંમેશાં ખરાબ રહે છે.** સેવક **તીર્થ**રામ.

पत्र १२०—कुसंगनुं फळ

૨૯ મે, ૧૮૯૪.

કુસંગ જેને (ફારસીમાં) "કોહેસંગ" અર્થાત્ પાષાણનો પર્વ
કહેવો યોગ્ય છે, તે ઉન્નતિપ્રતિ ઉડનારી અમારી પાંખો ઉપર પડી
અમને હમેશાં શબવત્ બનાવી દે છે, અને જાણે કે અમને આકાશ
માંથી અમારા ભારને લીધે પોતાની સામે નીચે અને નીચે લઈ જા
છે. આપ જો **ભ**ગવદ્ગીતાના અર્થનો એક ભાગ ધીમે ધીમે વિચાર
પૂર્વક આજના દહાડાઓમાં વાંચો તો મને બહુ આનંદ થશે. આ
દાસપર કૃપાદષ્ટિ રાખશો. કોઈ પણ રીતે ગુસ્સે ન થશો.

સેવક **તીર્થ**રામ.

पत्र १२१

૨ જુન, ૧૮૯૪

હું તો મારા નિયમ પ્રમાણે હમેશાં પત્ર લખ્યા કરૂં છું. કદા
આપને મળતાં વિલંબ થતો હશે; અથવા તો મારો નોકર ટપાલમ
નાખવો ભૂલી જતો હોય. વસ્તુતઃ જગતની કોઈ પણ વસ્તુ સ્થાય
નથી. જે મનુષ્ય એ વસ્તુઓનો આશ્રય લે છે (ને પોતાના આનં
દનો આધાર પરમાત્માપર નથી રાખી શકતો.) એ અવસ્ય નુક
સાન વેઠે છે. **સંસારના ધનાઢ્ય લોકો ખાલી અને લાંબ
ચાળવાળા પુરુષો જેવા છે.** અર્થાત્ એ લોક છે તો ઉઘાડા અ
લોભી; પણ પોતાને બહુ લાંબી ચાળવાળા એટલે કે કપડાંવાળા સમજ
છે. એવા ખાલી અને લાંબી ચાળવાળા પાસેથી શું સુખ મળી શ
વારૂ ? (અર્થાત્ જરાએ નહિ.)

આપ સેવકપર સદા કૃપાદષ્ટિ રાખશો, અને એને તો આપ
આજ્ઞાધીન સેવકજ સમજશો. કાંઇ ફિકર ન કરશો; આપ સર્વ પ્રકા

આનન્દમાં રહેશો. કોઈ પણ રીતે ગુસ્સે ન થશો. હું તો આપનો ટેલીઓ (ટેલ કરનારો–નોકર) છું. સેવક **તીર્થરામ.**

પત્ર ૧૨૨—કીડીઓની મનોહર વાતચીત

૫ જુન, ૧૮૯૪.

મહારાજજી ! **પરમેશ્વર** બહુજ ભલો છે. મને એ બહુજ વ્હાલો લાગે છે. આપ એની સાથે મૈત્રીભાવ રાખશો. આપની સાથે એ કદી કદી સખ્તાઇ કરે છે પણ એ તો એનો વિલાસ છે. એ આપની સાથે રમતગમત કરવા ઇચ્છે છે. અમારે હસનારાઓની સાથે ગુસ્સે ન થવું જોઇએ. કોઇ બીજા પત્રમાં એની અનેક વાતો આપની સેવામાં લખીશ. વસ્તુતઃ એ તો અત્યંત લાડીલો છે.

આ પત્ર હું મેજપર રાખીને લખું છું. અહીં સવારે થોડી ખાંડ પડી હતી. એ ખાંડની આસપાસ ચારપાંચ કીડીઓ ટોળે વળી છે. એ બધી મારી કલમ અને અક્ષરોની તરફ તાકી રહી છે. અને માંહોમાંહે મોટી મોટી વાતો કરે છે. જેટલી વાતો મેં તેમની પાસેથી સાંભળી છે એ વિનયપૂર્વક લખું છું. (પરન્તુ પહેલાં હું એટલી પ્રાર્થના કરૂં છું કે મારા અક્ષર જો કે બહુજ ખરાબ અને બેડોળ છે છતાં એ કીડીઓના મનથી તો ચીન દેશનાં ચિત્રોથી ઓછા મોહક નથી.) સહુથી પહેલાં જે કીડી બોલી તે બહુ અજ્ઞાન અને ભોળી હતી. એ બિચારી હજુ નાની બાળક હતી.

પહેલી કીડી કહે છેઃ—" બ્હેન ! આ કલમની કારીગરી તો જો ! કાગળપર કેવાં ગોળ ગોળ ચિત્ર પાડે છે. એનાં કાઢેલાં ચિત્રોને (અક્ષરોને) લોકો અત્યંત પ્રીતિથી પોતાની આંખોની સામે રાખે છે. (એટલે કે વાંચે છે.) અને જે કાગળપર એ કલમ નિશાની કરે તે કાગળને લોક હાથમાં લઇને ફરે છે, કાગળપર જાણે મોતી

પાડે છે ! શું કારીગરી છે! કોઈ કોઈ અક્ષરો તો આપણા અને અને આપણી માસીનાં છોકરાં (કીડીઓ) જેવાં લાગે છે ! કેવા સુંદર છે !

" કલમ ગોયદ કિ મન શાહે જહાનં,
કલમ કશરા બદૌલત એ રસાનમ. "

અર્થ—કલમ કહે છે કે હું જગતની વિધાતા છું ને લેખકને કુબેરભંડારી બનાવી દઉં છું.

"એ કલમમાં પ્રાણ નથી, પરન્તુ અમારાં જેવાં પ્રાણીઓને તો વીશ વાર ઉત્પન્ન કરી શકે છે." આટલું બોલીને પહેલી કીડી ચૂપ થઇ ગઇ.

પછી બીજી બોલી. આ કીડી પહેલી કીડી કરતાં થોડી મોટી હતી અને તેના કરતાં વધારે દીર્ઘદષ્ટિવાળી હતી એ કીડી બોલી:—

"મારી ભોળી બ્હેન ! તું જોતી નથી કે કલમ તો કેવળ નિર્જીવ વસ્તુ છે ! એ તો કાંઇએ કામ કરી શકતી નથી. બે આંગળીઓ એને ચલાવે છે. જેટલી તારીફ તેં કલમની કરી છે એ બધી આંગળીઓને ઘટે છે."

એટલામાં એ બન્નેના કરતાં મોટી અને ડાહી કીડી બોલી:- "તમે બન્ને હજુ અજ્ઞાન છો. આંગળીઓ તો પાતળી પાતળી દોરીઓ જેવી છે; એ શું કરી શકે ? આ મોટો હાથ એ બધાંની પાસેથી કામ લે છે."

હવે તો કીડીઓની મા બોલી—"આ કલમ, આંગળીઓ વગેરે બધાં આ મોટા શરીરના આશ્રયથી કામ કરી રહ્યાં છે. આ બધી તારીફ ધડને ઘટે છે."

આટલું બોલીને બધી ચૂપ થઇ ગઇ એટલે મેં તેમને કહ્યું:—

"અરે ! મારાં અન્ય સ્વરૂપો ! આ ધડ પણ જડરૂપ છે. એને પણ એક બીજી વસ્તુનો આશ્રય છે; એટલે કે પ્રાણનો. એટલા માટે

એ બધી તારીફ પ્રાણને ઘટે છે." મેં આટલું કહ્યું એટલામાં મારા ચિત્તમાં આપના તરફથી ધ્વનિ નીકળ્યો. અને એ આપનાં વચન મેં એ કીડીઓને કહી સંભળાવ્યાં જેનો સાર અહીં લખું છું:—

"મનુષ્યના પ્રાણથી પણ પર એક વસ્તુ છે અને તે પરમાત્મા. એ વસ્તુને આશ્રયે સર્વ ભૂત ચેષ્ટા કરે છે. સંસારમાં જે કાંઇ બને છે તે એની ઇચ્છાથીજ બને છે. પૂતળીઓ પૂતળીગર (જાદૂગર) વિના નાચી શકતી નથી. વાંસળી વગાડનાર વિના વાગતી નથી. એજ પ્રમાણે એ (ઈશ્વર) ની આજ્ઞા વિના સંસારના લોક કોઇ પણ કાર્ય કરી શકતા નથી. જેવી રીતે તલવારનું કામ જો કે મારવાનું છે, પરન્તુ તેના ચલાવનાર વિના એ નથી ચાલી શકતી; એજ પ્રમાણે કોઇ પુરુષનો સ્વભાવ અત્યંત દુષ્ટ હોય, તો પણ જ્યાં સુધી તેનામાં પરમેશ્વર પ્રેરણા ન કરે ત્યાં સુધી એ અમને દુઃખ નથી આપી શકતો. **જેવી રીતે રાજાની સાથે સંધિ (સુલેહ) કરવાથી એના સર્વ અધિકારીઓ અમારા મિત્ર બની રહે છે તેવી રીતે પરમાત્માને પ્રસન્ન રાખવાથી સમસ્ત વિશ્વ અમારૂં પોતાનું થઇ જાય છે."**

મહારાજજી ! આપનો કૃપાપત્ર મળ્યો હતો. અત્યંત આનંદદાયક નીવડયો. મહારાજજી ! આપ જો અહીં રહેવા ઇચ્છો તો બહુ આનંદની વાત છે. અને ત્યાં આપ આપની સેવાને માટે એક નોકર રાખવા ધારતા હો તો બેશક રાખી લેશો. જ્યાં આટલું બધું ખર્ચ થાય છે ત્યાં પરમેશ્વર એક પુરુષનું ખર્ચ બહુ સારી રીતે આપી રહેશે. મારા તરફથી તો કાંઇ ઇન્કાર નથી. જેમ મરજીમાં આવે તેમ કરશો. મને તો કોઇના ઉપર જરાએ ગુસ્સો નથી. હું તો બહુજ ખુશી રહું છું. ક્રોધમાં મનુષ્યના મુખથી અનેક વાતો નીકળે છે એ બધી આપણે ક્ષમા કરવી જોઇએ. આપ પણ ક્ષમા કરી દેશો.

આપ એનાથી સંપીને રહેશો. અને સર્વ અપરાધ ક્ષમા કરશો. ક્ષમા એ સાધુઓનું ભૂષણ છે.

આપ આજકાલ ઇચ્છારહિત થઇ ગયા છો તેથીજ આપના પિતાજી (પરમેશ્વર) આપની પાસે આવ્યા હતા. આ પત્ર કંઈ એમજ લાંબો થઇ ગયો છે તો ક્ષમા કરશો. પરમેશ્વર આપને અત્યંત આનંદ આપશે. આપનો વિનીત દાસ **તીર્થરામ.**

पत्र १२३—गीताना अभ्यासनो लाभ

૬ જુન, ૧૮૯૪.

આપનો કૃપાપત્ર મળ્યો, આપના ચિત્તની અવસ્થા વાંચીને અત્યંત આનંદ થયો. થોડા દહાડા પહેલાં મેં પણ **ગીતા**નું એકવાર વાચન કર્યું હતું. અત્યંત ઉત્તમ ગ્રંથ છે. એને સમજીને વાંચવાથી પરમેશ્વરપર એટલો વિશ્વાસ થઇ જાય છે કે જેટલો સંસારી લોકોનો પોતાના શરીરપર હોય છે.

હું આશા રાખું છું કે આ શનિવારે હું આપના ચરણોમાં હાજર થઇશ. પહેલાં તો એ કારણથી નથી આવી શકતો કે કોઇ રજા નથી, બીજું (શિષ્યવૃત્તિ) સ્કૉલરશિપ હજુ સુધી નથી મળી. અને રૂપીઆ વિના ત્યાં જાઉં તો સૌ નિરાશ થાય, તેમ તેઓ રાજી થતાં નથી ને મને પણ રાજી કરતાં નથી. ત્રીજું એ કે સપ્ટેંબર સુધીમાં એ મોટી સ્કૉલરશિપના સંબંધમાં નિર્ણય થઇ જશે. અને એના સંબંધમાં નિર્ણય થયા વિના જવામાં એ ડર રહે છે કે કદાચિત્ અહીં મારી હાજરીની આવશ્યકતા હોય ને હું **લાહોર**માં ન હોઉં.

આ સર્વ સમાગમ દૈવયોગથી પ્રાપ્ત થયો છે; મારો તો એમાં કાંઈ પણ સંબંધ નથી, પણ આપ જો આજ્ઞા આપો તો આટલાં બધાં કારણો છે છતાં પણ આપની સેવામાં હાજર થાઉં. પછી તો આપની જેવી ઇચ્છા.

મહારાજજી! આપ દાસ ઉપર સર્વ પ્રકારે ખુશ રહ્યા કરશો. આપની જે સંમતિ હશે તેનાથી વિરૂદ્ધ મારી મતિ કદી પણ હશેજ નહિ. દાસને તો આપના ચરણોનોજ આશરો છે. સેવક **તીર્થરામ.**

पत्र १२४

૮ જુન, ૧૮૯૪.

મહારાજજી! આપનો કૃપાપત્ર આવતાં વિલંબ થયો છે. આજ **લાલા રામશરણદાસને** આપની અનેક વાતો કહી, અત્યંત પ્રસન્ન થયા અને દર્શનના અભિલાષી બન્યા. મહારાજજી! આપની અત્યંત કૃપા છે. અત્યંત હર્ષ અને આનંદ રહે છે. આશા છે કે જલ્દી દર્શન કરીશ.

"આર્ઝૂ દારમ કિ ખાકે આં કદમ;
તૂતિ આયે ચશમ સાઝમ દમબદમ."

અર્થઃ—મારી એ યાચના છે કે આપના ચરણોની રજનો હું હમેશાં મારી આંખનો સુરમો બનાવું. સેવક **તીર્થરામ.**

पत्र १२५—विलायतनी स्कॉलरशिपनी अप्राप्ति

૧૦ જુન, ૧૮૯૪.

પરમેશ્વરની ઇચ્છા નહોતી કે આ વર્ષે હું વિલાયત જાઉં. સવિસ્તર રૂબરૂ વર્ણન કરીશ. સેવક **તીર્થરામ.**

पत्र १२६

૧૨ જુન, ૧૮૯૪.

ઘણું કરીને હું બુધવારે સેવામાં હાજર થઇશ. આપની કવિતા બહુ સારી છે, લગભગ એજ વિષયની થોડી કવિતા હું નીચે લખું છું;—

(૧) " બગિર્દે ખુદ હમેં ગરદમ ચોગરદૂં,
બૂં અજ્ ખુદ ખરામીદન નદા રમ.

(૨) હરદમ અજ્ નાખૂન ખરાશમ સીનાએ અફકાર રા,
તા જ્ દિલ બેરૂં કુનમ ગૈરે ખયાલે યાર રા.

(૩) દિલકે આઇને મેં હૈ તસ્વીરે યાર;
જબ જ્રા ગર્દન ઝુકાઇ દેખલી."

અર્થઃ—(૧) મારી ચારે તરફ આકાશની પેઠે હું ફરૂં છું. મારી બહાર હું નથી ફરતો.

(૨) મારા ચિન્તાગ્રસ્ત હૃદયને હમેશાં નખથી કોતરતો રહું કે (એટલે કે ચિન્તાને અંદરથી બહાર કાઢતો રહું) જેથી મારા સ્વરૂપના વિચારથી ભિન્ન વિચારોને હૃદયથી બહાર હાંકી કહાડું.

(૩) અંતઃકરણના દર્પણમાં મારા પ્રિયતમની મૂર્ત્તિ છે. જરા શિર નમાવીને જોઇ લેવી. સેવક **તીર્થરામ.**

पत्र १२७

૨૯ જુન, ૧૮૯૪.

અભ્યાસી અને શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા પુરુષોનો સમાગમ એ અતિશય ઉત્તમ કર્મોનું ફળ છે. સેવક **તીર્થરામ.**

पत्र १२८

૩ જુલાઇ, ૧૮૯૪.

કાલ હું કામમાં બહુ રોકાઇ ગયો હતો, એથી રાત્રે બે વાગે સૂવા પામ્યો હતો. આજ સવારે વળી કામને માટે પાંચ વાગે ઉઠીને ઉભો થયો છું. એથી કાલ પત્ર નહોતો લખી શક્યો. ક્ષમા કરશો. મિશન કૅાલેજના વિદ્યાર્થી બહુ રાજી રહે છે. આ બધી આપની દયા છે.

સેવક **તીર્થરામ.**

पत्र १२९—एकान्तनो आनंद

૩૧ ઑગસ્ટ, ૧૮૯૪.

અહીં હું એકાન્તમાં છું, અને મને એકાન્તમાં જે આનંદ આવે છે એનું વર્ણન કરવું બહુ મુશ્કેલ છે. આપ જો આપનાથી બને તેટલું છત (અગાશી) ઉપર રહેવાની ટેવ પાડશો, તો આપને અત્યંત આનન્દ પ્રાપ્ત થશે, ને હું પણ એથી બહુ રાજી થઇશ. એક ટેવને દૂર કરીને બીજી ટેવ પાડવી મુશ્કેલ તો છે પણ જો અગાશી ઉપર રહેવાની ટેવ આપ પાડશો તો બહુ પ્રસન્ન રહેશો. અગાશીપર રહીને તત્ત્વવિચારનાં પુસ્તક યોગવાસિષ્ઠ આદિ વાંચવાથી બહુ લાભ થશે. નીચે તો એ પુસ્તકોનો વિચાર થઇ શકે તેવુંજ નથી. સેવક **તી**ર્થરામ.

पत्र १३०

૨૦ ડિસેમ્બર, ૧૮૯૪.

બીજી કાંઇ વાત લખવા જેવી નથી. નીચેની કવિતાજ લખી નાખું છું.

(૧) આશકાં દર બેનવાઇ ખસ રવિહાં મે કુનંદ;
શાહી–એ–કોનૈન દારદ બે સરો સામાને ઇશ્ક.

(૨) બદિલ્કે ૫૬, શાહી મે કુનમ અજ ખૂબિયે તાલે;
ન જમ દારદ નૈ કૈયે ઈં તાલ–એ–ગરદું સ્વારે મન.

(૩) હુબાબ આસા કિયા હૈ કાર ઇસ્તગ્ના તમામ અપના;
રખ્ખા મહરૂમ મેં કતરહ સે ઇસ દરયા મેં જામ અપના.

અર્થઃ—(૧) **ભક્ત પુરુષો નિર્ધન તથા અન્ય સાધનરહિત અવસ્થામાં પણ બાદશાહી ભોગવે છે. દ્રવ્ય વિના પણ ભક્તિ બન્ને લોકો (લોક–પરલોક)ના બાદશાહ બનાવે છે.**

(૨) પ્રારબ્ધની ઉત્તમતાથી હું કંથામાં પણ રાજ્ય ભોગવું છું. એવું આકાશપર સ્વારી કરવાવાળું મારૂં પ્રા-

રબ્ધ ન તો બાદશાહ જમશેદની પાસે કે નથી કૈકાઉસ પાસે (એટલે કે ઇરાન દેશના બાદશાહનું પણ એવું પ્રારબ્ધ નથી.)

(૩) પાણીના પરપોટાની પેઠે મેં મારૂં કામ પૂરૂં કર્યું છે (નિજાનન્દના સમુદ્રમાં અમે અમારા તુચ્છ અહંકારરૂપી પરપોટા ફોડી નાખ્યા છે.) અને એ આનન્દસમુદ્રમાં શરીરરૂપી પ્યાલાને અહંકાર-રૂપી જલબિન્દુરહિત બનાવી દીધો છે. સેવક **તીર્થ**રામ.

पत्र १३१—चित्त अभ्यासथी वश थाय छे

૨૭ સપ્ટેમ્બર, ૧૮૯૪.

.... **પ**રમાત્મા બહુ કામગરો છે અને સર્વપર અત્યન્ત કૃપાળુ છે. **પરમાત્માપર વિશ્વાસ ન રાખીને આપણે દુઃખી થઇએ એ આપણા ચિત્તની દુષ્ટતા છે.** આ ચિત્ત તો અભ્યાસ કરવાથી વશ થાય છે. આવે સમયે તો યોગવાસિષ્ઠ આદિ સારાં સારાં પુસ્તકો વાંચવાં જોઇએ અને સૌથી મહત્ત્વની વાત તો એ છે કે આહાર બહુજ અલ્પ કરી નાખવો જોઇએ, અથવા ઉપવાસ કરી નાખવો જોઇએ. આ ઋતુ બહુ સત્ત્વગુણી છે. આપ ત્યાં **યો**ગવાસિષ્ઠ વાંચશો તો હું બહુ રાજી થઇશ. તુલસીદાસ લખે છે કે **"દાંત ન થે તબ દૂધ દિયો અબ દાંત ભયે કયા અન્ન ના દે હૈ."**

ઝંડુમલની ગાગરનું બહુ ધ્યાનમાં રાખશો. આપ દાસપર હમેશાં પ્રસન્ન રહેશો. સેવક **તીર્થ**રામ.

पत्र १३२

૩૦ સપ્ટેમ્બર, ૧૮૯૪.

આપનો કૃપાપત્ર મળ્યો, અત્યંત આનંદ થયો. કબીરજીનું આ વાક્ય કેવી ઉત્તમ અવસ્થા પ્રકટ કરે છે !

" મન ઐસો નિર્મલ ભયો, જૈસો ગંગા નીર;
પીછે પીછે હર ફિરેં, કહત કબીર કબીર. "

સેવક **તીર્થ**રામ.

પત્ર ૧૩૩—સંસારપરથી ઉપરામતા અને વ્યાકુલતા

૭ ઑક્ટોબર, ૧૮૯૪.

આપનો પત્ર મળ્યાં થોડો વખત થયો. પત્ર વાંચવાથી કાંઇ તાવ આવ્યો હોય એમ લાગે છે. વાંચવું લખવું બનતું નથી તેમ બેસી પણ શકાતું નથી. ચિત્ત જીવન અને સંસારથી ઉપરામ થઇ ગયું છે. મારા તરફથી તો હું અંતઃકરણપૂર્વક યત્ન કરૂં છું કે કોઇ પણ કામ આપની ઇચ્છાવિરુદ્ધ ન થઇ જાય. તોપણ કાળની ગતિ કાંઇ ને કાંઇ કરાવી દે છે. અથવા તો મારા તરફ કોઇ ઇર્ષ્યા રાખનાર મનુષ્યે આપને કાંઇ શીખવ્યું હશે........ચિત્તમાં અત્યંત વ્યાકુળતા છે.

સેવક **તીર્થ**રામ.

પત્ર ૧૩૪—ધનસંબંધી મુશ્કેલી

૧૩ નવેમ્બર, ૧૮૯૪.

પિતાજીનો પત્ર આવ્યો હતો. એઓ લખે છે કે નાની સ્કૉલરશિપના જે પચીશ રૂપીઆ આવવાના છે એ રાખી મૂકજે. અને બીજા પાંચ પાંચ રૂપીઆ ઉમેરીને પરીક્ષાની ફી ભરવાના વખત પહેલાં (એટલે બે પોણા બે મહીનામાં) દશ રૂપીઆ કરી લેજે. આવી રીતે ૩૫ રૂપીઆ થશે. અને પંદર રૂપીઆ અમારી પાસેથી લઇને પરીક્ષાની ફીના પચાસ રૂપીઆ પૂરા થઈ જશે. પણ વિનતિ એ છે કે પિતાજી જે નાની સ્કૉલરશિપના ૨૫ રૂપીઆ લખે છે એમાંથી સવાબાર રૂપીઆ તો એક માસની ફીના કાપી લેશે અને તાવને લીધે

હું કૉલેજમાં ગેરહાજર રહ્યો હતો તેના લગભગ છ રૂપીઆ કાપી લેશે. વળી ગરમ કપડાં પણ મેં શીવડાવ્યાં છે. અને ખાવું પીવું પણ પડશે. તેથી ફી કપાયા પછી જે થોડા થોડા રૂપીઆ મળ્યા કરશે એમાંથી પાંચ પાંચ રૂપીઆ ઉમેરવા મુસ્કેલ છે.

કાલ હું ગરમ કપડાં લઇ આવ્યો છું. ડબલજીનનો પાયજામો, એક કૂડીઉં, અને કાશ્મીરીનો એક કોટ લીધો છે. બધાંના પોણા-આઠ રૂપીઆ પડ્યા છે. પણ આ વિષયમાં પિતાજીને હમણાં હું કાંઇ નહિ લખું. માત્ર મારી સ્થિતિ દર્શાવીશ. આશા છે કે માસાજી મદદ કરશે. જે પરમાત્મા અત્યાર સુધી મદદ કરતો રહ્યો છે તે હવે પણ કરશેજ. સેવક **તીર્થરામ.**

पत्र १३५—धनाढ्य पुरुषोनुं वर्णन

૧૬ નવેમ્બર, ૧૮૯૪.

આજકાલ અહીં કોઈ ઉત્સવ થવાનો હોવાથી આ મકાનમાં કોઈ મોટા મોટા માણસો આવવાના છે. એઓને માટે મારાવાળો તેમજ વચલો ઓરડો નક્કી કરી રાખ્યા છે. અને જે ઓરડામાં લાલા હ...... રહેતા હતા તેમાં મારે જવું–પડ્યું છે. આજ એમાં સામાન લઇ આવ્યો છું. મુરારીવાળાનો એક છોકરો અહીં તારની નિશાળમાં દાખલ થવા આવ્યો છે. એ ભલો અને મારા કહેવા પ્રમાણે ચાલનારો છે. જો આપ આજ્ઞા આપો તો એને મારા મકાનમાં રહેવા દઉં. નહિ તો કહાડી મૂકું. આપ ઉત્તરની સવેળા કૃપા કરશો. અહીંના નીચેના તમામ ઓરડામાં કપાસ ભર્યો છે અને રોજ કપાસનાં ગાડાં ને ગાડાં આવ છે. એઓનો એવો વિચાર છે કે જે ઓરડામાં ઑફિસ છે ત્યાં પણ કપાસ ભરે અને ઉપર અગાશીમાં કે જ્યાં હું રહું છું ત્યાં ઑફિસ બનાવે. હું જોઉં છું કે મારે રહેવાનો શું બંદોબસ્ત થાય છે. સેવક **તીર્થરામ.**

पत्र १३७—मासाजीनी अमूल्य सहायता

૨૧ નવેંબર, ૧૮૯૪.

માસાજીનો પત્ર આવ્યો હતો. તેઓ લખે છે કે પરીક્ષાની ફીના રૂપીઆ મારા સિવાય બીજા કોઇની પાસેથી લઇશ નહિ. પરમાત્માની પ્રશંસા કોણ કયે મુખે કરે? ચિત્ત તો આપનું દર્શન ઇચ્છે છે પણ હમણાં તો એવો પ્રસંગ કોઇ દેખાતો નથી. સેવક **તીર્થરામ.**

पत्र १३८

૭ ડિસેમ્બર, ૧૮૯૪.

આ વખતે પત્ર લખવામાં વિલંબ થવાનું કારણ એ છે કે મારી પાસે એક પણ પૈસો નહોતો. પહેલાંનાં કાર્ડ વપરાઈ ગયાં હતાં. સ્કૉલરશિપ મળવાની ઉમેદમાં કોઇની પાસેથી ઉધાર નહોતું લીધું. સ્કૉલરશિપ તો હજુ સુધી નથી મળી. આખરે આજ નિરાશ થઇને ઉધાર લઇને આ કાર્ડ લખું છું. સેવક **તીર્થરામ.**

पत्र १३९—द्रव्यनी अत्यंत खेंच

૯ ડિસેમ્બર, ૧૮૯૪.

મારા અભિપ્રાયમાં તો પુસ્તકો ખરીદવામાં કદી પૈસા સામે ન જોવું જોઇએ. એનો અભ્યાસ કરવાથી અમને જે લાભ મળે છે તે તરફ જોતાં પુસ્તકોની કિંમત ગમે તેટલી હોય તોપણ કાંઈ હિસાબમાં નથી. એવા પણ દિવસ હતા કે લોક નાનાં નાનાં પુસ્તકો લખાવવામાં સેંકડો રૂપીઆનો ખર્ચ કરતા હતા. આજથી બે અઠવાડિયાં સુધી અમને રજા પડશે. આપના અક્ષર હવે પહેલાંનાં કરતાં સારા છે. નાના લખવાનો યત્ન કરશો........... સ્કૉલરશિપ હજુ સુધી નથી મળી. પહેલાંના કરતાં હમણાં પૈસાની ખેંચ છે; કારણ તો આપ જાણો છોજ. સેવક **તીર્થરામ.**

पत्र १४०—बंधकोशनुं परिणाम

૧૬ ડિસેમ્બર, ૧૮૯૪.

આજ આપનો ગુસ્સાભર્યો પત્ર મળ્યો. કોણ જાણે મારા કેવા દિવસ આવ્યા છે. મારા તરફથી તો હું અત્યંત કાળજીથી બધાં કામ કરૂં છું. છતાં પણ આપ કોઇને કોઇ વાતમાં ગુસ્સે થઇ જાઓ છો. ઘણું કરીને હું ત્રીજે દિવસે પત્ર લખું છું. એમાં કોઇવાર ચોથે દહાડે પણ લખાય છે. આ વખતે કામ બહુ હોવાથી ચોથે દહાડે લખાયો છે. કાંઇ ખોટી વાત નહોતી છતાં આપ ગુસ્સે થઈ ગયા. પહેલાં પણ અનેક વાર મારો પત્ર વિલંબથી ગયો હશે પણ આપે ક્ષમા કર્યું છે, અને કાંઈ પણ ધ્યાન નથી દીધું. હશે; મહારાજજી! આપનું ગુસ્સે થવું એ પણ યોગ્ય છે; બલ્કે મારો અવસ્થાપર અનુગ્રહ થાય છે. આપનાં મુખારવિન્દનાં કટુવચન પણ મને તો અમૃતસમાન છે. અને આપના ક્રોધમાંથી પણ અનેક પ્રકારના લાભ મળે છે, અનેક ઉપદેશ ગ્રહણ કરૂં છું. સર્વથા હું તો આપનો આજ્ઞાધીન છું. "સરે તસ્લીમ ખમ હૈ જો સજાજે યારમેં આએ" (અર્થ—આપના ચરણોમાં અમારૂં શિર પડયું છે; આપની ઇચ્છામાં આવે તેમ કરો.)

"રાજી હૈં હમ ઉસીમેં જો કુછ દિલરૂબા કરે;
ખ્વાહ વહ જફા–ઓ–જોર કરે યા વફા કરે."

અર્થઃ—અમારો પ્રિયતમ ગમે તે કરે–સત્કાર કરે કે તિરસ્કાર–પણ અમે એમાં રાજી છીએ.

"આંરા કિ બિજાયે તુસ્ત હરદમ કરમે;
ઉજ્રશ બિનેહ અર કુનદ બ ઉમરે સિતમે."

અર્થઃ—જેની તારા ઉપર હમેશાં કૃપા છે–તે કદાપિ તારા સમસ્ત જીવનમાં–તારો ગમે તે અપરાધ કરે–પણ તેને ક્ષમા કરજે.

મહારાજજી, આપ એટલા બધા ગુસ્સે થયા પણ મારા હૃદયમાં તો રાઈના દાણા જેટલો પણ ખરાબ વિચાર નથી તેથી હું તો મારા ચિત્તને વ્યર્થ ચિન્તાગ્રસ્ત નહિ કરૂં (ચિન્તાથી હું એક અક્ષર પણ વાંચી શકતો નથી.) અને પહેલાંની પેઠે આપના ચરણોમાં ચિત્તને વિશેષ પસન્ન રાખું છું. હું જાણું છું કે મારા ચિત્તની નિર્દોષતા આપનાપર અસર કર્યા વિના નહિ રહે. અને આપ પહેલાં કરતાં પણ મારાપર વિશેષ રાજી રહેશો.

" અદાવત સે તિહી પ્યારે જ઼હર હોવે તો મૈં જાનૂં,
મુઝે તુમ ને઼હર દે દેખો, અસર હોવે તો મૈં જાનૂં. "

અર્થઃ—હે ભગવન્! આપ મારી સાથે વૈરભાવથી વર્ત્તશો તોપણ મને કાંઈ હાનિ નથી. આપ મને વિષ દેશો તો પણ મને તેની જરાએ અસર નહિ થાય. મારાપર વિશ્વાસ ન હોય તો અજમાવી જુઓ.

જે આશયથી આપ મારાપર ગુસ્સે થયા છો એ કારણથીજ આપનું ચિત્ત આજકાલ વાચનમાં ઠીક નથી લાગતું. હું મારા અનુભવથી પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહી શકું છું કે આ બન્ને બાબતનું વાસ્તવિક કારણ (ગુસ્સે થવું ને વાંચવામાં ચિત્ત ન લાગવું) આપના પેટના રોગ સિવાય બીજું કાંઈ નથી. જ્યારે પેટમાં રોગ અથવા દસ્તની કબજીઆત રહે ત્યારે ચિત્ત અશાન્ત રહે છે. વાંચી શકાતું નથીઃ અને એ વ્યર્થ સંકલ્પ વિકલ્પ, ચિન્તા અને સંશયવિપર્યય મનુષ્યની મતિને ભ્રષ્ટ બનાવી દે છે. જ્યારે દસ્ત સારી રીતે ખુલાસાથી આવે છે અને જ્યારે પેટ તદ્દન નિરોગ હોય છે, ત્યારે કોઇ પણ જાતનો શોક કે ચિન્તાનું આવવું તો ખરા મધ્યાન્હે મધરાત પડવા જેવું છે.

સેવક **તીર્થરામ.**

પત્ર ૧૪૧

૧૭ ડિસેમ્બર, ૧૮૯૪.

હમણાં આપનો એક પ્રસન્નતાભર્યો પત્ર મળ્યો; અત્યંત આનંદ થયો. ધન્ય છે પરમાત્માને કે જેણે આપને આપની પહેલાંની આનન્દમય સ્થિતિ પુનઃ દેખાડી. આ સ્થાન અત્યંત આનન્દનું છે. મારૂં મન પણ આપના ચરણની દયાથી આનંદમાં છે. આવી અવસ્થાની આગળ સંસારના સર્વ પદાર્થ તુચ્છ છે. ખ્વાજા હાફિજ લખે છેઃ—

" દમે બા ગમ બસર બુર્દન જહાં યકસર નમે અર્જદ;
બમૈ બિફરોશ દલ્કે મા કજીન્ બેહતર નમે અર્જદ. "

અર્થઃ—વ્હાલા! તારા પ્રેમના વિરહમાં લીધેલો એક શ્વાસ પણ જગતના મૂલ્ય કરતાં વધારે કીમતી છે. અમારૂં બહારનું સર્વસ્વ આ પ્રેમમદિરાના બદલામાં વેચીએ કારણ કે એનાથી એનું વિશેષ મૂલ્ય નથી.

સેવક તીર્થરામ.

પત્ર ૧૪૨—વિશેષ આહારનું પરિણામ

૧૮ ડિસેમ્બર, ૧૮૯૪.

ભજન કરવાથી ખચીત પૂર્ણાનન્દ પ્રાપ્ત થાય છે. અને પરમાત્માપર વિશેષ વિશ્વાસ રાખવાથી કોઇ પણ વસ્તુની કમી રહેતી નથી. પણ જો નિયમ કરતાં વિશેષ ખાધું હોય તો પરમાત્મામાં એવો વિશ્વાસ રહેતો નથી, ને વૃત્તિ વિષયમાં તથા શોક અને ચિન્તામાં આસક્ત થઇ જાય છે. દૂધનું સેવન બહુ સારૂં છે. ખર્ચની જરાએ પરવા નહિ. શેખ સાદી લખે છેઃ—

" અન્દરૂં અજ઼ તુઆમ ખાલીદાર, તાંદર આં નૂરે મારૂફત બીની;
તહીં અજ઼ હિકમતી બઇલ્લિતે આં, કિપુરી અજ઼ તુઆમતા બીની. "

અર્થઃ—ઉદરને ભોજનથી ખાલી રાખ કે જેથી તું એમાં ઈશ્વરનો

પ્રકાશ અનુભવી શકે, કારણકે ભરેલા પેટવાળો પોતાની વૃત્તિને ઇશ્વરધ્યાનમાં સારી રીતે નથી પરોવી શકતો. તારામાં આ જ્ઞાન નથી; તેં તો પેટને નાક સુધી ભરી રાખ્યું છે. સેવક **તીર્થરામ.**

पत्र १४३

૨૧ ડિસેમ્બર, ૧૮૯૪.

આજ સવારે મેં એક પત્ર બીડયો હતો. આશા છે કે મળી ગયો હશે. *હાંસીથી હું એક ધીનો ડબો લાવ્યો છું, અને પરીક્ષાની ફીને માટે જ્યારે મને રૂપીઆની જરૂર પડશે ત્યારે એઓ મોકલી દેશે. હું મારી સાથે નથી લાવ્યો. એનાં અનેક કારણો હતાં. પહેલાં તો એઓ મને એ રૂપીઆ બીજાથી છાના આપવા ઇચ્છતા હતા. બીજું અહીં લાવીને પણ મારે તો બીજાને ત્યાંજ રાખવા પડતા હતા. ફક્ત આવતી વખતે તેમણે રેલ્વેની ટીકીટ લઇ દીધી હતી. અત્યંત પ્રેમ અને આદરપૂર્વક મળ્યા હતા અને બીજા અનેક સંભાવિત ગૃહસ્થોનો સમાગમ થયો. આપને (માસાજી) બહુ સભ્યતાથી યાદ કરતા હતા. અને કહેતા કે આપની કૃપાથી અહીં સર્વસ્વ છે પણ આપની કૃપાદૃષ્ટિ જોઇએ.........આપ દાસપર કૃપાદૃષ્ટિ રાખશો.

સેવક **તીર્થરામ.**

ઈ. સ. ૧૮૯૫

पत्र १४४—गिल्बर्टसन साहेबनुं एक घडीआळनुं इनाम आपवुं

૩ જાન્યુઆરી, ૧૮૯૫.

આજ ગિલ્બર્ટસન સાહેબે બોલાવીને એક સુંદર ઘડીઆળ ઇનામમાં આપ્યું છે. અછોડો પણ સાથે હતો. આ બધું આપની કૃપાનું

---

* હાંસીમાં એમના માસા આસિસ્ટંટ સર્જન હતા.

ફળ છે અને સર્વસ્વ આ આપનુંજ છે. ગમે તો આપ આ ઘડી-આળ આપની પાસે રાખો અથવા ગમે તો મારૂં ટાઇમપીસ આપ રાખી લ્યો.

સેવક **તીર્થરામ.**

पत्र १४५

૪ જાન્યુઆરી, ૧૮૯૫.

આપનો કૃપાપત્ર મળ્યો, અત્યંત આનંદ થયો.

"જહાં એબ્બાદર નમાનહબકસ, દિલ અંદર જહાં આફરી બન્દોબસ."

(હે ભાઈ! સંસાર કોઇનો નહિ થાય, માટે ચિત્ત ઇશ્વરમાં પરોવ એટલે બસ.)........*લાલાસાહેબનો વિચાર એવો છે કે અંગ્રેજી અને ફારસી બન્ને ઑફિસ બહુ જલ્દી ઉપર લઇ આવવી એવું મેં સાંભળ્યું છે અને મને સૌથી ઉપર અગાશીના ઓરડામ રહેવાનું કહે. આપ જેમ આજ્ઞા કરશો તેમ કરીશ. આપ કહેશો તો અગાશીના ઓરડામાં રહીશ નહિ તો શહેરમાં જઇને રહું. મને તો અગાશીના ઓરડામાં રહેવામાં જરાએ હરકત નથી, બલ્કે ખુશી છું. માત્ર પરીક્ષા સુધી રહેવું છે. વિચાર કરીને ઉત્તર લખશો. એ પણ બનવાજોગ છે કે મને બીજું કોઇ પણ મકાન રહેવા આપે.

સેવક **તીર્થરામ.**

पत्र १४६

૨૧ ફેબ્રુઆરી, ૧૮૯૫.

આપનો કૃપાપત્ર મળ્યો; અત્યંત આનંદ થયો. હવે આજથી નોકર આવશે ત્યાં સુધી મારૂં ખાવાનું લાલાસાહેબને ઘેરથી આવ્યા કરશે. આજ આવ્યું હતું. એમણે પોતાની મેળે આવી ગોઠવણ કરી

* રામશરણદાસ અથવા એમના પિતા.

છે. આપનો આ સંકલ્પ પાર પડયો છે. મારો પોતાનો તો બહુ થોડો વિચાર હતો. આપના આવવાની ખબર વાંચી બહુ આનંદ થયો. જલ્દી પધારશો. સેવક **તીર્થરામ.**

पत्र १४७—गुरुजीथी अभेद

૧૮ એપ્રિલ, ૧૮૯૫.

આપે જે એમ. એ. ની પરીક્ષા આપી છે એનું પરિણામ હજુ બહાર પડયું નથી. આપના પાસ થયાની મને ખબર પડશે ત્યારે બહુ આનંદ થશે. એ બધું આપનુંજ કાર્ય છે. મારે જરાએ ઉતાવળ નથી. જ્યારે આપ એ ખબર આપો ત્યારે ઠીક. સેવક **તીર્થરામ.**

पत्र १४८—एम. ए. पास थया पछी वर्ग उघाडवानो विचार

૯ મે, ૧૮૯૫.

*લાલા સાહેબ હજુ સુધી નથી આવ્યા. મેં આજ સુધી કાંઇ પણ વિચાર નથી કર્યો. પરમેશ્વરનો રંગ જોઇને કોઇ દહાડો વર્ગ ઉઘાડીશ. કદાચ કાલ કાંઇ ભેટ મોકલું. આપ દયા રાખ્યા કરશો.

સેવક **તીર્થરામ.**

पत्र १४९—गणितनो क्लास उघाडवानी जाहेरखबर

૧૦ મે, ૧૮૯૫.

આશા છે કે કાલ અહીંથી થોડા રૂપીઆ હાથમાં આવશે. તેજ વખતે ભેટ કરીશ. લાલાસાહેબ હજુ નથી આવ્યા. અનેક તજવીજ કર્યા પછી ગવર્નમેંટ કૉલેજના પ્રિન્સિપાલ સાહેબે મારી તરફથી એવી જાહેર ખબર છપાવવા મોકલી છે કે એફ. એ. કલાસના

---

* લાલા મેલારામ અથવા રામશરણદાસ.

વિદ્યાર્થીઓ માસિક ફી રૂ. ૧૦ અને બી. એ. કલાસવાળા પંદર રૂપીઆ આપીને મારી પાસે ગણિત શીખે. વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા દશથી વધારે થશે ત્યારે કામ શરૂ થશે. આપ દાસપર દયા રાખ્યા કરશો.

સેવક **તીર્થરામ.**

पत्र १५०

૧૨ મે, ૧૮૯૫.

કાલ આપની સેવામાં ભેટ કરી હતી. આપનો કૃપાપત્ર પણ કાલ મળ્યો હતો, અત્યંત આનંદ થયો. આપની દયાથી મને બહુ આનંદ રહે છે, દિલગીરીનું નામ માત્ર પણ રહેતું નથી. વાંચવા-લખવાનું કામ બહુ રહે છે; આપનું અહીં પધારવું એ મારાપર મોટી મહેરબાની છે. લાલા સાહેબ હજુ નથી આવ્યા. કાલ જાહેર ખબર છપાઇને આવી ગઇ હતી. આજે શહેર અને કૉલેજનાં બારણાંપર ચોડાશે અને આવતી કાલે પંજાબમાં જ્યાં જ્યાં કૉલેજ છે ત્યાં ત્યાં મોકલાશે. મારા પ્રૉફેસરોએ ઍફ. એ. કલાસના દશ અને બી. એ. કલાસના પંદર રૂપીઆ મુકરર કર્યા છે. આપ દાસપર કૃપાદષ્ટિ રાખશો અને કદી ગુસ્સે ન થશો. સેવક **તીર્થરામ.**

पत्र १५१—गणितशास्त्र भणाववानुं काम

૨૧ મે, ૧૮૯૫.

આજ આપનો એક કૃપાપત્ર મળ્યો, અત્યંત આનંદ થયો. આપની દયાથી મને કોઇ પણ પ્રકારની લેશ માત્ર પણ ચિન્તા નથી. આ ગુરૂવારે ગણિતશાસ્ત્રના લાભ ઉપર એક જાહેર વ્યાખ્યાન આપવા ઇચ્છા રાખું છું અને શુક્રવારથી એક પ્રૉફેસરને ગણિત શીખવવાની શરૂઆત કરવાનું વચન આપ્યું છે. ત્યાર પછી સોમવારથી મારા

કલાસને ભણાવવાની શરૂઆત કરવાનો વિચાર છે. બધાં કામમાં પરિશ્રમ જોઇએ. આપ જરૂર પધારશો; અત્યંત કૃપા થશે.

અમારા ગામનો **સુ**......કાલ સાંજથી મારી પાસે આવ્યો છે. હજુ સુધી તો તે મને કોઇ પણ પ્રકારે વિઘ્નકર્ત્તા નથી નીવડયો. એને હવે પછી મારી સાથે રાખવો કે નહિ તે વિષયમાં આપ જેવી આજ્ઞા આપશો તેમ કરીશ. **બ**......ની પેઠે એ પણ જૂદો બેસીને પોતાનું કર્યા કરે છે.

સેવક **તીર્થ**રામ.

पत्र १५२

૬ જુન, ૧૮૯૫.

હજુ તો માત્ર એકજ વિદ્યાર્થી ભણવા આવે છે. હું બહુજ ઉત્તમરીતે શીખવું છું. પણ કંઇ સમયજ એવો આવી ગયો છે. કોઇનાં માતપિતા રજા નથી આપતાં; કોઈ તાપને લીધે નથી આવતા; કોઈને કાંઇ બીજુંજ આવરણ આવી પડે છે; હશે. પરમેશ્વર બધું ઠીક કરશે. આપ જરાએ ફિકર ન કરશો. સેવક **તીર્થ**રામ.

पत्र १५३

૧૪ જુન, ૧૮૯૫.

ખુદા ખુદ ખાન સામાનસ્ત અરબાબે તવક્કલરા.
દરે ફૈઝસ્ત મિનશીં અન્દ કશાયશ ના ઉમેદ ઈન્જા,
મસાલે દાનઃ અન્દ હર કુફલ મે રોયદ કલીદ ઈન્જા.

અર્થઃ—ઈશ્વરપર શ્રદ્ધા રાખનાર પુરુષોને માટે પરમેશ્વર પોતે રસોયો (જમાડનાર) બની રહે છે. ઇશ્વરની કૃપાનું દ્વાર તો ઉઘાડુંજ રહે છે; મુશ્કેલીઓને દૂર કર્યા પછી અહીં નિરાશ થઇને ન બેસ. બીજની પેઠે સર્વ રહસ્યની ગાંઠ ઉત્પન્ન થઇ છે.

આપની દયાથી ચિત્ત અત્યંત આનંદમાં છે. આપ એવીજ રીતે કૃપાદષ્ટિ રાખશો.

" ભીખા ભૂખા કોઇ નહિ, સબકી ગાંઠે લાલ;
ગાંઠ ખોલ નહિ જાનતે, ઇત વિધ ભયે કંગાલ.
સાત ગાંઠ કોપીનમેં, સાધ ન માને શંક;
રામ અમલ માતા ફિરે, ગિને ઇન્દ્રકો રંક. "

અર્થઃ—કોઇ પણ ભિખારી કે ભૂખ્યું નથી; સૌની ગાંઠમાં રત્ન (લાલ) ભર્યાં છે. કોઇ તેની ગાંઠ છોડવાનું જાણતો નથી તેથી તે ભિખારી બન્યાં છે. સાત સાંધાવાળી ફક્ત એક લંગોટીજ પાસે હોય તેમાં પણ સાધુ પુરુષ દુઃખ માનતો નથી. અને રામના અમલ (પ્રભુની કેફ)માં મસ્ત (ઉન્મત્ત) ફરે છે અને ઇન્દ્રને પણ ભિખારી સમજે છે.

" ખિસ્ત જેરે સરોબર તારક હફ્ત અખતર પા;
પાયે રિફ્યત નિગરો મન્સિબે સાહિબ જાહી. "

અર્થઃ—ઇંટ જેનું ઓશીકું છે અને પાય સપ્ત આરાસની ઉપર છે એવા ઉન્મત્ત બ્રહ્મવિદ્‌ની સ્થિતિનો અનુભવ કરો.

...ખર્ચ વગેરેનો નિર્વાહ થઈ રહેશે, આપ બીજા કોઇને ન લખશો.

સેવક **તીર્થ**રામ.

पत्र १५४

૧૩ જુન, ૧૮૯૫.

મેં મારૂં પોતાનું ખર્ચ બહુજ ઓછું કરી નાખ્યું છે; છતાં ચિત્ત પહેલાંના કરતાં પણ વિશેષ પ્રસન્ન છે અને સર્વ પ્રકારે આનંદ છે. આપ તો આપનું ખર્ચ પહેલાના કરતાં પણ વધારશો; જરાએ ફિકર નહિ. આપ કોઇ પણ પ્રકારની ચિન્તા ન કરશો. **મારી ભલે ગમે તેવી અવસ્થા હોય છતાં પણ આપને ખેંચ નહિ રહેવા**

દઉં. હું કાલ અથવા પરમ દહાડા સુધીમાં કાંઈ ભેટ મોકલીશ. પંડિત ગો........ને હું મળ્યો હતો. તે શું કરી શકે તેમ છે? લાહોરમાં રહેવાથી આશા છે કે કાંઇ પ્રબન્ધ થઇ જશે. પ્રયાસમાં છું. આ અઠવાડીઆમાં વિલાયતની સ્કૉલરશિપનો પણ નિર્ણય થવાનો છે, તેથી આજકાલ લાહોરમાં રહેવું યોગ્ય છે. હાલ તુરત તો હું આપના ચરણમાં હાજર નહિ થઈ શકું. સેવક તીર્થરામ.

पत्र १५५

૧૪ જુન, ૧૮૯૫.

મહારાજજી! પરમ દહાડે સોમવારે સુમારે બે વાગે વિલાયતની સ્કૉલરશિપનો નિર્ણય થઈ જશે. આપ સેવકના અપરાધ ક્ષમા કરીને અવશ્ય દયાદષ્ટિ કરશો. આપની કૃપાદષ્ટિપર સમસ્ત સંસારનો આધાર છે.

" આનાં કિ ખાક રા બ નઝર કીમિયા કુનન્દ;
આયા બબદ કિ ગોશાએ ચશમે બમાકુનન્દ. "

અર્થઃ—જે મહાપુરુષ પોતાની દષ્ટિમાત્રથી ભસ્મને પણ સુવર્ણ બનાવી દે છે; આશા છે કે એઓ એકવાર અમારીપર પણ કૃપાદષ્ટિ કરશે. મારૂં મન હવે આપની કૃપાથી બહુ ઉત્તમ અવસ્થામાં છે.

સેવક તીર્થરામ.

पत्र १५६—बन्धुजनोनी आजीविकानुं ध्यान

૧૮ જુન, ૧૮૯૫.

આજ કાંઈ પણ નિર્ણય નથી થયો. આજ માત્ર અમને એટલું પૂછ્યું હતું કે મિડલ અને એન્ટ્રન્સ (પ્રવેશક) પરીક્ષા અમે કઇ કઇ સાલમાં આપી હતી. આશા છે કે આ અઠવાડીઆમાં જરૂર નિર્ણય થઇ જશે. મારૂં વિલાયત જવાનું બનશે તો હું પાછળ સર્વને

માટે પૂરેપૂરો બંદોબસ્ત કર્યા વિના કદી પણ નહિ જાઉં. આપ દયા રાખશો. હું મારા તરફથી તો સત્વર ભેટ કરવાનો પ્રયત્ન કરીશ. આપ દયાદૃષ્ટિ રાખશો. સેવક **તીર્થ**રામ.

पत्र १५७—विलायत जवानुं बंध

૨૨ જુન, ૧૮૯૫.

વિલાયતની સ્કૉલરશિપ કોઇ અન્ય વિદ્યાર્થીને મળી છે. જોઉં છું કે **બરેલી કૉલેજની શું** ખબર આવે છે. સેવક **તીર્થ**રામ.

पत्र १५८—नाणांभीड

૨૫ જુન, ૧૮૯૫.

કૃપા કરીને **આપજ** અહીં પધારવાનો પરિશ્રમ લેશો, કારણ મારૂં ત્યાં આવવું મુસ્કેલ છે. એનાં અનેક કારણો છે. જેમાંનું એક એ પણ છે કે હમણાં ભાડાને માટે એક બે રૂપીઆ મેળવવા એ પણ મારે માટે મુસ્કેલ છે. સેવક **તીર્થ**રામ.

पत्र १५९

૪ જુલાઇ, ૧૮૯૫.

મને એઓએ (સનાતનધર્મસભાના સભાસદોએ) સનાતન ધર્મસભાની વિદ્યાસંબંધી સમિતિનો સભાસદ બનાવ્યો છે. ત્યાંની પ્રવેશ-પરીક્ષા **પણ** મેં લીધી છે. હું આશા રાખું છું કે આ અઠવાડીઆમાં હું કાંઈ ભેટ કરી શકીશ. સેવક **તીર્થ**રામ.

पत्र १६०–सनातन धर्मसभानी सबकमिटिना मंत्री निमाया

૫ જુલાઇ, ૧૮૯૫.

લાલા *હંસરાજજીને પણ હું જઇને મળ્યો હતો. સનાતન ધર્મ-સભાની ઉપસભાનો મને મંત્રી બનાવ્યો છે.........એ ચિત્રવિદ્યા (ડ્રૉઇંગ) વગર ફીએ શીખવવાની મને રજા મળી છે. આપ દાસપર કૃપાદૃષ્ટિ રાખશો. સેવક **તીર્થરામ.**

पत्र १६१—पंडित +दीनदयाळनो समागम

૯ જુલાઇ ૧૮૯૫.

આજ બૅલ સાહેબને પણ મળ્યો હતો. એઓ કહે છે કે ડાયરેક્ટરને એક એવા મતલબની અરજી કરો કે હું કેળવણી વિભાગમાં નોકરી કરવા ખુશી છું અને જ્યારે જરૂરત હોય ત્યારે મારી પાસેથી કામ લીધા કરે. વળી એમ પણ સાંભળ્યું છે કે અમૃતસર કૉલેજના ગણિતશાસ્ત્રના પ્રૉફેસર બહુ વૃદ્ધ થવાથી પોતાની નોકરી છોડી દેવા ઇચ્છે છે, પણ નક્કી ખબર નથી. આજ પંડિત દીનદયાળ (જેઓ કાલે અહીં આવ્યા છે) સાથે સભામાં કોઇએ મારી મુલાકાત કરાવી, એઓ બહુ પ્રસન્ન થયા. મિત્રોની પેઠે ભેટ્યા અને કહેતા હતા કે હું એને પહેલેથીજ જાણું છું. સેવક **તીર્થરામ.**

पत्र १६२

૧૫ જુલાઇ, ૧૮૯૫.

પેશાવરમાં એક હાઈસ્કૂલના હેડમાસ્તરની જગ્યા મળે તેમ છે. પણ પગાર થોડો છે. માત્ર પચાસસાઠ રૂપીઆજ છે. આપ જેવી

---

* લાહોર, ડી. એ. વી. કૉલેજના પ્રિન્સિપાલ.

+ પંજાબના એક પ્રખ્યાત વિદ્વાન્ સાધુ પુરુષ.

આજ્ઞા કરશો તેમ કરીશ. આપની ઇચ્છા હોય તો પ્રયત્ન કરૂં. પત્રથી સત્વર જણાવશો. ડાયરેકટરને પણ અરજી અપાઇ ચૂકી છે.

સેવક **તીર્થરામ.**

पत्र १६३

૧૬ જુલાઇ, ૧૮૯૫.

મારા મોટા પ્રૅાફેસર સાહેબનું કાંઈ કામ કરવાનું છે. મારા બીજા પ્રૅાફેસર પણ આ સોમવારે મારી જગ્યાપર આવી જશે. અને કાંઇક કામ (એફ. એ. અને બી. એ. ના પેપર તપાસવાનું) આપી જશે. મારાં પુસ્તકો પણ બને તેટલાં જોતો રહું છું. સનાતનધર્મ સ્કૂલના સંબંધમાં પણ થોડું ઘણું કામ રહે છે. જેવું કે લેખિત પરીક્ષા લેવી, એના વિદ્યાર્થીઓને વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર અને ગણિતશાસ્ત્રમાં થોડું બતાવવું વગેરે. ભજન પણ કરૂં છું. આપના ચરણોનું ધ્યાન રહે છે.

પં. **દીન**દયાળજીનાં શ્રદ્ધાપર વ્યાખ્યાન સાંભળ્યાં. અત્યંત આનંદ થયો. હવે એઓ આ ગુરુવારથી ઉપાસનાપર વ્યાખ્યાન આપવાનો આરંભ કરશે. આપની દયાથી અત્યંત આનંદ રહે છે. સેવક **તીર્થ**રામ.

पत्र १६४—प्रत्येक दशामां आनंद

૧૭ જુલાઈ, ૧૮૯૫.

જે પત્રમાં મેં **પે**શાવરની હેડમાસ્તરની જગ્યાને માટે લખ્યું હતું એના વિષયમાં એ પ્રાર્થના છે કે મેં બૅલ સાહેબને એને માટે કહ્યું હતું. એમણે કહ્યું કે ત્યાં કદી પણ ન જશો. કારણ કે પહેલાં તો **પે**શાવરનો કલેકટર એ સ્કૂલથી અત્યંત વિરુદ્ધ છે. બીજું ડાયરેકટર અને ઇન્સ્પેકટર સાહેબ એ બન્ને પણ એનાથી વિરુદ્ધ છે. ત્રીજું ત્યાં હું તમને કોઇ પણ જાતની સહાયતા નહિ કરી શકું,

કારણ કે સ્કૂલ સરકારી નથી. થોડો વખત ધીરજ રાખો. પરમેશ્વર બહુ સારો પ્રસંગ લાવી આપશે. એ સ્કૂલમાં મને માસિક રૂ. ૭૦ મળી શકે તેમ હતા. પણ બૉલ સાહેબે મને અત્યંત રોકી રાખ્યો છે; તેથી ત્યાં જવું ઉચિત નથી. મને પૂછો તો હું તો પ્રત્યેક દશામાં અત્યંત આનંદ માનું છું. મારા ત્યાં (આપના ચરણ કમળમાં) હાજર થવામાં હજુ થોડાં વિઘ્ન છે. પંદરમે અથવા સોળમે દિવસે આવી શકીશ. હમણાં તો ભાડું પણ નથી, તેમ નથી પ્રૉફેસરોનાં અનેક પ્રકારનાં કામમાંથી અવકાશ. પછી તો આપ જેવી આજ્ઞા આપશો તેમ કરીશ .... સેવક **તીર્થરામ.**

પત્ર ૧૬૫

૨૦ જુલાઈ, ૧૮૯૪.

આપના બે કૃપાપત્ર આજ મળ્યા; અત્યંત આનંદ થયો. બૉલ સાહેબે કહ્યું છે કે **અમૃતસર**વાળી જગ્યાના સંબંધમાં સઘળી હકીકત પૂછીને મને વિસ્તારપૂર્વક જણાવો; પછી હું તમારે માટે પ્રયત્ન કરીશ. ખાસ કરીને એ તપાસ કરો કે એ પ્રૉફેસર ક્યારે જશે. હું હવે મારા ગણિતશાસ્ત્રના પ્રૉફેસર સાહેબની સલાહ લઈશ કે હું **અમૃતસર** જઈને એ કૉલેજના પ્રિન્સિપાલને મળી આવું કે શું કરૂં. આજ સળેખમને લીધે હું બહુ હેરાન થયો. આશા રાખું છું કે કાલ ઠીક થઈ જશે. **પંડિત** દીનદયાળનાં હજુ પણ વ્યાખ્યાન થયા કરે છે.

સેવક **તીર્થરામ.**

પત્ર ૧૬૬

૨૧ જુલાઈ, ૧૮૯૫.

કાલ એક પ્રૉફેસર સાહેબ પાસેથી ખબર મળ્યા કે **અમૃતસર**

કૉલેજના ગણિતશાસ્ત્રના પ્રૉફેસરે પેન્શનને માટે અરજી કરી છે. કમિટિએ (કારણ કે એ કૉલેજ મ્યુનિસિપાલ કમિટિની છે,) એ અરજી ડાયરેકટર સાહેબની પાસે મોકલી છે અને એ અરજીપર એવી ટીકા કરી છે કે એ પ્રૉફેસરને એ કૉલેજમાં એક વર્ષ વધારે રાખવા જોઇએ. આજ હું બૅલ સાહેબને મળ્યો હતો. એમણે કહ્યું: "તારે માટે તો મેં પહેલેથીજ ડાયરેકટર સાહેબને લખી દીધું છે; કે તને એ કૉલેજમાં લઇ લે." હવે તો પરમાત્માની મરજી હશે તેમ થશે. આપ દયા રાખ્યા કરશો. આપની દયાથી આનન્દ છે. સેવક **તીર્થરામ.**

पत्र १६७

૨૨ જુલાઈ, ૧૮૯૫.

કાલ **પંડિત દીનદયાળજીને** એમને મુકામે જઇને મળ્યો હતો. અત્યંત રાજી થયા. આપનું પણ થોડું વર્ણન કર્યું હતું. તેમ મેં મારા પણ થોડા વિચાર દર્શાવ્યા હતા. આજ ગવર્નમેંટ કૉલેજના પ્રૉફેસર કૉલેજની ગણિતશાસ્ત્રની પરીક્ષાના તમામ પેપર તપાસીને માર્ક આપવા માટે મને આપી ગયા છે. આપ દયા રાખ્યા કરશો. સેવક **તીર્થરામ.**

पत्र १६८—धनाढय पुरुषोना घरमां घडी घडी ओरडीनुं बदलवुं

૨૫ જુલાઇ, ૧૮૯૫.

આજ હું અહીં કુશળ પહોંચ્યો છું. બાદામીબાગના સ્ટેશને હો......અને એક અન્ય સજ્જન મને લેવાને આવ્યા હતા. સામાન તેઓએ ઉપાડી લીધો અને અમે બંગલા ભણી ચાલ્યા ગયા. મારા ઓરડામાં તો એક અંગ્રેજ ઇન્જીનિયર રહે છે. મારો બીજો સામાન તો મારી પાછળ તેઓએ એક બીજા મોટા ઓરડામાં—જ્યાં ડૉકટર

સાહેબ રહે છે ત્યાં રખાવી દીધો છે. પણ મારાં પુસ્તકો એમનાં એમ કબાટમાં બંધ કરી દીધાં હતાં. એ પુસ્તકો પણ એ મોટા ઓરડામાં લઇ આવ્યો છું. એક તરફ ડૉક્ટર સાહેબ અને બીજી તરફ હું રહું છું. આ પણ સારૂં મકાન છે. કાંઈ ઉપાધિ નથી. લાલા સાહેબ જાણ્યા કરશે. આપ કૃપાપત્ર લખ્યા કરશો. સેવક **તીર્થરામ.**

पत्र १६९—लाला मेलारामनुं वर्त्तन

૨ સપ્ટેમ્બર, ૧૮૯૫.

હજુ સુધી મારા ખાવાપીવાની અહીં ઠીક ગોઠવણ નથી થઇ; કારણકે **લાલા મેલારામે** મારા રસોઇઆને મારી ગેરહાજરીમાં મના કરી છે કે હવે પછી તે મારે માટે રસોઇ ન બનાવે. પરંતુ આશા છે કે **લાલા રામશરણદાસ** જલ્દી ગોઠવણ કરી દેશે. **લાલા રામ-શરણદાસ** અહીં કપાસનું કારખાનું ઉઘાડવાના છે જેથી અનેક કામ-વગરના આદમીઓની રોજી ઉઘડશે. સેવક **તીર્થરામ.**

पत्र १७०—वैकुंठपुरी पण दोषरहित नथी

૮ સપ્ટેમ્બર, ૧૮૯૫.

આપનો એક કૃપાપત્ર આજ મળ્યો, અત્યંત આનંદ થયો. હું તો ધારૂં છું કે આપ અહીં રહેશો તો જરાએ ખેંચ નહિ પડે; અને મારૂં તો એ નિશ્ચયપૂર્વક માનવું છે કે આ લોક તો શું પણ વૈકુંઠપુરીનું સ્થાન પણ કંઇ ન કંઇ દોષરહિત તો નથી. જ્યાં આપ છો ત્યાં વારૂ ખેંચ કેવી ? મારા ધારવા પ્રમાણે તો આ મકાન અ-ત્યંત ઉત્તમ છે. સેવક **તીર્થરામ.**

पत्र १७१

૪ ઑક્ટોબર, ૧૮૯૫.

હું આશા રાખું છું કે આવતી કાલે ભેટ કરી શકીશ. મહારાજજી! આપ દયા રાખ્યા કરશો. હું મારી મરજી પ્રમાણે તો કોઇ પણ વાત કરતો નથી, હા, કદાચ મારા કુલના વૃદ્ધ પુરુષોપ્રતિના સદ્ભાવને લીધે, અથવા તો કાંઈ અન્ય દબાણને લીધે મારાથી કોઇ અપરાધ થઈ ગયો હોય, તો આપ કૃપા કરીને ક્ષમા કરશો. અને સર્વ પ્રકારે આપના સેવક વધતા જાય છે. દાસની તો વિરુદ્ધ કામ કરવાની શક્તિજ નથી. આપ અહીં ક્યારે પધારશો? સેવક **તીર્થરામ.**

पत्र १७२—गुंसाइजीनी पासे आवनारा बधा खुदा बनी गया

સિયાલકોટ ૧૮ ઑક્ટોબર, ૧૮૯૫.

આપનો કોઈ પત્ર નથી. આપ દયા રાખ્યા કરશો. આપની દયાથી અહીં આવનારા બધા ખુદા બની ગયા છે; છતાં ભજન પણ કર્યા કરશે. સેવક **તીર્થરામ.**

पत्र १७३—गुंसाइजीना व्याख्यानमां पहेलेथीज प्रभाव

સિયાલકોટ ૨૧ ઑક્ટોબર, ૧૮૯૫.

પંડિત સાહેબના નોકર ક......એ મને સાચવવા માટે દશ રૂપીઆ આપ્યા હતા; અને મારી મોટી ભૂલ થઇ કે મેં લીધા. મારી પેટીમાંથી કોઇ એ રૂપીઆ ચોરી ગયું છે; અને મેં ઉધાર લઇને ભરી દીધા છે. હશે કાંઈ અફસોસ નથી. પરમાત્માએ ઠીકજ કર્યું છે; ઉપદેશ મળ્યો.

આપનો કૃપાપત્ર મળ્યો. અત્યંત આનંદ થયો. કાલ એઓએ (સનાતનધર્મસભા) મારા વ્યાખ્યાન માટે જાહેર ખબર નહોતી

આપી; છતાં આપની કૃપાથી મારા બોલતાં બોલતાંમાં સનાતનધર્મ-મંદિરનું મેદાન આદમીઓથી ચિકાર ભરાઇ ગયું હતું. ડેપ્યુટી સાહેબ તેમજ મોટા મોટા અમલદાર પણ હતા. દેશ ઉપર પણ બોલ્યો હતો. લોકોનાં નેત્ર અશ્રુઓથી ભરેલાં દેખાતાં હતાં; તાળીઓ પણ બહુજ પડી હતી. આપનો દાસ કદાચિત આ શુક્રવારે રાતની ગાડીમાં **લાહોર** જશે. આપ દયા રાખશો. સેવક **તીર્થરામ.**

पत्र १७४

સિયાલકોટ ૨ નવેમ્બર, ૧૮૯૫.

કાલ **અ**મૃતસરથી જવાબ આવ્યો છે કે મારી અરજી પહોંચતાં પહેલાં ત્યાં બીજો પુરુષ રખાઇ ગયો છે. આજ **પં**ડિત **ગણેશદત્ત** શાસ્ત્રી ગોસ્વામી સંસ્કૃત પ્રૉફેસર, મિશન કૉલેજ, **લા**હોર; અહીં આવ્યા છે. મારે ઘેર ઉતર્યા છે. સભામાં વ્યાખ્યાન આપશે. આપ કૃપા રાખ્યા કરશો. સેવક **તીર્થ**રામ.

पत्र १७५—मिशन कॉलिजमां प्रोफेसर निमाबुं

સિયાલકોટ ૨૧ ડિસેમ્બર, ૧૮૯૫.

આપના બે પત્ર મળ્યા. અત્યંત આનંદ થયો......આપની કૃપાને-દયાને લીધે **લા**હોરથી પત્ર આવ્યો છે કે મિશન કૉલેજની એજ્યુકેશનલ કમિટિએ મને ગણિતશાસ્ત્રના પ્રૉફેસરની જગ્યા આપવાનો અંદર અંદર નિર્ણય કર્યો છે. અને પ્રિન્સિપાલ સાહેબે મને પૂછ્યું છે કે મને એ મંજુર છે કે નહિ ? એપ્રિલની આખરથી ત્યાં કામ કરવાનું છે. પહેલે વર્ષે પગાર રૂ. ૧૮૦ અને ત્યાર પછી વધારે—આ વધામણીમાં પરમેશ્વરનું ભજન વિશેષ કરશો અને મારી મંદ બુદ્ધિમાં એમ જણાય છે કે એ ખબર હમણાં સર્વને ન જણાવવી. એ જગ્યા

મંજુર કરવાનો પત્ર હું આજ લાહોર લખું છું. મહારાજજી! કોઇ અપરાધ હોય તો ક્ષમા કરશો. હું પત્ર તો નિત્ય લખું છું.

સેવક **તીર્થરામ.**

पत्र १७६—आठ दिवस केवळ दूध उपर निर्वाह कर्या पछी त्रीश माइलनुं चक्कर लगाववुं

સિયાલકોટ ૨૩ ડિસેંબર, ૧૮૯૫.

હું કદાચ અહીંથી કાલ સોમવારેજ રાતની ગાડીમાં ચાલ્યો આવું. અનાજ ખાધાને આજ આઠ દહાડા થઈ ગયા છે. કેવળ દૂધજ પીઉં છું. પરન્તુ પૂરા ત્રીશ માઇલનું ચક્કર લગાવી આવ્યો છું. પણ જરાએ થાક નથી માલૂમ પડતો. આશા છે કે ગાઉન–ઝભ્ભો–અહીંથી પણ કદાચ મળી જશે.

સેવક **તીર્થરામ.**

ઈ. સ. ૧૮૯૬

पत्र १७७

સિયાલકોટ ૧૫ જાન્યુઆરી, ૧૮૯૬.

લ......નું આચરણ સારૂં નથી તેથી એને હું મારે ઘેરથી કહાડી મૂકવાનો વિચાર કરૂં છું. એ અપયશ અપાવનારો માણસ છે.

સેવક **તીર્થરામ.**

पत्र १७८

સિયાલકોટ ૧૮ જાન્યુઆરી, ૧૮૯૬.

આપનો કૃપાપાત્ર મળ્યો; અત્યંત આનંદ થયો. લ......હવે એને ઘેર રહે છે. ભણવા આવ્યા કરશે. મારી પાસે જે સારા વિદ્યાર્થીઓ હશે તેનેજ રાખીશ. આપ કૃપા કરીને અહીં પધારશો.

સેવક **તીર્થરામ.**

पत्र १७९

સિયાલકોટ ૫ ફેબ્રુઆરી, ૧૮૯૬.

ગુજરાત પણ એક રાત્રિએ ગયો હતો. ભગત ……ન મળ્યા. અલબત્ત ગુજરાત અને વઝીરાબાદના એન્ટ્રન્સ કલાસના ભણનારા વિદ્યાર્થીઓએ અત્યંત લાભ પ્રાપ્ત કર્યો; અને અત્યંત પ્રસન્ન થયા. બીજા પણ અનેક સજ્જનોનો મેળાપ થયો…… સેવક **તીર્થરામ.**

पत्र १८०—चार कलाक सुधी व्याख्यान

સિયાલકોટ ૧૦ ફેબ્રુઆરી, ૧૮૯૬.

આજ હું +ગંડદલ ગયો હતો. એ ગામ મુરારીવાળા કરતાં થોડું મોટું છે. એમાં માત્ર ક્ષત્રિય લોકોની વસ્તી છે. બધાં મકાન પાકાં છે. ત્યાંની સભામાં તો લાહોરની સાધારણ સભા કરતાં પણ અધિક શોભા દેખી. બે વાગ્યાથી લગભગ છ વાગ્યા સુધી મારૂં વ્યાખ્યાન થતું રહ્યું. જમ્મૂ કરતાં પણ લોક વિશેષ ખુશી થયા. આપ કૃપા રાખ્યા કરશો. થોડાં જાનનાં માણસો પણ આવ્યાં હતાં.

સેવક **તીર્થરામ.**

पत्र १८१—निजानंद

સિયાલકોટ ૧૪ ફેબ્રુઆરી, ૧૮૯૬.

આપની કૃપાથી પૂર્ણ આનંદ રહે છે. કાલ અહીં સત્સંગ હતો. પૂરા બે કલાક સુધી તો બધા નિર્વિકલ્પ શાન્તાત્મા બનીને બોલ્યા-ચાલ્યા વગર બેસી રહ્યા. ત્યાર પછી બે કલાક સુધી હું થોડું બોલ્યો. આપ કૃપાદષ્ટિ રાખ્યા કરશો. બધો આપનોજ પ્રકાશ છે.

સેવક **તીર્થરામ**

+ સિયાલકોટ જીલ્લાનું એક શહેર છે.

पत्र १८२—बोर्डिंगना अध्यक्ष थया

સિયાલકોટ ૫ માર્ચ, ૧૮૯૬.

હજુ સુધી કાંઇ નથી મળ્યું. આશા રાખું છું જલ્દી થોડી ભેટ કરીશ. અમારી સ્કૂલની બોર્ડિંગનો સુપરિન્ટેન્ડન્ટ પહેલાં એક મુસલમાન હતો. થોડા દિવસ પહેલાં એણે એક અનુચિત ચેષ્ટા કરી (હિન્દુ જે પ્રાણીના સોગન ખાય છે એ (ગાય)નું માંસ બોર્ડિંગમાં મંગાવ્યું હતું.) એ વાત બહાર આવી તેથી એને બરતરફ કર્યો છે. હવે મારા સિવાય બીજો કોઇ હિન્દુ બોર્ડિંગનો સુપરિન્ટેન્ડન્ટ બની શકે તેમ નથી, તેથી મારે તે કામકાજ સંભાળવું પડ્યું છે. આજ ત્યાં જવું પડશે. મેં જે જગ્યા ત્યાં (બોર્ડિંગમાં) રાખી છે એ આના કરતાં બહુજ સારી છે, અને આપને ત્યાં બહુ આરામ રહેશે. એકાન્ત પણ છે. આપ ક્યારે પધારશો ? સેવક **તીર્થરામ**.

पत्र १८३--जगतना बधा पदार्थ खोवाइ जवाना छे

સિયાલકોટ ૧૭ માર્ચ, ૧૮૯૬.

આપનાં બે કાર્ડ મળ્યાં. આપનું ધોતીયું બોર્ડિંગ હાઉસમાં તો કોઇ જગ્યાએ ન મળ્યું. ખબર નહિ કે ક્યાં ખોવાઈ ગયું. એટલું તો હું કહી શકું છું કે જેણે એ ધોતીયું ગુમાવ્યું છે, એણે જાણી જોઇને અથવા ખરાબ ચિત્તથી એ કામ નથી કર્યું. હશે. પરમેશ્વર બીજું આપી રહેશે. **જગતના સર્વ પદાર્થ એક દિવસ ખોવાઇ જવાના છે.** આપ દયા રાખ્યા કરશો. સેવક **તીર્થરામ**.

पत्र १८४

સિયાલકોટ ૨૨ માર્ચ, ૧૮૯૬.

આપનો ક્રોધભર્યો પત્ર મળ્યો; અત્યંત ખેદ થયો. મહારાજજી !

મારા અપરાધ ક્ષમા કરશો. હું તો મોટો મૂર્ખ છું. આજ કાલ મારી શારીરિક પ્રકૃતિમાં વિકાર રહે છે; મળાવરોધ રહે છે. અને શિરમાં પણ આરામ નથી. ભય રહે છે કે વખતે કોઈ ઉગ્ર શારીરિક પીડા ન આવી પડે. એક તરફ આપ ગુસ્સે થયા છો. હું તો હેરાન હેરાન છું. મારાથી કોઇ અપરાધ થયો હોય તો હું ખાત્રી આપું છું કે એનું કારણ મારી શારીરિક સ્થિતિનું ઠીક નહોવું તેજ છે. આપ કૃપાપૂર્વક ક્ષમા કરશો. કદાપિ બહારથી પત્ર લખવામાં હું ભૂલી જાઉં પણ ચિત્તથી તો હું સર્વદા આપના ચરણોમાં છું.

હવા ખાહે તો અમ જાનાં બ મેદાનમ કિ મેદાની;
કિ હમ નન વિશતઃ મે ખ્વાની વ હમ નાદીદઃ મેદાની.

અર્થઃ—હે પ્રાણાધાર ! હું તારો પ્રેમાભિલાષી છું ને મને ખબર છે કે તું તે જાણે છે. પત્ર લખ્યા વિના પણ તું મારા હૃદયને ઉકેલી શકે છે તેમજ મુખ જોયા વિના પણ મારા અન્તઃકરણને જાણી લે છે.

આજ મેં થોડી મીંઢીઆવળ ખાધી છે; કદાચિત એનાથી આરામ થઇ જશે. હવે મેં એન્ટ્રન્સના પેપર જોવાની શરૂઆત કરી છે. આપ કૃપાદૃષ્ટિથી બધાં કામ સારી રીતે જલ્દી સંપૂર્ણ કરાવી દેશો. વૈશાકી મેળામાં જવાને માટે આપ જેવી રીતે આજ્ઞા કરશો તે પ્રમાણે નિર્ણય કરી લઇશ.

આ દીન સેવકથી જે અપરાધ થયો છે એ કૃપા કરીને આપ જલદી જણાવશો કે હવે પછી સાવધાનતા રાખવામાં આવે. આ અપરાધીના અવગુણોને મનમાં ન લાવશો. કોને ખબર છે કે આ જગતમાં બીજા કેટલા દિવસ રહેવું છે કે જેથી એ શોક લઇનેજ શરીર છોડું.

સેવક **તીર્થરામ.**

पत्र १८५—शारीरिक आरोग्यनी आवश्यकता

સિયાલકોટ ૩૦ માર્ચ, ૧૮૯૬.

આપનો કૃપાપત્ર મળ્યો, અત્યંત આનંદ થયો. શારીરિક આરોગ્ય નિઃસંદેહ આવશ્યક વસ્તુ છે. એ ઠીક થવાથી મન ઠીક થઇ જાય છે. અહીં એક ઉત્સવ થયો હતો જેમાં બહારથી સાધુ બ્રાહ્મણોને પણ બોલાવ્યા હતા; અને વ્યાખ્યાતા હું હતો. ચાર કલાક સુધી મારૂં ભાષણ રહ્યું. આપની દયાથી લોક અત્યંત પ્રસન્ન થયા. શહેરના ધનિક પુરુષો પણ બધા હાજર હતા. સેવક **તીર્થરામ.**

पत्र १८६—तपोवननां दर्शननो संकल्प

સિયાલકોટ ૧૩ એપ્રિલ, ૧૮૯૬.

આપની દયાથી આજ પેપર તપાસવાનું કામ પૂરૂં થયું છે. હવે તો જો આપ આજ્ઞા આપો તો તપોવનના દર્શનનો સંકલ્પ ઉઠયો છે તો ત્યાં ચાલ્યો જાઉં. ત્યાંથી પાછો આવીને લાહોર ચાલ્યો આવીશ. લાહોરથી પરવાનગી આવી ગઇ છે. મે મહીનાની પહેલાં ત્યાં જવાનું છે. સેવક **તીર્થરામ.**

पत्र १८७--बी॰ ए॰ ना तमाम विद्यार्थीओनुं गणित लेवुं

લાહોર ૩ મે, ૧૮૯૬

આપનો કોઇ કૃપાપત્ર નથી. આપ દયા રાખ્યા કરશો. એન્ટ્રન્સનું પરિણામ હજુ સુધી બહાર નથી આવ્યું. બી. એ. ના જેટલા વિદ્યાર્થી અમારી કૉલેજમાં દાખલ થયા છે એ બધાએ ગણિત લીધું છે.

સેવક **તીર્થરામ.**

પત્ર ૧૮૮—સાડાત્રણસો રુપિયાનું એકદમ ઉડાવી દેવું

૨૭ મે, ૧૮૯૬.

આપનો કૃપાપત્ર મળ્યો, અત્યંત આનંદ થયો......યુનિવર્સિટી-માંથી સાડાત્રણુસો રૂપીઆ મળ્યા હતા. તે લેણુદારોને આપી દીધા છે. મહીનાનું ભાડું, આખા મહીનાને માટે લોટ, ઘરને માટે વાસણુ, ખાટલા, કબાટ વગેરે ખરીદી લીધાં છે. દૂધનો હિસાબ પણુ ચૂકાવી દીધો છે. હવે ફક્ત એક રૂપીઓ દેવાનો બાકી રહ્યો છે. એ રૂપી-આમાંથી ઉપર લખેલાં કામ કરતાં બીજું કોઈ પણુ કામ થઇ શકે તેમ નહોતું. આપ ગુસ્સે ન થશો. આપને જે કોઇ વસ્તુની જરૂરત હોય તે હજુ પણુ સારી રીતે પૂરી પડી શકે તેમ છે. થોડાં પુસ્તકો પણુ લીધાં છે. આપની અત્યંત કૃપા થઇ છે. આપ દયા રાખશો.

સેવક **તીર્થરામ.**

પત્ર ૧૮૯—પિતાજીનો ક્રોધ

૧ જુન, ૧૮૯૬.

પિતાજી મારા ઉપર બહુ ગુસ્સે છે, અને ખાસ કરીને તો એ માટે કે હું ઘરવાળાંને મારી સાથે (**લાહોર**) લેતો આવ્યો છું. કદાચિત એ ત્રણુ દિવસમાં અહીં આવે પણુ કાંઈ ભરોંસો નથી. આપ દયા રાખશો.

સેવક **તીર્થરામ.**

પત્ર ૧૯૦—ગુસાંઇજીનો તીવ્રત્યાગ

૫ જુન, ૧૮૯૬.

આપનો એક કૃપાપત્ર આજ મળ્યો, અને એક કાલ મળ્યો હતો. હું તો કેવળ આપનોજ છું. કોઈ પણુ વસ્તુને મારી નથી સમજી બેઠો. સાંસારિક દ્રવ્યને એકઠું કરવું એને હું આનંદનું કારણુ નથી

સમજ્યો. તેમ ઘરેણાં બનાવવાનો કે બીજી કોઇ વસ્તુઓ સંગ્રહ કરવાનો વિચાર નથી. **આપની કૃપાથી ઘરને બદલે વૃક્ષની છાયા, વસ્ત્રોને બદલે વિભૂતિ, શય્યાને બદલે ભૂમિ અને ખાવાને માટે ભિક્ષાન્ન મળે તો હું અત્યંત આનંદ માનું છું. કયા ધનને માટે હું આપને ગુસ્સે કરૂં?** ભિખારીની પેઠે રહેવાની જો આપ **આજ્ઞા આપો તો આ સર્વનો ત્યાગ કરીને સાધુઓની પેઠે રહેવાને પણ તૈયાર છું.** કૉલેજમાં કામ પણ કરતો રહીશ. ત્યાંથી જે મળે તેનો આપની મરજીમાં આવે તેમ ઉપયોગ કરશો. જો વાજબી લાગે તો અમારે ઘેર પણ તેમાંથી આપ્યા કરજો. **આ દીન સેવક તો કેવળ કામ કરવાથી અને પરમાત્માને ચિત્તમાં ધારણ કરવાથી એવું સુખ પામે છે કે એને બાહ્ય વિષયનું સુખ અને આડંબર કે ઠાઠમાઠની કિંચિત માત્ર પણ આવશ્યકતા નથી મને તો ઈશ્વર નિમિત્ત કામ કરવામાંજ સુખ મળે છે.** એ પગારજ પૂરતો છે. મારો એ પગાર જાણે ને આપ જાણો. **મારો આત્મા તો એ પદાર્થોથી નથી ઘટતો તેમ નથી વધતો. સર્વદા આનંદરૂપ છે.** એ બધું આપની કૃપાનું ફળ છે. આપ પધારશો ત્યારે વિસ્તારપૂર્વક વિવેચન કહીશ. કાલ પિતાજી અહીં પધાર્યા છે. તેથી આવતી કાલે શનિવારે તો હું આપના ચરણકમળનો સ્પર્શ નહિ કરી શકું. આપની જે મંછા હોય તે મને સ્પષ્ટ લખ્યા કરશો. સેવક **તીર્થ**રામ.

પત્ર ૧૯૧—શરીરની બાહ્ય સ્થિતિ

૧૧ જુન, ૧૮૯૬,

આપના બે કૃપાપત્ર મળ્યા, અત્યંત આનંદ થયો. પિતાજી ગુસ્સે નથી થયા, અને શા માટે થાય? હું તો શરીરની બહાર સ્થિતિ

અનુભવતો હતો. મારી પાસે જે પચાસ રૂપીઆ બચ્યા હતા તે એમની સેવામાં ભેટ કરી દીધા હતા. મારૂં કામ હું ઉધાર લઇને ચલાવું છું. અને આનંદમાં છું........

*જગદ્દગુરૂ સ્વામી શંકરાચાર્ય મને એક દિવસ જમ્મૂ લઈ જવા ધારે છે. એમને જમ્મૂના રાજાએ બોલાવ્યા છે. એમનું પ્રસ્થાન કાલ શુક્રવારે સાંજે થશે. રેલને રસ્તે ત્યાં પરમદિવસે શનિવારે પહોંચી જશે. એમની સાથે રાજા હરવંશસિંહજીના વજીર, પં. દીનદયાળજી અને લાહોરના બીજા થોડા ધનાઢ્ય ગૃહસ્થો હશે. મને તો ફક્ત જમ્મૂના મહારાજાનો સમાગમ કરાવવાજ લઈ જાય છે. મેં હજુ સુધી દૃઢ નિર્ણય નથી કર્યો. આપની જેવી અંદરથી આજ્ઞા મળશે તેમ કરીશ. હું આપનો એક દીન સેવક છું. આપ પરિશ્રમ ન માનો તો આપ પણ ગુજરાંવાલા રેલ્વેસ્ટેશનપર પધારશો. હું જો (એમની સાથે) હઉં તો આપ પણ જમ્મૂ ચાલશો. સેવક તીર્થરામ.

पत्र १९२

૧૩ જુન, ૧૮૯૬.

મહારાજ ! સ્વામીજીની સાથે કાલે હું જમ્મૂ નથી ગયો કારણ કે

* જગદ્દગુરૂ શંકરાચાર્ય એટલે શ્રી ૧૦૮ પરમહંસ પરિવ્રાજકાચાર્ય શ્રીસ્વામી રાજરાજેશ્વર તીર્થ છે. કે જેઓ એ સમયે દ્વારકાં મઠના મુખ્ય અધિષ્ઠાતા હતા. એઓ તે વખતે લાહોર પધાર્યા હતા, ગુંસાઈ તીર્થરામને એમણેજ નીચેના શબ્દોમાં સંન્યાસ ધારણ કરવાની આજ્ઞા આપી હતી:—“ જ્યારે પૂર્ણ ઉન્મત્ત અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય ત્યારે સ્વયં વિદ્વજ સંન્યાસ ધારણ કરી લેજો.” એ આજ્ઞાનુસાર ગુંસાઈજીએ એ અવસ્થા પ્રાપ્ત થતાંજ ટિહરીની પાસે ગંગાતટપર સંન્યાસ આશ્રમ ધારણ કર્યા; અને તેમને પોતાના પરમગુરુ સમજીને પોતાના નામની પાછળ તીર્થ સંજ્ઞા ધારણ કરી. જેથી સ્વામી રામતીર્થ એ નામથી પ્રસિદ્ધ થયા.

આજ રજા નહોતી. પણ આજ ત્યાં પહોંચવાનું વચન આપ્યું છે ને કાલે રવિવારે તો અહીં પાછાં આવવું પડશે. રાતની ગાડીમાં આવવા જવાનું બનશે. **સિયાલકોટ**માં પણ કદાચિત્ થોડા કલાક રોકાઉં. મહારાજજી ! હું ગમે તે કરૂં પણ મારૂં ચિત્ત આપના ચરણમાંજ છે. જગદ્દગુરૂની સાથે **પં. ભાનુદત્તજી, પં. ગણપતિજી, પં.** દીનદયાળ. **અમૃતસર**ના પાંચ મહાન્ પ્રસિદ્ધ પંડિત અને થોડા **લાહોર**ના ધનાઢ્ય સજ્જનો ગયા છે............ સેવક **તીર્થરામ.**

पत्र १९३—गुंसाइजीनो प्रेमप्रभाव

૧૬ જુન, ૧૮૯૬.

હું ગઇકાલે રવિવારે સવારની ગાડીમાં **જમ્મૂ** ગયો હતો; અને રાતની ગાડીમાં **લાહોર** આવી ગયો હતો; કે જે આજ સોમવારે સવારે **લાહોર** પહોંચી સ્ટેશનથી પરભાર્યો ભણાવવા કૉલેજમાં ચાલ્યો ગયો હતો. **સિયાલકોટ**ના માણસો રાત્રે સ્ટેશનપર મળવા આવ્યા હતા. પચાસ કરતાં પણ વધારે માણસો હતા. બધા બહુ પ્રેમપૂર્વક મળ્યા. **જમ્મૂ**માં પણ ઘણો સમાગમ થયો. ત્યાં પણ અનેક લોકો મળવા આવ્યા હતા. **મહાત્મા નિ**......પણ મળ્યા. **અમૃતસર**ના **પંડિત ગિ**......અને **પંડિત મો**......બહુ પ્રેમી છે. આપ શીઘ્ર પધારશો.

સેવક **તીર્થરામ.**

पत्र १९४—मिशन कॉलेजमां व्याख्यान

૨૦ જુન, ૧૮૯૬.

આજ મિશન કૉલેજમાં મારૂં વ્યાખ્યાન હતું, લોક બહુ પ્રસન્ન થયા; અને મિશન કૉલેજના પ્રિન્સિપાલ સાહેબે એને છપાવવાની પ્રેરણા કરી હતી. હું કદાચ કાલ **જમ્મૂ** જાઉં, પણ નિશ્ચયપૂર્વક નથી કહી શકતો. પરમદિવસે છુટ્ટી છે. સેવક **તીર્થરામ.**

પત્ર ૧૯૫

૪ જુલાઈ, ૧૮૯૬.

હું આજ સુધીમાં કાંઈ ભેટ નથી કરી શક્યો. ક્ષમા કરશો. આપને જ્યારે વિલંબનું કારણ માલૂમ પડશે ત્યારે ચિત્તમાં જરા પણ વ્હેમ નહિ રહે. આપ દીન સેવક ઉપર ગુસ્સે ન થયા કરો. **આ સેવકના શરીરના ટુકડે ટુકડા કરવાની જો આજ્ઞા મળે તોપણ પૂર્ણ આનન્દ મનાય તેમ છે અને અત્યંત કૃપા સમજાય તેમ છે.**

સેવક તીર્થરામ.

पत्र १९६—व्याख्यानमां पंडितोनुं विस्मित थवुं.

૨૦ જુલાઇ, ૧૮૯૬.

અહીં કાલ એક મારૂં વ્યાખ્યાન થયું હતું. **પં. દીનદયાળ, પં.** ગોપીનાથ અને અન્ય સર્વ શ્રોતાવર્ગ આપની કૃપાથી અત્યંત વિસ્મિત થઈ ગયા હતા. આપની દયાથી બધા બહુ કૃપા રાખે છે. આપ દાસ ઉપર કૃપાદૃષ્ટિ રાખ્યા કરશો. સેવક **તીર્થરામ.**

पत्र १९७—गुंसाइजीना मानमां बोर्डिंगमां प्रीतिभोजन.

૨૬ જુલાઇ, ૧૮૯૬.

આજ ખાસ આ સેવકને કૉલેજના બોર્ડરોએ પોતાનાં પ્રેમ, ભક્તિ અને ઉત્સાહ દેખાડવા માટે ભોજન માટે નિમંત્રણ કર્યું હતું. તેમને ઉપદેશ પણ આપ્યો હતો. અત્યંત પ્રસન્ન થયા. તેમણે પણ અત્યંત પ્રીત અને પ્રેમ જાહેર કર્યો. આ બધી આપની કૃપા છે.

સેવક તીર્થરામ.

પત્ર ૧૯૮—મથુરામાં

મથુરા. ૩ ઑગસ્ટ, ૧૮૯૬.

પંડિત દીનદયાળ સાહેબની સાથે હું કાલે અહીં પહોંચી ગયો છું. ભિવાનીથી (એક શહેરનું નામ છે) અહીં ૨૬ છવ્વીસ કલાકમાં પહોંચ્યા. શહેર બહુ ખૂબસુરત છે; અને ખાસ કરીને મંદિર તો અત્યંત અદ્‌ભુત અને રમણીય છે. બે ત્રણ દિવસ પછી વૃન્દાવન જઈશું. ત્યાંનું ઠેકાણું ઈદાની કાલમાં—નારાયણ સ્વામીનો આશ્રમ. ફરવાનો અહીં ઠીક અવકાશ મળે છે. અહીં વર્ષાદ ઘણો છે. દૂધનો લાહોરમાં ભાવ છે તેજ અહીં છે. સેવક તીર્થરામ.

પત્ર ૧૯૯—વ્રજની યાત્રા

વૃન્દાવન. ૯ ઑગસ્ટ, ૧૮૯૬.

આપનો કૃપાપત્ર મળ્યો; અત્યંત આનંદ થયો. આજ અમે વ્રજની યાત્રા કરવા જઈએ છીએ. ગોવર્ધન, બરસાના, નન્દગ્રામ, ગોકુલ, બલ્હાવ એ સ્થળો જોઈશું. આશા રાખું છું કે સપ્ટેમ્બર મહીનામાં આપના ચરણકમળમાં હાજર થઇશ. આપ તો પહેલાના ઠેકાણેજ પત્ર લખશો. ત્રણ મહાત્માનાં દર્શન થયાં. ઠેકાણું:—વૃન્દાવન ધામ; કેશીઘાટ, નારાયણસ્વામીની મારફત તીર્થરામને મળે. પં. દીનદયાળજીના તરફથી "જયશ્રીકૃષ્ણચંદ્ર મહારાજની." સેવક તીર્થરામ.

પત્ર ૨૦૦

વૃન્દાવન ધામ. ૧૬ ઑગસ્ટ, ૧૮૯૬.

કાલે અમે બધા વ્રજની યાત્રા કરીને પાછા આવ્યા. હવે તો અહીં બે અઠવાડીયાં કરતાં પણ થોડું રહેવાની આશા છે. બહુ ફર્યા

ને ચક્કર લગાવ્યાં. આ ભૂમિ સર્વ પ્રકારે પરિક્રમણ કરવા યોગ્ય છે. ાપ દયા રાખ્યા કરશો. પંડિતજીના નમસ્કાર. સેવક **તીર્થ**રામ.

પત્ર ૨૦૧

મથુરા. ૨૪ ઑગસ્ટ, ૧૮૯૬.

આજ અમે વૃન્દાવનથી ચાલીને મથુરા આવ્યા છીએ. બે વસ અહીં રહીને દિલ્હી જઇશું. વૃન્દાવનમાં વ્યાખ્યાન થયાં હતાં. હીં પણ થશે. દિલ્હીથી હું પણ કદાચ પંડિતજી સાથે **સી**મલા ાઉં. પણ નક્કી કાંઇ નથી કહી શકતો. હરકોઇ રીતે બે અઠવાડીયામાં ાહોર પહોંચવાની આશા રાખું છું. સેવક તીર્થરામ.

પત્ર ૨૦૨—મથુરામાં વ્યાખ્યાન

મથુરા. ૩૦ ઑગસ્ટ, ૧૮૯૬.

આપનો એક કૃપા પત્ર મળ્યો, અત્યંત આનંદ થયો. મારૂં તાનું ચિત્ત પણ આપના ચરણોમાં જલ્દી હાજર થવા ઇચ્છે છે. ન્તુ હમણા **સી**મલામાં જન્માષ્ટમીપર વાર્ષિકોત્સવ છે. **પં**ડિતજીએ રા ત્યાં આવવાની **સી**મલાવાળાને ખબર આપી દીધી છે અને ઓએ ત્યાં નોટિસમાં મારૂં નામ પણ છપાવી રાખ્યું છે. **પં**ડિતજી ને ત્યાં આજ લઇ જવા ધારે છે. હરકોઇ રીતે ત્યાંથી નવ દસ વસમાં **લા**હોર પહોંચવાની આશા રાખું છું. ચિત્ત તો આપના રણોમાં રહે છે. કાલ અહીં મારૂં અંગ્રેજી ભાષામાં વ્યાખ્યાન થયું નું. આજ પંડિતજીનું છે. શહેરના સર્વ સંભાવિત ગૃહસ્થો સાંભળવા ાવ્યા હતા. આપ દયા રાખ્યા કરશો. **પં**ડિતજીના તરફથી 'જય-કૃષ્ણચંદ્રજી' **સિમલાનું ઠેકાણું:—શહેર સિમલા—બાબૂ નાનકચંદ** ાહેબ, પ્રેસીડૅન્ટ—સનાતનધર્મસભાની મારફત ગુંસાઇ તીર્થરામને મળે.

સેવક **તીર્થ**રામ.

પત્ર ૨૦૩—મહેમાનોની ભરતી અને ઉધાર લઇને કામ ચલાવવું.

૯ નવેમ્બર, ૧૮૯૬.

પંડિત રા...... અને એક અન્ય સજ્જન અહીં આવ્યા છે. આજ સવારની ગાડીમાં જતા રહ્યા છે. કોઇ કામ પ્રસંગે આવ્યા હતા. આપ ક્યારે પધારશો ?

આજકાલ બહુ મહેમાન આવે છે. મુરારીવાળાનાં બીજાં બે માણસો આજ આવ્યાં છે. થોડામાં થોડું રોજનું ત્રણ રૂપીઆ ખર્ચ થાય છે. દેવું કરતો જાઉં છું. સેવક **તીર્થરામ.**

ઈ. સ. ૧૮૯૭

પત્ર ૨૦૪—પૈસાની ખેંચ અને સંબંધીઓનો ક્રોધ

૬ જાન્યુઆરી, ૧૮૯૭.

હું કાલે આપની સેવામાં અઠ્ઠાવીશ રૂપીઆ મોકલીશ. એમાંથી અર્ધા પિતાજીને આપજો. એમને હું લખી ચૂક્યો છું. આ મહીનામાં મારી પાસે માત્ર ત્રણ રૂપીઆ બચ્યા છે. અને આખા મહીનાનું ખર્ચ તો હજુ માથાપર છે. લોટ પણ નથી તેમ ઘી સિવાય બીજું કશું પણ નથી. દેવામાં પણ આ વખતે દમડી પણ નથી આપી; તેમ કોઇ વિદ્યાર્થીને પણ લેશ માત્ર સહાયતા નથી કરી; છતાં પણ બધાં ગુસ્સે છે; અને મેણાં ઉપર મેણાં મારે છે. આજકાલ મારી પાસે કોઇ રસોયો નથી. બહુ હેરાન થાઉં છું. સેવક **તીર્થરામ.**

પત્ર ૨૦૫—સ્વરુપમાં સ્થિત રહેવાથી આનંદ

૨૨ ફેબ્રુઆરી, ૧૮૯૭.

જ્યારે જ્યારે અવકાશ મળે છે ત્યારે અંગ્રેજીમાં વેદાન્તનાં પુસ્તકે વાં છું; રજાના દિવસોમાં ચિત્તને એકાગ્ર કરવાનો અધિક

અવકાશ મળે છે. આનંદ તો કેવળ પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિત રહે-વાથીજ મળે છે અને સમસ્ત વિશ્વપર આપણીજ સત્તા છે. આપણે વ્યર્થ પોતાને અન્યને અધીન માની લઈએ છીએ. આપ દાસપર દયા રાખ્યા કરશો. સેવક **તીર્થરામ.**

પત્ર ૨૦૬

૧૧ માર્ચ, ૧૮૯૭.

આપની કૃપાથી અત્યંત આનંદ રહે છે. સળેખમે શરીરને થોડું હેરાન કર્યું છે. પરન્તુ પારમાર્થિક ગ્રન્થ વાંચવાથી અને અન્ય કાર્યમાં ચિત્ત પ્રસન્ન રહે છે. આપ દયા રાખ્યા કરશો. સેવક **તીર્થરામ.**

પત્ર ૨૦૭—ચિત્તની સ્થિરતા

૧૩ માર્ચ, ૧૮૯૭.

આપનો કૃપાપત્ર આજ મળ્યો. અત્યંત આનંદ થયો. આપે જે વખતે કાર્ડ લખ્યું હતું તેમ આપ તે સમયે જેવી અવસ્થામાં હતા તેમ હું પણ તે સમયે બરોબર તેવીજ સ્થિતિમાં હતો; અને આ-પના પ્રતિ લખવા માટે આ કાર્ડ લીધું હતું. પરન્તુ માત્ર સરનામું લખીનેજ રહેવા દીધું હતું. આપની દયાથી હવે અત્યંત આનંદ છે. **શુભ ભાગ્ય હોય તોજ ચિત્ત સ્થિર થતાં શીખે છે.**

સેવક **તીર્થરામ.**

પત્ર ૨૦૮

૧૭ એપ્રિલ, ૧૮૯૭.

મારા પગનું ગુમડું બહુ પીડા કરતું હતું. આજ બી. એ. ની પરીક્ષાનું પરિણામ બહાર પડયું છે. આવું ખરાબ પરિણામ કદી પણ

નહોતું નીકળ્યું. સમસ્ત પંજાબમાં ચોથા ભાગના વિદ્યાર્થીઓ પણ પાસ નથી થયા. બધા વિષયોમાં અનેક નાપાસ થયા છે. મારા વિદ્યાર્થીઓમાંથી એક ત્રીજો અને એક પાંચમો નંબર રહ્યો છે. ગણિતશાસ્ત્રમાં પણ બધી કૉલેજોમાં બહુ વિદ્યાર્થી નાપાસ થયા છે. મારા પગારમાં આ વર્ષે વધારો નહિ થાય. એટલી તો મહેનત કરી ને પરિણામ તો આવું આવ્યું. ચિત્ત આજકાલ બહુ વ્યગ્ર રહે છે. આપ ક્યારે આવશો ? સેવક **તીર્થરામ.**

पत्र २०९

૧૮ એપ્રિલ, ૧૮૯૭.

હું આપની કૃપાથી મારો સમય વ્યર્થ કામકાજમાં નથી ગુમાવતો અને ખાસ કરીને વેદાન્તચર્ચાજ થાય છે. ભવિષ્યમાં આપની આજ્ઞાનુસાર અન્ય વાતચીતનો સંપૂર્ણ ત્યાગ કરવાનો યત્ન કરીશ. આપ દયા રાખ્યા કરશો. ચિત્ત આજકાલ ઉદાસ છે. સેવક **તીર્થરામ.**

पत्र २१०

૨૮ એપ્રિલ, ૧૮૯૭.

કાલે એફ. એ. ની પરીક્ષાનું પરિણામ નીકળ્યું છે. બધી કૉલેજોના વિદ્યાર્થીઓ લગભગ અર્ધા પાસ થયા છે. મિશન કૉલેજ ઠીક રહી છે. આપની કૃપાથી ગણિતશાસ્ત્રમાં પણ ઠીક છે. માત્ર પાંચ વિદ્યાર્થી ગણિતશાસ્ત્રમાં નાપાસ થયા છે; અને તે પણ સાઠમાંથી. સ્કૉલરશિપ પણ ચાર મિશનકૉલેજમાં આવી છે. સેવક **તીર્થરામ.**

पत्र २११—वेदपाठश्रवणनुं फळ

૨૩ જુન, ૧૮૯૭.

આપનો આજ કૃપાપત્ર મળ્યો, અત્યંત આનંદ થયો. **વેદોનો**

માત્ર પાઠ સાંભળવાથીજ મારા ચિત્તને સમાધિની દશા પ્રાપ્ત થઈ જાય છે, અને અત્યંત આનંદની દશા આચ્છાદિત થાય છે. એ અત્યંત ઉત્તમ કાર્ય છે. સેવક **તીર્થરામ.**

पत्र २१२—हरिचरण*नी पावडीमां निवास

૭ ઑગસ્ટ, ૧૮૯૭.

અમે આ નવા મકાનમાં આવી ગયા છીએ. એ મકાન હરિચરણની પાવડીમાં છે. હરિચરણમાં શ્રી (**તીર્થ**) ગંગાજીનો નિવાસ છે અને **તીર્થ** (રામ) ને પણ હરિચરણમાં રહેવું ઉચિત છે. અહીં આવ્યો છું ત્યારથી હરિચરણોમાંજ ધ્યાન છે અને સ્વરૂપમાં—શ્રી ગંગાજળમાં આપની દયાથી સ્નાન કરૂં છું. સેવક **તીર્થરામ.**

पत्र २१३—वेदान्तविचार अने भजन

૫ ઑગસ્ટ, ૧૮૯૭.

આપના બે કૃપાપત્ર મળ્યા; અત્યંત આનંદ થયો. રજાના અંતમાં ગણિતશાસ્ત્રનું એક પુસ્તક લખીશ. આજકાલ તો વેદાન્તવિચાર, ભજન અને એકાન્તસેવનમાં સઘળો સમય ગાળું છું. એમાં એવો આનન્દ આવે છે કે છોડતાં જીવ નથી ચાલતો. આપની અત્યંત દયા છે. બાલબચ્ચાં બધાં મોકલી દીધાં છે. હું એકલો છું. કદાચ થોડા દહાડામાંજ આપના ચરણોમાં હાજર થાઉં. સેવક **તીર્થરામ.**

पत्र २१४—वेदान्तशास्त्रज परम सत्य छे

૬ ઑગસ્ટ, ૧૮૯૭.

આપનો કૃપાપત્ર મળ્યો, અત્યંત આનંદ થયો. વાસ્તવિક રીતે

* એક શેરીનું નામ.

તો થોડો પણ અભ્યાસ (અથવા મનન) કરવાથી શાસ્ત્રાનુસાર સારૂં ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. સંસારમાં જો કોઇ વસ્તુ (અર્થાત્ શાસ્ત્ર) સત્ય હોય તો તે વેદાન્તશાસ્ત્રજ છે. બહુ કૃપા કરી છે આપે. ધન્ય છે.

સેવક **તીર્થરામ.**

पत्र २१५—मनुष्यदेह क्यारे सफळ कहेवाय ?

૭ ઑગસ્ટ, ૧૮૯૭.

વ્યવહારકાલમાં હરતાં ફરતાં ને સઘળાં કામ કરતાં પણ જો આપણી વૃત્તિ બ્રહ્માકાર રહે અને ચિત્ત એ ઉચ્ચ અવસ્થામાંથી કદી પણ નીચે ન ઉતરે તો આપણું જીવન ધન્ય છે. નહિ તો મનુષ્ય જન્મ નિષ્ફળજ ગુમાવ્યો.

સેવક **તીર્થરામ.**

पत्र २१६—वेदान्त मननथी आनंद

૧૧ ઑગસ્ટ, ૧૮૯૭.

આપનો કૃપાપત્ર કાલે મળ્યો, અત્યંત આનંદ થયો. વેદાન્ત-શાસ્ત્રના વિષયના અંગ્રેજીમાં અનેક ગ્રંથો વાંચ્યું છું. પરન્તુ જે આનંદ એકાન્તમાં બેસીને વિચારવામાં અને અંદર ધારણ કરવામાં આવે છે તે વાંચવામાં નથી આવતો. આપની કૃપાથી આવી રીતે જે કાંઈ પ્રાપ્ત થાય છે તેનો બહુધા જિજ્ઞાસુઓને અંગ્રેજીમાં ઉપદેશ પણ કરતો રહું છું. મનમાં તો એમ આવે છે કે એજ આનંદમાં રજાના દિવસો પણ ગાળું............

સેવક **તીર્થરામ.**

पत्र २१७—सोनानी घडीआळनुं इनाम

૩ સપ્ટેમ્બર, ૧૮૯૭.

આપનું માત્ર એકજ કાર્ડ **હાંસી**માં મળ્યું હતું અને બીજું

લાહોર આવીને મળ્યું. આપ દાસ ઉપર દયા રાખશો. પુસ્તક તો કદાચ લખી નાખીશ ને જરૂર લખીશ, પણ આજકાલ તો વેદાન્તવિચાર અને એકાન્તસેવનમાંજ દિલ લાગ્યું છે. **હાંસીના લોક આસ્તિક હતા** અને કોઇ કોઇ તો વેદાન્તવિચાર પણ સારી રીતે સમજતા હતા. **ભિ**વાનીના લોક વિશેષ સત્સંગી હતા. **હિ**સારના લોકો તો ઘણા ખરા આર્યસમાજી હતા પણ પ્રસન્નચિત્ત હતા. મારી સાથે બધા પ્રીતિ કરતા હતા. માસાજીએ મને એક સોનાનું ઘડીઆળ ઇનામમાં આપ્યું છે. આપના વિષયમાં સત્સંગીઓને ઘણું કહેવામાં આવ્યું હતું.

સેવક **તીર્થ**રામ.

पत्र २१८

वेदान्त अभ्याससथी धारणानुं वधवुं अने संकल्पसिद्धिनी प्राप्ति

૮ સપ્ટેમ્બર, ૧૮૯૭.

આપનો કૃપાપત્ર મળ્યો, અત્યંત આનંદ થયો. હું પાંચ છ દહાડામાં આપના ચરણોમાં હાજર થઇશિ. લાહોરમાં રહીને મેં વીશ કરતાં વધારે વેદાન્તનાં અંગ્રેજીમાં પુસ્તકો જોયાં છે અને વિચારપૂર્વક વાંચ્યાં છે. એ પુસ્તકોમાં ઉપનિષદો અને અન્ય પ્રમાણભૂત ગ્રંથોના પૃથક્ પૃથક્ ભાગ આપેલા છે. **ગ્રંથોના સત્સંગથી ધારણા બહુજ વધે છે,** અને વાસ્તવિક આનંદ ધારણામાંજ છે. જેવી રીતે બીજ જમીનમાં દાબવાથી ઉગે છે તેવી રીતે સ્ફુરણા અને સંકલ્પને રોકી રાખવાથી સંકલ્પસિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે. આપનો આ વિષયમાં વિશેષ અનુભવ છે. જેવી રીતે પડછાયાની તરફ પીઠ ફેરવીને સૂર્ય ભણી ચાલવાથી પડછાયો પાછળ પાછળ આવે છે તેવી રીતે સંસાર અને **માયામાંથી ચિત્તને ઉપરામ કરવાથી સંસાર સેવક બની જાય છે.** આપ દાસપર કૃપાદષ્ટિ રાખ્યા કરશો. સેવક **તીર્થ**રામ.

पत्र २१९—निर्भयपदनी प्राप्ति

૧૧ સપ્ટેમ્બર, ૧૮૯૭.

આપની દયાથી તો આજકાલ નિર્ભયપદની પ્રાપ્તિ થઇ છે; એટલે કે કેવળ નિર્ભયતા અને સર્વ દશામાં આનન્દની અવસ્થા. આપની દયા હશે તો મુરારીવાલા વગેરે હરેક સ્થળે એજ સ્થિતિ રહેશે.

સેવક **તીર્થરામ.**

पत्र २२०—आजकाल आनापर अभ्यास छे

૧૭ ઑક્ટોબર, ૧૮૯૭.

" तमेवैकं जानथ आत्मानमन्या वाचो विमुञ्चथ, अमृतस्यैष सेतु "*

" એક માત્ર આત્માને જાણ. એના સિવાય અન્ય વાત ન કર. સાંભળ એજ અમૃતનો પૂલ છે. " સેવક **તીર્થરામ.**

पत्र २२१—पितापर पत्र

૨૫ ઑક્ટોબર, ૧૮૯૭.

આપની મારાપર નિત્ય કૃપા રહે ! ચરણવંદના. આપનો કૃપાપત્ર મળ્યો, અત્યંત આનંદ થયો. **આપના પુત્રનું શરીર તો હવે વેચાઇ ગયું;** વેચાઇ ગયું રામની પાસે. એનું પોતાનું નથી રહ્યું: **આજ દીવાળીને દહાડે તે પોતાનું શરીર હારી બેઠો ને મહારાજને જીતી લીધા.** આપને ધન્યવાદ છે ! હવે જે વસ્તુની આવશ્યકતા હોય તે મારા **માલેક** પાસેથી માગી લ્યો. તત્કાલ એ પોતેજ આપી દેશે. અથવા મારી પાસેથી મોકલી દેશે. પણ એક-

* मण्डकोपनिषद्

વાર નિશ્ચયપૂર્વક આપ એની પાસે માગો તો ખરા. ૧૯-૨૦ દિવસથી મારૂં બધું કામકાજ એ પોતેજ ઘણી સંભાળથી કરવા મંડ્યા છે; તો પછી તમારૂં કાં નહિ કરે? ગભરાવું સારૂં નથી. જેવી આજ્ઞા હશે તેમ અમલ થતો રહેશે. મહારાજ જ અમારૂં ગુસાંઇઓનું ધન છે. આપણું પોતાનું જે સાચું અને અમૂલ્ય ધન છે તેનો ત્યાગ કરીને સંસારની ખોટી કોડીઓની પાછળ દોડવું એ આપણે માટે વાજબી નથી. અને એ કોડીઓ ન મળે તેથી શોક કરવો એ તો બહુજ ખરાબ છે. પોતાના વાસ્તવિક ધન અને સંપત્તિનો આનન્દ એકવાર તો લઈ જુઓ.*

સેવક **તીર્થરામ.**

પત્ર ૨૨૨

૯ નવેમ્બર, ૧૮૯૭.

મહારાજજી!..........જો કે મેં આટલા દહાડા પત્ર નથી લખ્યો પરન્તુ આપના સ્વરૂપમાં સ્થિત રહેવા સિવાય બીજું કાંઇ કામ પણ નથી કર્યું. જ્યારે હુંજ આપ બની ગયો તો પત્ર કોને લખવો?

સેવક **તીર્થરામ.**

---

* આ પત્ર ગુંસાઈજીએ પોતાના પિતાપર લખ્યો હતો. પરન્તુ તેમના પિતાજીએ એના ઉપર નીચેના શબ્દો લખીને ભગતજી પર મોકલી દીધો હતો; તેથી આમાં શામિલ કર્યો છે. એ શબ્દો આ હતા. "ભગતજી! આપની સંગતથી આજ કુટુંબ માત્રનો તિરસ્કાર થયો. અમે તો આપને બુદ્ધિમાન સમજીને આપને સુપ્રત કર્યો હતો પણ પરિણામ આવું આવ્યું."

पत्र २२३—आत्मस्वरूपमां स्थिति अने संन्यस्तदशानो प्रभाव

૯ ડિસેમ્બર, ૧૮૯૭.

આપનો કૃપાપત્ર મળ્યો, અત્યંત આનંદ થયો. આપની અત્યંત દયા છે. અત્યંત આનંદ છે.

હું પોતે તો કશુંએ નથી કરતો. ઉચિત સમયપર બધાં કામ પોતાની મેળેજ થયાં કરે છે. કોઈ દહાડો **ઉન્માદ અને સંસાર પ્રતિ અસાવધાનતા સ્વતઃ આવી જાય તેમાં મારો શો અપરાધ?** કર્યા વિના કામ થયાં કરે છે. **સૂર્ય અને શેષનાગ તો અમારા સેવક છે. અમારૂં કામ તો શેષનાગની શય્યાપર આરામ કરવાનું છે.** સૂર્યને અમેજ પ્રકાશિત કરીએ છીએ; અને આજ્ઞાધીન બનીને એ ચક્કર લગાવ્યા કરે છે. સ્વરૂપ તો સર્વનું એકજ છે, પણ સ્વરૂપમાં સ્થિતિની ન્યૂનતા હોય છે. તૂર્યાવસ્થા અને સમાધિકાલનો મહિમા ક્યાં નથી આવ્યો? શ્રી રામચન્દ્રજી તથા શ્રી કૃષ્ણચંદ્ર પરમાત્મા જેવા પણ એવા મહાત્માઓના ચરણોમાં શિર રાખતા આવ્યા છે, અને **યાજ્ઞવલ્ક્ય તથા અષ્ટાવક્રજીની પદવી રાજા જનક કરતાં ઉચ્ચ છે.**

રાજા જનક અને કૃષ્ણ પરમાત્મા તો બી. એ. વર્ગના છે અને **યાજ્ઞવલ્ક્ય** તથા **અષ્ટાવક્ર** એમ. એ. વર્ગના. જો કે એમ. એ. તથા બી. એ. નું સન્માન સમાન થાય છે તોપણ **સત્યને છુપાવવું ઉચિત નથી. જે મહાન છે એનેજ મહાન કહેવા વાજબી છે.**

સેવકના સંબંધમાં તો હજુ થોડા વખત સુધી કાંઈ ચિન્તા તથા ભય ન રાખવો જોઇએ. મલાઈવાળું દૂધ અને તે પણ સાકરવાળું એક તરફથી પીવાનું મળે છે અને બાજરા અને જુવારનો રોટલો બીજી તરફથી. હું એમ નથી કહેતો કે બાજરા તથા જુવારનો રોટલો ખરાબ છે. (કારણકે એ પણ હુંજ છું.) પણ એ મારા જઠરને માફક નથી આવતો. મારા પેટમાં તો દૂધ સાકરજ પચે છે.

બાદશાહનાં કામ હાથ પગ હલાવ્યા વિના પણ થયા કરે છે તોપછી એ મજૂરોની સાથે મળીને ટોપલા શામાટે ઉપાડે?

ઉનામણામાં ઉકળતા ગરમ પાણીમાંથી બચવા માટે તો બહાર કૂદી પડવુંજ વાજબી છે, ઉનામણા સાથે વળગી રહેવું યોગ્ય નથી.

શ્રી શંકરાચાર્યજીએ ગીતાભાષ્યમાં અત્યન્ત સ્પષ્ટ સિદ્ધ કરી દેખાડયું છે કે અન્તમાં કર્મનો કેવળ ત્યાગ થઇ જવો જોઇએ. જો કે પોતે પણ એ દિવસોમાં થોડું કામ તો કરતાજ હતા. સેવકને માટે પણ એવા દહાડા આવવામાં હજુ વિલંબ છે.

"ઈં ખિર્કઃ કિ મન દારમ દર રહને શરાબ ઔલા;
વ ઈં દફ્તરે બેમાની ગર્કે મયે નાબ ઔલા."

આનો ભાવાર્થ એ છે કે "આ ગ્રન્થ, પુસ્તક વગેરે તમામ સર્વથા વ્યર્થ, નિરર્થક અને નિષ્ફળ છે. જો એના અભ્યાસથી એ પરિણામ ન નીકળે કે અમે એને શુદ્ધ (ઉન્માદ) આસવમાં એવી રીતે ગરકાવ કરીએ કે ત્યાં એ સડીને તદ્દન ગળી જાય. અરે એનું લેશ માત્ર પણ નામ કે ચિહ્ન ન રહે. એટલે કે આસવરૂપ બની જાય. આસવ એટલે અદ્વૈતાનુભવનો ઉન્માદ (મસ્તી–કેફ) છે. આ વસ્ત્ર (ગૃહસ્થનું) જો આખરે એને વેચીને (ત્યાગીને) અનુભવરૂપી આસવ (શરાબ)માં રંગીને અમે રંગાઇએ નહિ, તો એ મુર્દાનું કફન (શબવસ્ત્ર) છે. એજ; વિશેષ આનંદ. સેવક **તીર્થરામ.**

પત્ર ૨૨૪

૯ ડિસેમ્બર, ૧૮૯૭.

આપની કૃપાથી સદા ઉન્માદની અવસ્થા આચ્છાદિત રહે છે. હાલમાં તો એ આનન્દના કારણને લીધે વંચાતું નથી. સેવક તીર્થરામ.

પત્ર ૨૨૫—વૈરાગ્ય અને ત્યાગનો ઉલ્લાસ

હરિચરણ (ની પાવડી) લવપુર (લાહોર) ૧૩ ડિસેમ્બર ૧૮૯૭.

…………આપની દયાથી આનન્દ સ્વરૂપની સાથે વધતો જાય છે. વાહ ! આપ ધન્ય છો ! એજ; વિશેષ આનંદ.

પહેલું કાર્ડ લખી રહ્યો હતો એટલામાં આપનાં ત્રણ બીજાં કાર્ડ મળ્યાં. બહુજ આનંદ થયો. આપે જે લખ્યું છે તે બહુજ ઠીક અને વાજબી લખ્યું છે. આપની ઇચ્છા હશે તેમજ થશે. કરનાર કરાવનાર સૌ આપજ છો. વૈરાગ્યના જે તરંગો અહીં આવે છે તે આપનાજ મોકલેલા છે, અને આપજ એને અટકાવો છો. અદ્ભુત લીલા છે. વાહ, કેવી મનોહર ક્રીડા છે ! બલિહારી !

બધાને માટે સંન્યાસ વાજબી નથી તેમ સંસારમાં સંન્યાસનું લોપ થવું પણ ઉચિત નથી. સંસારમાં હર એક રંગના પદાર્થ બનાવ્યા છે. જેવી રીતે આતશબાજીના ખેલમાં આતશબાજ દાડમના ઝાડને ગરમ ગરમ આગથી બાળે છે અને એ ગરીબ બિચારાં દાડમ પાસે શું—શું—રૂપી હાય હાયનો પોકાર કરાવે છે, અને પોતે તો સદા સાક્ષીરૂપ બનીને ખુશ રહે છે; તેવી રીતે કોઇને હસાવતાં કોઇને રડાવવાં અને પોતે તટસ્થ રહીને એ લીલા જોવી એ અમારૂં કામ છે. કોઇ કોઇ **ફળ પાકયા છતાં પણ વૃક્ષની સાથે વળગી રહે છે ને કોઇ કોઇ પાકીને ખરી પડે છે.** એજ વિશેષ આનંદ. સેવક **તીર્થરામ.**

પત્ર ૨૨૬—થોડા પ્રશ્નોના ઉત્તર

૧૬ ડિસેમ્બર ૧૮૯૭.

આપનો કૃપાપત્ર મળ્યો, અત્યંત આનંદ થયો. આજકાલ મને જે પુરુષો મળે છે તેમાં ઘણાખરા આપનાં દર્શનની ઇચ્છા કરે છે. પરમ

દિવસે મને તાવ આવી ગયો હતો પણ એ **તાવ તો મારા આત્મ-રૂપ અનુભવ કરવાથી અત્યંત આનન્દદાતા નીવડયો.** સળેખમ બહુ જોરથી થયું હતું; એ બધાં પોતાની મેળે થાકીને બહુ જલ્દી દૂર જતાં રહ્યાં.

આજકાલનાં કાવ્યોમાંથી થોડાંપદ નીચે પ્રમાણે છે.

(૧) " આપની પ્રકૃતિ કેમ રહે છે ? " " આપ કેમ છો ? " પ્રશ્નના ઉત્તરમાં.

" ચેઃ પુરસી હાલે મન જાનમ કિ જાનમ જાને આરામસ્ત,
બ તન ખુદ ગોયસ્ત મકલૂજે, રદ્દો બદલો હિરમાનસ્ત. "

ભાવાર્થઃ—મારા આત્મરૂપ ! તમે મારી પ્રકૃતિના સંબંધમાં શા માટે પૂછો છો ? શું તમને ખબર નથી કે મારો આત્મા તો આનન્દની ખાણ અને સત્ત્વ છે ? અને શરીર તો બિચારૂં હંમેશાં બદલાતું રહે છે અને પ્રતિક્ષણ મૃત્યુની સમીપ જાય છે; તેમ કોઇ દિવસ સુખી રહેતું જ નથી. આત્માના સંબંધમાં તો તમારૂં પૂછવું વ્યર્થ છે, કારણ કે એ તો નિત્ય આનંદઘન છે. અને એવીજ રીતે શરીરના સંબંધમાં પણ તમારૂં પૂછવું યોગ્ય નથી કારણ કે એ તો સદા મહાદુઃખીજ છે. તો પછી કોની પ્રકૃતિ કે દશા પૂછો છો ?

(૨) સંસાર કેવો છે ? એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં દૃષ્ટાંતઃ—

" બજે યે ચાર મુસ્તક બિલ જમાંકે,
અકીમાઃ કે મિસર હરસૂ દવાંયે;
અજબ મલમલ સુરાઓંમેં નહાયે,
જબી પર રોજ કે તારે લગાય.
વફિર સબને કી ઉન્કાપર સ્વારી,
સસીકે સીંગસ કી તીર બારી;
અહે ઓ આસ્માં ! યહ નીલ દેજા,
હમારી કુમક કો આયા હે હવ્વા. "

ભાવાર્થઃ—ભવિષ્યકાળના ચાર વાગ્યા હતા, વંધ્યા સ્ત્રીનાં બાળ આમ તેમ દોડાદોડ કરે છે, મૃગતૃષ્ણાના જળમાં શરીર ચોળી ચોળ સ્નાન કર્યું, દિવસે દેખાતા તારા વીણીને કપાળમાં ચોડયા, હોમ પક્ષી (જે પક્ષી આકાશમાંથી પૃથ્વીપર કદી ઉતરતું કહેવાતું નથી) પીઠપર બેસીને અમે સવારી કરી, સસલાંનાં શીંગડાનું તીર માર્યું અ આકાશને કહ્યું કે વાદળી રંગ આપી જા નહિ તો અમારી મદદ તને મારવા માટે હમણાં હવા આવે છે. સારાંશ એ કે જેવી રી આ બધું અસંભવિત, મિથ્યા અને કહેવા માત્ર છે એવોજ સંસાર

લેખક-સેવક **રામ**

પત્ર ૨૨૭—ગુરુજી સાથે અભેદતા.

૨૫ ડિસેમ્બર, ૧૮૯

રાતના આઠ વાગવા આવ્યા છે. કસરત કરી ચૂક્યો છું. અંત સંપૂર્ણ શુદ્ધ છે. અને અત્યંત આનંદની અવસ્થા છે. અત્યારે અત્યં પ્રેમપૂર્વક આપનું સ્મરણ થઇ આવ્યું છે. જેની કૃપાથી આ પ્રમા આનંદના સમુદ્રમાં આવી રીતે સ્નાન થાય છે તે **આપને** ધન્ય છે **આપના** ઉપર બલિહાર ! સંપૂર્ણ અભેદ સ્થિતિ છે; આપનાથી અત્ય વાળ માત્રનો પણ કોઇ પણ બાબતમાં જરાએ ભેદ નથી.

“ મન તો શુદમ તો મન શુદી મન તન શુદમ તો તનં શુદી;
તા કસ ન ગોયદ બાદ અઝીં મન દીગરમ તો દીગરી. ”

અર્થ—હું આપની સાથે એવો અભેદ થયો કે,—

“ હું તું થયો, તું હું થયો, હું દેહ ને તું પ્રાણ છે;
કોઇ હવે કહી ના શકે, હું અન્ય ને તું અન્ય છે. ”

લેખક—આપ પોતે

ઇ. સ. ૧૮૯૮

પત્ર ૨૨૮—ભ્રમમાંથી રોકવાનો યત્ન

હરિચરણ (નીપાવડી), લવપુર (લાહોર), ૧ જાન્યુઆરી, ૧૮૯૮.

આપ કૃપા કરીને અહીં જલ્દી પધારશો. અહીં આવવાથી કોઇ પણ જાતનો વિરોધ નહિ રહે. મારો અને આપનો પ્રત્યેક વાતમાં એકરાગ છે. જ્યાં સુધી આપ રૂબરૂ વાતચીતથી એ ન જુઓ સેવક તો બીલકુલ આપની સાથે એકમત છે, ત્યાં સુધી લોકો પાસેથી સાંભળીને અથવા ઉપર ઉપરના કાર્ય વ્યવહારમાંથી કાંઇપણ નિર્ણય ન કરી લેશો. લેખક રામ.

પત્ર ૨૨૯

૨૫ જાન્યુઆરી, ૧૮૯૮.

કૃપાપત્ર મળ્યો, આનંદ થયો.

"હાસલે હર દો જહાં ખોશાએ અજ્ ખરિમને માસ્ત,
સાહતે કૌનો મકાન્ ગોશાએ અજ્ ગુલ્શને માસ્ત."

ભાવાર્થ:—બન્ને લોકની આવક તો અમારા ભંડારમાં એક ઉંબી છે. અને બન્ને લોકનું ખેતર અમારા બાગનો એક ખૂણો છે. એટલે કે સ્વરૂપના સાક્ષાત્કારની આગળ એ કાંઇ હિસાબમાં નથી.

મારો થોડા દહાડાનો આ એક દોહો છે:—

"હે મૃગ તેરી સુગંધ સોં, ભયો યહ વન ભરપૂર;
કસ્તૂરી તો નિકટ હૈ, કયોં ધાવત હૈ દૂર."

દાસ **તીર્થરામ.**

પત્ર ૨૩૦—અદ્વૈતામૃતવર્ષિણીસભાનું સ્થાપન થયું

૫ ફેબ્રુઆરી, ૧૮૯૮

આવતી કાલે ભેટ કરાશે. અહીં અદ્વૈતામૃતવર્ષિણીસભા સ્થાપન

થઈ છે. જેમાં વિશેષ કરીને સાધુ મહાત્માઓ દાખલ થયા છે. એનું એકઠા થવાનું સ્થાન મારુંજ ઘર છે અને દરેક ગુરુવારે સંમેલન થાય છે. તેમાં ઉપદેશ વગેરે થાય છે અને તે વેદાન્ત ઉપરજ. દાસ **તીર્થરામ.**

पत्र २३१—एकांतसेवन अने अंतमुख थवानुं फळ

૧૫ ફેબ્રુઆરી, ૧૮૯૮

એમાં તો જરાએ શક નહિ કે **જે આનન્દ એકાન્તસેવન અને અંતર્મુખ રહેવામાં છે એ બીજા કશામાં નથી.** કરોડો અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યા હોય ત્યારે જ સ્વરૂપમાં સર્વદા નિષ્ઠા રહે છે.

દાસ **તીર્થરામ.**

पत्र २३२—बहार होळी अंदर समाधि

૮ માર્ચ ૧૮૯૮.

મિડલનું પરિણામ ગઇ કાલે બહાર પડ્યું. મારા મકાનની પાસે તો હમણાં હોળીને લીધે બહુ શોરબકોર થઇ રહ્યો છે; પણ આપની કૃપાથી ચિત્તની અંદર કોઇપણ જાતનો શોર નથી; આનંદ છે. જેવી રીતે શિવજીની ચારેતરફ ભૂત પ્રેત શોરબકોર કરે છે, છતાં તેઓ આનંદ સમાધિમાં નિર્વિઘ્ન મગ્ન રહે છે; તેવીજ રીતે સંસારના જીવ અજ્ઞાનનાં અબીલ અને ગુલાલ મુખપર નાખીને પોતાના સ્વરૂપને સંતાડીને હમેશાં શોર કર્યા કરે છે. તથાપિ શિવસ્વરૂપમાં થોડો પણ નિવાસ હોવાથી ક્ષીરસમુદ્રમાં રહેવાનું સુખ મળે છે.

હવે તો આપના સેવકને એમ. એ. ની વાર્ષિક પરીક્ષાનો પણ પરીક્ષક બનાવ્યો છે. ફારસી અને સંસ્કૃત વિદ્યાર્થીઓ માટે.

દાસ **તીર્થરામ.**

पत्र २३३—प्रकृति संबंधी प्रश्नना उत्तर

૧૯ માર્ચ, ૧૮૯૮

આપના બે કૃપાપત્ર મળ્યા, અત્યંત આનંદદાયી નીવડયા. એક રાજાએ એક મહાત્માને પૂછ્યું કે "આપની પ્રકૃતિ કેવી છે?" એઓએ જવાબ આપ્યો કે:—

"જેની ઇચ્છા વિના એક પાંદડું પણ ન હાલી શકે, જેની આજ્ઞા સૂર્ય અને ચન્દ્ર માને, જળ અને વાયુ જેની આજ્ઞાનું એક પળને માટે પણ ઉલ્લંઘન ન કરી શકે, ગમે ત્યાં હર્ષ મોકલે અને ગમે ત્યાં શોક મોકલે, અને હે રાજન્! જેની આજ્ઞા વિના તારા મુખના દાંત પણ નથી હાલી શકતા, અને જેની ઇચ્છાનુસાર બાદશાહોની નાડીઓમાં લોહી ફર્યા કરે છે, એવા સમર્થના આનન્દનું શું પૂછવું? હે રાજન્! તું તારી મેળેજ વિચાર કરી લે."

રાજાએ કહ્યું:—"ધન્ય છે! આપ એવાજ છો! જેનો અલ્પજ્ઞ ભાવ શમી ગયો છે; અને જેની જીવબુદ્ધિ નાશ પામી છે; અને જે બ્રહ્મમય થઇ ગયો છે; એ તો પ્રજાપતિ (બ્રહ્મા) સ્વરૂપ થઇને સમસ્ત જગતનાં સકળ કામ કરી રહ્યો છે. એની તમામ ઇચ્છાઓ હંમેશાં પૂર્ણ થયાં કરે છે. એ આનંદનો સમુદ્ર છે."

"अहो अहं यस्य मे नास्ति किञ्चन ।
अथवा यस्य सर्वं यद्वाङ्मनासि गोचरं ॥"

ભગવાન્ શંકર કહે છે કે:–વાહ! મારૂં આત્મસ્વરૂપ કેવું સુન્દર અને આશ્ચર્યદાયક છે, કે મારા આત્મરૂપનું આ જેટલું જગત છે (જે કાંઈ દૃષ્ટિ શ્રવણ અને ચિન્તવનમાં આવી શકે છે) એ બધું જે મારા આત્મરૂપનું છે, (પરન્તુ એમ હોતાં પણ મારા આત્મરૂપનું કશુંએ નથી.) એવો જે હું છું, તેના પ્રતિ મારા અનેકાનેક પ્રણામ છે."

હાલમાં પરીક્ષાઓ પાસે આવવાથી કામ બહુ રહે છે. કૉલે-

જની પરીક્ષાઓને માટે પણ પ્રશ્નપત્ર બનાવવાનાં હતાં. વળી વિદ્યાર્થીઓનાં પણ દુઃખ દૂર કરવાનાં હતાં. કિન્તુ ચિત્ત એકાન્તમાં રહ્યું છે.

દાસ **તીર્થરામ.**

પત્ર ૨૩૪—લોકોનો પરિચય ઓછો કરવા વિષે

૬ એપ્રિલ, ૧૮૯૮.

આપનો કૃપાપત્ર મળ્યો, અત્યંત આનંદ થયો. પરીક્ષાનાં પેપર ઘણાં છે પણ હજુ થોડાં તપાસ્યાં છે. ખાસ કરીને સત્સંગને લીધે પેપર થોડાં તપાસાય છે. તેમજ લોકોનો પરિચય પણ હું ઓછો કરતો જાઉં છું. આપને મળવા જીવ તલપે છે. વૈશાકીમેળા ઉપર કોઇ જગ્યાએ સાથે જઈએ તો સારૂં. દાસ **તીર્થરામ.**

પત્ર ૨૩૫—બધાં વેદવેદાંગ અમારી અંદર છે

૧૭ એપ્રિલ, ૧૮૯૮.

*કટાસની યાત્રાએ જે ઉપદેશ આપ્યો તે બહુજ ઠીક છે. જે સુખ એકાન્તસેવન અને નિજધામમાં છે તે બીજે ક્યાંય પણ નથી.

" હે મૃગ તેરી સુગંધસો ભયોયહ વન ભરપૂર,
કસ્તૂરી તો નિકટ હૈ ક્યોં ધાવત હે દૂર. "

પોતાનોજ આનંદ જગતના પદાર્થોમાં આનન્દ ભાવના બનીને માલૂમ પડે છે. બધાં વેદવેદાંગ અમારી અંદર છે. દાસ **તીર્થરામ.**

* કટાસરાજ પંજાબમાં એક તીર્થનું નામ છે. ત્યાં હરસાલ વૈશાખ મહીનામાં મેળો ભરાય છે અને એ મેળામાં દૂરદૂરના સાધુ મહાત્માઓ એકઠા થાય છે.

પત્ર ૨૩૬

૨૪ એપ્રિલ, ૧૮૯૮.

આજ બી. એ. ની વાર્ષિક પરિક્ષાનું પરિણામ નીકળ્યું. બધી કૉલેજો કરતાં મિશનકૉલેજના વિદ્યાર્થીઓ વધારે પાસ થયા છે. મારો એક વિદ્યાર્થી પંજાબમાં ત્રીજો નંબર રહ્યો છે, અને જે વિદ્યાર્થી પહેલે નંબર રહ્યો છે તે એક વર્ષ અને આઠ મહીના મારી પાસે ભણતો હતો અને પાછળથી કોઇ સાહેબ સાથે લડીને આર્યકૉલેજમાં દાખલ થયો હતો. જે વિદ્યાર્થી બીજો રહ્યો છે, એ પણ ગવર્નમેંટ કૉલેજમાં ભણનારો અને મારો પરિચિત હતો. આ બધી કૃપા છે. આપ કૃપા રાખ્યા કરશો. ગણિતશાસ્ત્રમાં આ વખતે ત્રેવીશમાંથી માત્ર ત્રણજ નાપાસ થયા છે. દાસ **તીર્થરામ.**

પત્ર ૨૩૭

૨૬ એપ્રિલ, ૧૮૯૮.

હાલમાં બે ત્રણ દિવસથી પ્રકૃતિ ઠીક નથી રહી. ઋતુ પ્રતિકૂળ છે. આજ થોડો આરામ જણાય છે. બધા સામાન્ય જનોના પરિચય કરતાં એકાન્તસેવનમાં અધિક આનંદ અને સુખ છે.

દાસ **તીર્થરામ.**

પત્ર ૨૩૮

૨૯ એપ્રિલ, ૧૮૯૮.

પહેલાના કરતાં હવે મને સળેખમમાં આરામ છે. ગરમ વસ્તુઓ આજકાલ બીલકુલ છોડી દેવી જોઈએ. એમાંથીજ બધો વિકાર ઉત્પન્ન થાય છે. એનાથી તરસ લાગે છે અને તેથી વિશેષ જળ નુકસાનકારક નીવડે છે. એફ. એ. ની પરિક્ષાનું પરિણામ નીકળ્યું છે. મિશનકૉલે-

જનો વિદ્યાર્થી પંજાબમાં પહેલો રહ્યો છે. અને બીજી બધી કૉલેજો કરતાં આ કૉલેજના વધારે વિદ્યાર્થીઓ પાસ થયા છે. દાસ **તીર્થરામ.**

पत्र २३९—चित्तनुं अचल थतां जवुं

૨૫ મે, ૧૮૯૮

આપનો કૃપાપત્ર મળ્યો; આનંદ થયો. આપની દયાથી ચિત્ત દિન પ્રતિદિન અચલ થતું જાય છે; એમાં જરાએ વિક્ષેપ નથી પડતો. મારા શારીરિક વ્યવહારપરથી મારા ચિત્તનું અનુમાન કરવું વાજબી નથી. પાછળના દહાડામાં કામ જરા વધારે રહેતું હતું. દાસ **તીર્થરામ.**

पत्र २४०

આપની દયાથી બહુજ આનંદ છે. ખટચૂચું ખાવું એ થોડા ખત માટે તો મગજને લાભકારક માલૂમ પડે છે, પણ આખરે અત્યંત હાનિકારક જણાય છે. પ્રકૃતિ ખરાબ કરે છે; અને ઉદરને બગાડે છે.

દાસ **તીર્થરામ.**

पत्र २४१—*गणितशास्त्रपर लेख

૧ જુન, ૧૮૯૮.

મેં જે પુસ્તક બનાવ્યું છે એની એક પણ નકલ મારી પાસે નથી.........જાહેર ખબર સાથે પુસ્તકના ૧૨૫ એકસો પચીસ રૂપિયા ખર્ચ થયું છે. એક સો નકલ તો મેં મફત વહેંચી છે. હિંદુસ્તાનના ગણિતશાસ્ત્રીઓએ એની પ્રશંસામાં અત્યંત ઉત્તમ અભિપ્રાય આપ્યા છે.

સેવક **તીર્થરામ.**

---

* આ લેખ (નામ:-How to excel in Mathematics) અંગ્રેજી ચોથા વૉલ્યુમ (Vol IV. complete Works of Swami Rama) માં છપાયો છે.

पत्र २४२

હરિદ્વાર. ૧૪ ઑગસ્ટ, ૧૮૯૮

ઠ......ને આજ લાહોર મોકલી દીધો છે. આટલા દિવસોમ અહીંનાં મુખ્ય મુખ્ય જોવા લાયક સ્થળો જોયાં; સન્ત લોકોનાં દર્શન કર્યાં, અને હવે આજ (તૃપ્ત થઇને) પોતાના ઘરનાં બારણાં બંધ કરી અંતઃકરણમાં ઉતરવાની–સમાઈ જવાની ઇચ્છા થાય છે. રાજ જમ્મૂનરેશના બંગલામાં ઉતર્યો છું. મારૂં રહેવાનું મકાન હરિદ્વારમ સૌથી શ્રેષ્ઠ છે. દાસ તીર્થરામ

पत्र २४३—घेर बोलाववाना पत्रनो उत्तर

ઋષીકેશ પાસેનું તપોવન, ૨૩ ઑગસ્ટ, ૧૮૯૮

એક કૃપાપત્ર મળ્યો જેમાં ઘેર આવવા માટે પ્રેરણા હતી. એ પત્રને તો લઇને તરતજ પરમધામમાં મોકલી દીધો એટલે કે શ્રી ગંગાજીના પ્રવાહમાં પધરાવી દીધો, જો કોઇ કુટુમ્બીજનોના શો સંબંધમાં પૂછતા હો તો આપની અત્યંત કૃપા છે.

अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत।
अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवना ॥ +

બાકી રહ્યાં લોકોનાં મેણાં; એના સંબંધમાં એ પ્રાર્થના છે કેઃ-

" કફન બાંધે હુયે સિર પર તેરે કૂચે મેં આ બૈઠે,
હજારો તાને અબ હમ પર લગાવે જિસકા જી ચાહે. "*

+ ભગવદ્ગીતા.અ. ૨ શ્લોક ૨૮ઃ–હે ભારત ! આ ભૂતોનો આરં અવ્યક્તમાંથી થાય છે; મધ્યમાં એ વ્યક્ત જણાય છે. અંતે તેઓનો લ અવ્યક્તમાં થાય છે; તો પછી તેમાં પરિતાપ શેનો?

* હે પ્રભો ! શિરપર શવવસ્ત્ર બાંધીને અમે તો તારા દ્વારપર આ બેઠા છીએ. હવે અમારા પર હજારો મહેણાં જેની મરજી પડે તે લગાવી

હે ભગવન્! આપનીજ આજ્ઞાપાલન કરી રહ્યો છું. પોતાના (નિજ) ગૃહ ભણીજ ચાલ્યો જાઉં છું. આપના વાસ્તવિક સ્વરૂપમાં ભળી ગયો છું. પંજાબ જે પાંચ નદીઓ (રક્ત, વીર્ય, મૂત્ર, સ્વેદ, લાળ) મળીને બનેલું અમારૂં શરીર છે, એના અધ્યાસનો ત્યાગ કરવાથીજ પોતાના વાસ્તવિક ધામ (હરિદ્વાર) ની પ્રાપ્તિ થાય છે.

અત્યારે રાત્રિના દશ વાગી ચૂકયા છે. નથી મનુષ્ય કે નથી કોઈ મનુષ્યનું ચિહ્ન. અંદરથી અનાહદનો ધમઘોર છે અને બહાર શ્રી ગંગાજીએ અનાહત ગર્જના કરી રાખી છે. અંદર શાન્તિ છે બહાર આનંદ છે. પ્રિયતમ (મૂળસ્વરૂપ) ને ભેટનારી અંધારી રાત્રિએ જગતના નામરૂપ પર અન્ધકાર છવરાવી દીધો છે. એટલે કે જગતને બહાર અને અંદર બન્ને બાજૂએ શૂન્ય બનાવી દીધું છે. આવી અન્ધારી રાત્રિમાં શું અંદર ને શું બહાર? સામે છલકાતી (અમૃતની) નદી ચાલી જાય છે. આવા સમયપર જગત (સંસાર) નું સ્મરણ કરાવવું? હાય! શોક!

"ઐ સિકન્દર! ન રહી તેરી બી આલમગીરી,
કિતને દિન આપ જીયા જિસ લિયે દારા મારા."*
"જેઃ નિસ્બત ખાકરા આલમે પાક"

ઘરવાળાંને કહી દે જો કે **મળવું તો હવે કેન્દ્રસ્થાનમાંજ વાજબી છે કે જ્યાં મળવાથી જુદાઇ ન થાય.**

"स्फुरत्स्फारज्योत्स्ना धवलिततले क्वापि पुलिने ।
सुखासीनाः शान्तध्वनिषु रजनीषु द्युसरितः" ॥

भर्तृहरि—वैराग्यशतक.

* અરે બાદશાહ સિકંદર! તારી બાદશાહત પણ આખરે તો નજ રહી. તું કેટલા દહાડા જીવ્યો તે કહે; કે જેને માટે તેં દારાને (ઈરાનના બાદશાહને) માર્યો?

"જ્યાં ઉજ્વળ અને વિસ્તૃત ચંદ્રપ્રકાશના જેવું જળ હોય, એવા **ગં**ગાતટપર સુખપૂર્વક બેસી રહું. જ્યારે કોલાહલ બંધ થાય ત્યારે રાત્રિએ **શિવ શિવ** (પ્રણવરૂપ) ના હૃદયભેદક ધ્વનિથી, સાંસારિક દુઃખ અને શોકથી મુક્ત થઇને આનન્દાશ્રુથી નેત્રોનું અસ્તિત્વ સફળ કરૂં."

રાજાલોક રાજ્યપાટનો ત્યાગ કરીને પણ એવા આનંદની ઇચ્છા કરતા હતા, દેવતાગણ સ્વર્ગ વૈકુંઠનું ધ્યાન છોડીને આ ગંગાતીરની કામના રાખતા હતા, **તો મારૂંજ શું પ્રારબ્ધ ફૂટી ગયું કે આ પ્રાપ્ત થયેલા આનંદને છોડીને ખોટા પદાર્થોની પાછળ દોડું?**

લોકો તીર્થમાં જાય છે; તીર્થ કદી પણ ચાલીને લોકોની પાસે નથી જતું. ઘરવાળાંને કહેજો કે જ્યારે **તીર્થોમાં રમણ કરનાર તીર્થરામ પરમાત્માના ચરણમાં જશો ત્યારે તીર્થરામ ગુંસાઇનો મેળાપ થશે;** નહિ તો નહિ. જ્યાં સુધી અમારા ઘરમાં સત્સંગરૂપી **ગં**ગા નહિ વહે ત્યાં સુધી ત્યાં ચિત્ત નહિ ચોંટે; **એક પળ પણ ત્યાં નહિ રહી શકું.**

મરેલાંને કાંઇ સંદેશા મોકલીને પોતાની પાસે બોલાવી શકાતાં નથી; અલબત્ત પોતે મરીનેજ તેને મળી શકે છે. **અમે તો મરી ચૂક્યા; જીવતે જીવ મરી ચૂક્યા. ઘરવાળાં હવે અમને બોલાવવાનો પ્રયત્ન ન કરે. અમારા જેવાં થઈ જશે ત્યારે તો બહુ સુગમતાથી મેળાપ થઈ જશે.**

મુરાલીવાળા જો **મુ**રારીવાલા થઇને **તીર્થ** બની જાય તો તીર્થોને રમણિક બનાવનાર **તીર્થ**રામ ત્યાં આવી શકે. **જ્યાં સત્ત્વગુણની ગંગા ન હોય ત્યાં અમારૂં રહેવું કઠિન છે.**

જ્યારે આખરે બધાંને સૂકાં ફૂલ (હાડકાં) બનીને

તો ગંગામાં આવવું પડવાનુંજ છે, તો પછી લીલાં ફૂલના જેવા શરીરને જ્ઞાનગંગામાં શા માટે નથી પધરાવતાં? અથવા તો પોતાનાં હાડકાંને ઇન્ધન બનાવીને મજ્જારૂપી ઘૃત રેડી પ્રાણરૂપી વાયુથી જ્ઞાનાગ્નિમાં શા માટે સ્વાહા નથી કરતાં? આવી રીતે નરમેધનું પુણ્ય શા માટે નથી પ્રાપ્ત કરતાં?

અહીં તો આઠ પ્રહરમાં માત્ર રાત્રિએજ સંતોનાં દર્શન કરવા બહાર જવાય છે; નહિ તો ક્યાંયે આવવું જવું નથી થતું. અને આઠ દિવસે માત્ર રવિવારે બ્રાહ્મણો અને સંન્યાસીઓની સભામાં વ્યાખ્યાન દેવા માટે જવું પડે છે. બીજે કોઇ સ્થળે નહિ.

લગભગ સો એક મહાત્માઓને ભોજન કરાવ્યાં આજ પાંચ છ દહાડા થયા છે. અત્યંત આનંદ થયો; અહીં સત્ત્વગુણનો પ્રભાવ હતો.

આપનો આત્મરૂપ **તીર્થરામ.**

નોટઃ—ગુંસાઈ તીર્થરામજી આ વખતે તીવ્ર વૈરાગ્યવિવશ થઈ એકાન્ત અભ્યાસ માટે હરિદ્વાર, હ્રષીકેશ અને તપોવન પ્રતિ આવ્યા હતા. એમના પિતાજીએ એમને કાંઈ પત્રો લખ્યા હશે; જ્યારે એમના એક પણ પત્રનો ઉત્તર તેમને ન મળ્યો ત્યારે તેમણે ભગત ધન્નારામજીને પત્ર લખવા માટે પ્રાર્થના કરી હતી. એ પ્રમાણે ભગતજીએ પોતાના તરફથી બહુ યુક્તિપૂર્વક જલ્દી ઘેર પાછા આવવા માટે વિસ્તારથી લખ્યું હતું. એ પત્રનો આ ઉત્તર છે. આ પત્ર પછી ગુંસાઈજીએ ભગત ધન્નારામજીને જે ઉપમાથી પહેલાં સંબોધન કરતા હતા તે વાકયોથી સંબોધન કરવું બંધ કર્યું. ઇ. સ. ૧૮૮૯ થી અત્યાર સુધીના પત્રોમાં એકજ પ્રકારનું "સત્યં જ્ઞાનમનન્તં બ્રહ્મ" ઈત્યાદિ (જુઓ પત્ર ૧૪ તા. ૨૯ મે ૧૮૮૯) સંબોધન રહ્યું હતું. તેમજ પત્રોની નીચે પણ "સેવક તીર્થરામ" જ રહેતું હતું, જેમાં હવેથી ફેરફાર માલૂમ પડશે.—ભાષાંતરકર્ત્તા.

पत्र २४४—शुं अमे एकला छीए!

બ્રહ્મપુરી; તપોવનઃ લક્ષ્મણઝૂલાની પાસે.
(હૃષીકેશ). ૩૦ ઑગસ્ટ ૧૮૯૮.

ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात् पूर्णमुदच्यते ।
पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥

શું અમે એકલા છીએ?

" તનહાસ્તમ તનહાસ્તમ દર બેહરોબર યક્તાસ્તમ,
જુ.જ–મન નબાશદ હેચ શૈ મન જાસ્તમ મન માસ્તમ."*

કોઈ વિદ્યાર્થી સાથે નથી; નોકર પણ પાસે નથી; ગામ બહુજ દૂર છે; મનુષ્યનું નામ કપૂરની પેઠે ઉડી ગયું છે. અરણ્ય છે; સુન્સાન છે, તારાભરી રાત્રિ; અર્ધી આમ, અર્ધી તેમ; શું અમે એકલા છીએ?

એકલી અમારી બલા! હમણાંજ રાંડ વર્ષા સ્નાન કરાવી ગઈ છે. ગુલાબભર્ડી હવા ચારે તરફ દોડધામ કરી રહી છે અરે! એ કયા વ્હાલાએ વૃક્ષમાં સાદ પાડયો કે "હાજર, જનાબ!" (માલૂમ પડે છે કે સિંહનાદ કે હાથીની ગર્જના છે.) અમારા સેંકડો નોકર ઝાડીમાં દબાઈ બેઠા છે; દરવાજામાં સૂતા છે.

શું અમે એકલા છીએ?

પણ હા, અમે એકલા છીએ. આ નોકર ચાકર કોઈ અન્ય નથી; અમેજ છીએ; આ ચંદ્ર નથી, પણ અમેજ છીએ. પરમાત્મા નથી, પણ અમેજ છીએ. વ્હાલો કોણ? અમેજ છીએ. સંમેલન શું? અમેજ છીએ! અને "એકલા" શબ્દ પણ અમારી પાસેથી નાસી ગયો.

" ઇં નારહ–ઓ ઇંનારહ જ.નો નીજ. ઇં સહરા;

---

* હું એકલો છું; હું એકલો છું; પૃથ્વી અને સમુદ્રમાં પણ અદ્વિતીય છું. મારા સિવાય અન્ય કોઇ વસ્તુ છેજ નહિ. હુંજ ભૂમિ છું; હુંજ જળ છું.

અશજારો કોહસ્તાનો શબો રોજો નગારા;
ઇં મારો માશૂકો, વસાલો દમે હિજરાં,
બાદ અંજમો ગંગા જલો અબરો મહેતાબાં.
કાગજ. કલમમ ચશમત વ મજમૂન વતો ખુદ જાં,
ઇં જુમલગી રામસ્ત મરા દાં મરા દાં."*

અમારૂં ઠેકાણું પૂછતા હો તો નીચે પ્રમાણે છે.

" નિશાનમ બે નિશાં મેદાં,
મકાનમ દર કલબ મે ખ્વાં;
જહાં દર દીદ હમમ પિન્હાં,
મરા જોયન્દ ગુસ્તાખાં."×

શું અમે નકામા બેઠા છીએ ?

મનનું માનસરોવર અમૃતથી છલોછલ ભર્યું છે અને આનન્દની સરિતા હૃદયમાં વહી રહી છે. પ્રત્યેક રોમ કૃતકૃત્ય છે. વિષ્ણુની અંદર સત્ત્વગુણ એટલો તો વધી ગયો કે સમાયો ન સમાય. એ સત્ત્વગુણી ધારામાંથી ચરણદ્વારા ગંગાજલ બનીને સત્ત્વગુણનો પ્રવાહ નીકળ્યો. એવીજ રીતે અત્યારેઃ—

નારા=(જલ અથવા સત્ત્વગુણ)માં શયન કરનાર=**ના**રાયણ

તીર્થ=(જલરૂપ–સત્ત્વગુણી)માં રમણ કરનાર અથવાતો તીર્થોને રમણીય બનાવનાર }=તીર્થરામ**ના**રાયણ.

* આ ગર્જના, આ ગર્જનાર, આ અરણ્ય, વૃક્ષ, પર્વત, રાત્રિ, દિન, રોમાંચ અને પ્રિયતમ, સંમેલન અને વિરહ, સમય, વાયુ, તારા, ગંગાજળ, વાદળાં, અને ચમકતો ચંદ્રમા, કાગળ, કલમ અને મારાં નેત્ર, લેખનવિષય અને પ્રિયતમ, તું પોતે પણ **રામજ** છે, એમ મને માન; એમ મને જાણ.

× મારૂં નિશાન બેનિશાન જાણ; મારૂં સ્થાન તારૂં હૃદય જો; જગત તો મારી દૃષ્ટિમાં રમે છે; મને નિઃસંગ પુરુષો (વિરક્તજન) શોધે છે.

સત્ત્વગુણ અથવા આનન્દથી ભરપૂર થઈ રહ્યા છે. એનો બ્રહ્માનંદ સંકેલતાં સંકેલાતો નથી, **તીર્થ**રામ સાક્ષાત્ **વિષ્ણુ**, પરમાનંદની સરિતા કે સ્રોત બનીને પૂર્ણાનંદની ધારા જગતને કૃતાર્થ કરવા માટે મોકલી રહ્યો છે. પ્રસન્નતા અને વિશ્રામનો સમીરણ સંસારને પાઠવી રહ્યો છે. કોણ કહે છે કે એ નકામો બેઠો છે? હું સાચુંજ કહું છું કે આ **તીર્થ**રામનાં દર્શનથી કલ્યાણ થાય છે; એ ગંગા છે; એ તુર્યા રામ છે—એ રામ છે.

" ધન્ય ભૂમિ ધન્ય કાલ દેશ વહ,
ધન્ય માતા, ધન્ય કુલ, ધન્ય સમંધી:
ધન્ય ધન્ય લોચન કર હેં દરસજો,
રામ તિહારો સર્વત્ર સમધી. "

મારાં—

અલબેલાં નખરાં દેખો, મુખચન્દ્રમા આ પેખો;
વાદળમાં, વહેતા જળમાં, વાયુમાં મારાં મટકાં;
તારામાં કંચનીમાં, નખરાંમાં મારાં લટકાં.—અલબેલાં.
ચાલું છું ઠમ ઠમ કરતાં, બાળકનાં રૂપ ધરતાં;
આકાશ ઘૂંઘટ કરતાં, વિજળી બનીને હસતાં.—અલબેલાં.
ઝાકળ, ફૂલો ને સૂરજ, સેવામાં દાસ તારાં;
આ ઠાઠ માઠ નખરાં, એ રામ! તું પરવાર્યો.—અલબેલાં.*

---

* મૂળ હિંદી કવિતા નીચે મુજબ છે.
બાંકી અદાયેં દેખો; ચાંદ કાસા મુખડા પેખો.
વાયુમેં બહતે જલમેં, બાદલમેં મેરી લટકે;
તારેમેં નાજનીમેં, મોરેમેં મેરી મટકે. બાંકી.
ચલના ઠુમ ઠુમક કર, બાલકકા રૂપ ધર કર,
ઘૂંઘટ અબર ઉલટ કર, હંસના યહ બિજલી બનકર. બાંકી.

જગત બધું વારી જાઉં, રામ ! તારા નામ પર !
ઇન્દ્ર બ્રહ્મા વારી જાઉં, રામ ! તારા ધામ પર !*

હું કેવો સુંદર છું ! મારી સોહની સૂરત ! મારી મોહની મૂરત ! મારી ઝલક ! મારી ડલક ! મારૂં સૌંદર્ય ! મારી શોભા–કાંતિ ! આ બધું જોવાને માટે મારાં નેત્ર સિવાય બીજા કોઇનાં નેત્રમાં તેજ નથી.

આજકાલ લક્ષ્મણઝૂલાથી આગળ પર્વતોમાં નિવાસ છે. ગંગા કોણ છે? વિરાટ ભગવાનનું હૃદય. પરમાત્માના હૃદયપર પરમાત્માનો આત્મા બનીને વિશ્રામ કરૂં છું. લેખક રામ.

पत्र २४५

હરિદ્વાર. ૧૯ સપ્ટેમ્બર, ૧૮૯૮.

भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यंते सर्वसंशयाः ।
क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे ॥§

બહાર જ્યાં જ્યાં ધ્યાન ધરૂં છું ત્યાં પ્રત્યેક પરમાણુમાંથી આ ઝંકારનું ગુંજન ઉઠે છેઃ–"**तत्त्वमसि**" "**तत्त्वमसि**"–તુંજ છે તુંજ છે. અંદર મુખ વાળું છું (એટલે કે ધ્યાન ધરૂં છું) તો આ ઢોલ બીજું કાંઇ સાંભળવાજ દેતો નથી–"**अहंब्रह्मास्मि**" "**अहंब्रह्मास्मि**"

હું ક્યાં છું ? હું કોણ છું ? **મારા મહેલોમાં કોણ, ક્યારે કે ક્યાં એવી ચૂંચાં નથી પહોંચતી.** મનને વાંદરાએ છીનવી

શબનમ ગુલ ઔર સૂરજ, ચાકર હૈ તેરે પદકે,
યહ આન બાન સજ ધજ એ રામ ! તેરે સદકે. બાંકી

* જગત સારા વાર ડારૂં રામ તેરે નામપર;
ઇંદ્ર બ્રહ્મા વાર ડારૂં, રામ તેરે ધામપર.

§ જ્યારે દૃષ્ટિ પર (બ્રહ્મમાં) પહોંચે છે ત્યારે હૃદયની ગાંઠ છૂટી જાય છે; સર્વ સંશયો કપાઇ જાય છે અને એનાં કર્મ ક્ષીણ થઇ જાય છે.

मुण्डक उप०

લીધું; બુદ્ધિ ગંગામાં તણાઇ ગઇ; ચિત્તને ચકલાં ચાવી ગયાં; અહંકાર માછલીઓને ભેટ ધર્યો; પાપ હવામાં ઉડી ગયાં; સમસ્ત સંસાર જીતી લીધો છે. મારૂં અટલ રાજ્ય; મહાપ્રતાપ.

नास्ति ब्रह्म सदानन्दामिति मे दुर्मतिः स्थिता ।
क गता सा न जानामि यदाहं तद्वपुः स्थितः ॥*

"ચશ્મે લૈલા હૂં દિલે કૈસ, વ દસ્તે ફરહાદ;
બોસા દેના હો તો દે લે, હૈ લબે જામ મેરા."+

લેખક રામ.

પત્ર ૨૪૬

લાહોર. ૨૮ સપ્ટેમ્બર, ૧૮૯૮.

ૐ

આ મેરે ભંગીઆ! તૂ આ ભંગ પીજા;
આ મેરે ભંગીઆ! નિશંગ ભંગ પીજા;
ભર ભર દેનીયાં મૈં, ભંગ કે પ્યાલે;
નિશંગ ભંગ પીજા, નિહંગ ભંગ પીજા..

પ્રકૃતિ નહિ પણ પાર્વતી છે; હંમેશાં ભાંગ ઘૂંટી રહી છે. શિવની આંખ ઉઘડી, કે ઝટ પ્યાલો હાજર થયો. બલ્કે એને ભાંગ કે મદિરા કહેવી વાજબી નથી. એ તો શરાબનો કેફ છે. એ તો ભાંગની મસ્તી છે. આપને મારા સોગન છે; સાચું કહેજો; આ મસ્તી અને આનંદ વિના ત્રિકાલમાં જગત કદી પણ અન્ય બન્યું છે? કદી નહિ.

---

* હું બ્રહ્મ નથી એવી જે મારી દુર્બુદ્ધિ હતી તે હવે ક્યાં ગઇ તે હું નથી જાણતો. તે હવે દેખાતી નથી.

+ લૈલાની આંખ છું; મજનુનું દિલ અને ફરહાદનો હાથ છું; ચૂંબન લેવું હોય તો લઇ લે મારો અધર સમીપ છે.

હું શિવ વારૂં એ કેફ, એ મસ્તીનો શો વિચાર કરૂં ? શું સમજું ? રામ શું વિચારે ? શું સમજે ?

(૧) વિચારવું તો કોઈ અવિજ્ઞાન વસ્તુ માટે હોય છે; એને તો સૌ વિજ્ઞાત છે.

(૨) વિચારવું કોઇ અદષ્ટ પદાર્થ માટે હોય છે; એને તો સૌ દષ્ટ છે.

(૩) વિચારવું કોઇ ઇષ્ટ પ્રાપ્તિને નિમિત્ત હોય છે; મસ્તની તો સર્વ ઇચ્છાઓ તૃપ્ત થયેલી છે. જેને સંસારમાં વિચાર, સમજ અને બુદ્ધિ કહે છે, એજ મહાન મૂર્ખતા છે.

જ્યાં દેખું ત્યાં ભરીયો જામ, પીપી મસ્તી આઠે યામ,
નિત્ય તૃપ્ત સુખ સાગર નામ, પડયા અમે એમાં આરામ;
દીઠું સાંભળ્યું ખોવું કામ, ત્રણે લોકમાં છે વિશ્રામ,
શું વિચારે સમજે રામ! ત્રણે કાલ જેનું નિજ ધામ.*

મહાવાક્યઃ—

(૧) ઢુંડ કઢકે ક્યોં ચજ મુંહ ઉત્ત ઓહલે રહ્યાં ખલો;
ફકીરા, આપે અલ્લાહ હો !
(૨) તેરે ઘટ બિચ રામ વસેંદા ક્યોં પયા ભરના હૈં તો. ફકીરા.
(૩) રામ રહીમ સબ બંદે તેરે, તૈનૂં કિસદા ભૌ. ફકીરા.
(૪) તૂ મૌલા નહિ બંદા ચંદા, ઝૂઠ દી છડ દેખો. ફકીરા.
(૫) છડ મૌહરા સુન રામ દુહાઇ, અપના આપન કોહ. ફકીરા.×

રામ.

---

*જિત દેખું તિત ભરિયા જામ, પીપી મસ્તી આઠો યામ.
નિત્ય તૃપ્ત સુખસાગર નામ, ગિરે બને હમ તો આરામ.
દેખા સુના અપના કામ, તીન લોકમેં હૈ વિશ્રામ.
ક્યા સોચે ક્યા સમઝે રામ, તીન કાલ જિસકો નિજ ધામ.

× (૧) તારા ચંદ્ર જેવા મુખપર તારા હાથનો પડદો નાખીને એક

પત્ર ૨૪૭—રામનો નાચ

૧ ઑક્ટોબર, ૧૮૯૮.

લેખક-શ્રી ધન્નારામ; સ્થાનાતીતથી (અજ્‌લામકાં).*

"મારા નકુનેદ યાદે હરગિજ, મા ખુદ હસ્તેમ યાદ બેગા."

"રોકે જો ઈલ્તિમાસકી, દિલસે ન ભૂલીઓ કભી;
દૂઇ મિટા અહદ બના, ઉસને ભૂલા દિયા કિયૂં."§

આજ તો નાચવાનું મન થાય છે.—

નાચું હું નટરાજરે, નાચું હું નટરાજ.
ચંદ્ર નાચું, તારા નાચું, નાચું થઈ રવિરાજરે. નાચું.
કણકણ નાચું, સમુદ્ર નાચું, નાચું નજીવા કાજરે. નાચું.
તન તારામાં મન હું નાચું, નાચું નાડી નાડરે. નાચું.
વાદળ નાચું, વાયુ નાચું, નાચું નદી ને નાવરે. નાચું.
ગીત રાગ સૌ હર ઘડી વાગે, નાચું પૂરે સાજરે. નાચું.
ઘર લાગ્યો રંગ, રંગ ઘર લાગ્યો, નાચું પાપા દાજરે. નાચું.

તરફ કાં ઉભો છે? અરે પ્યારા! બહાર આવ. અરે સાધુ! તું પોતેજ ઈશ્વર છે. (૨) તારા ઘટમાં તો રામનો નિવાસ છે, ત્યાં તું તેમાં (વિષય-વાસનારૂપી) ઘાસ શામાટે ભરે છે? અરે સાધુ૦ (૩) રામ અને રહીમ એ બધા તારા સેવક છે, તને કોનો ભય છે? અરે સાધુ૦ (૪) તું માલેક (મૌલા) છે; નોકર નથી. નોકર બનવાથી ખોટી ટેવને છોડ અને અરે સાધુ૦ (૫) (દુનિયારૂપી શેતરંજની બાજીનાં મોહરાં) મોહરાંને છોડીને રામની વધામણી સાંભળ; કે એમાં ફસીને તું તારા સ્વરૂપને ન ગુમાવ; અરે સાધુ! તું પોતેજ ઈશ્વર છે.

* મને આપ કદાચિત્ યાદ નથી કરતા અથવા ન કરો; પણ અમે પોતે અહંકાર રહિત બની સ્વયંસ્વરૂપ સ્મૃતિ બની ગયા છીએ.

§ રડીને પ્રાર્થના કરી કે મને હૃદયથી કદી પણ ન ભૂલશો ત્યારે તેણે ભેદભાવ દૂર કરીને અને અભેદ બનીને દ્વૈતભાવ ભૂલાવી દીધો.

મધુર હોઠ મદમસ્તીવાળા, નાચું પીપી આજરે. નાચું.
રામજ નાચે રામજ વાગે, નાચું હું નિર્લાજરે. નાચું.*

પત્ર ૨૪૮—વ્યાધિરૂપી ભાંડના મુજરા

ૐ શ્રી.

૫ નવેમ્બર, ૧૮૯૪.

સત્યંજ્ઞાનમનન્તં બ્રહ્મ, આનંદામૃત શાન્તિનિકેતન,
મંગલમય શિવરૂપં, શુદ્ધમપાપવિદ્ધં !

અમારા શરીરરૂપી મહેલમાં કુશળતારૂપી કંચનીને એનો રાગ રંગ સંભળાવતાં સંભળાવતાં અને નાચ દેખાડતાં બહુ વખત થઇ ગયો છે. હવે તાવ, પેટનો રોગ, દમ અને ઉધરસરૂપી ભાંડના મુજરાનો વારો આવ્યો હતો; તેથી એમણે પૂરા એક અઠવાડિયા સુધી શોરબકોર (હા હો) કરી નકલ કરીને ધૂન મચાવી દીધી હતી. કૉલેજમાં જવાનું બંધ રહ્યું હતું. આજ ભાઇ ગુરુદાસ તથા બ... ...પણ એ ખેલ જોઇને મુરલીવાલા પધાર્યા છે. ૐ તરફથી.

પત્ર ૨૪૯—ૐ શ્રી

૨૮ નવેંબર, ૧૮૯૮.

શરીરમાં હજુ સળેખમ છે. મિશનકૉલેજની નોકરીમાં કદાચ કાંઇ નવા જૂનું જલ્દી થઇ જાય. વાસ્તવિક આનંદ દિનપ્રતિદિન અધિકાધિક છે.

" મરે ન ટરે નજરે હરે તમ, પરમાનન્દ સો પાયો;
મંગલ મોદ ભર્યો ઘટભીતર, ગુરુશ્રુતિ "બ્રહ્મત્વમેવ" બનાયો.
લય મુજમેં સબ રાયો રહબાકી, વાસુદેવ "સોહમ્" કરઝાંખી;

---

* મૂળ હિંદી માટે જુઓ " રામવર્ષા. " (હિંદી)

ટૂટી ગ્રન્થિ અવિદ્યા નાસી; ઠાકુર સત્ય રામ અવિનાશી.

રામ.

પત્ર ૨૫૦—ૐ ૐ ૐ

૯ ડિસેમ્બર, ૧૮૯૮.

આનંદ, આનંદ, આનંદ બહુજ આનંદ છે.

રાત્રિ અને દિવસ તો ફક્ત પૃથ્વીને માટે છે; સૂર્યમાં તો નથી રાત્રિ કે નથી દિવસ. ત્યાં તો પ્રકાશ, પ્રકાશજ છે. સુખ, દુઃખ, તૃષ્ણા અને સંતોષ તો સાંસારિક લોકોને માટે છે; આપ તો પરમાનન્દ ઘન છો; પ્રકાશજ પ્રકાશ છો.

રામઃ—અહોનિશકા સૂર્યમેં નાશ, અહં પ્રકાશ, પ્રકાશ, પ્રકાશ;
અગ્નિકો ઠંડક લાગે, જલકો લગે પ્યાસ.
આનંદઘન મમ રામસે કયા આશા કો આશ,
*અકાઇ જાનમેં મેરી અસંખો રંગ હૈ પેદા.
મઝે કરતાં હું મૈં કયા કયા, અહા હાહા ! અહાહાહા ! !+

રામ.

પત્ર ૨૫૧—विना कोडी रामबादशाह

૧૧ ડિસેમ્બર. ૧૮૯૮.

કૃપાપત્ર મળ્યો; એમાં લખ્યું હતું કે " ખબર નહિ આપ શું તરંગ બાંધ્યા કરો છો. " નક્કી માનજો કે જેવી રીતે આપના ગુજરાંવાલા શરીરને ખબર નથી કે તીર્થરામ શું તરંગ બાંધ્યા કરે છે તેવીજ રીતે આપના લાહોરવાળા શરીરને પણ ખબર નથી કે રામ શું તરંગ બાંધ્યા કરે છે. રામમાં કોઈ તરંગ દૃષ્ટિમાં નથી આવતો;

* અદ્વૈત સ્વરૂપ. આત્મા. + પૂરી ગઝલ માટે જુઓ "રામવર્ષા"

કોઇ તરંગ હોય તો દૃષ્ટિમાં આવે ને? નિઃશંકસ્વરૂપ અને નિર્મલ ચિદાકાશમાં તરંગરૂપી ધૂમ કેવી ?

રામઃ—ચિદાકાશ નિર્મલ ઘનમાંહી; ફૂરના[1] ધૂળ કદાચિત નાંહીં.

પત્ર લખવામાં વિલંબનું એક કારણ એ હતું કે કોઇ કાર્ડ કવર પાસે નહોતું; તેમ પૈસો પણ સિલકમાં નહોતો. આજ એક પુસ્તકમાંથી ત્રણ ટીકીટ નીકળી આવી, અને આપનું ઉત્તર માગતું કાર્ડ પણ સન્મુખ આવ્યું પત્ર લખાઇ ગયો છે.

એવીજ સ્થિતિ ખાવાપીવાની ચીજો (લોટ ઘી વગેરે)ની રહે છે. આજ લેંપમાં તેલ નથી તેથી રાતે ઘેર નહિ રહીએ. શહેરની ચારે તરફ સેર થશે. **બન્ને હાથમાં લાડુ છે.**

ઉપરની હાલતથી એમ ન સમજશો કે હાય! હાય! રામ બહુજ નિર્ધન અને દુઃખી રહે છે; કદી નહિ. આ **બહારની નિર્ધનતા અને ખેંચને લીધે એ સંપૂર્ણ અમીરી અને બાદશાહી ભોગવી રહ્યો** છે. એવો પાઠ સિદ્ધ થઇ ગયો છે કે જ્યારે કોઇ આવશ્યકતા પૂરી પાડવાને સાધન તૈયારજ હોય તો એ આવશ્યકતા માલૂમ પણ નથી પડતી. (અને વાસ્તવિક રીતે તો જ્યારે આવશ્યકતા પૂરી કરવા માટે સાધન તૈયાર ન હોય તો તે આવશ્યકતાનું પ્રતીત થવું ખોટી ભૂખના જેવું છે.) પહેલાં અત્યંત ચિન્તાપૂર્વક આવશ્યકતાઓ પૂરી પાડવા માટે પ્રયત્ન થયા કરતો હતો; પણ હવે જ્યારે **બિચારી આવશ્યકતાઓ સ્વયં પૂરી થઈને સામે જુએ છે ત્યારે એનાપર દૃષ્ટિપડે છે નહિ તો એના ભાગ્યમાં રામની દૃષ્ટિ કેવી ? પ્રારબ્ધકર્મ અને કાલરૂપી સેવકોને સોવાર ગરજ હોય તો આવીને રામ બાદશાહનાં ચરણ ચૂમે; નહિ તો એ શાહનશાહને શી પરવા છે કે અમુક સેવક સલામ કરી ગયો છે કે નહિ.**

[1] સ્ફુરણારૂપી ધૂળ.

રામઃ—

સો વાર ગર્જ હોય તો ધોઈ કદમ પીએ,
આકાશ, સૂર્ય, ચંદ્રમાં મોહિત થયો કાં તું ?
ખંજરની શું તાકાત કે એ જખ્મ કૈં કરે ?
તારોજ એહ ખયાલકે ઘાયલ થયો છે તું.* રામ.

पत्र २५२

૨૫ ડિસેમ્બર, ૧૮૯૮.

હજુ સુધી તો રજામાં ક્યાંય પણ જવાનો શરીરનો વિચાર નથી કાંઇ ખબર નહિ.

तदेजति तन्नैजति तद्दूरे तद्वन्तिके ।
तदन्तरस्य सर्वस्य तदु सर्वस्यास्य बाह्यतः ॥

ભાવાર્થઃ—" તે ચાલે ને ન ચાલે છે, તે દૂરે ને સમીપ છે;
સર્વનાં અન્તરે વ્યાપ્યો, સર્વની બ્હાર તેજ છે. " રામ.

ઈ. સ. ૧૮૯૯

पत्र २५३

मिशनकॉलेज छोडीने ओरिएन्टल कॉलेजमां नोकरी करवी

૨૨ જાન્યુઆરી ૧૮૯૯.

આનંદ ! આનંદ ! આનંદ !

મિશનકૉલેજમાં આજકાલ કામ છોડી દીધું છે. જો કે હજુ એક કલાક ત્યાં કામ કરાય છે; એ પણ પંદર દિવસ પછી છોડી દેવાશે. ઓરિએન્ટલમાં રોજનાં બે કલાક કામની શરૂઆત કરી દીધી છે.

રામ.

---

* મૂળ પૂરી ગઝલ માટે જુઓ હીંદી "રામવર્ષા"

पत्र २५४

આપનો એક પત્ર કે જે ઘણું કરીને સરદાર સ......ના હાથનો લખેલો હતો, તેનાથી માલૂમ થયું કે પુત્રજન્મ થયો છે. સમુદ્રમાં એક નદી આવી પડે તો કાંઇ વધારો નથી થતો અને કદાપિ જો એકેય ન આવે તો કાંઈ ખોટ હોતી નથી. જ્યાં સૂર્યનો પ્રકાશ હોય ત્યાં એક દીવો રાખીએ તો પણ શું ને ન રાખીએ તોએ શું ? જે ઠીક વાજબી હશે તે તેની મેળેજ થયું હશે. કોઈ પણ પ્રકારનો અમે શોક કે વિચાર શા માટે કરીએ ? એ શોક કે ચિન્તા કરવીજ અયોગ્ય છે. **અમે જ્ઞાની નથી પણ જ્ઞાન છીએ.** દેહથી જરાએ સંબંધ નથી; દેહ અને એનાં સંબંધી જાણે અને એમનું પ્રારબ્ધ જાણે. અમારે શું ?

मनोबुद्धयहंकारचित्तानि नाहं
न च श्रोत्रजिव्हे न च घ्राणनेत्रे
न च व्योम भूमि र्न तेजो न वायु-
श्चिदानंदरूपः शिवोऽहं शिवोऽहम् ॥+

અર્થ:—અહંકાર, બુદ્ધિ, મનો, ચિત્ત, હું ના;
નહિ શ્રોત્ર, જિવ્હા, નહિ ઘ્રાણ નેત્રો.
નહિ વ્યોમ, ભૂમિ, ન તેજો, ન વાયુ,
ચિદાનન્દ રૂપે શિવોહમ્ શિવોહમ્. રામ.

पत्र २५५—गृहस्थ अने त्यागीनी आवश्यकताओनी तुलना

૯ માર્ચ ૧૮૯૯.

અરજ એ છે કે અહીં કોઈ પણ પ્રકારનો હિસાબ નથી થયો. મહીનાના સિત્તેર (૭૦) કરતાં પણ એક બે રૂપીઆ ઓછા મળ્યા હતા.

+ "निर्वाणषट्कम्" शंकराचार्य.

એમાંથી કોડી પાઇ પણ એકઠી તો કરવી નહોતી. જે જે આવશ્યકતાઓ નજરમાં આવી તે પૂરી થતી ગઈ. બાકીની જરૂરતોને સાફ જવાબ દેવો પડયો. (એટલે કે પૂરી કર્યા વિના છોડવી પડી.) કેવળ બાર રૂપીઆ ઘેર મોકલ્યા જ્યાં આઠ મનુષ્ય ખાનારાં છે; અને સાધુઓ કે જેને માટે ભ્રમરની પેઠે અનેક પુષ્પો (ઘરઘરની) મધુકરી (ભિક્ષા) માગવી ભૂષણરૂપ છે એના કરતાં, ગૃહસ્થી સ્ત્રીઓ, બાળકો, અને વૃદ્ધોને વિશેષ આવશ્યકતાઓ હોય છે. ગૃહસ્થીઓ બિચારાં બહુજ ગરીબ હોય છે અને જે થયાં કરે છે તે તદ્દન ઠીક અને વાજબી થયાં કરે છે. રામ.

पत्र २५६—प्रारब्ध अने समय हाथ जोडेला दास छे.

૧૭ માર્ચ ૧૮૯૯.

વિચાર કરવા યોગ્ય વિદ્યાર્થીઓને માટે હમણાં પૂછવું વાજબી નથી. આવતી કાલે અથવા પરમ દહાડે કદાચ સૂચના અપાય. પ્રારબ્ધ અને સમય પ્રત્યેક પુરુષનાં હાથ જોડી ઉભેલાં દાસ છે એમાં સંશય કરવો એજ અજ્ઞાન છે. આપનો રામ.

पत्र २५७—चेतनमां स्फुरणानो अभाव

૧૭ માર્ચ ૧૮૯૯.

કૂટસ્થ ચેતન કે સાક્ષી ચેતનમાં સ્ફૂરણા કે સંકલ્પનું નામ માત્ર પણ નથી. એમાંથી પતન પામી (એટલે કે ઉચ્ચ અવસ્થામાંથી નીચે ઉતરી) તેજ મનુષ્યના ચિત્તમાં સ્ફુરણાનો આભાસ થાય છે.

મરજીમાં આવે તેવું સરનામું લખો. બધું મંગલમય, આનંદરૂપ શુદ્ધ સ્વરૂપજ છેઃ "મિલ ગયા માલ તો ક્યા પરવા; ઉતર ગયી ખાલ તો ક્યા પરવા." આપનો રામ.

પત્ર ૨૫૮ ૐ

૧૮ જુલાઇ, ૧૮૯૯.

શ્રી મહારાજજી !

મહાત્મા તો આનંદઘન હોય છે; મહાનન્દ આપનું સ્વરૂપ છે; ત્યાં ચિન્તા અને મલિનતા શું કામ ? સૂર્યમાં અંધકારનો અહોનિશનો નાશ; અહં પ્રકાશ, પ્રકાશ, પ્રકાશ.

" કહું કયા હાલ ઇસદિલકા કિ શાદી મૌજ મારે હૈ;
હૈ ઇક ઉમડા હુવા દરયા, અહાહાહા ! અહાહાહા !!"[1]

આપનો રામ.

પત્ર ૨૫૯

૨૨ નવેંબર ૧૮૯૯.

" પીતમ પતિયાં તબ લિખૂં, જબ તુમ હો બદેશ,
તનમેં મનમેં નૈનમેં, વાકો કયા સંદેશ ? "[2]

પત્ર ૨૬૦

" પનમ ખુદાય બબાંગે બલન્દ મે ગોયમ,
હરાં કિ પર તો દિહદ મિહરો માહરા ઓયમ."

અર્થઃ—હું બ્રહ્મ છું, એ હું ગર્જના કરીને કહું છું; અને આ સૂર્ય અને આ ચંદ્રમાને જે પ્રકાશ આપે છે તે પ્રકાશ સ્વરૂપ હું છું.

૧ઃ—આ હૃદયનું શું વર્ણન કરૂં ? એ તો આનંદ આનંદ લૂંટે છે; આનંદની સરિતા છલકાઇ ગઈ છે ! અહાહાહા ! અહાહાહા ! !

૨ઃ—પ્રિયતમ ! પત્ર તો ત્યારે લખું કે જ્યારે તમે વિદેશ વસતા હો ! જે મારા તનમાં, મનમાં અને નયનમાં નિવાસ કરે છે એનો શું સંદેશો પાઠવવો ?

ईशावास्य उपनिषद्ના આઠમા મંત્રમાં જ્ઞાનવાનનું વેદ નીચે પ્રમાણે વર્ણન કરે છે:—

सपर्य्यगाच्छुक्रमकायमव्रण-
मस्नाविरं शुद्धमपापविद्धम् ।
कविर्मनीषी परिभूः स्वयंभू-
र्याथातथ्यतोऽर्थान् व्यदधाच्छाश्वतीभ्यः समाभ्यः ॥

અર્થઃ—એ અશરીર, વ્રણ અને નાડીઓના સંબંધથી પૃથગ્ભૂત, પાપગંધથી વર્જિત, સદા શુદ્ધ, નિર્મળ પ્રકાશસ્વરૂપને, પ્રાપ્ત થયો છે; જે કવિ, અંતર્યામી, સર્વ વ્યાપી, સ્વયંભૂ છે અને જેણે અનન્ત કાલને માટે પદાર્થોને યથાયોગ્ય બનાવ્યા છે. રામ.

पत्र २६१

૧ ડિસેમ્બર, ૧૮૯૯.

બગડે ત્યાં જ્યાં હોય કંઇ, બગડે એવી ચીજ;
અકાલ અભેદ્ય, અશોષ્યને, કઇ વસ્તુની બ્હીક?

ઈ. સ. ૧૯૦૦

पत्र २६२

૪ જાન્યુઆરી, ૧૯૦૦.

નારાયણ,

આનંદ, આનંદ, આનંદ!!

ॐ ॐ ॐ

Rama. (રામ

पत्र २६३—आनंद प्रेस अने मासिकपत्र "अलिफ"

૯ જાન્યુઆરી, ૧૯૦૦.

નારાયણ !

આનંદ; આનંદ.

ભગવન્ પગાર હજુ નથી મળ્યો; જ્યારે મળશે; ત્યારે કાંઇ ભેટ થશે.* લોકો અહીં રાત્રિએ ઉપનિષદ્ ભણવા આવે છે. એઓએ એક છાપખાનું ઉઘાડયું છે. કેવળ એટલાજ માટે કે અહીં જે કાંઇ ભણે તે ત્યાં છાપે; સાથે સાથે આ માસિકપત્ર "અલિફ" નામનું પ્રકાશિત કરવું શરૂ કર્યું છે; આપની સેવામાં ત્રણ નકલ મોકલાય છે. એક આપને માટે, અને બીજી બે આપ જેને વાજબી લાગે તેને આપશો. જાહેરખબર પણ સાથે મોકલાવી છે; સત્સંગીઓમાં વહેંચાવી દેશો. આ આપનું પોતાનુંજ કામ છે. આનંદ, આનંદ.

"બસ કરજી [1]હુણ બસ કરજી, કોઇ બાત [2]અસાંનાલ [3]હસ કરજી."

રામ.

---

* એ સમયમાં નારાયણ સ્વામી (ગૃહસ્થાશ્રમમાં) અને એક બીજા ગૃહસ્થ લાલા હરલાલ ડિસ્ટ્રીકટ નાજર લાહોર, તીર્થરામજીને ત્યાં ઉપનિષદ્ ભણવા જતા હતા. થોડા દહાડા પછી આનંદ પ્રેસ ઉઘાડયો હતો અને તેમાં ગોસ્વામીની આજ્ઞાનુસાર "અલિફ" માસિકપત્ર શરૂ થયું હતું. એ બધા કાર્ય વ્યવહારના પ્રબન્ધ કર્તા નારાયણ હતા. એ પત્રના માત્ર બેજ નંબર નીકળ્યા હતા એટલામાં ગોસ્વામીજી વાનપ્રસ્થાશ્રમની સાધના માટે હિમાલયમાં ગયા અને આજ વર્ષના અંતમાં સંન્યાસ ધારણ કર્યા; જેથી એ પત્રનું નિયમિત કાર્ય સર્વ બંધ થયું.

૧ હવે. ૨ અમારી સાથે. ૩ હસીને કર.

ઈ. સ. ૧૯૦૬

પત્ર ૨૬૪

સપ્ટેમ્બર, ૧૯૦૬.

મે ભેદ તે ભર્મકી માડિયાં તે, હલવાહ સુહાગડા ફેર દિત્તા;
ફર્જ કર્જ તે ગર્જ દે બેલડેનૂં, અગ્ગલાકે શેરનું ઘેર લિત્તા;
વિના રામ દે નામ ભી હોરદાસી, સુરંગ કઢ પલીતડા ગેર દિત્તા;
અજ નૂરદા શ્રકદાહ આયા, દશોં દિશા આનંદ અલેર દિત્તા.[1]

મુકામ હજૂરનું દિલ.

ભલા ભલા જાનયાં, મૈનૂં લુદ્રિયાં જ્ઞાનિયાં;
ખુશી રહના કાર હૈ, સોગ સોગયાં દ્વાર હૈ.

---

૧ દ્વૈત દૃષ્ટિ અથવા ભેદભાવનાને અમે જ્ઞાનદૃષ્ટિરૂપી હળ જોડી નિર્મૂળ કર્યો છે. સર્વ પ્રકારનાં ઋણોની નૌકાને જ્ઞાનાગ્નિથી ભસ્મ કરી છે. અને એ નૌકામાં જે સિંહાદિ (અભિમાન ઇત્યાદિ) હતાં તેને વશ કરી લીધાં છે. બ્રહ્મભાવવિના જે કાંઇ દૃષ્ટિમાં આવતું હતું તેનો જ્ઞાનજવાળાથી વિનાશ કર્યો છે. હવે તો આનન્દ અને પ્રકાશનો પ્રવાહ છલકાઇને અન્દરથી વહ્યાં કરે છે અને સર્વ દિશામાં આનન્દ આનન્દ રેલાઇ રહ્યો છે.

નોટઃ—ગૃહસ્થાશ્રમના ત્યાગ પછી, એટલે કે ઇ. સ. ૧૯૦૦ પછી પૂર્વ સંબંધીજનો સાથે **સ્વામીજીનો** પત્રવ્યવહાર તદ્દન બંધ રહ્યો હતો. અને તેથીજ **ભગતજીને** પણ એ છ વર્ષ દરમ્યાન એક પણ પત્ર નહોતો લખાયો ઇ. સ. ૧૯૦૬ ના ઑગસ્ટ મહીનામાં જ્યારે **સ્વામીજીના** પ્રિય ભક્ત **મિ. પૂરણસિંહ લાહોરથી હિમાલયમાં** એમના દર્શનાર્થે આવ્યા હતા, ત્યારે **ભગતજીના** તરફથી કંઇ સંદેશો લાવ્યા હતા. એના ઉત્તરમાં **સ્વામીજીએ** આ પત્ર લખીને **મિ.** પૂરણસિંહને આપ્યો હતો. આ પત્ર **સ્વામીજીના** શરીર ત્યાગ પહેલાંના એક બે માસનો લખેલો છે.

संन्यास लीधा पछीनां पत्रो

पत्र १ લાહોર, ૨૯ એપ્રિલ, ૧૯૦૦.

ભગવન્,

માર્ચના માસિકપત્ર "અલિફ" ના પાછળનાં દશ પાનાં એકવાર ફરીથી એકાગ્ર ચિત્તથી વાંચી જશો. મે માસના નંબરમાં આપના પ્રશ્નોના વિસ્તારપૂર્વક ઉત્તર આવી જશે. એપ્રિલનો નંબર પણ આપની અનેક શંકાઓનું નિવારણ કરશે.

અત્યારે જે સંશયો બહુજ ગૂઢ અને વિષમ જણાય છે, પરંતુ એક સમય એવો આવશે કે, તે બધા તદ્દન સાફ થઇ જશે. સર્વે પ્રકારે અહીં પરમાનંદ છે. આપનો **તીર્થ**રામ ગોસ્વામી.

पत्र २ લાહોર ૧૯ જુન ૧૯૦૦.

ભગવન્,

એવી કોઇ પણ શંકા નથી કે જેને **રામ** દૂર ન કરી શકે. વ્હાલા ! વેદાન્તમાં શંકાનું નામ માત્ર પણ નથી. વાસ્તવિક તો કેવળ એજ છે કે "રૂમા ઓસ્ત"–**सर्वं खल्विदं ब्रह्म**। આપનો જો કોઇ સંશય દૂર થવો બાકી રહ્યો હોય તો તેનું કારણ એજ છે કે આપે કોઇ સાચા મહાત્માના સત્સંગમાં પૂરતો સમય અર્પણ નથી કર્યો. સત્સંગની ખામી છે. સત્યને એ વાતની પરવા નથી હોતી કે એના અનુયાયીઓ અનેક થાય. હજારો વર્ષો સુધી ગુરુત્વાકર્ષણનો નિયમ લોકોમાં પ્રસિદ્ધ નહોતો થયો તોપણ શું એ નિયમમાં ખામી હતી ? કદાપિ નહિ.

માસિકપત્રના બારે નંબર પ્રત્યેક વર્ષે લોકોને પહોંચ્યા કરશે.

એમાં વિલંબ થાય તેથી ડરવાનું નથી, એ પણ સારા માટેજ થાય છે અને તે સમય આવે આપણને જણાઇ આવશે. "અલિફ" ને **સ્તુતિની આવશ્યકતા નથી અને નિન્દાનો ભય નથી.** એ તો પોતાના આનંદથી પ્રકટ થાય છે. એને તો બ્રહ્મ વિના બીજું કાંઇ જગત-બગત છેજ નહિ. વ્હાલા! **અનલહક-अहं ब्रह्मास्मि**ની ગર્જના તો એકવાર આ માસિક પ્રત્યેક સ્ત્રીપુરુષને સંભળાવી દેશે. નિઃશંક નિઃશક રામનાં દર્શનની વાર છે. રામ.

पत्र ३ ॐ પ્રતાપનગર ટિહરી-ગઢવાલ સ્ટેટ, એપ્રિલ ૧૯૦૨

વ્હાલા!

સવાર અને સાંજ એકાન્તમાં બેસીને **પરમેશ્વરનું એવી રીતે ધ્યાન ધરો કે એનો ચિત્તમાં સમાવેશ થઇ જાય.** અથવા તો એવી રીતે ચિત્ત એમાં લીન થઈ જાય.

એવા પ્રકાશરૂપનું ધ્યાન ધરો કે જે સૂર્યના પ્રકાશ કરતાં પણ વિશેષ પ્રકાશમાન અને ચન્દ્રમાના પ્રકાશ કરતાં અધિક શીતળ છે, તેમજ સર્વવ્યાપક છે. એવા પ્રકાશમય ધ્યાનમાં થોડો સમય લીન થઇ જાઓ. ત્યાર પછી ચિત્તમાં એવો ભાવ ભરો કે આ નામરૂપ (શરીર ઇત્યાદિ) મારૂં નથી પણ પ્રકાશસ્વરૂપ પરમાત્માનું છે. અને એ પ્રકાશસ્વરૂપ આત્મા મારો છે. તાત્પર્ય એ છે કે **આ શરીર અને નામરૂપને વેચીને જ્યોતિસ્વરૂપ આત્માને ખરીદી લ્યો; શરીર અને શારીરિક આવશ્યકતાઓ પરમાત્માને અર્પણ કરો.** એનું કામ એ જાણે. પરમાત્માને તમે તમારા કરી લ્યો કે ભૂલી ન જાય. તમારૂં વિશ્રામ, સુખ, અને સ્વાસ્થ્ય સર્વસ્વ પરમાત્મામાં રાખો.

તમે અમારા છો, અમે તમારા છીએ.

તેની સાથે હરતાં ફરતાં, બેસતાં ઉઠતાં તમારા મનમાં ॐ

(ઓમ્) એ મંત્રનો જાપ જપ્યા કરો. બની શકે તો લાહોર, સુતર-મંડીમાં આનન્દ પ્રેસમાંથી માસિકપત્ર "અલિફ" ના જેટલા અંક મળી શકે તેટલા મંગાવીને વાંચ્યા કરો. આવી રીતે કરવાથી બધા રોગ દૂર થઈ જશે. રામ.

पत्र ४ ॐ કોડિયા શિખર—પોસ્ટ ટિહરી. ૯ એપ્રિલ, ૧૯૦૨.

પરમપ્રિય રામ,

રામબાદશાહ હાલમાં એક ઉંચા પર્વતના શિખરપર રહે છે, કે જ્યાંથી, યમ્નોત્રી, ગંગોત્રી, કેદાર અને બદરિનાં હિમક્ષેત્રોનું મનોહર સૌંદર્ય દૃષ્ટિગોચર થાય છે. સાત આઠ માઇલ છેટે સૂતેલી ગંગી § આ સ્થળેથી જોઈ શકાય છે. ડેહરાડૂનના રેલ્વે સ્ટેશનથી ટિહરીને રસ્તે જતાં બે દિવસ પ્રવાસ કર્યા પછી હરકોઇ આ અતિ રમણીય પ્રદેશમાં પહોંચી શકે છે.

પરમપ્રિય !

અર્પજે પ્રેમને સર્વે માનજે ઉરનાં કહ્યાં,
સંબંધો મિત્રને સ્વાર્થો, સર્વનો ભોગ આપતાં;
માન સન્માન ને કીર્ત્તિ, ગૃહ, ભંડાર દ્રવ્યના,
અહંતા જ્ઞાનની સર્વે, પ્રેમ યજ્ઞેજ હોમવાં.

સરનામું:—**રામ બાદશાહ.**
દરબાર કોડીયા શિખર.

पत्र ५ ॐ એડવોકેટ ઑફિસ, લખનૌ.

જાપાનની સ્ટીમર લગભગ ૨૦ મી ઑગસ્ટ ૧૯૦૨ ને રોજ કુલકત્તાથી ઉપડશે.

---

§ ગંગાનદી.

રામ હિંદુસ્તાનમાં ક્યારે પાછો આવશે એની ખબર નથી. પાછા આવતી વખતનાં બંદરની પણ ભાગ્યેજ કોઇને ખબર પડશે.

હમેશાં તમારી સાથે—**રામ**.

પત્ર ૬ કેસલ સ્પ્રિંગ્‌ઝ–કૅલીફોર્નિયા **૧૧ જુન, ૧૯૦૩.**

મારા વ્હાલા પ્રેમાત્મન્

શું કાંઇ કહેવાની કે લખવાની આવશ્યક્તા છે? **રામ** બધુંયે જાણે છે, એટલે કે તમે સર્વ કાંઇ જાણો છો; તેમ છતાંયે **રામ** તમને થોડી એવી વાતો કહેશે કે જે અહીં થોડા વખત પહેલાંજ પ્રકટ થઇ હતી અને **રામ**ને અત્યંત સુખકર નીવડી હતી. પ્રત્યેક વિષય રામને આનંદકરજ હોય છે.

મે ની ૧૯ મી તારીખે **રામ** સરિતાતટપરની એક ભવ્ય શિલાપર આરામ કરતો હતો એટલામાં ડૉ. હીલરના મકાનનો મેનેજર, સીટલના એક સ્નેહીએ મોકલેલો હીંચકો લાવ્યો. તરતજ તેને નીલ-વર્ણી ઑક અને રક્તવર્ણી દેવદારના વૃક્ષોની સાથે ઉંચે હવામાં ઝૂલતો બાંધી લેવામાં આવ્યો. અપૂર્વ આનંદ અને નિઃસીમ હાસ્ય કરતાં કરતાં **રામે** પોતાનું શરીર એપર ફેંકી દીધું. સુવાસિક, શીતલ સમીરણે **રામ**ને આમ તેમ હીંચકા નાખવા શરૂ કર્યા, અને સરિતાએ મધુર ધ્વનિથી પ્રણવગીત આરંભ્યું. **રામ** ખડખડાટ હસ્યો; અત્યંત હસ્યો. તમે તે સાંભળતા હતા? **રામ** જ્યારે આમ તેમ હીંચકતો હતો ત્યારે ચીંચી કરતું એક રોબિન પક્ષી માથા ઉપર વૃક્ષમાંથી **રામ**ની સામે જોઇ રહ્યું હતું. કદાચિત્ એને **રામ**ની ઇર્ષા આવતી હશે. શું એમ હશે? નહિ. એ અસંભવિત છે. પ્રત્યેક રોબિન, ચકલી કે બુલબુલ **રામ**ને પોતાનુંજ સ્વરૂપ જાણે છે. ગમે તેમ હોય પણ

રામે જ્યારેપોતાનો એ હૃદયના અનિવાર્ય આનંદનો આસ્વાદ આમ તેમ નાચવા કૂદવામાં લેવા માટે એ હીંચકાને છોડયો ત્યારે એ સુંદર રોબિને એ હીંચકામાં હીંચકવાનો પ્રયત્ન કરવાની તક સાધી. બોલો, શું રામનાં એ કોમળ પક્ષીઓ અને કુસુમો, રમતિયાળ, આનંદી અને મુક્ત નથી ?

મે તા. ૨૦ મધ્યાહ્ને; ઉત્તરના પ્રદેશ તરફ જતાં યુનાઇટેડ સ્ટેટસનો પ્રેસીડૅન્ટ અહીં સ્પ્રિંગ્ઝમાં થોડો વખત રોકાયો હતો. સ્પ્રિંગ્ઝ કમ્પનીની પ્રતિનિધિ સ્ત્રીએ એને મનોહર પુષ્પોની એક છાબ ભેટ ધરી ને ત્યાર પછી તરતજ તેણે રામની પાસેથી 'હિંદુસ્તાનને માટે અમેરિકનોને અપીલ' એ ભાષણનું પુસ્તક, અત્યંત આભાર, પ્રેમ અને આનંદ પૂર્વક સ્વીકાર્યું. બધો વખત તે પુસ્તક એણે પોતાના જમણા હાથમાં રાખ્યું હતું. અને લોકોની સલામોનો એ જમણે હાથે સ્વીકાર કરતાં કરતાં સ્વાભાવિક રીતેજ એ પુસ્તક તેના કપાળે સુમારે સોએક વેળા તો ગયું હશે. ગાડી જ્યારે ઉપડી ત્યારે તે એના ડબ્બામાં એને ધ્યાનપૂર્વક વાંચતો જણાતો હતો અને ઉપડતી ગાડીમાંથી એણે એકવાર ફરીને હાથ હલાવીને રામનો આભાર માન્યો.

પણ અરે ! જુઓ તો ખરા ! રામે એ પ્રેસિડૅન્ટને હીંચકામાં હીંચકવાના આનંદનો વિલાસ મ્હાણવા નહોતો બોલાવ્યો. શા માટે નહિ બોલાવ્યો હોય તેનું તમે અનુમાન કરી શકો છો? કૃપાકરીને, કહો. વારૂ, જ્યારે તમે બોલતાજ નથી, ત્યારે રામ તમને કહેશે. કારણ તદન સ્પષ્ટ છે. એ કહેવાતા સ્વતંત્ર અમેરિકાનો પ્રેસિડૅન્ટ રામનાં સ્વતંત્ર પક્ષી અને હવાનો સહસ્રાંશ પણ સ્વતંત્ર નથી.

પ્રેસીડૅન્ટનું તમારે શું કામ છે ? તમે સ્વતંત્ર થઇ શકો છો અને તે પણ રામના જેવાજ ! જેથી વાયુ અને પ્રકાશ તમારાં વિશ્વાસુ પવિત્ર દાસ બની જશે. રામ બનો એટલે રામ તમને સૂર્યમંડળ,

તારામંડળ, વાયુ, સમુદ્ર, મેઘમંડળ, અરણ્યો, પર્વતો અને સર્વ કાંઇ આપશે. પ્રત્યેક પ્રદાર્થપર તમારૂંજ સ્વામિત્વ થશે. શું એ સુંદર સારૂં નથી ? શું તે એવુંજ નથી ? પ્રિય ! કૃપા કરીને સર્વસ્વ મેળવો.

પ્રાતઃકાળે ચાર વાગતાં, ઉષાનાં ચુંબનોથી જાગ્રત થઇ, મનસ્વી શીતલવાયુની લહરિની ગલીપચીથી હાસ્ય કરતાં, અને આનંદસ્તોત્ર ગાતાં પક્ષીઓનાં મધુર સંગીત સૂણુતાં સૂણુતાં રામ ગિરિશિખરો અને સરિતાતટપર ફરવા જાય છે.

આવો, આવો આપણે સાથે હસીએ; હસો; હસો; હસો; અરે ઓ સૂર્ય ! મારા બાળક ! આવ, નિર્ભય રામનાં સ્મિતભર નેત્રોમાં દૃષ્ટિ કર; તથા પ્રકૃતિ અને રામમાં તન્મય જીવન ગાળ. **એ તન્મયાવસ્થા તેજ "હું" છું.** તમારો આત્મા–રામ.

પત્ર ૭ ૐ

શાસ્ટા સ્પ્રિંગ્ઝ; કૅલી. ૯ જુલાઈ, ૧૯૦૩

પ્રિય ધન્યાત્મન્ !

તમારો પત્ર મળ્યો. માત્ર **સત્યજ** મનુષ્યનો વાસ્તવિક સ્નેહી, સંબંધી–એ **આત્મા છે. સત્યનું** અવલંબન રાખીને સદ્ધર્મને પંથે ચાલશો તો તમારા શરીરનો વાળ પણ વાંકો થશે નહિ.

યોગવાસિષ્ઠ અને ભગવદ્ગીતાનો પુનઃ અને પુનઃ અભ્યાસ કર્યા કરો.

તમારો આત્મારૂપે

(Rama so am I)–રામ " તે હું છું "–(સ્વામી)

પત્ર ૮ ૐ

શાસ્ટા સ્પ્રિંગ્ઝ. ૨૨ જુલાઇ, ૧૯૦૩.

પ્રિય ધન્ય ચંપા ! (Flova)

તમને કદાચ એમ સંબોધન કર્યું છે તે ઠીક નહિ લાગે. પરંતુ

તમને ગમે કે ના ગમે, **રામને** એ નામથી બોલાવવાનું મન થયું છે. પૂર્વ હિંદુસ્તાનની ભાષામાં પ્રત્યેક નામમાં અલૌકિક રહસ્ય રહેલું હોય છે અને ચંપા નામ (જે પ્રાયઃ ઉચ્ચ અને કુલવાન કુટુંબોની કન્યાઓનાંજ હોય છે) તો અક્ષરશઃ અર્થ સુવાસિત–પૂર્ણ વિકસિત, શ્વેત-પુષ્પ થાય છે.

પત્ર લખવાને જ્યારે કલમ હાથમાં લીધી તે વખતેજ **રામના** મનમાં એ નામ કાંઈક સ્વાભાવિક અને સ્વતઃ આવી ચડયું.

ગઈ કાલે કમલા (Panline)ને તેના સર્વ પ્રશ્નોના ઉત્તરમાં એક વિસ્તૃત પત્ર લખાવ્યો હતો. તેણીની મારફત તમને પત્ર મળ્યો? તેમાં થોડી એક **રામની** તાજી કવિતાઓ પણ હતી.

વેદાન્તની સૂચનાઓ

૧. વેદાન્તધર્મનું રહસ્ય તો માત્ર એકજ આદેશમાં સમાપ્ત થાય છે.

વ્યાધિ, મૃત્યુ, ક્ષુધા, આક્ષેપ કે ગમે તે હોય તેની પરવા વિના તમારા સ્વરૂપને સંપૂર્ણ સુખી અને વિશ્રાંત રાખો.

તમારી પ્રભુતા કે જેને તમે નિત્ય અવલંબન રાખવાનાં છો, એને આધારે આનંદી અને શાંત બનો.

૨. જો તમે તમારા વાસ્તવિક આત્માનું સામ્રાજ્ય પ્રતિપાદન કરવા ઇચ્છતા હો તો આ સંસાર, તેનાં સહવાસીઓ, સંબંધીઓ અને સર્વને વિનાશીસમૂહ જાણો.

ગમે તેનું નિરીક્ષણ કરો, અવલોકન કરો કે પરીક્ષા કરો પણ તે સર્વ તમારા સત્યસ્વરૂપ આત્માના દૃષ્ટિબિન્દુથી કરો; એટલે કે તમારો વાસ્તવિક આત્મા એ સર્વથી પર છે અને સર્વ ઇચ્છાથી રહિત છે, એનું વિસ્મરણ ન કરો.

વસ્તુતઃ તમને કાંઇ પણ જોઇતું નથી. કોઈ પણ વસ્તુ માટે તમારામાં ઇચ્છા શામાટે ઉત્પન્ન થવી જોઇએ? સાર્વભૌમી શાસન-

કર્ત્તાની કૃપાથી તમારૂં કાર્ય આનંદ, ચેષ્ટા કે માત્ર ક્રીડાને માટે કરો. તમારે કોઇ પણ પદાર્થની આવશ્યકતા છે એવું કદી પણ ન સમજો.

૩. તમે આ વેદાન્તના સિદ્ધાંતો અમલમાં લાવશો એટલે સત્યનો મધુર સુવાસ તમારામાંથી સર્વ દિશામાં સ્વાભાવિકજ વહેવા માંડશે.

શયન કરતાં પહેલાં–નેત્ર બંધ થવા માંડે તે પહેલાં–મધ્યાહ્નકાળે કે પ્રત્યેક રાત્રિએ–તમે વેદાન્તના સત્યનું મૂર્ત્ત સ્વરૂપ છો, એમ તમારા મનમાં દૃઢ ભાવના કરો.

જાગ્રત થતાંજ બીજું કોઈ પણ કાર્ય હાથમાં લ્યો તે પહેલાં, શયન કરતાં પહેલાંનો નિશ્ચય તત્કાળ મનમાં તાજો કરો.

જ્યારે જ્યારે બની શકે ત્યારે પ્રણવ મંત્ર ' ૐ ' નો જપ કરો અને એનું ગુંજન કર્યા કરો.

આવી રીતે કરવાથી એક સાચા ખરા ચંપાના ફૂલની પેઠે સર્વ કાળ તમારી આસપાસ તમે સુવાસિત પરિમળ અને મોહક ભવ્યતા પ્રસારશો.

કોલાહલ જગના ભારી,
ને આક્ષેપો સંસારી,
જે હૃદય વેદના કરતાં,
ને અંતર મિથ્યા દહતાં;
એ સ્વાગત કરતાં, હર્ષગીત સમ મીઠાં હવે તો લાગે;
એ મધુર કલાના વીણાધ્વનિથી શાંતિ ઉરમાં જાગે.
ઓ ચોરો, ચોર! લૂંટારા!
ને નિન્દો નિન્દક! પ્યારા!
મુજ સ્વરૂપ એજ તમારૂં,
હું ભેદ કશો ના ધારૂં,
આ ભર્યો અહીં ભંડાર કશામાં નથીજ મમતા મારી;
સૌ લૂંટો લૂંટો, લઇ જાઓ વસ્તુઓ માનો તમે તમારી.

આ દેહ તમારે શરણે !
મારો કાપો કરો મરણે !
આ નામ કીર્તિ સૌ ત્યાગ્યાં,
લઈ જાઓ તમે વણ માગ્યાં.
એ લૂંટી લૂંટી સૌ લેશો, પણ મુજ દિગન્ત દર્શન ધારો;
આ સચરાચર સત્તા સૌ મારી, પ્રણામ ! પ્રિય હો પધારો !
રામસ્વામી રૂપે તમે પોતેજ.

पत्र ९ ॐ

તારામય આકાશ મંડળની નીચે, એક શિખરના નિર્ઝર
તટપર, પ્રકૃતિના ઉદ્યાનમાં. ૧૦ ઑગસ્ટ ૧૯૦૩.

પ્રિય ધન્યાત્મન્

માઉન્ટ શાસ્ટા (૧૪૪૪૪ ફીટ ઉંચાઇ) ના શિખરના અતિ મનોહર પ્રવાસ ાથી પાછા આવતાંજ બીજા કેટલાક પત્રો સાથે તમારો પત્ર મળ્યો.

વ્હાલા !

તું કશુંએ ન કરીશ; ગૃહને નિયમિત અને વ્યવસ્થિત કર, દ્વાર ઉઘાડાં મૂક, ઇચ્છામાં આવે તેને તેમાં આવવા દે, તારૂં ધન–અરે અકિંચન–નિર્ધનને એ લઇ જવા દે અને પછી જે સ્થળે હું તારી રાહ જોઉં છું ત્યાં આવ.

બહાર આવ, ચાલ સ્વતંત્ર વિહાર કર, અરે **આનંદ** ! **સમતાના સમુદ્રમાં** સ્વચ્છંદે–સ્વતંત્ર–મુક્તપણે વિહાર કર. બંધનો–સંબંધો અને કર્મ–કર્તવ્યોને તડાક દઇને તોડી નાખ; અને તારી પ્રભુતા–દિવ્યતામાં વિજયી થઇને સ્થિર થા. "આત્મનિર્ઝરપર પડદારૂપી મેઘમંડળ ક્યાં સુધી ?"

પૉર્ટલેન્ડ (Portland–Oregon)ના લોકોએ રામને સંબોધીને એક લાંબી કવિતા લખી છે. તેમાંનો થોડો ભાગ નીચે પ્રમાણે છે.

રામ—

નીલ સુમંડિત લતા મંડપે કુસુમાસન વિરાજે,
એ રમણીય વિશ્રામસ્થાનમાં કમલ સમો તું રાજે;
અંધ તિમિરમય નેત્રો ઘૂમે અજ્ઞાને–અથડાતાં,
વિરલ કોઈ સદ્દભાગી તારાં દર્શન દૈવી લેતાં.
હસતો રમતો પ્રેમ પિપાસુ મંદ સમીરણ લાડે,
પ્રેમ કેલિ કરતો એ તારાં નેત્ર કમલ ઉઘાડે.
દિવ્ય સુશોભિત રમ્ય મંડપે સિંહાસને તું રાજે,
શાન્ત રમ્ય સ્મિતભર મુખમુદ્રા ભવ્ય દિવ્યતા છાજે;
જગત વિશ્વ બ્રહ્માંડ સમસ્તે તારામાં 'તું' રૂપે,
પૂર્ણ અપૂર્ણ એ તારામાં "તું તે છે" એ તદ્રૂપે.

પુષ્પો રૂડાં સ્મિત ભર્યાં ઝઝૂમી રહ્યાં જે,
'આવ્યો' તું 'આવીશ' સદા સૂચના કરે છે.
હર્ષાશ્રુ અભ્ર વરસાવી વધામણી દે,
સન્માનથી સહુ તને પ્રિય એ નિમંત્રે.
છુપા સન્દેશ વાયુ શાન્ત લાવે,
અહા વાયુ છતાં કયાંથીજ આવે ?
ઉંચે નીચે અહીં પાછળ ધ્વનિ એ,
"ક્હો" "આવું હું" "આવું હું" સૂણાવે.

રામને હવે કોઇ ન લખશો. રામની મરજીમાં આવે તો કોઇને એક બે લીટી લખે પણ રામના સરનામાના કાગળો એને નહિ પહોંચે.

દૃષ્ટિને અંતર્મુખ કરો. હૃદયમાંજ ઢૂંઢો. ધ્વનિનો પ્રતિધ્વનિ ત્યાંથીજ મળશે, તમે રામજ છો.

બધી દિશાઓમાંથી નિમંત્રણો આવે છે.

પણ ભાઈ. "એ તો મોજનો માલીક." વિચાર તો એવો હતો કે દુનિયાના ફુટબોલને ઉડાડતો ઉડાડતો **રામ પારીસને** રસ્તેથી કદાચ **હિન્દુસ્તાન** આવી પહોંચશે પણ એનું શું ઠેકાણું ?

નથી ભૂત કે નથી ભવિષ્ય, નથી ફરજ કે નથી કરજ. ન લેવા ન દેવા. ચિત્તની ઉપરામતામાં કોઈ દહાડે આ શરીરનો પરપોટો શું ફુટવાનો નથી? અહીંઆં તો કોનું **હિંદુસ્તાન** કે કોનું **અમેરિકા** ? જેને ગરજ હોય તે આ હસ્તલિખિત કાગળોના ઢગલાને પાછળથી (રામનું શરીર છુટયા પછી) છપાવતા ફરે. **છોડ દુનિયા; છોડ દુનિયાનાં કામ અને એની સાથેજ એ દુનિયાના લોકો.**

આ સાથે અંગ્રેજી કવિતાનાં આઠ પૃષ્ઠ મોકલ્યાં છે. "**અમેરિકનોને** અપીલ" એ ચોપાનિયાની એક નકલ યુનાઇટડસ્ટેટસના પ્રેસિડૅન્ટને **રામના** તરફથી એની ખાસ મુલાકાતના પ્રસંગે આપવામાં આવી હતી. અત્યારે તો એ બધું કામકાજ **સાનફ્રાન્સિસ્કોના** સજ્જનોની એક મંડળીના હાથમાં સોંપવામાં આવ્યું છે. **સાનફ્રાન્સિસ્કોથી** મોકલેલાં ચાર ભાષણો **હિન્દુસ્તાનમાં** ફરી છપાવવાનાં હતાં. તમે તેની ગમે તેટલી નકલો ત્યાંથી મેળવી શકશો. વધારે ખુલાસાને માટે બાબુ **હ**...ને લખશો. પંડિત ઉ—અને અન્ય સર્વને ૐ ૐ ૐ

પત્ર ૧૦ ૐ ૧૫ સપ્ટેમ્બર, ૧૯૦૩.

પ્રિય સુકુમાર એટલે કે મધુર બાળક કમલા,

તમે નિર્મળ, નિર્દોષ અને સાધુઓમાં સાધુ છો. ન દૂષણ, ન તો કલંક, ન સંસારનો પાસ ન ચિન્તા, ન પાપ. વ્હાલાં તમે તેવાં નથી!

જો તમને હરકત ન હોય તો નીચેના વિચારોને કવિતામાં ગોઠવશો. એવા પ્રયાસથી તમે ઉન્નત ભૂમિકાઓનો આસ્વાદ લેશો.

રામે આજ સવારે ફારસી ભાષામાં કવિતા લખી હતી તેનો આ તરજુમો છે. પૉર્ટલૅન્ડ અથવા ડેનવરમાં જાઓ ત્યારે તેને કવિતામાં ગોઠવશો; તમને પોતાને જેમ અનુકૂળ લાગે તેમ વિચારોને સરળ કરવાનો તમને સંપૂર્ણ હક્ક છે.

૧. ઓ સમતાના સમુદ્ર ! ઉછળ, ઉછળ અને ઉછાળ તારાં મોજાં, આ પૃથ્વી અને સ્વર્ગોમાં રેલમછેલ કરી દે તેની. ઝંપલાવો, ખેડો અને વિખેરો એ ચિન્ત અને વિચારોના જળપ્રવાહને, અરે ! મારે એની સાથે શું લેવા દેવા છે.

૨. આવો, ચાલો આપણે એ રસપાનથી તૃપ્ત થઇએ. અરે ઓ મસ્ત ! આપણે એ ભેદભાવનાને જડમૂળ રહિત કરીએ. આ મર્યાદિત અસ્તિત્વની દિવાલોને તોડી પાડીએ અને આખરે એ પ્રકાશમાન આનન્દની પ્રતિષ્ઠા કરીએ.

૩. આવ ઓ દૈવી ઉન્માદ ! આવ ! સત્વર આવ ! વિલંબ ન કર. મારૂં મન હવે આ હાડપિંજરથી કંટાળી ગયું છે. એ મનનો તારામાંજ નિપાત થવા દે. એને આ બળતી આગમાંથી બચાવ.

૪. મારા તારામાં આગ મૂકો. આશા નિરાશાને વાયુમાં વહેવરાવો. ભેદ ભાવનાને ભાગી નાખો. મસ્તક અને ચરણનો તફાવત તોડી દો.

૫. ખાનપાન કે વિરામસ્થાન ન જોઇએ મારે, પ્રેમની અમૂલ્ય ઉત્કટ પિપાસા ! તું એકલીજ આવાં હજારો બન્ધનોને તોડી પાડવા સમર્થ છે.

સન્ધ્યાની પશ્ચિમે લાલી પ્રકાશે મોહનીભરી,
શું એ છે સૂર્યની કાન્તિ ? ના; તારી કાન્તિ વિસ્તરી.

તમારો પોતાનો આત્મા રામ.

પત્ર ૧૧ પૉર્ટલૅન્ડ ઓર (અમેરિકા.)

મિસિસ ઇ.

જ્યારે લોકો પોતાની દૃષ્ટિ પાર્થિવ વસ્તુપર રાખે છે અને તેમાં વિઘ્નો આવે છે ત્યારે તેજ સમયે તેમને ચિત્તમાં ક્ષોભ અને હૃદયમાં મુંઝવણ થાય છે. એ ક્ષોભ અને વ્યગ્રતાનું કારણ દૃષ્ટિગોચર થતાં આવરણોને બળાત્કારે દૂર કરવાનો પ્રયત્નજ છે એ નિર્વિવાદ છે. જીસસે જ્યારે એમ કહ્યું, કે આવરણોની સામે ન થાઓ; ત્યારે શું એનામાં શાન્તિ નહોતી? આત્માને શાન્ત રાખો, સંપૂર્ણ સુખી રાખો અને તમારી ઇચ્છાઓના પ્રવાહની સામેના વેગમાં જે વિઘ્ન રૂપે જણાય તેને દત્તચિત્તથી વધાવી લ્યો. જ્યારે આપણે આપણા ચિત્તની સમતા ગુમાવતા નથી અને જ્યારે આત્મકેન્દ્રમાં સ્થિર રહીએ છીએ; ત્યારે આભાસમાન થતાં આવરણો અને દૃષ્ટિગોચર થતી ઉપાધિઓ આનંદમાં બદલાઈ જાય છે. એ **રામે** પોતાના અંગત અનુભવથી જોએલું છે. પેલા એક હિન્દુ વિદ્યાર્થીને દુઃખની અણીને સમયે દશ રૂપિયા કેવી રીતે મોકલાયા હતા તે તમને યાદ નથી? ચીડિયાપણું અને અશાન્તિને લીધે બધાના આશીર્વાદો, ઉન્નત વિચારો અને સુખની ધન્યપળોનું રાજ્યદ્વાર કે જે આપણને વધાવવાને માટે ખુલ્લાં મૂકાયાં હોય છે તેને આપણે પોતેજ બંધ કરીએ છીએ. શરીર અને સાંસારિક જીવનને હથેળીમાં નાચતું રાખી એટલે કે મનને પ્રેમ—કે જેનાથી કોઈ બીજું ઉચ્ચ સત્વ છેજ નહિ—એનાથી તરબતર રાખી મનોબળથી સર્વ આવરણો અને વિઘ્નોને પાર કરો.

તમારા પોતાના પ્રેમાત્મા રૂપે **રામસ્વામી.**

પત્ર ૧૨ પૉર્ટલૅન્ડ ઓર (અમેરિકા.)

મિસિસ ઈ,

તમે હમેશ રામના સ્મરણમાંજ છો. ૐ ૐ. તમે એટલાં

તો સહૃદય, પવિત્ર, ઉદાર, ઉત્સુક, શ્રદ્ધાળુ અને ભલાં છો—શું તમે તેવાં નથી ?

૧. મનમાં એક માણસની બીજા માણસ સાથે સરૂપતા કે તુલના કરવી;

૨. મનમાં બીજા કોઈ મનુષ્યની પોતાની સાથે તુલના કરવી;

૩. ભૂતકાળને ભવિષ્ય સાથે સરખાવવો અને પહેલાંની ભૂલોનો વારંવાર વિચાર કર્યા કરવો;

૪. ભવિષ્યને માટે કલ્પનાઓ કરવી—અને કોઈ પણ વસ્તુને માટે ડર્યા કરવું;

૫. અદ્વિતીય પરમ સત્તાપર આધાર ન રાખતાં કોઇ અન્ય પદાર્થમાં આશ્રય શોધવા ચિત્ત લગાડવું;

૬. બહારના પ્રસંગોપર અધીનતા અને સર્વત્ર સામ્રાજ્ય ભોગવતી આંતર શાન્તિમાં સર્વથા અવિશ્વાસ;

૭. કોઇના શબ્દો કે બહારનાં આચરણોપરથી ઉતાવળે અભિપ્રાય બાંધવો અને **આ**ધ્યાત્મિક **નિ**યમપર વિશ્વાસથી અસંતુષ્ટ રહેવું;

૮. લોકોની સાથે વાતચીતમાં બહુજ આડે ઉતરી જવું;

આ આઠ કારણોથીજ લોકોના મનમાં તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થાય છે; તેથી ઉપાધિના આ અષ્ટકનો ત્યાગ કરો. ૐ.

તમારા પોતાના ઉદાર આત્મારૂપે સ્વામી **રામ.**

पत्र १३ ૧૯૦૩.

સ્વામીશ્રી શિ............

નારાયણ !

દાક્તરો કહે છે કે, જ્યાંસુધી આપણને ભૂખ ન લાગે ત્યાંસુધી ખોરાક ગમે તેવો સ્વાદિષ્ટ અને પચનમાં હલકો હોય, અથવા સંબં-

ધીઓ અને સ્નેહીઓનો ગમે તેટલો આગ્રહ હોય છતાં નજ ખાવો જોઇએ. આપે જે લખ્યું છે તે બધું સાચું છે. જો હું હમણાંજ નીકળી આવું તો આપના અને કીશનગઢ રાજ્યના મુખ્ય દિવાન સાહેબના સમાગમનો લાભ લેવાનો બહુ ઉત્તમ પ્રસંગ છે. પણ મારો અંતર્યામી એમ આદેશ કરે છે કે જ્યારે હું પોતે પૂર્ણ રીતે તૈયાર થઇશ ત્યારે એથીએ વધારે ઉત્તમ પ્રસંગો મારી સન્મુખ હાજર થશે. મારા પહેલાંના પરાજયથી—જો આપણે તેને પરાજય કહીએ તો—મારી જરાએ હિમ્મત તૂટી નથી; મને સંપૂર્ણ આશા છે કે મારી ભવિષ્યની કારકીર્દિમાં પૂર્ણ વિજય મળશે. આપણે કીશનગઢમાં સહવાસ રાખીને જે કાર્યની યોજના કરી હોય એવા પ્રકારના કાર્યમાંજ હું અહીં પ્રવૃત્ત છું. અલબત્ત આપણે હમેશાં જે અનુકૂળ તકો મળે છે તેનો લાભ લેવાને સાવધાન રહેવું જોઇએ. પણ સાથે સાથે આપણે તેને માટે અધીરા પણ ન રહેવું જોઇએ. જે આવશ્યક હોય છે તેજ કાર્ય છે. **આપણા સ્વદેશજનોમાં અદ્દભુત શક્તિ અને સત્તા ઉદ્દભૂત કરવા માટે, પ્રથમ તો મારે પોતાનેજ એ અદ્દભુત શક્તિ સંગ્રહિત કરી રાખવી જોઇએ.** સમય આવવા દો; આપ અવશ્યમેવ મારી સાથેજ હશો.

મારે જો નજીવા કામકાજ માટે બહુ નકામી ધાંધલ મચાવ્યા સિવાય માતૃભૂમિની કાંઈ પણ સાચી સ્થાયી સેવા કરવી હોય અને મારે દેશને વાસ્તવિક ઉપયોગી થવું હોય તો, તો મને લાગે છે કે મારે એ મહાન કાર્ય બજાવવાને માટે સંપૂર્ણ શક્તિ પ્રાપ્ત કરવી જોઇએ.

હાલમાં અહીં હું શાસ્ત્રોનો અને પશ્ચિમનાં ઉત્તમોત્તમ પુસ્તકોનો અભ્યાસ કરૂં છું, તેમજ મારા પોતાનાં સ્વતંત્ર અન્વેષણ પણ કરતોજ રહું છું. મારે પોતાની જિંદગી એજ કાર્યમાં પૂરી કરવાની નથી. **આવા અવિરત પરિશ્રમથી હું જે પ્રાપ્ત કરૂં છું તેને આ**

માનવમંડળના અંતરોમાં ઉતારવાને–એ જ્ઞાનને આચાર અને અનુભવમાં મુકાવવાનો ઉપદેશ આપવા ઉતરી પડીશ. દેશમાં હું જો મહાન પ્રયાસ કરૂં તો મને શ્રદ્ધા છે કે હું તેમાં વિજયીજ નીવડીશ; પણ જે **સત્યનો** મેં સાક્ષાત્કાર કર્યો છે તેનો ઉપદેશ જો હું અંગત કીર્તિ, અપકીર્તિના મોહનો, કોઈ એવાજ અન્ય લાભ કે હાનિનો, ધમકી કે મહાન ભયનો, અરે મૃત્યુનો પણ ડર રાખ્યા સિવાયજ આપીશ.

સત્યમાં જો કાંઈ શક્તિ છે–જો કે એ તો અનંત શક્તિરૂપજ છે. તો રાજાઓ, સાધુઓ તેમજ ઉચ્ચ અને સાધારણ વર્ગ એ સર્વેને રામતીર્થ સ્વામીએ સ્થાપિત કરેલ **સત્યના** ધોરણને અનુસરવું પડશે અને તેને નમન કરવુંજ પડશે. હું આ કામને માટે લાયક છું અને જો હું ઉતાવળ અને અધીરાઇથી એને બદલે કોઇ નાનું કામ ઉપાડી લઉં, તો મારી શક્તિઓ છિન્ન ભિન્ન થઈ જાય. **મારે ઉપદેશજ કરવો છે, નહિ તો શામાટે હું બાલ્યાવસ્થામાંથીજ એ ઈચ્છાને પોષણ આપ્યા કરૂં? મારે વ્યાખ્યાતાજ બનવું છે, નહિ તો શામાટે હું મારાં માતા, પિતા, પત્ની, સંતતિ, સાંસારિક સ્થિતિ અને આશાજનક ભવિષ્યનો ત્યાગ કરૂં?** એ દૈવી જ્વાલાથી જ્વલન્ત થઇને પૂર્ણ હિંમતથી અને નીડરપણે–વિરોધ અને મૃત્યુના પંજાની સામે પણ મારે એજ સત્યનો ઉપદેશ કરવો છે કે જેનો હું અહીં સાક્ષાત્કાર કરૂં છું.

ભવિષ્યના ઉપયોગને માટે સાથે દ્રવ્ય રાખવાની ભલામણ માટે હું આપનો ઉપકાર માનું છું.

નિયમિત વ્યાયામ લેવાય છે, સ્વાસ્થ્ય સારૂં છે. વાયુ બહુ ઉત્તમ છે. આપને અને બાબુ સાહેબને–શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ

રામતીર્થ સ્વામી.

पत्र १४

શાસ્ટા સ્પ્રિંગ્ઝ, કેલીફૉર્નિયા. ૮ ઑક્ટોબર, ૧૯૦૩.

અતિ ધન્ય દિવ્ય માતા!

તમારી દરેક હીલચાલને **રામ** સંપૂર્ણ અનુમોદન આપે છે. આડું અવળું સમજે તેવો **રામ** સ્વાર્થી નથી. તેમજ જે વ્યક્તિ એક વાર **ભા**રતવર્ષ, સત્ય, અને દુઃખી થતી માનવપ્રજાને માટે **રામ**-રૂપ બનેલ છે, તેને ભૂલી જાય એવું **રામ**માં કશુંએ નથી. (આવરણો સામે ન થાઓ) એનો અર્થ એવો નથી થતો કે અશક્ત અને નિરાશાવાદી બનો, જરાએ નહિ. શારીરિક કાર્યપ્રકૃતિ સાથે એ કહેવતનો જરાએ સંબંધ નથી. એ આજ્ઞા તો કેવળ મનને માટેજ છે. માનસિક શાન્તિને માટે એની સાધના આવશ્યક છે. માનસિક પ્રતિરોધ હમેશાં કુસંપ, ચીડિઆપણું અને કંટાળોજ ઉત્પન્ન કરે છે. મુંઝવણ પેદા ન થાય અને સમતા ન સચવાય તેટલા માટે દશ્યમાન થતાં આવરણોને પ્રેમ (સ્વાર્પણ અથવા આત્મભોગ) કે જેનાથી કોઇ બલિષ્ટ સત્તા છેજ નહિ તેનાવડે જીતી લો.

આવરણોને અટકાવો નહિ અને પ્રત્યેક પ્રસંગમાં સંન્યાસીને આનંદભર્યા ચહેરાથી વધાવી લો. મહાત્માઓ પોતાના ચિત્તનો સમભાવ કદી ગુમાવતા નથી. આપણી શાન્તિને ટકાવી રાખવાથી આપણે હમેશાં આપણા ખાડાખડિયાવાળા માર્ગને સીધો અને સરળ બનાવી શકીએ છીએ. તમે નિરાધાર છો એવા વિચારને કદી પણ મનમાં દાખલ થવા દેશો નહિ.

રામને હમણા જ એક વિચાર આવ્યો કે તમારે **હિં**દુસ્તાનમાં પહોંચીને તરતજ બનતી ત્વરાએ પૂરણ કે જે ઘણું કરીને પંજાબમાંજ હશે તેની ખબર કહાડવી. એ પેલા "ગર્જતું પ્રભાત" (Thundering down) પત્રનો તંત્રી છે. તેને માટે કંઈ ભલા-

મણુ પત્રોની જરૂર નથી. તમે ટીકીટ મેળવ્યા પછી તરતજ **રામને** લખશો એવી આશા રાખતો તમારા પોતાના નિર્મળ વીરાત્મારૂપે.

રામ સ્વામી.

(એ માતાને આ પત્ર જ્યારે તેઓ **ભારતવર્ષમાં** આવવાની તૈયારી કરતાં હતાં અને તેમના અહીં આવવામાં કેટલાએક લોકો વિઘ્ન નાંખતા હતા તે સમયે તેમના ચિંતાગ્રસ્ત મનને શાન્ત કરવાને માટે લખાયો હતો.)

पत्र १५ ॐ

શાસ્ટા સ્પ્રિંગ્ઝ કેલીફોર્નિઆ. ૧૦ ઑકટોબર, ૧૯૦૩.

પ્રિય માતા,

કાગળ અને કવરો સાથેનો તમારો પત્ર મળ્યો. મેં તેને કાગળ કવરોની એક પેટી મોકલી. તમે જ્યારે તે માયાળુ ભૂમિ (**ભારતવર્ષ**) પર પગ દેશો ત્યારે એ તમને હૃદયપૂર્વક વધાવી લેશે. **રામ** ત્યાં લખી ચૂકયો છે. તમે ત્યાં પહોંચશો તે પહેલાં તો તમારૂં નામ ત્યાં પહોંચી ચૂકયું હશે. તમારે જ્યાં જ્યાં વચમાં ઉતરવું હોય ત્યાં ત્યાં લોકો તમારો સત્કાર કરશે. (એક પ્રશ્નના જવાબમાં **રામ** લખે છે) જ્યારે આપણે અસ્થિરતા, હલકાપણું અને મજાકને અધીન થઈ જઇએ છીએ ત્યારે કુદરતના અદૃશ્ય કાનુનનો પ્રતિધ્વનિ કે જે આપણને નીચે ઉતારી પાડે છે તેનાથી ઘણું સહન કરવું પડે છે. પ્રજ્ઞ પુરુષ હંમેશાં પોતાના હૃદયને કેન્દ્રસ્થિત રાખે છે અને એ એક પરમ સત્તામાંજ નિષ્ઠાવાન રહે છે. જગતના પદાર્થો તરફ તો તે નિઃસ્વાર્થી, શાન્ત, નિઃસ્પૃહ અને ઉદાર રાજાધિરાજ સંન્યાસીના સ્વાત્મનિષ્ઠ સ્વાભાવથીજ જુએ છે.

પ્રત્યેક કર્મમાં આ ઉદાર ભાવના જ સાચવી રાખવી જોઇએ. પ્રારબ્ધાધીન સુખ દુઃખને પણ મુકતાત્મા હમેશાં પોતાની આત્મનિ

ક્ષામાં સ્થિર રહીને નિરાસક્ત, અક્ષુબ્ધ અને આનંદિત સ્વરૂપથી ભોગવે છે. "હું એક જ છું **एक मेवाद्वितीयम्** । સૂર્ય* મારૂં સુખ છે." ચિદાત્મા સૂર્યની સંજ્ઞાપર નિરન્તર મનન કરવાથી અને જીવના નિત્યકર્મમાં પ્રતિક્ષણે તેનો અનુભવ કરવાથી તમારો જીવાત્મા પ્રેમ, પ્રકાશ અને પ્રાણથી ઉચ્ચતમ શિવરૂપ બનશે. તમે સ્ટીમરમાં બેસો તે પહેલાં રામને જરૂર લખજો. જાપાન અને હોંગકોંગ પહોંચો ત્યારે પણ રામને જરૂર લખજો. રામ તમારે માટે ભારતવર્ષમાં તેનાથી બને તેટલી સેવા કરવાને માટે બહુ ખુશી થશે.

તમારા ઉદાર સુન્દર આત્મારૂપે રામ.

पत्र १६ ૐ

શાસ્ટા સ્પ્રિંગ્ઝ કેલીફૉર્નિઆ. ૧૬ ઑકટોબર, ૧૯૦૩.

અતિ ધન્ય ઉદાર સૂર્યાનન્દ,

તમારા બન્ને પત્રો આજે બપોરે રામને એક સાથેજ મળ્યા. અહીં સર્વ કામ સંતોષકારક અને વ્યવસ્થાપૂર્વક થાય છે. તમે જ્યારે બહુ લાંબી મુસાફરીપર જવાનાં છો ત્યારે તમારા માનવપ્રકૃતિના જ્ઞાનમાં થોડો વધારો કરવાથી અને તમારા આત્માને સંપૂર્ણ શાન્ત, ગંભીર અને સર્વદા કેન્દ્રસ્થિત રાખવાની અગત્યની છાપ તમારા મનપર ચિરસ્મણીય પાડવાથી બહુ ફાયદો થશે. **પ્રતીત થતા વિલંબ અને વિરોધ તો તમારી આન્તરશક્તિ અને પવિત્રતાને વધારવાને માટે જ નિર્માયેલા હોય છે.** વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓએ નિર્વિવાદ રીતે સિદ્ધ કીધું છે કે **સ્પર્ધા અને વિરોધ વિના વિકાસ કે પ્રગતિ થવી અસંભવિત છે.**

તમને પેલી રોબર્ટબ્રુસ અને કરોળીઆની વાર્તા યાદ છે કે?

---

* એ સન્નારીને "સૂર્યાનન્દ" એવું સન્યાસીનું નામાભિધાન આપ્યું હતું.

શું સેંકડો, અરે ! હજારો નિષ્ફળ ગયેલા પ્રયત્નો પછીજ પ્રત્યેક મહાન શોધ બહાર નથી પડી ? હંમેશાં પ્રાતઃકાલે તમે તમને આપેલા મંત્રનો નિયમિત અર્ધો કલાક જપ કર્યા કરશો. જ્યારે એનો જપ કરતાં હો ત્યારે તેના રહસ્યનું તમારી નામસંજ્ઞાના ભાવાર્થમાં સુદૃઢ રૂપાંતર કર્યા કરશો. આ પ્રકારનો સદભ્યાસજ તમને એક સાચાં સંન્યાસી બનાવશે. તમારા ભાડાને માટે શું ગોઠવણ થઇ તે કૃપા કરીને જલદી લખજો.

પૂર્ણપ્રેમ અને સહૃદય સદ્ભાવ સાથે તમારો સ્વાત્મા, **રામસ્વામી.**

પત્ર ૧૭ ૐ

શાસ્ટા સ્પ્રિંગ્ઝ કેલીફૉર્નિયા, ૨૧ ઑક્ટોબર, ૧૯૦૩.

અતિ ધન્ય દેવી **સૂર્યાનન્દ,**

તમારો ગઇ કાલનો પત્ર હમણાજ મળ્યો. અહા ! **ભારતવર્ષ**ને માટે ઉપડયાં, એ કેવા સુખી સમાચાર ! **હૉન્ગકૉંગ**માં જો તમે ઉતરીને **વા–**ને મળશો તો ત્યાંના એ હિન્દી વેપારીઓ **રામના અને** તમારા ધર્મકાર્યના શુભ સમાચાર સાંભળીને બહુ ખુશી થશે.

જે જે સજ્જનો ઉપર તમને કાગળો આપ્યા છે તેઓ તમને દરેક સ્થળ સંબંધી સંપૂર્ણ માહિતી આપશે. તમારે તો ઉપડવાનીજ જરૂર છે. ત્યાર પછી બધુંએ કામ સરળતાથી થયા કરશે. પણ એક વાત ખૂબ ધ્યાનમાં રાખજો. તમને કોઈ પણ અન્ય મતના લોકોની સાથે મળવાનો પ્રસંગ આવે તો **વિરુદ્ધ મતવાદીઓની ટીકા તરફ જરાએ લક્ષ ન આપશો.** જ્યાં જ્યાં ભક્તિની ભાવના, દૈવી પ્રેમ, દયા અથવા આધ્યાત્મિક જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય ત્યાં ત્યાંથી તેનો સ્વીકાર કરજો; અનુભવ કરજો; તેનો આસ્વાદ લેજો. પણ **કોઈની ઈર્ષ્યાને ગ્રહણ કરવાનો પ્રસંગ કદીએ પ્રાપ્ત થવા**

દશો નહિ. તેઓની ખામીઓ અથવા નબળાઇ તરફ ન જોશો.

કલકત્તામાં શેઠ **સી**–ને મળવાનું ભૂલશો નહિ. ત્યાંજ "ડૉન" (Down) પત્રના વિદ્વાન, ઉત્સાહી, પવિત્ર, નિરભિમાની, ભક્ત અને ધર્મશીલ વેદાન્તી તંત્રીને મળવાનું ભૂલશો નહિ. એઓ એક કેળવણી ખાતું અને બોર્ડિંગસ્કૂલ બહુ સારી રીતે ચલાવે છે. કલકત્તામાં તમને સંકીર્તન અને રાસલીલા જોવાનો પણ પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે.

માતા **ભ**રતભૂમિ તમને જેવી રીતે એક વત્સલ માતા ઘણા લાંબા વર્ષના વિયોગ પછી મળતાં પોતાના પુત્રને વધાવી લે છે, તેમ વધાવી લેશે. હાલને માટે તો હવે પ્રણામ. **રામ** હમેશાં તમારી સાથેજ છે.

પત્ર ૧૮ ૐ **ચિ**કાગો. ૧૫ ફેબ્રુઆરી, ૧૯૦૪.

અતિ ધન્ય આત્મન્!

તમારા અનેક કાગળો, તાર અને બધુંએ **રામ**ને બરોબર પહોંચ્યું છે. જ્યાં એકજ સત્તા કામ કરી રહી છે ત્યાં કોણ કોનો આભાર માનશે? **રામ** આનન્દથી ઉન્મત્ત બન્યો છે. અરે! **રામ** પોતેજ સંપૂર્ણ આનંદ છે. સર્વદા **રામ** સંપૂર્ણ શાન્તિ છે. **રામ**માંથીજ કાર્યનો પ્રવાહ વહે છે. **રામ** કોઈ જાતનું કાર્ય કરતો નથી. તમે ખુશબોદાર ગુલાબ બનો એટલે મધુર સુગન્ધ પોતાની મેળેજ તમારામાંથી–મારામાંથી ચારે તરફ છુટવા માંડશે.

તમે તમારા અંતઃકરણથી પોતાને હિન્દુ માનો છો? એમની ભૂલો અને વ્હેમોને પણ તમે તમારાં પોતાનાં સમજો છો! તમારાં પોતાનાંજ તેઓ ભાઇબ્હેન હોય એમ તેમનાપર વિશ્વાસ રાખો છો? તમે તમારો અમેરિકાનો જન્મ ભૂલી જઇને હિન્દુ છો એમ સમજો છો? જેવી રીતે કે **રામ** પોતાને હંમેશાં ધર્મ ચુસ્ત ક્રિશ્ચિયન સમજે છે તેમ તમે પોતાને હિન્દુ માનો છો? એમ હશે તો તમારામાંથી **અદ્દભુત કાર્ય સ્વાભાવિક રીતેજ નીકળી આવશે.**

તમે કોણ છો? **પતિતોનો ઉદ્ધાર કરવા માટે નીકળી પડનાર તમે કોણ છો? તમે તમારો પોતાનોજ ઉદ્ધાર કર્યો છે?** તમે જાણો છો કે **"જે પોતાની જિંદગી બચાવે છે તેજ તેને ગુમાવે છે."** ત્યારે તમે પણ શું એક પતિત છો? તમે **શું** એક પતિત થઇ શકશો? ત્યારે તો ઉઠો, જાગ્રત થાઓ અને ઉદ્ધારક બનો. **પાપી બનીને પાપીની સાથે તમારી એકતા અનુભવો અને ત્યારેજ તમે તેનો ઉદ્ધાર કરી શકશો.** સર્વત્ર વિજય પ્રાપ્ત કરવાનો, પ્રેમ પ્રેમ અને પ્રેમ સિવાય અન્ય કોઇ માર્ગજ નથી. ૐ ૐ

તમારા નિજાત્મારૂપે સ્વામી **રામ.**

પત્ર ૧૯. ૐ

મિનિએપોલીસ, અમેરિકા. ૩ એપ્રિલ, ૧૯૦૪.

અતિ ધન્ય આત્મન્!

તમે ક્યાં છો? **મથુરાથી** બેસતા વર્ષનો કાગળ આવ્યો. ત્યાર પછી વ્હાલાં ઉદાર માતાના તરફથી કોઈ પણ પત્ર નહોતો મળ્યો. અંતરથી પ્રવાહ છુટે છે કે શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ. સ્વર્ગનું સામ્રાજ્ય કેવળ અંતરમાંજ છે. પુસ્તકોમાં, મંદિરોમાં, મસ્જીદોમાં, આધદ્રષ્ટાઓ અને ઋષિઓમાં સુખની શોધ કરવી તે તદ્દન વૃથા છે. દરમ્યાન તમારા અનુભવપરથી પણ તમને એમ સમજાયું હશે. જો એકવાર આ સદ્બોધ પ્રાપ્ત થાય તો પછી ગમે તેટલી કિંમત આપીને અને ગમે તેટલું નુકસાન વેઠીને એ પ્રાપ્ત થયો હોય એની જરાએ ફિકર નહિ.

એકાન્તમાં બેસીને શોક અથવા મોહને સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપમાં બદલી નાખો. "ગર્જતું પ્રભાત" (Thundering Dawn) જેવાં ઉત્સાહી પુસ્તકોમાંથી ઘણી પ્રેરણાઓ મળશે. ૐનું મનન કરજો

અને આશાવાદી ભિક્ષુક ન થતાં માનવજાતિનેજ શાન્તિનાં દાતા થજો. પ્રિયમૂર્તિ! શાસ્ટા સ્પ્રિંગ્ઝપર ક્રિકની પાસે રામની સાથે તમારે છેવટની વાતચીત થઈ હતી તે યાદ છે? એ ઉપદેશ એક ભિક્ષુક તરીકે નહિ પણ પ્રકાશ અને પ્રેમના સંતત્ સ્વામી તરીકે અપાયો હતો. જ્યારે આપણે એવી ભિક્ષાવૃત્તિમાં હોઇએ છીએ ત્યારે હૃદયના પ્રવાહમાં તુટી પડે છે. રામના "અમેરિકનોને અપીલ" એ વ્યાખ્યાનમાંથી હિન્દુસ્તાનની વસ્તુસ્થિતિનું તમને પૂરેપૂરૂં દિગ્દર્શન થયું હશે. ઇચ્છા થાય તો એ વ્યાખ્યાનને ફરી એકવાર વાંચી જજો. તમારા પ્રેમ-ધર્મના કાર્યમાંથી ઉતાવળીઆં અને ઉપરચોટીઆં પરિણામો લાવ-વવાને માટે અધીરાં ન થશો. જીસસ ક્રાઇસ્ટનો આત્મા કહે છે કે સેવા કરવામાંજ સંતોષ માનો. સેવાધર્મ કરતાં આપણને બીજું કશુંએ પારિતોષિક, આશીર્વાદ કે વિનિમય–બદલો–મળેજ નહિ. લખનૌમાં 'એડવોકેટ' ના અધિપતિ બાબુ ગંગાપ્રસાદ વર્માને ન મળ્યાં હો તો તમે મળજો. ભારતવર્ષના ગરીબ હિન્દુઓના દુઃખમાં ભાગ લેવામાં વધારે આનન્દ આવે છે કે અમેરિકાની આરામની જીંદગીનાં સુખો સારાં લાગે છે? બસ એટલુંજઃ હું હિન્દુસ્તાનમાં ફરી આવવાની ઇચ્છા રાખું છું. ૐ ૐ ૐ

રામ એક મહીનો પોર્ટલૅન્ડ ઑરેગન, એક મહીનો ડેનવરમાં, બે અઠવાડિયાં ચિકાગોમાં, ને બે અઠવાડિયાં મિનિએપોલિમાં રહ્યો હતો. એ બધે ઠેકાણે વેદાન્તસભાઓની સ્થાપના થઇ છે. જૂદી જૂદી યુનિવર્સિટિના ગરીબ હિન્દુ વિદ્યાર્થીને માટે મફત સ્કૉલરશિપની યોજનાઓ કરી છે. અહીંથી રામ બફેલો જશે. ત્યાંથી બોસ્ટન, ન્યૂયૉર્ક, ફિયાડેલફિયા અને વૉશિંગ્ટન. જુનની ૨૯, ૩૦ અને ૩૧મી તારીખે રામ સેંટલુઇસની "વર્લ્ડ્ઝ યુનિટિ લીગ"ની સભાઓમાં હાજરી આપવાનો છે. જુલાઇ મહીનામાં રામ લેઇક (સરોવર) જીનીવા જશે.

ત્યાર પછી રામ લન્ડન–ઇન્ગ્લૅંડ જશે. વ્હાલાં માતા ! નિરાશ ન થશો. **વસ્તુઓની હંમેશાં ઉજળી બાજુ તરફ દૃષ્ટિ રાખજો. ગુલાબનું ફૂલ કાંટા વગરનું હોતું જ નથી. આ જગતમાં અસત્ મિશ્રિતજ સત્ માલૂમ પડે છે. સંપૂર્ણ સત્ તો કેવલ પરમાત્માજ.** હિન્દુસ્તાનમાં વેદાન્તનો–સત્યનો–જો આચાર વ્યવહાર થતો હોત તો "અમેરિકનોને અપીલ" કરવાની જરૂરજ ન હતી. જ્યારે તમે સમષ્ટિના સૌન્દર્યની તદ્રૂપતા પામશો ત્યારેજ પ્રત્યેક સ્થળના પ્રત્યેક પરમાણુઓમાં તમને ભવ્યદર્શન થશે. નિરન્તરને માટે આત્મસુખ અને અન્તરનો આનંદ પાઠવતો તમારા નિજાત્મારૂપે–

સ્વામી રામ.

पत्र २० ॐ

વિલિયમ્સ બે: લેઇકજિનિવા, ૮ જુલાઈ ૧૯૦૪.

અતિ ધન્ય દિવ્ય આત્મન્,

તમારા પત્રો રામને મળ્યા, ઉપકાર થયો. રામ વસ્તુસ્થિતિને બહુ સારી રીતે સમજે છે. શાન્તિ, આનન્દ અને વિજય હંમેશાં તમને પ્રાપ્ત થાઓ. **સ્વાર્થ અને વાસનાની જાળને ત્યાગ કરનાર પવિત્ર આત્માને માટે કોઈ પણ જાતનાં, ચિન્તા, ભય કે વિઘ્ન છેજ નહિ.** હું મારી જાતને સમસ્ત વિશ્વરૂપે વિસ્તૃત કરૂં છું; અને મુક્તપણે વિચરૂં છું. ક્ષુદ્ર અહંભાવ એજ હૃદયમાં ઝેરી સર્પ છે. એને દૂર ફેંકી દેશો એટલે સમસ્ત જગત તમારા ચરણમાં પડશે. **વિનિયેપોલિસથી** પાછા ફર્યા પછી રામે "પ્રેક્ટીકલ વિઝડમ" નામનો એક મોટો લેખ તમને છપાવવા માટે મોકલ્યો હતો. "વર્લ્ડઝ-યુનિટિલીગ"ની પહેલી સભા રામના પ્રમુખસ્થાને ભરાઇ હતી. "યુનિટિલીગ"નાં ભાષણ ઉપરાંત "થિયોસોફિકલ સોસાયટી" અને

"ચર્ચ ઑફ પ્રેકટીકલ ક્રિશ્ચિયાનિટિ સેંટ લ્યૂઇઝ" અને બીજી ઘણી જગ્યાઓએ ઉપદેશ અપાયા હતા. થોડા દહાડામાં રામ ચિકાગો જશે. ત્યાંથી બફેલો, લિલિ ડેલ, અને ઓનેકર મેન અને પછી સપ્ટેમ્બર કે તે પહેલાં અમેરિકાથી ઉપડશે.

તમો સર્વને પ્રેમ, આશીર્વાદ અને શાન્તિ અર્પતો–

તમારા નિજાત્મારૂપે **સ્વામી રામ.**

પત્ર ૨૧ ૐ ૐ ૐ

જેક્સન વિલે, ફ્લોરિડા ૧ ઑક્ટોબર ૧૯૦૪.

અતિ ધન્ય પ્રિય દિવ્યતા,

રામે ઘણા લાંબા સમયથી તમને કાંઇ નથી લખ્યું; તેનાં કારણો નીચે પ્રમાણે છે:

(૧) રામ બહુ વ્યવસાયમાં રહે છે.

(૨) વર્તમાનપત્રો સિવાય હિંદુસ્તાનમાં બીજા કોઇને એક પણ પત્ર લખ્યો નથી.

(૩) એમ ખબર મળ્યા હતા કે તમે બહુ સારી પેઠે છો; તેથી રામને કાંઈ લખવાની આવશ્યકતા નહોતી જણાઇ.

(૪) મિનિયેપોલિસ છોડ્યા પછી રામને તમારો કોઈ પણ પત્ર નથી મળ્યો.

નિરન્તર તમને શાંતિ, આશીર્વાદ અને આનન્દ રહો.

તમારા અંતર્યામીના આદેશ પ્રમાણેજ અનુસરવામાં બીજા કોઈના આદેશનો ભંગ નહિ થાય. આપણે કોઇના દેવાદાર નથી. આપણું કામ તે પ્રભુપ્રીતિનુંજ હોવું જોઇએ. નિરન્તર સુખી અને સહૃદય રહેવું એજ આપણો મુદ્રાલેખ હોવો જોઇએ.

સૌને પોતપોતાનો સ્વતંત્ર અનુભવ લેવા દેવો જોઇએ. એ બધાંને તેમના માર્ગે આગળ વધવામાં સાહાય્ય આપવાનોજ માત્ર આપણુને હક્ક છે. પણુ એ પ્રગતિ વાસ્તવિક ઉન્નતિનીજ હોવી જોઇએ, માત્ર નામની નહિ. જ્યારે આપણે કોઈ પુરુષને તેની અધોગતિમાં સાહાય્ય આપીએ છીએ, ત્યારે આપણે પણ તેની સાથેજ અધોગત થઇએ છીએ.

પરમ દિવસે રામ ન્યૂયૉર્ક જશે. ઘણું કરીને આઠમી ઑક્ટોબરે સ્ટીમર "પ્રિન્સેસ ઇરીન" મારફતે જિબ્રાલટરને માટે ઉપડશે. હિંદુસ્તાન આવતાં ઘણો વખત લાગી જશે, કારણ કે રસ્તામાં ઘણે સ્થળે ઉતરવાનું બનશે.

સ્મરણપટમાં કોતરી રાખી, વ્યવહારમાં મૂકવાનો મુદ્રાલેખઃ— તમારા મિત્રનું તમને કાંઈ અનુચિત ભાસે, તો એ તરતજ ભૂલી જાઓ. તમને કોઈ પુરુષનું કાંઇ પણ અદ્ભુત લાગે તો તે તરતજ તેને કહો. તે મનુષ્યજ સર્વનાં હૃદયોમાં નિવાસ કરે છે અને તે કોઈ અદ્ભુત કિમીયાની પેઠે, તેની સુખમુદ્રા સર્વમાં સદ્ગુણ અને યોગ્યતા સ્થાપશે.

અહંકારનો ત્યાગ કરીને, સ્વાર્થને દૂર ફેંકીને, દૈવીપ્રકાશમાં પરમાત્માના વિજયશ્રીરૂપે વિરાજતાં, મુક્તપ્રેમનો પ્રકાશ અને પ્રાણ પાથરતાં, અને પારિતોષિકની–ફળની–ઇચ્છા વિના સેવા અર્પતાં, નિરંતરના નિર્ભય સંન્યાસીનું સૂર્યના જેવું જીવન એજ મુક્તિ અને ઉદ્ધાર છે.

સ્વર્ગના ભોગ ભોગવું છું, સ્વર્ગના આસવોનું રસપાન કરૂં છું; પરમાત્મા અંતર બહાર વિરાજમાન છે ! અનન્ત સત્ એ નિરંતર મારૂંજ છે.

તમારો નિજાત્મા **સ્વામી રામ.**

પત્ર ૨૨

અતિ ધન્ય પ્રિય માતા !

રામ પાંચ દિવસથી **મુંબઇ** આવ્યો છે, અને થોડા દહાડામાં **મથુરા** જશે. ભાષણો અને મુલાકાતોને લીધે **રામને** જરાએ અવકાશ નથી મળ્યો. હંમેશાંની પેઠે **રામ** અત્યંત સુખી છે. **તમે** હજુ પણ હિન્દુસ્તાનમાંજ છો એ સાંભળીને **રામ** બહુ ખુશી થાય છે. તમને સંપૂર્ણ સ્વાસ્થ્ય, આનંદી સ્વભાવ, નિરામય હૃદય, સુખી મન, અને **મથુરામાં** મળવાની આશા ધરાવતો—

તમારો આત્મા **સ્વામી રામતીર્થ.**

પત્ર ૨૩

પુષ્કર, જિલ્લો **અજમેર.** ફેબ્રુઆરી, ૧૯૦૫.

આનંદ ! આનંદ !! આનંદ !!!

શાન્તિ ! આશીર્વાદ !! પ્રેમ !!!

આનંદ !

અતિ પ્રિય ધન્ય આત્મન્ !

એક શાંત, નિર્મળ, ધેરા સરોવરના તટે **રામ** રહે છે; સુંદર નીલવર્ણી શાલ ઓઢેલી, સમાકાર લાંબી ટેકરી એક બાજુ સૂતેલી છે. અહીં કેરીઓ બહુ થાય છે. જ્યાં **રામ** રહે છે ત્યાં બે નાનાં પુષ્પોદ્યાન છે. ભવ્ય મયૂરની દોડાદોડમાંથી તેના સુંદર કંઠના ધ્વનિ ગાજે છે. સુંદર બતકો સરોવરમાં નાચે, કૂદે ને ડૂબકી મારે છે. **નારાયણ સ્વામી** (જે સુંદર નવયુવાન પુરુષ માટે તમને કદાચિત કહ્યું હશે તે) અહીં લખવા કરવામાં સાહાય્ય કરે છે. આ સરોવર અતિ રમણીય છે. વૃક્ષાચ્છાદિત ગિરિશૃંગો એ તેની ભૃકુટિ છે, એ એવા પ્રકારનું દર્પણ છે કે જેને કોઇ પણ પત્થર તોડી શકે નહિ, જેનો

પાસ કદી ધોવાયજ નહિ; જેમાં હરકોઈ જાતની અપવિત્રતા સૂર્યના અંશથી સાફજ ધોવાઈ જાય છે અને તદ્દન તળીએજ બેસી જાય છે.

રામે જોયેલાં બધાં સરોવરમાં આ સરોવર અદ્‌ભુત લીલાવાળું છે. એ પોતાની નિર્મળતા બહુ સારી રીતે દિપાવે છે. અનેક લહરિઓ છતાં પણ એક પણ કરચલી તેની સપાટીપર જોવામાં આવતી નથી. તે નિરંતર યૌવનાવસ્થામાંજ રહે છે.

એનાં જેવાંજ આપણાં હૃદય હોવાં જોઇએ.

ૐ ૐ ૐ

ઉનાળામાં રામ શીતળ હિમાલયમાં જશે.

સંધ્યાની પશ્ચિમે લાલી, પ્રકાશે મોહનીભરી;
શું એ સૂર્યની કાન્તિ? ના, તારી કાન્તિ વિસ્તરીઃ

અહીંઆં:—

લીલાં રાતાં, નવ નવીન કૈં પક્ષી ઝૂકી હીંચે છે,
સ્વપ્ને સૂતાં, શ્રમિત થયલાં શ્રાન્ત થાકી પડે છે;
વૃક્ષે વૃક્ષે, ઉછળી પડતાં મેઘ રંગો રૂપે એ;
ઉંચે ઉંચે, ગગનપટમાં, ગીત ગાતાં ફરે છેઃ
ગાન ઉન્માદનાં ગાતાં, મીઠા નિર્ઝર નાદ શાં;
રસ હેલિ મહીં જામ્યો, એકલાં ધન્ય પંખીડાં.

"ગર્જતું પ્રભાત" (Thundering Dawn) પાછું ફરી નીકળવા માંડયું છે. ચાર નવા અંકો નીકળી ચૂક્યા છે. જાન્યુઆરીનો અંક લગભગ રામની કલમથીજ લખાયલો છે. કમલાની કેટલીક કવિતાઓ "કમલાનન્દ" તખલ્લુસથી આવેલી છે.

હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા પછી કમલાનો કોઈપણ પત્ર નથી મળ્યો.
શાન્તિ, આશીર્વાદ અને પ્રેમ અર્પતો—

તમારો નિજાત્મા **સ્વામી રામ.**

પત્ર ૨૪

વ્હાલા નાના ઓમ્!

આનંદ, આનંદ, આનંદ અને ગિરિજાને પ્રેમ! સમય આવ્યે **રામ** પાસે આવવાને ત્હારે તૈયાર થઈ રહેવું જોઇએ. જ્યારે સમય આવશે ત્યારે **રામ** લખશે. **રામ.**

પત્ર ૨૫

પુષ્કરરાજ, જિલ્લો અજમેર, ફેબ્રુઆરી, ૧૯૦૫.

વ્હાલા આત્મદેવ,

ॐ આનંદ! આનંદ! આનંદ!

જય! જય! જય!

રામ હમણા એકાન્તસેવન કરે છે: આપના દેશ તરફ આવવાનું થશે ત્યારે આપને સૂચના અપાશે.

વ્હાલા! આપે બહુ ઉન્નતિ કરી છે; આપની કલમજ તે સિદ્ધ કરે છે. શાબાશ! શાબાશ! પંડિત રા......વગેરે સર્વને ॐ આનંદ!

" જો ખુદાકો દેખતા હો તો મૈં દેખતા હૂં તુમકો;
મૈં તો દેખતા હૂં તુમકો; જો ખુદાકો દેખતા હૈ!"

તમારો પોતાનો **રામ.**

પત્ર ૨૬ ॐ ! ॐ ! ॐ !

પુષ્કર, ૧૪ ફેબ્રુઆરી, ૧૯૦૫.

અતિ ધન્ય પ્રિય દૈવીમાતા,

મુંબઈ યુનિવર્સિટિના એક નવયુવાન સુંદર યુવકે **રામ**ના કાર્ય માટે આજે પોતાનું જીવન સમર્પ્યું. **રામ**ને તે લખવા–કરવાના કાર્યમાં સાહાય્ય આપતો રહેશે. **પ્રિય પર**માત્મા એ રક્ષક કેવો ભલો છે! જે તેનાપર શ્રદ્ધા રાખીને કાર્ય કરે છે તેને **તે** કદી છેતરતું–છેતરતો નથી.

નારાયણસ્વામીને સત્વર વ્યાખ્યાન આપવા મોકલી દેવામાં આવશે.

બહારનાં મોટાં સ્થળોમાં કાર્ય કરવું એના જેટલુંજ ખૂણાખોચરામાં એટલે નાની જગ્યાએ કામ કરવું ઉત્તમ છે. ચક્કીમાં કે કોશમાં ગરેડી બળદના જેટલીજ ઉપયોગી છે. એ ગરેડી ન હોય તો એ બધો કોશજ અટકી પડે. અરે, એ ગરેડીમાં લાગેલો દરેક ખીલો પણ એટલાજ મહત્ત્વના ઉપયોગનો છે. બાળકો આવી દેખાતી ચીજોનેજ ઉપયોગી સમજે તેથી શું? ઇશ્વરના દૃષ્ટિમાં તો પ્રેમાર્પણથી કરેલું નાનામાં નાનું કાર્ય પણ એટલુંજ અદ્‌ભુત અને મહત્ત્વનું છે. ભવ્ય સૂર્યની પાસે નાનું ઝાકળકણ નજીવું લાગે છે, પણ નિરીક્ષકની દૃષ્ટિમાં તો જણાઈ આવે છે કે આ નાનું બિન્દુ પણ એ સૂર્યના પ્રકાશનો પડછાયો ઝીલે છે. માટે મારી વ્હાલી માતા! અજાણ્યા પ્રદેશમાં ખૂણેખોચરે કરેલું,–**યશ,** નામકીર્ત્તિના લોભ વિના કરેલું–ગુપ્ત શાંત કાર્ય પણ સમસ્ત માનવજાતિને આકર્ષે એવાં પ્રસિદ્ધ કાર્યના જેટલુંજ ઉપયોગી અને ઉદાર છે. જે થોડું કામ હું કરતો હતો તેમાં હું નાહિંમત થતો હતો. પણ " જેઓ શાંત રહી, પ્રકાશની રાહ જુએ છે, તેઓ પણ સેવાજ બજાવે છે."

માતા પોતાના નાના બાળકને બાળોતિયાં વિંટાળી વિંટાળીને ઉછેરે છે, અને જ્યારે સમય આવે છે ત્યારે પાઠશાળાઓના પ્રૉફેસરોને

સોંપે છે. પ્રૉફેસર એ યુવાન બાળકને ભાષણો આપે છે અને તે વખતે માનો પાલવ પ્રૉફેસરની પદવી જેવો મૂલ્યવાન કે યશદાતા નથી હોતો. છતાં પણ માનું કાર્ય પ્રૉફેસરના કરતાં વધારે મધુર અને અગત્યનું છે. **પ્રૉફેસરની ઓરડી અને ભાષણો બાલ્યાવસ્થામાંના માતાના ખોળા અને હાલરડાંની તુલના કરી શકે નહિ.**

વેદાન્તની દૃષ્ટિમાં તો એક મજુરનું સાધારણ કામ તે ક્રાઇસ્ટ અથવા કૃષ્ણના કાર્ય જેટલુંજ આવશ્યક અને ધાર્મિક છે. જ્યારે આપણે ખુરશીનો એક પાયો ખસેડીએ ત્યારે તેમ કરતાં શું આખી ખુરશી નથી ખસતી? એવીજ રીતે જ્યારે આપણે એક જીવને ઉદ્ધારીએ છીએ ત્યારે તેનીદ્વારા આખી દુનિયાને ઉદ્ધારીએ છીએ. મનુષ્યનું સંગીનપણું એવું મક્કમ છે.

પોતાને કરવાના કાર્યમાંજ દત્તચિત્ત રહીને, પ્રભુનાં બીજાં કાર્ય તરફ ઉપેક્ષા બુદ્ધિ રાખીને, **પોતપોતાનાજ ક્ષેત્રમાં, પોતાની સઘળી શક્તિઓનો સંપૂર્ણ વ્યય કરનાર મહત્ જીવન પ્રાપ્ત કરી શકે છે.**

ધ્વનિ આકાશના ઉઠયા, સદાના શુદ્ધિના ભર્યા,
તારા શબ્દ સમા, મારા અન્તરે પડઘા પડયા.

આત્મનિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરો. **પોતાના આત્માને ઓળખે છે તેનાં દુઃખ નિવૃત્ત થાય છે એમ જાણજો.** ૐ

આનંદ! આનંદ! ૐ શાન્તિ! આશીર્વાદ! પ્રેમ! **રામ.**

પત્ર ૨૭

પુષ્કર, જિલ્લો અજમેર, ૨૨ ફેબ્રુઆરી, ૧૯૦૫.

ૐ! શાન્તિઃ! આશીર્વાદ! પ્રેમ! આનન્દ.

અતિ ધન્ય દિવ્ય માતા,

તમારો પવિત્ર અને સ્વર્ગીય પત્ર મળ્યો. સુભાગી સૂર્યાનન્દને

છે એવો શરીરપર સુન્દર નિગ્રહ હોવો એ ખરેખર ઇશ્વર સાથેનો આશ્ચર્યકારક યોગ અને પ્રેમ સાથેનું અદ્‌ભુત ઐક્ય દર્શાવે છે. (હું જરા માંદો પડી ગયો હતો અને પ્રેમની દૈવીશક્તિથી સાજો થયો છું.) ૐ.

ૐ! આનન્દ! જય! જય!

તમે મોકલેલી કવિતા બહુ સારી હતી.

"પોતાનાં અદ્‌ભુત આશ્ચર્યો બજાવવા ઇશ્વર બહુ ગહન રૂપમાં ઘૂમે છે; સમુદ્રમાં પગલાં પાડે છે અને વાવાઝોડા પર **તે** સ્વારી કરે છે.

અદ્‌ભુત કલાવિધાનવાળી અગોચર ખાણોમાં ઊંડે ને ઊંડે **એ પો**તાની ઉજ્વલ યોજનાઓનો ભંડાર ભરે છે અને પોતાની સર્વોપરિ સત્તાનુસાર કાર્ય કરે છે.

ઓ બાયલા સંતો! પૂર્ણ ધૈર્ય ધરો; એટલે શિરપર ઝઝૂમતાં જે વાદળાંથી તમે ડરો છો એ બધાં તમારાપરજ દયા અને આશીર્વાદનો વરસાદ વરસાવશે.

વિકરાળ **વિ**શ્વભર્ત્તાની પાછળ એનું સ્મિતભર મુખાર્વિંદ છે, કળીઓનો કદાપિ કડવો સ્વાદ હોય પણ પુષ્પ તો સુગંધી ભર્યુંજ હોય.

હા; **બાબુ જ્યો**તિસ્વરૂપ* ખરેખર અતિ ધન્ય, ભલમનસાઇનો ઇશ્વરી અવતાર છે; એ બહુ માયાળુ છે.

તમારા નિજાત્મારૂપે **સ્વા**મી રામતીર્થ.

પત્ર ૨૮

પુષ્કર, જિલ્લો અજમેર. ફેબ્રુઆરી, ૧૯૦૫.

ૐ આનંદ! આનંદ! ૐ શાન્તિ!

ધન્ય દેવી માતા,

તમે જ્યાં **રા**મની સાથે બેઠાં હતાં, એ છાપરાપર **રા**મ સૂતો હતો.

---

* **દેહરાદૂનના એક શ્રીમાન સદ્‌ગૃહસ્થ.**

બીજા બધા પત્રોની સાથે તમારો પત્ર લાવીને જ્યાં સુધી રામના હાથમાં મૂકવામાં નહોતો આવ્યો ત્યાં સુધી તદ્દન અસાવધ, દિવ્ય ચેતનસત્તામાં રામ સમાધિસ્થ હતો.

પત્ર ઉઘાડતાં પહેલાં એક મોટું, જોરદાર, સહૃદય અને સુખભર્યું હાસ્ય તમારા ધન્ય સ્વરૂપને મોકલાયું હતું. ૐ શાન્તિ ! શાન્તિ ! શાન્તિ ! શાન્તિ !

પ્રિયતમ માતા, તમારો મધુર પત્ર વાંચ્યા પછી રામ તમને એક એથી પણ વિશેષ આનન્દભર્યું હાસ્ય પાઠવે છે.

માતા, તમે હમેશાં વાજબીજ છો; અને રામ તમારા પવિત્ર, સુંદર, કોમળ, નમ્ર સ્વભાવને પૂરેપૂરી રીતે સમજે છે. ગદ્ય કે થોડું પદ્ય, જેમ ઇશ્વર લખાવે તેમ, રામ વિવિધ વિષય પરત્વે લખ્યા કરે છે.

લખનૌ અને તેના આસપાસના પ્રદેશોમાં સ્ત્રીકેળવણી સત્વર ફેલાવવાના ઉદ્દેશથી બાબુ ગંગાપ્રસાદ વર્મા હિંદુસ્તાનના બીજા પ્રદેશોમાં કન્યાશાળાઓ અને સ્ત્રીકેળવણીની સંસ્થાઓ નિહાળવા માટે જનાર હતા. ગવર્નમેંટ તરફથીજ આ કાર્ય સુપ્રત કરવામાં આવ્યું હતું. આ કારણને લીધેજ માર્ચ પહેલાં એઓશ્રી રામને મળવા નથી આવી શક્યા. ઘણું કરીને રામ ઉનાળામાં પ્રદેશમાં નહિ રહે. રામને કાશ્મીર ગમે છે અને ત્યાં તમારો, અને અન્ય મિત્રોનો સહવાસ એને બહુ આનંદદાયક થઇ પડશે. રામ કાશ્મીર જશે તો ત્યાંના ઘણા ભૂખ્યા–તરસ્યા જીવોને રામનો સત્સંગ તૃપ્ત કરશે. પરન્તુ દિવ્ય માતા, સત્ય અને મનુષ્યત્વની યજ્ઞવેદીમાં હૃદય, મન, શરીર અને સર્વસ્વનો સતત હોમ કરવો એજ મનુષ્યને માટે તો ઉચ્ચતર ઉચિત સુખ ધર્મ છે; અને અંતરથી ઉદ્ભૂત થતા અવ્યક્ત, અવિકૃત, શાંતનાદના રૂપમાં વિરાજતિ પરમ સત્તાને પણ એજ ઇષ્ટ છે. "જે મનુષ્ય ધર્મને સમયે નાશી જાય છે એ કેટલો નીચ છે ?"

પત્ર ૨૯

પુષ્કર, જિલ્લો અજમેર. ૨૨ ફેબ્રુઆરી ૧૯૦૫.

અતિ ધન્ય પ્રિય પ્રભુતા,

રામનો જ્યાં નિવાસ છે ત્યાંની હવા કેવી મનોહર છે? રોજ રોજ દિવાળી ને રોજ રોજ સપરમો દિવસ! નીલવર્ણ આકાશ મારો પ્યાલો છે ને ઝગમગતું તેજ મારો શરાબ છે,

હું ગિરિશૃંગોમાં વહતો મંદ સમીર છું, હું જાઉં છું; જાઉં છું; જાઉં છું; ગિરિશૃંગોપરથી શહેરો અને કસ્બાઓમાં—એના રાજ-માર્ગોમાં જ્યાં જ્યાં હું ફરૂં છું ત્યાં સોત્સાહ અને સચરાચર વિહાર ખેલું છું. એને સ્પર્શ કરૂં છું; આને છેડું છું; તમને અડકું છું; આવો મારો રમતિઆળ ખેલ-આનંદ છે. હું પ્રકાશ છું અને પુષ્પો અને છોડવાને—મારાં એ બાળકોને કેટલા વાત્સલ્યથી હું જીવન આપું છું! ધીરવીર અને સુંદર હૃદયો અને નેત્રોમાં મારો નિવાસ છે.

વિનતિ એ છે કે **મારી** સાથે રહે; રાત્રિભર **મારો** નિવાસ સેવ; અને જ્યાં રાત્રિ અને દિનનો અંત આવે છે, ત્યાં પણ **મારી** સાથેજ શાન્તિમાં રહેજે. હવે વધારે સમય ન વિતાવ. તું જઈ શકી-શજ નહિ. જ્યાં **તું** છે ત્યાં **હું** પણ છું. હું તને મજબૂત પકડી રાખું છું. આ પીળી રેતીથી, કે નીલા સમુદ્રથી નહિ પણ **મારા** હૃદયમાં—તારા હૃદયના પણ હૃદયમાં.

ज्योतिषां ज्योतिः મ રહેવાથી સર્વ માર્ગ પોતાની મેળેજ પ્રકાશિત થઇ પડે છે; જ્યારે ભક્તિ અને દૈવીજ્ઞાનનો આનંદી પ્રકાશ સ્વતંત્ર વિકસિત થાય છે ત્યારે નાનામાં નાનાં કાર્યો પણ સ્વતઃ સિદ્ધ થવા માંડે છે. (જેવી રીતે ગુલાબની પાંખડીઓ ઉઘડવા માંડે છે તેમ)

આશા છે કે તમને પૂરણ, સુતારમંડી લાહોર પાસેથી 'થન્ડ-રિંગ ડોન'નો જાન્યુઆરી માસનો અંક મળ્યો હશે.

તમારો નિજાત્મા સ્વામી રામ સત્ય. (Truth)

તા૦ ૬૦ જાન્યુઆરીના અંકમાં કમલાનન્દ કે જે એક સ્વામીનું નામ છે એ તખલ્લુસથી તમારી કવિતાઓ છપાઇ છે. જ્યારે બીજું કાંઇ નવું મોકલશો ત્યારે તમને ઠીક લાગતું હોય તો "ૐ" એ સંજ્ઞાથી છપાશે. પ્રિય ગિરિજા અને સર્વને માટે પ્રેમ, આશીર્વાદ, આનંદ અને શાન્તિ ! માતા, સમર્પણ કરેલું નવન કોઇ એવી ગહન દૈવી સત્તાને અધીન રહી કાર્ય કર્યે જાય છે કે જેનું વિવેચન થઇજ શકે નહિ.

રામ કદાચિત તમારી સાથે કાશ્મીરમાં આવે, પણ એ વિષયમાં, નીકળવાના સમય સુધીમાં કાંઇ પણ નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકાય નહિ.

તમારો નિજાત્મા **રામતીર્થ.**

पत्र २०

કીશનગઢ હાઉસ. **પુષ્કર**; જિલ્લો **અજમેર.**

"ગર્જતું પ્રભાત"–Thundering Dawn" અથવા એવાજ કોઇ બીજા પત્રમાં સત્વર છપાવા માટે.

"હું કોણ છું ?"

અતિ ધન્ય પ્રિયઆત્મન્,

દર્પણ લ્યો અને તેમાં મારૂં પ્રતિબિંબ દેખો; અંતઃકરણની એકાગ્રતામાં–એકાન્તમાં-પ્રવેશ કરો અને અવ્યક્ત શક્તિરૂપે મારો અનુભવ કરો. સૂર્યપ્રતિ દૃષ્ટિ ફેરવો અને મારી પ્રતિકૃતિ નિહાળો; "વસ્તુતઃ **મને** ઓળખો; અને મનુષ્યને માટે અત્યુત્તમ લાભ તે એજ છે. **મને** જાણો; જે કોઇ મને ઓળખી લે છે, એનું ભવિષ્યનું સુખ કદી પણ અટકતું નથી; જે મને જાણે છે એના મુખપટપરથી સચ્ચિદાનંદની રેખા કદી ભૂસાતી નથી." (ઉપનિષદ્) મારૂં દર્શન પામતાં જેનાં નેત્રોનાં પડળ ઉતરી ગયાં છે તે ગમે તે હોય તેને ધન્ય છે! જે સ્થળપર તમે ચાલો છો તેને પણ ધન્ય છે,

કારણ કે **રામના** દૃષ્ટિપાતથી એ સ્થળ સ્વર્ગ બની ગયું છે. સર્વત્ર મારો નિવાસ છે. તારા હૃદયમાં ધબકાર કરતો, તારા નેત્રોમાં જોતો, તારી નાડીઓમાં રક્ત વહેવરાવતો, તારા કુસુમોમાં સ્મિત કરતો, વિદ્યુત્કલામાં હાસ્ય ખેલતો, નદીઓમાં ગર્જના કરતો, અને પર્વતોમાં શાન્ત એ સર્વ **રામજ** છે. બ્રાહ્મણપણું દૂર ફેંકો, સ્વામીપણું બાળી મૂકો; ઉચ્ચીની ઉપાધિઓ અને પદવીઓ સમુદ્રમાં ફેંકી દો. વ્હાલા, **રામ** તમારી સાથે **एकमेव** છે. વિદ્વાન્ કે મૂર્ખ, તવંગર કે ગરીબ, પુરુષ કે સ્ત્રી, સાધુ કે પાપી, **ક્રાઈસ્ટ** કે **જુડાસ**, કૃષ્ણ કે ગોપી એ સર્વ રૂપે **રામ** તમારૂં પોતાનુંજ રૂપ છે; **રામજ** આત્મા છે. તમારા અંતઃકરણમાં મારી દિવ્યતા—દેવત્વ—તમારૂં દેવત્વ પ્રત્યેક કાર્ય અને વ્યાપારદ્વારા જાહેર કરવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો છે. **જર્મની, ઇંગ્લૅંડ, અમેરિકા, હિંદુસ્તાન**, અને સર્વ મુલકોમાં મારે મુક્તિ—સ્વતંત્રતા—આપવી છે. જૂના ખેલથી હું કંટાળી ગયો છું. ઓ સ્વમવશ પુરુષ ! તું આ રણશિંગાના અવાજને નથી સાંભળતો ? તું શંખનાદ નથી સાંભળતો ? તને આ **હિમાલયની** ગર્જના નથી સંભળાતી ? એ બધી મિથ્યા ભ્રમણા નથી ? તમારા આત્માનો આત્મા—**રામ**—એમજ ઇચ્છે છે; **રામની** આજ્ઞા અમર્યાદ છે.

મુક્તિ ! મુક્તિ !

બુદ્ધ, મહમ્મદ, ક્રાઇસ્ટ કે બીજા પયગંબરો કે અવતારોની પેઠે લાખો કે કરોડો અનુયાયી ઉત્પન્ન નથી કરવા; પણ પ્રત્યેક પુરુષ, સ્ત્રી અને બાળકમાં **રામજ** ઉત્પન્ન કરવાનું—જાગ્રતિ લાવવાનું—**રામનું**—આત્માનું દર્શન કરાવવાનુંજ **રામનું** ધર્મકાર્ય (mission) છે. આ શરીરને કચરી નાખો; દેહભાવનો સંહાર કરો; **અને** દળી, વાટીને પચાવી જાઓ, ત્યારેજ તમે **રામને** ન્યાય આપ્યો કહેવાશે.

ૐ ૐ ૐ

માસિક પત્ર "અલફ"ને માટે આજ્ઞા:—

એક વર્ષ કરતાં વધારે સમય માટે તમે આળસુ બનીને અત્યાર સુધી તો સૂઇ રહ્યા; પણ છેવટ ક્યાં સુધી? ઉઠો ઉભા થાઓ;

રામ બાદશાહ.

"હર દિલો દીદહ મેં જાકર ઝંડા અલફ કા ઠોક દે."

પ્રત્યેક હૃદય અને દૃષ્ટિમાં જઇને "અલફ"નો ઝંડો ખોડી દે.

માસિક પત્ર અલફને માટે ઘણા લેખ લખાયેલા પડયા છે; ખર્ચ વગેરેની ચિન્તાઓને એકદમ નદી કે સમુદ્રને સ્વાધીન કરી દો.

નિશ્ચયાત્મક આત્મનિષ્ઠા રાખો અને સમજજો કે જે પોતાના આત્માને જાણે છે એ સર્વ દુઃખને પાર કરે છે.

पत्र ३१

જયપુર; ૯ માર્ચ, ૧૯૦૫.

અતિ ધન્ય પ્રિયતમ પ્રભુતા,

રામ હવે પુષ્કરથી નીકળી ચૂકયો છે એટલા પ્રમાણમાં **રામ**ના એ તરફ આવવા માટેની તમારી ભવિષ્યવાણી સાચી નીવડી છે. અહીંથી કઇ દિશામાં જશે એનો જ્યારે સમય આવે ત્યારે નિર્ણય કરવાનું **રામ** પરમસત્તા (સૂર્યનો પણ સૂર્ય) ના હાથમાં મૂકી દે છે. **અજમેર** ટાઉનહોલમાં બે વ્યાખ્યાન અપાયાં હતાં. **જયપુર**ના ટાઉનહોલમાં પણ વ્યાખ્યાનો માટે લોકો ગોઠવણ કરી રહ્યા છે. **પૂરણ પુષ્કર આવેલ છે; અને રામની** સાથે પર્વતોમાં બે ત્રણ દિવસ **ભ્રમવાનો આનંદ અનુભવી ચૂકયો છે. અસંખ્ય લોકો રામને મળવા** આવે છે માટે એ બંધ કરવું પડશે; **પરમાત્મા અને હું, દિન બધો આપણે સાથેજ વિચરવું; પ્રેમની નિરન્તર પિપાસુ રાત્રિએ આપણે સાથેજ શયન કરીશું ને પ્રાતઃકાળે વ્હેલાં જાગ્રત થઇ, ચરણ જ્યાં**

દોરી જશે ત્યાં ત્યાં ચાલ્યા જઇશું; એકાન્ત સ્થળ કે લોકોના સમુદાયમાં, ગમે ત્યાં આપણને સૌ સમાનજ છે. આપણે કદી પ્રવાસનો અંત આવશેજ નહિ, તેમજ એ પ્રવાસના અંતનો વિચાર માત્ર પણ કરીશું નહિ. શું પ્રત્યેક સ્થિતિનો–પદાર્થ માત્રનો–અંત આપણી સાથેજ–આપણા પોતાનામાંજ–નથી ?

ૐ ! ૐ ! ૐ !

રામ બહુ જલદી હવે પત્રો ન મળે ત્યાં–અરણ્યોમાં, ગિરિશૃંગોમાં, પરમાત્મામાં, તમારામાં–ચાલ્યો જશે. કશુંયે કહેવાય નહિ કે તમને ક્યારે લખે—

તમારો નિજાત્મા **રામ.**

શાન્તિ, આશીર્વાદ અને પ્રેમ નિરન્તર તમને આવી મળે !

પત્ર ૩૨

હરદ્વાર; ગુરુવાર, સાયંકાળ.

અતિ ધન્ય પ્રિયમાતા,

તમારી ભવિષ્ય વાણી સાચી નીવડી છે કારણ કે **રામ** ડેહરાડૂન છે અને એની દિવ્ય માતા પાસે આવે છે; છતાં લોકોએ અત્યંત પ્રેમને લીધે માર્ગમાં અનેક સ્થળે **રામ**ને ઉતાર્યો હતો. અલ્વર, મુરાદાબાદ, અજમેર અને જયપુરમાં વ્યાખ્યાનો અપાયાં હતાં. આપણા પ્રિય ધન્ય **બાબૂ જ્યોતિસ્વરૂપથી** જૂદા પડીને **રામ** હરદ્વારમાં રોકાઇ ગયો છે. અહીંના લોકોને **રામ**ના આવ્યાની ખબર પડી છે અને તેથી બહુ પ્રેમપૂર્વક અહીં વધારે સમય રોકાવાની વિનતિ કરે છે. યુવાન સાધુઓ અને અન્ય લોકો જે **રામ**ની પાસેથી કાંઈ પણ ઉપદેશ મળે એની રાહ જોતા બેસી રહ્યા છે, અને એઓને સુધારવાની જે આ ઉત્તમ તક પ્રાપ્ત થઇ છે એને ગુમાવવાનું **રામ** ઉચિત

નથી સમજતો. માતા, સાધુઓનું કામકાજ તે જ્યારે આપણે મથુરામાં મળ્યાં હતાં, ને વાતચીત થઇ હતી, તેવાજ પ્રકારનું છે. અનેક સારા સાધુઓ રામના શિક્ષણનો લાભ લઇ રહ્યા છે.

આજે રામ ગંગાના સામા તટપર ચંડીના મંદિરનાં દર્શન કરવા ગયો હતો. એ મંદિર એક સુંદર શૃંગપર આવેલું છે. નદીના એ કિનારાપરનું જંગલ બહુ અગોચર છે, અને દૃશ્ય બહુ મનોહર છે. અનેક ધારા અને પ્રવાહમાં વ્હેંચાઇ જતો ગંગાનો પ્રવાહ બહુ રમણીય લાગે છે. ચંડીના મંદિરમાંથી હિમાલયનાં હિમશૃંગ સુવર્ણમય—હીરાજડિત દેખાય છે.

પ્રિય ગણ !

નથી સ્તુતિ કે નથી નિન્દા, નથી મિત્રો કે નથી શત્રુઓ; નથી પ્રેમીઓ કે નથી ધિક્કારપાત્રો, નથી શરીર કે નથી શરીરનાં સંબંધીઓ; નથી ગૃહ કે અપરિચિત ભૂમિ; નહિ. આ જગતનું કશુંએ અગત્યનું નથી. પરમાત્માજ છે—પરમાત્માજ સત્ય છે—પરમાત્માજ કેવળ સત્ય છે. બધુંએ ચાલ્યું જવા દો; પરમાત્માજ સર્વસ્વ છે; વર્ષાબિન્દુઓની પેઠે અનન્ત શાન્તિનો વર્ષાદ વહે છે. વર્ષાકણોરૂપે અમૃત વરસે છે; રામનું અંતઃકરણ શાન્તિથી ભરપૂર છે; મારામાંથી આનંદની ધારા છૂટે છે.

રામ સુખી—નિરન્તર સુખી છે; વ્હાલી માતા ! તમે પણ તેમજ છો ! શાન્તિ ! આશીર્વાદ ! ! પ્રેમ ! આનંદ ! આનંદ ! ૐ ! ૐ ! તમારાં વિદ્યાર્થીઓ, મિસ્ટર અને મિસિસ જ્યોતિસ્વરૂપને પ્રેમ અને આશીર્વાદ મોકલતો. તમારો નિજાત્મા રામ.

પત્ર ૩૩

માઉન્ટ એવરેસ્ટની સામે હિમાલય, ૨૮ જુન ૧૯૦૫.

પ્યારા ૧...

ૐ આનંદ! ૐ આનંદ!! ૐ આનંદ!!!

તમારો પત્ર આવ્યો. વ્હાલા! સંસારમાં બે પ્રકારનાં મનુષ્ય હોય છે; એક તો એવાં કે જેઓ પોતાનું ચિત્ત હંમેશાં ચિંતાગ્રસ્ત રાખે છે; સંતોષ નહિ, આભારવૃત્તિ નહિ; પોતાની આસપાસના પદાર્થોથી કદી સહાનુભાવ નહિ. કોઇ અતિ મહાન પદવી મળે તો પણ ચિત્ત અશાંતજ રાખે છે. તેઓ આ વાતનું ધ્યાન નથી રાખતા કે જ્યારે ઉદરપૂર્ણ ભોજન મને પ્રાપ્ત થાય છે, તો હવે હું શાન્તિ-પૂર્વક સત્સંગ અને ભજનમાં થોડો સમય વ્યતીત કરૂં. પરંતુ માથા-પર એવાજ ભૂતને સવાર રાખે છે કે બીજાઓ વિશેષ કેમ કમાય છે? હું પાછળ શા માટે રહી ગયો? આવા પ્રકારનું અનુકરણ કરનારાં મનુષ્યો સંસારમાં અનેક છે. એ લોક આધ્યાત્મિક જ્ઞાનમાં બાળક છે. તેઓ તુચ્છ બુદ્ધિવાળા છે. આવા પુરુષો ઉન્નતિ નથી કરી શકતા. અન્ય પ્રકારના લોક સંસારમાં એવા હોય છે કે જેઓ પ્રાપ્ત કર્તવ્યોને દત્તચિત્તથી પૂર્ણ કરે છે અને કાર્યને ઇશ્વરકર્મ અથવા પોતાની ફરજ (ધર્મ) સમજીને કરે છે. પગાર કે ઇનામની દૃષ્ટિથી નથી કરતા. કિન્તુ કામમાં સ્વયં આનંદ પામે છે. કામ ગમે તેવું હોય તોપણ તે કામમાં પ્રવીણ થવું અને ઉત્તમ કરી દેખાડવું એજ એમનું લક્ષ્ય હોય છે. આવા શુદ્ધચિત્ત પુરુષોનું સિફારશ પહોંચડાવાનું કામ નથી હોતું. આજકાલ ભારતવર્ષમાં આવા પુરુષોની સંખ્યા બહુ થોડી છે. પરન્તુ પરમેશ્વર એવા પુરુષોનેજ ઉન્નતિ આપે છે. પહેલા પ્રકારના લોક મોં તાકતા રહી જાય છે.......................................

.........કામને દત્તચિત્તથી કરો. ભડકાવનારાની વાતો ન સાંભળો. સત્સંગ અને ભજનમાં ધ્યાન આપો.

....

............નોકરી કરતાં કરતાં સમય મળે તે વાંચવા લખવામાં અને શાસ્ત્રોના અભ્યાસ અને વિચારમાં વ્યતીત કરો............ ....કોઇ પુસ્તક એકવાર વાંચવાથી ન સમજાય તો બીજીવાર વાંચવાથી સમજાશે. તેમ પણ ન સમજાય તો ત્રીજીવાર વાંચો. એની મેળેજ બધો ખુલાસો થઇ જશે. તમે તો વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવામાં લક્ષ રાખો; કૉલેજની ડીગ્રીઓને ચૂલામાં નાખો. એ ડીગ્રીઓ તો હાથીના દેખાડવાના દાંત છે; ખાવાના નહિ. પ્રાપ્ત કરેલી વિદ્યા કદી વ્યર્થ નથી જતી. વિદ્યા યથાર્થ શીખો; સાંસારિક પદવીઓને માટે નહિ. જીવનમાં વાસ્તવિક રીતે એ બહારની પદવી (ડીગ્રી) જરાએ ઉપયોગી નથી.

જે લોક પોતાની વિદ્યા વધારતા જાય છે તેની સ્વતઃ ઉન્નતિ થતી જાય છે, અને જેઓ ઉન્નતિની પાછળ પાછળ દોડતા ફરે છે, તેમની નથી તો શક્તિ (યોગ્યતા–પાત્રતા) વધતી, તેમ નથી ઉન્નતિ થતી. જેણે અહીં કાંઇ પણ નથી કર્યું, એ **જા**પાન કે **અ**મેરિકામાં કાંઇ પણ નહિ કરે. જેઓ કુશળ છે તેઓ ઘેર બેઠાં **જા**પાન અને **અ**મેરિકાવાળાઓ કરતાં આગળ વધી જાય છે. **હરતાં–ફરતાં અને ઉઠતાં–બેસતાં પ્રત્યેક પળ પાસેથી તમે કામ લઇ શકો છો.**

ભૂગર્ભશાસ્ત્ર (Geology), કૃષિવિદ્યા (Agriculture), રસાયનવિદ્યા (Chemistry) અથવા વનસ્પતિશાસ્ત્ર (Botany) જો તમે શીખી લ્યો, તો તમારૂં **જા**પાન કે **અ**મેરિકા જવું હિતકારક નીવડે, નહિ તો કદી નહિ...............................

Your own self Rama.

તમારો પોતાનો આત્મા રામ.

પત્ર ૩૪

૫ જુલાઇ, ૧૯૦૫.

અતિ ધન્ય પ્રિય આત્મન્,

આશરે એક અઠવાડિયા પહેલાં આપને મસુરીને સરનામે મોકલેલ પત્ર મળી ચૂક્યો હશે. આ ઉનાળામાં તો **રામ** કાશ્મીર નહિ જઈ શકે. તેથી આપ કૈલાસ, માનસરોવર અને અન્ય સ્થળોના પ્રવાસનો આનંદ સુખે એકલાં અનુભવો. પર્વત અને રમણીય દૃશ્યોમાં, આપને આનંદી અમેરિકાનાં સુંદર મનોહર દૃશ્યોનું સ્મરણ થશે.

રામ બહુ સુખી છે; જીવનની ભરતીમાં, કાર્યોના તોફાનમાં હું ઉંચે ને નીચે ઉડું છું; જન્મમાંથી મૃત્યુમાં—અહીંથી તહીં, એમ અનન્ત જાળ હું ગુંથું છું. પ્રકાશિત જીવનનો આ વિકારી સમુદ્ર છે. આમ સમયની સુસવાટા મારતી સાલમાં હું દૈવતાના મૂર્ત્તિમાન સ્વરૂપે વિહાર ખેલું છું. ૐ તમારો નિજાત્મા **રામ**.

પત્ર ૩૫

ધન્ય આત્મન્,

દિનનો રાત્રિમાં અને રાત્રિનો દિનમાં સમાવેશ થઈ ગયો છે. **રામ** અહીં છે; કાંઈ પણ કરવાનો જરાએ સમય નથી. કાંઈ પણ ન કરવામાં જરાએ અવકાશ નથી. આ વર્ષાઋતુમાં બહારની વર્ષાધારા સાથે નેત્રોમાંથી પણ આનંદાશ્રુનો અવિરત પ્રવાહ વહ્યા કરે છે. રોમાંચ ઉભાં થાય છે; સામે આવેલી કોઇ પણ વસ્તુઓને ન જોવા માટે નેત્રો અનિમિષ ખુલ્લાંજ રહે છે: વાતચીત બંધ; કામકાજ બંધ; દુર્ભાગ્યે?—ના બહુ સદ્ભાગ્યે. અહા! મને એકલોજ રહેવા દો. નિર્વિકલ્પ સમાધિની લહરિ ઉપર લહરિ વહે છે; અહા પ્રેમ! એમજ રહેવા દો; અહા! અતિ મધુર વેદના!

લખવું બધું છે દૂર ફેંક્યું, ભાષણો છોડી દીધાં;
આ નામ ને કીર્તિ ઉપાધિ એ નકામાં છે બધાં.
અપમાન શું? એ વ્યર્થ ભ્રમણા! જિંદગી શેને કહો?
શું આ રમકડાં-ખેલ-એ તે જિંદગી? એ અર્થ શો? ૧
એ આંધળાં જાદૂગરો વિજ્ઞાન તર્ક ર્ક્યા કરે;
કહેજો બિચારાં રામને નિરખી નયન તેજે ભરે.
સ્વપ્નમાં ઉદ્‌ભૂત થઇ નિર્મળ પ્રવાહ ધીમો વહે;
એ જાગ્રતિમાં વધુ વધુ ગતિમાન થઈ આગળ વધે. ૨
ઘણી વાર તેમાં રેલ આવે ને કિનારા તૂટતા;
આ ઇંદ્રિયોને દેહના સૌ બંધ ઢીલા થઈ જતા.
આ જગતમાં સર્વત્ર એ ફેલાઇને રેલી રહે;
એ અખૂટ શાન્તિના સમો અવિરત પ્રવાહ વહ્યા કરે. ૩
આ એજ કારણ સૂર્ય નિયમિત રોજ રોજ ઉગ્યા કરે,
એનાજ માટે વિશ્વમંડળ ક્રમિત ગતિમાં વિચરે;
સૌ જન્મ મૃત્યુ એજ માટે, એજ અદ્‌ભુત યોજના,
આનંદ અદ્વૈત, હાસ્ય અવિરત ઉદ્‌ભવે, ૐ! શાન્તિ! ૐ! ૪

રામ.

पत्र ३६

૧૦ ઑગસ્ટ, ૧૯૦૫.

આશીર્વાદ! પ્રેમ! આનંદ!
શાન્તિ! શાન્તિ!!

અતિ ધન્ય પ્રિય માતા,

આપનો પત્ર થોડા દહાડા પહેલાં મળ્યો હતો. પણ થોડા વખતથી રામે કોઇના પત્રોના ઉત્તર નથી આપ્યા. લોકોને માટે

હિંદુસ્તાની ભાષામાં તે ઉત્તમ પુસ્તકો લખે છે; તેમાંનાં ત્રણ આજે પૂરાં કર્યાં છે. આપની પ્રકૃતિ હાલમાં કેમ રહે છે? રામ આપને સંપૂર્ણ સ્વાસ્થ્ય અને શક્તિ ઇચ્છે છે. ૐ! ૐ! ૐ!

આપને માટે અમેરિકાની ટિકિટની સગવડ કરવી એ કાંઈ મુશ્કેલ વાત નથી પણ અમે આપને અમારી સાથે ઇચ્છીએ છીએ. કદાચિત્ એ વિચાર સ્વાર્થી કહેવાશે પણ આપ અહીંના લોકોને ચાહો છો. શું આપને ખાત્રી છે કે હિંદુસ્તાનનાં હવા પાણીને લીધેજ આપને અશક્તિ આવી છે અને અમેરિકા પાછા જવાથી પાછી શક્તિ પ્રાપ્ત થશે? એમજ હોય તો અમે કોઇ આપને રોકાવાનો આગ્રહ નહિજ કરીએ. આપ કેલીફોર્નિયામાં સહીસલામત પહોંચો એ સાંભળીને અમે બહુ ખુશી થઈશું. શાંતિઃ અંતઃકરણના આશીર્વાદ! અને પ્રેમ! આશા છે કે આ પત્ર આપને સ્વસ્થ સ્થિતિમાં મળશે. ૐ!

રામ.

પત્ર ૩૭ ૐ

૩૦ ઑગસ્ટ ૧૯૦૫.

આનંદ! આશીર્વાદ! શાન્તિ! પ્રેમ!

અતિ ધન્ય પ્રિય જન!

પૃથ્વીના સૌથી ઉંચા પર્વત માઉન્ટ એવરેસ્ટના શિખરની સામેના એક શૃંગપર (૮૦૦૦ ફીટ ઉંચાઇએ) લગભગ ત્રણેક માસથી રામનો નિવાસ છે. પરમ દહાડે નીચે ઉતરશે. અહીં પાંચ પુસ્તકો લખ્યાં છે, ને પચીશ વાંચ્યાં છે.

રામનું મન આનંદ અને શાન્તિથી ભરપૂર છે.

જગત તો જાણે મનમાંથી તદ્દન નિર્મૂળ થઈ ગયું છે.

ઈશ્વર, ઈશ્વરજ માત્ર,

સર્વત્ર!

અંતર, બહાર.
દૂર, સમીપ.
અહા ! આનંદ !
ધ્રૂજાયમાન શાન્તિ !
અવિરત આનંદ !
કેવું સ્વર્ગ !
શાન્તિ ! આશીર્વાદ ! પ્રેમ !

ગિરિજા, ઓમ્, ચંપા અને તમારાં બધાં પ્રિયજનને માટે આત્મિક, માનસિક, શારીરિક સ્વાસ્થ્ય અને સર્વ કાંઈ સુખાવહ ! ૐ ! ૐ ! ૐ !

રામ.

પત્ર ૩૮

મુઝફ્ફર નગર, ૧૮ ઑક્ટોબર, ૧૯૦૫:

મધુર હૃદય, મહાન હૃદય,

હાથને રાખ ચોળીને ધોવાથી હાથ સાફ થાય છે; એવી રીતે ધન્ય છે શારીરિક વ્યાધિઓને કે જે પોતાની સાથે દેહના ઇંદ્રિયાધ્યાસને પણ ભૂલાવીને લઇ જાય છે. વ્યાધિ અને દુઃખ ! **સ્વાગતમ્** ! જ્યાં સુધી ઘરમાં મુર્દું પડયું હોય છે, ત્યાં સુધી તેનો ચેપ બીજાને લાગવાનો ડર રહે છે. તેવીજ રીતે જ્યાં સુધી દેહાધ્યાસ બાળવી રાખ્યો હોય છે ત્યાં સુધી સંસારની સર્વ વ્યાધિઓને આપણે નિમંત્રણ કરીએ છીએ. શરીર અને એના સંબંધોને બાળી નાંખીએ એટલે તરતજ અપ્રતિમ પરમસત્તાનો અનુભવાનંદ લઇ શકીશું. આનંદ ! આનંદ !

ઇર્ષ્યા કે ભીતિ ના કાંઈ, વ્હાલો વ્હાલાં મંહી હું છું;
પાપ કે શોક ના કાંઇ, ભૂત તેમ ભવિષ્ય શું ?

મુંડિત શિર અને મોટાં પેટવાળા વિદ્વાન્ મહાત્માઓઃ—

પ્રયોગશાળા (Laboratory) અને વેધશાળા (Observatory) માં નિર્દોષ વિદ્યાર્થીઓને આશ્ચર્ય પમાડતા ચશ્માં ચડાવેલા અધ્યાપકો (Professors).—

આસન કે ચોતરાપર ઉઘાડે માથે બેસી શ્રોતાઓને દિગ્મૂઢ કરી નાખતા વ્યાખ્યાતાઓ.—

અને અનેક પ્રકારની ફર્યાદો કરતા ગરીબ ધનિકોઃ—

એ સર્વ હુંજ છું; સ્વર્ગો, તારકો, સમીપ તેમજ દૂરના લોક; મારી વીણાનાદોમાં સૌ ગૂંથાયા છે. નથી પ્રતિસ્પર્ધી કે નથી કોઇ શત્રુ; નથી કાંઈ હાનિ કે નથી વેદના, મને કોઈ હાનિ કરે તેમજ નથી; મને–સર્વના આત્માને–અમૃતધારાને–મધુરતમ આત્માને–અરે સ્વાસ્થ્ય પોતાનેજ–કોઈ આશ્ચર્ય પમાડે તેમ નથી. ગણગણતાં ઝરણાં, સુખકર સ્વપ્નાં, સૌ મલમપટ્ટી છે; રાવણ અને રામ, કેવો પવિત્ર કેવો શાન્તઃ હું છું ! હું છું !

રામ.

पत्र ३९ ॐ ! ॐ ! ॐ ! ॐ !

શાન્તિ ! આશીર્વાદ ! પ્રેમ ! આનંદ ! આનંદ !

અતિ ધન્ય પ્રિય પ્રભુતા,

કદાચિત આપ જાણતાં હશોજ કે આ સ્થાન **મસુરીથી** સુમારે એક હજાર માઇલ દૂર છેઃ **બંગાળના** જંગલખાતાના એક જૂના બંગલામાં **રામ** એકલોજ રહે છે. રેલ્વે સ્ટેશનથી દૂર, પોસ્ટ ઑફિસથી પણ દૂર,–મળવા આવનારાઓને નજ મળી શકાય એમ; રમણીય ગિરિશૃંગો, સમીપમાંજ વહેતા ને દોડતા નાના નિર્ઝરો, ખુશનુમા હવા–પાણી પૃથ્વીપરના સૌથી ઉંચા પર્વત **માઉન્ટ એવરેસ્ટનાં** દર્શન એ સૌ દશ્યો છે. જંગલમાં રહેતા પહાડીઓ અહીં પણ **રામને** માટે રોજ તાજું દૂધ લાવી આપે છે. અરણ્યમાં ભ્રમણ અને અભ્યાસ-

માંજ રામનો સઘળો સમય વ્યતીત થાય છે.

નામ, કીર્તિ, લોભ, અને દ્રવ્યપ્રાપ્તિ જ્યારે મનુષ્ય અરણ્યમાં ઇશ્વરપ્રાપ્તિમાં હોય ત્યાં શું કામનાં છે? શા માટે આપણે એ કાર્ય કરવાના જ્વરનો ચેપ લઇ લેવો જોઇએ?

આપણને તો દૈવીજ થવા દો. પ્રાતઃવાયુ વાય છે એ કેટલાં અને કેવા પ્રકારનાં ફૂલો ઉઘડે છે એની જરાએ પરવા કરતો નથી. એનું માત્ર વહેવાનુંજ કાર્ય છે, અને જે કળીઓ ઉઘડવાની હોય છે તે એના સ્પર્શથીજ ઉઘડી પડે છે. સિંહોની ગુફાઓ, અગોચર અરણ્ય, અંધકારમય કારાગૃહ, ધરતીકંપના ધડાકા; બળતા પહાડો, વાવાઝોડાં, રણસંગ્રામ, અને ઉત્સુક કબરો, એ બધાં જો ઇશ્વરીય ભાવનાથી નિહાળાય તો, ઠાઠમાઠ, માન, વિજય, રાજ્યગાદી, વિલાસ, અને સવારી વગેરે પ્રસંગો, કે જ્યારે મનુષ્ય **एकमेवाद्वितीयम्**ની સાથે—પોતાના આત્મામાં—નથી હોતો; તેના કરતાં અત્યંત ઉપકારક અને આનંદકારક છે. અહા! કર્માતીત થવાનો આનંદ! જીવન ઉદ્દેશની સંપૂર્તિ કરતી કાર્યવાહીનાં બધાં ધન્યકાર્યો પ્રત્યેક રાત્રિએ થતા જીવન—મૃત્યુના અનુભવો! અને પ્રત્યેક સૂર્યોદયે થતી અમૃત-જીવનની પ્રાપ્તિ! મિત્રો! હું જાઉં છું; હવે તો પ્રણામ! આ વિશ્વ-નિવાસગૃહ મને બહુ નાનું લાગે છે; હવે તો હું ને મારો પ્રેમ! સાથે વિહાર કરવાનો આનંદ! સાથે? નહિ: તરનારાઓનો આનંદ એટલે ઘૂઘૂ કરતા સમુદ્રમાં ભળી જવાનો આનંદ! આનંદ! આનંદ! ૐ.

તમારો નિજાત્મા ૐ.

पत्र ૪૦ ૐ

વસિષ્ઠાશ્રમ; હિમાલય. ૨૭ માર્ચ ૧૯૦૬.

અતિ ધન્ય પ્રભુતા;

આ આશ્રમ હિમતટની ઉપર છે; લગભગ રામની ગુફાની નીચે-

થીજ એક સુંદર ઝરણુ–વસિષ્ઠગંગા–વહે છે; એ નદીમાં ચારપાંચ મોટા ધોધવા છે. શિવે પોતાના હાથથીજ આ ખીણુમાં પત્થરોમાંથી ચારપાંચ સુંદર તળાવો ખોદી રાખ્યાં છે. છ છ ફીટના દળમાં બરફ જામે તોપણુ ન ઢંકાય એવાં નીલવર્ણી રાક્ષસી વૃક્ષોનાં રમણીય દશ્યોથી આ અખિલ પર્વત શોભાયમાન થઇ રહ્યો છે. અલબત્ત એ મહાન વનમાલીની દયા ને પ્રેમ છેઃ

अमुं पुरः पश्यसि देवदारुं, पुत्रीकृतोऽसौ वृषभध्वजेन ।

મહાદેવનાં આ ઓક–દેવદાર–વૃક્ષો, નીલવસ્ત્રધારી સ્વયંસેવકોજ રામના સહવાસી છે. નારાયણસ્વામીને પણ બે વર્ષ અહિયાં ન આવે એમ કહીને પ્રદેશમાં મોકલી આપ્યા છે. એક યુવાન હંમેશાં આવે છે, રાંધી જાય છે, અને નજદીકમાં નજદીક જે ત્રણ માઇલપર એક ગામડું છે ત્યાં એ રાત્રિએ પડયો રહે છે.

અર્ધો માઇલ રામ ઉંચે ચડે છે એટલે વસુનાં શૃંગપર પહોંચે છે, ત્યાંથી કેદાર, બદરિ, સુમેરુ, ગંગોત્રી, યમ્નોત્રી, અને કૈલાસના પવિત્ર હિમશૃંગોનાં દર્શન થાય છે.

આ સ્થળનું કેદારખંડમાં પણ વર્ણન છે. યોગવાસિષ્ઠના કર્ત્તાએ આવું ઉત્તમ આશ્રમ–સ્થળ–પસંદ કર્યું હતું. સદ્‌ભાગ્યે કોઈ માર્ગ કે ગામ હજુ સુધી તો નજદીક નથી. રામની સમાધિસ્થ સ્થિતિ વિષે નજ પૂછશો. રામની કલમથી લખાયેલો મુખ્ય ગ્રંથ જે થોડાં વરસ પછી પ્રદેશમાં છપાવવા માટે જશે એની પ્રસિદ્ધિથી રામની રેલાઇ રહેલી પરમાનન્દની શાન્તિનું દિગ્દર્શન થશે. કૃપા કરીને કોઇને ત્યાં સુધી રામની પાસે ન આવવા દેશો. ઈશ્વરજ માત્ર સત્ય છે.

" દેખા ન શબ જો યારકો નૂરે જિયાસે કાર કયા ?
મુર્દેકી કબ્રે તારકો આબોહવાસે કાર કયા ?
ચાહે કોઈ ભલા કહે ખ્વાહ કોઇ બરા કહે

પર્દા છુટા જો જિસ્મસે બીમો રજાસે કાર કયા ?
નેકી બદી ખુશી ગમી ઝીનાથી બામે યાર'કા
ઝીના જલાદો અબ યહાં પાયીં બિયાસે કાર કયા ?
એહ્‌મક ફુર હી કો હૈ ઉલ્ફત મા સિવાયે હક
કાબએ દિલમેં યહ જના બૂએ વફાસે કાર કયા ?
ઇતના લિહાજ કર લિયા દુનિયા તેરા પરે ભી હટ
નાચૂં હૂં સાથ રામકે શર્મો હયા સે કાર કયા ? "

અર્થઃ—જો રાત્રિએ પ્રિયતમનાં દર્શન ન થયાં તો પછી સૂર્ય-પ્રકાશનું (દિનનું) શું કામ છે? મુર્દાની અંધારી કબરને હવા-પાણીનું શું કામ? ચાહે કોઇ ભલું કહે કે બૂરૂં કહે, પરંતુ જો દેહ (દેહાધ્યાસ) થી સંબંધ છુટી ગયો હોય, તો પછી એ ભલાબૂરા કહેવા સાથે ભય કે આનંદને શું કામ? ભલાઇ, બુરાઈ, હર્ષ અને શોક, એ બધાં તો પ્રિયતમના ઝરૂખાપર ચડવાના દાદરનાં પગથિયાં હતાં, હવે (પ્રિયતમ પાસે પહોંચી ચૂકયા પછી) ભલે એ દાદરને બાળી મૂકો, ઉપરથી ઉતરવાનું હવે શું કામ? આંધળા મૂર્ખ માણસોનેજ ઈશ્વર સિવાય બીજા પદાર્થપર પ્રીતિ હોય છે, હૃદય—મંદિરમાં હવે વિષયવૃત્તિ સાથે પ્રીતિ કેવી? અરે દુનિયા! તારી આટલી મર્યાદા રાખી, હવે તો દૂર થા! હવે તો હું રામની (પ્રભુની) સાથે નાચું છું; તારી લાજ શરમ સાથે હવે શું કામ?

અજહદ આજાદી હૈ મારે આસ્તીં ચશ્મ દોબીં
ગૈરે હક કો જબ નજર આવે, જહાં હો માર તોપ
ખાક ઝૂટી ઝિન્દગી પર, કબ્રકા કીડા ન બન
ગોર તન ઝ્હેમેખુદી પર, દે ચલા ફિર માર તોપ
માલોદૌલત ગીરો દાર, રખતો બખ્તો નકૂદો જિન્સ
ઇજ્જતો—માલો વનીકોકાર કર દે માર તોપ.

ભાવાર્થ:—કોથળીમાં લપાઇ બેઠેલા સર્પ જેવા હે જીવ! જરા બહાર આવીને આ હદ વિનાની પૂર્ણ સ્વતંત્રતાને આંખથી જો. સત્ય સિવાય બીજું જ્યારે પણ દૃષ્ટીએ પડે (વૃત્તિમાં સ્ફુરે) કે તરતજ જ્યાં હોય ત્યાંથી તેનાપર બંદુક માર. જૂઠી જિંદગી પર ધૂળ પડે છે એના ઉપર ફુલીને કબરનો કીડો ન બનીશ; આ કબર જેવા શરીર પ્રત્યે રહેતા અહંભાવને અને ખુદ આત્મા પ્રત્યે રહેતા અવિશ્વાસને માર બંદુક. માલ, દોલત, મારપછાડ, ધન, પ્રારબ્ધ, અહંકાર, સંબંધ, વસ્તુઓ એ સૌને માર બંદૂક.

આપનું પ્રયાગકુંભનું વ્યાખ્યાન બહુ ઉત્તમ હતું; એક નકલ રામના તરફથી ટિહરી—નરેશને ભેટ અપાઇ હતી. પણ વ્હાલા! સાંભળો; વેદાન્ત એ કાંઈ વાદવિવાદ કે ઢોંગ નથી. જગત કે જે છેજ નહિ, એને જે સત્ય માનીને વ્યવહાર કરે છે એનો વિનાશ થાય છે. માત્ર ઈશ્વરજ સત્ય છે: હા; હા; હા; હા; ૐ. રામ.

पत्र ४१

વસિષ્ઠાશ્રમ હિમાલય; જૂનની આખર તારીખ; ૧૯૦૬.

વ્યાસ પર્વતોનાં શિખરોની સમીપની લગભગ બધી ગુફાઓમાં વાર્ષિક નિયમિત અતિથિઓ—એટલે કે વર્ષાઋતુ આવી પડવાથી રામને એ શૃંગ પરના અપ્સરાઓના ઉપવન—નંદનવન—ને છોડવાનો પ્રસંગ આવ્યો હતો. જ્યાં નિરંતર શીતલ વાયુની લહરિઓ વાય છે એવા મનોહર ઉચ્ચ પ્રદેશમાં આવીને હવે તે નિવાસ કરે છે. શ્વેત અને પીત વર્ણનાં ચંબેલીનાં—અને એવાંજ બીજાં સવર્ગી અરણ્ય—પુષ્પો અહીં બહુ ઉગે છે. સ્ટ્રોબેરી (હિંસર) અને બીજા અનેક પ્રકારનાં પાકેલાં બોર અહીંઆં પુષ્કળ હોય છે. આ નવીજ બાંધેલી પર્ણકુટિની એક બાજૂપર, એ ધૂધૂ કરતા નાના ઝરાઓની વચમાં એક સુંદર

મનોહર ઢોળાવ છે; બીજી બાજુ સુંદર મેદાન, વ્હેતાં ઝરણાં, તાજાં પર્ણોથી આચ્છાદિત શિખરો, અને ઉંચાં નીચાં થતાં–ઝૂલતાં પાકવાળાં ખેતરો અને અરણ્યો. મેદાનપરના સ્વચ્છ, લીસા, સાફ પત્થરો એ **રામ** બાદશાહનાં મેજ અને આસન છે. જો છાયાની આવશ્યકતા હોય છે તો **ચેરી**નાં વૃક્ષની ઘટા તૈયારજ છે.

અરણ્યનિવાસી ભરવાડોએ ત્રણજ કલાકમાં **રામ**ને રહેવા માટે એક પર્ણકુટિ તૈયાર કરી આપી હતી. તેઓની શક્તિ અનુસાર વર્ષાદમાં ન ચૂવે એવી તેઓએ બનાવી હતી. રાત્રિએ ભયંકર વર્ષાદનું તોફાન શરૂ થયું. બબ્બે ને ત્રણત્રણ મિનિટે વિજળી ઝબકતી હતી; ગર્જના થતી હતી, અને એનીજ સાથે પર્વતો ગાજીને ધ્રૂજી ઉઠતા હતા. લગભગ ત્રણ કલાક સુધી આ ઇંદ્રરાજાના પવિએ પ્રહાર શરૂ રાખ્યા. પાણી મુસળધાર પડતું રહ્યું. બિચારા ઝૂંપડામાં ચૂવા માંડયું. એ વાવાઝોડા તથા વર્ષાદ સાથે યુદ્ધ કરવું, એટલું તો મુશ્કેલ થઇ પડયું કે અંદર પુસ્તકો પલળી ન જાય તે માટે તેના ઉપર બધો વખત એક ઉઘાડી છત્રી ધરી રાખવી પડી હતી. કપડાં તો બધાં પલળી ગયાં હતાં. જમીન ઘાસવાળી હતી તેથી તેમાં કાદવ નહોતો થયો. છતાં પણ ઉપરથી પડતી જળધારાનું એ સંપૂર્ણ પાન કરતી હતી. **રામ** મત્સ્યાવતાર અને કચ્છાવતારનો આનંદ અનુભવે છે. આ રાત્રિનો જળશાયી જીવનના અનુભવનો આનંદ કંઇ જૂદાજ પ્રકારનો છે. આખી રાત્રિ ઇશ્વિરસ્મરણમાં રાખનાર આ તોફાનને ધન્યવાદ દેવા જોઇએ.

"શૌહ જાગે હુન કાહનુ સોવાં" ગ્રન્થ સાહેબ:

પ્રિયતમ તો જાગતા હોય અને હું શામાટે સૂઇ જાઉં ?

પોતાના જીવનમાંથી એક ઘડી ઓછી સમજીને કદી પણ નિદ્રા ન લે. "મારો કેમ નિર્વાહ થશે ?" "મારૂં શું થશે ?" અને

આવીજ બીજી નકામી ચિન્તાઓ કરવામાં પોતાનો સમય વ્યર્થ વિતાવવા માટે મનુષ્ય નથી સરજાયો. માછલીઓ, પક્ષીઓ અને વૃક્ષોના જેટલી તો તેને આત્મશ્રદ્ધા હોવી જોઇએ. એ બધાં કદી પણ તોફાન કે તાપમાં બડબડતાં નથી પણ પ્રકૃતિને સાનુકૂળ જીવન ગાળે છે. અહા ! હું પોતેજ વરસતો વર્ષાદ છું: હુંજ ચમકું છું; હુંજ ગર્જના કરૂં છું: હું કેવો મનોહર, ભયાનક અને પ્રબળ છું ! હૃદયમાં "**शिवोऽहम्**" નું સંગીત ઝર્યા કરે છે.

ઘર ભલે જંગલ થઈ ગયું હોય પણ મસ્ત પુરુષો તો વાદળાંજ ઇચ્છે છે.

"ચો તરફસે અબ્રકી, વાહ ! છા ઉઠીથી કયા ઘટા;
બિજલીકી જગમગાહટેં, રાદ રહાથા ગડગડા.
બરસે થા મેંહ ભી ઝૂમ ઝૂમ, છાજો ઉમંડ ઉમંડ પડા;
ઝોંકે હવા કે લે ગયે, હોશે બદન કો વહ ઉડા.
હર રગેજાં મેં નૂર થા, નગમા થા જોરોશોરકા;
અબ્ર બરોંસે થા સિવાય દિલમેં સરૂર બરસતા.
આબેહયાત કી ઝડી જોરસેં રોજો શબ પડી;
ફિક્રોખયાલ બેહ ગયે, ટૂટી દૂઈકી ઝોંપડી.

ભાવાર્થઃ—વાહ ! ચારે તરફથી કેવી વાદળાંની ઘટા છાઈ રહી હતી ! વિજળીનો ઝગઝગાટ અને ગર્જનાનો ગડગડાટ થઇ રહ્યો હતો. વરસાદ પણ ઝમઝમ બહુ જોરથી વરસતો હતો અને હવા બહુ જોરથી ચાલતી હતી તેના સપાટાઓ દેહ ભાનને ઉડાવી લઇ ગયા. જીવની રગે રગમાં તેજ ભર્યું હતું; અને જોર શોરમાં આનંદ વ્યાપી રહ્યો હતો. બહારથી વાદળાં વરસતાં હતાં અને દિલમાં આનંદ વરસી રહ્યો હતો. આમ રાત્રિ દિન આબે હયાત (અમૃત) નો વર્ષાદ

એટલો બધો પડયો કે ચિન્તા અને વિચારો સર્વ તણાઇ ગયાં ને દ્વૈતની ઝૂંપડી પણ તૂટી પડી.

જંગલ બધાં બદનપર હરીઆળા વાઘા પ્હેરે;
ફૂલ, ઝાડ, બૂટી, ઉભાં શોભા સજે બધાંયે.
ઝબકે છે વીજળી ને ગર્જે છે વાદળાં આ;
ડંકા બજે પ્રભુના મંદિરની નોબતોના.

ऋग्वेद मंडल ८—માં આ મંત્ર છેઃ—

महे चन त्वाद्रिवः परा शुल्काय देयाम् ।
न सहस्राय नायुताय वज्रिवो न शताय शतामघ ॥

ઓ અદ્રિવઃ કશાને માટે હું તને નહિ છોડું, ઓ વજ્રિવ! હજારોને માટે, દશ હજારને માટે, દશ લાખને માટે પણ ઓ અનન્ત સૌંદર્યના પ્રભુ! હું તારો ત્યાગ નહિ કરૂં.

यच्छक्रासि परावति यदर्वावति वृत्रहन् । अतस्त्वा गोभिर्युगदिन्द्र केशिभिः सुतावाँ आविवासति ॥

સાયણાચાર્યે એનો ગમે તેવો વિનિયોગ કે અર્થ કર્યો હોય પણ રામને તો એ ઋચાનો અર્થ આવોજ સમજાય છેઃ—

અર્થઃ—ઓ શક્ર (સર્વ શક્તિમાન્)! તું દૂર હોય (એટલે કે ગર્જતા મેઘમંડળમાં—**द्युलोक**) અથવા ઓ વૃત્રહન્ (શંકાસંહારક)! તું પાસેજ હોય (વહતા વાયુમાં—**अंतरिक्ष**), અહીં સ્વર્ગોને વીંધીને પહોંચતી પ્રાર્થનાઓ, તારે માટે લાંબી કેશવાળી વાળા ઘોડાના રૂપમાં ચડવા માટે મોકલાય છે; જેણે પોતાનો (સોમ) રસ સારવી રાખ્યો છે. (તારા માટે જે જીવન રાખતો હતો એની પૂર્ણાહુતિ રૂપી રસ) તેની પાસે સત્વર આવ, આવ. મારા અંતઃકરણમાં બેસ ને મ્હારો જીવન રસ પી.

"દર્દ કયોં ન મોરે અંધેરે હિય મેં ?" સૂરદાસ.

મારા અંધકારમય હૃદયમાં વેદના કેમ નથી થતી ?

ઈશ્વર–આત્મદષ્ટિથી–જ્યારે આ જગતપર નજર ફેંકીએ છીએ ત્યારે તો આ સમસ્ત જગત સૌંદર્યની રેલછેલ; આનંદની મૂર્ત્તિ, સચ્ચિદાનન્દની ધારાજ પ્રતીત થાય છે. જ્યારે માયાનું મર્યાદિત રૂપ જીતી લઇએ છીએ ત્યારે કદ્રૂપ જેવું કશુંએ રહેતુંજ નથી. સમસ્ત જગત સુંદર બને છે. પ્રકૃતિની શક્તિઓ અને કળાઓ આપણા હાથ પગ અને ઇંદ્રિયો બની જાય છે.

જ્યારે આત્માજ આનંદ છે અને એજ સર્વસ્વ છે ત્યારે આત્મ–સાક્ષાત્કાર એટલે પોતાના આત્માનો સાક્ષાત્કાર થવાનો અર્થ એ કે સમસ્ત જગતનું મૂર્ત્તિમાન સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ થઈ જવું.

આ વિશ્વ મારા આત્માનુંજ એક સ્વરૂપ હોવાથી મૂર્ત્તિમાન સૌંદર્ય આનંદ છે. હું કોની નિન્દા કરૂં ? હું કોની ટીકા કરૂં ? અહા ! આનંદ ! હુંજ સર્વસ્વ છું ! ૐ

રંગ લાગ્યે કેવું ભાગ્ય જાગે, ટળી ગઈ બધી ભૂખ ને તરશ મારી,
ચડયા સત્ય સ્વરૂપના ચડલા ત્યાં, પડી કાચની બંગડી ટૂટી મારી;
તારો સંગ આકાશમાં ખેંચી જતો, ઉડી દોર વિનાજ પતંગ મારી,
ઝડી તેજની વરસવા લાગી હવે, દીસે ચાંદ સૂરજ એક લ્હેર મારી.

ब्रह्मतं परादाद्योऽन्यत्रात्मनो ब्रह्म वेद

મનુષ્ય પોતાને વિશ્વાસપાત્ર લાગતા હરકોઇ પદાર્થને સત્ય માનશે એટલે એ પદાર્થજ એનો ત્યાગ કરશે અને તેને છેતરશે. ગુરુત્વાકર્ષણના નિયમ કરતાં પણ આ નિયમ વિશેષ અચળ છે. **પદાર્થોને સત્ય માનવાના ભ્રમમાંથીજ (એમાં અથડાઇ–કુટાઇને નિષ્ફળતાઓ અને દુઃખો અનુભવાયાથીજ) કેવળ એક આત્માજ પરમ સત્યરૂપ હોવાની સમજણ જાગીને એ ભ્રમ–માયા–નું આવરણ દૂર થાય છે.**

નહિ જ્ઞાની કદીય છુપાઈ રહે;
નહિ દ્વાર ભીડીજ લપાઇ રહે.
પણ સૂર્ય સમો સઘળે પ્રસરે;
સહુ લોક વિલોક વિંધી વિચરે. ૧

સ્થૂલ ભેદ બધા વિખરી પડતા;
સહુ મેલ પ્રકાશથી દૂર થતા.
વિખરે જ્યમ વાદળ ઉપરથી;
પછી સૂર્યપ્રકાશ પડે નભથી. ૨

ત્યમ આત્મપ્રભા ખીલતીજ રહે;
મૃદુ ગંભીર સાત્વિકી શાંતિ વહે.
દેહ બુદ્બુદ હોય કે હોય નહિ;
પણ એજ નિરન્તર જ્યોતિ વહી. ૩

જ્યાં સુધી મનુષ્યના અંતઃકરણમાં કોઇ પણ પ્રકારની વાસના રહી હોય છે; ત્યાં સુધી તે સચ્ચિદાનન્દ સુખરૂપ શિવોહમ્‌નો સાક્ષાત્કાર કરી શકતો નથી. પણ—

यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि स्थिताः ।
अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते ॥

શ્રુતિઃ

हिमालयनां दृश्यो

ગંગોત્રી

સપ્ટેમ્બર; ૧૯૦૧.

પવિત્ર ગંગા રામનો વિરહ ન સહી શકી. માત્ર એક માસના વિયોગ પછીજ તે પોતાની પાસે રામને આકર્ષી લાવવામાં વિજયભૂત થઇ, એટલું એટલું જ્ઞાન છતાંયે જ્યારે તેનો સંયોગ થયો ત્યારે મીઠાં હર્ષાશ્રુ વહેવરાવવા મંડી. ગંગોત્રીના ઉદ્દગમ પાસે વ્હાલી ગંગાના વધતા જતા સૌંદર્ય અને રમતિયાળ ગેલનું કોણ વર્ણન કરી શકે? ધવલ ગિરિશૃંગો અને નિર્દોષ દેવદારુ વૃક્ષ જેવાં એનાં સહચારીઓનો સીધો સાદો સ્વભાવ અત્યંત પ્રશંસનીય છે. વૃક્ષો તો ખાસ કરી ફારસી કવિઓની પ્રેયસી–સનમની સાથે ઉંચાઇમાં સ્પર્ધા કરે તેવાં છે; પણ એની સુખકર સુગંધ ચિત્તને ઉત્તેજિત, ઉલ્લસિત અને ઉન્નત કરે છે.

અહીં કેવું પ્રત્યક્ષ પ્રતીત થાય છે કે પરમાત્મા પત્થરોમાં પણ સુષુમ છે; લતાઓમાં શ્વાસ વહન કરે છે; પ્રાણીઓમાં હલનચલન કરે છે; અને મનુષ્યોમાં ચૈતન્યરૂપે જાગૃત રહે છે.

યાત્રાળુઓ યમ્નોત્રીથી ચાલીને ગંગોત્રીએ, લગભગ દશ દિવસ પછી પહોંચી શકે છે. રામ યમ્નોત્રી છોડયા પછી ત્રણ દિવસમાંજ ગંગોત્રી આવી પહોંચ્યો હતો. કોઇ પણ પ્રવાસીએ હજુ સુધી કદી ન જોયો હોય એવા માર્ગે એણે પ્રવાસ કર્યો છે. પર્વતવાસીઓ એને છાયામાર્ગ કહે છે. પર્વતની નિર્જન ગુહાઓમાં ત્રણે રાત્રિઓ ગાળી હતી. માર્ગમાં કોઇ પણ ઝૂંપડી કે મકાન નહોતું દેખાયું. આખી મુસાફરીમાં કોઇ પણ બે પગવાળો જીવ નહોતો મળ્યો.

આ માર્ગને છાયામાર્ગ એટલા માટે કહેવામાં આવે છે કે હંમેશાં ત્યાં છાયાજ રહે છે. છાયા એટલે શું વૃક્ષોની છાયા? નહિ; બિલકુલ નહિ આવી બેડોળ ઉંચાઇ અને શરદ્ વાયુમાં બિચારાં વૃક્ષો ક્યાંથી નભી શકે? ઘણુંખરૂં માર્ગ મેઘમંડળથીજ છવાઇ રહે છે. યમ્નોત્રી અને ગંગોત્રી પાસેનાં ગામડાંના ઢોર ચારનારાઓ લગભગ સાલભરમાં એકાદ બે માસ પોતાનાં ઢોર અહીં લાવીને રહે છે. બંદરપુંઢ અને હનુમાનમુખ નામનાં બે હિમાવૃત શિખરો કે જે બે ભગિની સરિતાઓનાં ઝરણોને જોડે છે, તેની પાસે એ લોકો અકસ્માત્ મળી ગયા. આમ એમની પાસેથી માર્ગની માહિતી મળી.

પુષ્પો તો અહીં એટલાં બધાં છે કે સઘળો માર્ગ સુવર્ણરંગી ક્ષેત્ર જેવો માલૂમ પડે છે. પીળાં, આસ્માની, જામલી જંગલી ફૂલોનો તો પારજ નથી. અનેક પ્રકારનાં કમળો ને ગુલાબો! ગુગલ, લોબાન, મમીરા, મીઠા તેલીયા, સાલમમિસરી, અને એવા અનેક બીજા ઔષધિના છોડવાઓ! કેસર, ઇત્રસૂ, અને એવાં અનેક સુગંધિમય દ્રવ્યોની મીઠી મધુરી સુગંધ! ઝાકળથી ભરેલી કટોરીવાળાં બ્રહ્મ-કમળ! આ સર્વ મનોહર સાધનો આ પર્વતોને જગત અને સ્વર્ગના શાસનકર્ત્તાનું પ્રમદ ઉપવન—નંદનવન—બનાવે છે.

રંગ! રંગ! હો રંગ! પ્રેમસીમા મન હારી;
ભાષા પરમ વિરાટ તમારી છે ઉપકારી;
સુંદરતાનો ભેદ ભર્યો છે જેમાં પૂરો,
જોયો પ્રકૃતિપરે અધિક અધિકાર તમારો:
આ ભાષાનું રૂપ જગત પ્રભુને ભાવે છે!
એજ પ્રભુના અમિત હર્ષને પ્રકટાવે છે.

"ગોલ ચાન્દકા જોબન ફુટ ફુટ કર નીકલ રહા હૈ!" ચારો તરફ સૌંદર્ય સૌંદર્યજ વરસી રહ્યું છે! જ્યાં જુઓ ત્યાં મરુદ્ગણ ખેલી

રહ્યા છે; જે મળે છે તેને ચુંબન કરે છે; તાજાં તાજાં ફૂલોને તો ખાસ ચુંબન કરે છે. કોઇ કોઇ ઠેકાણે તો એ સુગંધનો મકરંદ વાયુલહરિમાં ગૂંથાઇને રામને એવો તો સ્પર્શ કરે છે કે જાણે મધુર મનોહર આનન્દદાયક ગાન ! સુદૃઢ પ્રેમીઓનાં સંયોગ વિયોગજન્ય અશ્રુ જેવો વનોદ્યાનમાં વહન કરતો મીઠો મધુરો મકરન્દ ! આ રાક્ષસી પર્વતોના શિખરોપરનાં આ મનોહર ખેતરો સુશોભિત શેતરંજી જેવાં ભાસમાન થાય છે. આ શું દેવતાઓનાં ભોજનાલય છે કે નૃત્યભૂમિ ? કલકલ કરતાં ઝરણાં ને કરોડો ભેખડોમાંથી ભાગી પડતી નદીઓ એ બન્ને આ દિવ્ય દૃશ્યોમાં વૃદ્ધિ કરે છે. કોઇ કોઇ શિખરપર તો દૃષ્ટિ તદ્દન સ્વતંત્રતા ભોગવે છેઃ તેના દૃગવિસ્તારમાં જરાયે વિઘ્નજ નથી પડતું. નિર્ભયતાથી સર્વ દિશામાં દૂર સુધી ચાલી જાય છે. નથી તો એના માર્ગમાં કોઇ સ્થૂળ પત્થર આવતો કે નથી આવતું કોઈ ઘન મેઘમંડળ ! કોઇ કોઇ શિખરવરોને તો ઘનચ્છેદી અને નભભેદી બનવાનો એટલો તો ઉત્સાહ છે કે તેઓને પ્રતિબંધ શું એની ખબરજ નથી લાગતી અને અતિ ઉચ્ચ ગગનમંડળમાં લુપ્ત થઇ ગયાં છે.

અભિમાની પર્વતોના મહાન મહિમાનું વર્ણન કરતાં કરતાં પ્રાતઃકાળના મણિમય ઝાકળને આપણે ભૂલી ન જવું જોઇએ. એણે પણ માર્ગમાં અમને થોડા આકર્ષિત નથી કર્યા. પેલા કમળદલપર ચોંટી રહેલું ચંચળ, ચપળ જળબિન્દુ મનુષ્ય જીવનનું કેવું ઉત્તમ ચિહ્ન છે! નાનું છે; ચપળ છે; પણ મહાન છતાં કેવું નિર્મળ, અને ચમકીલું છે ! એના હૃદયમાં પ્રકાશનો પ્રકાશ **ज्योतिषां ज्योतिः** આત્મન્ સદાનંદનો સૂર્ય પ્રતિબિમ્બિત છે! અરે મનુષ્ય! શું તું એ નાનામાં નાનું જળકણ છે; નાનામાં નાનું જળબિન્દુ છે કે અનન્ત રવિરાજ છે ? ખરેખર તું નાનું જળબિન્દુ નહિ પણ **ज्योतिषां ज्योतिः**—સૂર્યોનો

સૂર્ય—છે. બધા વેદ અને રામ એમજ કહે છે. એ તો નિઃસન્દેહ છે કે પ્રકાશિત તેજ આ રમણીય દિવ્ય સ્થાનોમાં જ્યોતિ અને જીવન રેડે છે. ઉપર, નીચે, અહીંતહીં, અને સર્વત્ર તારૂંજ પ્રકાશસ્વરૂપ વિરાજે છે. તુંજ એ સત્તા છે કે જે કોઇ પણ પરિમાણની પરવા ન કરતાં નાનાં મોટાં બધાંની પાસેથી કામ લે છેઃ રસીલી ઉષાને આનંદી હાસ્યો અને મનોહર પુષ્પને તુંજ પ્રભા પ્રદાન કરે છે.

અર્ધ રાત્રિનું તારકમંડળ શું ચમકીલું,
ઉષઃકાળનું ઝાકળ બિન્દુ કેવું રસીલું;
જે સુંદરતા ભરી સ્વચ્છ આ અંશ વિભાગે,
એ સૌ તારૂં પ્રતિબિમ્બ પ્રભુ દિવ્ય સુહાગે.
તારાપતિ શુભ ચન્દ્ર રાત્રિએ વિકસે તે તું,
સંધ્યા જ્યોતિ અને ઉષાની લાલીયે તું;
જે જે શોભનરૂપ પ્રકાશિત ભાસે જગતે,
તારી અદ્‌ભુત કળા બધીએ ખીલી વિગતે.
પ્રતિ કણે, ને જગત, મંડળે કીર્ત્તિ તારી;
દ્રવ્ય બધાં એ સાક્ષી દે, "અહીં વિશ્વવિહારી."

બાલ કૃષ્ણચંદ્ર (ગોલચંદ્ર) ને એવી ટેવ હતી, કે ગોપીઓનાં દહીં માખણ ચોરી ચોરીને મનમાનતાં ખાઇ જાય, ને વધ્યા ઘટયાને થોડું બહાર લાવી વાછડાંનાં મોંપર ચોપડી દે. એ બિચારાં મૂગાં પ્રાણીને ઘરની મુગ્ધ ગોપિકાનો માર પડતો; અને એ વ્હાલો બાલચંદ્ર ચૂપચાપ નિર્દોષ રહી છટકી જતો. આવીજ રીતે આત્માનો આત્મા પણ જે ઇચ્છે છે તેજ કરે છે. વાસ્તવિક દૃષ્ટિએ તો નટવર રામનીજ એ લીલા છે. એ અદ્‌ભુત માયાથીજ અહંકાર લાવી ઋણમાં ઉતરે છે; જોખમદાર બને છે. પછી એ માખણચોર કૃષ્ણને ભોળોભટાક કહો, નટખટ કહો કે નિર્દોષ કહો પણ પાઠક,

તમે પણ તેજ છો. બાજીગર હો કે જાદુગર હો પણ તમે પોતેજ રામ છો. જે કાંઇ છે તે તમેજ છો; તમેજ સર્વેમાં વર્તી રહ્યા છો; તમેજ વિશ્વંભર છો. આ એકલા પીળા શરીરરૂપી નાના દ્વીપમાં પૂરાઇ રહેલા તમે નથી, તમારો આત્મા આ અહંકાર નથી, તમે કોઈ ક્ષુદ્ર જીવ નથી; તમે તો અગાધ મહાસાગર છો.

(બાહ્યરૂપમાં મોહિત થનાર નેત્રોને માટે) રામનું વર્તમાન નિવાસ સ્થાન એક સુદૃઢ આનન્દદાયક પહાડી કુટિ છે. એની આસપાસ લીલી લીલી અને નિર્જન પ્રાકૃતિક વાટિકા છે. અહીંથી ગંગાનું એક સુરમ્ય દૃશ્ય દેખાય છે. નારાયણ અને તુલારામ અન્ય સ્થળે રહે છે. અહીં રામબુટ્ટી બહુ ઉગે છે. ચકલીઓ અને બીજાં પક્ષીઓ દિનભર મનમાનતો કલકલાટ કર્યા કરે છે. અહીંની હવા નિરોગી છે. ગંગીનું ગાન અને પક્ષીઓનું ગુંજન અહીં સર્વદા સ્વર્ગીય ઉત્સવ બનાવે છે. ગંગાની ઘાટી અહીં બહુજ વિસ્તીર્ણ છે. ગંગા મેદાનમાં વહેતી હોય એમ અહીં જણાય છે. છતાં પ્રવાહ બહુ વેગભર ચાલ્યો જાય છે. તોપણ રામે એને અનેકવાર પાર કરી છે. કેદાર અને બદરિ અનેક વાર રામ બાદશાહને નિમંત્રણ કરી ચૂક્યાં છે. પરન્તુ વ્હાલી ગંગીને વિયોગના વિચાર માત્રથી અત્યંત દુઃખ થાય છે; અને એનો મુખચન્દ્ર મલિન થઈ જાય છે. રામ એને ઉદાસ કરવા નથી ઇચ્છતો, તેમ તેને નિરાશ કરવાનું પણ ઠીક નથી લાગતું.

સુમેરુ

જ્યારે રામ યમ્નોત્રીની ગુફામાં રહેતો હતો ત્યારે એનું ચોવીશ કલાકમાં એકવાર ભોજન રાજગરો અને બટાટાનું થતું હતું. આથી

અજીર્ણ થયું: ત્રણ દિવસ સુધી રોજ સાત સાતવાર શૌચ જવું પડતું. આ અસ્વસ્થ અવસ્થાને ચોથે દહાડે પ્રાતઃકાળે ગરમ ઝરણામાં સ્નાન કરીને સુમેરુની યાત્રા કરવા રામ નીકળી પડયો; સાથે કૌપીન સિવાય ન તો કાંઈ વસ્ત્ર, નથી ઉપાન, નથી પાઘડી, કે નથી છત્રી. પાંચ લઠ્ઠપઠ્ઠ પહાડી, બહુજ ગરમ કપડાં પહેરી સાથે થયા હતા. નારાયણ અને તુલારામને 'ધરસાલી' પાછા મોકલી દીધા હતા.

શરૂઆતમાં અમારે નાની યમુનાને ત્રણ ચાર વાર ઉતરવી પડી હતી. આગળ જતાં પીસતાળીસ વાર ઉંચો અને દોઢ ફર્લાંગ લાંબો એક બરફનો પ્રચંડ ઢગલો જોવામાં આવ્યો; એનાથી યમુનાની ખીણ રોકાઇ રહી હતી. બન્ને બાજુ બે ભિંતોની પેઠે પર્વત ઉભા હતા. શું એમણે અંદર અંદર સંપ કરી રાખ્યો છે કે રામ બાદશાહને આગળ ન જવા દેવો ? કંઇ હરકત નહિ. દઢ નિશ્ચયની પાસે તમામ વિઘ્નોને નાશીજ જવું પડે છે. પશ્ચિમ તરફની પર્વતની ખીણપર અમે ચડવા માંડયું. ઘણી વાર તો અમને પગ ટકાવવાની પણ જગ્યા નહોતી મળતી. સુવાસિત પણ ગુલાબના કાંટાવાળા છોડ પકડી પકડીને અને "ચા" નામના ઘાસમાં અંગૂઠા ભરાવી ભરાવીને અમારે અમારૂં શરીર સંભાળવું પડતું હતું. કોઇ કોઇ વાર તો અમારી અને મૃત્યુની વચ્ચે માત્ર એક ઇંચનુંજ છેટું રહી જતું હતું. અમારામાંથી જો કોઇનો પગ લપસી જાય તો એનું યથાયોગ્ય સ્વાગત કરવા માટે ગંગા યમુનાના કોતરમાં એક ઉંડી ખીણ, બરફની ગાદી પાથરીને કબરનું મોઢું બનાવીને પડી હતી. નીચેથી યમુનાનો કલકલ કરતો ધ્વાન સંભળાતો હતો. જાણે કે ઢાંકી રાખેલા ઢોલનો અવાજ આવતો હતો. આવી રીતે લગભગ પોણાકલાક સુધી અમારે મોતના પંજામાં જ ચાલવું પડયું. ખરેખર, એ એક વિલક્ષણ અવસ્થા હતી. એક બાજુ મૃત્યુ મુખ ઉઘાડીને ઉભું હતું, અને બીજી તરફ પ્રફુલ્લિત તથા

ઉલ્લસિત કરતી સુગંધયુક્ત વાયુની લહરિઓ હતી. આવું વિચિત્ર અને વિકટ સાહસ ખેડીને અંતે અમે પ્રચંડ હિમશૃંગે પહોંચ્યા.

અહીંથી યમુનાનો વિયોગ થયો; અને બધી મંડળીએ એક સીધા પર્વતપર ચડવું શરૂ કર્યું. ત્યાં નહોતી કોઈ કેડી, કે ન કોઈ માર્ગ. એક મહા ઘન અરણ્યમાંથી નીકળ્યા. ત્યાં અમને વૃક્ષની હારો પણ ન જોવામાં આવી. રામના શરીરમાં ઘણાએ ઉઝરડા પડ્યા. આ ઓક અને પર્ચ વૃક્ષોના અરણ્યમાં એક કલાક દોડાદોડ કર્યા પછી અમે એક ખુલ્લા મેદાનપર આવી પહોંચ્યા. અહીં નાનાં નાનાં વૃક્ષો ઉગેલાં હતાં. હવા જો કે બદલાઇ ગઇ હતી છતાં મધુર અને સુવાસિત હતી. આ ચડાવ ચડવાથી બધા પહાડીઓ હાંફવા મંડયા. રામને માટે પણ આ એક સારી કસરત થઈ પડી. ૮૦ માઇલ અથવા તેનાથી પણ વધારે ચડવું ઉતરવું પડયું. જમીન લપસી જવાય તેવી હતી. પરન્તુ ચારે દિશાનાં સુંદર દૃશ્ય, મનોહર પુષ્પસમૂહ; અને હરિઆળીના ભરાવે માર્ગનાં મુશ્કેલી અને પરિશ્રમ વિસારે પાડયાં. યૂરોપિયન બગીચાવાળાઓ પોતાના બાગને સુશોભિત કરવા માટે અહીંથી ફૂલોનાં બીજ લઇ જાય છે અને અંગ્રેજી જાણનારા ભોળા હિંદુ લોકો એને વિલાયતી ફૂલ કહે છે. આ ફૂલોમાં એક વિશેષ વાત એવી છે કે જ્યારે એ કોઇ બીજી જગ્યાએ લઇ જવામાં આવે છે ત્યારે એનો રંગ તો રહે છે પણ સુગંધ નથી રહેતી.

યૂરોપીય વિદ્યામાં ચૂર તરુણ વિદ્યાર્થી લોક, પોતાના યૂરોપીય અધ્યાપકોના લખેલા વેદાન્તના પ્રતિધ્વનિરૂપ ગ્રંથોને વાંચીને સમજી બેસે છે કે આ પશ્ચિમની કલ્પના છે; અને તેથી એ કલ્પનાપર ફિદા થઇ જાય છે. પરન્તુ એ બિચારાઓને ખબર નથી કે કલ્પનારૂપી એ કુસુમ કે જેનાપર તે મોહિત થઇ જાય છે એ પોતાનીજ માતૃ-ભૂમિમાંથી લઈ જઇને ત્યાં રોપ્યાં છે. યૂરોપિયન લોકોના પ્રતિપાદિત

કરેલા વેદાન્તમાં તત્ત્વજ્ઞાનનો બાહ્ય રંગ અને આકાર તો અવશ્ય રહે છે, પણ અનુભવરૂપી સુગંધ નથીજ રહેતી.

"અકસ ગુલમેં રંગ હૈ ગુલકા વ લેકિન બૂ નહિ."

રામના અસ્વાસ્થ્યનું શું થયું ભલા? રામ તે દિવસે તદ્દન સાજો થઇ ગયો. ન કોઇ રોગ, ન જરાયે થાક; તેમ બીજી પણ કાંઈ ફરિઆદ રહીજ નહિ; પેલા પહાડીઓમાંથી કોઇ પણ રામની આગળ નહોતો નીકળી શક્યો. અમે બધા સાથે સાથે ચડવા લાગ્યા; આખરે સૌને ભૂખ લાગી. આ વખતે અમે એવા પ્રદેશમાં પહોંચી ગયા હતા કે જ્યાં મેઘ જળના રૂપમાં વૃષ્ટિ કદી નથી વરસાવતો. પણ હિમના રૂપમાંજ યથેચ્છ પડે છે.

આ ઉંચા, શરદ, અને રુક્ષ પર્વતપર વનસ્પતિનું નામ પણ નહોતું. અમારા પહોંચ્યા પહેલાંજ તાજા બરફનો વરસાદ થયો હતો.

રામને બેસવા માટે એક મોટી શિલા ઉપર લાલ કામળી પાથરી દીધી હતી. આગલી રાત્રિએ બાફી રાખેલા બટાટા એને ખાવાને માટે આપવામાં આવ્યા. સંગીસાથીઓએ પોતાનું વાસી સાદું ભોજન બહુ કૃતજ્ઞતાપૂર્વક લીધું. બરફના ચળકતા ભૂકા કકડાનો પાણી તરીકે ઉપયોગ કર્યો હતો. ભોજન લઇ લીધું કે તરતજ પાછા ચાલવા મંડયા. ધીમે ધીમે અમે ઉંચે આગળ ચડવા માંડયું. અમારામાંથી એક જુવાન થાકીને પડી ગયો; એનો શ્વાસ તૂટી પડયો અને એના પગે આગળ ચાલવા ના પાડી. એણે કહ્યું કે મને ફેર આવે છે. એ વખતે એને ત્યાંજ છોડી દીધો. થોડે આગળ ગયા એટલે એક બીજો સાથી પણ મૂર્છિત થઇને પડી ગયો અને કહેવા લાગ્યો કે મારૂં માથું બહુજ ફરવા માંડયું છે. થોડો વખત એને પણ ત્યાં રહેવા કહ્યું ને બાકીના લોક આગળ ચાલ્યા. વળી થોડી વારે ત્રીજો સાથી પણ પડી ગયો; એના નાકમાંથી લોહી નીકળવા માંડયું.

બે બાકી રહેલા સાથીઓને લઇને રામ આગળ ચડયો.

ત્રણ સુંદર બરાર એટલે પહાડી હરણ અમારી સામે જતાં નજરે પડયાં. ચોથો સાથી પાછળ રહી ગયો અને આખરે બરફથી ઢંકાયેલા પત્થરપર પડી ગયો. આજુબાજુ કયાંય પણ પ્રવાહી પાણી નહોતું દેખાતું. પરન્તુ જ્યાં પેલો માણસ પડેલો હતો ત્યાં પત્થરોની નીચેથી અત્યંત જોરથી વ્હેતા પાણીનો અવાજ સંભળાતો હતો. રામની સાથે અત્યારે પણ એક બ્રાહ્મણ હતો. એક રાતી કામળી, એક દૂરબીન, એક લીલાં ચશ્માં અને એક કુવાડી તેની પાસે હતી. શ્વાસોચ્છ્વાસ લેવાની હવા બહુ પાતળી થઇ ગઇ હતી. એ વખતે બે મહાન ગરુડ અમારા માથા ઉપરથી ઉડી ગયાં ત્યારે બહુ આશ્ચર્ય થયું. હજુ પણ અમારે અત્યંત ઘન નીલવર્ણી અને જૂના બરફથી છવાઇ રહેલી એક મહાન શિલાપર ચડી જવાનું બાકી હતું. એ લપસી જવાય એવા બરફપર પગ ટેકવવા માટે મારો સાથી તેમાં પગથીઆં બનાવવા લાગ્યો. પરંતુ એ જૂનો બરફ એટલો બધો સખ્ત હતો કે એ બિચારાની કુહાડીજ ભાગી ગઈ. તેજ વખતે વળી અમે એક મોટા પવનના તોફાનમાં ફસી પડયા. એ બિચારા ગભરાઇ ગયેલા સાથીને રામે ધૈર્ય આપ્યું કે "આ બરફના પડવાથી અમારૂં અહિત નહિ પણ હિતજ થવાનું છે" અને થયું પણ તેમજ. એ અદ્‌ભુત બરફના વર્ષાદથી અમારો માર્ગ સુગમ થઈ ગયો. વાંકી ચૂંકી જંગલની લાકડીઓની સહાયતાથી અમે એ સીધા પહાડપર ચડી ગયા અને પછી જે અમે જોયું એનું તે શું વર્ણન કરવું? એક અતિ વિશાલ વિસ્તીર્ણ બરફથી છવાયેલું સપાટ મેદાન દૃષ્ટિગોચર થયું. જેને જોઇને નેત્ર તૃપ્ત થતાં હતાં ને રૂપેરી શુભ્ર જ્યોતિ ઝગઝગાટ કરી રહી હતી. આનંદ! આનંદ! શું એ દેદીપ્યમાન ભાસમાન થતો દિવ્ય અદ્‌ભુત ક્ષીરસાગર તો નથી? રામના અદ્‌ભુત

આનન્દની સીમાજ ન રહી. બસ, ખાંધપર લાલ કામળી, અને પગમાં કંતાનના જોડા પહેરીને રામે બહુ જોરથી બરફપર દોડવા માંડયું.

અત્યારે રામની સાથે કોઇ નહોતું–"આખિર કે તંઇ હંસ અકેલા હી સિધારા."

લગભગ ત્રણ માઇલ સુધી બરફપરજ એણે દોડયા કર્યું. કોઇ કોઇ જગ્યોએ પગ લપસી જતા હતા, અને ઉપાડવામાં બહુ પરિશ્રમ પડતો હતો. આખરે એક બરફના ઢગલાપર પેલી લાલ કામળી પાથરીને, સંસારીના કોલાહલ અને ઉપાધિથી મુક્ત, જનસમાજની ધડમથલ અને ક્ષોભથી દૂર, અલિપ્ત, એકાકી, રામ એનાપર વિરાજમાન થયો. ત્યાં અત્યંત શાન્તિ હતી. પૂર્ણ શાન્તિનું ત્યાં સામ્રાજ્ય હતું, ઘનઘોર અનહદ ધ્વનિના સિવાય ત્યાં કોઇ પણ શબ્દ સંભળાતોજ નહોતો. ધન્ય છે એ શાન્તિ અને એકાન્તને !

મેઘપટલ થોડે થોડે ઉઘડવા માંડયું; છૂટા છવાયાં વાદળોમાંથી ગળાઇ ગળાઇને આવતાં સૂર્યનાં કિરણો એ દશ્યપર પ્રકાશવા માંડયાં, અને રૂપેરી બરફ હવે તપ્ત સુનેરી રંગનો થવા માંડયો. આ સ્થળનું જે સુમેરુ અથવા હેમાદ્રિ નામ છે તે તદ્દન યથાર્થ છે.

અરે સંસારી મનુષ્યો ! યાદ રાખજો કે તરુણ યુવતીઓની કપોલની આરક્ત છટામાં અથવા તમારાં દિવ્ય રત્નો અને સુંદર આભૂષણોમાં કે તમારા મોટા મોટા મ્હેલોમાં સુમેરુની કલ્પનાતીત રમણીયતા અને મોહકતાનો યત્કિંચિત્ પણ અંશ નહિ પ્રાપ્ત થાય અને જ્યારે તમે આત્મરૂપનો અનુભવ કરી લેશો, ત્યારે આવા આવા અસંખ્ય સુમેરુનું તમારા આત્મામાં દર્શન પામશો. સંપૂર્ણ સૃષ્ટિ તમારી સેવા કરશે. મેરુથી તે સાધારણ કણપર્યંત, શ્યામવર્ણ આકાશથી તે નીલવર્ણા પત્થર પર્યંત, અને ગરુડથી લઇને છછૂંદર પર્યંત, જેટલા જીવ સંસારમાં છે એ બધા તમારી આજ્ઞાપાલન કરવા તત્પર રહેશે.

કોઇ દેવતા પણ તમારી આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન નહિ કરી શકે.

ઓ નભ! હવે તું નિર્મલ થઇ જા. ઓ ભારતવર્ષપર આચ્છાદિત અજ્ઞાનના મેઘમંડળ! દૂર ખસી જાઓ! આ પવિત્ર ભૂમિ ઉપર હવે અધિકવાર ન ઝઝૂમી રહો! ઓ હિમાચલના હિમ! તમારો સ્વામી તમને આજ્ઞા કરે છે કે તમે અમારી પવિત્રતા અને સત્યનિષ્ઠા (જ્ઞાનનિષ્ઠા) ને કાયમ રાખો! દ્વૈતભાવથી કલુષિત જળ આ ક્ષેત્રપર કદી પણ ન વર્ષાવશો!

અસ્તુ! મેઘમંડળ વિખરાઇ ગયું. સમસ્ત હિમદલે કાષાય (ભગવો) રંગ ધારણ કરી લીધો! શું પર્વતોએ સંન્યાસ ધારણ કર્યો છે? ખરેખર, એ તો રામના સેવકોનાં વસ્ત્ર પહેરી લીધાં છે! કેવું અદ્‌ભુત દૃશ્ય પ્રતીત થાય છે! પર્વતોનો હિમ રામનો સન્દેશો લઇ જવા માટે અત્યંત આતુરતાથી તેના મુખ તરફ જોઇ રહ્યો છે.

એક અમેરિકન સાધુ કહે છે કે "સૃષ્ટિ–પ્રકૃતિ–એક કલ્પનાનો અવતાર અર્થાત્ રૂપાન્તર છે અને જેવી રીતે બરફની વરાળ અને પાણી થઈ જાય છે એવીજ રીતે સૃષ્ટિ પણ કલ્પનારૂપ બની જાય છે: આ સંસાર મનનું સ્થૂલરૂપ છે. પરન્તુ આ ચંચળ સ્થૂલરૂપ પાતળું થતાં થતાં પુનઃ સ્વતંત્ર કલ્પનામાં વિસર્જિત થઇ જાય છે; અને એનાથીજ સેંદ્રિય અથવા નિરિંદ્રય પ્રાકૃતિક પદાર્થોના મનપર અધિક અને ઉત્તમ પ્રભાવ પડે છે. સંકુચિત અને દેહધારી મનુષ્ય, વિદેહ મનુષ્ય સાથેજ વાર્તાલાપ કરે છે!!"

પ્રશ્નઃ—જો જગત મારીજ કલ્પના છે (અર્થાત્ મન અથવા કલ્પનાનું સ્થૂલ રૂપ છે) તો બાહ્ય પદાર્થ મારી ઇચ્છા અનુસાર કેમ નથી બદલાઈ જતા?

ઉત્તરઃ—ગૌડપાદાચાર્ય કહે છે કે—સ્વપ્ન સૃષ્ટિમાં કેવળ કલ્પનાનાજ બે વિભાગ–પક્ષ–થઇ જાય છે. એક પક્ષમાં તો વાક્ય જડ

પદાર્થ બને છે અને અન્ય પક્ષમાં અન્તઃકરણની વૃત્તિઓ, ઇચ્છાઓ ઇત્યાદિ બને છે. આવી સ્થિતિમાં અંતઃકરણના વિચાર પોતાને અધીન અને પરિવર્ત્તનશીલ હોય છે અને જ્યારે એની તુલના જડ પદાર્થો સાથે કરાય છે ત્યારે એ મિથ્યા પ્રતીત થાય છે. પરન્તુ બાહ્ય પદાર્થ સ્વતંત્ર, શાશ્વત, અને સાપેક્ષિત રીતિથી સ્વયં સિદ્ધ પ્રતીત થાય છે.

પરન્તુ વસ્તુતઃ જાગૃત મનુષ્યની દૃષ્ટિમાં સ્વપ્નના સત્ય કે અસત્ય, બાહ્ય કે આન્તરિક, બન્ને ભાગ કેવળ કાલ્પનિકજ છે. એ અમારી જ કલ્પના છે અને અમેજ એને ઉત્પન્ન કરી છે. તે ઉપરાંત જાગૃત અવસ્થામાં મનુષ્ય, પ્રત્યક્ષ સ્થૂલ–જડ–પદાર્થમાં અને અપ્રત્યક્ષ કલ્પનામાં સ્પષ્ટ ભેદ જોઈ શકે છે. છતાં સ્વાત્માનુભવી મનુષ્યને સમ્પૂર્ણ સ્થૂલ પદાર્થ અને પરિવર્ત્તનશીલ કલ્પના બન્ને વસ્તુતઃ સ્વપ્નવત્ મિથ્યા પ્રતીત થાય છે; અને જ્યાંસુધી એ પદાર્થો ભાસમાન થાય છે એ બધા કેવળ એને કલ્પના સ્વરૂપમાંજ એ મનુષ્યપર પોતાનો પ્રભાવ પાડી શકે છે; અને કદાચિત્ એ જો એની ઇચ્છાનુસાર પરિવર્તિત નથી થતા તોપણ એ બધા એની કલ્પનાજ છે. તમારા વાળની વૃદ્ધિ અને તમારા મુખારવિંદની પ્રફુલ્લિતતાનું કારણ યદ્યપિ તમારી બુદ્ધિ નહિ બતાવી શકે તોપણ એ કેશ અને મુખાકૃતિ તો તમે તમારીજ સમજો છો. એવીજ રીતે જીવન્મુક્ત પોતાના આત્માનેજ બધાનો આત્મા સમજીને પ્રત્યેક પદાર્થને પોતાનુંજ સ્વરૂપ સમજે છે. એ સાક્ષાત્ પ્રેમમૂર્તિજ બની જાય છે અને જ્યારે એની **एक-मेवाद्वितीयम्** બ્રહ્મભાવના સિદ્ધ થઈ જાય છે, ત્યારે એને તો દૃશ્ય કે કાલ્પનિક ભાસમાન થતા ભેદ બન્ને એની મેળેજ ઉડી જાય છે.

વસિષ્ઠાશ્રમ

આજ સાંજે વર્ષાદ બંધ થયો. ક્ષણુક્ષણુમાં આકાર બદલતાં, અને ઘડીમાં આછાં તો ઘડીમાં ઘનઘોર બની જતાં વાદળાં લગભગ આજ જાદી જૂદી દિશામાં વિખરાઈ ગયાં છે. એ મેઘમંડળમાં વક્રીભવન અને પ્રતિબિંબિત થતો સૂર્યનો પ્રકાશ વિજયશ્રીનો ચકચકિત જ્યોતિ મંડપ બનાવી મૂકે છે; એટલે ગગનનાં રમતિયાળ બાળકો અનેક પ્રકારના પોતપોતાને અનુકૂળ રંગો ધારણુ કરી લે છે. કયો ચિતારો તે ચિત્ર ચિતરી શકે વારૂ ! કયો નિરીક્ષક એ બદલતા રંગો અને આકારોનું વર્ણુન લખી શકશે ભલા ! ગમે તે દિશામાં દષ્ટિ ફેંકશો પણુ સર્વ સ્થળે એ નારંગી, જામલી અને ગુલાબી રંગોની અવર્ણુનીય છાયાનુંજ દર્શન થશે, અને એ સર્વની વચમાં સ્થળે સ્થળે ઘેરા, કાળા વર્ણુનાં વાદળાં તો હાજરજ હોય છે. આ પ્રકાશિત પ્રભાવ ચિત્તને સમાધિસ્થ બનાવે છે, અને રામનાં નેત્રોમાં આનંદાશ્રુ ઉભરાય છે. વાદળાંઓ વિખરાઇ જાય છે છતાં પાછળ એનો અવિચળ છૂપો સંદેશ જરૂર રાખી જાય છે. પરમાત્મા પાસેથી અમૃતનું પાત્ર લાવી આપીને પાછાં એની પાસેજ ચાલ્યાં ગયાં. સર્વ આકર્ષણુ કરનારા પદાર્થો પણુ આવાજ પ્રકારના છે. એ પદાર્થો દષ્ટિગોચર થાય છે, રામના પ્રભાવનું ક્ષણુવાર પ્રતિબિંબ પાડે છે અને પછી અદશ્ય થાય છે. આવાં આવતાં જતાં વાદળાંમાં આવા નશ્વર પદાર્થોમાં જે મોહિત થાય છે એ ખરેખર મૂર્ખજ છે. છતાં પણુ લોકો આ ભાસમાન પદાર્થોનાં ચંચળ વાદળાંને પકડી રાખવાનો મિથ્યા પ્રયાસ કરે છે, અને જ્યારે એ પદાર્થો વિનાશ પામે છે ત્યારે બાળકની પેઠે રડે છે; વિલાપ કરે છે. અહા આવું આશ્ચર્ય છે ! હું હાસ્યને નથી ખાળી શકતો.

કેટલાક વળી આ વાદળાંઓરૂપી દૃશ્ય પદાર્થોમાં થતા ક્ષણિક

વિકારોને નિહાળી નિહાળીને એનું સૂક્ષ્મ અવલોકન કરવામાંજ વ્યર્થ સમય ગુમાવે છે. અરે રામ! એ લોકો કેટલા ભોળા છે. એ પદાર્થોમાં પ્રભાવનો પ્રવાહ વહેતો હોય છે, છતાં પ્રકાશની તેમની ઉગ્ર તૃષા તેનાથી તૃપ્તજ થતી નથી. આ લોકો જેઓ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ, તત્ત્વજ્ઞાનીઓ કહેવાય છે, તેઓ મૂળ વસ્તુના માથાના વાળ ખેંચવામાંજ એટલું બધું લક્ષ આપે છે કે જેને લીધે તે વાળના મૂળ અને આધારરૂપ મસ્તક યાને ખુદ પરમાત્મા તેનો તો તેઓ વિચાર પણ કરતા નથી. અહા! હું તો હસવું રોકી શકતો નથી. આ નામ રૂપનાં વાદળ, આ બાહ્યજડવાદ જેની દૃષ્ટિને નથી બદલી શકતાં એ મહાપુરુષજ સંપૂર્ણ સુખી છે. જે હંમેશાં આત્મામાં—પરાત્પર મૂળ સત્તામાં—જ આ સર્વ આકર્ષણ કરતા પ્રકાશનું મૂળ શોધી શકે છે એને ધન્ય છે! સમુદ્રમાં પહોંચવા પહેલાં સુકાઇ જતાં ઝરણાંની પેઠે જેનો પ્રેમપ્રવાહ પરમાત્મામાં પહોંચ્યા પહેલાંજ સૂકાઈ નથી જતો એજ મહાસુખી છે. સુખકારક ભાસતા સંબંધો નિર્મૂળ થવા જોઇએ. એ બધા તો માત્ર ટપાલવાળાજ છે. તેઓએ તમને જે પ્રિયતમ પરમાત્માની પ્રેમપત્રિકા લાવી આપી છે તે પ્રિયતમને ન વિસરશો. દીવાસળી તો બળીને જલ્દી નષ્ટ થવીજ જોઇએ પણ જેણે એનાથી પોતાનો આત્મદીપ નિરંતરને માટે પ્રદીપ્ત કરી લીધો છે તેને ધન્ય છે! વરાળ ને કોયલા તો કયારનાએ બળી જવા જોઇએ, પણ તની સાથે જેનું વહાણ બંદરે—પોતાના નિવાસસ્થાને—પહોંચી ગયું છે તે પૂર્ણ સદ્ભાગી છે. જે પ્રત્યેક પદાર્થને પરમાત્માના નિવાસસ્થાને પહોંચતાં પગથિયું બનાવી શકે છે. એટલે પરમાત્માનું દર્શન પામવા એ સર્વ પદાર્થોને અરીસારૂપ માને છે, તેનુંજ જીવન છે. આ તારામંડળ, ગિરિસમૂહ, સરિતાઓ, નૃપતિઓ, અને વિજ્ઞાન શાસ્ત્રીઓથી ભરેલું આ વિશાળ જગત તો એને માટેજ સરજાયેલું હતું. ખરેખર એમજ છે. હું તમને સત્યજ કહું છું.

ટીકા કે સ્તુતિને આપનારાં શહેરોના મુંઝવી નાખે એવા ધૂમાડાવાળા રસ્તાઓ મનુષ્યના અંતઃકરણમાં સ્વાર્થની ભાવના ઉત્પન્ન કરે છે, અને એને દેહાધ્યાસનુંજ દઢીકરણ કરાવે છે; ત્યારે આ અરણ્યો, ક્ષેત્રો અને મેદાનોની વનસ્થલી તેમને ઈશ્વરની અદ્દભુત લીલાનું દર્શન પમાડે છે. આવાં શહેરોમાં રહેતી વખતે તો મનુષ્યે આ બધું નિહાળતાં સાક્ષીરૂપે રહેવું ઘટે છે; પ્રકાશ બનીનેજ પ્રકાશ પાડવો જોઇએ. નિહાળીને જોતાં તો આ સુધરેલા સમાજો કરતાં વનસ્પતિ વર્ગમાં કદાચિત એ કરતાં એ વિશેષ કલહો, વિગ્રહો અને અશાંત હશે; છતાં પણ જેમ એક મનુષ્ય આ દેવદારૂ, ચીડ અને ઓકનાં વૃક્ષોમાં ઉભેલો હોવા છતાં પોતાને તેનાથી જૂદો તટસ્થ સાક્ષીરૂપે પ્રકાશકરૂપે સમજતો હોવાથી વનસ્પતિના વિગ્રહમાં પણ તેને આનંદ ઉત્પન્ન થાય છે; તેમ જે મનુષ્ય આ કોલાહલવાળાં શહેરોમાં પણ સાક્ષીરૂપે વિહાર કરતો રહી શકે છે અને જેમ પોતાને સર્વથી પૃથક સમજીને દેહની સાથે તાદાત્મ્ય નથી અનુભવતો એને માટે કોણ કહેશે કે આ વિશ્વ નંદનવન નથી ? આવાં ઈશ્વરી જીવન જીવતાં મનુષ્યોજ જગતના પ્રકાશક છે.

જીવનસરિતા હંમેશાં વહ્યા કરે છે. ઈશ્વર સિવાય બીજું કોઇજ વસ્તુતઃ છેજ નહિ. હું કોનાથી ડરૂં ને કોનાથી શરમાઉં ? સમસ્ત જીવન મારા ઈશ્વરનુંજ જીવન છે; અન્ય કાંઈ છેજ નહિ; તે અને હું પણ તેજ છીએ. **एकमेवाद्वितीयम्** આ સમસ્ત જગત મારૂં પોતાનુંજ હિમાચલનું અરણ્ય છે. જ્યારે ઉષાનું તેજ ઝળકે છે, ત્યારે કુસુમો સ્મિત કરવા માંડે છે, પક્ષીઓ મધુર સંગીતરવ કરે છે, અને નિર્ઝર આનંદભર્યા નાચ ખેલે છે. અહા! **ज्योतिषां ज्योतिर्!** પ્રકાશોના પ્રકાશ! પ્રકાશનો ઉદધિ ઉછળે છે! સચ્ચિદાનંદનો સમીરણ વહે છે.

આ રમણીય અરણ્યમાં હું હસું છું, ગાઉં છું તાળી પાડું છું,

ને નાચું છું. શું કોઇ મશ્કરી કરે છે? નહિ એ તો વાયુની લહરિ હતી. શું કોઇ તિરસ્કાર કરે છે? નહિ એ તો પર્ણોનો ખડખડાટ હતો. શું ઝરણાં, વૃક્ષો, પક્ષીઓ અને વાયુમાં વસતા મારાજ જીવનથી હું ભડકીશ?

હું નાચતો, હું નાચતો હસતો અને વળી નાચતો,
આ તારલા તો રજ બધી હું નાચતાં ઉરાડતો;
ઈર્ષ્યા નહિ, ભીતિ નહિ, નહિ થાક શોક થઈ શકે,
નથી આજકાલ ન શત્રુ કો સ્પર્ધા કદીય કરી શકે. ૧
નથી હાનિ કે નથી વેદના એ કાંઇ અહીં ના આવતાં,
ના કૈં ભયંકર ચિત્ર મારા હૃદયને ભડકાવતાં;
આ વિશ્વનો આત્મા વિહારી હું સુધા વરસાવતો,
આ સર્વનો પ્રિયતમ બની હું પ્રેમપાત્ર રમાડતો. ૨
હું મધુરતમ છું સ્વાસ્થ્ય સૌનું સ્વપ્ન સુખ સૌનું થતો;
કલ કલ થતા નિર્ઝર રૂપે હું શાન્તિ સૌને અર્પતો.
હું રામ ને વળી રાવણે ના ભેદભાવ અહીં કશો;
મુજ શાન્ત નિર્મળ રામમાં સૌ રામ દર્શન પામશો.
આકાશ મંડળ તારલા ગ્રહ, દૂર તેમ સમીપના;
ઝૂકી રહેલા દશ્યમાં હું દિવ્ય ગાન ગજાવતો. ૩

૨

ચંદ્ર પ્રકાશી રહ્યો છે; રૂપેરી શાન્તિનો સમુદ્ર ઉછળાવી રહ્યો છે. રામના પરાળના બિછાનાપર એ જ્યોત્સ્ના સંપૂર્ણ પ્રભા રેડી રહી છે. આ પર્વતપર સ્થળે સ્થળે ઉગી રહેલા ગુલાબના સાધારણ ઉંચા છોડની છાયા પ્રસરી રહી છે. જ્યોત્સ્નાથી આચ્છાદિત શય્યામાં તેની છાપ પડે છેઃ અને રામની પાસે શાન્તિથી નિદ્રા લેતી આ

સૌમ્ય ચંદ્ર—જ્યોત્સ્નાના મધુરા સુકોમળ સ્વપ્ન જેવાં એ રમતિયાળ છે.

ઉંઘ, ઉંઘ, મારા બાળ!

હસી લે મ્હાણુ સ્વપ્ન રસાળ!

જમ્નોત્રી, ગંગોત્રી, સુમેરુ, કેદાર, અને બદરિનાં હિમશૃંગો એટલાં તો સમીપ દેખાય છે કે જાણે અહીં ઉભાં ઉભાંજ એનો સ્પર્શ થઇ શકે. વસ્તુતઃ એ મણિમય હિમશૃંગોની અર્ધ વર્તુલાકાર માળા, આ વસિષ્ઠાશ્રમ ઝવેરીના મુકુટના જેવી કંઠમાળાસમ શોભે છે. એ પર્વતોનાં ધવલ હિમશૃંગો આ ચંદ્રની જ્યોત્સ્નાનાં ક્ષીરસાગરમાં સ્નાન કરતાં હોય એવો આભાસ થાય છે, અને શીતળ સમીરણની મંદ લહરિઓના રૂપમાં એનો ગાઢ સોહમ્ ઉચ્છ્વાસ અહીં સતત પહોંચ્યા કરે છે.

આ પર્વતપરનો બધો બરફ પીગળી ગયો છે; અને અત્યારે તો આ શિખર પાસેનું ખુલ્લું સપાટ મેદાન આસમાની, ગુલાબી, પીળાં, ધોળાં, અનેકરંગી પુષ્પો કે જેમાંનાં અનેક તો અત્યંત સુગંધીપૂર્ણ છે—એનાથી શોભાયમાન થઇ રહેલું છે. આ સ્થળને લોકો ભૂતોનો વાસ માનીને અહીં આવતાં ડરે છે. વિકારમય ભૂતોના નિવાસરૂપ મનાઇને પ્રકૃતિનું આ અદ્ભુત સૌંદર્ય—આ દેવોનું નંદનવન—નિર્જન રહે છે. રામ આ પુષ્પોદ્યાનપર એટલી તો સંભાળથી અને ધીમેથી ચાલે છે કે રખેને એ ધીમે ધીમે હસતાં પુષ્પોનો ચરણ સ્પર્શથી વધ થઇ જાય.

કોયલ, કબૂતર અને અનેક પ્રકારના પાંખવાળા ગવૈયાઓ નિત્ય પ્રાતઃકાળે રામને આનંદ આપે છે. કોઇ કોઇ વાર તો પ્રાતઃકાળમાં ગુફાના દ્વાર આગળજ એક મોટો અજગર આવીને એના ખાસ ઇરાનની ચક્કી જેવા સંગીતથી રામને આનંદ આપે છે. ઉંચે ગગન મંડળમાંજ વિહાર કરતાં—મધ્યાહ્નને શ્યામવર્ણી ઘનમંડળમાં ઘૂમતાં

રાજવંશી ગરુડો ઉડતાં ફરે છે! શું વિષ્ણુ ભગવાનને પોતાની પીઠપર લઇને ફરનારાજ આ ગરુડો નથી? એક રાત્રે તો રામની આગળથી એક વાઘ કૂદી ગયો હતો.

પેલા પર્વતના સરોવરની આસપાસ આ ખીલતા વનદેવતાઓની કેવી સ્વર્ગીય ભૂમિ છે! કયા સંબંધથી તેઓ જોડાયેલાં છે? એઓનો પરસ્પર સંબંધ તો કશોએ નથી; કોઇ પણ જાતનો અંગત સંબંધ છેજ નહિ. આ તો એક સામાજિક સંસ્થા છે; એક તળાવમાં તેઓ સાથે રહે છે, એજ તેમનો સંબંધ છે! એકજ જળસમૂહપરનો તેમનો પ્રેમ તેમને એક સાથે રાખે છે. ચાલો આપણે પણ એકજ સત્યમાં–સ્વર્ગમાં–હૃદયમાં–રામમાં એવાજ ભક્તિભાવથી મળી જઇએ.

સહસ્રતરુતાલ

જુલાઇ, ૧૯૦૬.

सप्तर्षिहस्तावचितावशेषाण्यधो विवस्वान् परिवर्त्तमानः ।
पद्मानि यस्याग्रसरोरुहाणि प्रबोधयत्युर्ध्वमुखैर्मयूखैः ॥

માઇલોના માઇલ સુધી આકાશના જેવાં ઉંચાં શિખરોપર પ્રવાસ કરવો, નીચે ખીણોમાં અરણ્યોમાં બર્ચ (ભોજપત્ર) નાં અને બીજાં ઝૂલતાં વૃક્ષોને નિહાળવાં, બન્ને બાજુએ ફૂલોની ફૂલવાડીઓની સુગંધ લેવી, જ્યાં ચાલવાથી સુંદર કોમળ ફૂલો તમારા પગના અંગૂઠામાં વિંટાઇ પડતાં હોય એવાં સુંવાળા મખમલ જેવાં ઘાસવાળી જમીનપર ઉઘાડે પગે ચાલ્યા જવું, ફરતી કૈલાસમેરુની ટેકરીઓપરથી ઘૂ ઘૂ કરતા ઉછળી પડતા જળના ધોધનાં રૂપેરી દર્શનો નિહાળવાં, વિજળીની ઝડપે કૂદી જતાં ચપળ કસ્તુરીમૃગ જેવાં રમણીય દોડનારાં ઉપર ચંદ્રજ સવારી કરી શકે તેને જોવાં, ઘડીમાં આ બાજુએ તો ઘડીમાં પેલી બાજુએ એમ આમતેમ મોટી રંગીન પાંખો ફફડા-

વતા ગરુડોના ઉડવાથી ચમકી પડવું, સોનું અને સુગંધ સાથે મળ્યાં હોય એવા સુંદર અને સુગંધી પુષ્પો અને કમળોને અહીં તહીંથી ચૂંટવાં, જે અનેક ઔષધો અહીં પુષ્કળ થાય છે—તેને ખોદવામાં એક બીજાને હરાવી પાડતા આ મયૂરોને જોઈ આનંદ પામવો; કાને ૐ ૐ ૐ નો ધ્વનિ કરતાં કરતાં ભજનો ગાતાં જવાં, એમાંજ અમારો સમય વ્યતીત થતો હતો. સાંસારિક જીવનના ઘોંઘાટ અને કોલાહલથી પોતાને પર અને દૂર અનુભવતા કૈલાસના શાંત વાયુની લહરિઓ જેમાં નાચતી હોય એવાં ચકચકીત વિશાળ ઘેરાં અને નીલાં સરોવરો એની આસપાસ ઉગતા હસતા સૂર્યની સામે દર્પણનું કામ કરતા નિર્મળતાના ભંડાર જેવા કૌમાર હિમરાશિઓ ! આવા ઉચ્ચ પ્રદેશની નિર્જન એકાંતમાં સૂર્ય પોતાના મોહક પ્રભાવનો આનંદ અનુભવે છે. આ ઉચ્ચ પ્રદેશપર કોઈ ઝુંપડી કે પર્ણકુટિની તો આશાજ કેવી ? રાત્રિઓ ગુફામાંજ વિતાડી હતી કે જ્યાં હમેશાં વાયુજ સૂતો હોય છે.

અહા ! ભસ્મીભૂત કરતા દેહાધ્યાસના મિથ્યા પ્રદેશને દૂર કરવામાં કેવો આનંદ આવે છે ! અહા ! આ સૂર્યપ્રભા અને વાયુલહરિની સાથે એકરૂપ થઇ જવાનો કેવો આનંદ ! અહા ! **एकमेवाद्वितीयम्**નાં ગહન સ્વર્ગીય અને અપરિચિત અરણ્યોમાં ભ્રમણ કરવાનો શું અદ્‌ભુત આનંદ !

माया

ભારતવર્ષના ઘણાખરા ભાગોમાં મરાઠી જ્વાલાનો પ્રયોગ અજાણ્યો નથી. એ ઝગમગતી જ્યોત ઘણીવાર પ્રકાશના એક મોટા ચક્ર જેવી માલૂમ પડે છે. ઘણીવાર અગ્નિની કોઇ અખંડિત રેખા જેવી પ્રતીત થાય છે. વળી અંડાકાર ગોળ પણ થઇ જાય છે, કોઇ

વાર ઉપર તો કોઇવાર નીચે ઉતરી પડે છે અર્થાત્ આવી રીતે અનેક પ્રકારનાં નવનવીન રૂપ ધારણ કરે છે. આ સર્વ પ્રકારનાં રૂપ શું જ્યોતિમાંથી વાસ્તવિક રૂપમાં પ્રતીત થાય છે? શું એ બધાં નવાં નવાં રૂપ એ મશાલમાંથી નીકળે છે? ત્યારે શું એ બહારનાં બહારજ ઉત્પન્ન થાય છે? શું જ્યારે એ મશાલ નથી ફેરવતા ત્યારે એ બધા આકાર એમાં પાછા પ્રવેશ પામે છે? અથવા તો બધાં રૂપોનો અભાવ થઈ જાય છે? આ બધા પ્રશ્નોનો ઉત્તર નકારમાંજ દેવો પડશે.

જે વખતે મશાલ ફરતી હોય છે, ત્યારે એ વાંકીચૂંકી અને સીધી રેખાઓ ઉત્પન્ન થાય છે. અને જ્યારે ચક્ર બંધ થઈ જાય છે ત્યારે મશાલમાં એ આકારોનું કંઇ પણ ચિહ્ન જણાતું નથી. મશાલ બહુ જોરથી ફરવા સમયે એ રેખાઓ પ્રત્યક્ષ જણાય છે ખરી, પણ તે વાસ્તવિક રીતે તો છેજ નહિ.

એવીજ રીતે (Absolute Conciousness) શુદ્ધ ચૈતન્ય સ્થિર રહીનેજ મશાલની પેઠે નામરૂપ (દૃશ્ય જગત) ના સંપર્કથી અલિપ્ત રહે છે અને જ્યારે નામરૂપાદિ નાનાપણું પ્રતીત થાય છે, ત્યારે એ પ્રતીતિ એટલે આભાસ કેવલ ફરતી મશાલના આકારની પેઠે માયિક હોય છે. ચૈતન્ય તો સદા એનાથી અલિપ્ત અને અવિકૃતજ રહે છે. એ અખંડ જ્યોતિ સંપૂર્ણ દૃશ્યોમાં વિદ્યમાન રહે છે. પરન્તુ જ્યોતિમાં દૃશ્ય કોઈ પણ કાળે હોતાં નથી. એવીજ રીતે સર્વ નામ રૂપમાં રામ રમે છે, પરન્તુ રામમાં નામરૂપ કેવળ નશ્વર અથવા માયિકજ હોય છે.

જેવી રીતે ફરતી મશાલથી ઉત્પન્ન થનારા ભાસમાન આકારોનું અસ્તિત્વ કેવળ એના ભ્રમણ કરવાપરજ અવલંબિત હોય છે તેવીજ રીતે નાના પ્રકારના નામરૂપોનું—જેનાપર જગતનો આધાર છે—ભાસમાન અસ્તિત્વ, માયા શક્તિપર નિર્ભર છે.

શક્તિનું કદીપણુ સ્વયં અસ્તિત્વ નથી હોતું. એ દશ્ય કિંવા અદશ્ય હોઇ શકે છે, પરન્તુ એ પૃથક્ નથી રહી શકતી. આ માયા શક્તિ કોઇ વ્યક્ત સત્તાની સ્ફુર્તિ અથવા મનના સ્વરૂપમાં પ્રતીત થાય છે, સંકલ્પવિકલ્પાત્મક મન અને દશ્યજગત બન્ને એકજ વસ્તુનાં પેટ અને પીઠ છે. સંકલ્પશૂન્ય સ્થિર મન અને શુદ્ધ જ્ઞાન અર્થાત્ કેવલ બ્રહ્મ એકજ છે. જો મનમાંથી વાસના અને આસક્તિરૂપી મેલ કાઢી નાખીએ, તો મનની ચંચળતા દૂર થઈ જાય છે અને એમાં સ્થિરતા આવે છે. પૂર્ણ સ્થિરતા પ્રાપ્ત થઇ એટલે સમજવું કે મન બ્રહ્મસ્વરૂપ થઇજ ગયું. આ સાક્ષાત્કારથી માયા પરાજિત થઇ જાય છે. જગત નન્દનવન બની જાય છે અને પોતાનું ગુમાવેલું સ્વાનન્દનું સામ્રાજ્ય તત્કાલ પુનઃ પ્રાપ્ત (Los paradise is regained) થાય છે. સર્વત્ર આનંદ આનંદજ પ્રતીત થાય છે, દ્વૈતભાવ સમૂલ નષ્ટ થઈ જવાથી સંપૂર્ણ ભય અને ચિન્તા એ અખંડ સત્–ચિત્–આનન્દ સ્વરૂપમાં સર્વદાને માટે લિપ્ત થઈ જાય છે.

રામની સામેજ એક યુવાને સુંઘવાને માટે ગુલાબનું ફૂલ તોડયું. જેવો એ તેને નાકની આગળ લઇ ગયો કે તરતજ એમાંથી એક મધમાખીએ એના નાકની અણીનેજ ડંખ માર્યો, એ બિચારો દુઃખ થતાં રડવા મંડયો અને ફૂલ એના હાથમાંથી પડી ગયું.

શું પ્રત્યેક ગુલાબની પાંખડીમાં મધમાખી હોય છે? હા; અવશ્યમેવ. **એવું કોઇ પણ વિષયોપભોગરૂપી ગુલાબ નથી કે જેમાં દુઃખરૂપી મધમાખ ભરાઈ બેઠી ન હોય. અનિવાર્ય વાસનાઓએ તેની વેદનાનો દંડ ખમવો આવશ્યકજ છે.**

ઓ મહા વિસ્મરણશીલ લોકો! પોતાના આત્મસ્વરૂપને ન **ભૂલો; આ કૃત્રિમ ગુલાબને તોડવાની તમારે જરાએ આવશ્યકતા નથી. કારણ કે જ્યાં જ્યાં પ્રફુલ્લિત ગુલાબ હોય છે ત્યાં ત્યાં તમે હાજર**

છો; અને એની મોહિત કરનારી રમણીય સુગંધ પણ તમારીજ છે. રાજાને જોશો તો એનો સંપૂર્ણ વૈભવ પણ તમારે લીધેજ છે. સૌંદર્યને જુઓ તો એની રમણીયતા પણ તમેજ છો. સુવર્ણ અને રત્ન અલંકારને જુઓ તો પણ એની ઉજ્જ્વલ પ્રભા પણ તમેજ છો એટલા માટે **મિથ્યા વાસનાઓને મનમાં શા માટે સ્થાન આપો છો?** સર્વાત્માની સાથે પોતાના આત્માની એકતા ઓળખો. પરમાત્માની સાથે પોતાનો અભેદ અનુભવો. તમે એજ કૃષ્ણ ભગવાન છો કે જેણે એકજ સમયે સહસ્રો ગોપીઓ સાથે હાથમાં હાથ રાખીને રાસલીલા કરી હતી. સમુદ્રમાં કે રાજ્યભવનમાં, વનમાં કે ઉપવનમાં, રણસંગ્રામમાં કે અન્તઃપુરમાં, અર્થાત્ સર્વ સ્થળે અને સર્વકાળે તમે સમાન ઉપસ્થિત છો.

રામ સર્વથી ઉચ્ચ ગિરિવરના શિખરપર ચડીને ગર્જના કરીને પુકારે છે કેઃ—

દારિદ્રય અને દૌર્બલ્યની ફરિયાદ કરનારા લોકો! તમે સત્યતઃ સર્વશક્તિમાન પ્રભુ છો; સ્વયં રામજ છો; પોતાની કલ્પનામાંજ ન બંધાઇ જાઓ. **ઉઠો, જાગ્રત થાઓ અને તમારી નિદ્રા અને સંસારરૂપી સ્વપ્નને ઉતારીને દૂર ફેંકી દો.** જ્યારે તમે પોતેજ સર્વસ્વ છો, તો પછી વૃથા દુઃખ અને દરિદ્રતામાં શા માટે ફસાઇ પડયા છો? અરે! જરા ઉઠો, ને સત્ય સ્વરૂપને ઓળખો. આ બધાં દુઃખદરિદ્રતા પોતાની મેળેજ લોપ થઇ જશે. સર્વ સુખોની ખાણ અને સંપૂર્ણ આનન્દના અન્તરાત્મા તમેજ છો; કોઇ પદાર્થ તમને હાનિ નથી કરી શકતો. જરા રામને ખાતર તો પોતાના આત્માને ઓળખોઃ વિલમ્બ શા માટે કરો છો? એના યથાર્થ રૂપને ઓળખો. તમે રાતદિન અવિશ્રાંત શ્રમથી અને અત્યંત ઉત્સાહપૂર્વક સુખની શોધ કરવામાં મંડયા છો; પરન્તુ એ કામમાં તમને સદૈવ નિરાશાજ પ્રાપ્ત થાય છે. એવા મૂર્ખ ન થાઓ. ઇંદ્રિયોના વિષયોમાં સુખને ન

શોધો. ઓ ઇંદ્રિયોના દાસ! પોતાના આ સુખની નિષ્ફળ અને બાહ્ય શોધને છોડી દો. અમરતાનો મહાસાગર તમારી અંદર છે. સ્વર્ગનું રાજ્ય તમારામાંજ છે. તમે અમૃતના પણ અમૃત છો. મન અને સંસારને પરમાત્માના સ્વરૂપમાં લય પમાડી દો; પોતાના ક્ષુદ્ર અહંકારનો ત્યાગ કરો અને પવિત્ર ઉન્માદમાં મસ્ત બનો. અરે પ્રિય વર્ગ! **આ નશ્વર શરીરની કોરેન્ટાઇનની આટલી બધી ચિન્તા શા માટે કરો છો?** આ અનાત્મનું શું થશે એની જરાએ ચિન્તા ન કરો. તમામ સગાંસંબંધીના મિથ્યા વિચારોને દૂર કરોઃ **જે આંખો ઇશ્વરને નથી જોતી તે ફુટી જાય તોજ ઠીક છે. ધિક્કાર છે એ અંતઃકરણને કે જે વાસનારૂપી વ્યાધિને ધારણ કરીને પડયું છે.** તમારાં આંસુઓથી તમામ નાસ્તિકતાને ધોઈ નાખો. તમારા વાસ્તવિક સ્થાનપર સારી રીતે વિરાજમાન રહો. નિન્દા તથા સ્તુતિ ત્યાં નથી પહોંચી શકતાં. સાધારણ સુખ અને દુઃખનું ત્યાં નામ માત્ર પણ નથી. ઇશ્વિરને તમારી નૌકામાં સ્થાપિત કરો અને સંપૂર્ણ સુખોને જવા દો. એવું કરો કે ઇશ્વિરભક્તિરૂપી વાયુ આ ક્ષણભંગુર નરદેહરૂપી નૌકાના અહંકારરૂપી સઢને ઉરાડીને લઇ જાય, અને લઇ જઇને પરમાત્મારૂપી મહાસાગરમાં છોડી મૂકે. ભક્તિરસના નિશામાં જે લોક મસ્ત બને છે એ અત્યંત સુખી છે. **ધન્ય છે એ લોકને કે જેઓને ઈશ્વરી ભક્તિનો ઘનઘોર નિશો ચડયો છે.** એ મનુષ્ય પૂજનીય છે કે જે સાંસારિક દૃષ્ટિનો વિનાશ કરીને શુદ્ધ આત્માનંદમાં પૂર્ણતઃ નિમગ્ન છે. ૐ! ૐ!! ૐ!!!

રામ.

સમાપ્ત.

મંગાવી લ્યો, માગશર સુધીજ પોસ્ટેજ માફ

ચરિત્રમાળાનાં
આગલાં પુસ્તકો.

નીચલા વાર્ષિક સૅટોનું પોસ્ટેજ ખર્ચ આ માગશર માસ સુધીજ માફ રહીને તે પછી જૂદું લેવાશે.

દરેક સૅટમાં પૃષ્ઠ ૧૫૦૦, મૂલ્ય ૨, પાકાં પૂઠાં ૩)

સંવત્ ૧૯૬૮ નાં પુસ્તકો—શ્રી બુદ્ધચરિત્ર અને ઉપદેશ; ભારતનાં સ્ત્રીરત્નો ગ્રંથ ૧ લો તથા ૨ જો. પૃષ્ઠ ૧૭૫૦ છે.

સંવત્ ૧૯૬૯—ભારતના મહાન પુરૂષો ભા. ૧; ડૉ. આનંદીબાઈ જોશી; ભારતના વીર પુરૂષો ભા. ૧; ભારતના સંત પુરૂષો ભા. ૧; જગવિખ્યાત પુરૂષો ભા. ૧.

સંવત્ ૧૯૭૦—ભારતનાં સ્ત્રીરત્નો ભાગ ૩ જો; બુકર ટી વૉશિંગ્ટન; ભારતના મહાન પુરૂષો ભા. ૨ જો; જગવિખ્યાત પુરૂષો ભાગ ૨ જો.

સંવત્ ૧૯૭૧—જોન ઑફ આર્ક; ભારતની દેવીઓ; મહાન અલેકઝાંડર; મહાન શીખગુરુ નાનક તથા ગોવિંદસિંહ; થિયોડર પાર્કર.

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય.

કાલબાદેવી—ભાંગવાડી; મુંબઈ અને અમદાવાદ.

મંગાવી લ્યો, માગશર સુધીજ પોસ્ટેજ માફ!

વિવિધ ગ્રંથમાળાનાં આગલાં પુસ્તકો.

નીચલા સૅટોનું પોસ્ટેજ માગશર પછી જુદું લેવાશે.

૧૯૭૧ નાં પૃષ્ઠ ૨૦૦૦ નાં પુસ્તકો રૂ ૨,

સ્વામી વિવેકાનંદના સદુપદેશ ભાગ ૧ લો, અખાની વાણી; સાચું સ્વર્ગ; સ્વામી વિવેકાનંદ ભાગ ૨ જો. ટુંકી વાર્તાઓ ભા. ૩.

નીચલા દરેક સૅટમાં પૃષ્ઠ ૧૫૦૦ છે, મૂલ્ય ૧॥

સં. ૧૯૬૭—આર્યધર્મનીતિ ઇ. અબળા હિતદર્પણ; સ્વામી રામતીર્થ એમ. એ. ના સદુપદેશ ભા. ૧ થી ૩; લઘુલેખસંગ્રહ; સંસારમાં સુખ કયાં છે? નવાયુગની વાતો; યોગિની; અક્ષરમાળા; આમાં પાકા પૂઠાનાં હવે નથી.

સં. ૧૯૬૮—નવસંહિતા; કાશ્મીરનો પ્રવાસ; વિવેકાનંદનાં પત્રો; નવાયુગની વાતો ભાગ ૨ જો; રામતીર્થ ભાગ ૪ થો; વીર દુર્ગાદાસ.

સં. ૧૯૬૯—રામતીર્થ ભા. ૫; પદ્યાત્મક ગીતા, નવલકથા સંગ્રહ; ના૦ શહેનશાહ ઇ૦; છોટાલાલ પદબોધિની; વૈરાગ્ય બોધકાવ્ય; દુઃખમાં વિદ્યાભ્યાસ; કથાગુચ્છ; ટુંકી વાર્તાઓ.

સં. ૧૯૭૦—રામતીર્થ ભા. ૬; સામાજિક સેવાના સન્માર્ગ; ટુંકી વાર્તાઓ ભાગ ૨; રામતીર્થ ભાગ ૭; નેપોલીયન બોનાપાર્ટ.

એમાંના હરકોઈ સૅટના પાકાં પૂઠાં સાથે રૂ ૩, છે.

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય. મુંબઈ અને અમદાવાદ.

શ્રી વાલ્મીકિ રામાયણ

સુપરરૉયલ આઠપેજી ૯૮૦ પૃષ્ઠ, દશ રંગીન ચિત્રો તથા સોનેરી નામવાળું પૂઠું, કિં. રૂા. ૩) પરંતુ વિવિધ ગ્રંથમાળા અને ચરિત્રમાળાના ગ્રાહકોને રૂ. રાા માં મળશે. ગુજરાતી પ્રેસનું રામાયણ કે જેના હાલ રૂ. ૭ પડે છે તેની સાથે કોઈ બાબતમાં સરખાવતાં ઉતરે નહિ તેવું.

ભક્તિદર્શન.—શાંડીલ્ય ઋષિકૃત ગુજરાતી ભાષાંતર, ભક્તિમાર્ગના અનુયાયીઓને ખાસ મનન કરવા યોગ્ય. મૂળ કિં. રૂ. ૧) ગ્રંથમાળા તથા ચરિત્રમાળાના ગ્રાહકોને માટે ૦—૬—૦.

વિદુર નીતિ.—મૂળશ્લોક તથા ગુજરાતી ભાષાંતર કિં. ૦—૪—૦ ગ્રાહકોને માટે કિં. ૦—૨—૬.

શંકરાચાર્ય નવરત્ન.—જેમાં આત્મબોધ, વાક્યવૃત્તિ, વિવેકચૂડામણિ, અપરોક્ષાનુભૂતિ, આત્મનિરૂપણ, મણિરત્નમાળા, મોહમુદ્દગર, પ્રશ્નોત્તર માલિકા અને અદ્વૈતાનુભૂતિ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. શ્રી શંકરાચાર્યકૃત મૂળશ્લોક તથા ગુજરાતી ભાષાંતર સહિત, રોયલ ૧૬ પેજી ગ્લેઝ કાગળ સોનેરી પૂઠું કિં. રૂ. ૧ા ગ્રાહકોને ૦—૧૨—૦.

મહિલા માર્તંડ.—સ્ત્રીઉપયોગી ખાસ પુસ્તક, મૂળશ્લોક તથા ગુજરાતી ભાષાંતર. સોનેરી પૂઠું કિં. રૂા. ૧ ગ્રાહકોને ૦—૧૨—૦.

ભગવદ્ગીતા પંચરત્ન.—સંપૂર્ણ માહાત્મ્ય સાથે. રૉયલ સોળપેજી પૃષ્ઠ—પર૦—મોટા ટાઇપમાં સોનેરી પૂઠાવાળું. આમાં ચતુઃશ્લોકી ભાગવત, મણિરત્નમાળા, સપ્તશ્લોકી ગીતા તથા નારાયણ કવચ મળી બીજાં ચાર રત્નો વિશેષ છે. કિં. રૂા. ૧ ગ્રાહકોને ૦—૧૦—૦.

ઠેકાણું—અબદુલહુસેન આદમજી બુકસેલર.

ભાવનગર.

આ સંસ્થામાંથી મળતાં પુસ્તકો

શ્રીમદ્ ભગવતી ભાગવત-રૂ. ૨ાા ૧૯૭૨ આખર સુધી. ૨ાા
શ્રી શાન્તિપર્વ-મહાભારતનું. ૨૬ કાગળ રૂ. ૨) ઉત્તમ રૂ. ૨ાા
શ્રી યોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણ-ભાગ ૧ લો. ... ... ૩)
સ્વામી રામતીર્થ-ભાગ ૧ થી ૫. ... ... ૧ા
શ્રીમદ્ ભાગવત ભાષાન્તર- ... ... ૨)=
શ્રી શિવાજી છત્રપતિ- રૂ. ૦ાા, મધ્યમ આવૃત્તિ ૧) ઉંચી ૧ા
આર્યભિષક્ અથવા હિંદુસ્થાનનો વૈદ્યરાજ- ... ૧ાા
રાજસ્થાનનો ઈતિહાસ-ગ્રંથ ૧ લો. ૨, ૨ાા, ૩ાા
શ્રી જ્ઞાનેશ્વરી ભગવદ્ગીતા-ફરી ૧૯૭૨ માં છપાશે. ૧ાાા
શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાના ગુટકા-૦)= ૦)≡ ૦ા તથા ૦ાા વાળા.
એકાદશ સ્કંધ- ... ...પાકું પૂઠું ૦ા=ાા સોનેરી ૦ાા
સદ્ગુણી બાળકો-નવી આવૃત્તિ ... ... ૦ા
સુબોધ રત્નાકર-૦ા=ાા, **ઈશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગર**- ૦)≡.
આર્યધર્મનીતિ- ... ... પાકું પૂઠું ૦ાા, સાદું પૂઠું ૦ા
મનહરપદ- ... ... પાકું પૂઠું ૦ા, સાદું પૂઠું ૦)=ાા
વસિષ્ઠ સારગીતા-૦ાા=. **સુબોધ છત્રીશી**- ૦ાાા
ભગવાનની છબી ૦)- **જ્ઞાનપટ સોપાનપટ**- ૦)-
બીજા ગ્રંથો-છપાય છે, તૈયાર થયે ખબર અપાશે. દરેકનું પો. જૂદું છે.

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય.

કાલબાદેવી રોડ, ભાંગવાડી, હાથીબિલ્ડીંગ ત્રીજે માળે-**મુંબઇ. ૨**
તથા ત્રણ દરવાજા બહાર નદીએ જવાને રસ્તે-**અમદાવાદ.**

ગોદરેજની તીજોરીની એક વધુ પરીક્ષા

મીટસુ બુસેન કઇશા નામની એક મોટી જાપાની કંપનીની ઑફીસ મુંબઇમાં છે. એ ઑફીસ જ્યારે પહેલાં મુંબઇમાં ઉઘડી ત્યારે **ગોદરેજે** પોતાની તીજોરી ખરીદવાની ભલામણ કરી હતી પણ સાહેબોના ધ્યાનમાં વાત ઉતરી નહિ અને વિલાયતી તથા જાપાની બનાવટની તીજોરીઓ ખરીદી.

એ કંપનીની એક શાખા કરાંચીમાં છે અને તે ઠેકાણે **ગોદરેજની** એક નાની તીજોરી વપરાતી હતી. ચાર મહીના ઉપર કરાંચીની ઑફીસમાં આગ લાગી અને **ગોદરેજની** તીજોરીમાં ત્રીસ હજાર રૂપીઆની નોટો હતી તે સલામત મળી આવી અને તે ઉપરથી મુંબઇની ઑફીસે તુરતાતુરત અગીઆરસો રૂપીઆની એક મોટી **ગોદરેજની** તીજોરી ખરીદી.

આવી રીતે આગ થયા પછી કૂવો ખોદાવવાનું કામ વાજબી કહેવાય નહિ. જો કે, નાના મોટા બધાઓ એવુંજ કરે છે. થોડા વખત ઉપર મુંબઇમાં ઇવટ લેઘમની કંપનીની ઑફીસમાં મોટી આગ લાગી તે વખતે જાણીતા મોટા વિલાયતી મેકરની ચાર તીજોરી **ઑફીસમાં હતી અને તેનો જે અનુભવ સાહેબોને મળ્યો તે ઉપરથી આગ પછી ગોદરેજની મોટી સાત તીજોરીઓ અહીંની તેમજ કરાંચીની ઑફીસો માટે ખરીદવામાં આવી.**

કારખાનું:—ગેસ કંપની પાસે, પરેલ,—મુંબઇ.

શાખા—રીચીરોડ—ફુવારા સામે—અમદાવાદ.

એક બીજાને સુખી કરવાનો સત્યમાર્ગ

એકબીજાની ઇચ્છાઓ અને વાસનાઓ તૃપ્ત કરવાથી, પરસ્પર વ્યક્તિને સુખ પ્રાપ્ત થાય છે, એવી માન્યતા જે લોકોની છે, એ તદ્દન અવાસ્તવિક છે. એથી તો તિરસ્કાર અને હૃદય-સંશય નીવડે છે.

જો તમે અન્યોન્યના શુભેચ્છક હો તો તમારે એકબીજાને સુખનાં સાધન આપવાં જોઈએ. એ સાધનો તે જ્ઞાન અને આધ્યાત્મિક સ્વતંત્રતા છે.

પ્રત્યેકનો ધર્મ છે કે એણે પોતાની પત્નીને ધર્મશિક્ષણ આપવું. જે પુરુષ પોતાની સ્ત્રીનો અધ્યાપક કે આચાર્ય નથી, અથવા જે સ્ત્રીનો એનો પતિ ઉચ્ચશિક્ષણ પામી ઉન્નત નથી બન્યો, એ દમ્પતી જીવનમાં સુખી થતાં નથી. એથી વિરુદ્ધ વર્તન કરનારાં બહુ પાપી છે, અને જે પુરુષ પોતાની સ્ત્રીને માટે પોતાના ગૃહને વિશ્વવિદ્યાલય નથી બનાવતા તે પણ પાપીજ છે. એકબીજાને સુખી કરવાનો આજ સત્યમાર્ગ છે.

પ્ર. પ્રેમભારતીજ

ચરિત્ર મહિમા

ઉત્તમ ચરિત્રો તેના વાચકને બતાવી આપે છે, કે એક સામાન્ય મનુષ્ય પણ પોતાનું જીવન કેટલી હદ સુધી ઉત્તમ બનાવી શકે, તથા તે કેવાં ઉચ્ચ કાર્ય કરી શકે, અને જગતમાં કેટલી બધી સારી અસર ફેલાવી શકે.